

Pro.009
F. Schell

(R) 2571

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK.

XVII. KÖTET.

1889.

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK.

SZERKESZTI

BERECZ ANTAL,

a magyar földrajzi társaság főtitkára.

✦ ✦ ✦ TIZENHETEDIK KÖTET. ✦ ✦ ✦

BUDAPEST, 1889.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA PÁRTFOGÁSA MELLETT
KIADJA A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG.

.....

BULLETIN

DE LA

SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE.

RÉDIGÉ PAR ANTOINE BERECZ SECRÉTAIRE GÉNÉRAL.

Tome XVII.

Chaque numéro du bulletin contient un Abrégé, dans lequel les principaux articles seront publiés soit en abrégé, soit en traduction complète en langue française, ou allemande, ou anglaise, ou italienne.

TARTALOM.

<i>Berecz Antal</i> : Iskolai kirándulások a földrajzi oktatás szempontjából .	508	
<i>Czink Lajos</i> : Andorre völgyében	23	
<i>Dr. Czirbusz Géza</i> : A tengerek történelme	400	
<i>Déchy Mór</i> : A nemzetközi földrajzi kongresszus Párisban 1889-ben . .	543	
<i>Hanusz István</i> : A Duna	1	
— — Világbirodalmak alakulás-kérdése	385	
<i>Ifj Jankó János</i> : A Száhel partjain	454	
— — Makedónia és Ó-Szerbia	416	
— — Tóth Ferencz utazása Egyiptomban 1771-ben	329	
<i>Laukó Albert</i> : A földrajzi elnevezések jelentése	497	+
<i>Legeza Viktor</i> : Przsevalszkij negyedik utazása Közép-Ázsiában . . .	11	
<i>Dr. Márki Sándor</i> : Hunfalvy János	65	
— — Magyar nők utazásai	89	
<i>Dr. Pápai Károly</i> : Jelentése szibériai útjáról	421	
— — Éjszak-Szibériából	561	
<i>Reményi Antal</i> : Nyugat-Afrika és az Albatros utazása	344	
<i>Dr. Szádeczky Lajos</i> : Berzeviczy Albert utazásai	286	
<i>Téglás Gábor</i> : A Peutinger-tábla egyik dácziai állomásának, Blandianá- nak meghatározása	449	
<i>Telkes Simon</i> : Finnország számokban	185	
— — Bosznia-Hercegovina lakóhelyei és népessége	579	
<i>Ürge Iyndcz</i> : Khina földrajzi, népismeai és vallási tekintetben . . .	169	
<i>Vámbéry Ármin</i> : Elnöki beszéd	34	
<i>Xántus János</i> : Nyugati Mexikóról	217	
Lesseps a Panama-csatornáról	28	
A német geographusok VIII. nagygyűléséből	513	
Nansen útja Grönlandon keresztül	426	
Stanley útja Emin pasához	372	

Társasági ügyek.

Közygűlés	50
Felolvasó ülések	164, 194, 195, 556, 584
Választmányi ülés	49, 50, 163, 194, 554, 584
Titkári jelentés a társaság 1888. évi működéséről	44
Jelentés a könyv- és térképtár 1888. évi gyarapodásáról	46
Kimutatás a társaság 1888. évi bevételei és kiadásairól	47
Költség előirányzat 1889-re	48
A társaság vagyonállása 1888. év végén	49
Résztvényilatkozatok Hunfalvy János elhunytá alkalmából	82

Könyvészet.

I. Magyar művek.

<i>Bartek Lajos</i> : Esztergom és vidéke	438	<i>Benkó J.</i> : Reise S. M. Schiffer Albatros nach Südamerika etc	159
<i>Iványi István</i> : Bács-Bodrog vármegye Földrajzi és történelmi helynévtára	368	<i>Boguszlavszky Krümmel</i> : Handbuch der Oceanographie	325
<i>Kogutowicz Munó</i> : Budapesti turista térkép	437	Die Erde zu Karten und Bildern	191
Magyar faj és művelődés eredete	321	<i>Hofbauer W.</i> : Bergwerks-Geographie des Kaiserthums Oesterreich	434
Politicko i sübdeno razdieljenja kraljevina Horvatske i Slavonije	431	<i>Krauss F.</i> : Die nordöstliche Steiermark	369
<i>Staub Móricz és Schüchter Miksa</i> : A magyar orvosok és természetvizsgálók Tátrafüreden tartott XXIV. vándorgyűlésének tört. vázlata és munkálatai	157	<i>Letoschek E.</i> : Geograph. Repetitions- und Zeichen-Atlas	32
<i>Sziklay János</i> : Balatonvidéki kalauz	369	<i>Meissas G.</i> : Les grands voyageurs de notre ciécle	459
Turisták Lapja	158	<i>Oppel A. és Ludwig A.</i> : Geographische Bildertafeln	34, 158
<i>Vajda Viktor</i> : A Grande Chartreuse és a kartauziak	324	<i>Penek</i> : Die Vertheilung des Luftdruckes in Mittel- u. Südeuropa	326
		<i>Posewitz Th.</i> : Borneo	189
		<i>Ratzel F.</i> : Völkerkunde	31
		<i>Soyka dr.</i> : Die Schwankungen des Grundwassers	327
		<i>Staudinger P.</i> : Im Herzen der Hausaländer	161
		<i>Tucain M.</i> : Leben auf dem Mississippi	33

II. Külföldi művek.

<i>Andree R.</i> : Ethnographische Parallelen und Vergleiche	439
--	-----

Rövid közlemények.

I. Expedíciók.

Izland sziget	53	Az Ararat hegycsúcsa	166
Grönlandon először ment át (Nansen)	53	A Sajan hegység	167
A Tapajos folyó	54	Wissmann kapitány	167
Perutól az Amazon vidékéig	54	A Lukuga folyó kikutatása	167
Az új kelet-afrikai brit-társaság	54	Dr. Schweinfurth	168
Arnot skót missioárius	55	A Pamir hegység	168
A Szahara algiri részében	55	Gr. Teleki Samu kutatásai Afrikában	196
A Tian-San hegység	55	Új sarkexpedíció	199
A Mekong folyó	56	A Veni folyó kikutatása	199
Tenasserim	56	Alaszka	371
Új Guinea	56	A felső Niger vidékétől	371
Grönland nyugati partjain	165	Dr. Seeland Miklós	371
Florida	165	Marokko gazdasági kikutatása	373
		A Baringo tó	373
		Nansen	373

Az indiai archipelagus	440	Viktoria ausztráliai gyarmat	595
Közép-Ázsia	440	Melbourne	596
A Timan hegység	440	Tenyészállatok a földgömbön	596
Tibet khimai határa	440	Hollandia nagy városai	506
Ujguinea legnagyobb hegycsoportja	441		
Labre Antal	441		
Gabun hátsó vidéke	442		
Francia Guiana	442		
Madagaszkár déli része	443		
Dr. Winkelmänn a Kaukázusban	443		
Tibeti expedíció	556		
Grombcsavszky	558		
Spitzberga	558		
Délkeleti Afrika	558		
Orosz tudom. expedíciók 1889-ben	587		
Izland szigetén	589		
A Owen-Stanley	589		

II. Statistika.

Sz.-Pétervári népszámlálás	57	Coahuila állam	58
Anglia vagyona	57	A japáni népelet	60
Kongo állam	57	Az eszkimókról	60
Délafrika	57	Az ausztráliai benszülöttek	574
Afrika középmagassága	58	A szemita típus elváltozása	597
Japán népessége	58	Sziklalakók Mexikó éjszaki részé- ben	598
Németország városai	200		
Svájczi népszámlálás	200		
Községek névváltoztatása	203		
John Murray	205		
Mi a neve a Föld legmagasabb he- gyének ?	207		
Gletserok előnyomulása	208		
Uj-Zeeland népessége	209		
Horvát-Szlavonország népességé- nek sűrűsége	375		
Ausztrália	376		
A délamerikai államok területi vi- szonyai	377		
A görögországi vasutak	377		
A bukovinai zsidók	377		
Sziam népessége	378		
A magyar állam köz- és vasutai és ármentesítő társulatai	445		
Az argentinai köztársaság	558		
Az osztrák tengerpart nemzetiségi viszonyai	590		
Oroszország statisztikája	591		
Európa erdőgazdasága	595		

IV. Ethnographia.

IV. Vegyesek.

Változások Chile flórájában	61
A buchtormai völgy harmadkori flórája	62
Afrika ismeretlen vidékei	63
Emin pasa	64
Uj Robinzonok	64
Szibériai vasut	209
Délamerikán keresztül	209
Az Andes süllyedése	209
A Kilima-Ndsáro	210
A Kongó-vasút	210, 448
A Philippini szigeteken	211
Az egyetemi földrajzi tanszékek	211
Gregory T.	211
A Nyassza tó	211
Madárfészek szigetén	212
Madagaszkár szigetén	212
A Karun folyó megnyitása	213
Uj kábel a Csendes tengerben	213
A Krakatao 1883-iki kitörése	214
A Vitu tartomány	214
Japán éjszaki része	214
Angol mű Erdélyről	215
Ismeretlen sziget felfedezése	215
Nagy kőszéntepek Délország- szágban	215
Geographusok nagygyűlései	216
A Zambezi forrása	327
A Földközi tenger partvidéke	328
A Basszo-Narok tóról	328
Tűzokádó hegy Ausztrália bense- jében	378
Nagyszerű vízesés	378

Tengeralatti távíró huzal	379	Oroszországban a leghosszabb alagut	600
A Suvarov szigetek	379	Középázsia gyarmatosítása	600
A leggyorsabb út Ujzeelandból		Vasut Hátsó-Indiában	601
Angliába	379	Tonkinban	602
Uj transkontinentális vasútak		A Nyassza tó vidékén	602
Amerikában	379	Az olaszok afrikai gyarmata	603
Ujabb vizsgálódások a Golfáram		Douls Kamill	603
felől	380	A Biszagosz szigetéről	604
A Krakataoról	381	Nagy vasuti vonal Dél-Afrikában	605
Az afrikai nagy tavak vidéke	382	Kéjutazások Afrikába	605
Uj Guinea	384	A Milanji hegység	605
Az Indiai óceánról	448	A Kilimandsaró	606
Déchy Mór	559	Oregon állam éghajlati viszonyairól	606
Schickert a szerbekről	559	Angra Pequena vidékéről	606
Óriási glóbus a párisi világkiállításon	560	A szárazföld átlagos magasságáról	607
A magyar földrajzi terminusok	599	A méterrendszer használatának elterjedéséről	608

Azon mély gyászban, mely f. évi január
hó 30-án az egész hazára borult a **MAGYAR**
FÖLDRAJZI TÁRSASÁG a legérzékenyebben
vesz részt!

RUDOLF

cs. és kir. Főherczeg és Trónörökös a Magyar Földrajzi
Társaságnak
fenséges Protectora volt!

Az Ő neve ragyogott társaságunk élén!
Az Ő szellemi munkássága lebegett fényes
példaként előttünk! A földrajzi tudománynak
volt Ő fennkölt lelkü igaz és fáradhatlan
művelője!

Mélyen lesújtva gyászoljuk és siratjuk Öt!

Aldás poraira!

A társaság részvét-nyilatkozata.

A társaság választmánya távirati úton Herczeg Coburg Fülöp urat, mint tiszteleti tagot kérte fel, hogy a társaság fenséges Protectorának elhunyt alkalmából annak fenséges Özvegyénél a társaság legbensőbb részvétét és mély szomorúságát kifejezze. Erre a következő válasz érkezett:

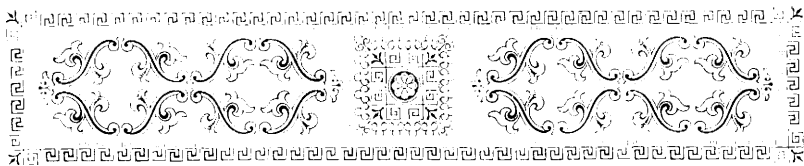
»Berecz Antalnak a Földrajzi Társaság főtítkárának.

Bécs, február 1-én.

A Földrajzi Társaság távirati részvét-kifejezését Stephánia koronahercegnének jelentettem és köszönetének tolmácsolásával bizattam meg.

Fülöp, szász-coburg-góthai Herczeg.

A DUNA.

A jó bécsiek annyira magokénak tekintik a »blaue Donau«-t, hogy még »Walzer«-t is irnak hozzá; pedig ha magát a fejedelmi folyót megkérdezzük, kiének vallja magát, bizonyosan részünkre nyilatkozik. Nem szóval, hanem cselekedettel, mert nemcsak hogy meglassítja futását hazánk határain, meglegegedetten megpihen, mint ki czélját érte: hanem még azt is megteszi, hogy összes pályája felét nálunk akarván elvégezni, két hatalmas görbületet csinál, mert óriási karjával csakis így tarthatja átölelve előbb a szép Dunántúlt, utóbb meg a nagy magyar alföldet, melynek ő a szülő anyja és nevelő dajkája. Nincs is Európa nagy vízerei közt egy sem, mondja Peters, mely a Dunához hasonlóan volna alkalmas földrésznünk fejlődéstörténetét oly jól körvonalozott téren megvilágítani, — eltekintve attól, hogy Dunánk az a folyó, mely Európa népeinek történetén mint irányjelző piros fonál húzódik végig s torkolata körül ma is a világtörténelem egyik legfontosabb problémája, a nehéz megoldású »keleti kérdés« sarkallik.

Nemcsak a külső világrészek óriási folyóinak van meg a saját felfedezéstörténetök, de az öreg Dunának is, mely ama társainál sokkalta régebben ismeretes az emberi tudás előtt. A régi térképekről látjuk, hogy csakúgy járt ő, mint a Föld egyéb nagy folyói, melyek pályájok különböző szakaszain más és más nevet kaptak. Így alsó folyásán a Vaskaputól a tengerig Ister volt a neve, a felsőn Danubius. E néven, mint mondják, először Julius Caesar említi, mikor a dákokról szól, de csakhamar istenségi névvé vált és Rómában tisztelet tárgyává lett. Mai egységes

Donau, Duna, Tuna neve a Nibelungenlied részéről látszik megállapítva, ez Tounowe névvel ruházza föl. Sőt forrásfeje hollétének megállapítása sem oly régi, mint hamarjában hisszük. Ezt Herodot (Kr. e. 484—408.) a Pyrenéek havasaiba helyezte, de mikor a II-ik pün háború idején (Kr. e. 218—201.) többször keresztettk római hadseregek a Rhone alsó völgyét, meggyőződött az ókori geographia Herodotnézetének tarthatlanságáról és a szegény Duna forrásainak messze északnyugatnak, a mai Bretagne hegyeibe kellett hátrálniok. Kiigazították ezt a hibát Julius Caesar galliai hadjáratai (58—51. Kr. e.), de csak azért, hogy új tévedést inauguráljanak; e szerint a Duna forrásfeje az Alpok déli részébe jutott. Végre Germanicus vindelicziai hadjáratai (14—16 Kr. u.) derítették ki Európa fő vizerének valódi születési helyét.

Még ma sem veszített a szép folyó a maga titokzatosságából a partjain lakó népek szemében. Maszlaghy Ferencz »Séta a Dunán« című útirajzában Donauwörth és Bécs közt a Duna tündérét szólaltatja meg, vele mondatja el a csodaszép regéket, melyekkel a felső dunaparti nép a fejedelmi folyó mentén düledező várromok komor falait beaggatja. Nem hiányzanak ilyenek nálunk sem, mint népköltészeti töredékek, a halászhalkák; a minő pl. a Jávor halászlegény regéje a Csallóközben, kit a Duna aranyhajú tündére annyira megkedvel, hogy utóbb magával is ragadja vízalatti bűvös-bájos palotájába.

A társadalomnak az az eleme, mely utazni szeret, mondja idézett úti rajzában Maszlaghy, a művelt Európában csak egy fejedelmi folyót akar ismerni, mely a neki hozott pénzázdozatot dűsan kárpótolja, és ez a Rajra; holott e tündérfolyónak méltó társa szőke Dunánk, mely Ulmnál csak olyan, mint a kis bohó lány, de Regensburgnál már büszke szirénné lesz, ki érzi, hogy szép. Nevét a donau-eschingeni vár udvaráról hozzá lesiető ne meszi apródtól, Donau-Bachtól nyeri. Ulmnál kilép bölcsőjéből, pajzán zajongó gyermekké lesz, mely játszótársával az Illerrel bodros habjait gondtalan veti szét, nevetve fut tova rétek és mezők közepette. Donau-Wörthnél golyhókorba lép, ügyetlen és tétovázó, nem tudja, merre menjen. Oldalt jön eléje a Lech azon sárosan, piszkosan, a hogy a Formanin hegy oldalából előkerült, neki ront, de a tündér Duna észre sem igen veszi. Ez a víz az, mely fönnen hirdeti, hogy keresztvizet szolgáltatott a magyar nemzet civilizációjához, pedig éppen ő itta a vérét az ősmagyaroknak.

A mint a Duna tovasikamló habjai alább a büszkén föl-magasló Walhallát megpillantják, egyszerre megkomolyodnak s mintha ködös ábránd szállná meg őket: lassan, merengve folynak odább, nem enyelegnek már többé, hanem szüzi szeméremmel ölelik át a közelgő Isart, mely az első szerelem odaadó bájával dül a tündér Duna keblére. Ettől fogva belép az érett korba, egymás után jönnek udvarlói. Az Inn hideg, kékes-zöldbe öltözött gavallér, kin a kaczer szépség hamar túlad; tovább az Enns, a még éretlen ifjoncz, kinek epedő szerelme alig talál viszonzásra, mert a Duna érzi, hogy mindinkább szebb lesz.

A Morva folyó már félénk tisztelettel közelg feléje, mint ünnepest szépséghez, ki nagyon megválogatja udvarlóit. Csakhamar kiüti őt a nyeregből előbb a hallgatag Lajta, utóbb az élénkebb Rába, végre a Vág, mely ugyancsak tarka trencsényi szólamokban sóhajtozik; de kénytelenek mindannyian helyet adni a szeliden ábrándozó Garamnak, majd a telivér parlagi gavallér Ipolynak. Elfogadja a Duna mindenikök széptevését, de minél tovább pályáján, annál inkább érzi, hogy méltatlanokat ölelt keblére.

Szive melegebben lüktet, midőn a magyar hazán végig vonul. Költők fogadják itt őt lantjaikkal, bűbajos szavakban éneklik meg szépségét, ezüst hullámain, szöke habfodrait, fejedelmi tekintetét. És a nemzet, mely itt partjain él, hazája történetébe vési nevét, sajátjának fogadja, czimerébe illeszti. Csak itt, az érzelem és költészethen gazdag magyar földön kezdi átérezni hivatását, komoly és méltóságos lesz. Itt egy árva gyermek jön eléje, a kisdéd Rákospatak és ő gyöngéden öleli keblére, mert hiszen

»Magyar csonton foly a vize,
Könyektől sós annak ize.«

És midőn ekkép Buda, Mohácsnál elvonulva a haza szívében lejt, elmondja Pozsonynál a buvár Kund regéjét, Győrnél a vas-kakas megszólamlását, üdvözli Komárom vára fokán a márványkeblű szüzet s Esztergom ormán a magyar fejedelmi főtemplomot. Elbeszéli Visegrádnál a német asszony merész szökését a szent koronával és a borzalmakat, melyeket Vácz fölé egy végzetes virágvasárnap hozott. Elmondja, mint remegett meg keble Szilágyi érczvitézeinek súlya alatt, mikor Buda és Pest közt elhangzott fölötte a magyar haza dicsőorszákat megnyitó szózat: »Éljen Mátyás király!« Szól ama sasszemű, vasakarató férfiúról, ki láncz-zal hidalta őt át, ki partjain a magyar édesen hangzó nyelvének

szentélyt alapított; szól ugyanarról, ki merészen törte szét a Vas-kaput, hogy ő ökadálytalanul mehessen vizeivel útján.

Epedve néz körül, zajtalanul hullámszik tova, várva az igazi jegyest. Jön a Dráva, ez az opportunitásos udvarló, ki ha tetszik, akár kétféle szláv, vagy ha jobban tetszik, magyar nyelven szól; de mivel szeles és változékonyak ismeri, tündérünk nem köti hozzá élete hajóját, hanem még mindig vár, ha soká kell is várnia. Látja már messziről a szép haza véghatárait és kesereg, hogy szerelem nélkül kell búcsút mondania a dalszerető fajnak, mely övének fogadta, midőn váratlanul, a hol nem is álmodá, Titelnél ünnepélyesen jön eléje a fejedelmi jegyes, a merész, a daczos, a rakoncátlan kényúr, a Tisza. »Én vagyok az egyetlen tiszta magyar, enyém vagy és senki másé«, mond határozottan s azután karöltve haladnak az élet meredélyes útain, verőfényes napokon, holdvilágos éjeken.

Beszegődik elmaradhatlan házi barátnak a simán oda kigyózó Száva, de a horvát testvériség hangján nem zavarja meg a boldog hitestársak egyetértését; hiven együtt bolyongják azok át az életet tovább kemény szirtek, daczos zátonyok, veszélyes hegyhasadékok között. Egymáshoz simulnak a vész helyén, megsosztva örömet és fájdalmat. Így lejteneek odább az észrevétlenül közelgő »fekete« sir felé, szétoszlanak, szakadozott deltában küldik gyermekeiket előre. A tenger sirja csöndesen fogadja be a messze országból jötteket s tört hullámaikat az ősi Byzancz falai alá viszi, hol aranyos félholdak ragyognak alá a kupolák magas tetőiről a Bosporus suttogó habjaiba s némán hallgatják regéjét egy hosszú, fáradalmas és szép életnek.

Eddig a Duna allegoriája. Lássuk most már a fejedelmi folyót prózaibb, a valónak megfelelőbb világításban.

Sajátszerű a folyóknál, hogy ritkán van egyetlen egy kútfejük, rendszeren mint két vagy többfejű szörnyetegek látnak napvilágot. Ilyenek, hogy külföldi példákat mellőzzünk, a két forrású Tisza, Vág és Árva, a háromfejű Szamos és Körös; de ilyen maga a Duna is és hogy az ő születése még regényesebb legyen, három forrásfeje közül az egyik, a Brege, a Katzensteig völgyében szent Márton kápolnája mellett van; a másik, a Brigach, ellenben a trybergi akasztófa mellett; a harmadik végre, a Donaubach, mely a másik két forráspatak egyesüléséből származott folyónak nevet ad, a donau-eschingeni vár udvarán körülfalazott kútból veszi eredetét. Adja ennek csinos rajzát a »Vasárnapi Ujság Fü-

zetekben» című képes folyóiratunk jelen évi 6-ik száma a 349. lapon. A Fürstenberg hercegek kastélyának parkjában van a nevezetes forrás, melyet csinos kőkerítés véd; a belőle folyóvíz-zőtt vízcepp, mint kiszámították, 330 nap alatt éri el a Fekete-tengert.

A három patak egy mocsáros síkon ömlik össze, mely hajdan tó volt és ennek a lefolyása a mi Dunánk. A badeni nagyhercegség tehát a Duna bölcsője és a benne repeső kisdud már ott csínyen tör a fejét; olyan mint az ó-görög hitrege Hermese, ki pólyáiból szökött el, hogy Apollo szarvasmarháit orozva elhajtsa. A gyermek Duna is vízének egy részét elrejtí és hegyentúli czimborájának, a Rajnának ölébe lopja át. Régóta gyanakodtak rá, hogy örökségét titkon tékozolja, míg végre 1877. őszén sikerült a szemfüles természettudósoknak rajta kapni a furfangon, hogy földalatti csatornája van a badeni tóhoz, mint azt társaságunk folyóirata 1878-iki évfolyama 375—376. és 1886. 133—136. lapjain körülményesen mondja el.

Hajózhatósága az Iller beömlésénél kezdődik és mivel a rajta megjelenő hajók kicsinyek, a sváb nép humora azokat ulmi katusyáknak nevezi. Gözhajók Donau-Wörthnél mutatkoznak tükrén legelőször és pedig Regensburgig 25—50 lóerejűek; a remorqueurök alacsony vizállásnál 2000, magasnál 4500 kilogr. terhet vontatnak, mert bár szélessége Passauig 130—200 m. közt ingadozik, de mélysége nem igen több 2—4 méternél. Forgalma emelése végett csatornával kötötték a bajorok a Dunát a Rajnába ömlő Majna folyóhoz az Altmühl és Regnitz folyócskák közvetítésével. Tervezte Nagy Károly császár ezt még 793-ban, de hiányzottak neki a XIX. század mérnökei, kik a 117 méterrel alantabb folyó Majnát a Dunával egy 88 m. magas hegyháton keresztül összeköszék. Létesítették ezt 1836—1845 évek közt 10 millió frt költséggel úgy, hogy építettek a csatorna számára 12 hidat, mint a milyen a Pegnitz folyó fölötti Nürnberg és Furth között, melyeken a víz az útjába eső, de föl nem használható folyókon átkelhessen. Csináltak neki még 94 zsilipet, számos zúgót a fölösleges víz lebecsátására. Hossza e csatornának 23½ mf., víztükre szélessége 17½ m., mélysége 1½ m., árurakodó helye van 22, fönntartása évenként 80,000 frtba kerül, de a hozzá kötött várakozást, hogy Középeurópa kereskedelmét a Feketetengerrel jelentékenyen fogja előmozdítani: nem igazolta, sőt a vele párhuzamosan épült vasútvonalokkal is nehezen állja

a versenyt; gabonát, gyümölcsöt, főzelékszöldséget, márványt és épületkövet eleget szállítanak rajta.

Miután a Duna 84 mf. hosszú utat tett a Németbirodalom területén, Passaunál még egyszer akkora terjedelmet ölt, mert beléömlik ott a 11 mértfölddel hosszabb pályát megtett Inn, melynek a vize is több, mint odáig a Dunáé; úgy hogy méltán lehetne az Innt tekinteni főérnek, ha a folyóirány tekintetbe vételével a néphagyomány alább is nem Dunának nevezné az egyesült folyók vizét. Sőt állandóbb is az Inn vize bősége, mert forrásai havasok jégáraiban levén, midőn a Duna vize nyár derekán erősen megfogyatkozik, annál bővebben ontja az olvadékvizet a havasokból az Inn, mert úgy vannak forró száraz nyárban a jégarak, mint a nedves szivacs, melyet erős kéz nyom. Az Inn kékebb és hidegebb vize egy darabig jól megkülönböztethető a Duna szökebb hullámaiban, úgy hogy a ki Passauban edzőbb fürdőt kíván venni, az Inn vize csikját keresi föl. Különben ilyen kék csik a Dunában alacsony vízálláskor nekem is föltűnt pár év előtt itt a főváros két partja közt és azt nekem egy öreg molnár úgy magyarázta meg, hogy a Vág vize az, mely olyan lassan keveredik el a Duna árjaiban.

Az Inn fontosságát és előjogait még a művészet is elismeri, mert mikor Ő Fölségeik ezüst menyegzői örömnünnepe volt Bécsben és a kettős monarchia geniuszai folyók képeben ábrázolva jelentek meg: hazánkat a Tisza, a birodalom másik felét pedig az Inn személyesített alakja képviselte. Felső-Ausztriában a Mühl folyócska siet baloldaltól a Duna felé, mi azért méltó az említésre, hogy így a schwarzenbergi faüsztató csatorna segítségével a csehországi Moldva folyó fűződik Dunánkhoz és közvetett összeköttetésbe hozza azt Hamburg életerével, az Elbe folyóval. Alább jobbról a Traun hoz hírt a szép Ischl felől, még alább az Enns jön, mely a két Ausztriát egymástól elválasztja. Ez minket magyarokat annyiban érdekel, hogy a róla elnevezett felső vagy Oberenns-Ausztria volt a híres óperenczia, hol Welsben a régi magyar huszárok állomásoztak; ott volt szerintök a világ széle, melynek párkányáról egy-egy vitéz Hári János kedvére lógathatta lábát a semmibe. Az Enns torkolatával szemben van Mauthausen, honnét Budapest kövezetének gránitkoczkái nagy részben kerültek.

Az ausztriai sellők vagy folyórohanatok és örvényekről nem szólok, szebbek és nagyobb méretűek a mieink az Aldunán, de az osztrák sellők nem is akadályai annak, hogy Bécsig már 100

lőerejű gőzösök játhassanak a Dunán, melynek folyása különben Ausztriában oly sebes (49½ mf. hosszú útján 133 métert esik), hogy hajdan még lovak számára is kegyetlenségnek tartották ott a hajóhuzást, ez a nehéz munkára ítelt rabok büntetése volt. A Duna szélessége Ausztriában 260—750 m. közt váltakozik; a császári főváros alatt alacsony vízállásnál 64,000 köbláb víz hőmpölyög alá másodpercenként medrében 4—5 láb sebességgel, magas viznél pedig 200—230 ezer köbláb 6—7 láb gyorsasággal.

Dévénynél lép a Duna hazánkba, de alig hogy Pozsonyt odahagyta, Püspökinél már meghátrálnak mellőle a magas partok, a következő laposok pedig nem bírják öt medrében tartani; szétterül, fő- és mellékágaiban számtalan zátonyt, szigeteket alkot, melyek folyton változnak, itt elenyésznek, amott előtűnnek. Egy megakadt fatörzs vagy elsülyedt csónak elegendő arra, hogy a szigetelakulásnak alkalmát nyujtsa. Így van ez Komáromig. A szigetek számát az Öreg-Duna érsekújvári és mosonyi mellékágaiban 160-ra teszik. Igazi útvesztő ezek tömege és tájékozottnak kell a hajósnak lennie, ha e vízer-fonadékban eltévedni nem akar.

Ez a tündérak Magyarhonban; a Csalló-, Csiliz- és Szigetközhez fűződnek tündérregéink legnagyobb számmal, mint pl. az Ásvány falu regéje, melyet Tompa Mihály dolgozott föl. Az aranyhajú tündéreknek itt való járás-keléséről szóló mondák keletkezésére talán az nyujtott alkalmat, hogy a Duna főenyéből nem eredmény nélkül iszapolnak még ma is aranyszemeket a Csallóközben. De nem ily ideális színben nézi Dunánk eme szakaszát a dunagőzhajózási társaság, mely a Gönyő-Pozsony közti vonalon sok nehézséggel küzd; a 20—25 ezer kilogr. terhet, mely Gönyőig 8—10 uszályhajón egy gőzös erejével volt szállítható, ott ha esetleg kisebb a vízállás, 4—5 vontató hajó közt kell megosztania.

A folyónak Esztergom-Vác közti szakasza kiállja a versenyt a Rajna legszebb vidékeivel is, mert ott az utas a Duna völgyének minden egyes görbületénél új panorámát lát maga előtt föltárulni s midőn az elhagyott bezáródik mögötte, inkább valamely hegyvidéki tavon képzei magát, mint folyón, melynek tiszta tükrébe a közel hegyek erdőkoszorúza ormai kíváncsian tekintgetnek alá, keresve a visegrádi hableányt és csak ott hátrálnak meg, a hol a fejedelmi folyó helyet parancsol magának, hogy nagyszerű könyökhajlatát hozzá eleganciával csinálhassa meg és útját egyenest a magyar fővárosnak vehesse. Az itt kezdődő

Szentendrei szigetnek végső nyúlványai gyanánt tűnnek föl a pörölyök csörömpölésétől visszhangzó óbudai hajógyári és a gyönyörű Margitsziget, melyet a legmagyarabb főherceg alakított földi paradicsommá, de melylyel időnkint úgy cselekszik a tündér Duna, mint a regebeli Jávor halász, hullámaiba meríti alá. A világlátott Adam Edmondné azt mondja 1884-ben a Margitszigetről, hogy olyan mint egy kis királyság, melyhez szépségre csak a monacoi hercezség hasonló; a széles Duna köríti és fürösztli. Hosszú, elegáns, olyan mintha úsznék, ha a folyam hullámoz, vagy horgonyt vetve aludnék, mikor a folyam csöndes.

Midőn a török szultán visszatért gőzhajón a bécsi világtárlatról és kísérete őt a magyar fővárosba való beérkezésekor fölköltötte: álmos fejjel első pillanatban azt hitte, hogy a konstantinápolyi szép aranyuszár hullámain ringatózik hajója, annyira megbűvölte őt fejedelmi Dunánk tekintete Budapestnél. A vén Gellérthegyen alul kimegy a folyam a síkságra, megunta a korlátot, melylyel útját az ifju erőből duzzadozó magyar főváros szűkre vonta; kiterjeszkedik, csapong mint a kalitjából kiszabadult madár, kétszerte hosszabb utat tesz meg a Dráva torkolataig, mint a mennyire szüksége lenne. Vízbősége bár nem igen szaporodik, de erőben nem veszít, mert míg Bécs és Budapest közt 160 lóerejű gőzösöket visz hátán, a fővároson alul már 200 lóerejűeket, sőt nem hiányzanak 400 lóerejű vontatók sem a Duna ezen szakaszán. Tovább haladtában azonban, mint pl. Zimonynál, folyása annyira meglassúdik, hogy csak a belé dobott fadarab mozgásának iránya mutatja a szemnek, hogy vize meg nem állt. Szélessége itt 698, Uj-Palánkánál 850 m.

Baziástól kezdve 135 km. hosszú vonalon regényes szikla-képletek közt folytatja útját a Duna; majd a medrébe nyomuló sziklaormok, majd sebes áramlású szorulatai, majd a tükre alatt bujkáló szirtgerinceken áthabzó vízgyűrűk s keringő örvények lepik ott meg a szemlélőt. Drenkován alul van a két Tachtalia, a hogy a Duna ágján keresztül vonuló két szirtpadot nevezik, meg a Kazán-szorulat, az a nagyszerű ösvulkáni hegyrepedés, melyen a geológok nézete szerint a történelem előtti korban a magyar Alföld tengere lefolyt. Az itt összeszorult Duna helyenkint szinte tengeri mélységű, átlag 20 m. de a magyar határon kívül van utolsó szirtes esése, a rajta való hajózásnak legnagyobb akadálya a Vaskapu, hol a szerb oldalról óriási sziklatömbök gördültek a folyó ágyába.

A szerb nép hiedelme szerint a Duna vizének összeprésel-tetése a szorosokban oly nagy foku, hogy a belé dobott vas sem merül el benne, — daczára hogy a kő alá megy, az előbbi bal-hiedelem mégis fönttartja magát. Oly veszélyes az átkelés a vaskapui sellőkön, hogy 1850-ben Franionál halálát lelte az a 3 amerikai, kik okvetlen csónakon akarták a Dunát végig utazni; 1862-ben pedig a Szilisztria nevű török hadigőzös közel 3 m. ma-gas vízállás mellett úgy megfeneklett, hogy onnét többé elvon-tatható sem volt. Hogy $1\frac{1}{2}$ m. mélyen járó hajók közlekedhesse-nek, Orsovánál legalább $2\frac{1}{2}$ m. víznek kell a nulla fölött lennie és akkor is 4 kemény térfi togja a kezébe a kormánykereket; de arra is van eset, hogy 18 méterrel magasabb a víz a rendesnél.

A Duna viktükrének fölülete azon a $126\frac{1}{2}$ mf. hosszú vos-nalon, mely Dévénytől Orsováig ér, 9 □ mf., szigeteinek összes száma 867, csak 200 híján kataszterileg föl vannak mérve és kiterjedések összesen 57.68 földrajzi □ mértföldre rug; e terü-letnél, mintán Abauj és Tornamegyék egyesítve lettek, még min-dig 15 vármegyénk van a 60 közt kisebb. Behoz a Duna Magyar-országba 67,400 köaláb vizet és kivisz ugyanazt nemcsak 324,000 köhlábra rügöt, hanem ami annál jelentékenyebb dolog, csupán Budapesttől kezdve évenként 730 millió mázsa magyar földet, sza-porítván azzal Románia területét. A Duna folyásának, mint vízi út-nak a javítása az osztrák-magyar monarchia területén 1818—1861 évek közt $13\frac{1}{2}$ millió frtba került.

Hátra van még szólnunk ama 132 mf. hosszú folyópályáról, melyet Dunánk a tengerig tesz meg, miután Magyarországtól bú-csút vett. E hálás haza még azután sem feledkezik meg róla utána küldi a Zsily, Olt folyókat és számos kisebb nagyobb pa-takot, hogy kegyencze további hosszú útjában se szenvedjen hiányt, mert Bulgária e tekintetben ugyancsak szűkmarkú iránta. A román lapályon ismét olyan sajátságokat ölt, a minők magyar-alföldi pályáját jellemezték: medre szétterül, folyása lomha lesz, partjai iszaposak, szélessége itt-ott közel jár a $\frac{1}{2}$ mértföldhöz, vidéke egyhangu; bozótos, nádas balpartján messze épültek tőle a városok, hadsereggel csak némely magasabb pontoknál lehet átkelni rajta ingoványai miatt. Ilyen réveknél erős várak épül-tek éjszak fiai ellen. Brailától torkolatáig nemzetközi jellegű.

Midőn 7 mf. közelségre jut a Feketetengerhez, a dobrúdsai halmok elől kitérve, éjszaknak fordul és Tuldsánál kezdődik meg elágazása, deltája. E 46 □ mf. kiterjedésű vízfónadék 3 főágon

üriti ki magát a tengerbe, hol a szőke Duna vize 18 mf. távolságra a partoktól még megkülönböztethető. Közlekedésre a közepső ágat használják, bár ezen a Duna összes vízmennyiségének csak $\frac{2}{27}$ -ed részével rendelkezik, de 100—140 m. széles és 7—19 m. mély. Hartley szerint alacsony állásban 2000 köbméter vize van, áradáskor 15-szörte annyi. Torkolatánál cölöpökre épült a 4000 lakosú, világító toronnyal ellátott városka, melyben legkiválóbb épület a nemzetközi Dunabizottság palotája.

A szulinai ágat kőgátak, mohók védik az eliszaposodás ellen és arra készítetik a folyót, hogy hordalékát messze kivigye. Hartley mérnök 180 méternyire nyújtotta be a tengerbe a kötöttéseket, a hol egy erős parti vízáramlat éjszokról délnek tartva fölcsedi az iszapot és messze hordja el. Idővel betölti ezt is majd a Duna, mely deltáját évenként 4 méterrel tolja előre, — de csak az 1916-ik év lesz az, mikor e vízművi munkálat haszonnélkülivé válik. A Duna ugyanis naponként 90,000 köbméter iszapot visz a tengerbe, évenként pedig 32.850,000-et, mint azt Muzsinszky 10 évi megfigyelés után megállapította; sőt 1870,1 ben naponként 208,500 köbmétert. Geikie kiszámította, hogy Dunánk a magagyát egész hosszában 1 lábnyi mélyre csak 6,840 év alatt kotorja ki, de évi rendes hordaléka egy $\square$ mértföldön szétterítve 5 decziméter vastag réteget alkotna.

209 mf. hosszú útját a fejedelmi folyó 181 mf. kerülővel teszi meg, úgy hogy ekkép 8 híján 400 mértföldnyire nyulik meg pályája. Hajózásra ennek $\frac{11}{12}$ -ed része használható, beléömlött 120 vizere közül 30 képes arra, hogy a forgalmat könnyítse. Vízbirodalmát 14,727 $\square$ mértföldre számítják és ez Földünk száraz területének kevés híján $\frac{1}{168}$ -ad része. Az Alpok és Cseherdő raja Magyarország és Románia gabonája, szarvasmarhája, a Kárpátok sója és ércze a Dunán lelik meg legolcsóbb utjokat kelet felé. 1880-ban 1,339,430 tonna súlylyal mentek ki belőle hajók 55 millió 860 ezer irt áru-értékkel, de ennek 94%-ka gabona volt. 1881-ben a Szulina-ágon 523 angol hajó $\frac{1}{2}$ millió tonna teherrel ment át, az orosz szállitmány 10,000 tonna volt. 1882-ben a dunagőzhajózssi társaság 10 millió métermázsa terhet szállított, miből 60% gabona volt és bevétele 1,276,000 frttal volt több, mint 1881-ben.

Ez miniature tekintete Közép-Európa legnagyobb folyójának. Nincs földrészünknek vizere, mely annyi különböző tartományt, nemzetet és népfajt érintene, mint a Duna, 40 millió ember la-

kik a területen. melyet ő éltet. Felső folyásánál németül beszélnek, közép szakasza körül magyar szó zeng, az alsó vidék egyik partján románul kiejtett szóra a túloldal délszláv nyelven felel meg; déltája nemzetközi. A közlekedés, kereskedés és hadjáratok mindig partjai mentén vagy hullámain vették útjokat. 10 erős vár fekszik partjain, 7 helyt van állandóan áthidalva. |

Világtörténeti események egy folyamhoz sincsenek akkora számmal kötve, mint a Dunához. Ennek hosszában száguldott végig az »Isten ostora«, midőn nyugottal megmérközni Chalon mezőire ment; ezen vonult alá Nagy Károly császár, hogy az avarok hatalmát megtörje; ennek partjain robogtak végig az ősmagyarok, hogy Németországot rémületbe ejtsék; ezen úszott alá Fekete Henrik császár, hogy hűbérúri jogait Arpád nemzetére kiterjeszteni megpróbálja; e folyó mentén huzódtak a keresztesek a szent sir megszabadítása végett keletnek. De hogy történeti vonatkozásaimat magyar szívhez szóló dologgal végezzem, azt említem meg, hogy a szőke Duna habjain jött alá hozzánk nemcsak Nyugot kulturája, hanem 33 év előtt az a dicső királyasszony is, ki elődeinek díszes koszorujában talán egyedül akart és tudott e nemzethez magyarul szólni; és midőn ezt ma Budán, Gödöllőn napról napra teszi, nem csupán a mi szíveinket hódította meg, hanem ő is magas foglya lett a mi jobbágyi hódolat-tól lángoló szeretetünknek!

HANUSZ ISTVÁN.

PRZSEVALSZKIJ MIKLÓS NEGYEDIK UTAZÁSA

KÖZÉP-ÁZSIÁBAN.

Ez a czime egy nagy munkának, melyet N. Przsevalszkij írt Közép-Ázsiában tett negyedik s egyuttal utolsó utazásáról. Az expedíció útja Kjachtnál vette kezdetét, s Urgán keresztül egyenesen délnek haladva Dön-juan-in-en át előbb délnyugat, utóbb nyugatnak tartva a Kuku-nor éjszaki részéhez ért. Kuku-nortól délnek vette útját Tibet éjszaki része felé. Tibetből visszatérve a Czajdamon haladt, érintette a Kuku-nort, Tarim medenczéjét s néhány kísérletet téve ismét Tibetbe, s onnan Keria és Akszun át vissza az Orosz területre ment. Az egész utat két év alatt s összesen 7325 verszt karaván utat tett meg.

A nagy munka 537 lapon sok új és érdekes dolgokat sorol elő s 13 fejezetben tárgyalja az út nehézségeit, leírja az útjában talált különböző népfajokat, növényeket és állatokat, melyeket részint ő maga, részint Szent-Pétervárott szakférfiak által határozottatott meg. Tett szélességi és hosszasági kiszámításokat és barometrikus megfigyeléseket. Mellékel több fotografiát az egyes népfajokról. Az expedíció 21 tagból állott. Kjachtaból 1884. okt. 21-én indult Urga felé, hol 56 tevét, több lovat, azonkívül juhokat, rizst, lisztet és egyéb élelmi szereket vettek. Ezen utat már harmadizben tette meg Przsevalszkij; panaszkodik az időjárás rendkívüli sajátosságairól. Az Ala-san éjszaki részén december végén $+ 27,3^{\circ}$ volt, árnyékban pedig a hőmérő fagyot mutatott. Január 2-án — útközben — a hőmérő hátraakasztva tehát árnyékban — $3,0^{\circ}$ volt, mellre akasztva, tehát napsütött oldalon $+ 30,0^{\circ}$ volt. Sok új dolgokat közöl a mongolokról, leírja azok nyomorúságos állapotát s a syphilis betegségek rendkívüli elterjedését közöttük (részletesebben Mongolország és a tangutok című művében).

Az út Kan-szu, Kuku-nor és Czajdámon keresztül részben ismert dolgokat tartalmaz. Ezen uton lövetett egy új zerge faj, melyet Przsevalszkij *Antilope Cuvieri* n. sp. keresztelt el.

A IV-ik fejezetben a Sárga folyó forrás vidékének fölkereséséről szól. Régebben a khinaiak a Sárga folyó eredetét a Tarim folyóról gondolták, állítván hogy a Tarim a Kuku-norba folyik, ott a föld alá jut, valami 1000 versztnyi utat tévén, az Odon-tala felföldjén számtalan forrás alakjában kibugyok. 1881-ben a Sárga folyó forrás vidékén áthaladt egy a felvételekben is jártas indus (pundit), aki azonban még kevesebb hitelességgel írt annak eredéséről. E végből az expedíció Barán-zá-szákból a Burchán-Budda hegységen vette útját Tibet felé egyenesen délre. Ezen út az, mely teljesen új dolgokat tár föl, s ezen keresztül igyekezett az expedíció Tibet főnsikjára jutni. A Burchán-Budda hegy nyugat-keleti irányban húzódik egészen a Toszo-nor tóig. Egészen vad vidék, de a hóvonalat sehol sem éri el (ugylátszik, egy pár keleti magaslat kivételével). Nyugati része gránit, gneisz, syenit, porphyrit, diorit, zöldkő és palából áll. Rajta keresztül csak két folyócska halad a Nomochun-gol és Alak-nor-gol, melyek a tibeti főnsíkon erednek és a czajdami Báján-golba ömlenek. A folyócskák mentében *Juniperus*, *Potentilla*, *Myricaria*, *Iris*, *Taraxacum* stb. nő; állatok közül a kuku-jámán (*Pseudoris*

Nahoor) farkas, nyúl, *Arctomys robustus*, vad jak, apró éneklők (*Ruticilla*, *Montifringilla*) *Megaloperdix thibetianus*, *Gypaetus* és grifmadár. Különben az ornithologiai fauna, mint Tibet éjszaki felén mindenütt, igen szegényes. Burchán-buddától délre van az Alak-nor-gol, ettől még inkább délfelé fekszik a Burlá-abgaj havas, mely az ugynevezett Sugá hegyláncz keleti zugát képezi. Az Alak-nor tótol keletre fekszik a mongolok által elnevezett Khárá-száj hegység.

Alak-nortól az expedíció útja dél felé az Odon-tala felé vezetett. Az ut nyugati oldalán jól volt kivehető az Aksa hegyláncz, mely iv alakban emelkedik északkeletről délnyugat felé 40 versztnyire. Ezen hegy éjszaki részén nagyszerű aranytelepek vannak. Az út irányában egy egyedül kiemelkedő hegy az Urundusi volt látható. Az Aksa és Urundusi hegyektől nem messze déli irányban fekszik a terjedelmes, de sáros és iszapos Odon-tala völgye. Ezen völgyben összpontosulnak a khinaiak nagy folyója, a Sárga folyamnak kisebb erei. Eredetileg a Báján-charáula hegy keleti felén ered s ott Altin-gol-nak nevezetik; innen észak-kelet felé haladván és több kisebb folyót vevén föl, a fent nevezett Odon-tala völgybe ömlik. Odontalala a mongolok elnevezése s »csillagos sivatagot« jelent, Szun-szu-chainak a khinaiak által hivatik, mely »csillagos tengert« jelent. Mindkét elnevezés arra, vonatkozik, mert a föld mélyéből számtalan forrás fakad mely a magasból úgy néz ki, mint az égboltozaton a csillagok. Ezen forrásokból a víz a Dsarin-nor tóba, ebből pedig egy másikba az Oring-norba folyik. Ezen két tónak Przsevalszkij külön nevet adott a Dsarin nort az »Expedíció tavának«, az Oring-nort »Orosz tónak« (Ruszkoje ozero) nevezte el.

Az Odon-tala völgyétől lefelé a Chuan-che folyó mentében haladván egyes megfigyeléseket tettek. A folyóban roppant sok volt a hal, melyeket a *Heliaetus chacei*, *Larus brunneicephalus* és a *Mergus merganser* madarak nagyban halásztak. A Sárga folyó baloldalán lövetett három tibeti medve (*Ursus lagomyiarius*).

Innen az expedíció a Galamb folyóig haladott.

A Galamb-folyó vízválasztójánál az állati élet, mint egyáltalán az egész éjszaki Tibetben a különböző fajokban nagyon szegény, de az individuumok sokaságában rendkívül gazdag. Mindenütt legelnek vad jakek, szamarak (*Asinus kiarg*) orrgoantilop, azonkívül kuku-jámán (*Pseudoris nahoor*), argali (*Ovis Hogsoni* ?), tibeti farkas, medve, mormota igen sok van. Madarak

közül a grif, varju, indiai lud, totanus, casarca stb. A csuszó-mászó állatokra ezen vidék alkalmatlan, se kigyó, se béka.

Az időjárás Tibet északkeleti részén május utolsó harmadában is igen hűvös volt. A hőmérő egyetlen egyszer sem emelkedett a 0° fölé. A nappalok rendesen homályosak voltak, s ha a nap ki is kandikált a felhők mögül, sugarai olyan homályosak voltak, mintha teli hold lett volna; az ég mindig kékes-szürke volt. Május második felében tizenegy napon havazott. A szelek gyakran fujtak, de határozott irányuk nem volt s éjjel rendesen szélcsend állott be. Tibet klímája jellemeztetik sajátságos nyersesége által. Az oda való lakosok állítása szerint télen igen nagy hó esik s erősen fagy; tavasszal fagyok és zivatarok uralkodnak; nyáron mindennap eső vagy hó esik, ősszel szintén igen kevés a jó idő.

Megállapodás a Galamb folyón s annak leírása. A Galamb vagy Dö-csu folyam, ott hol a Kon-csün-csü folyócska belészakad roppant sebes folyású, csónakon átevezni vagy átuszni rajta lehetetlen. Mentében laknak a tangutok kik kam aevet viselnek. Kormányoztatnak bei-chu családfejek által, kik fölött a csan-chu áll. Valamennyien a Sziningi ambánnak vannak alárendelve. Termetök közép, testes alkatuak; szemök nagy és fekete de nem ferdén metszett; orruk nem lapított sőt sokszor sasorral birnak. Hajzatuk hosszú fekete, melyet csak a homlokukon nyírnak; bajusz és szakálluk nem nő, mert — valószínűleg — kitépik; fogaik igen szép fehérek s nem előre állók. Koponyájuk inkább hosszukás. Az arczbőr szennyes-fénylő fahéj-szinű, amit részben az is idéz elő, hogy soha sem mosdanak. Sajátságos és igen erős szaguk van, mely sokkal erősebb és ellenszenvesebb mint a mongoloké, kik szintén nem valami aromatikusak. Hasonlitanak a cigányokhoz mongol keverékkel. Családi életökben a többférjűség (polyandria) az uralkodó; egy asszonynak hét férje is van. Laknak sátrakban melyeket jak szőrből készített pokróczokból állítanak össze. Tetején a sátnak egy nyílás van, melyen a füst kimegy, egyuttal az eső becsurog, s ilyenkor tele van sárral, melyben a jak bornyak és bárányok társaságában fetrengenek. Főeledelök a tej, thea, dzámba és ritkán hus; egyszer esznek napjában. Foglalkozásuk jak és juhtenyésztés.

Egy másik néáfaj is lakik Tibet észak-keleti zugában ahol a holik-ok Ezek a khinaiak hatalmát mai napig sem ösmerik el;

ha a khinaiak egy holikot meglatnak valahol, azt megölik. Laknak a Sárga folyó felső folyásának mindkét partján. Életmódjuk olyan, mint a tangutoké. Lasszába szintén nem bocsátják be őket. Azelőtt a dalai láma volt a főnökük; időközben saját dalai lámájok akadt s az előbbitől elszakadtak.

Az expedíció útja a Galamb folyó határaig, illetőleg Dson-klastromig terjedt, — honnan visszafelé ugyanazon az uton az Odon-tala medenczén és Burchán-Budda hegyen keresztül egészen Chirma-barun-zászákgig haladt. Innen nyugatra tért el s ismét azon utra tért melyet az expedíció a czajdái tartomány keleti felén 1879—80-ban az első tibeti uton tett meg Naidsingol folyóig. Ettől kezdve az expedíció egész útja az európaiak előtt részben ismeretlen területen haladott. Mielőtt Naidsingolig értek volna, egy folyó mellett, mely az előbbitől keletre fekszik az expedíciót nagy csapás érte, mert a tevék egy sajátságos betegségbe estek, melyet a mongolok chászának neveznek. A betegség abban nyilvánul, hogy az állat mind a négy végtagja megdagad, a test belsejében forróság áll be, szája habzik és menni nem bír. Ezen ok miatt 18 napot kellett vesztegelni, mely időt kirándulásokra és a gyűjtött anyag praeparatiójára fordították. Az idő ezen a tájékon meleg és száraz volt. Árnyékban déli egy órakor a hőmérő + 23,0° mutatott, csöndes éjjeleken azonban leszállott — 3,0° sőt — 7,5°-ra; tehát egészen kontinentális az éghajlat. Czajdam déli fele egy sóstartalmu katlan mely egykoron egy terjedelmes tó fenekét képezte, abs. magassága 9.000 láb. Határa délen az éjszaki tibet hegylejtői, keleten a felső Hoangho némely hegyeinek nyugati folytatásai, éjszakon és nyugaton ugyanannak a Czajdamnak terjedelmes pusztai rayonja. A szomszéd hegyekből jövő folyócskák mind eltűnnek a talajban a Bajangol kivételével a Naidsingol és Utumuren ömlenek a fent említett Czajdamnak önalkotta tavaiba. Ezen tavak nem fagynak be télen, állítólag nagy sótartalmuk miatt. Egyes tavak, mocsárok sok helyen találhatók, melyekben nád, Elymus és Alopecurus nőnek.

Naidsingoltól, Utu-muren és Ulán-hadzsiron át az expedíció éjszaknyugati irányt vett s egy terméketlen területen haladt egész Kan-szi és Gász oázisig.

Ép őszi volt (szept.—okt.) midőn a két oázison keresztül haladtak. Ezek közül az egyik, a Kanszi, a 92° h. alatt, a másik ott fekszik hol a 91 h. f. metszi a 38-ik sz. fokot. (Grenwich.)

E területen az éjjeli temperatura — $6,5^{\circ}$ a nappali $+ 25,4^{\circ}$ mutatott s ekkor Tibet végső hegyein s valószínűleg a tibeti főnsíkon is, hó esett. Az idő mindig borult volt s egyre hidegebb már október közepe táján nap felmentekor — $22,3^{\circ}$ mutatott a hőmérő, s a nappali közép hő $+ 25,2^{\circ}$ volt. Szelek fujtak, mindig nyugotról s a sarak mindenütt be voltak fagyva, kivéve a Gász tavat, mely nagyon sóstartalmu, s november 1-én is ment volt a jégtől. Mindkét oázis sóstartalmu mélyedés, fekszik valami 9.000 láb magasságban. Ott, hol sáros a talaj, egészen be van nőve sással és náddal s benne az állatok közül vad szamár, nyul, farkas és a tibeti medve tartózkodik; madár kevés van.

Küen-lün keleti része a III-ik utazás alkalmával iratott, itt csak annyit lehet még megemlíteni, hogy a czajdami katlanhoz kelet-nyugati irányban a Burchán-Buddá, Go-sili, To-laj, Toraj, Czoj-szone, és Druda hegyek fűződnek.

A czajdami hegyhez közvetlen csatlakozik a Dzin-ri hóval födött magaslat, ez utóbbihoz pedig keletről a Garinga hegy. Dzin-ritől nyugat-éjszak-nyugatra huzódik a Kolumbus hegy; Dzin-ritől délre egy terjedelmes hóhegyláncz huzódik, melyet Przsevalszkij »Gondolom« hegynek nevezett el, ezt később az orosz geogr. társulat az ő nevére Przsevalszkij hegynek keresztelt el. A Haringa és Kolumbus hegytől, melyeket a Chatin-zán folyó választ el, éjszakra esik a czajdami hegyláncz. A Kolumbus hegy folytatását, a Zájzsán-Saitu folyón túl képezi egy örökös hóval födött hegy, melyet Moszkvai hegynek s annak legmagasabb pontját Kreml-nek nevezott el Przsevalszkij. A moszkvai hegy folytatását nyugat felé a Tokuz-dában hegyláncz, ennek folytatását ugyancsak nyugat felé az Orosz hegyláncz (Ruszkij chrebet) s azután a Keriai hegyláncz képezi. A moszkvai hegyláncz és a Csamen-tág hegyláncz között van a »Szelek völgye«.

A moszkvai és Kolumbus hegyek örökös hóval vannak födve. Mindkét hegy terméketlen. Nő rajtok a Carex, Avena, Ptilagrostis, Tanacetum, Saxifraga, Kobresia stb.; faunája szegényes; él rajtok a vad szamár, ergali (Ovis Dalai-lamae n. sp.) vad jak, farkas, nyul, marmota és apró őrlök. Madár kevés van.

Gász-oázistól az expeditió az Altin-taghon keresztül vette útját s a Kuku-norhoz ért; innen Csarchalik-ig ugyanazon az uton haladt, a melyen 1876—1877. évben tehát a II-ik (Kuku-nori és Dsungariai) utazás alkalmával. Az expeditió szerve-

zöje azonban két nagy fejezetet szentel a Kuku-nornak s lakóinak, legyen szabad habár kivonatilag egyet-mást elmondani.

A L o b - n o r terjedelmes nádassal benőtt sárfészek, mely a Tarim folyó kiöntései által képeztetik. Mélysége 3—5 láb, néha 7. Vize mindinkább kevesbbedik, mert a Tiansan és a Küen-Lüen aljánál fekvő oázisokban a víz felfogatik a rétek öntözésére. Flórája és faunája még szegényebb, mint a Tarim medenczéje környékén; összesen valami hét fűfaj és három vagy négy cserje található. Faunája olyan mint a nyugati Turkesztáné. Házi állatok közül a kutya, macska, ló, szamár, öszvér, ritkán teve, szarvasmarha, kecske és juh tartatik s egyes helyeken a disznót is meghonosították a khinaiak. Ős lakóiról s azok eredetéről sokat, de kevés szavahihetőt beszélnek. Kr. sz. e. egy századdal a Kuku-noron és a Tarim völgyében egy állam volt, mely előbb Leu-lán, később Sán-sán nevet viselt s ezen keresztül vezetett az út Khinából, Khotan és Kasgar felé. A VIII-ik században, midőn Marco Polo erre utazott, említést tesz Lob városról, melyet mohamedának laktak s ezen városban pihentek meg azon karavánok, melyek Sza-cseu városig akartak haladni. A 15-ik század első negyedében utazott rajta keresztül Khinából Heratba Sach-Pak (Timur fijának) követsége. Ezen dőtől fogva, egész a XVIII-ik századik — tehát míg a khinaiak meg nem hódítottak ezen területet — alig birunk valami tudomással. A Kuku-nor és Tarim lakói az arczkifejezés sajátosságos vegyületeket képezik. Uralkodó rajtok a türk typus mongol-vegyülekkel. Nem erős testalkatúak, lapos mellel; kezök igen kifejtett, valószínűleg a sok csónakázástól. A test bőre szennyes fehér. Koponyájuk elliptikus, homlokuk alacsony. Szemök nagy és fekete, ajkuk vastag, fogaik aprók és fehérek. A férfiak borotválják fejeiket, a bajuszt és szakált meghagyják. A nők farkosokba fonják hajukat. Tekintve a physikai kedvezőtlen feltételeket a megélhetéshez, jó egészségnek örvendenek; igen sok ember volt, a ki a hetven, sőt a kilenczven évet is megélte. Csak az asszonyok gyakran halnak el, leginkább szülésben, a leányok pedig fiatal korukban, azért asszony kevés van. A betegségek közül borzasztó ostoruk a himlő, azonkívül a szemgyuladás és a sebek, főleg a fejen; hideglelést és lázt nem ismernek. Főöltözetök a kendirből (Apocynum venetum) készült ruha. Lakások a s z á m m á, egy nádból készült kunyhó. Főbb eledelök a hal, melyet télen szárított alakban élveznek, azonkívül a vadkacsa,

melyet hálókba fogdosnak és vad tevé is esznek. Némelyek mint a Kara-kurcsinbeliek a kenyeret nem ismerik. A több nejűség meg van engedve, de kevés asszony lévén, egygyel is megelégszenek. A férfiak nűsűlnék 16 éves korban, a nűk 15 éves korukban mennek férjhez. A házasság előtt már öt évvel a völegény a menyasszony házához vitetik s ott munkára fogják. Ha két Lobnorbéli találkozik így üdvözlik egymást »ászszályán malikem« s arra »valikem aszszályán« választ kapja. Ha az asszony valami kéréssel fordul a férfihez, megveregeti annak vállait s a következőket mondja: »csik, csik, csik, csirákjak«, a minek valamire való értelme nincs s annyit jelent fordításban: gyere ki és gyűjts világot. Ha pedig a férfi akar valamit, akkor ezt mondja felelőségének: »dzinim szàngá«, azaz: feláldozom magam. Vallásuk szunnita-mohamedán.

Egyáltalán jóindulatú és becsületes emberek. Egy izben mégis egy fiatal atyafi ellopott három darab edénytartót az expediótól és ez annyira felbűszította a kuncsikán-beket (főnököt) és az egész Abdal falut, hogy rögtön össze ült a tanács s halálra ítélték és ha Przsevalszkij nem lép közbe végre, is hajtják rajta; a helyett aztán jól elpáholták s kikűszöbölték a tájékról s az egész processust 2—3 óra alatt végre is hajtották.

Rövidre ezen esemény után váratlanul vissza küldettek Przsevalszkij iratai, melyeket Lobnorból küldött hazájába. Az iratok valószínűleg Kurla városáig értek s onnan a khinaiaiak által vissza küldettek. Az a lakonikus válasz, melyet Kuncsikán-bek (a Lobroriak főnöke) Nastir-bektől, a fölötte álló torimi főnöktől kapott a következőleg hangzott:

»Kuncsikán-beknek Nastir-bektől

Ön a maga intézkedéseit hagyja abba. Ön az oroszok csomagját küldi, hogy az Kuldsába szállíttassék. Ezen csomagot én vissza küldöm önnek. Ön új da-zsent (nagyobb főnököt) talált magának. Ami főnökeink, — a khinaiaiak, ugyanazok kormányozzák Kuldsát. Ha a khinaiaiak a mi főnökeink, akkor önnek, nem kell az oroszokat hallgatni. Eljött husz orosz, ha kétszáz is jön, nekünk az mindegy. Hogy mert ön az oroszoknak szolgálni, ösmerve azok szándékait. Megkapván ezen iratot, haladéktalanul utazzék éjjel-nappal hozzám számadást adandó. Nastir-bek Kádörös.

Az iratok újból elküldettek, melyeket a khinaiaiak azon vá-

laszszal küldöttek vissza, hogy nekik nincsenek arra kötelezettségeik Oroszországgal, hogy Lobnorba szállítsák az iratokat.

Ezután leírja a tavaszt s a madarak tömeges vándorlását éjszak felé.

Az út Lobnortól Keria felé. Az elindulás 1887. márczius 26-án történt s körülbelül 100 verszt volt szükséges, hogy Csarchalikba érjenek. Az egész terület sivatag. Csachaliktól Csercsen oazisig haladtak s itt megállapodtak. Csercsen oazisban van vagy 600 ház $3\frac{1}{2}$ ezer lakóval. A lakók kertészettel, földműveléssel foglalkoznak. Mindenüvé árikok (árkok) vannak készítve, melyekbe a vizet bevezetik a talaj öntözésére. Kertjeikben az alma, barack, körte, eperfa és szőlő tenyésztetik. Szántóföldeken a buza, árpa, rizs, kukoricza, bab, lucerna, dohány, tök, dinnye, sárgarépa stb. termesztetik. Csercsen tájéka, tökéletes pusztaság, melynek közepén nyomai látszanak egy régi kulturális területnek, mely jelenleg lösz és homokos halmokkal van fődve. A legrégibb város ezen a területen Rusztemdagesztán által valami 3000 évvel ezelőtt pusztított el; egy másik újabb város 900 évvel ezelőtt romboltatott szét a mongolok által. Ez utóbbinak utolsó fejedelme Ápláp-szálá volt, ki népével együtt Noe vallását követte. Ezen helyeken a csercsenbeliek ásnak vagy a zivatar által feltért homokos üregekben keresgélnek. Találnak réz és arany pénzeket, ezüst öntvényeket, arany ruhaéktéseket, drága köveket (gyémántot? türkizt), réz edényeket stb. A sirokban talált testek oly épek, mintha be volnának balzsamozva, amit a talaj és levegő rendkívüli szárazságának lehet tulajdonítani.

Csercsentől az expedíció egyenesen délnek vette útját egészen Acsan-ig, s innen folytonosan az általa elnevezett Orosz-hegyláncz tövében haladott nyugati irányban. Az Orosz-hegyláncz (Ruszkij chrebet) A küenben nyugati részét képezi keleten a Toka-dabánnál összefügg s nyugaton a keria folyó szakadásáig tart. Ezen hear választja el a tarimi, katlant a tibeti fönnsíktól. Az egész hegyláncz méltóságteljes, de vad és nehezen megközelíthető. Keria és Csizsgán folyócskák közt emelkedik ki belőle egy jeges, amelyet II. Sándor csár tiszteletére a főlzabadító csár hegynek (Gora csárja oszvoboditelyá) nevezte el.

Az időjárás ezen a tájékon tavasszal (áprilisban) igen meleg volt, árnyékban a hőmérő $+ 30.8^{\circ}$ mutatott, éjjel pedig fagyott s a hőmérő négy esetben $- 5.0^{\circ}$ -ra szállott alá. A Karamuren folyónál, mely ar Orosz-hegylánczot a Tokuzdábántól el-

választja Kopa nevű hely fekszik, mely aranybányáiról nevezetes. Rendesen az olyan emberekkel dolgoztatnak benne, kik az évi adót nem képesek a chinaiaknak beszolgáltatni.

Keria oázis. Ezen oázis 4.700 láb abs. mag. fekszik a Keria-darja baloldalán. Lakói macsin-ok, kik tunya, hazug és erkölcstelen emberek, s kik között túlságosan el vannak terjedve a siphilis betegségek. Még kertészettel sem foglalkoznak. Főfoglalkozásuk az arany és jujkő (nefrit) szállítás. Keriától dél felé haladott az expeditió egészen Polu oázisig, hol hosszabb ideig tartózkodott s a kozákokat annyira megkedvelték, hogy a polu-beli asszonyok sírásra fakadtak, midőn eltávoztak. Keriától a Kurab folyócska mentében ismét kíséretet tettek, hogy feljuthassanak a tibeti fősíkra, de mily nagy volt meglepetésük, midőn egy helyre értek s ott a hidat lerombolva, az utat eltorlaszolva látták a khinaiak által annyira, hogy vissza kellett térniök, mert más helyen lehetetlen volt az átmenet.

Küen-Lüen azon részét, mely Keria és Jurin-Kas folyó közt fekszik keriai hegyláncznak nevezte el Przsevalszkij; ezen hegyláncz egyik végével az Orosz hegylánczot, másikával a Karanga-tag hegylánczot érinti. Az egész keriai hegyláncz úgy áll mint valami keskeny és magas fal, melynek egyes magas pontjai jegesek. A nyári esőzések daczára flórája igen szegényes volt. Ezen hegység lakói macsin-ok, kik a mongol fajt ázsiai keverékkel képviselik, de az utóbbi uralkodó az előbbi felett. Arczuk csontos, orruk a végén lapos, szemük nagy és nem ferdén metszett, fülök nagy és elálló, az ajkak eléggé vastagok, arczbőrük sötét. Középtermetűek, gyöngye testalkatúak. Eledelek tej és ritkán hus. A síkságon lakók agyagházakban laknak, a hegyvidékiek löszben vájt lakásokkal bírnak. Vallásuk szunnita-mohamedán.

Folytatólagos ut Khotan és Akszu-ba és a Tiansanon át az Isszikul tóhoz. Khotán már ősidők óta mint kereskedelmi város ismeretes. Fekszik 4,400 láb abs. mag. Két folyó által a Jurin-kusek és Kara-kas által öntöztetik, mely egy, folyóvá a Khotán-dárjává egyesül. Falvakon kívül három város látható ezen az oázison, u. m.: Khotan vagy Ilycsi, Jurin-kas és Kara-kas. Népe felette szegény; el van közöttük terjedve nagy mértékben a syphilis és a torok daganat, mely utóbbiban sokan halnak el. Sokat szenvednek fogfájásban s negyven éves korukban fogaik mind kirothadnak. A szegénység oly nagy

közöttük, hogy egy férfi egész éven át 32 tengeért (valami 5 firt a mi pénzünkön) dolgozik. Gyermekeiket is eladják holmi jöttment kereskedőknek és a khinaiaknak; 5—12 fiúeskának az ára 50—200 tenge; a leányok felényivel olcsóbbak, hacsak nem valami szépek. A khotaniak földműveléssel nagyban foglalkoznak, de ez nem fedezi az évi szükségletet. Termelnek leginkább kukoriczát, kevesebb buzát és árpát.

Az állatok közül itt található a tigris és vaddisznó.

Október 16-án ért az expedíció Akszu városába. Akszu város 3300' magasságban fekszik. Áll három részből a tulajdonképeni régi mohamed városból az Akszúból s mellette áll a khinaiak által emelt két város, melyek magas falakkal vannak körülvéve. Egyik város neve Ars Zuk vagy Jángi-Sár a másik Kitáj-sári (Sár-város). Akszu lakóit 10,000 családra teszik. Ezen városba az oroszok a Tian-sanon, a khinaiak Khamiból Kucsán keresztül hozzák áruikat eladás végett. Arról is nevezetes ezen város, hogy itt lakik a khinai daotai, ki keleti Turkesztán négy kerületét (Karaszár, Kucsá, Akszu és Ucs-turfán) igazgatja.

Akszunál Przevalszkij felvétele véget ért, mert innen az utat Karakol városáig 1877-ben Szunarguloff százados vette fel.

Közép-Ázsia jelenlegi állapota. Azt a roppant területet, mely egyrészt a szibériai és himalayi, továbbá a gobi és tibeti határhegyek, másrészt a tian-sani és tarabagatai hegyek által vették körül, s mely valami 120,000 négyszög geogr. mértföld, jelenleg főleg három néplaj lakja; éjszakon a mongolok, délen tangutok vagy tibetiek, keleten turkesztániak laknak, egyes oázisokon szétszórva vannak elterjedve khinaiak, dungánok és a nyugati részen itt-ott kirgizek. Összes számuk 8—9 millió.

Hogy oly kevés nép lakja ezen borzasztó területet, annak oka főleg abban keresendő, mert nagyon kevés olyan hely van rajta, mely alkalmas volna arra, hogy rajta ember és állat megélhessen. Eltekintve azt a néhány oazist, mely mint valami sziget, be van ékelve az óriási hegyek tövének, nincs alkalmas hely állandó kulturális életre. Közép-Ázsia még a nomádok állatainak is kevés alkalmas legelőket nyújt, s csak éjszaki és keleti fele az, hol ugyszólván gond nélkül élhetnek. A többi területek, körülbelül az egésznek $\frac{4}{5}$ része pusztasivatag. A pusztaság nagy része, milyenek az éjszaki Tibet felföldje, Czajdam sarai, a Tarim folyó futó homokja, Alasan és Dzsungária rögös vagy agyagos

és Gobinak sós területei, egyáltalán alkalmatlanok az emberek állandó megtelepedésére.

Hogy mégis egyes helyeken ősidőktől megtelepedve élt az ember, ennek oka abban rejlik, mert alkalmas területet talált a marhatenyésztésre; talált száraz klímát, hol télen hó nem esik, nincs kellemetlen rovar s a talaj nagyon sós s végre habár külső tekintetre semmisnek látszó, bő legelőket nyújt s a marhák legeltetése igen kevés gonddal és fáradsággal jár. Az ilyen megélhetési feltételek mellett sem erély, sem valami különös individualis tulajdonság nem kell. A »küzdelem a létért« itt inkább passiv, mint aktiv alakban nyilvánul. Alkalmas helyeket a megtelepedésre csak azok az oázisok nyújtanak, melyek Tian-san és Küen-Lüen lábainál terülnek el.

Közép-Ázsia népei tekintet nélkül a fajra, nyelvre, vallásra és életmódra, ép úgy, mint Ázsia többi népei jellem, szellemi és erkölcsi tulajdonok tekintetében igen sok közös vonással bírnak. A történelmi adatok tanubizonyítják, hogy valamennyien az örökös rabsághoz vannak szokva, a melylyel karöltve fejlődött, ki legtöbb esetben a kétszínűség s egoizmus a szélsőségig. Nem kevésbé jellemzi őket a renyheség és az apáthia s az amerikai közmondás »az idő nem pénz« változik át valamenynyinél. Szibéria és Turkesztán határaitól, Tibet belsejéig, az oda való lakosoktól mindig azt hallották: »lassan, csendesebben« és soha sem »gyorsan, hamarabb.« »Az okos emberek soha sem sietnek, ezt csak a bolondok, rablók és gyilkosok teszik«, mondogatták nem egyszer a mongolok és tangutok. A megtestesült restség és apathia különösen a gazdag középázsiaiaknál nyilvánul; ezek a gyalog járó embert mindig lenézik s felfogásuk szerint az ilyen ember annyira szegény és bolondul van nevelve, hogy fárad még a gyalogjárásban is. Ezen lanyhaság és apathia aztán minden törekvést kizár a haladás felé. A szabadságnak az ő szemökben nincs semmiféle becsé. Ösmeretes, hogy Khinában ezen fogalom kifejezésére »polgári szabadság« nincs is szó.

Jellemzi az ázsiai népeket az erkölcsi süllyedés, mely különösen a letelepedett népeknél látható. A viszony férfi és nő közt csak a pusztá érzékiességen alapszik; az asszony áru vagy dolgozó állatnak és semmi egyébnek nem tekintetik. A családi élet nevével és gyermekeivel szemben a legszörnyebb despotismusra van állapítva. A férfi »én«-je mindig első helyen áll, a becsület-tudás és kötelesség magasabb érzékei egészen ösmeretlenek előtte.

A férfi legfőbb tulajdonai a kétszinűség és ravaszság. A nomádok és a letelepültek között e tekintetben is van különbség. A nomádok szellemileg ugyan alacsonyabb fokon állanak, de családi életök és egyéb jó tulajdonokban a letelepültek fölött állanak. A nomádok jobban szeretik nejeiket és gyermekeiket, jobbelküek és főleg vendégszeretők. A prostitutiót a nomád nem ösmeri. A gazdag és szegény nomád közt éles válaszfal nincs, s a gazdag mindig segíti a szegényt. A letelepült középpázsiai jó tulajdonai közé tartozik az ő békés otthona; soha sem részeg s ez megóvjá őt sok kellemetlenségtől és házi pörpatvartól.

Összevetve a pro et contra adatokat, arra valjon alkalmassak-e a középpázsiai népek az európai civilizatorra, Przsevalszkij szerint inkább tagadólag lehet válaszolni. LEGEZA VIKTOR.

ANDORRA VÖLGYÉBEN.

(*Au val d'Andorre — Les Ecrehon par Sutter Laumann. Bibliothèque française. Romans inédits à un franc le volume. Paris Murlon et Cie, éditeurs. Rue Papillon 6.*)

Ár hete, hogy a francia könyvpiacon a fentirt cím alatt egy érdekes munka látott napvilágot; siettem is azt megvenni azon reményben, hogy pár kellemes percet töltsök el a Pyrenék legismeretlenebb völgyében. Arra persze nem is számítottam, hogy tanulságot is meríthessek olyan könyvből, a mely regénytárban jelenik meg, no mert szokva vagyok ahhoz, hogy a mi regénytáraink közleményei csak is szépirodalmi termékek, de tudományos becsük ritkán van.

Bizony a francia regénytár nyújtotta példát jó volna itthon is követni s a közlendők közé vajha olyanok is bekerülnének, a miből nemcsak kellemet, de okulást is nyerhetne az olvasó.

A könyvnek »Andorra völgyében« cz. első része hét fejezetből áll. A szerző, »la Justice« cz. hírlap tudósítója télnék idején kénytelen a Pyrenéken áthatolni, hogy számot adjon lapjának egy francia küldöttség ténykedéséről. Kellemes csevegő modora annyira megnyer, hogy a száraznak látszó dolgok iránt is kiváló érdeket tud kelteni. Ime rövid vonásokban mind az, a miről 168 lapon át oly érdekes társalgónk.

Az andorrai köztársaság függetlenségét Nagy Károlytól szár-

máztatja, a kinek a szaraczenok ellen hatalmas szolgálatokat teljesített. 1278-ban köztársasággá alakult Franciaország és az urgeli püspök fenhatósága alatt. Miután a nevezett püspökség Spanyolországhoz tartozik, a köztársaságban a francia és spanyol érdekek folytonos torzskodásban tartják a lakókat. Mind a két párt minden elképzelhető okot felhoz arra, hogy megvédje jogait Andorrában. A spanyolok odaadnák szívesen a Pyrenéek északi lejtőjén nyugvó Liviát, a mely az 1659. pyrenéi békében csatoltatott Spanyolországhoz, csak hogy cserében megkapják az Andorra völgyet; követelésök egyszerű oka az, hogy Urgel püspöke spanyol alattvaló, tehát az ő hatásköre alá tartozó birtokok is csak spanyol jellegűek lehetnek.

A mozgékony észjárású hirlapíró játszva veri vissza ez okoskodást s kimondja kereken, hogy Franciaországnak okvetlen szüksége van e völgyre hadászati szempontból, mert hiszen Spanyolország sem vas, kén, alkáli tartalmú vizeiért áhitozik ám a szép völgy után! Ha ez volna indító oka vágyának, akkor nem hagyná parlagon a termékeny Cerdagne és Catalonia völgyeit, a melyeken át csak öszvérjárta gyalog ösvény az egyetlen közlekedési út. Meg aztán magának Andorrának az érdeke is inkább francia fenhatóságot kíván, a mely alatt gazdagsága kifejlődhetik, míg spanyol iga alatt nyöghetné ezután is a szegénységet. — A legkedélyesebb azonban az az okadatolás, hogy Franciaország nem tagadhatja meg támaszát azon köztársaságtól, a melyhez századok hagyománya és több egyezés köti.

A kérdést a francia és püspökpárt között előbb-utóbb fegyveres beavatkozásnak kell megoldania, mert míg a haladó francia-párt nem irtózik semmitől vissza, hogy a köztársaság kivetkezzék ósdi jellegéből, addig a maradi-püspök-párt minden újításnak ellensége; hogy melyik párt győzelme kívánatos, legyen elég annyit tudnunk, hogy az egész völgyben egy vendéglő van, az is koresma; egy orvos, egy patika, no meg van egy fürdője is, de emberemlékezet óta vendég nem volt benne.

A köztársaság 6 helységből áll: Andorra, Camillo, Encamps, Massana, Ordino, San Julia; a leglakottabb a főhely Andorra 1300 lakossal, a leggyéribben népesedett Encamps, a melyben csak 600 lélek él. Az összlakosság 6000. A helységek alatt nemcsak a falvakat, hanem a hozzájuk tartozó kisebb helyeket, tanyákat is kell értenünk, a minők pl. Puycerda, Porté, Bourg-Madame stbi alig háromszáz lakossal.

Minden helységben van egy *consul mayor*, a kinek oldalán áll a *consul menor* s egy választott *consul*.

Ime az alkotmány: a francia s a püspöki fenhatóság egy felügyelőt neveznek ki, a kik a polgári katonaságnak egy-szersmind a parancsnokai.

A nagy tanács 24 tagot számlál, minden helység tekintet nélkül népességére s terjedelmére 4 tagot választván. E 24 tagu nagy tanács választja a köztársaság elnökét, a kinek azonban a jogköre csak is konzultatív. A büntető igazságszolgáltatás tényezői a két felügyelőből álló kuriai tanács s ha a két felügyelő ellentétes véleményen van: a fellebbviteli bíróság, a mely felváltva Franciaország és a püspök által neveztetik ki.

A kuriai törvényszek tagjai a *rahonadores*, kiket a nagy tanács választ a jegyzői s e mellett még az ügyvédi teendők végzésére.

A polgári perek elbírálására mind a két fenhatóság nevez ki egy-egy bírót s ezek mellé egy-egy jegyzőt.

Minden hivatal tiszteletbeli s fizetéssel nem jár. Választói joggal csakis a *cap de casa* (családfő) bír, még ha családost gyermekei vannak is, de választható mindenki. Az elsőszülöttségi jog az ifjabb testvért kényszeríti, hogy a mig családot alapít, az idősebbet szolgálja. A nagy tanács tagjai szótöbbséggel választatnak.

A parlament »*casa de la valls*» nevet visel. Az ülések sorát mise nyitja meg s ettől kezdve a képviselők »*illustres*» nem hagyják többé el a házat, a mig az ülések tartanak. Akár csak a pápát választó konkláve. Persze a *casa*-ban étkeznek is a képviselő urak; hiszen egyéb fizetésük sincs, mint az, hogy párszor jóllakhassanak a dicsőségért. Nézzünk végig egy napot.

Mise után az »*illustres*» az ebédlőbe térnek, a hol egy vaslábakon nyugvó asztal köré telepszene. Asztalkendőnek, evőeszközöknek nyoma sincs; minden egyes előtt egy hatalmas billikom a melyet a maga sorján fenéig üríteni köteles. Egy közös tálban tálalják fel a 60 literes bográcsban fortyogó ürübecsináltat, a melynek az utolsó falatig el kell fogynia s nem ritkán tömött szájjal motyogják el az Ur angyalát, no mert a déli harangszó ott lepi őket az asztalnál.

Innen átmennek az ülésterembe, a hol az obligát szent képpel, a mely Krisztus keresztről levételét ábrázolja; a középen egy asztallal, a fal mellett meg faszékekkel s az egyetlen ablak

mellett 3 karos faszékkel találkozik szemünk, egy az elnök, kettő meg a szindikuszok számára.

De már két órakor a képviselő urak újra megéheznek s mintha soh'se ettek volna, oly étvágygyal költik el a pityóka salátával feltálalt olajban sült halat, a melynél — szerző szerint — rettenetesebb ételt képzelni sem lehet.

Ujra neki látnak a törvényhozásnak, de csak azért, hogy négy órakor meg-meg nekiüljenek a sült bárány-czomb elfogyasztásának. Öt órakor aztán már komolyan veszik a haza sorsát s tanácskoznak nyolcz óráig egyhuzamban, a mikor is ujult étvágygyal ülnek a vacsorához.

Ez makaronilevesből, a mely különféle szárnyasokkal és ürühussal van készítve: burgonyából, káposztából, birkahusból áll. Ennek végeztével közösen végzik el esti imájukat s nyugovóra térnek.

A casa de la valls hat szobából áll, minden szobában két ágy, minden ágyban két képviselő! Az elnök és helyettese családjuknál alszanak s hogy a Ház meg ne szökjék, a nemzeti palota rengeteg kulcsát magukkal viszik.

És ez a napirend annyira hasonlít egyik napról a másikra, mint egyik tojás a másikhoz: esznek és tanácskoznak, — tanácskoznak és esznek! És ez az eszem-iszom eltart egy-két hónapig is!

A parlamentarismusból hiányzik a katalogus-olvasás, no de pótolja ezt olyan intézkedés, a melyet nálunk se volna kár gyakorlatba hozni, legalább eleje volna véve a választási megvesztegetéseknek, no meg a Ház se volna folyton üres. Minden képviselő, ki elmaradását nem igazolja 10 frt bírságot fizet, a ki meg elkésve lép az ülésterembe 50 krt.

Nem kevésbbé érdekes képet mutat a köztársaság pénzügye is; szorosan vett budget nincs, hanem ha a köztársaságnak pénzre van szüksége, az elnök ráír a helységekre, a melyek szám-arányok szerint quotát kötelesek beszállítani. Az adó itt sem ismeretlen, még pedig négyféle fajában gyönyörködik a szabadságát féltő nép: a) fejadó személyenkint 25 cent egy évre, b) földadó a kalászos és hüvelyes veteményeket termő földek után, c) a tized a pap számára természetben, d) végre a korcsmárosok fizetnek fogyasztási adót. Az évenként bevett összeg kitesz 30—35,000 frankot.

A köztársaság adózik évenként Franciaországnak 750 frank-

kal, a püspöknek 360 frankkal. Ez utóbbi azonban természetben is eret vág a köztársaságon t. i. minden három négy évben hetven papból álló kíséretével felkeresi hűséges alattvalóit s 8 teljes napon át tápláltatja magát is, meg a kíséretét is.

A közoktatás igen gyenge lábon áll, a nép igen tudatlan; a tanító egyszersmind a borbély is; összes tanítványainak száma 3—4, csakis a tehetősebbek jutnak néha hozzá, hogy ujságot olvassanak.

A kereskedelem bölcső-korát éli; Spanyolországban összevesznek fiatal marhákat s kiverik 3 évre a hegyek közé, ez idő leteltével az Isten és a természet jóvoltából meghízott s már meg is vadult barmokat összevadászszák s Ariégeben piacra bocsátják. Vásárlásaikat spanyol piaczkokon eszközlik, eladni valójokon Francia földön adnak túl.

Földmívelési terményeik: kalászosok, rizs, burgonya, spanyol fűszerek, mandula, dohány, a melyet ők maguk készítenek el használatra. Tenyésztének állatokat is u. m. szarvasmarhát, kecskét, disznót, birkát és szárnyasokat. Kedvencz és jóvedelmező foglalkozás a méh-tenyésztés is.

A katonaság legnagyobb része most már Remington fegyverekkel van ellátva. Minden helységnek van egy kapitánya s ez alatt a kellő számú tizedesek. A katonaság teljesíti a rendőri szolgálatokat. Minden polgár katona s az elnök vagy helyettese és a két fenhatóságot képviselő felügyelők által bármikor fegyverbe hívható.

Közlekedés úgyszólván semmi; se posta, se telegráf annál kevésbbé kocsutak, csakis öszvér és számár taposta gyalogutak visznek át a hegyeken.

Érdekes e könyv néprajzi tekintetben is, a mennyiben vonzóan írja le a férfi s női viseletet, a népszokásokat, de mind ennek leírása nagyon hosszúra nyujtaná ez ismertetést. Az eddigiekkel is csak azt volt czélom kimutatni, hogy ha a fordításnak közlésére akadna kiadó, a magyar közönség nem csak keliemes s mulattató, de sőt hasznos olvasmányt nyerne e könyvben. Mután földrajz-irodalmunkban az apró európai államok nemcsak alig, de nincsenek is képviselve, azt is merem állítani, hogy a tudomány is nyerve az átültetéssel, bár a szerző inkább csak figyelemkeltő olvasni valót szándékozott adni s nem tudományos munkát.

Egyet azonban nem hagyhatok megjegyzés nélkül, azt t. i.

hogy az egész művön francia politikai tendenzia vonul át, a mi nagyon természetes, mert spanyol író itt-ott másként írna és ítélne, más szemüvegen keresztül nézne és látna mindent.

A könyvnek mintegy függelékét képezi a Normand sziget-csoportban Les Erehon homok-buczkás skóliók leírása.

CZINK LAJOS.

LESSEPS A PANAMACSATORNÁRÓL.

A British Associationnak múlt év szeptember havában tartott kongresszusán megjelent Lesseps is, a szuezi és panamai csatornák világhírű építője és a földrajzi szakosztály ülésén (szeptember 6-án) közvetetlenül Sir Wilson elnök adrese után hosszabb előadást tartott a panamai csatornáról. Előadásának kivonatát a következőkben közöljük:

A panamai csatorna az amerikai isthmus legkeskenyebb részét metszi át, egész hossza csak 74 kilométer. A csatorna szélessége 22, mélysége 8.25 méter lesz. Egyelőre tíz zsilip lesz rajta, hogy a csatornát már 1890-ben a forgalomnak átadhassák, de azután, a mennyire a költségek engedik, az átmenő hajóktól szedett bérből az egész csatornát az eredeti terv szerint zsilip nélkül építik ki.

A csatorna keleti végéhez jövő hajók Manzanillo sziget déli csucsánál mennek át, a mely szigeten van Colon városa, honnan már vasut megy a szárazföldre. Azután Port Christophe nevű új városhoz jönnek, melyet a tengertől nyert talajra építenek; mely jelenleg a csatornatársaság főhelye. Innen kezdődik a valódi csatorna és ettől fogva Obispöig (45 kilométernyire) a Chagres folyó völgyén halad magát a folyót többször átmetszvé. Gatunsig (9 kil.) a csatorna sík talajra megy, mely vízi növényekkel van borítva. Innen Bohio Soldadoig (24 kil.) a sikon itt-ott 20—30 m. magas halmok emelkednek. Bohio Soldado és San Pablo (35 kil.) között a csatorna a Bavernilla melletti alluvialis sikon halad el. San Pablónál, hol már a dombok kezdődnek, készítik a második zsilipet; e helyen a csatornát egy függő vasuti hid keresztezi. A harmadik zsilip Gomboánál lesz, egy kilométernyire Obispótól ugyanazon helyen gátat építenek a Chagres folyón át, melynek vize a különböző évszakok szerint másodpercenként 13—1600 köbméter között változik. Ez a gát Cerro Santa Cruztól Cerro Obis-

poig mintegy 150 méternyire fog terjedni s a Chagres felső medrét óriási víztartóvá alakítja át, honnan a felesleges víz a csatornával párhuzamosan futó árokba megy be. Gambon és La Culebra (50 kil.) között kis zsilip lesz. Innen egész Mirafloresig (62 kilom.) a dombok folyvást alacsonyabbak és a leszállás öt zsilip által fog történni. Pedro Miguel mellett (61 kilom.) a vasút másodizben keresztezi a csatornát. A szoros dombvidéke a 36-ik kilométértől a 48-ig, trachyttufából és doberitből áll. Paraiso közeliében (60 kil.) a bazaltot 100—1000 méter vastagságban alluvialis réteg borítja. Innen egész a Csendes oceánig a Rio Grande völgyén halad a csatorna, mely rétegzetes sziklából és agyagból áll, melyet gépekkel könnyű elhordani.

Gamboa és Emperador közt (51 kilom.) a csatorna ismételve átmegy a Rio Obispon, mely a Chagres mellékfolyója. La Culebra és Paraiso között pedig a Rio Grande-t keresztezi, mely a Csendes tengerbe ömlik. Ezeknek a folyóknak felesleges vizét számos csatorna fogja bevezetni és ez által a Rio Grande számára új meder lesz, mely a csatornától éjszakra ömlik a tengerbe. A legutolsó zsiliptól (62 kil.) a Csendes-oceánig (68 kil.) a talaj nem nyújt nehézséget.

1887. november havában már készen volt a vízi közlekedés Atlanti Oczeántól 17 és a Csendes tengertől 8 kilométernyi távolságra. Azóta a csatornának ezt a részét is kiszélesítették és mélyítették. Hogy 1890. elején a csatornát megnyithassák, még 40 millió köbméter földet kell eltávolítani, melyből mintegy 10 millió kemény szikla és ime 1888. első felében tényleg 7.479,400 köbmétert távolítottak el.

A csatorna megnyitása által nemcsak elkerülhető lesz a nehéz hajózás a Horn fok körül vagy a Magelhan szoroson, de a távolság is jelentékenyen meg lesz rövidítve, a mint azt a következő táblázat mutatja, melyben a távolságok geographai mért-földekben vannak feltüntetve:

	Jelenlegi távolság	Távolság a csatornán át	Megtakarítás	százalékban
Londontól San-Franciskoig	20,400	9,900	10,500	51
» Ausztráliáig	19,800	13,200	6,600	33
» Sandwich szigetekig	18,000	9,600	8,400	46
Newyorktól Valparaisoig	12,900	4,800	8,100	63
» Callasig	13,500	3,600	9,900	73
» San-Franciskoig	19,200	5,100	14,100	74

A csatorna tehát jelentékenyen megrövidíti az utat Amerika keleti partjaitól a nyugatihoz és e mellett kétségtelen, hogy az európai hajók is szívesen fognak erre közlekedni kelet felé az évnék oly részében, midőn a Szezei csatornán és Veres tengeren át a közlekedés nagy nehézségekkel jár.

Davis amerikai admiral 1886-ban kiszámította, hogy a csatornán, ha elkészül 3.094,070 tonna tartalmú hajó fog közlekedni évenként 467.831,130 dollár értékű teherrel és így a nyereség 49.530,390 dollárt fog tenni. 1879-ben Levasseur, a francia Institut tagja, azt állította, hogy a csatornán keresztül $7\frac{1}{2}$ millió tonna-tartalmu hajó fog járni az első években, melyből 2 millió európai hajókra jut, melyek most más irányban mennek. Ez a számítás a jövedelmet $112\frac{1}{2}$ millió frankra teszi.

Későbbi számítások is megerősítették ezeket a becsléseket — Taylor amerikai hajóparaucsnok, a valószínű évi forgalmat 6—7 millió tonnára teszi. Abernethy, a polgári mérnök egyet elnöke, teljesen elismerte, hogy a panamai csatorna jövedelmező vállalat lesz. Stoess, liverpooli német konzul a 6 millió tonna forgalmat a legcsekélyebb összegnek tartja. Leroy Beaulieu Pál azt hiszi, hogy az Európa és Ausztrália közt fenálló és évről-évre nagyobbodó kereskedelmi forgalomnak legalább egy harmada fog ezentul a panamai csatornán át menni. A Nineteenth Century egy szakavatott cikkirője azt állítja, hogy a panamai csatorna megújítása a világkereskedelem irányában bámulatos változást fog előidézni. A »Sun« hirlap Slaven után állítja, hogy még abban az esetben is, ha a csatorna építése 400 millió dollárba kerülne, a részvényesek jelentékeny nyereséget fognak huzni. A newyorki kereskedelmi kamara a kongresszushoz 1888-ban márczius havában tett jelentése annak a nézetnek ad kifejezést, hogy a panamai csatorna évi forgalma 8—9 millió tonnatartalom közt fog lenni. Van Nehns holland mérnök a tonnatartalom évi gyarapodását e csatorna forgalmában egy millióra teszi, úgy hogy ha már 1884-ben 7 millió tonnára becsülték ezt, 1889-ben körülbelül 12 milliónyi lesz.

Nincs tehát semmi kétség, hogy a csatorna elvégre is jövedelmező lesz. Valószínű, hogy még jövedelmezőbb lesz mint a szezei csatorna, a melyen csak gőzhajók járhatnak, de nagyobb vitorlás hajóknak nem alkalmas.

Gy.

KÖNYVÉSZET.

Völkerkunde von Dr. Friedrich Ratzel III-ter Band. Die Kulturvölker der Alten und Neuen Welt. Mit 235 Abbildungen im Text, 9 Aquarelltafeln und 1 Karte. Leipzig, Verlag des Bibliographischen Instituts 1888. Nagy 8-adrétű VIII. és 780 lap. Ára füzve 14 márka.

Ismertette folyóiratunk e kiváló munka megelőző két kötetét (Földr. Közl. 1886. 158—159. 1888. 250.), e záró rész méltó kiegészítője a megelőzőknek nemcsak azért, hogy a végén »Berichtigungen« czim alatt hoz némely megjegyzéseket az előbbi két kötet képeinek magyarázatához, hanem mivel versenyez velük tartalma gazdagsága és kiállítása fényében is. A bevezetés jellemzi az óvilág népeinél a két nagy ellentétet, a vándorló és helyhez kötött életmódot, a kultúra állandóságát, annak természeti alapját, a vándorló és letelepült népek területeinek jellemzését, valamint a kultúra földöveit. Fejezetei a következő tartalmúak: Az óvilági népek életformái, az erythraei népkör, Bel-Ázsia és népköre, Dél-Ázsia és a keletindiai népkör, Kelet-Ázsia és népköre. Az ó-amerikai kulturnépek. A földközi-atlanti népkör.

E kötetből természetszerűen mi magyarok sem maradtunk ki és midőn a török népek basáskodó modoráról szól, ellentétképp azt mondja felőlünk, hogy egészen más viszonyok fejlettek ki a Tisza, Szamos és Maros vidékein, a hol a magyarok 1000 év óta laknak. Ezek majd uralkodva, majd meg alávetve szenvedtek vérhigulást, úgy hogy rasszismertető régi jegyeik mindinkább eltűnedeznek, erősebben mint az ozmanoknál. És ez a magyaroknál szinte terv szerint történt idegen, legnagyobbrészt német gyarmatosok közbejöttével, valamint vérkeveredés ment végbe az ott korábban lakott szlávok és románokkal is. A buzasárga bőrszín, a sötétbarna haj, szélesebb állcsontok csak itt-ott találhatók még meg, legtisztábban talán a keleti Erdélyrészek székelyeinél. Hogy a magyarok nyelve a finnekével rokon, erős keveredésre mutat azokkal még abban az időből, hogy a magyarok kiváltozása végbe ment. Ős hazájuk a Volga, Ural vidéke volt a Kaspi és Fekete tengertől éjszakra. Onnan jöttek különben a hunok és avarok is, de a három nép török eredete még függő kérdés, mivel a nyelvkinés némi közössége mutathat hosszabb

egymás mellett való lakásra is közös eredet nélkül. Ugyancsak bizonytalan a magyarok őshazája pontos holléte is; fölhozza erre nézve Ratzel, hogy van Pallas szerint a Manics eredeténél egy Madsar nevű tó, a Kuma partján egy nagy csoport sirhalom még a mohamedán uralom idejéből, ezek neve Botshye Madsar, a cserkeszek a Dsindsik melletti téglapépület romokat »Madsarok házá«-nak mondják.

Két térkép van Ratzel e munkájában, holott a könyv czimlapján egy jeleztetik. Az egyik »Kulturkarte von Asien« czimen magában öleli az egész óvilágot a déli szélesség 10-ik fokáig. Piros szinnel adja az újabb kultura övét, ez Izland és Gibraltár közt vonul keletnek, megvékonyodik az Altáj hegységben, elfoglalja Oroszország birtokait az Amur mentén, Szakhalin szigetét és Kamszatka délszűcsét. A nomád kultura övé sárga színben ettől délre kezdődik a Szaharában, átlép Európába Krimnél, eljut az Ural könyökeig, végig megy Mongolországon. A régi kultura öve kék szinnel szigeteket alkot az Atlasz hegységben, a Nilus mentén, délnyugati Arábiában, Mesopotaniában, magába öleli Kelet-indiát, Khinát, Koreát, Japánt. Zöld szín adja a természeti népek kettős övét; az éjszaki Lapplandtól vonul a Behring szorosig, a déli öv a Szenegal, Niger, Csadtól délnek és keletnek a Dsardhann fokig, magába foglalja Ceylont a keletindiai szigetvilággal együtt. A másik térkép »Völkerkarte von Asien« czimmal épen akkora kiterjedésű és sok színben adja a különböző néprajzok elterjeszkedését, megnevezve őket saját területeiben. *H. I.*

Geographischer Repetitions- und Zeichen-Atlas I. Europa.

81 Tafeln mit 80 Kartenskizzen und begleitendem Text zur Repetition von Emil Letoschek k. k. Hauptmann, Lehrer an der Artillerie-Cadeten-Schule. Preis 60 kr. ö. W. = 1 M. Wien. Fd. Hölzel 1888.

E 4-ed rétű 2 levél és 18 fekete metszetű lapból álló füzetet a birodalmi közös hadügyminiszterium segédszerűl ajánlja a katonai iskolák részére és mert a hol térképrajzolás alapján történik a geográfiai oktatás, nélkülözhetetlen taneszköz az ott, mert a topográfiai ismereteknek az emlékezetbe való megszilárdulását föltűnően előmozdítani képes azokkal az egyszerű vonalakkal, melyekből ezen térképet összeállit. Ezt nemcsak a vízszintes és függőleges tagozódás ábrázolására használja, hanem a kultura meg a klima viszonyok megvilágítására is.

A 13. 17. 18. számú lapok kivételével, hol az szükséges úgy sem volt, mindenütt mellékeli dióhéjban az illető államra

vonatkozó főbb adatok és a térkép rajzolásnál szokatlan ujitását abban tünteti föl, hogy lehetőleg egyszerűsíti földrészünk és államainak körrajzát. Európát pl. olyan derékszögű háromszögben adja, melyhez függelékül a Balkán félsziget mint egyenoldalú háromszög járul, Itália mint ferde parallel, a Pyrenaei félsziget mint trapezoid, Franciaország Németalfölddel együtt mint hosszúkas derékszögű triangulum, Skandinávia mint trapezoid, Nagy-Britannia mint egyenszárú háromszög, Irland pedig mint rhomboid.

Minden országban a fővároson keresztül menő meridiánt és paralelt tünteti föl legelőbb, több államban ez egyuttal középső is, mintegy súlypontot képező, hol a diafragma szálai találkoznak. Az Orosz birodalomban, melynek alakját csonka kúppal adja, Moszkva jut a középpontba, mely mindenképen indokolt is. A Balkán félszigetnek mint egyenoldalú háromszögnek csücsait Fiume, Szulina és Matapán adják. Svájcban a vizek feje, a Sz.-Gotthard képezi a centrumot. A Német-birodalom éjszaki felében a folyók parallelismusára van fektetve a fősúly, a délin a sváb és frank Jura halomlánczra, mely vízválasztót alkot a Duna és Rajna vizei között. Az Alpok lapja, mely a Duna váczí könyökéig ér, a Röhne és Rajna, a Duna Po párhuzamosságát vonja előtérbe. Az Osztrák-magyar-monarchia térképén pedig a Tisza és Pruth folyók alkotnak a Dunával kiegészített tetszetős alakú, csekély excentricitású ellipsist.

Ajánljuk az érdeklődők figyelmébe ez ügyes térképi munkát, mely remélhetőleg föl fogja ölelni utóbb a külső világrészeket is, mi különösen a geográfiai homológiák kidomborítására nézve ígér sokat. *H. I.*

Leben auf dem Mississippi von Mark Twain. Deutsch von A. Brachvogel und Frank Siller. Stuttgart. Verlag von Robert Lutz 1888. A szerző arcképével és autográfiájával egész vászon díszkötésben 3 márka.

E kis 8-ad rétű XVI. és 317. lapra terjedő érdekes munka az első iven adja előbb életrajzát a szerzőnek, ki valódi nevén Samuel L. Clemens és 10 évig gőzhajó kormányos volt a Mississippin. Ezután új lapszámozással vág bele a könyv az óriási folyó természeti viszonyainak tárgyalásába, a folyó fölfödözés történetébe; mind a kettőt bár sok humoros epizóddal fűszerezi, melyek az amerikai yankee életet jellemzik, de mind a mellett a komoly tudomány is meríthet belőle, kivált ha a siksági folyók életviszonyaival kíván összehasonlítólag foglalkozni. A mi »Ti-

szánk»-hoz legalább sokban hasonlóan viselkedik a »folyók atyja«. Legérdekesebb része a könyvnek a 170—177. lap, hol föltünteti, mint törekszik a világ leghosszabb folyóvize a magas szerpentinai átmetszésével pályája hosszát rövidíteni. *H. I.*

Geographische Bildertafeln von Dr. Alwin Oppel (Bremen) und Arnold Ludwig (Leipzig.) III. Theil. Völkerkunde II. Abteilung: Völkerkunde von Asien und Australien mit 300 Holzschnitten nach Originalzeichnungen auf 27 Tafeln und einem kurzen erläuterndem Text. Ferdinand Hirt, königliche Universitäts- und Verlags-Buchhandlung Breslau 1887. Ára keményfűzésben 6·5 márka.

E kiváló iskola-földrajzi vállalatnak megelőző részeit ismertettük már. (Földr. Közl. 1885. 162—164., 1887. 249—250.) A jelen füzetben fölül még egy van ígérve, mely Afrika és Amerika néprajzát fogja módon, mondhatni az eddigiek után, szerencsével illusztrálni. Az eddig megjelent füzetek, melyekből az I. résznek II-ik fele már második kiadásban is megjelent, nemcsak a földrajzi-tanár kezében jó szemléltető eszköz, de a tudománnyal szakszerűen foglalkozó is örömet lapozgat benne, mert mindenütt lehetőleg azt is megadja a szerkesztő, mely utazó, tehát közvetlen autopsia útján értesült egyéntől vette át a képeket, melyek a külső világrészek kultúráját, néprajzi állapotait vannak hivatva hiven ábrázolni. Így Vámbérytól a 86-ik lapon két kép van, hogy külföldi szerzőket ne soroljunk föl, mert hosszú lenne.

Kísérő szövege 4-ed rétbén 65 kettős hasábú lapot foglal el és mindenütt jelzi folyó számát a táblának, melyhez a fölvilágosító magyarázatot nyújtja. A megelőző füzetekben összesen 82 lap van metszetekkel tele nyomva, a füzetben folytatólag a következő számú táblák a következő országokat s népeket illusztrálják: A 83-ik az oroszokat Ázsiában, a 84-ik Nyugot-Szibiria lakóit, a 85-ik Kelet-Szibiria s az Amur-vidék bennszülötteit, a 85-ik Belső-Ázsia pusztai lakóit, a 87-ik Közép-Ázsia városi népét, a 88-ik a kaukaziakat, a 89-ik különösen az örményeket. A 90-ik Kis-Ázsia és Kurdisztan lakóit, a 91-ik Szíria és Mezopotamia népét, 92-ik Palesztina mai lakóit. A 93-ik lap Arábiáé, a 94-ik ábrázolja Iranban a népéletet és önfenntartási módokat, a 95-ik ugyanott az építkezést, mely a városok külső tekintetében nyilvánul, a 96-ik Előindia és Ceylon népét, a 97-ik e kétőnek építési remekeit, a 98-ik ugyanott a kulturális viszonyo-

kat, a 99-ik lap a Himalaya és mögötte terülő Magas-Ázsianak van szentelve, a 100-ik Khina ethnografiáját illusztrálja, a 101-ik ugyanott az építkezés módokat, a 102-ik város ábrákat nyújt a Mennyei birodalomból, a 103-ik Hátsó-Indiába vezet, a 104-ik Japán és Koreában mutatja be a népéletet, 105-ik ott a vallásos és polgári építkezést, a 106-ik a dél-ázsiai szigetvilág gyönyörű panorámáját lebbenti föl, a 107-ik ugyanott a primitív építkezés módokat, a 108-ik lap Melanézia és Polyneziáé, a 109-ik végre Ausztrália kontinense ábrázolását nyújtja.

Valódi orbis pictus ez a munka, melynek nemcsak ügyesen vannak megválasztva képei, de kivitelök is tiszta; sőt arra is figyelemmel volt a kiadó, hogy a szép és finom, a mellett vastag papírnak gyöngye sárgás színe jótékonyan hasson a szemre, mely képein örömet megtapad. Kapható díszes kötésben is, hogy szalon asztalon helyet foglalhasson, de beszerezhető iskolák részére laponkint is 12 krajczárért, mely esetben a tanítványok kezében köröztethető is. Érdemes az őszinte ajánlatra. *II. I.*

TÁRSASÁGI ÜGYEK.

Elnöki beszéd

a Magyar Földrajzi Társaság 1889-ik évi január 24-én tartott közgyűlésén.

Uraim!

Engedjék meg, hogy szokásom szerint az elmúlt év geographiai eseményeinek áttekintésénél figyelmüket ama fontosabb mozzanatokra irányozzam, melyeknél az általunk művelt tudomány a mindennapi életre gyakorolt közvetlen befolyása által napikérdés jelentőségére emelkedett és ma úgyszólván az egész szellemi világon uralkodik. Értem nagyon természetesen első sorban a sötét földrészt. Mint egykoron a di-csősége delén álló Rómában a »quid novi ex Africa?« kérdése jogosult aggodalmat keltett, úgy ma feszült figyelemmel sőt mondhatnók türelmetlenséggel nézünk az aequator tájéka, Vadelai, Szudán és a Kongó partvidéke felől érkező hírek elé. A régi idők urai és mesterei a győzedelmes fegyverek felvillanásától várták világuralmuk megszilárdulását, míg a XIX-ik század szel-leme, tán hasonló végeredményt tartva szemei előtt, egyelőre

mégis csak szerény eszközökkel él, a sötétség elosztását tűzve jelszavul zászlajára. Emin és Stanley, e modern Scipiók tulajdonképen a földrajzi tudomány és a civilisatio úttörői, kik Afrikát az afrikai, és nem az európai számára akarják meghódítani; mert ámbátor reméljük, hogy e nagy kontinens feltárása által kereskedelmünk és iparunk számára majd új utakat és új piacokat találunk, elvégre az ujonnan megnyílt területen mégis csak a felvilágosodottság és szabadság fénye fog felderülni és a »sötét« földrész előbb-utóbb »megvilágított« földrészszé lesz.

Könnyen magyarázható tehát ama lázas izgatottság, mellyel az Afrika szívében tartózkodó merész apostolainkról szóló híreket vadászszuk. Ama jelenetek egyike játszódik ott le, melyek az emberiség történetébeu már oly gyakran ismétlődtek és melyek mindannyiszor a sors által kegyelt népek erő kifejtését és terjeszkedési vágyát jellemzik. Afrika már a távol múltban az egyes emberfajok ambíciójának küzdtere volt. Semiták és uraltájiak kezdetben a mysticus kontinensnek csak szélső részeit keresték fel, egyedül a küszöbön vetve meg lábukat, és ez az oka, hogy a barbár pásztornépre, a phöniciái gyarmatokra és a pún kereskedelmi helyekre vonatkozó ismereteinket, csak hiányos hagyományok alakjában bírjuk. Róma hatalmi állása szintén csak meteorszerű volt, és az egyedüli nemzet, melynek megjelenése e helyen maradandó hatással bírt, mindenesetre az arab, mely 1250 éven át tette Afrika földjét működése színterévé és szellemi meg anyagi érdekeit a korán, fegyver s bilincs segítségével mozdította elő. Erre vonatkozólag az első kísérletet tudvalevőleg Amru' Ibn al Aaszi 640-ben tette meg, ki Omar megbízásából Egyptomot meghódította. A megkezdett művet Okba eredménynyel folytatta és az iszlám 66 év lefolyása alatt a Vöröstenegertől egész az Atlanti óceán partjáig terjeszkedett. Miután az uralom Egyptom éjszaki szélén némikép megerősödött, az új tan és a művelődés új fénye fokozatosan dél felé nyomult. A XI. és XII. század közti időben a mohammedanizmus hívei Timbuktutól éjszakra, a Csad-tótól keletre, a Közép-Níger államaiban és Kelet-Afrika számos pontján elterjedtek, míg a XVI. és XVII. században már Szudán, Nubia, Kordován, Bagirmi és részben a Hausza-terület is az iszlám hatalma alá jutottak. Az arab hittérítők és kereskedők előtt Afrika a vallásos és kereskedelmi tevékenység természetes színterének tűnt fel, mely zavaró versenytársak működésétől menten, tettvágyuknak nyitva állott.

S ha a kedvezőtlen klimatikus viszonyok nem képeznek akadályt, az iszlám a sötét világrészen már a középkorban óriási méretekben terjedt volna el. Míg Ázsia európai befolyásától menten az iszlám követőinek nyitva állt, addig Afrika meghódítása csak szembeötlő hanyagsággal haladt előre. Azt találjuk, hogy a mily mértékben az anyaföldrész területén a keresztény nyugat hatalma túlsúlyra emelkedett és a mohammedán államok fennállását megnehezítette, vagy helyesebben, a mily mértékben kereskedelmünk és iparunk az ázsiai piacokat meghódította, oly mértékben fordult az arab világ figyelme is az előttünk ismeretlen és általunk megvetett Afrika felé. Az iszlámnak tulajdonképeni kiterjedése Afrikának egész éjszaki felére, a jelen század elejétől veszi keltét. Ezen időbe esik tehát a terjeszkedés óriási haladása, mert noha Lavigerie bibornok a Szudán és Niger közt 60 milliónál több mohammedánt számlál és Thomson az iszlám birodalmát a Nilustól az Atlanti óceánig és a Szaharától az éjszaki szélesség negyedik fokáig terjedőnek veszi fel, az adatok mégis csak pusztá sejtelmekre építvék, a mennyiben az újabb kor moszlim szerzői, mindenesetre csak kevésbé megbízható statisztikai adatokra támaszkodva, hitsorsosaik számát Afrikában százmillióra teszik.

Napjainkban, midőn az afrikai kérdés az egész világot foglalkoztatja, gyakran találkozunk jeleivel a csodálkozásnak a fölött, hogy mikép személhette a szárazon és tengeren egyaránt hatalmas Európa oly nyugodtan és tétlenül a nagy földrész elhódítását a mohammedanismus által. E kérdésre igen egyszerű a felelet. Az európai szellem tulajdonkép csak akkor válhatott magasabb röptűvé, midőn szárnyainak a megkönnyített közlekedés erőt kölcsönzött és midőn a távolság tünedezésével az európai ubiquitása a földkerekség minden pontján közmondásossá vált. Gözöseink első útjokat a jövedelmező vállalatok kedvéért Hátsó-India, Khina és Japán fejlett iparú partvidékei felé vették. Másodszorban a déli tengerek ország- és szigetvilágának termékeny tájait keresték fel, a hová termékeny földön és kedvező ég alj alatt alapítandó új gyarmatok vonzották, melyekről remélni lehetett, hogy túlnépesedésünk árjának új boldog hont nyujtanak majd. Afrikának perzselő és gyilkos klímájú földjével, elvadult és állatias lakóival senki sem törődött, hisz csak a jó, öreg Mungó Park jelentéseibe kellett pillantani, hogy Afrika neve hallatára borzalom és rémület fogjon el mindenkit. S valóban, a nagy fekete kontinensre szá-

zadunk első felében csak vajmi kevesen gondoltak. De az idő kereke gyorsan forog és a nyugat fáradhatatlan tevékenységű gyermekének szelleme nemsokára Ázsia, Amerika és Ausztrália földjét is kicsinylette, új kalandok és a százkarú gépek által előmozdított ipara számára új piacok után vágott és így tekintetének okvetlenül Afrikára kellett esnie. Livingstone, Barth, Speke, Burton, Grant, Du Chaillu és Magyar László voltak az első küldöttek, kikben az új irány kifejezésre talált. Az afrikai kutatásokról irt minden új könyv, sőt annak minden egyes lapja, mondhatni friss olajcsepp volt a lámpába, mely az eddig hozzáférhetetlen és ismeretlen világrészt megvilágította. És valjon mit látott Európa ezelőtte ujonnan feltárult képen? Az egyik oldalon az állatiasságnak, elvadultságnak, kannibalismusnak és a tévútra tért emberi szellem hihetetlen rémszüleményeinek oly irtózatos, testet-lelket megrázkódtató jelenetei játszódtak le, milyeneket Ázsia, Amerika és Ausztrália legrejtettebb zugaiban sem észleltünk és a legmerészebb képzelet sem rajzolhatott elénk. A kép másik oldalán buja rétségek, gazdag síkságok, sűrű erdőkkel borított hegyek, hatalmas folyamok és gyönyörű tavak tűnnek fel, melyek a honi földjén szűk és gátló korlátok közé szorított európai utazási vágyát felélesztették és fokozták. Nem csoda tehát, hogy Afrika az 50-es évek kezdete óta a keresztény nyugaton mind több és több érdekeltséget keltett, és hogy a hittérítők és kereskedők száma, kik e csodaföld szívében bibliával és árucsomagjaikkal kerestek szerencsét, napról-napra növekedett.

Egy ideig az európai elemek beáramlása zavartalanul folyhatott le; számuk sokkal csekélyebb volt, befolyásuk sokkal jelentéktelenebb, semhogy az arab-moszlím elemnél, mely úgyszólván monopoliumot gyakorolt Afrikában, gyanut vagy épen félelmet ébreszsen. Csakis Stanley kutatásaival lép Afrikában egy új korszak életbe, különösen mióta Belgium királya a Kongó-állam megállapítása által — mely e fenkölt szellemű fejedelemnek eddig 30 millió frankjába került — az afrikai kérdést politikai jelentőségűvé tette és ez által a többi európai kormányt is kényszerítette, hogy a sötét földrész civilizálásában részt vegyen. Anglia, mely hittérítőinek működésénél és különösen Livingstone halhatatlan érdemű munkálatainál fogva joggal viseli az »Afrika feltárója« czímét, diplomatikai küldetéseivel már régen megjelent úgy a nyugati, mint a keleti partokon. Livingstone maga a »Közép-Afrika konzulja« czímet bírta és a merész utazó annyira szerette

e méltóságát, hogy aranyszalagos konzulsipkáját még a brit fővárosban is hordta. Burton Richard már évtizedek előtt időzött diplomatikai küldetésben Dahomey királyánál és nem volt szabad tiltakoznia az ellen, hogy ezen embertelen fejedelem vendégének reggelijét fűszerezni akarván, sátra előtt 10—15 alattvalóját végeztette ki. Hasonló küldetésekben jártak el a portugálok és francziák is. A nagyobb és általánosabb érdeklődés a helga és német beavatkozás idejétől veszi keltét. Ezen idő óta Afrika napirenden áll, és ha a geographia valaha, úgy bizonyára a fekete földrész érdekében eszközölt műveletei alapján, méltán tarthat igényt általános elismerésre.

Azt kérdezhetnék tehát uraim, valjon mi az, a mi után Európa e nagy kontinensen törekszik, melyek tulajdonképeni céljai és valjon oly természetűek-e azok, hogy a párton kívül álló, igazán humánus elveket valló s ennek következtében nem politikai érdekek által vezérelt emberben érdeklődést, sőt lelkesültséget keltethetnek? Erre minden habozás nélkül határozott igennel felelhetünk. Európa, mely zászlajára a civilizációt, az emberszeretet, az emberi jogok méltánylását írta, és az új világrend e követelményeinek Ázsia, Amerika és Ausztrália minden részében érvényt szerezni igyekezett, ez az Európa nem nézheti továbbra is tétlenül, hogy közvetlen közelében, az általa birtokolt tengerek partjain a rabszolgaság és barbarizmus ily borzalmas állapotai uralkodjanak, mint azt Afrikában látjuk. Sokan azt hiszik, hogy a rabszolgakereskedés megszüntetése alatt, rejtett anyagi célok, országszerzés, gyarmatosítás és más efféle politikai tervek lappanganak. Napjainkban nem egy hang szólalt fel, szépítve a feketékkel való kereskedést, az által, hogy rámutatott a mohammedán keleten százezrekre rügő eladott afrikai kedvező helyzetére és jobb sorsára. Erre vonatkozólag évek hosszú során át szerzett autoptikus tapasztalataim állanak rendelkezésemre. Azt találtam ugyanis, hogy az afrikaiak sorsa a moszlim kelet különböző részeiben sokkal jobb, tűrhetőbb, mint fehér rabszolgáinké Németország, Belgium, Anglia stb. gyártelepein, s mi több gyakrabban szemtanuja voltam, hogy a szabadságlevél kiadása a rabszolgát kétségbe ejtette, sőt önkéntes halálba is kergette, mert a rabszolga fogalma keleten a családtag fogalmával azonos. Ha mindezekről eltekintve, a középafrikai emberablás ellen minden rendelkezésünkre álló eszközzel sikra szállunk, ezt azért tesszük, hogy véget vessünk a borzalmas jelene-

teknek, melyek egy egész világrészt századok óta pusztítanak és dúlnak szét, melyek kimondhatatlan nyomorral és csapásokkal sújtanak egy egész emberiséget, oly jeleneteknek, melyek egész tájakat fosztanak meg népességüktől, hogy Ázsiában a benlakók tunyaságát és renyheségét növeljék, Ázsiában, mely a munkaerőnek amúgy sincs híjában és a feketék segítségére épen nem szorul.

Ha sokan arra hivatkoznak is, hogy a középkorban maga Európa is kiterjedt mértékben folytatta a rabszolgakereskedés gyalázatos üzelmét, a mennyiben a Nilus vidékét velencei és genuai hajók Közép-Ázsiából szállított török rabszolgákkal látták el, vagy ha többen azt hangoztatják, hogy még mi is szállítottunk a jelen század első felében fekete portékát Amerikába, úgy a multnak e szennyfoltja legkevésbé sem képes igazolni a jelennek vagy jövőnek hasonló gyalázatos eljárását. Semmi kétség tehát, hogy Angolország nagyon áldásos munkába fogott, az által, hogy évenként körülbelül 80,000 font sterlinget költ ama hajóraj fentartására, mely Afrika keleti partjain a rabszolgakereskedés meggátlása végett czirkál; valamint hogy az egyes angol missziók működését — melyek eddig több mint négy millió forintba kerültek — csakis áldásthozónak lehet mondani. Azon tapasztalat, hogy a biblia mindenütt a pálincásüveg, hazardjáték, a hazugság és egyéb bűnös cselekmények kíséretében lép fel, mindenesetre igen elszomorító. Nem lehet e helyen szándékunk tagadni, hogy a kórán Afrikában mint civilizátor sokkal üdvösebb szolgáltatokat teljesíthet s valóban teljesít is, a mint azt két év előtt e helyen kimerítőbben fejtegettük; csak hogy a kórán követőit kényszeríteni kellene ám rabszolgaellenes elvének szigorú megtartására, és mert a fékevesztett moszlim világ az ehhez szükséges tekintélyt nélkülözi, a nyugat legszentebb kötelességei közé tartozik, hogy itt közbelépjen és az undok emberrablásnak véget vessen. E szempontból itélve, a mozgalmat, mely napjainkban Angliát, Portugáliát, Német- és Franciaországot, sőt mondhatni egész Európát, Afrika felszabadításának nemes művében egyesíti, mindenkinek csak helyeselnie és örömmel üdvözlőnie lehet. Megengedjük, hogy lehetnek súrlódások földünk egyes képviselői között, mindannak daczára azonban javára fog válni az eredmény Afrika fiának, s még inkább a földrajzi tudománynak, mert e téren joggal várhatunk előbb-utóbb rendkívüli haladást és Afrika ma-holnap megszűnik majd a *terra incognita* körébe tartozni.

Ha az afrikai vállalatoknál emberbaráti és gazdasági érdekek voltak mérvadók, úgy a Közép-Ázsiában folytatott részletes kutatásokra az egymással versenyző európai államok politikai rúgója indít. Az ázsiai világ küzdőterén működő két főtényező közül, az egyik folytonosan éjszokról dél felé törekszik hatolni, míg a másik ellentett irányban inkább belvédelem, mint külső terjeszkedés céljából a legrejtettebb zúgokat keresi fel és a politikai meg gazdasági viszonyokat teszi tanulmánya tárgyává. Reánk, kiket a két küzdő félnek az érdeke legkevesebbé sem érint és a kik csak a részrehajlatlan néző szerepét játszuk, eme tényállás már csak azért sem lehet közönyös, mert egy óriás horderejű világtörténeti eseményről van szó. Mint a lefolyt években, úgy ez idén is a khinai állam és a khinai társadalom óriási teste ellen fordult a két európai bajvivó ostromló támadása. Orosz részről Potanin, nejének és Skassi úrnak kíséretében folytatta állat- és növényteni kutatásait Kanszuban és a mongol földön, míg több orosz utazó, mint pl. Garnag és Ressine a Mongolföld és Mandsuria közti válaszfalnak a Khingán hegységnek átkutatásával e vidék hegyrajzi viszonyait illetőleg nem egy hézagot töltöttek ki. Ennek megfelelő angol részről Younghusband utazása, a ki szárazföldi útján Indiából szerencsésen Mandsuriába nyomult s onnan Éjszaki-Khinán át Hámiba, Hámiból pedig Kelet-Turkesztánon át Indiába visszajutott. E derék utazó 7000 angol mértföldnyi utat tett meg és ez alatt, a mennyire lehetséges volt helyrajzi fölvételeket is eszközölt. Miközben jelen sorokat írom, beköszönt hozzám egy ugyanazon utat megtett és újonnan érkezett Bell nevű angol ezredes, a végből, hogy velem egyes adatokat összehasonlítsom és utazásának részleteit is közölje. Bell ezredes Pekingből kiindulva, Khinát egész éjszaki szélességében utazta be, és miután a Karakorumon a nehezen járható szasziri hegyhágón átlépett, útját Kasmirből Hindosztán éjszaki széle hosszában Beludsisztánon és a csak kevéssé látogatott Sziisztánon át folytatta és a Kaukázuson áthaladva, engem Budapesten, még úgyszólván fedve az út porától, keresett fel.

Egyike ez ama csodaszerű utaknak à la Marco-Polo, a mely a világot még csak két évtized előtt is bámulatba ejtette volna, ma azonban csak közönséges cselekedet számába megy, s nem-sokára alkalmasint csak ártatlan kis sétának fog feltűnni. Mert az ó-világ minden útja és ösvénye, minden legtitkosabb helye feltárult. Az ifju Európa anyjának Ázsiának, ábrázatáról kimélet

nélkül tépte le az utóbbi időben már foszladozó fátyolát. A régi világnézet okozta hanyatlás, nyomor és egyéb kinövések, melyeket eddig az öreg hölgynek ránczai és reddői eltakartak, tisztán és világosan fekszenek szemeink előtt. A XIX-ik század alkotó szelleme, átalakítva, rombolva és építve feltartóztatlanul tör előre és ama nagy kérdés, hogy mi legyen és mi lesz Ázsiából, méltán megérdemli minden gondolkodó ember érdeklődését. Egészben véve, Ázsiának csak egy félreeső zúga, Tibet az, mely eddig az európai kutató szemének ellentállt. Przsewalszkij tábornok, az érdemekben gazdag orosz utazó, a ki szláv szivóssággal számos utazásba bocsátkozott Khina éjszaki felében, 31,360 kilométernyi utat tett meg és természetrajzi gyűjteményét 30,000 példányával a legkülönbélebb emlősöknek, madaraknak, halaknak, és növényeknek gazdagította, tudvalevőleg a mult év folyamán munkássága közepette lett tudományszeretetének áldozatává. Az általa kijelölt irányt utóda Pjevcev kapitány fogja követni és ha itt alapjában véve oly politikai célokról van is szó, melyek az orosz telhetetlenségének szolgálnak, a geographia a végeredményből kiveszi majd részét és a kutatás minden barátja a válalatnak csak szerencsét kívánhat.

Figyelmüket az ázsiai kutatásnak még egyéb mozzanataira is irányozhatnám és különösen említést kellene tennem a részletes kutatásokról, melyek Burmáhnak az Indiai császársághoz való csatolása, a Kárunfolyón a Perzsia belsejébe vezető hajózásnak megnyitása és Arabiában meg Kis-Ázsiában tett egyes utazások által, a geographiának javára fognak válni. Azonban tartok tőle, hogy figyelmüket kifárasztom, és igénytelen meg hiányos előadásomat ama mozzanatokkal akarom befejezni, melyek a specziálisan magyarok által eszközölt kutatásokra vonatkoznak.

Mindenekelőtt gróf Teleky Samu sikeres expedíciójára kívánok utalni, melyről angol tudósítások alapján folyóiratunkban kimerítően volt szó. Teleky gróf, kit nemsokára körünkben remélünk üdvözölhetni, élményeit alkalmasint személyesen közli majd velünk, a melyeknek már előre örvendünk, mert bármily szerény legyen is nemzeti törekvésünk a földrajzi kutatás és civilizálás terén, mégis kell, hogy minden pont, mely hazánk nevével összefügg, bennünk a jogos büszkeség érzetét keltse. Meg kell még említenünk, hogy ugyane világrész északkeleti részében, a Nilus deltájánál egy fiatal tagtársunk, ifj. Jankó János

tett kutatásokat, és ki e próbautjáról nem egy érdekes adatot hozott ama vidék flóráját, néprajzi és kereskedelmi viszonyait illetőleg. Reméljük, hogy ezen első siker felélesztí ifju utazóinkban az új kutatások utáni vágyat. Ázsia belsejében, különösen Szibéria rideg tájain is működik szerény alakban a magyar tudomány. Munkácsi és Pápay urak szigoruan nemzeti és tudományos czélokat tűztek zászlaikra a mennyiben az első a magyar philologia érdekében tesz tanulmányokat, míg az utóbbi figyelmét ama vidék uralaltáji lakóinak ethnographiájára fordítja, és nem vall túlságos vérmességre, ha ama reményünknek adunk kifejezést hogy munkálataik eredménye első sorban Magyarországnak, másodsorban pedig a tudománynak egyáltalában javára fog szolgálni.

Ezen általános földrajzi szemle után társulatunk életére és működésére áttérve, mindenekelőtt meg kell emlékeznem a súlyos veszteségről, mely bennünket felejthetetlen elnökünk Dr. Hunfalvy János halála által ért. E férfin áldásthozó működésének képe az imént lett bemutatva. A társulatunk megalapítójának elvesztése felett érzett mély fájdalom bizonyára áthatja kedélyűket, mert a magyar tudomány évkönyveibe irt emléke a magyar földrajzi társulat életében örök, eltörülhetlen jelekkel lesz bevésvé. Hunfalvy János meghalt, de társulatunk élni fog, mert élnie kell! A körülmények bennünket megújított tevékenység ösvényére tereltek, oly tevékenységre, mely csak ez esetben kecsegtet eredményekkel, ha a földrajzi tudomány álláspontját szem előtt tartva, óvatosan keresztülvitt újítások által, működésünknek új irányt adunk. Midőn 16 évvel ezelőtt e társulatban az első megnyitó beszédet tartottam, kiemeltem már, hogy nem fáklját gyujtunk mi, melylyel a messze távolt akarnók megvilágítani, melylyel fényleni és tündökölni volna szándokunk, hanem csak szerény mécses, hogy első sorban hazánk földrajzi viszonyait felderítsük. E mondatomat még ma is fentartom azon megtoldással, hogy e szerény mécs lángját már egy kissé nagyobodva, és a földrajzi tudomány iránt való érdeklődést, melyet ma már az egész művelt világban találhatunk, nálunk Magyarországhban is extensiv és intensiv gyarapodásban szeretném látni. Ennek eszközlése czéljából társulatunkban mindenekelőtt egyes, erőnkhez mért reformokat szükséges létesíteni. Működésünknek a növekedő nemzeti művelődéshez mérten, meg kell kétszereződnie, mert csak így lesz lehetséges, a magyar földrajzi társulatot fentartani és üdvös tevékenységre ösztönözni.

VÁMBÉRY ÁRMÁN,

Titkári jelentés az 1888. évről.

A lefolyt 1888-dik esztendő a Magyar Földrajzi Társaságra nézve igazán szomorú esztendő volt!

A veszteségek, melyek társaságunkat ezen évben érték, igen nagyok, — bátran kimondhatom — pótolhatlanok! Nemcsak felejtethetlen elnökünket veszítettük el, ki társaságunknak megalapítója s ennek 15 éven át főoszlopa volt: de elvesztettük egyik főpártfogónkat Trefort Ágoston tiszteletbeli tagunkat is, ki társaságunk fejlődését örömmel szemlélte, ennek felvirágzását őszintén kívánta s azt mint minister, mint a magyar tudományos Akadémia elnöke, s mint tisztán gondolkodó, a magyar kultúra fejlődésének ügyét melegen szíven hordozó hazafi, hathatósan előmozdította! Ha az ő nevét itt ma kegyelettel megemlíjük, ha társaságunk fejlesztése körül szerzett nagy érdemeit méltatjuk: csak csekély részét rójuk le azon hálának, melylyel emlékének tartozunk!

Külföldi tiszteletbeli tagjaink sorából is a földrajzi tudománynak két erős oszlopa dőlt ki! Egyik az ó-világnak, a másik az új-világnak volt alapos tudományos kutatója. Przewalszkij Nikoláj működési tere Ázsia belseje, Haydené Éjszakamerika volt! Mindkettő emléke meg van örökítve a földrajzi tudományban kötetekre menő nagy becsű munkáik által! Társaságunk iránt mind a ketten tiszteletbeli taggá történt megválasztásuk óta meglepően figyelmesek voltak! Nagy vállalataik közepette sem feledkeztek meg kiadványaikat sajátkezűleg irt dedicatióval ellátva társaságunknak megküldeni!

Alapító tagjaink közül meghalt Angyelity Germán érsek és szerb patriarcha, a rendes tagok közül pedig Dr. Balogh Kálmán egyetemi tanár, Egyed László hadnagy, Mannó Szilárd birtokos, Somsich Pál főrendiházi tag és Teleki Gusztáv gróf.

Ennyi veszteséget okozott társaságunknak a halál! De nemcsak ezáltal csökkent tagjaink száma! Sokan belefáradtak a társaság irányában elvállalt kötelezettségek teljesítésébe s e miatt részint kiléptek, részint pedig kitöröltettek a választmány által a tagok sorából. Ily módon a lefolyt évben 50 rendes tagot veszítettünk s miután csak 17 új tag ajánlatott és választott meg, a rendes tagok száma 599-ről 566-ra apadt le. Ez is az év

szomorú eseményei közé tartozik! Az év végén a tiszteletbeli tagok száma 47, a levelező tagoké 31, az alapító tagoké pedig 29 s így a tagok összes száma 673 volt.

A választmány összesen 6 ülést tartott, melyeken a társaság ügyeit vezette, a felolvasó üléseket rendezte. Kísérletet tett a vidékre tervezett kirándulás tervezésére, mi azonban részvétel hiánya miatt nem sikerült. Lépéseket tett a tervbe vett Ural-expeditió ügyében, — erre vonatkozólag azonban több eredményt nem mutathatunk fel, mint hogy Dr. Pápay Károly rendes tagunkat társaságunk erkölcsi s tehetségéhez mérten anyagi segélyben részesítette. Lépéseket tett a választmány a lefolyt évben is úgy az állami, valamint az akadémiai segély kieszközlése ügyében s nem mulasztotta el az új közoktatási ministerné Gróf Csáky Albin ő nagyméltóságánál tiszteletét tenni s annak figyelmét és jóakarátát társaságunk részére kikérni. — Az állam ez évben is 1000 frttal segélyezte társaságunkat; a tudományos akadémia azonban, mivel támogatása sok oldalról van igénybe véve, kénytelen volt a segély összegét ismét 100 frttal alább szállítani s az évi segélyt csak 400 frtban megállapítani. Az új közoktatási minister úr pedig készségesen ígérte meg, hogy társaságunk működését figyelemmel fogja kísérni s hogy azt hazafias és tudományos törekvéseiben szívesen fogja támogatni.

Felolvasó ülés ez évben 9 tartatott és pedig januárban 1, februárban 2, márcziusban 2, áprilisban, októberben, novemberben és decemberben 1—1. Ezen üléseken felolvasást vagy előadást tartottak Berecz Antal, Csopely László, Dr. Erődi Béla, ifj. Jankó János, Dr. Hunfalvy Pál, Dr. Márki Sándor, Dr. Thirring Gusztáv, Dr. Török Aurél és Weisz Berthold társulati tagok és Mikeházi Tóth Adolf mint vendég.

A »Földrajzi Közlemények«-nek a lefolyt évben már a 16-dik kötete jelent meg mint a társaság kiadványa. Ezen kötet tartalmát 20 nagyobb cikk — ezek közt 9 hazai tárgyú — 22 hazai és 19 külföldi munka ismertetése és számos rövid közlemény képezi. A kötet terjedelme a hozzá csatolt »Abrégé«-vel és az I—XV kötetek Név- és Tárgymutatójával együtt 49 $\frac{1}{8}$ nyomtatott ív, melynek kiadási költsége 3108 frt és 94 krba került.

Dr. Thirring Gusztáv társ. titkár urnak köszönettel tartozunk, hogy a Közlemények első 15 kötetéhez nagy fáradsággal

összeállította a Név- és Tárgymutatót! Becses dolgozat ez, tisztelt közgyűlés, mivel csak ebből látható meg az a szép és sokoldalú munka, melyet társaságunk 15 éven át végzett s mivel csak ez teszi hozzáférhetővé azt a becses anyagot, mely Közleményeink első 15 kötetében van összegyűjtve!

Rövid jelentésemnek utolsó pontja a társaság bevételei és kiadásaira vonatkozik. S ezt nem mondhatjuk kedvezőtlennek. Az előző évben ugyan az összes bevétel több volt (5125 frt 16 kr., míg 1888-ban csak 4868 frt 81 kr.), de ezen összeghez a feloszlott Afrika-társaság járult 423 frttal s az Akadémia 100 frttal nagyobb segítyt adott volt, mint a lefolyt évben s az első ált. biztosító társaság is 100 frttal gyarapította a jövedelmet, mit az 1888. évben nem tett. Kedvezőbb a lefolyt évi bevételi tétel különösen azért, mivel a tagoktól és előfizetőktől ez évben tényleg több folyt be, mint az előzőben. Az 1887. évben u. i. tagdíjak és előfizetések czimén a bevétel 2880 frt és 50 kr. volt; 1888-ban pedig ily czimén 3147 frt és 50 kr. folyt be. A kiadások csak a rendesek voltak s nem haladják meg a közgyűlésileg megállapított előirányzatot.

Kérem a t. közgyűlést, hogy ezen jelentésemet tudomásul venni méltóztassék.

BERECZ ANTAL,
főtítkár.

Jelentés a könyv- és térképtár 1888. évi gyarapodásáról.

Tisztelt közgyűlés!

Társaságunk könyv- és térképtára az elmúlt évben ismét örvendetesen gyarapodott. Ezen gyarapodás legnagyobbbrészt a bel- és külföldi rokon társulatok és intézetekkel folytatott csere útján állott elő; e társulatok száma ma már meghaladja a 80-at s e szám — Ausztráliát kivéve — a Föld minden részére oszlik meg. — Ez úton könyvtárunk az utolsó év folyamán mindössze 90 kötetrel illetve évfolyammal gyarapodott. Emellett könyvtárunk úgy intézetek, mint magánfőlek adományából is tetemesen gyarapodott; a nemes adományozók közt említendő Salvatar Lajos főherczeg ő cs. és k. Fensége, a közmunka- és közlekedésügyi miniszterium, a m. k. term. tud. társulat (18 kötetrel) a fővárosi statisztikai hivatal, Berecz Antal (36 kötetrel), Déchy Mór, Asbóth János, Posner Alfréd, K. Nagy Sándor, Remekházy Károly, Récsey Viktor, Vadász Ede, Pesty Frigyes, Dr. Havass Rezső, Dr. Simonyi

Jenő, Király Pál, Dr. Hermann Antal, ifj. Jankó János, Stein János, Siegmeth Károly, az »Osztrák-magyar monarchia írásban és képen« cz. vállalat szerkesztőse; továbbá a külföld részéről Przsevalszkij Miklós, W. J. Hoffmann, a californiai tudományos akadémia, a Hartleben czég, a belga földrajzi intézet, s mások. Fogadják valamennyien a társaság őszinte köszönetét. Ajándék útján mindössze 80 művel gyarapodott könyvtárunk, úgy hogy — a vétel útján beszerzett műveket is hozzászámítva — könyvtárunk mult évi gyarapodása 201 kötetre rüg.

Térképtárunkat főleg a bécsi katonai földrajzi intézet gazdagította nagybecsű kiadványaival, köztük a részletes felvételeken kívül Csehország szép fal- és kézitérképével.

Ezek szerint könyvtárunk jelenleg 1163 művet foglal magában összesen 1947 kötetben; térképtárunk pedig 295 térképműből áll, összesen 1210 darabban. Összes gyűjteményeink kötet-, illetve darabszáma tehát 3157.

Könyvtárunk használata a tagok részéről még mindig csekélynek mondható; ennek oka első sorban abban keresendő, hogy könyvtárunk mostani helyisége sem alkalmas minden tekintetben a könyvtár használatára s hogy azt helyi viszonyok miatt a folyó évben is egy ideig zárva kellett tartanunk. Mindamellett könyvtárunk használata a folyó évben is kevésse emelkedett; mindössze 23 tagtársunk látogatta, s a használt művek száma 132-re rüg.

Ezekben volt szerencsém a Tekintetes Közgyűlésnek jelentésemet beterjeszteni; kérem méltóztassék azt tudomásul venni;

Budapest, 1889. január 21-én. DR. THIRING GUSZTÁV.

titkár

Kimutatás a társaság 1888. évi bevételei és kiadásairól.

B e v é t e l:

1. Pénztári maradvány 1887-ről	92.89
2. Évdij 461 tagtól 1888-ra	2302.—
3. » 98 » 1887 és 1886-ra	490.—
4. Oklevéldij 16 tagtól	32.—
5. Előfizetésekből	323.50
6. Államsegély	1000.—
7. A Tud. Akadémia segélye	400.—
8. A központi takarékpénztárból	53.42
9. Kamatokból	175.—

Összesen 4868.81

K i a d á s :

1. A Közlemények XVI. kötetének kiadási költsége	3108.94
2. Tiszteletdíjak	600.—
3. Pénztárkezelési költség	314.75
4. Szolgák díjazása	67.—
5. Könyvtárra	156.23
6. Postaköltség, irodai átalány s egyéb vegyes költségek	304.33
7. Felolvasások költsége s rendkívüli kiadások	192.—
Összesen	4743.25
Maradt :	125.56

Budapesten, 1888. deczember 31-én.

DR. FLOCH HENRIK,
pénztárnok.

BERECZ ANTAL,
főtitkár.

Költségelőirányzat 1889-re.

B e v é t e l e k :

1. Pénztári maradvány 1888-ról	125.56
2. Évdíjakból 1889-re 500 tag után	2500.—
3. Évdíjakból 1888-ra hátralék	100.—
4. Oklevelekért	50.—
5. Előfizetésekből	300.—
6. Kamatokból	180.—
7. Segélyek és adományok	1400.—
Összesen	4655.56

K i a d á s o k :

1. A Közlemények XVII. kötetének kiadási költsége	3000.—
2. Tiszteletdíjakra	600.—
3. Az évdíjak behajtási költsége	300.—
4. Szolgák díjazására	70.—
5. Könyvtárra és folyóiratokra	150.—
6. Postaköltség, irodai átalány, vegyes nyomtatványok és egyéb kisebb kiadásokra	300.—
7. Felolvasások költségeire s egyéb rendkívüli kiadásokra	235.56
Összesen	4655.56

Budapesten, 1889. január hó 24-én.

A választmány helybenhagyásával.

BERECZ ANTAL,
főtitkár.

A társaság vagyónállása 1888. végén.

1. Alapítványi tőke:

a) 30 drb 100 frtos névleges értékű 5%-os földhitelintézeti záloglevél a földhitelintézetnél elhelyezve . . .	3000.—
b) 5 drb 100 frtos 5%-kos papíráradék kölesön-kötvény	500.—
3. Ingóságok becsértéke	50.—
4. Könyvek és térképek becsértéke . . .	2000.—
Összesen . . .	5550.—

Budapest, 1888. december 31-én.

BERECZ ANTAL,
főtitkár.

Választmányi ülés 1889. január 10-én az állami felsőbb leányiskola nagytermében.

Elnök: Dr. V á m b é r y Á r m i n, alelnök. Jelen vannak G e r v a y Mihály alelnök, Berecz Antal főtitkár, Dr. Ballagi Aladár, Berényi József, Dr. Floch Henrik, György Aladár, Dr. Havass Rezső, Laky Dániel és Dr. Török Aurél v. tagok. Jegyző: Dr. Thirring Gusztáv.

1. Berecz Antal főtitkár jelenti, hogy Hunfalvy János elhunyt a manchesteri, havrei, brüsszeli, freibergi földrajzi, a párizsi és bordeauxi kereskedelmi földrajzi társaságok, J. Versteeg és Quatrefages részéről részvénytílatkozatok érkeztek.

Kegyeletes hálával tudomásul vétetik.

Jelenti továbbá, hogy Dr. Erődi Béla lev. tag 25 éves irói jubileumán Gróf Zichy Ágost fiumei kormányzó a társaságot képviselni kegyeskedett, s erről Ő nagyméltósága a társaságnak távirati jelentést tett.

Köszönettel tudomásul vétetik.

2. V á m b é r y Á r m i n előterjeszti, hogy báró Lipthay Béla azon kérdést intézte hozzá, nem volna-e hajlandó a társaság a Lavigerie karthagói püspök által a rabszolgaság megszüntetése céljából megindított nemzetközi mozgalmat támogatni s e célból az ügy szolgálatában álló W r e d e herceget felolvasás megtartására meghívni.

A választmány hosszas eszmecsere után abban állapodik meg, hogy a humánus mozgalmat pártolni fogja, s mivel ezen mozgalom a földrajzi kutatások

előmozdításával is jár, szívesen veendi ha Wrede herczeg a társaság egyik ülésén ezen tárgyról előadást tartana.

3. Dr. Török Aurél indítványozza, hogy a társaság Dr. Pápai Károlynak uralvidéki utazása támogatására 100 frtot szavazzon meg.

A választmány az indítványt egyhangulag elfogadja.

Ezzel az ülés véget ért.

Választmányi ülés január 24-én a m. tud. Akadémia Kisfaludy termében. Elnök Dr. Floch Henrik. Jelen vannak: Berecz Antal főtitkár, György Aladár, Dr. Havass Rezső, Dr. Márki Sándor választmányi tagok; jegyző Dr. Thirring Gusztáv titkár.

1. A január 10-diki vál. ülés jegyzőkönyve felolvastatván hitelesítettik.

2. Megállapítatik a közgyűlés elé terjesztendő 1889-ik évi költségelőirányzat.

3. Elhatározza a választmány, hogy a mai közgyűlésen azon javaslatot teszi, hogy a tiszti kar kiegészítése csak 1889-re ejtessék meg, mivel ezen évvel jár le a tisztkar trienniuma s zavart okozna, ha az egyes tisztviselek megválasztási ideje más-más évben járna le.

Közgyűlés f. é. január hó 24-én a tud. Akadémia Kisfaludy termében. Gervay Mihály elnöklete alatt jelen vannak: Xantus János lev. tag, Berecz Antal főtitkár, Dr. Thirring Gusztáv titkár, Dr. Floch Henrik pénztárnok; Dr. Ballagi Aladár, György Aladár, Dr. Havass Rezső, Dr. Hunfalvy Pál, Laký Dániel, Dr. Márki Sándor, Dr. Török Aurel, választmányi tagok; Csopely László, Dr. Dietz Sándor, Faylné-Hentaller Mária, Dr. Gindele Jenő, Hatsek Ignác, Halaváts Gyula, Homolka József, Hornischek Henrik, ifj. Jankó János, Jaszniger Jakab, Muzicsék Antal, Nádor Vincze, Odor Emilia, Dr. Pethő Gyula, Dr. Schafarzik Ferencz, Schneider János, Dr. Simonyi Jenő, Dr. Staub Móricz, Dr. Toldy László rendes tagok és számos vendég.

1. Az elnök kijelenti, hogy a tagok az alapszabályok határozmányai értelmében kellő számmal vannak jelen: a közgyűlést megnyitja s felkéri Dr. Márki Sándor vál. tagot, hogy a napirend első pontját képező emlékbeszédet tartsa meg.

2. Dr. Márki Sándor az előadó asztalnál helyet foglalván emlékbeszédet tart az elhunyt Dr. Hunfalvy János társ. elnök felett.

3. Az emlékbeszéd befejezése után a főtítkár bejelenti, hogy a párizsi földrajzi társaságtól és a »Revue de Geographie« szerkesztőségétől újabb részvét nyilatkozatok érkeztek Hunfalvy János elhunytá alkalmából.

Ugyancsak a főtítkár jelenti, hogy miután Vámbéry Ármin társ. alelnöknek Konstantinápolyba kellett utaznia, elnöki megnyitó beszéde nyomtatásban fog a t. tagoknak kiosztatni.

4. Berecz Antal főtítkár felolvassa jelentését a társaság 1888. évi működéséről. (Lásd a 44. lapon.)

5. A főtítkár felolvassa a pénztárról és a társaság vagyonállásáról szóló jelentést. (Lásd a 47. lapon.)

Tudomásul vétetik.

6. Nádor Vincze r. tag, a számvizsgáló bizottság részéről jelenti, hogy a számadások átvizsgáltattak s minden teljesen rendben találtatott, minek folytán a bizottság indítványozza, hogy a pénztárnoknak s a pénztárt kezelő főtítkárnak az 1888. évi számadásokat illetőleg, a felmentés megadassék.

A jelentés tudomásul vétetett s a kért felmentések megadattak.

7. Dr. Thirring Gusztáv felolvassa a könyv- és térképtárról szóló jelentést.

Tudomásul vétetik.

8. Előterjesztetik a választmány által készített költség-előirányzat tervezete 1889-re. (Lásd a 48. lapon.)

A közgyűlés ezen tervezetet megjegyzés nélkül elfogadja.

9. Az 1889. évi számadások átvizsgálására kiküldetnek: Telkes Simon, Lippich Gyula és Nádor Vincze r. tagok.

10. Elnök előadja, hogy a jelen közgyűlésen megválasztandó a társ. elnök s esetleg, egyik alelnök s a választmány. Valamennyien 1889-re, miután a tisztikar trienniumja ezen évben jár le. A szavazatok beszédésére és összeszámlálására kiküldi György Aladár elnöklete alatt Dr. Mágócsi-Dietz Sándor és Dr. Havass Rezső r. tagokat s a szavazatok beadása céljából az ülést felfüggeszti.

11. György Aladár felolvassa a választásról szóló jegyzőkönyvet, mely szerint beadott összesen 30 szavazat ezek közül

egy egészen, egy pedig a választmányra nézve érvénytelennek találtatott.

Az elnökségre beadatott 29 szavazat, melyből V á m b é r y Árminra 28, Hunfalvy Pálra 1 esett s e szerint a társaság elnökévé V á m b é r y Ármin választatott meg.

Az ezen választás által megüresedett egyik alelnökségre 29 szavazatból 20 szavazattal X a n t u s János választatott meg. Lóczy Lajos 4, Dr. Török Aurél 3, Hunfalvy Pál és Dr. Szabó József egy-egy szavazatot kaptak.

Továbbá megválasztattak választmányi tagoknak 1889-re: Dr. Ballagi Aladár egyet. tanár, Bedő Albert orsz. főerdőmester, Berényi József államvasuti főfelügyelő, Dr. Brózik Károly főreáliskolai tanár, Fraknói Vilmos a tudományos Akadémia főtítkára, Ghyezy Béla nyug. altábornagy, Gönczy Pál czimz. államtitkár, György Aladár az orsz. statisztikai hivatal beltagja, Dr. Havass Rezső, okl. tanár, Heim Péter ministeri osztálytanácsos, Hunfalvy Pál a főrendiház tagja, Király Pál, állami paedagogiumi tanár, Koller Lajos ministeri tanácsos, Laký Dániel ref. főgymnasiumi tanár, Kisteleký Lévy Henrik a főrendiház tagja, Lóczy Lajos műegyetemi tanár, Majláth Béla muzeumi könyvtárnok, Dr. Márki Sándor főgymnasiumi tanár, Pesty Frigyes a tudományos Akadémia osztálytitkára, Péchy Imre a m. királyi állami nyomda igazgatója, Dr. Staub Móricz főgymnasiumi tanár, Dr. Szabó József kir. tanácsos és egyetemi tanár, Dr. Téry Ödön miniszt. fogalmazó, Dr. Török Aurél egyetemi tanár. Ezeken kívül a választmányi tagságra Asbóth János 12, Zsilinszky Mihály 10, Csopely László 8, Homolka József 7, Findura Imre 5, stb. szavazatot kaptak.

12. Ezzel a közgyűlés berekesztetett.

RÖVID KÖZLEMÉNYEK.

I. Expedíciók.

Izland sziget ismeretlen belső részét kutatta ki a mult nyáron Thoroddsen Tivadar. A Heklától nyugatra Thjorsaa folyó mellett régen igen termékeny völgy volt, melyet állítólag a Randu-Kambar vulkan kitörése pusztított el 1343-ban. Thoroddsen

ugy találta, hogy e hegy nem vulkan, így nem is pusztíthatta el a völgyet más, mint a Hekla valamelyik régi kitörése. Ezután megvizsgálta a Hofsjökultól délre eső puszta vidékeket, különösen az úgynevezett Kjerbingarföll hegyvidéket, mely Izland legnagyobb nevezetességei közé tartozik. Th. nagy kén forrásokat talált itt, melyek a Myvatu és Krisuvik mellett levőknél sokkal nagyobbak, továbbá számos kék, piros, sárga s zöld színbe játszó iszap bugyborék helyeket. A gőz mindenütt nagy zajjal tud fel e helyen a földből, néha a talaj megrázkódik s a föld alatt tompa dőbörgés hallatszik. A völgyfalakat borító nagy hófalak alatt is hallani némely helyeken a gőz mormogását s egyes nyílásokon a füst magasra emelkedik. Némely helyeken óvatosan kell az utasnak lépdelnie, hogy forró iszapba ne lépjen. A 4000 láb magas Kjerlingar hegycsúcsról szép kilátás nyílik a szigetre s a tengert is lehet látni éjszaki és keleti irányban. Meglátogatta Th. ezután a Hveravellirt is, a hol Henderson angol 1815-ben egész sereg meleg forrást talált. A gyakran emlegetett »ordító barlang«, melyet az utikönyvekben Izland legnagyobb nevezetességei közé számítanak, már nem működik. Megvizsgálta ezután a Kjalbrunn kráterjét, láva folyamát, a Borgarfjordban a Banla hegység közelében még a növénykövületek két érdekes telepét találta. *Gy.*

Grönlandon először ment át sikerrel Dr. Nansen Friethjoff, kinek július 27-én elindult expedíciójáról már régebben megemlékeztünk. Az utazás a szárazföldön 12 napot vett igénybe. A 61° alatt Farewell fokról Umivikig ismét csolnakon mentek át s csak augusztus 15-en kezdték meg a nagy szárazföldi utat. Tervök szerint Christianshaab felé kellett volna előhaladniok, de az út nehézségei s hatalmas hózivatatok miatt Nansen megváltoztatta tervét s egészen ismeretlen vidéken át Godhaab irányában hatolt előre. Utazása roppant nehézségekkel járt. Több héten át 3000 méter magasban kellett tartózkodnia, hol 40°—50° hideg volt, gyakran erős viharokkal. Szeptember vége felé már leszállhattak erről a jégszikláról s csakhamar elértek a nyugati partvidékre Amerlikfjordhoz, honnan egy vitorlavászonból készített csolnakkal október 3-án érkeztek meg Godhaaba. Nansen még egészen fiatal ember (1861-ben született Christianiában), de már is nevet szerzett magának zoologiai dolgozatai által. Maga s öt kísérője, kik közül kettő laplandi, még nem tudhattak eljutni Grönlandból, de a norvégek és dánok már is külön expedíciót tervelnek a derék utasok haza hozatalára.

Grönland átutazása, mely Norkenskiöldnek sem sikerült, a fiatal Nansennek szép hírnevet biztosít, de valószínű, hogy a nagy utazásból érdekes tudományos eredményeket is fognak nyerni. *Gy.*

A Tapajos folyó ismeretlen forrásvidékeinek kikutatására a rio de janeiroi földrajzi társaság támogatásával külön tudományos expedíció indult el múlt év június végén Kuyabából. Az expedíció tagjai három katonai mérnök, Telles kapitány, továbbá Miranda és Villeray hadnagyok. Szárazföldön hatolnak a Paranatinga forrásvidékéig, mivel ez a folyó von den Steinen első Xingu expedíciójának kutatásai szerint a Tapajosba ömlik. A Paranatinga mellett São Manoel vagy Tres Barras vidékét is felkutatják. *Gy.*

Perutól az Amazon vidékéig új és nagyon jó utat fedezett fel Ordinaire Ollivier, a callaoi francia konzul, ki Limától a felső Amazonnál fekvő Iquitos nevű perui hajóállomáshoz utazott. Utja mintegy 370 kilométerrel volt rövidebb mint a Moyobambán át vezető régi út s így csak 14 napba került, míg az előtt a régi úton 40—45 napig utaztak. Chiclabol öszvér hátton ment Ninacacaig s innen gyorsan emelkedvén 14,180 láb magasságban hágta át a hegységet. Itt először a Val d' Anilba (Kék tó völgye) ért a Sierra Huachon aljába, melyet 14,435 láb magasságban lépett át. A keleti oldalon több apró tó van s ugyanitt ered a Rio Huancabamba. Innen nem ment éjszak felé a Pozuzo nevű német gyarmat irányába, hanem néhány mértföldet megkímélve éjszakkelt felé fordult s a Janasaga hegységen át jutott a Rio Palcazához. Ennek a hegységnek nyugati, erdőkkel borított lejtőjén számos szakadék van, a keleti lejtő pedig nagyon meredek. Több kisebb patakon keresztül menve elérkezett a Chuchuras és Palcaza összefolyásáig s az utóbbi folyamon ment tovább az Ucayaliig, honnan könnyen eljutott Iquitosba. *Gy.*

Az új kelet-afrikai brit-társaság, melynek szabályzatát az angol kormány csak szeptemberben erősítette meg, már megkezdte működését. Mackenzie igazgató vezetése alatt Mombazuban, mely a társaság főikötő helye lesz, külön rendszeres angol telepet állítottak fel s Swaine hadnagy vezetése alatt, ki a Szomali földön hivatalos méréseket eszközölt, expedíció ment a maszaiak tartományába egyelőre oly célzattal, hogy a társaság által alapítandó állomások számára alkalmas helyeket szemeljen ki. A társaság, melynek elnöke s kezdeményezője Mackinnon Vilmos főkép a Kilimandsaro vidékén levő egészséges s termé-

keny tájakat akarja működése körébe bevonni, s e végből a Baringo tó mellett erős állomást szervez, melynek czélja lesz a harczias maszaikat megszelídíteni s az állomástól kezdve minden irányban kereskedelmi összeköttetéseket létesíteni. A társaságnak jelentékeny tőke áll rendelkezésére s nagy előnye, hogy Mom-baza 15,000 lélekre tehető lakosságában igen sok művelt európai van, úgy hogy kétségtelen, hogy ez a kereskedelmi társaság is miként hajdan az Indiában, Hudson mellett, Niger vidékén s Borneóban létesített kereskedelmi társaságok, nagy hasznára lesznek a geographiai ismeretek terjedésének is. *Gy.*

Arnot skót missionárius, ki már 7 év óta tartózkodik Dél-afrikában, nagy érdemeket szerzett magának ismeretlen vidékek tanulmányozása által. Natalból 1881-ben saját költségén elindulva egy évnél tovább tartózkodott a barotsék között a Zam-bezi felső részén is 1884-ben Bihén keresztül Benguellába ért. Innen ismét visszatérve Bihébe sokkal éjszakibb uton mint Capello és Ivens, Garenganze tartományba (a portugallok Garanganja-jába) jutott, 1886-ban nagy részt egészen ismeretlen uton s itt Mukurru állomáson telepedett le, mely valószínűleg ugyanaz Reichard Kimpatajával és Capello Bunkeiával. Innen számos kirándulást tett, s legújabbán a Benguela-tóhoz szándékozik menni. Livingstone kora óta, missionárius Délafrikában még ily nagy utakat nem tett. *Gy.*

A Szahara algiri részében néhány kevésbbé ismert vidéket látogatott meg Teisserenc de Bort, ki itt főkép a föld magnetizmusa érdekében tesz kutatásokat. Biskrából indult ki és az algiri Dsufon át hatolt Laghuatig. Az egész vidék hullámos, a Shott Melristől éjszaknyugat felé folytonosan emelkedik, míg egy Dsedi nevű 200 láb magas mészsírtnél hirtelen leszáll. Ennek aljában a hegyoldalról jövő számos patak gazdag növényzetet hozott létre. Kelet felé is sok vízmeder van, de nagyobb része kiszáradt, míg az éjszaki részen a Salun medre mélyen behatol. Dsuf telve van nagy szögletes kőoszlopokkal, melyek benseje bolthajtásos üreg; valószínű, hogy a berberei temetkezési helyül használják, nagyobbbrést dombtetőkön voltak. De Bort nyolcz pontnak szélességi s kilencznek hosszúsági fekvését határozta meg chronometer segítségével, két esetben a hosszúsági fokot a Holdon tett észleletek által is kiigazíthatta. *Gy.*

A Tian-San hegység San Tengri csoportjának jégárait részletes kutatás tárgyává tették Ignatieff és Krasznoff fiatal orosz

tudósok. A Sari-Isasz három forrásától két elsőrangú jégár ered, a Stemenoff és a Muskesoff jégárai. Mindkettő 3350--3450 méterig nyulik le, de sokkal kisebb magasságban is vannak régi morénáik. A Jir-tas forrásvidékén öt első rangú jégár van, valamint az Ajak-tasénál is, az utóbbiak közt a Petroff jégár 20 kilométer hosszú. Nagyszerűek továbbá a jégárai a Musart szorosnál, mely a San-Tengri hegytömeget kelet felé határolja, különösen a Dsiparlyk jégár, mely még most is 2860 méternyire nyulik le és a régi morénákat 1850 méterig lehet kimutatni. Mindezek a jégárai gyors visszaesést mutatnak, a mi Középázsia növekvő kiszáradásának természetes következménye. *Gy.*

A Mekong folyót Luang Prabangtól torkolatáig beutazta Gauthier. A negyven napig terjedő uton még a Khong zuhatagok sem okoztak jelentékeny akadályt és így remélhető, hogy e hatalmas folyó csakhamar jelentékeny kereskedelmi úttá lesz és Kambodzsa és Kochinkhina jelentékenyen nyer általa. Még fontosabb Pavié csaknem ugyanazon időben tett útja Luang-Prabangtól a Muong-Senen és Muong-Heten át Tonkingba, mely út által a francia keletázsiai területek hátsó országai a forgalomnak megnyitottnak. *Gy.*

Tenasserim ismeretlen vidékein nagy utazást tett mult évben Fea Leo olasz természettudós. Mulmeinből kiindulva Kiondóig a Dagyeing-Myiton haladt és azután délkelet felé fordulva szárazföldön ment a Houndoran partjain Mitanig, a hol átlépett a Malai hegylánczon, mely Sziám és Tenasszerim között fekszik. Utazása, melynek leírása térképpel együtt az olasz földrajzi társaság közlönyében jelent meg, sok tekintetben világot derített a kevésbé ismert vidékre és e mellett rendkívül sok, részben igen érdekes és új, természettudományi tárgyat is sikerült gyűjtenie. *Gy.*

Uj-Guinéa szigetén a brit kormányzáság megbízásából Storde Hall kikutatta a Mai Kassza vagy Baxter nevű folyót, mely a Torres csatornába ömlik mintegy 100 kilométernyire nyugatra az Ily folyótól és melyről régebben azt hitték, hogy az Ily nagy delta vidékekhez tartozik. Storde Hall kimutatta, hogy e folyó 40 kilométernyire ered az Ilytől és így egészen önálló és 15 más patak ömlik belé. A folyó partjai általában alacsonyak, erdőkkel borítottak, a lakosság barátságos, de a talaj nagyon szegényes. *Gy.*

II. Statisztika.

Szentpétervárt múlt év január 15-én volt népszámlálás, mely feltűnő eredményt mutat, a város 38 kerületében ugyanis 488,990 férfit és 353,893 nőt, összesen 842,883 egyént olvastak össze, holott 1881-ben a népszámlálás az orosz fővárosban még 928,016 lelket talált. A szentpétervári statisztikai hivatal ugyan már régebben (1886-ban) kifejezte nézetét, hogy nemzetgazdasági okok miatt a város népsége apad, mindamellett 85,133 főnyi apadás igen meglepő. *Gy.*

Anglia vagyonát 1887-ben hivatalos számítás szerint 9210 millió font sterlingre, azaz 92 milliard forintot meghaladó összeggre becsülik. Ez az óriási összeg, melyben azonban a gyarmatok értéke nincs beszámítva, aranyértékű millió forintokban számítva a következőképp oszlik meg: Vasutak értéke 8,300, házaké 26,400, kézi butoroké és berendezéseké 13,200, föld és más ingatlan 15,410, háziállatok 4140, hajók 1,300, kereskedelmi áruk 3,210, nyers arany és ezüst 1,430, és más vagyon 18,690 millió forint *Gy.*

A Kongó államot a »Mouv. Géographique« szerint 11 kerületre osztották be, melyek közül az Aruvimi-Üelle és Lualaba kerületnek, mint a hol európaiak még nem telepedtek le, nincs székhelyük. A többi 9 kerület székhelyeivel a következők: 1. Banana hasonnevű fővárossal. 2. Boma hasonnevű fővárossal 3. Matadi hasonnevű fővárossal. 4. Livingstonefalls Lukunga fővárossal. 5. Stanley pool, fővárosa Leopold ville. 6. Kasszai fővárosa Luluaburg. 7. Aequator fővárosa Aequator állomás. 8. Ubangi, fővárosa: Bangala. 9. Stanleyfalls kerület a hasonnevű fővárossal. *Gy.*

Délfrikában az angolok birtoka a becsuának földjének okkupálásával egy millió négyszög kilométernyi területtel szaporodott, de még mindig tervelik annak nagyobbitását egész a Zambezi folyóig, melyet a Fokföld lakói természetes határnak szeretnének. Különösen óhajtják Matebele országának bekebelezését, melyben igen sok aranytelep van s földművelésre is alkalmasabb, mint a Fokföld. Mackenzie számítása szerint, ki 25 évet töltött a becsuának földjén s annak bekebeleztetésében egyik főtényező volt, a statisztikai adatok a délfrikai angol birtokokról a következők:

	Terület □ kilom.	Fe- hérek	Ben- szülöttek	összes lakosság
Fokföld	598,981	340,000	760,000	1.100,000
Natal	54,776	32,000	388,000	420,000
Baszutók földje	26,650	1,000	150,000	151,000
Zuluk országa	21,290	1,000	200,000	201,000
Becsuának földje	466,000	1,000	200,000	201,000
Összesen	1,167,697	375,000	1.698,000	2.073,000

A Zambeziig fekvő s még el nem foglalt terület nagysága 900,000 négyszög kilométer körülbelül egy millió lakossal, mely állítolag rokonszenvezik az angolokkal s egyesek, mint a Ugamitótól keletre fekvő tartomány főnöke, Khama, egyenesen kérték a brit iltalmat. *Gy.*

Afrika középmagasságát számolta ki Habenicht nagy térképe alapján Heiderich Ferencz és azt 673 méternek találta, mely a Chavanne által egészen más alapokon tett számítás eredményétől (662 méter) nagyon kevésbé különbözik. Régibb számítások szerint Dedapparest, 612, Murray 573 métert állapított meg középmagasságként. Heiderich adatai szerint Afrika területe 29.879,678 négyszög kilométer s a volumen a szigetekkel együtt 20.056,797 köbkilométer. *Gy.*

Japán népessége. Japánban az első népszámlálás 610-ben történt meg Kr. u. s azóta igen gyakran volt népszámlálás, a mult században csaknem minden hatodik évben. Egy pár népszámlálást az ujabbakkal összehasonlítva Japán népességének szaporodását a következő táblázat mutatja:

Év	Népesség összes száma	Évi átlagos gyarapodása
610	4.988,842	—
736	8.000,000	0,375
1744	25.682,210	0,116
1804	27.579,391	0,120
1871	32.876,134	0,261
1881	36.358,994	1,012 <i>Gy.</i>

III. Ethnographia.

Coahuila állam, Mexico legéjszakibb vidéke, melynek nagy-része pár évvel ezelőtt még teljesen ismeretlen pusztaság volt, most már térképileg is teljesen ismert s rendkívül gyorsan fej-

lódik. Területe 131,800 négyszög kilométer, tehát majdnem fele Magyarország területének s lakosai száma mintegy 150,000. Az Egyesült államoktól a Rio Grande választja el. A tartomány nagy része, különösen a Laguna nevű kerület rendkívül termékeny, egy bushel gabona 300 bushel magot ad s a gyapot 75—150% jövedelmet hoz. Ennek az áldott területnek nagy része az Agayo marquis család tulajdona, kinek ősei itt 246,287 hold területet 250 dollárért és 12½ centért vettek meg legelőül a spanyol kormánytól. A hegyes részen hat különböző hegylánczot lehet megkülönböztetni, melyek közül egy sem zord s igen sok helyen kitünő legelők vannak. A hegy vidék általában gazdag ásványokban, de különösen a Sierra de Santa Rosa vidéke. A hol már háromszáz éve vannak egyes kőszénbányák. Mondják, hogy ez a telep kinyulik egészen Texasba, mely esetben a föld egyik legjelentékenyebb kőszéntelepe volna. Ugyanitt, valamint a Sierra Mojada hegységben jelentékeny mennyiségű arany-, ezüst- és rézbányák találkozik. A tartomány éghajlata nagyon különböző, de nagyobb részt mérsékelt. Eredeti s maig legnagyobb számmal levő lakosai a tlaxcaltekák, kiknek őseit még a spanyol hódítók hozzák ide a régi Tlaxcala köztársaságból az akkor néptelen »Nuevo Estremadura« tartomány betelepítése végett. Jelenleg az állam öt kerületre oszlik, fővárosa a gyönyörű fekvésű Saltillo 5200 lábnyi magasban a Sierra Madre közelében mintegy 30,000 lakossal. A város különösen híres tömérdek forrásáról, a honnan ered mellékneve is »Ojo de Agua«. A népesség szaporodását legujabb három jelentékeny vasutvonal megnyitása is előmozdítja. Gy.

A törpe népeket külön műben »Les Pygmées« czimmel tárgyalja Quatrefages, ismert francia tudós. Nézete szerint a régiek állításai a törpe emberfajokról nem voltak mesék. Plinius törpéinek megfelel a Kelat hegyes vidékeiben (Beludzsisztánban) lakó brahmi törzs, Ktesias-ának pedig a Vindhya hegységben lakó ősrégi dravida kor előtti fekete lakosság maradványai. Aristoteles törpéi valószínűleg a mai akka négerek ősei voltak, kik ebben az időben sokkal fentebb éjszak felé laktak. A törpe törzseket általában vagy más törzsek üzték el hazájukból vagy kiveszöben vannak. Ez utóbbiak közé tartoznak azok az egyes törpék, kiket a galláktól dél felé találtak és a kiknek őseiről emlékezik meg Pomponius Mela a Verestengertől nyugatra lakó törpékben. Az ázsiai törpék, a Negritók, Quatrefages nézete szerint az ind

félsziget őslakói, kiknek töredékei ma Új-Guineától Japánig és a Himalájáig csaknem mindenütt felfalálhatók. A legelterjedtebb törpefaj jelenleg a hottentották és cserjelakók (bushman), kikről az ókori népeknek tudomásuk sem volt. *Gy.*

A japáni népéletéről kitűnő mű jelent meg Lipcsében Weigel-nél Netto Károlytól, ki 12 évig tartozkodott Keletázsia ez érdekes országában. A »Papierschmetterlinge aus Japan« című mű tárczaszerűleg irt egyes fejezeteinek czimeit a következők: 1. Az első benyomások. 2. Népjellem, családi élet. 3. Lakás. 4. Öltözet. 5. Illemszabályok. 6. Iparosok és házalók. 7—8. Vallás, babona és rokon tárgyak. 9. Katonák és sport. 10. Színházak, birkózók. 11. Ünnepek. 12. Zene és táncz. 13. Idegenek és a modern műveltség. Különösen érdekesek szerző megjegyzései a nevekről, a papir használatáról, a különbségekről, a hüvelykujjról, a vásárookban szereplő homokba rajzolókról, az imádkozó könyvtárról, a női ruhákba öltöző férfi színészekről, az ebédekről stb. A könyvet 164 kép díszíti, nagy része benszülött művészek rajzai vagy fényképek után. *Gy.*

Az eszkimókról érdekes új adatokat közöl Boas Ferencz a kanadai földrajzi társaság közlönyében. Szerző a Baffin öbölben telelve különösen három törzst ismert meg közelről, az ocho-miutokat a Cumberland-öbölnél, az Akudnirmiutokat a Baffin-öbölnél és az Agomiutokat az Eclipse-öbölnél. Mindhárom törzs lényegesen eltér a grönlandiaktól, különösen mythológiájuk különbözö. A grönlandiak nagy szellemét (Tornarsuk) nem ismerik el legfőbb istenségnek, hanem Sednát, a ki a grönlandiaknál mint öreg asszony (Arnaqua sagsag) mellékes szerepet játszik. Az említett középeszkimók minden bölcsességi szabályt Sadnától származtatnak; a ki e szabályoknak engedelmeskedik, továbbá a kik természetellenes halállal halnak meg, vízbefulladnak vagy gyermekágyban pusztulnak el, a boldog túlvilágba jutnak, hol nincs jég és hó, hol a zöld dombokon egész sereg iramszarvas legel, melyeket könnyen lehet megfogni. Alaszkától Grönlandig mindenütt ismerik a regét a hold fivéről s a nap nővéréről; a középeszkimóknál ezenkívül ismeretes még a holdban lakó ember, ki az árvákat oltalmazza, azok kedvéért néha lejár a földre és a ki nagy lakásából csak egy kis szobát enged a napnak. Ugyanitt az a hit van elterjedve, hogy a menydörgést és villámlást messze benn a szárazföldön lakó három nővér okozza bőrök dörzsölésével s ezeknek a nővéreknek száraz fókabőröket is

szoktak áldozni, holott az eszkimóknál különben soha sem fordul elő az áldozat. Ezek az eszkimók az álarczokat is ismerik, mint az Alaszkában lakók. Szerző nézete szerint az eszkimók eredeti helye a Hudson-öböltől nyugatra fekvő tavak vidéke; innen vonultak egy részt Labradorba, másrészt a Baffin földön át a Smith-öbölbe, honnan ismét két raj vonúlt ki, dél felé a nyugati grönlandiak, éjszakketel felé pedig a Grönland keleti partvidékén lakó eszkimók. *Gy.*

IV. Vegyesek.

Változások Chile flórájában. Már 35 éve észleli ezeket Philippi és azt tapasztalja, hogy szinte Európa szomszédságában képzei magát az ember, ha ott a gabona vetéseket ugyanazon gyomoktól körülvéve látja, a melyek a cereáliákat a mi kontinensünkön kísérik. Chile tulajdon növényalakjait már csaknem keresni kell, minek egyik oka az is, hogy tőkét a Chilei nem helyez bútort- és épületfák tenyésztésébe, mert az neki lassan kamatozna; minélfogva a mindinkább kevesbbedő őserdőkkel a belföldi flóra is erős pusztulásnak indult. Ellenben a gyümölcsfák között körülbelül mindaz ápolást nyer, a mely különben Európáé, csak a szelíd gesztenye tekinthető még majdnem teljesen hiányzóknak. Szederfele cserjéinket (*Rubus*, *Vitis* *Idaea*, *Fragaria*) leginkább a német gyarmatosok honosítják ott meg. A cereáliák közt kiválóan a búza említendő, mely már nagy mértékben kiviteli czikk, de árpát csak sörfőzés végett természetnek és rozsot csaknem kizárólag a német települők.

A takarmány növények sorában kiválóan a luczerna és némely lóherfaj emlithető, tovább a cyperaceák több neme; egyéb réti füveink még nem szerepelnek ott, valamint a répák és gumós növények sem mint takarmány, részben azért, mivel Chilének e czélra használható füvei bőven vannak. Ipari alkalmazást nyert ott már a *Ricinus*, kender, gyapot, csülleng (*Isatis*), komló, a czukorgyártásban a répa, czukornád, de csak itt-ott; sőt jobboldalán már föl is hagytak ezek tömegesebb természetével. A len ellenben teljes polgárjogot nyert, leginkább azért, hogy árpával és búzával keverten olcsó élelmi szert szolgáltatson. Az ott lakó olaszok örömetest használják a lenmag olaját zsiradékul tésztanemü eledeleiknél.

A dohány természetesen helyi eredetü növényül tekintendő.

Ámbár a repezét elvadultan mindenütt látni, magvait olajütésre még sem használják föl. A piacokon most uralkodó főzelék növények nagy számában csak 3 van belföldi: a burgonya, a babnak egyik alfaja (*Phaseolus nanus*) és egy paréj-nem (*Chenopodium Quinoa*) a libatop-félék közül. Legnagyobb elterjedést nyert a káposzta-félék neme, a karalábé kivételével. A borsó, babó (*Vicia*), a nálunk nem is használt bagifana borson (*Caucalis*), a petrezselyem, zeller, tarlórépa, majorána mindenütt föltalálhatók. A tökfélék különösen az éjszaki és középső tartományokban vannak elterjedve, az uborkát kiváloán a bevándorlott lakosság termesztí, valamint a spenótot és sósikát. A közönséges kömény és bolonyik (*Sium*) ismeretlenek ott még, helyöket a koriandrum, különösen pedig a római kömény (*Cuminum cyminum*) foglalják el.

Az ánizs jobbadán pálinka lepárolásánál jön alkalmazásba; a katáng, endivia és saláta húseledelek mellett nyer használatot, sőt a bakszakál is (*Tragopogon*); a pozdort (*Scorzonera*) ritkán látni, paradicsomot mindenütt, úgyszintén a spárgát. Fő szerepet a vörös és fokhagyma visz, a póré és metélő hagyma jóformán csak messze földről kerül. A gyomok ijesztő mértékben szaporodnak, tönkre teszik a fütenyészetet és szaporodásuk leginkább abban leli magyarázatát, hogy a legelő jószág nem fogyasztja; mi végtére természetesen odavezet, hogy a gyomok részéről elfoglalt terület mindinkább nagyobbodik.

Kuriozum az, hogy míg az almafa Chiliben gyakran kerül elő elvadult állapotban, a körte még eddig nem. Philippi 322 növény nemet sorol föl, melyek most Chiliben csakúgy előkerülnek, mint Európában; de a melyeknek, mondhatni, legkisebb száma olyan, hogy az ember akaratából kerültek volna oda. Így von maga után hátrányt is a kultúra föltartóztathatlan terjeszkedése. (Naturforscher 1887. Nro 11.) Erősen elterjedt azonban Európában Chile legjelentékenyebb ősi növénye a burgonya, melyből földrészünkön 1197.6 millió kilogrammot termesztenek átlag. Ebből Németországra 380 millió jut, Oroszországra 170, Franciaországra 112, Ausztria-Magyarországra 90.3, a Brit királyságra 92.1. Legkevesebbet produkálnak a balkán félszigeti államok, sőt Görögországban csak a királyság keletkezése óta honosult meg e hasznos chilei jövevény. *H. I.*

A buchtormai völgy harmadkori flórája. E növényzetnek lelőhelye az Altáj hegység lábánál Tshingistaj vár mellett van

1 $\frac{1}{2}$ m. vastag, világosszürke, kemény anyagban, mely 1 m. vastag barnaszén réteget főd és ez az Altáj hegység őspalái közt oázyszerű teknőt tölt ki; az agyagnak szilárdsága, valamint a fölötte terülő üledékes rétegek vastagságából Sokolow azt következteti, hogy nem lehet az idősebb az alsó pleistocennél. Benne 36 féle növényt állapít meg; a fenyők, nyír, éger, juhar és kőris nemcsak levél lenyomatokban vannak meg, hanem gyümölcs és magmaradványokban is, melyek a harmadkori növényzetet a maival összekötik. A harmadkori jellemzők közt föllelhető a *Sequoia Langsdorffii*, többféle bükk, nyár, hárs és némelyikök egészen a ma élőkkal azonos, olyanokkal, melyek Japánban és a Kaukaszban pompáznak. Miből az következik, hogy a ma szigorú Szibériára enyhébb nap mosolygott a harmadkor végén; a mai Krim, Kaukasz és Japán nedves-meleg égálja ott olyan növényeket engedett diszteni, a melyeknek ma élő képviselői régen oda hagyták Szibíriát, hogy enyhébb tájakon huzódjanak meg. Kiválóan éger és bükk erdők lehettek ott, mivel a levél-lenyomatok 516 részét *Alnus serrulata*, *A. sibirica* és *Fagus ferruginea* adják; sőt dió, kőris, nyír és hárs erdők is jelentékeny területeket boríthattak, ha egymással keverten is.

E flóra terület bizonyítékot szolgáltat Engler nézetéhez, mely szerint a növényzet jellege a száraz és víz elosztakozásától függ. Hogy az Altáj hegység közelében ilyen vegetáció kimagarázható legyen, szükséges fölvenni azt, hogy ennek viritása idején nagy víz terült ott, mely a klímát mérsékelte; ez pedig az uralkaspi tenger volt, mely az éjszaki Jeges oczeánig terjedve az Altájhegység mai lábáig ért. (Schmalhausen *Pataeontographica* 23. Band.) *H. I.*

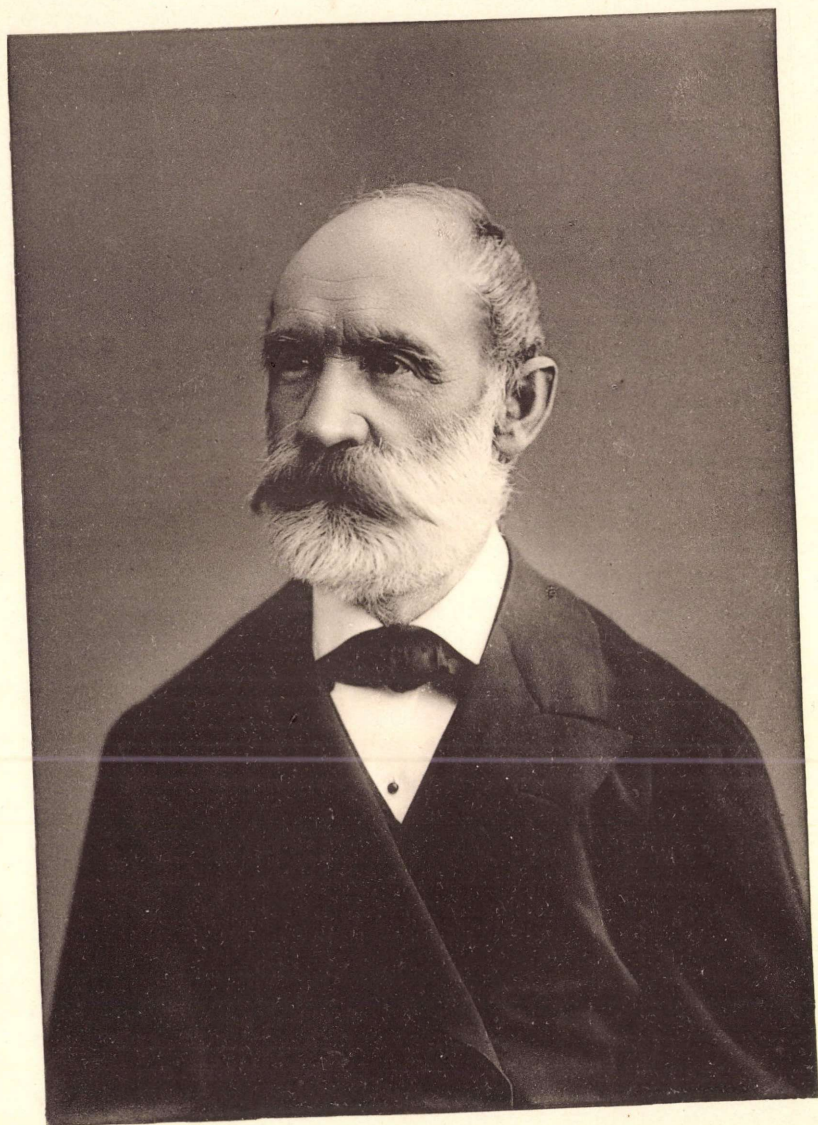
Afrika ismeretlen vidékeinek száma sokkal nagyobb, mint a Livingstone és Stanley óta oly nagy arányokban mozgó felfedezési utazások eredményei után közönségesen hiszik. Supán Sándor az afrikai kutatások történetéről írt nagy tanulmányában nagyon helyesen emeli ki, hogy a bejegyzett területeknek hasonlíthatatlanul nagyobb része csak tudakozódások eredménye és a Fokföldet kivéve még Egyiptomban és Algirban is többé-kevésbbé csak a partvidékre terjed ki az alaposabb ismeret és hogy továbbá Középfrika és Délafrika divatossá lett kutatása mellett Afrikának sokkal nagyobb fele, az egyenlítőn felül, nagyon el van hanyagolva. A Szaharavidék óriási területéből, mely 6 millió □ kilométerre terjed és így Oroszországnál is nagyobb, csak az éjszaki és nyugati szélek ismeretesek, de a 15—25 szélességi fokok közt csak 4 vékony utvonal ismeretes és a Timbuktutól

Darfurig terjedő széles Szudánról édes keveset tudunk. Ismeretlen továbbá a Jawry öböl és Monrovia közt terülő rész egész a Nigerig, mely legalább 900,000 □ kilométer, egy pár utazó apró utvonalaán kívül. E helyen feküdnék a rejtélyes Kong hegység is. Ennek a vidéknek feltárása különösen az Aranypart vidék tulajdonosaiknak válna hasznára. Ismeretlen továbbá a Csad-tótol dél felé eső nagy terület csaknem egészen a Kongóig, mely terület ismeretlen része legalább 1·200,000 □ kilométer, tehát oly nagy mint Németország, Svájc és a mi monarchiánk együtt véve. Ismeretlen nagy terület végre a Galla-Szomali földrész, melynek csak partjait járták be eddig és Revoil is alig száz kilométernyire hatolt. Ez az ismeretlen terület is legalább 1·300,000 □ kilométernyi. Egészben véve tehát elmondhatjuk, hogy a jól ismert vidék Afrikában még parányi terület és a félig-meddig ismert is, bizonynyal kisebb, mint az ismeretlen rész. *Gy.*

Emin pasának eredetéről a bécsi »Deutsche Rundschau« most a következő fölvilágosításokat adja: Oppeln város izraelita anyakönyvében héber folyó irással 1840-ről ez van beírva »Izsák, Schnitzer Lebel fia, született vasárnap, az 5600-ik év Adar hónapjának 24-ik napján.« A községi jegyzékben azonban már ez áll: »Schnitzer Eduard. szül. 1840-ben márczius 29-én, Schnitzer Lajos kereskedő fia.« Az atya tehát keresztnevét Lajosra és fiát Izsákból Eduárdra változtatta. Izsák nagyatyja, Schnitzer József Galicziából, Krzepitzből, vándorolt Oppelnbe és ott egy gazdag zsidó kereskedő lányát vette el. Anyja (Schweitzer Paulina) bankár leánya volt, ki első férje halála után († 1845.) kikeresztelkedett és keresztényhez ment nőül. Eduard kikeresztelkedéséről nincs adat, de valószínű, hogy később mohamedánná lett, mert magyar eredetű neje, kitől több gyermeke van, mohamedán vallású. *Gy.*

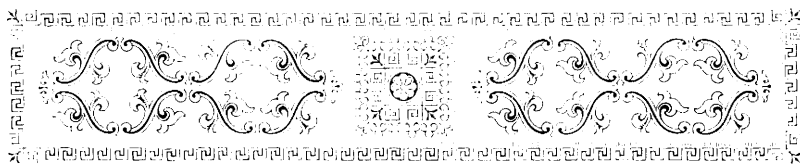
Új Robinzonok. Még 1858-ban eltűnt egy amerikai hajó, a Green kapitány által vezetett »Confederation«, mely New-Yorkból indult útnak Ausztráliába. A hajón 16 egyén volt, köztük 2 nő. Most tudták meg csak, hogy a hajó elsüllyedt, de a rajta levő emberek 40 napi sajkán kóborgás után a Csendes oczeánon egy Ojee nevű korallszigetre menekültek. A sziget lakatlan volt, de vadállat, hal, gyümölcs és víz nagy mennyiségben van. 1862-ben egy hajó közel jött a szigethez és ekkor 8 ember egy csónakon a hajó felé tartott, de a tengerbe fult. Most már csak 2 férfi, egyik maga Green kapitány és a két nő maradtak a szigeten. Jelenleg a lakosság 12 főből áll, boldogan és megelégedetten élnek, csak ruházatban van hiányuk. *Gy.*

Dr. Harpaly Jones

HUNFALVY JÁNOS.

(1820 – 1888.)

(Felolvastatott az 1889. évi január 24-én tartott közgyűlésen.)

Ötven kötet, jobbadán földrajzi mű, — egy ember munkásságának eredménye, Hunfalvy János életének irodalmi emléke áll előttem. E könyveknek több mint egy-negyede forrásmunka; teljesen nélkülözhetetlen mindenkire nézve, ki a földrajzzal magyar nyelven óhajt megismerkedni. Egy ember-élet multján elmerengve, hol egyik, hol másik kötetben lapozgatók; s alig van oldal, honnan aláhuzgált, jegyzetekkel bővített sorok nem tekintenének reám, mint megannyi jó ismerősök.

Nem tudom különválasztani őket írójuk egyéniségétől. Mintha nem is könyvben nyomtatva állanának a szavak, hanem onnan hallanám ismét az egyetem egyik tanszékéről, egy szelid, komoly, öreg tudós ajkairól. Hat féleven át voltam tanítványa Hunfalvy Jánosnak, ki előbb a mű-, majd a tudomány-egyetemen összesen éppen ötven féleven át tanított földrajzot s képezett annak részére tanárokat, írókat s érdeklődő közönséget, több, mint egy nemzedéken keresztül.

Majd odavezet a téveteget emlékezés, hogy magam is tanszékre kerülvén, éveknél nem rövid során keresztül földrajzot azon ministeri utasítások nyomán tanítottam, melyeknek ezen részét éppen Hunfalvy János szerkesztette; s tanítani kezdtem azon tankönyv nyomán, melyet 1875. február 18-án, kórágyn feküdve, halálos betegségéből lábadozva, szerzői ajándékkal adott nekem. A középiskolai földrajztanítás másfél évtized óta az ő hatása alatt állt s elválaszthatatlanul összeforrt nevével.

Nem gondolataim révedezése, hanem a választmány felhívása hozott ide, a földrajzi társulatba, hogy annak ezen ülésén megemlékezzem az elhunyt elnökről, ki e társulatot 17 év előtt alapította. De ha az alapítás évétől kezdve vagyok is tagja e társulatnak, nem tulajdoníthatom megbízatásomat e körülménynek, s nem más tekinteteknek, talán azon egyet kivéve, hogy éveken át az én feladatomból jutott a magyar földrajzirodalom fejlődésének ismertetése.

E fejlődés pedig a legszorosabban összefügg Hunfalvy János nevével.

Az ő nevével szemben azonban nagyon is csak embernek. hálás tanítványnak érezem magamat, ki, midőn feladatává azt tévék is, hogy a történetíró nyugodtságával szóljon a földrajztudomány s a földrajzi társulat nagy halottjáról, inkább gondol hálára és kegyeletre, mint kritikára. De hiszen ez már maga a hála és kegyelet is, melyhez a tanítvány csak a mester egész pályájának és működésének áttekintése után juthatott.

Eredményekben gazdag életet egyetlen óra alatt csak a röviden-írás művészei vázolhatnak teljesen. Ha nem tartozunk közéjük, könnyen azon hibába esünk, hogy egy-egy részlet bilincseli le összes figyelmünket. Iljék kezébe való, mert nemes példákat mutató olvasmány volna Hunfalvy János életrajza. Tanulságosak életének külső körülményei. Egyszerű, szepességi német, földmives szülők gyermeke hogyan nyer módot, hogy középiskolákat, majd egyetemet is látogathasson; a 21 éves ifjú, ki öt év előtt még magyarul sem tudott, mint teszi első kísérleteit a magyar irodalom terén s gyermekifjú korában órákadásával szerevezve meg mindennapi kenyerét, mint sajátítja el az európai nyelvek egész tömegét. Külföldi útját végezve, 25 éves korában az államtudományok és történelem tanára a kézmárki lyczeumban, melytől az ötvenes években fosztotta meg a német uralom, mely előzőleg hónapokon át sanyargatta börtönben a szabadelvű ifjú tanárt. Azután mindet újra kellett kezdenie. Nem kicsinyelte a nevelői állást, melylyel csak 1875-ben történt házassága után szakított, hogy boldog családi körben annál lelkebben foglalkozhassék eleinte a történelemmel, majd kizárólag a földrajzzal. 1863-ban lett ennek tanára a műegyetemen és pedig 539 frt évi fizetéssel; 1870. óta viszont a tudomány-egyetemen az összehasonlító földrajz számára akkor alapított tanszéket nyerte el. Mint író és tanárt sok kitüntetés érte; polgártársai

szeretetét is folyton élvezte, mert élénken részt vett a városi életben; érdemeket szerzett ev. egyházközsége iránt; Isten, kit híven szolgált, nemcsak tudós hírnévvel, hanem anyagiakkal is jutalmazta őt.

Mindez adatok s a hozzájuk fűzött bő részletek füleinkben zsonganak még; hiszen csak a múlt év deczemberének 6. napján vesztettük el a nagy tudóst, kinek élete külső körülményeiről akkor mindjárt terjedelmes ismertetéseket közöltek a hírlapok. Talán ma sincs még itt az ideje, hogy ez adatokrol az ő tudományos hatásának vizsgálására menjünk át; s valóban megtörténhetik, hogy e vizsgálatban apotheosis lesz mindaz, mi kritikának volt szánva. A kegyelet nem kételkedik.

De éppen e kegyelet parancsolja, hogy első sorban a földrajzi társulat emlékezzék meg a tudósról, ki nemcsak e társulatot alapította, hanem alapját vetette meg a modern magyar földrajztudománynak is. E vázlatban róla mint földleíróról, mint a földrajz tanáráról s az országos földrajztanítás szellemi vezérééről, mint a földrajzi társulat alapítójáról s általán mint Magyarországon a földrajzi ismeretek legszerencsésebb terjesztőjéről szolgáltatok néhány adatot. Egyszerűen, szóvirág nélkül, az igazsághoz híven, mint a hogy ő kívánta tőlünk; de a tárgy és személy iránt való azon szeretettel, melyet ő sem tudott, nem is akart megtagadni: sem írásaiban, sem tanításaiban, sem az életben.

I.

A múlt században Bél Mátyás, Bertalanffy, Grossinger, Korabinsky és Vályi, — e század első felében főképp Schedins, Csaplovics, Schwantner, Lassú és Fényes neveit ismertek nálunk leginkább a földrajz barátai. Műveikben történelem, statisztika és helyrajz pótolta a tulajdonképeni geographia helyét. Igaz, hogy Németországban is éppen csak a század első évében gyújtott világot a chaosban Humboldt; s igaz, hogy idő telt bele, míg ottan Ritter és Peschel, Franciaországban pedig Reclus körvonalazhatták azokat a törvényeket, melyek a természetnek és történelemnek egymásra való hatásában a földrajz alapját képezik. Az esetleget, minek tudományban helye úgy sem lehet, végkép kizárták a geographia köréből.

Tudósaink rendesen óriási anyagot hordtak össze a nélkül,

hogy uralkodhattak volna azon. Bél Mátyás nyitja meg sorukat oly művel, mely Magyarország egyetemes leírásának volt szentelve, de a roppant tudományos készlet mellett is oly rossz beosztással, hogy már első kötetében sem birt uralkodni a tömérék adatón.

Tiszteletre méltó azon szorgalom, melylyel az írók dolgoztak. Egész statisztikai hivatalokat helyettesítenek, melyek százával intéznek kérdéseket a törvényhatóságokhoz s a nyert feleletek alapján a viszonylag legjobb felvilágosításokat adják. Lelkiismeretök mindenesetre tisztábban áll előttünk, mint a feldolgozásban való ügyességök. Valóban, alig nyujtanak egyebet, mint alapultárt egy-egy ország természeti, anyagi és szellemi kincseiről. Könyveik felnyitásánál a hivatalszobák füledt levegője s nem a természet üde szellője csapta meg az olvasót.

Becsesebbek voltak a részletekbe menő munkák. Az útleírók — Eder, Benyovszky, Besse, Bölöni, Haraszthy stb. — már értették annak a titkát, mint lehet olvasmányt tenni a tudományt; Lipsky, Aszalai és Schedius térképeiken utaltak azon követelményekre, miket többé a leírásokban sem szabad figyelmen kívül hagyni; a francia Boudant óta pedig az általános természeti viszonyok ismertetése is mellőzhetetlennek látszott.

Még a topographia igényei is módosultak. A földleírásban e téren tette első, sikeresebb kísérletét Hunfalvy János. 1856-ban adta ki »Magyarország és Erdély eredeti képekben« című három kötetes művét. Szép aczélmetszetek ékesítették; de nem a rajzok kedvéért készült. Kicsinyben körülbelül az volt, a minek a trónörökös nép- és földrajzi vállalata van szánva. Tudós ember munkája, de nincs egyéb célja, mint az, hogy élvezetes és tanulságos utitárs legyen. Harmincz év alatt, mint ilyen, elavult ugyan, e kor történetírója azonban mindenkor mint forrásmunkát fogja használni. 1874-ben újabb kiadásra kapott felszólítást; eleinte azt akarta, hogy az ő szerkesztése mellett tanítványai írják a cikkeket, azután, felügyelete mellett, egyik tanítványára kívánta bízni a szövegnek újból való megírását, majd Hevesi Lajost akarta maga helyett ajánlani s végre is belenyugodott, hogy átdolgozza ő maga a régi szöveget, csupán a teljesen megváltozott, vagy egészen új helyrajzi viszonyok leírását bízván egyik tanítványára, reám. Így jelent meg a szép, de drága vállalat első füzeté 1875. ápril 28. magyarul és néme-

tül egyszerre. A másodikkal abbamaradt az egész. Mig ugyanis a német kiadásra ezernél több, a magyarra csak 15 megrendelő jelentkezett; csupán németül pedig Hunfalvy nem akart írni.

Akkor már, úgy látszik, nem volt megelégedve vállalata tervével. Husz év alatt nálunk is nagyot haladt az izlés, gyarapodtak az ismeretek s Hunfalvy, kinek e részben érdemei oly nagyok, saját magán tapasztalta, hogy a magyar közönség, melyet a geographiában épen ő tett kényesebb izlésűvé, nem éri be egyszerű leíró földrajzzal.

Könyvének már első megjelenésekor nagy hatása volt. Az első abban állt, hogy a közönség mely az ötvenes években mohón kapkodta Jósika, Jókai, Kemény és Eötvös regényeit s nem felejtette még el azokat sem, melyeket Kuthy Lajos írt, az ott megszeretett hazai tájképeket a tudomány keretében is látni akarta; s másodszor mert Hunfalvy nem írt oly szárazon, mint a nemzetnek előtte legkedveltebb s valóban nagyérdemű geographusa, Fényes Elek, hanem gondot fordított az előadásra is, melyben különben sohasem érte el a művészi tökélyt.

Ez első könyve inkább csak ismereteket nyújtott; a közönség legkomolyabb része azonban már az ország rendszeres földleírását óhajtotta birni. A magyar tud. akadémiának 1859. évi december 15. tartott nagygyűlése is kimondta egy egyetemes földirati kézikönyv készítésének szükséges voltát. Az egyetemes földrajzot illetőleg a művelt közönség valamennyire még csak kárpótolhatta magát irodalmunknak e téren való hézagosságtól, a német és francia irodalom alkotásaival; hazánk természeti viszonyainak leírását azonban mindenesetre magyar embertől kellett várnia.

Az akadémia 1860. júl. 30. e mű elkészítésével azon férfiuat bizta meg, ki idáig a legnagyobb előtanulmányok jeleit adta s ki Straboról és Ritterről tartott akadémiai székfoglaló értekezésében magyar nyelven minden eddiginél szabatosabban jelölte meg a régi és új földrajzi felfogás közt levő határvonalat. Hunfalvy János 1862. márczius 30. be is mutatta »Magyarország természeti viszonyainak leírása« című, a magyar földrajz tudományban korszakalkotó műve első kötetét, mely 34 sűrűn nyomtatott iven már a következő évben megjelent s melyet gyorsan követett a másik, még terjedelmesebb (összesen 90 ivet fevő) két kötet.

Vállalatának eszméje nem új. A geographia történetében oly méltatlanul elfeledett s maga Hunfalvy által is csak alig említett Grossinger János száz év előtt ugyanazt s ugyanolyan terjedelemben, de latin nyelven már feldolgozta. Azonban mi volt Grossinger adatkészlete, előtanulmánya s földrajzi látóköre Hunfalvyéhoz képest! Grossinger után közel száz évvel még mindig jogosultnak mutatkozott az a vallomás, hogy »a honismeret némely ágaiban még most is csak a kezdetnél vagyunk.« De ép oly jogosultnak látszott az a felfogás is, hogy csupán azért, mert a kutatásban hézagok vannak, nem szabad lemondani hazánk természeti viszonyainak a tudomány és bűvárkodás jelenlegi állása szerént való megismertetéséről; mert főtárgya a földrajznak a természeti viszonyok általános és rendszeres leírása, azt tehát nélkülözni sem lehet tovább.

Művét két fő részre osztotta. Az elsőben az ország alakzatát, vagyis a kiterjedésére, hegy- és vízrajzára, földtanára vonatkozó viszonyokat, — a második, jóval rövidebb részben pedig, hol kevesebb előmunkálatra hivatkozhatott, a meteorologiai s állat- és növénytani állapotukat írta le. Teljesen ismerte tárgyának irodalmát s még csekélyebb jelentőségű hirlapi cikkek sem igen kerültek ki figyelmét. De saját utazásaira s jegyzeteire is bátran hivatkozhatott.

A rendszer maga teljesen övé. Az oro- és hydrographiában maig is azon beosztást követjük, melyet Hunfalvy e könyvében alkalmazott először. Pedig kétségtelen, hogy, kivált az újabb időkben igen nagy buzgalommal eszközölt földtani bűvárlatok, tarthatatlanná tették némely csoportosítását s hogy a mind nagyobb tökélyvel eszközölt fölvételek, tér- és magasságmérések a részletekben számos módosítást igényelnének. A második rész pedig már most is, negyedszázad után, jobbadán csak történelmi érdekekkel bír. Viszont bizonyos, hogy a rengeteg sok név, az ívszámra terjedő mérésjegyzékek stb. megfosztják a könyvet azon előnytől, hogy olvasmányul szolgáljon; de talán csak azért, hogy annál értékesebb legyen, mint forrásmunka. Valóban, jobban megragadja lelkünket és képzeletünket azon gyönyörű fejezet, melyet Magyarországról Reclus írt a »Föld« című remekművében. S a kép is, melyet ez ad, teljesen megfelelő; csak hogy ez alig több egyszerű fényképnél, szemben azon olajfestményvel, melyet hazánkról művészi kezekkel, sok évi munka után alkotott Hunfalvy.

E könyv egyszerre európai színvonalra emelte a magyar földrajztudományt, mely a maga hiányait idáig topographiákkal s általán csak a külső körülmények ecsetelésére szorítkozó leírásokkal takargatta. Más, boldogabb viszonyok közt élő országok sem mindenütt dicsekedhettek hasonló érdemű művel s ennek megjelenése után Hunfalvyt, nem hazafias nagyzás, hanem külföldi szakemberek komoly ítélete, állította egy sorba Európa legnagyobb geographusaival. Az akadémia e munkáért a jeles tudóst 1865-ben rendes tagsággal és a Marczibányi-nagydíjjal jutalmazta; elnöke, Eötvös József báró pedig az egyetemes földrajz kézikönyvének megírására szólította fel.

Mikor ugyane nagy férfiú őt 1870. júl. 19. az összehasonlító földrajz egyetemi tanárává nevezte ki, Hunfalvy újabb kötelezettséget vállalt az akadémia elnökének tett ígérete beváltására; mert úgy hitte, hogy »a tudományos irodalom ápolására első sorban a tudomány és műegyetem tanárai vannak hivatva s hogy kötelességeiket csak félig teljesítik, ha tanulmányaik eredményét egyedül hallgatóikkal közlik. Kell, hogy a tudomány a nemzet közkincsévé váljék....«

Bevezető kötetül »Ég és Föld« című munkáját adta ki 1873-ban. Ez nem rendszeres csillagászat és nem csillagászati földrajz. »A csillagászatból és mennyiségtanból csupán azt válogatta össze, mit elkerülhetetlenül szükségesnek tartott a földrajzra nézve.« Művelt emberek által könnyen érthető s olvasható könyvet akart írni, melylyel a tanárok és tanítók igényeit is kielégíthesse. Egy bírálója, ki nagyon behatóan foglalkozott vele a Budapesti Közlönyben, nemcsak tárgyi tévedéseket vetett Hunfalvy szemére, hanem egészen véve is kedvezőtlenül nyilatkozott e kézikönyvről, melyet Petzvall Ottó munkája csakhamar háttérbe is szorított. Ha azonban az Ég és Föld nem tartozik is Hunfalvy szerencsésebb alkotásai közé, bizonyos, hogy teljesebb és alaposabb volt előzőinél, a mi magában véve is indokolta megjelenését.

Egyetemes földrajzának második kötetül a természettani földrajzot szánta s azon szokott szorgalmával dolgozott. Mi, kik annak nagyobb részleteivel már az egyetemen ismerkedtünk meg, kiválóan sajnálhatjuk, hogy Elisée Reclus jó magyar fordításban kiadott physikai földrajzának megjelenése után e dolgozatát félretette. Azt hitte, betöltötte már e fordítás irodalmunk egyik hézagát s igaz is, hogy Reclus gyönyörű könyve, melyet elő-

szóval épen ő látott el, nálunk is, mi igen nagy szó, több ezer példányban kelt el. Ezzel azonban még nincs kárpótolva irodalmunk egy, a tudomány színvonalán álló eredeti természettani földrajzért; s ha Hunfalvynak a befejezéshez, hitem szerint, közel álló kézírata a nagy tudós hagyatékából előkerülne, ép úgy a kegyelet dolga volna azt közrehocsátani, mint a hogy Leipoldt Gusztáv is a hátrahagyott kéziratok alapján, habár önállóan feldolgozva, tette közzé Peschel Oszkár Physische Erdkundejét. S annyival inkább, mert Hunfalvy maga sem mondott le a rész kidolgozásáról, csupán megjelenését tette későbbi időre.

Most teljes lélekkel látott az egyes földrészek és országok tüzetes leírásához. Az első kötet, mely 1884-ben jelent meg, 48 íven írta le Európa általános viszonyait, s a déli három nagy félszigetet; a második, 1886-ban, 56 íven tárgyalja hazánkat; a harmadik, mely még nem jelent meg, de már teljesen kész, Európa többi országait mutatja be. A többi földrészekkel foglalkozó 4. és 5. kötet, fájdalom, örökre elveszett a magyar tudományosságra nézve. Három nagy kötetben azonban legalább Európa földrajzát birjuk teljesen s hivatkozhatunk rá, hogy e nagyarányokban készült mű szintén páratlanul áll irodalmunkban.

Hunfalvynak rendkívüli olvasottsága és csoportosító képessége teljesen érvényesül e könyvben. Lehet ugyan, hogy mivel a térképek — a jó térképek — maguk is tömördek felvilágosítással szolgálnak, a hegy- és vízrajzra nem szánt annyi lapot, mint a mennyit a térképekről nem látható körülmények ismertetésére csoportonként szánt; de nem hagy figyelmen kívül egy lényeges jegyet sem, s takarékoságával és gazdaságos eljárásával mindenestre fölment a bőség zavarától. S talán aránytalannak mondhatnók műve említett beosztását is. Mert — terv szerint — 140 ív foglalkozik Európával és csak 60 a föld többi részével. Az a körülmény azonban, hogy hazánkról egy egész kötet szól, maga is világossá teszi a szerző szándékát. Szigoruan tudományos alapon, elfogulatlanul ítél ugyan a földrajzi tényekről, de első sorban mégis magyar szempontból ír; a magyarság földrajzi helyzetét, tehát szintén tényleges és így tudós önkénykedésre nem vezethető viszonyokat választván kiindulásul és mértékül. A ránk nézve érdekes és fontos népeket első sorban s abban az arányban ismerteti, a melyben azt összeköttetéseink s vonatkozásaink követelik.

Mint az újabb földrajzi iskola hive, igen sokat ad a termé-

szetnek az emberekre gyakorolt hatására, s viszont az emberek alkalmazkodó képességére is. Európát úgy fogja fel, mint mely már kedvező helyzeténél fogva is »arra volt és arra van hivatva, hogy az egész földkerekségről föllebentse a fátyolt, hogy valamennyi tengeren uralkodjék, az összes földrészeket és népeket kölcsönös érintkezésbe hozza s a civilizáció és műveltség áldásaiban részesítse.« S mert népet és földet a maga kölcsönös egymásra való hatásában tárgyal, természetes, hogy ha itt-ott oly következtetésekre jut is, melyek inkább csak írójuknak egyéni meggyőződését képezhetik, mindvégig érdekesebb, élvezetesebb és tanulságosabb, mint különben lehetne. Van egy felfogás, mely az első sorban előadó természetű szakok művelőitől hajlandó, azt követelni, hogy óvakodjanak a reflexióktól és ne vágjanak olvasóik ítélete elé. S igaz is, hogy e kívánság mellőzése, nem egy olvasónak ítéletét vesztegette már meg, mert mintegy arra utalta, hogy föltétlenül megnyugodjék valamely tekintély véleményében. Másrészt azonban nem látszik annyira veszélyesnek, hogy valaki oly véleményt fogadjon el, mely egy szakembernek többnyire beható buvárkodásán és kutatásokon nyugvó meggyőződésén alapul, mint az, hogy az úgynevezett (de rendesen »nem e világból való«) tárgyiasság kedvéért a szerzőt a puszta tények közlésére szorítsuk. S nagyon problematikus dolog az, hogy leíró tudományban voltaképp mi az a tény.

Ama spártai elv alkalmazása mellett megszűnnek a csoportosítás, még a jellemzés és minden, mi életet és szint kölcsönözhet az előadásnak. S a ki oly gyöngé, hogy nem tud különbséget tenni az író egyéni véleménye s a maga felfogása közt, bizonyosan csak vesztené vele, ha véleménynyilvánítástól egyáltalán tartózkodnék az író. Hunfalvy könyvének legszebb részéről kellene lemondanunk, ha a következtetések levonását mindenütt a magunk részére akarnók fenntartani. Más talán másképp jellemezné — s jellemezte is elég — a bolgárokat, új görögöket vagy olaszokat; mert hiszen ily fejezeteknél tág tere van a rokon- és ellenszenvnek; annyit azonban be kell látnunk, hogy az ethnographia a földrajz azon ága, mely, mint a történelem ezer tényének eredménye, ép úgy felfogás dolga, mint maga a történelem. Hunfalvy művének derült, az emberi munkásság s élet nyüzsgésében, gyönyörködő világnézete pedig elég kezesség arra, hogy az mindig szebb, nemesebb oldaláról mutattja be az embert, nem hallgatván el annak hibáit sem.

Tudomány, szellem s részben stílus is előkelő helyet biztosítanak e műnek a szomszéd irodalmak nagyszabású alkotásai mellett is; és elsőt a magyarban. A száraz iskolás modort végkép száműzte földrajzainkból s nálunk is kimutatta a geographia nem-utolsó helyét a tudományok sorában. S ha még oly igaz volna is az a vád, hogy Hunfalvy általában modoros, néhol tulságosan aprólékos és hogy inkább hat adatainak bámulatos szorgalommal gyűjtött sokasága, mint a lángész közvetlensége által, annyi történelmi tény immár, hogy Magyarország természeti s Európa általános viszonyainak leírása, e monumentális művek által ő tette közkinccsé hazánkban a geographiát. Saját szavait ismételhetjük: »Kell, hogy a tudomány a nemzet közkinccsévé váljék . . .«

Magyarország teljesen neki köszönheti, hogy a geographia minden követelménye szerint van ismertetve. Természeti viszonyait, topographiáját 3—3 kötetben, újabban politikai leírását 1, statisztikáját szintén 1 kötetben Hunfalvytól kaptuk. S hol vannak azok az apróbb tanulmányok; pl. az erdőknek az éghajlatra való befolyásáról, a Duna budapesti szakaszának szabályozásáról stb., melyek annyi elmeélel s oly beható tanulmányok alapján derítnek föl egyes kérdéseket? Ezeket s az általános földrajz köréből a Budapesti Szemlében, Földrajzi Közleményekben stb. megjelent cikkeit nemcsak kegyeletes, hanem a tudomány érdekében is igen kíváncsias dolog volna összegyűjteni és kiadni. A mint nem szabad megfélekednünk azon fontos szolgálatokról sem, melyeket e fáradhatatlan tudós a »Revue géographique internationale«, a Petermann-féle Geographische Mittheilungen, a Deutsche Rundschau, Ungarische Revue és számos encyclopaedia hasábjain Magyarországról közölt alapos ismertetései által tett hazánkunk. Munkásságának köre oly nagy, hogy alig tekinthetünk rajta végig; azonban akármely részét vizsgáljuk, nagyban és kicsinyben ugyanazt az alaposságot találjuk, mely nélkül el sem képzelhetjük a valódi tudóst.

Nem szükség ezek után határozottabban utalni azon helyre, melyet Hunfalvy a magyar tudományos irodalomban elfoglalt. Oly általánosságban, mint ő, nálunk sem előtte, sem — idáig legalább — utána nem művelte és képviselte senki a geographiát. Halálában tehát nemcsak egy szak kitűnő művelőjét, hanem az általa teljesen méltóan ugyszólván egyedül képviselt magyar

földrajzirodalom pótolhatatlan veszteségét sirattuk. Pedig írói dicsőségével vetekednek azon érdemek, melyeket Hunfalvy mint tanár szerzett a földrajz terén.

II.

Ma igen kevés középiskolai tanár lehet nálunk, ki nem az ő szellemében s nem az ő egyenes hatása alatt kezelné szaktárgyát; s nincs talán egy sem, kire legalább művei által nem hatott volna. Az iskolákban most előadott földrajz nem az a száraz névtár, nem az a valóságos logaritmus-táblázat mely ezt a szakot egykor gyűlöltté s népszerűtlenné tette.

Előttem van Hunfalvy könyve s előttem áll maga a tanár. S amint művének egy-egy fejezetét olvasom, — odaképzem magam a vén egyetemnek akkor még festetlen padjai közé, — figyelemmel hallgatva s jegyezve az öreg úr szavait. Ezen szavak közt egy felesleges sem akadt; maga helyén volt mindenik: bátran leirhattuk. Ma is egész kis könyvtáram van még a magyarázatai után tett jegyzetekből. Hunfalvy sohasem beszélt pongyolán; előadásait nem dolgozta ki ugyan részletesen, de mindig átgondolta, s nagyon ügyelt kifejezéseinek szabatosságára és az alkalmazott műszavaknak kifogástalanul helyes használatára.

Sohasem törekedett szónokiasságra s előadásának inkább egyszerűségével, mint keresett színgazdagságával hatott. Leírásai főképp azon nemes hév által tűntek ki, mely a természet szépségeinek, vagy az ember nagyszerű alkotásainak láttára egész lényét betöltötte. Saját utazásaira ritkábban hivatkozhatva is, oly választékosan állította össze az egyes területek természeti, politikai, társadalmi s helyrajzi viszonyaira vonatkozó adatokat, hogy mindég világos képet festhetett azokról. A tények csoportosításánál szigorú rendszert követett a nélkül, hogy a részletekben teljes merevséggel ragaszkodott volna egyes felállított tételekhez. Az eszméket sohasem kényszerítette Prokrustes-agyba.

Érdekes volt mindig a nélkül, hogy hajhászta volna hallgatóinak tetszését, kik nem boszantották vagy kedvetlenítették őt óramulasztásokkal. Számokkal nem dobálózott, de a hatás növelése végett sem mellőzte azokat. Nem lazúlt figyelmünk akkor sem, ha a legszárazabb topographiai tényekkel, pl. a határok megjelölésével kellett — mint sokan mondanák — »vesződnie«.

Föld- és néprajzban egyaránt érvényre juttatta a természet törvényeit, mik örökszépek s így nem is unalmasok. — Esetleget, véletlent nem ismert s a szükségszerűségnek megmagyarázása egyre foglalkoztatta ítéletünket. Ez ítéletet nagyban élesítette a logikai rend, melyet sohasem tévesztett szem elől. A tényeket nem »fejlesztette«; szemünk láttára fejlődtek azok. Sehol sem toltta előtérbe egyéni felfogását; anyagkészlete azonban, illetőleg az anyagnak kezelése, következetesen igazolta az általa vallott elveket. Mert az elveket ő sem hagyhatta számíttáson kívül, mint nem hagyhatja senki, ki problémákkal foglalkozik. Ily problémák pedig elég tömegesen szerepelnek még a földrajzban.

És mikor e földrajzot az emberekre, azoknak politikai és társadalmi alkotásaira és alakulataira vonatkoztatta, mindig kellően kidomborította az uralkodó eszméket s a gyakorlati fontosságúakra ügyelt leginkább. Egyetemi előadásokat tartott; s míg — ezen előadások rendeltetéséhez képest — tért nyitott hallgatóinak önálló működésére s a felfogott eszmék és elvek továbbvitelére, másrészt kellő útmutalást nyújtott a földrajz népszerűsítésére; a mi, jobbadán tanárjelölt, hallgatói későbbi földadatainak nem-utolsó részét képezte. Ez a tárgy, melyet a középiskolákban szinte megvetettünk, de száraz, szintelen, emlékezetet terhelő, önálló gondolkodást zsidbasztó jellege miatt. ha nem gyűlöltünk, legalább is semmihe sem vettünk, — az ő átlátszó, világos, természetes előadásában rokonszenvessé vált s az egyetemről mindannyian e tárgy szeretetével távoztunk. Kik az egyetemen jobbadán azért iratkoztunk be a földrajz hallgatására, mert a történelemhez ezt volt szokás melléktanulmányul választani, e szak fontosságát s életrevalóságát teljesen fölismerve és méltányolva léptünk padok közül padok elé, — az életbe.

Ott azután csakhamar rájöhettünk, mily bajos az, ha a német vagy más nyelven olvasott földrajzi munkát gondolatban hamarosan kell átfordítanunk a tanszéken. Felsőbb fokon nem ritkán küzdünk a kifejezésekkel, kivált a műszókkal, melyeknek szabatosságára nálunk csak újabb időkben ügyelnek. És — valljuk meg az igazat — önérzetes és kötelességismerő tanárra nézve is terhes volt az előkészületnek az a módja, mely más irodalmak termékeinek felhasználásán alapult. Évről-évre vártuk, hogy óráról-órara való praeparatióinkban is ugyanaz legyen vezérünk, tanácsadónk és útmutatónk, ki a maga egyszerű, de igaz módszerével első sorban nyert meg bennünket e tárgynak.

»Oly nagyobb szerű munkát, mely az egyetemes föld- és néprajz körében tett új és legújabb kutatások eredményeit foglalná magában, mely népszerűen lenne szerkesztve s minden tekintetben alkalmas volna a föld- és néprajzi ismereteknek a legszélesebb körben való terjesztésére (írta ő maga Hellwald műve magyar fordításának előszavában, ezelőtt csak tíz évvel), — oly munkát, a mi irodalmunk egyáltalán még nem mutathat.«

Hunfalvy szintén munkához látott s ismerjük már főbb műveit, melyekkel a hiánynon segíteni kívánt. E művei azonban csak a tanárokat illették, a tanítványokat nem. Számukra külön tankönyveket írt. A hazai »iparvédegyesület« megbízásából már a negyvenes években tett kísérletet e téren. 1869-ben az orsz. magyar iparegyesület felszólítására készített egy »kis földleirást«, melyet egyelőre ipariskolák részére szánt, utóbb, 1874-ben azonban a polgári, reál- és alsóbb népiskolák számára is kibővített; 1874—1875-ben viszont a középiskolák négy alsó osztályának részére írt terjedelmes földrajzt.

Tankönyve a többtől első sorban felosztásának és egész berendezésének ujsága miatt különbözött. Szorosan a ministeri utasításokhoz alkalmazkodva írta, ez utasítások pedig az ő befolyásával keletkeztek. A számokat ép oly kevéssé kerülte, mint a mennyire túlterhelte a gyermekeket nevekkal, aggodalmas pontossággal jelölve meg a hegyeknek, folyóknak nemcsak fő-, hanem mellékvonalait is. Törlésekkel, kihagyásokkal mindenesetre lehetett segíteni a dolgon; irányának szárazságát azon angol elvvel lehetett menteni, hogy a tanulót legalább önmunkásságra s arra kényszeríti, hogy felelet alkalmával ne a könyv, hanem saját szavaival éljen. Senki sem sürgette ugyan többször, mint ő, hogy az előadásban a növendékek felfogásához kell alkalmazkodni; a gyakorlatban azonban, a mindig magasabb fokon tanító tudós, nem birt leereszkedni 10—14 éves fiukhoz. Tankönyvében, mely egy időben nagyon elterjedt, sokkal többet követelt, mint magában a tantervben.

S a siker mégsem maradt el. Sohasem voltak szebb évei hazánkban a földrajztanításnak, mint az 1874-től 1882-ig lefolyt 8 éven. A reáliskolának például mind a nyolcz osztályában tanítottunk földrajzt s azt minden, csak valamennyire is ambitiosus tanár megkedveltethette növendékeivel. Meg volt a kellő fokozat. A négy alsó osztályban, bizonyos nagy részletek mellőzésével, még mindig kényelmesen el lehetett végezni Hunfalvy tan-

könyvét s volt idő, hogy földrajzi jellemzésekkel, tájleírásokkal, a néprajz s a fölfedezések köréből vett elbeszélésekkel ne csak a tankönyv száraz adataiba leheljen életet a tanár, hanem az ismeretterjesztésen kívül növendékeinek képzeletére is hasson. A felsőbb osztályokban már meglevő ismeretek alapján lehetett csoportosítani a földrajz tényeit s a VII. osztályban az összehasonlító természettani, a VIII.-ban pedig az összehasonlító politikai földrajz kedvelt tantárgyai voltak a növendékeknek, kik tényleg örömet és haszonnal olvasgathatták pl. Reclus magyarra fordított művét, melyet a magyar ifjú ma már csak az egyetemen vehet kezei közé. Pedig akkor olyan tanárok tanították a földrajzot, kiknek nem természetrajz, hanem történelem volt fő tárgyuk. 1882 után a földrajzi tanórákat a minimumra szállították s ma voltaképp csak az alsó két osztályban, tehát oly fokon tanítják, hol a gyermek, előismeretek hiányában, még képtelen azt haszonnal tanulni; később két osztályban előfordul még e tantárgy, de részint mint a történelem, részint mint a természettan uszályhordozója.

Az által, hogy a földrajz tanítását különválasztották a történelemtől, az egyetemen rendkívül megapadt a geographia hallgatóinak száma; 15 év előtt még állandóan 40—50 hallgatója volt Hunfalvynak, kinek rendes tanár s országos hírű tudós létére az utóbbi években 6—10 hallgatóval kellett beérnie.

Többször fel is szólalt a természetrajzi irány túlhajtsa ellen. »A földrajzi tudomány köre már oly széles, — mondá társulatunkban 1887-ben — hogy egy egész emberi élet sem elegendő annak teljes felölelésére; a ki tehát a földrajzzal tüzetesebben akar foglalkozni, kénytelen a természettudományok descriptiv részével beérni; alaposabban csak a geológiával lehet és kell foglalkoznia. Mert a természettudományokon kívül némi tájékozottsággal a történelmi tudományokban is kell birnia, különben a földrajzi tudomány célját és feladatát nem fogja megérteni... Minden tudomány kimeríthetetlen; azért tanulni kell folyvást az egész életen át, — különösen a tanárnak. Ha ily meggyőződéssel hagyják el az egyetemet azok, kik majd a földrajzot tanítani fogják s ha a tudományért folyvást lelkesülnek és buzgólkodnak, akkor bármily tanterv és utasítás mellett is sikeres lesz a tanításuk.«

E szavaival csaknem egyidejűleg készült el a gymnasiumok részére egy új utasítás, mely helyesebb arányokat akart terem-

teni a földrajznak természetrajzi és történelmi vonatkozásai közt. Hunfalvy — félbeszakítva egyetemes földrajzának írását, mely pedig minden gondját igénylő, — új tankönyvet készített a gymnasium két alsó osztálya számára. S ez volt utolsó tette, melylyel a középiskolai földrajzoktatás ügyén lendíthetett.

Szemére vetették, hogy ő, ki legfőbb képviselője volt hazánkban a földrajztudománynak, nem nevelt sem exakt földrajzirót, sem olyan tanárt, ki egyesegyedül földrajzzal foglalkoznék. E vád a mily erős, ép oly indokolatlan. Olyan férfiú, ki, mint ő, a rendkívül terjedelmes földrajztudománynak minden ágát sikerrel művelné, egy században egy születik; az encyclopaedisták és polyhistorok sora egyre gyérül. Ha megengedjük, hogy nagy történettudós lehessen valaki, ki a magyarok multjának csak egy bizonyos korszakával foglalkozik, holott szigoron kérdőre vonva, talán hibát hibára halmozna a kutatásai körébe nem eső ezer meg ezer más téren; ha nagy természettudósnak mondhatnak valakit, ki a természettudománynak csak egyik, nagyon is szakszerű részét műveli, — valóban nem értem, miért követelnének egyetemes nagyságot tudomány körének minden ágában épen a geographustól? — S ha megengedjük, mint meg is kell engednünk azt, hogy a munkafelosztás elve ezen tudomány- és ismeretkörre nézve is érvényes, akkor nem tagadhatjuk, hogy a Hunfalvy által irodalmilag és az egyetemen nevelt nemzedéknek földrajzi készsége sokkal nagyobb, mint volt a megelőzőé s hogy a Hunfalvy által írt 50 kötet ép oly kevésbé volt hatástalan, mint az egyetemen általa gondosan felhasznált 50 félev.

III.

Az irodalom s a közoktatás terén kívül főkép társulatokban buzgólkodott Hunfalvy János a földrajzi ismeretek terjesztésén. 1858-ban választotta levelező tagjainak sorába a m. tud. akadémia s ő, a következő évben, Strabonnak, Ptolemeusznak, Büschingnek és Ritter Károlynak a földiratról való nézeteiket, vagyis a földirat tárgyát és feladatát fejtegető értekezésével foglalta el székét. Ez időtől kezdve egyik legmunkásabb tagja lett az akadémiának, melynek megbízásából adta ki Magyar László afrikai utazásait, a magyar birodalom természettani viszonyainak már említett leírását, melyért a Marczibányi-nagyjuttalmon kívül rendes tagsággal tüntette ki az

akadémia; 1861—1873-ig szerkesztette a »Statiztikai Közlemények« első tizenkét kötetét, 1867—1873-ig pedig a történettudomány köréből vett értekezéseket stb. 1873. elején a magyar államterület történelmi térképének elkészítését indítványozta, a nélkül, hogy oly égető szükségét jelző javaslatának eredményét megérhette volna.

Az akadémián kívül tiszth. tagja volt a bécsi. antwerpeni, genfi és buenos-ayresi s levelező tagja a berlini, párizsi és belga földrajzi társaságoknak. Egyrészt épen e társaságok hasznos működésének szemlélése vezette rá, hogy 1872-ben január 12. egy magyar földrajzi társaság megalapítását indítványozza. Körülbelül 300 tag jelentkezett és így, számra nézve, a világszerte akkor fennállt 24 földrajzi társulat közül már is 9-nél volt népesebb. Az 1872. július 14. megtartott alakuló gyűlés idejétől kezdve, mint elnök, folyton Hunfalvy János vezette a társulat ügyeit. 1873. febr. 16. óta, midőn a földrajzi tudomány jelen állásáról írt tanulmányával ő maga nyitotta meg a felolvasó ülések sorát, az elnöki emelvényen, s 17 ízben a felolvasó asztal mellett láttuk a nagy tudóst mindannyiszor, midőn betegség nem akadályozta a megjelenésben. Nyolcz ízben pl. ő tett jelentést a földrajz körében évenként világszerte végzett munkálkodásról s hányszor rögtönzött egy-egy előadást, ha valamely új térképet, vagy általánosabb figyelmet érdemlő könyvet kellett bemutatni! S ép oly lelkiismerettel felelt meg elnöki kötelességének a választmányban, minden módot kutatva, melylyel a földrajzot hazánkban népszerűsíteni, s annak hitelét a külföld előtt emelni lehetne. Amannak érdekében javasolta 1881. okt. 13. az »Utazások könyvtára«-nak kiadását, melyet azonban a közönség nem karolt föl kellően; s ennek kedvéért 1881. decz 29., hogy a társulat Közleményeinek főbb cikkeit francia szövegű külön Bulletin ismertesse.

Nagy gondot fordított a Közlemények irodalmi színvonalának emelésére; s e folyóiratot, Berecz Antal főtítkárral vállvetve, és száz meg száz, néha kicsinyes, akadémikuskodást leküzdve, a magyar geographiai mozgalmak képviselőjévé tette. Ha eleinte aggódnia kellett, hogy talán munkatárs sem akad, életének utolsó napjaiban, midőn épen elkészült a Közlemények 16. kötete is, örömmel vehette tudomásul, hogy abban, ez idő alatt, 94 írótól jelent meg nagyobb terjedelmű értekezés és hogy ez értekezések közt évről-évre növekedett az eredetiek száma. A munkatársak e csoportja egész kis sereg már, mely egyenlőtlen fegyverekkel

küzdve is, egész odaadással követte vezérét. Mint pár hét előtt ugyane helyen mondta róla Berecz főtitkár, valamennyit lelkesítette »az a nyájas arcz, az a nemesen érző szív, az a tiszta jellemű férfiú, a magyar tudományosságnak az a fönkelt lelkű bajnoka, kinek vezetése és fáradozása mellett ezen társaság létesült s oly szép reményekkel fejlődésnek indult.«

• Évek óta a külföldi társulatok körében is ő képviselte legméltóbban a magyar geographiát. 1877. május 25. alelnöke lett a nemzetközi Afrika-társulat magyar osztályának. 1869 és 1885 közt a hágai, szentpétervári, budapesti, párizsi és londoni statisztikai, 1871 és 1881 közt az antwerpeni, párizsi és velencei földrajzi kongresszusokon, továbbá 1873-ban a bécsi s 1878-ban a párizsi világkiállítás bíráló bizottságában nemcsak mint egyszerű küldött vett részt, hanem gyakran tartott előadásokat is, és nem egyszer érte az a megtiszteltetés, hogy elnökének választotta egy-egy szakcsoport. Ily alkalmakkor kapott rendjeleit sohasem viselte ugyan s így nem ajkain, hanem mellén hordta a demokraciát; a külföld által is méltányolt nagy tudománya azonban visszasugárzott a magyarországi geographiára is, melynek tekintélyét legjobban ő emelte.

Hivebben, mint őt, csak kevés tudóst kísérték életutain a gyermekkor benyomásai. A mily áhitattal ügyelt a kis fiú apjára, az egyszerű falusi bíróra, ki a Szepességből Bécsbe többször megtett útjának szépségeiről mesélgetett; s a mily szent csodálattól áthatva merengett el már akkor a szülőfalujának közelében emelkedő hegyóriások tündérlátványán, — ép oly átszellemülten olvasta s ismertette meg honfitársaival is a már neves tudós a hazai s külföldi útleírásokat s úgy pezsdült fel az agnak vére, ha a természet valamely remekét láthatta, vagy csak olvashatott is róla.

Igazi szellemi élvezet volt ez, mert rendkívüli szorgalommal sajátítván el előbb a földrajz tudásához szükséges szakismerteket, benne a természetbarát rajongását a tudós nyugodt szemlélődése mérsékelte. Hisz e férfiú egy-egy irodalmi alkotása, melyet gyakran vélt rideg tudós művének az olvasó, olyan volt, mint valamely vulkán, melynek belsejét láng emészti, de fejét hó borítja.

Isten úgy akarta, hogy az a láng, mely a mintaember és a nagy tudós keblét hevíté, igazán a vulkánok tüzének sorsára jusszon s föld alá kerüljön. A magyar föld alá, melyet nála job-

ban, teljesebben és kimerítőbben senki sem ismert és nem ismertetett. E lángnál azonban sok tanítvány szívében gyuladt már fel az emberiség és tudományosság iránt való szeretet tüze, mely melegít; s fejében az ész világa, mely mind szélesebb körökben fogja földeríteni földrajztudományunknak még homályos tájait. Az a kis sereg, mely az 1888. decz. 6. bekövetkezett nagy veszteség tudatában, de Isten akaratában megnyugodva lép nyomába, tőle kapta lelkesedését és hevét, mint anyavárosának Hestia-oltáráról vitt szent lángot a görög gyarmatos.

A németvölgyi temetőben hamvadó nemes szívből fel-felvillanó bolygó fény csak annak jele lesz majd, mi az ég s föld leirójából emberi volt; a prometheüszi láng, mely benne izzott, immár kitört a koporsóból és eget kért. S a magyar tudományosság egén a földrajz művelőinek mindenkor vezérfénye marad — a Hunfalvy-csillag!

DR. MÁRKI SÁNDOR.

RÉSZVÉTNYILATKOZATOK.

I.

Ő felsége Fülöp Szász-Coburg-Gothai Hercege titkársága.

*Berecz Antal úrnak a magyar földrajzi társaság főtitkárának
Budapesten.*
Nagyságos Titkár úr!

Fülöp Szász-Coburg-Gothai Hercege Ő kir. Fenségének magas megbizásából bátorkodom mindenek előtt Kegyelmes Uram őszinte köszönetét a magyar földrajzi társaság tekintetes választmánya által e hó 6-án kibocsátott, Ő kir. felségéhez azonban csak e hó 9-én érkezett gyászhir megküldéseért ezennel tisztelettel kifejezni.

Néhai Nagyságos Dr. Hunfalvy János urnak gyászos kimulta a hazafiak sorát egy lelkes tagjától, a magyar földrajzi társaságot nagyérdemű elnökétől és általában a magyar tudományos világot legfőbb díszének egyikétől megfosztván, Ő kir. felsége Kegyelmes Uram ezen nagyon is sújtó veszteségek feletti őszinte sajnálkozásának és meleg részvételének nyilvánításául felette óhajtott volna a jobb világra szenderültnek az utolsó tiszteletet megadni és az által a tekintetes választmány meghívásának is engedni, ha eltekintve ezen gyászhirnek a fentebbiek szerint elkésetten történt kézbesítésétől, a Hercegné Ő kir. felségének akkori betegsége Kegyelmes Uramat nem akadályozta volna.

Ugyancsak Ő kir. felségének magas megbizásából a fentiek szives tudomás vételét és a legközelebbi választmányi gyűlésben való szives közlését tisztelettel kérve, teljes nagyrabecsüléssel maradtam

Nagyságod

Bécsben, 1888. decz. 15-én.

Alázatos szolgája
BOSSINSZKY FERENCZ,
hgi titkár.

II.

A belga kir. földrajzi társaság.

*Berecz Antal úrnak a magyar földrajzi társaság főtitkárának
Budapesten.*

Brüsszel, 1888. decz. 24-én.

Tisztelt Főtitkár úr!

Társaságunk központi választmánya legélénkebb részvétellel vette Dr. Hunfalvy János, jeles elnökük halálának híret és arra kéri Önt, hogy adja át társaságának legőszintébb rokonszenyvünk kifejezését azon nagy veszteség felett, mely Önöket érte.

Mi mindig nagyra becsültük azon szolgálatokat, melyeket Dr. Hunfalvy a földrajzi tudománynak tett és megtisztelve éreztük magunkat öt levelező tagjaink közé számíthatni.

Fogadja tisztelt főtitkár úr legkiválóbb tiszteletünk kifejezését.

A főtitkár :

D U F I E F.

III.

A párizsi kereskedelmi földrajzi társaság.

Páris, 1888. decz. 24.

A magyar földrajzi társaság tisztelt elnökének

Budapesten.

Tisztelt Elnök úr!

A társaság tanácsa engem tisztelt meg azon megbizással, hogy Önnek élénk részvétét fejezzem ki Dr. Hunfalvy úr halála felett.

Hunfalvy úr, ki 1875 óta társaságunk tagja volt, nagy tiszteletben állott társainál, munkáit nagyon becsülték; mint Magyarország ethnographiájának szerzője pedig köztünk nem egy barátot szerzett magának nyájassága és mindig udvarias érintkezései által.

Tekintve azon veszteséget, melyet a tudomány szenvedett, a tanács őszinte sajnálatát fejezi ki.

Legyen megengedve alulírottnak, ki több ízben volt olyan szerencsés az elhunyttal, kit barátjának tekintett, találkozhatni, személyes részvétét a párizsi kereskedelmi földrajzi társaság tanácsához csatolni.

Fogadja t. elnök úr tiszteletteljes érzelmeim kifejezését.

A főtitkár:
GAUTHIOT.

IV.

Földrajzi társaság. Párizs.

*Dr. Vámbéry Armin úrnak a magyar földrajzi társaság alelnökének
Budapesten.*

Párizs, 1888. decz. 26-án.

Tisztelt Alelnök úr!

A párizsi földrajzi társaság fájdalmas meglepetéssel vette tudomásul a tudós és nagyrabecsült dr. Hunfalvy János úr halálának hírért. Ha a magyar földrajzi társaság pótolhatatlan veszteséget szenvedett a magyarországi földrajzi tudomány e kiváló művelője kimulta által, mi is mélyen fájlaljuk e váratlan csapást. Még nem felejtettük el, valóban mily élénk részt vett dr. Hunfalvy János az 1875-ki kongresszusban és mennyi buzgalommal töltötte be szerepét mint társulatunk levelező tagja. Halála megsemmisíti abbéli reményünket, hogy a jövő évi nemzetközi földrajzi kongresszusban részt veend. Emléke mindazonáltal közöttünk fennmarad, mert szívesége folytán könyvtárunk több értékes munkáját bírja és fontos dolgozatai neki régóta a korabeli geografusok közt az első helyek egyikét biztosították.

A midőn a párizsi földrajzi társaság igen tisztelt elnökük emlékének hódol, egyszersmind fölhasználja ezen szomorú alkalmat, hogy a magyar földrajzi társaságnak élénk rokonszenvét fejezze ki.

Kérjük, szíveskedjék t. alelnök úr, őszinte részvétnyilatkozatunkhoz kiváló tiszteletünk kifejezését csatolni.

A főtitkár:
M A N O I R.

A közp. bizottság elnöke:
E. H A M Y.

A társaság elnöke s az „Institut” tagja:
F E R D. L E S S E P S.

V.

A manchesteri földrajzi társaság.

Berecz Antal úrnak

Budapest, Magyarország.

Manchester, 1888. decz. 26-án.

Tisztelt Uram!

Engedje meg, hogy azon szomorú alkalomból, mely Önöket nagyrabecsült Elnökük halála által érte, társulatunk nevében őszinte kifejezést adjak részvétünknek.

Egy nemes élet kimulta mindenkor fájdalmat okoz, a visszamaradottaknak, bár az elköltözöttre nézve a halál nagy nyereség.

Ismételve biztosítván Önöket, hogy gyászukat őszintén osztjuk

maradok

kiváló tisztelettel

ELI SOWERBUTTS,
titkár.

VI.

A magyar földrajzi társaság elnökének

Budapest.

A tisztelettel alólírt földrajzi társaság Freibergben, őszinte részvétét fejezi ki a magyar földrajzi társaságnak nagy érdemű elnöke Dr. Hunfalvy János úr halála alkalmából.

Freiberg, Szászországban, 1888. december 28-án.

Kitünő tisztelettel

A Freibergi földrajzi társaság:

GÜNDEL ÖDÖN,
titkár.

VII

A „Revue de Geographie“ szerkesztősége.

Berecz Antal úrnak a magyar földrajzi társaság főtitkárának

Budapest.

Párizs, 1889. január 19-én.

Főtitkár úr és kedves kollega!

Mint levelező tagja a magyar földrajzi társaságnak, élénk fájdalommal vettem tudomásul kitünő elnöküknek dr. Hunfalvy

János, kir. tanácsos, egyetemi tanár és tud. akadémia tagnak halálát.

Kérem, sziveskedjék részvétem nyilatkozatát tisztelt tagtársainknak kifejezni. . . . .

Fogadja főtitkár úr, nagyrabecsülésem és tiszteletem kifejezését.

LUDOVIC DRAPEYRON.

VIII.

A magyar földrajzi társaság mélyen^s tisztelt elnökségének

Budapest.

A bécsi cs. kir. földrajzi társaság legőszintébb részvétét fejezi ki a magyar földrajzi társaságnak, mint testvértársaságnak a földrajzi tudomány körül nagyérdemű elnökének dr. Hunfalvy Jánosnak, — kit szerencsés volt ezen társaság is tiszteletbeli tagjai közé számítani, — 1888. évi deczember hóban bekövetkezett halála felett.

A legmélyebb tisztelet kifejezésével

A cs. kir. földrajzi társaság Bécsben

Bécs, 1889. január 23-án.

STELFERT,
első alelnök.

DR. LE MONNIER,
főtitkár.

IX.

A. de Quatrefages az Institut tagja s tanár a Muzeumban. Szívből és lélekből osztozik azon igazán nagy fájdalomban, mely a magyar földrajzi társaság minden tagját érte Dr. Hunfalvy János halála által.

X.

W. F. Versteg

az amsterdami földrajzi társaság elnöke, nagy fájdalommal értesült azon érzékeny veszteségről, mely nagyra becsült kollégájának a társaság igen tisztelt elnökének halála által a magyar földrajzi társaságot érte,

XI.

Maria Camperio Siegfried

Manfredo Camperio kapitány távollétében, ki jelenleg Adenben van, a magyar földrajzi társaság választmányának részvétét nyilatkoztatja ki Dr. Hunfalvy János elnök halála felett.

Milano, 1888. január 12-én.

XII.

N é v j e g y b e k ü l d é s e á l t a l f e j z t é k k i r é s z v é t ü k e t :

a) A *bordeauxi* kereskedelmi földrajzi társaság elnöke és választmányának tagjai.

b) A *havrei* kereskedelmi földrajzi társaság elnöke.

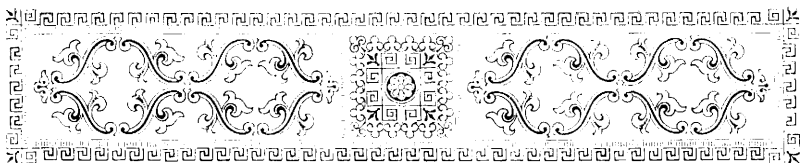
A magyar földrajzi társaság választmánya ezen őszinte részvétnyilatkozatokért, nem különben azon nagyrebecsült meleg rokonszenvért, mely ezen részvétnyilatkozatokban a magyar földrajzi társaság irányában nyilvánul: legbensőbb és hálás köszönetet mond.

Budapest 1889. febr. 15-én.

Vámbéry Ármin,
elnök.

Berecz Antal,
főtitkár

MAGYAR NŐK UTAZÁSAI.

(Felolvasatott az 1888. évi december 13-iki ülésen.)

A távol hegyeken és tengereken túl, sziklák, havasok és égi nyúló hegycsúcsok és tengerek mögött, hová a madár sem repülhet el, — hetedhét országon, hét tengeren, hét világon, még azon is túl küldte a magyar mythologia Tündérország keresőit.¹ Pedig a régibb néphit általán Erdélyt értette e név alatt, vagy épen a Csallóközt. Akár egyikbe, akár másikba csak rendkívüli bajjal juthatott el a halandó s a mértfüldes saruval is csupán úgy, ha jól ismerte azokat a bűvös igéket: »Hipp, hopp, — ott legyek, a hol akarok . . . .«

S a Dunántúlról Erdélybe, vagy viszont Erdélyből a Csallóközbe elvergődni a »magyar századokban,« mint Virág Benedekkel nevezhetjük a magyar középkort s az újnak is javarészét, valóban nem számíthatjuk a kisebb feladatok közé. Lóháton egy, kocsin két hétig is bajoskodnia kellett a nemesnek, ha valahonnan az ország széléről a rákosi országgyűlésre igyekezett. Pedig a visszautazás sem került kevesebb időbe, kivált ha beálltak az esőzések. Még jó, ha olyan hajlékot talált a nemes úr, mint akár e század elején is Jóka i magyar nábobja az útszéli csárdában: de mert efelére sem igen számíthatott, úgy tett, mint a csiga: magával hordta házáat, — sátrát, ha nagyúr volt, gubáját, ha köznemes; és katonadolognak vette, ha valami lápos hely közepén érte is utól az éjszaka.

¹ Ipolyi, Magyar Mythologia. — 60. l.

Ilyen útra nehezebben szánhatta el magát egy asszony. A szomszéd megyéig még csak ellátogatott, s a társas összejöve-telek akkor sem voltak ritkák. Országos, vagy épen külföldi útra azonban csak a legritkább esetben vállalkozhatott. S ha Mária királyné anyjával, Erzsébettel 1383-ban és 1386-ban, pompás hintón ismételve is kényelmesen utazott Magyarország minden részében, másrészt bizonyos, hogy az utak rosszasága és a köz-biztonság nem nagy szilárdsága a nőket többnyire visszariasztotta. Pedig irántuk még a törökök is udvariasak voltak. 1621. nov. 11. Forgách Mária szerint ¹ Túróczból Kapuvárba utaztában őt a törökök udvariasan segítették, »ugyannyira, hogy (Esztergom-nál) ő maguk az főtörökök, patyolatosak, azok emelték szekere-met az kompra és által költözvén az Dunán, ott azon kértek, hogy bemenvén az városba hozzájok, fölöstöközzem nálok; én meg mentvén magamat, hogy sietnem kell leányomhoz, azután bekisértettek az esztergomi városban és azon által menvén, ké-sértőt adtanak; egy mértföldnyire Esztergomban való faluban szállottam. Onnan másnap tovább igyekezvén, ő maguk meg-mondták az törökök, mely helyeken pestisben halnak köztök és azon kérték az uraimat, hogy arra ne vigyenek engemet.«

Vallása, vagy szerelme azonban néha keserves külföldi utakra is elvezette az asszonyt. — Jó kai nőalakja, ki végig-küzdi magát »minden poklokön keresztül« a Szentföldre, nem egészen a képzelet szülötte. Magyar zarándoknők a XII. század végén már valóban jártak Jeruzsálemben. Petronella gazdag magyar asszony Jeruzsálemben még 1135. alapított egy szálló-helyet magyar utazók számára;² a század végén pedig, 1196-ban Margit, III. Béla király felesége, Ptolemaishban végezte be földi zarándokságát.³

Ez azonban a »martyrium« egy neme volt. A mai uti kirán-dulásokat, a turistaságot, hajdanta vadászatok pótolták, me-lyekben nők is szívesen vettek részt; pl. Géza fejedelem neje, a szép Adelheid. Forrásoknál, hegyormokon, berkekben, pa-takok mellett, az ősmagyar vallás megszűntével is, szívesen ál-doztak a természet szépségei iránt fogékonyak, midőn a vadászat fáradalmi után pihenőül egy-egy ilyen helyen telepedtek le.

Nő nem igen ment ki Magyarországból, vagy jött be ide

¹ Deák Farkas: Magyar hölgyek levelei (Budapest, 1879.), 136. l.

² Magyar Sion, 1863. 783. l.

³ Dandolo krónikája, X. kötet, 3. fejj., 318. l.

máshonnan, hacsak feleségül nem vitték, vagy hozták. A királyi családokban történt házasságok annyiban a turistaság történetét is érdeklik, hogy e nászmenetek mindig megállapított szabályok, az úti állomások pontos kijelölésével történtek. Képzeltetni, hogy a magyar hercegasszony csak érdeklődött azon ország iránt, hova feleségül kell vala mennie s hogy az új haza előnyeit, hátrányait ép úgy megbeszélte — valószínűleg a kérő követek kifaggatása után — udvarhölgyeivel, mint a mily ámulattal hallgatták ezek a királynak vagy valamely hercegnek külföldről hozott felesége s kísérei elbeszéléseit. Géza fejedelem második feleségének, Adelhaidnak idejétől kezdve pedig királyaink Európa legkülönbözőbb országaiból választották feleségeiket.

A XI. századból először is Kálmán király jegyesének, a nápolyi Buzilla hercegnőnek nászútjáról (1097.) vannak részletesebb adataink. Nápolytól Záraig hajón, onnan lóháton utazott a kíséret,¹ és pedig oly fénynyel, melyhez csak Mátyás király szintén nápolyi jegyesének, Beatrixnak 1476. évi bejövetelét hasonlíthatni.² Szent Kunigundának vagy Kingának, IV. Béla leányának legendájában olvassuk, hogy »midőn (1238.) a lengyel követek kezének megkérése végett Magyarországra jöttek, kérdezősködött tőlük Lengyelország viszonyairól s hogy mire volna a legnagyobb szükség, mert azt vinne nászhozomány gyanánt.«³

Hasonló kíváncsiság ösztönözte Bretagnei Anna francia királynőt, hogy névtelen fegyverhírnöke által leírassa útját, melyet 1502-ben II. Ulászló király jegyesének, Candelei Annának kíséretében Magyarországra tett.⁴ S aligha meg nem lepte a párizsi hölgyeket, hogy e tudósítás, akkori fogalmak szerint is, művelt országnak festette hazánkat, hova Candelei Anna elfogult nézetekkel utazott.

Jellemző, mily véleménynyel voltak a magyar anyák fiaik külföldi útjairól. »Az te idegen országba való igyekezeted — írja fiának, Zsigmondnak, Máriássy Pálné (Sigher Anna) 1585. júl. 26. — csak az te ifjú eszedből vagy; de ha jódra nem leszen, hiszem, hogy az Úr-Isten reá nem ereszt...«⁵ 1642. márcz. 26. Révay Judit sem helyeselte, hogy fia, Nádasdy Ferencz,

¹ Malaterra Gottfried Muratorinál, V. 599.

² Teleki, A Hunyadiak kora. III. 481—492. l.

³ Századok, 1881.—316. l.

⁴ Közli Marc z a l i a Történelmi Tárbán, 1877.—XXIII., 97—113. l.

⁵ Deák, M. hölgyek levelei, 75. l. —

utazni készült. »Ha tudnám édes fiam, hogy oly országra mennél, az hol Magyarországnak megmaradására, avagy javára valamit tanulnál, nem bánnám; de tudom, hogy oly országra mégy, az hol semminémű állapottal nem egyeznek meg velünk, sőt még az köntösünk sem egyez velök — s onnan micsoda tanúsággal jössz ki országunk javára, az te ítéleted rajta.¹

De a mint az angolok klasszikus írói közé számított Lady Montague arról győződött meg 1717-ben, hogy nevetségesek azok a rémitgetések, melyekkel magyarországi útjától bécsi barátai visszatartóztatni akarták,² — lassankint a magyar nők is felhagytak az utazástól való idegenkedéssel s nemcsak kényszerűségből, hanem tanulmány kedvéért is mind többen keresték föl a haza és a külföld szebb tájékait. Sőt az utóbbi száz év alatt néhányan könyvekben is elmondták ily módon szerzett tapasztalataikat. Könyveiket nem készítették ugyan tudós igényekkel, de már csak azért is vonzóak, mert visszatükrözik, útjában mire ügyel, mi iránt érdeklődik a nő. S épen e szempontból, azt hiszem, még a legjelesebb utazó könyvének elolvasása után sem fölösleges megismernünk egy, ugyanazon vidéken járt, nő útleírását, mert ebben mindig fogunk találni valamit, a mi amaszt kiegészíti. Ha mást nem, epos után lyrát. A mi az alaposságot illeti, nagyot alig várhatunk e részben, mert a legtöbb nő csak szórakozásból utazik, — a magyar nők azonban általában véve is tájékozottabbak az általuk fölkeresett országok viszonyairól, mint pl. Magyarország állapotairól 1840-ben az angol Miss Pardoe, a nyolczvanas években pedig az amerikai Mrs Pitmann, vagy a francia Mme Adam volt. Ez elégtétellel tartozunk nekik.

A magyar nők közül Baker Sámuelné tette a legveszelelyesebb, Gillmingné a leghosszabb utat s Tauscherné jutott a legmagasabbra. Velök s társaikkal e czikkben tüzetesebben kívánom megismertetni az olvasóközönséget.

I.

Magyarországi utak.

1786. május 1. Erdélyből, valószínűleg Nagyfaluról Bécsfelé tett útját s Bécsben tartózkodását érdekesen írta le báró Wesselényi Zsuzsánna, báró Bánffy György felesége. E nagy mű-

¹ Deák, M. hölgyek levelei, 237. l.

² Letters of Lady Mary Wortley-Montague written during her travels in Europa, Asia and Africa. Páris, 1817. 61. l.

veltségű aszony férjével s négy gyermekével együtt indult Bécsbe, hogy II. Józseftől kieszközölje a gróf Haller ellen elkövetett erőszakoskodása miatt Kufsteinba zárt testvére, idősb báró Wesselényi Miklós szabadonbocsáttatását.

Följegyzései, melyeket először P. Szathmáry Károly közölt a Vasárnapi Ujságban,¹ meglehetősen szárazak ugyan, de míg egyrészt — közlőjük szerint — szép emlékei egy előkelő magyar nő testvéri szeretetének, másrészt érdekesen ismertetik az utazás akkori körülményeit, a szereplő egyéneket, földbirtokosokat s a bejárt helyek feltűnősegeit.

Váltott lovakon haladt czelja felé, állomásonként 5 garast fizetvén egy-egy lótól. A Tisza áradásai miatt Eger és Tokaj alá kellett kerülnie. »Keserves utazásának« megkezdése után harmadnapra már Debreczenben gyönyörködött, mint énekelték a deákok, hogy »Ne bizzatok földi fejedelmekben!« — mégis teljes bizalommal sietett a császárvárosba, hogy testvéreért könyöröggjön.

Margitta, Léta, Debreczen, Ujváros, Kunhegyes, Török-Szent-Miklós, Szolnok, Abony, Czepléd a főbb állomások Pestfelé; s e városokról, ha egyebet nem tudna is mondani, mindenütt fölemlíti, milyen az ivóvizök. Május 11-én ért Pestre, melyre Pilis felől gyönyörű kilátás nyílik; bővebben még sem ír a városról, »mert nevezetességei mindenek előtt tudva vannak,« ő pedig »sok dolgai miatt most a nevezetes ritkaságokat meg nem nézhette.« Egyik szalonból a másikba menve, három egész napot töltött Pesten és Budán s május 15-én indult Csabán, Nyerges-Szent-Miklóson, Szönyön, Győrön, Mosonyon és Bruckon át Bécsbe, hová május 19-én érkezett meg.

Egy egész hónapot mulatott ottan; kihallgatást nyert a császárnál, sűrűn látogatta a legelőkelőbb szalonokat, de még nagyobb kedvvel időzött a templomokban és a műgyűjteményekben. Nincs valamire való nevezetesebb reform. templom, melyet útjában föl nem keresett volna. Ájtatos mondásokkal, vagy czeremoniák leírásával tölti is be vázlatos útleírásának java részét.

Június 20. indult vissza Magyarországra s 29-én Pesten vált el fiaitól, kik Csehországba készültek menni. Ő maga Pesttől Egerig csinálatlan úton dőcögött tovább, »mint Erdélyben«. Mező-Kövesden, Tarczalón, Rakamázon, Nyiregyházán, Bátoron keresztül július 6-án ért vissza kiindulása pontjára.

¹ 1888. év, 33—34. sz.

A szerető nővér utóbb még Kolozsvárott és Szebenben is felkereste a császárt, ki őt mindannyiszor kegyesen fogadta ugyan, testvérét azonban csak 1789. decz. 15-én bocsátotta szabadon. Bánffyné naplója nagyobb részében száraz itinerarium, s mégis érdekes olvasmány; egyrészt, mert megismertet az utazás módjával és irányával s másrészt, mert oly nőt mutat be előttünk, kit míg igaz vallásosságához képest útjában a templomok érdekelnek legjobban, azalatt ott találjuk őt mindenütt a legelőkelőbb körökben s így arról is némi képet nyerünk, arisztokrátiánk mi részt vett az akkori Magyarország társadalmában. Magyarul jól ír ugyan, de irányának feltüntetéseire csak néhol nyílik alkalm; így sem ritkán teszik azt egyenetlenné az előadásába kevert német mondatok.

Talán az is dicsérni való rajta, hogy Bécs nevezetességei mellett is elég látni valót talál Pesten és Debreczenen s az útjába eső többi városon s hogy nemcsak az emberek alkotásai, hanem a természet szépségei is érdeklik.

Hazánk szépségeinek leírása még most sem igen vonzza utazóinkat s a mult század végén, a jelennek elején kényszerítve utazott a legtöbb férfi is; hát még a nő! Ha már Kászonyi András uram is végrendelet-csináláson kezdte a velencezi kirándulást, alig csodálhatjuk, hogy még kevesebb volt a hölgyek vállalkozó szelleme. Annál hálásabb a magyar turistaságnak története azok iránt, kikből az mégsem hiányzott. Bánffy Györgynét voltaképp alig sorolhatjuk a turista-nők közé, mert hiszen ő kegyelmet kérni ment Bécsbe; e nők sorát a németül író, de magyarországi Artner Teréz nyitja meg, majdnem négy évtizeddel Bánffyné után.

Artner Teréz 1823-ban költözött Zágrábba és már akkor szavát adta Pichler Karolinának, kora kedvelt írónőjének, hogy behatóbban megismerteti vele »ezen, ugyan nem igen nevezetes, de még meglehetősen ismeretlen vidéket.« Igéretét azonban csak három év múlva válthatta be, midőn egy társasággal Sziszekre rándult ki. Túrmezőn már megmosolyogtatta, midőn IV. Béla s így a magyar kereszténység legrégibb nemeseinek ivadékai, a sok őst számláló kisasszonyok maguk mostak a patak vizében, mint egykor Nausika s legeltették juhaikat, libáikat.

Sziszeknek római korával aránylag bőven foglalkozva, sajnálattal említi, hogy a kövek feliratait nem közölheti kellő kritikával, mert nem jártas Cicero tiszteletreméltó nyelvében. Hiszi

azonban, hogy barátnéja az asszonyok eszének találékonyságával könnyebben fejthet meg némely feliratot, mint néha szörszálhasogató rendszerével valamely férfiú. Mindaz azonban, a mit itt találtak, csekélység a magyar Herculanium, Sabaria (Szombathely) kincseihez képest.

Első kirándulásának érdekes volta újabb utak megtételére birta. 1825. július 17-én Glinába indult, hogy pár hetet töltsön egy ezredes ismerősének házában. Petrinjánál ért a Határőrvidékre, melynek szervezetét ügyesen ismerteti. Igazi férfiúnak festi a glinai ezredest, ki nemcsak katonai, hanem polgári vezetője is 50,000 embernek s valódi tényezője a műveltségnek. Minden ezrednek van egy kis könyvtára s egyikből sem hiányzik Schiller, Wieland, Göthe.

A környékre tett kirándulások közül különösen tetszett neki a topuszkói, hol ép úgy érdekelték a római kor gyér emlékei, mint a középkor szép alkotása, a benedekrendieknek 1222-ben alapított apátsági temploma. Megbotránkozott rajta, hogy ezt a vésetek s föliratok kimélése nélkül, közczélokra használják; hát még ha tudta volna, hogy ekként Magyarország legrégibb gót izlésű építményét szentségtelenítették meg!

Költői természete azonban akkor sem tagadta meg magát, mikor pl. a majai vásár, népviselet stb. leírásába fogott, mely élénk megfigyelő képességénél fogva is jól sikerült. Regényes hajlamaihoz nagyon illik a leányrablás és vérbosszú szokásának bemutatása, vagy annak felemlítése, hogy negyven év előtt még a házasulandó ifjúnak előbb rabolnia kellett Törökországban; mint a mily kevésbé ritkák azon példák, hogy egy-egy asszony, férje távollétében, egész rablóbandák ellen képes volt megvédenie házat. S a legnagyobb szégyen kétségkívül az volna, ha valaki egy nőt megsebezne, vagy éppen megölne.

Egy barátjának leírásában közli Artner Teréz azt az utazást, melyet József nádor 1827-ben Fiuméből, illetőleg Ogulinból a regényes fekvésű plitviczai tavakhoz tett. A kirándulók a valódi Kelettel is megismerkedtek, mert a boszniai basa eljött a főherczeg üdvözlésére s e találkozást ép oly élénken festi a szerző, mint a mily lelkesen magasztalja a plitviczai tavak s a Szluinczieza vízesésének szépségét.

*

Azóta hatvan év telt el. Vasutak, gőzhajók, melyekről még toilette-asztalok, tükrök sem hiányzanak, elég könnyűvé tették nők

számára is az utat s egy-egy hymen-hirnél valóban elég gyakran olvassuk is, hogy »az ifju pár Olaszországba utazott.« Ily utakat azonban nem-igen szokás leírni s nem különösen azok magyarországi szakaszát. Hazánk leíróiról évről-évre, másfél decennium óta számolok be a »Földrajzi Közlemények« hasábjain; de alig tudnék magyar nőt említeni, ki e 15, sőt általán az utóbbi 60 év óta számbavehető útirajzot adott volna hazánkról. Menjünk tehát velök oda, hová őket szívök s a hymen-hírek szokásos zárószavai is inkább vezetik: Olaszországba, Svájcba és Franciaországba.

II.

Olaszország és Svájc.

Olaszország már a régibb időkben is vonzotta a magyar nőket. Ismeretes, hogy a királynék közül nem egy származott onnan s nem egy magyar hercegnő ment oda férjhez. Pl. V. István legidősebb leánya, Mária, kit 1269-ben, mint Anjoui Sánta Károly nápolyi király jegyesét, Tamás ispán özvegye, Csáky Ágnes is elkisért.¹ Erzsébet királynéről, Nagy Lajos anyjáról, ismeretes, 1343-ban mily fényvel utazott Nápolyba, hogy kisebb fiát, Endrét megvédje az ármányoktól s Rómába, hogy annak templomait sorrajárja. 1344. februárja végén, mint a hogy ment, a tengeren át hagyta oda Nápolyt.²

Mindezen s más hasonló utakról maradtak ugyan följegyzéseink; magyar nő azonban csak századunkban akadt, ki irodalmi emléket emelt olaszországi útjának. S ez a már említett Artner Teréz.

Életének fő vágya teljesült, midőn 1828-ban végre meglátta Olaszországot, — az ő szemeiben a virágok és a művészetek hazáját. Sötét kedélyvel, beteges testtel utazott oda s útjában a félsziget északi részére kellett szorítkoznia; de így is lelkesedettten, ha nem is hiba nélkül írta le mindazt, a mit látott. »Idegen, főkép a nő, gyakran végtelenül nehezen juthat ahhoz, hogy mindenről csak az igazat hallja«, mentegette magát Pichler Karolinához intézett leveleiben.

A Lujza-úton indult el, mely vetekedik a Simplonon át vezetővel s melyet határozottan csak a Splügen útja mul felül.

¹ Fejér, Cod. Dipl. IV. k. 3. füzet 527. l.

² Horváth, Magyarorsz. Tört. (2. kiadás), II. 232.

Érdekesen jellemzi a vidéket, a Karsztot, melynek köveivel »Deukalion és Pyrrha egész tartományokat népesíthettek volna be«. Azonban nem lepte meg a tenger, melyből, a Velebitről, először csak kis felületet láthatott. Annál kedvesebbnek találta a látványt a Porta Hungaricánál, hol a mű teremtőjének, Vukassovichnak szobrát szerette volna szemlélni. S az első mandolafenyő azt juttatja eszébe, hogy talán mégis csak Arkádiában élt ő is . . .

Örömmel bolyong Fiume utcáin. Hisz e város színházával a pozsonyi és pesti sem mérkőzhetik! Szomorítja azonban, hogy hazájának legfőbb s majdnem egyetlen kiviteli czikke még mindig csak a fa és rongy. Most is ott heverték a partokon a római szent Pál-templom megújításához szánt gerendák. A gabonát is Odessán át kell kivinni, hacsak a Dardanellák elzárása, mi épen műve nyomtatása közben történt meg, Fiume felé nem irányozza a kereskedők figyelmét. Ő maga egyszerű lancian himbáltatta meg magát a tengeren s a kedélyes társaság körében tett csöndes kirándulás egészen elbájolta.

Másnap kocsin indult Triesztbe s onnan egy, már több év óta közlekedő, előtte azonban még ujságot képező gőzhajón Velenczébe, mely, első látásra, épen nem multa felül várakozását. Inkább nyomasztólag hatott reá a mult dicsőségének annyi romja. Mint patriota azonban (a katonatiszt leánya) lelkesen védte a mostani osztrák kormányt azon felületes vád ellen, mintha ő volna e hanyatlás oka. Az elszegényedett patricziusok városában ő, a költő, meleg sorokat szentel a költő Pyrker emlékének, ki, velencei patriarchasága idején, megtisztította szinte közmondásosakká lett koldusaitól Velenczét.

Csak négy napot töltött itten; kezdve azonban vendéglője konyháján, föl az építészet annyi remekéig, leír minden nevezetesebbet s nemcsak azt jelzi, mit, hanem azt is, hogyan látott egyet-mást. Önálló véleményét nem egyszer mondja ki, a nélkül, hogy bizarr lenne; nem titkolja pl., hogy a doge-palota külseje őt épen nem ragadta el; ellenben teljes bámulattal adózott a palota belsejének. Feltűnő mégis, hogy nézetei gyakran találkoznak Schön Jánoséival, ki német nyelven akkor tájban kedvelt könyvet irt Velenczéről, melyet azonban Artner Teréz csak akkor olvasott, midőn saját vázlatait már elkészítette.

Az ötödik napon gondolán jutott a szárazföldre s először is a Livius, Ariosto, Tasso, Petrarca és Galiläi neve által megszentelt Paduába lépett. Utazásának czélpontja Vicenza volt,

melynek szép vidéke egészen elbájolta s hol a Caldogno-palotában, barátjai körében, kellemes napokat töltött. Palladio és Scamozzi szülővárosában először mégis a palotákat tanulmányozta s műérzékének bizonyosságát adva, csak azután tért át a százados kertek, parkok leírására. Gyakran kirándult a viruló környékre is és azon kellemes tapasztalatot tette, hogy a városban magában elszigetelve élő gavallérok kinn a tanyákon, villáikban igen vendégszeretők.

A Caldogno-palotában és villában, melyeknek díszítésén Paolo Veronese és Fasolo szinte vetekedtek, huzamos időig lakván, majdnem perczről-perczre gyönyörködhetett a művészet alkotásaiban s így műérzéke megizmosodhatott; mindazáltal városokról, épületekről, szobrokról, képekről szólva, még sokszor emlékeztet a Bäckerekek modorára. Sokkal közvetlenebb, midőn valamely népszokást ír le, pl. a vicenzaiak *la rucota* nevű ünnepének, vagy a színházi életnek rajzolásában, miközben ügyes párhuzamot von az olasz és német színészek közt. A korzó, kasszinó, táncmultság, éjjeli vásár, a zárkózott polgárság, a nőnevelés, községi és társadalmi viszonyok mindmegannyi apró tárczaczikkek, élénken, szellemesen és tanulságosan előadva.

Vicenzán kívül még Treviso, Bassano, Possagno — hová a város nagy szülötte, Canova iránt való kegyelete vezette, — Verona és Mantua bilincselték le leginkább. Mindenütt szeretettel szól ugyan a népről, de kicsinyli azt a multhoz képest. Nem hántja szemeit, hogy a veronai óriás arena ívei közt lakások, szatócsboltok emelkedtek: hiszen a természet rendje, hogy élet kél a romokon; a százados tölgy odvában madarak fészkelnek, méhek zsonganak. Az a czífra ponyvával bevont sátor azonban az arena közepén, a mi nyári színháznak volna szánva, a maga nyomoruságos kicsiségében Lessing szavait juttatja eszébe:

»Ó-Italia! — Új-Italia!«

Mindenütt lelkesítik az ó- és középkor emlékei s a költőnőtől, ki Shakespeare csodálója, mit várhatnánk egyebet annál, hogy Veronában behatóbban foglalkozzék Romeo és Julia mondájával, mint magával a köznapi élettel? S hol ezt teszi, ott is a mult időkbe hatol vissza, mint pl. a veronai, 1530-ból származó galuska-ünnep ecsetelésével.

Vicenzából okt. 31. indult hazafelé, hová, 68 német mértöldet hagyván hátra, nov. 6. érkezett meg: félholtan, végkép kimerülve. Nem érthette el azon célját, hogy idegeit megacézé-

lozza, vagy legalább fölélénkítse; de legalább kedves visszaemlékezések aranyozták meg életének utolsó napjait.

Mindazáltal, hogy egészségét helyreállítsa, nagyobb útra készült. E nagyobb út azonban már az örökkévalóságba vezetett; Zágrábban 1829. november 25-én hunyt el.

Az első magyar nő, ki Olaszországban tett útját magyar nyelven s egyúttal valamennyi közt a legszellemesebben írta le, Paget Jánosné, született Wesselényi Polyxéna. Elhatározás kellett hozzá. Hazánkban ugyanis még mindig divatozott az az előítélet, hogy a nőnek csupán szépségével szabad kitűnnie, már pedig »előítélettel megküzdeni győzelemhez szokott erő kell«. Írói tehetsége, mint ő maga vallja (ha nem bizonyíthatja is tettel) csekély, — művésznek nem tarthatta magát, kevés a művészetről való ismerete is, pedig a kék harisnyát maga sem szereti. »Hanem ha már egyszer utazunk — úgymond — alkalmunk van, kinek több, kinek kevesebb, a világban forogni, látni hallani; s bár mély gondolatokkal foglalkodni nem tudott, a tapasztaltak saját csekély okoskodását s érzéseit gyakran felköltötték. Írt, mert visszaemlékezése mulattatta s úgy képzelte, hogy tudott olykor helyesen okoskodni, többször pedig — női tapintatnál fogva — helyesen érezni.«

Valóban nem szükséges, hogy valaki okleveles tanára vagy egyáltalán alapos ismerője legyen a művészetnek s Olaszországban, melynek szép egén kívül egyetlen örökségét művészi kincsei képezik, valamennyire mégis meglepi a »művészet-kórság«. Annyi műremeket látott s annyi műismerővel találkozott, hogy önálló véleményyt is alkothatott magának.

Igy van minden egyébbel, mit útjában megfigyelt. Nem írt le egyebet annál, mint hatott reá, a mit látott, vagy a miről hallott s tudományos értekezéseknél több örömet okozott neki — néha gyermekes — kalandjainak emléke. Elismeri, hogy képzelő tehetsége előtt, melyet érzelmei elragadhattak, a gondolkodás törvényeinek olykor háttérbe kellett vonulniok. Azonban kész mentése, hogy »a látottakat a női érzetek prizmáján át tekinté«.

Ez adja meg könyvének sajátos kellemét, melynél fogva azt félszázad múlva is örömet és tanulsággal olvashatjuk. Különben is egy fejezet az a magyar műveltségtörténetből, mely látnunk engedi, a század első felében hogyan élt, érzett és gondolkozott egy széplelkű és kitűnően képezett nő s látnunk engedi azt is, a közlekedés eszközeinek hiányossága mellett, mily erős elhatá-

rozás és lemondás kellett ahhoz, hogy valaki tele erszénnyel és tele szívvel, észszel is bár, csak Olaszországba utazzék.

Útjára Bécsből, 1835. január elsején indult el. Leánykáját, ennek nevelőjét s egy magyar legényét vitte magával. »Nőnek egyedül utaznia — írta utóbb, — ha sok bajoskodással, unalommal is egybekötve, de ahhozképest nem felette bajos, kivált Európa civilizált részeiben; hanem társaságban megjelenni s abban élni nagyon az.« Többször kellett ezt utóbb tapasztalnia, midőn az olasz városok szalonjaiba bevezettette magát.

Mit érthetett azalatt, hogy egy nőnek utaznia nem felette bajos, arról alig adhat számot magának az, kinek már a villámvonat sem elég gyors és kényelmes. Vigasztalására egy-két adatot Pagetné útjáról!

A kis társaság Bécsből kocsin ment Triesztbe, a mi kétszáz-tíz forintba került; s onnan este szép holdvilágnál a Fortunato nevű trabacolon, vagyis árúszállító hajón indult Anconába. Oda harmadnapra kellett volna megérkezniök; s tényleg 28 nap múlva érkeztek meg. »Sokkal könnyebb Amerikába menni, mint az év e szakában Triesztből Anconába.« Az örökös egyformaság nem egyszer kihozta türelméből; azonban oly kedvesen vázolja apró viszontagságait, hogy olvasója szinte fél már, mikor lép partra, hogy turisták unalmas szokása szerint ő is elővegye vezérkönyvét, azon idők kedvelt Bäderét, Mariana Starkeat s meghurczolja őt utczákon keresztül templomokban, műgyűjteményekben s pontosan jegyzékbe vett látnivalók közt.

A hajó 280 utazója közt csak ő és a nevelőnő volt aszony, de udvariasan bánt velök a legvadabb külsejű hajós is és őrizték őket még a szellőtől is. Viszont ő sem maradt háládatlan. Az egyik hajóst huszonöt pálczára ítélte kapitánya. A matróz szép levélkében kérte Pagetné közbenjárását s a kapitány elég udvarias volt, hogy megbocsásson, kedvéért, a hibásnak.

Míg kedvező szélre várakozva, a hajó minduntalan horgonyt vetett, csolnakban gyakran tett kirándulást a partokra. Anconából fölkereste Lorettot, melynek ébenfából készült madonnája szerinte inkább válnék be szerezcsen királynénak; Tolentinóban színházba ment s nyolcz paoloért még komornája, inasa is páholyt kapott; a dráma pedig könyekig megkaczagattatta őket.

Örömkönyvek csillogtak azonban szemeiben, midőn először pillantotta meg Rómát és szent lelkesedése nem csökkent akkor

sem, midőn hetek múlva a Campidoglio tornyának tetejéről nézett rajta végig.

»Nagy vagy Róma, nagy! — szeretett volna felkiáltani. Te, ki férfiúi bátorság és asszonyi erény annyi példaid adad, méltó valál Caesart megtántorítani! Mennyi elesett kicsiny nagyság jött falaid közé, colossalis ested látásával, letiport nagyravágását felejteni!«

Pagetné nem szenvedte a classicismushoz való vonzódást. Magyar főrangú nő volt, ki a modern nyelvek mellett a latint is értette, eredetiben olvasta Vergiliust és értette annak vonatkozásait; minek különösen később, Nápoly környéke bebarangolásánál adta jelét.

De ha, első éjszaka, álmában folyton Szent-Péter templomát, a Tibert, a Campagnát, Curtiust, Brutust, Michel Angelo poklát, a meggyilkolt Caesart, a pápát és veres sapkás bibornokait látta is maga előtt, — másnap beírta azzal, hogy egyszerűen csak végigkocsizzék a városon. Részletek által nem zavart összbemomást kívánt szerezni. Eleintén valóban többet látszott törődni a társasággal, melyet minduntalan fölkeresett s megismerkedett abban az előkelő világ minden számottevő tagjával. A mit ez ismeretsegeiről ír, ha olykor gazdálkodik is a szóval, korrajz-számba megy és könyvének egyik vonzóerejét és eredetiségét képezi. Kedvvel forgott a fényes körökben és csak az aggasztotta, győzi-e ruhatára. S mikor e mulatságokról beszél, asszony minden ízében.

Im, nem vette még egyenként szemügyre mindazon mű- és történelmi emlékeket, melyekért buzogva jött ide s melyek álmaiban is fölkeresik — s marchesa T., ez orosz hölgy, estélyén már szemébe tűnik egy gyönyörű lengyel asszony, ki abban tetszeleg magának, hogy magukénak nevezzék orosz udvarlói. Nevezhették is; hiszen akkor is több rokona nyögött Sziberiában! »Úgy hallom, ön ismeretes nevet visel« szólt hozzá fényes táncmulatságán egy duca. »Palatinális vére« egész felforrásával felelt ez ügyetlenségre a szerencse üres fejű kegyeltjének, ki ad hoc szerződötti czifra egyenruhájú inasait, kik azután másnap sorra járják a meghívott vendégeket, hogy borralalót kérjenek tőlük. De hát saját inasa sem volt jobb. Álmos fővel ez egyszer azon módon szökött fel a koci bakjára, a mint otthon ágyban feküdt. P'agetné csak akkor vette észre e pongyolaságot, midőn az inas leugrott, hogy lesegítse az osztrák követ fényes

tánczvigalmára készülő úrnőjét, ki kénytelen volt hazahajtatni. Pedig a derék inas szerint »ily bagatella szót sem érdemel.«

A »palatinális vér« erősen lüktetett benne akkor is, midőn, **kálvinista** nő létére, a pápánál tisztelgett. Teljes csodálattal telt ugyan el a katolikus **egyház** szervezete iránt, melyet észszel, az indulatok mély ismeretével, készítettek, de nem hogy lábait, még kezeit sem csókolta meg a pápának. Minden nymbus elveszni látszott a környezet szegénységében, s az orsovai pasánál tett látogatása jutott eszébe, ha a pápa egyénisége maga tiszteletre indította is. Már Szent-Péter templomában megbotránkozattatta az apostolok fedelmének — szerinte rít — szobra, melynek lábujjait elkoptatták a hívők csókjai. Ez a megbotránkozás pedig nemcsak a kálvinistát, hanem az izléses nőt is jellemzi. Oly közel látta itt a nagyszerűt és a nevetségest. »Michel Angelo! A te nagy lelked Isten házához méltóan hajthatta a boltozatokat, de a kicsinység szellemét mégsem zárhattad ki belőle.«

Ítéleteit általában véve önállóan alkotja meg s könyve néhol valóságos műtörténelemmé szélesedik ki, mely mindenütt gondolkodást tanusít. Ismeri az egyes műdarabokra szórt dicséreteket, de nem tagadja meg egyéniségét. Olvasta Lessing Laokoonját s látta magát a művet. Sohasem tudta azonban érteni, míg csak metszetekben való másolatait szemlélte, mit bámulhatnak azon valóban undorító és borzasztólag elvont, vadőrült arczvonásokon. S most úgy találta, hogy a nagyszerű csoportozatban Michel Angelo merész rajza Rafael gyöngéd lelki kifejezéseivel egyesül melyet tökéletességeihez képest, csak megközelítőleg sem lehet lemásolni. Félve vallja meg, hogy nemcsak a torsók nem tetszenek neki, de nem tetszik Canova Perseusa sem. Egy dandy jutott eszébe, ki éppen imént került ki a fodrász kezei közül s most a hajdankor hősi szerepét kívánja játszani.

S így van az élnagyokkal is. Meglátogatta az akkori nemzedék egyik csodáját, Mezzofanti bibornokot, ki nyelvismertetével ejtette bámulatba kortársait. Ő maga is magyarul beszélt vele. Roppant, de irigylésre nem méltó tehetségnek tartotta őt, »mert üres, minden gondolkodás nélküli nyelvismeretsége s áratlanul kimutatott aprólékos hiúsága, melylyel telve van, inkább majomra, csacska madárra, vagy beszélőgépre, különféle nóták elverésére felvont verklire emlékeztet, mint gondolkodással felruházott valóra. Őt igazán csak úgy lehet tekinteni, mint egy vatikánhoz tartozó ritkaságot«.

Elzarándokolt az élő művészek műtermeibe is. Thorwaldsenébe s egyebek közt Markóéba. Honleányi érzet vezette oda, művészetének csodálása marasztotta nála. A szegény festő nyomorban élt s remekműveit a külföldnek kell vala átengednie. A gazdag Magyarország nem érdeklődött iránta. Valóban nem hihetette akkor Wesselényi Polyxéna, hogy egykor külön Markó-terme lesz a budapesti nemzeti muzeumnak!

A colosseum, melynek csarnokaiban úgy elbájolta a vándorló legények egyszerű, de váratlanul felhangzó dala, a forum romanum s a száz meg száz emlék ép úgy lebilincselte figyelmét, mint akár a farsang sajátos ünnepélyei, a bőjti templombajárás, húsvéti szertartás, a St. Spirito örültek háza s minden, mi az antik és modern Rómát jellemzi. Oly műveltséget kapott otthon, mely képessé tette mindkettőnek megértésére. Azonban fiatal volt s néha figyelmetlen, vagy épen pajkos. Így azután utólag kellett szégyenkeznie azon, hogy keresztül lovagolt a colosseumon, melyet pedig társai, hogy ne sértsék a benne levő oltárokat, megkerültek; — vagy mikor addig ugrándozott Caracalla fürdejének romjai közt, míg végre azt vette észre, hogy keskeny falomladékön, szédítő magasságban van. Szerencsére kéznél volt egy gavallér, ki valamikép kiszabadíthatta kényes helyzetéből. Könnyedebb, mint kis leánya maga, ki a romok közül mindig újabb virágokkal fut eléje; nő — egészen, ki valóban nem vádolhatja magát kék-harisnyássággal, mitől annyira látszik félni.

Rómából Nápolyba ment s egyik hűséges lovagjának kíséretében, postakocsin ért oda oly úton, mely akkortájt afféle hibern állt, mint, Angyal Bandi és Zöld Marczy idejében, nálunk a Bakony. A Fortuna muliebris templománál, mely azon a helyen áll, hol Coriolanust nők könyei birták visszatérésre, nemének felsőbb hivatásába vetett hite még jobban erősödött; mint már Róma határában büszkeséggel töltötte el azon tudat, hogy látta a helyet, hol Lucretia — élt.

Nápolyt a világ legvigabb és legbájosabb városának tartja, melynek népéletét rendkívül élénken és kedvesen írja le. Számos kirándulást tett a környékre s mulatságosan beszéli el a Vezuv meglátogatását, vagy azt, mint vitték őt be a Sybilla-barlangba. Míg ugyanis hallgatta, mint veszekesznek egymás közt a vezetésére ajánlkozó lazarónik, egyszerre csak nekigyürközött egy izmos ficzkó, derékon megragadta s hátára kapta őt, szájába égő szövétneket fogott s négykézláb mászott a barlangba, — mialatt

meglepetésében csak egy szóval is tiltakozhatott volna. De legalább példát adott kíséretének.

Bejárta Pompéj is, melyért főkép Bulwer költeménye után rajongott s bejárt minden helyet a közelben, a mi csak az általa jól ismert klasszikus korra emlékeztethette; de nem nézte meg a Solfatara gyárait. Klasszikus földön, hol istenek és nymphák futkostak narancs- és babér-ligetekben, hol tövis helyett aloé terem, hol az ég oly derült, oly kék, égő aranyhevéletében oly diadalmasan süt a nap, hol a hold tündöklőbb, mint éjszaki éghajlat alatt a déli nap, — hol mindig szemünk előtt látjuk a Vezuvot, mely lángoló és szikrázó torkán ünnepélyesen önti ki a műhelyeiben egybeolvasztott égő lávát — ott menjen ő rideg gyárat nézni?

Nem is ment el. De nem lett volna asszony (úgy mondja ő maga), ha a gyárak és kézműipar termékeiből egész nyaláb emléket nem vásárolt volna össze Nápolyban. Annyit, hogy a beszerzés hosszadalmassága miatt egy egész nappal meg kellett toldania ott mulatása idejét. Angrezani postalovain csak azután hagyhatta el e várost, mely úgy elbájolta.

Rómából Flórenczbe ment. Alig várta, hogy lássa ott a medici Venust. Azonban — ott felejtette magát a palazzo degli Uffizii csarnoka alatt, hol a florentin szalmakalapokat árulják. Később bejárta a környék falvait és szorgalmasan tanulmányozta a számaipart. S ez jócskán eltérítette eredeti tervétől; mielőtt, ahhoz híven a galeria realéba sietett volna, hogy minden más műremek előtt lássa a medici Venust, hogy tökéletes szépségét minden más benyomás elkerülésével élvezze, — előbb mégis végigvizsgálta a palazzo degli Uffizii kincseit, gyakran gyönyörködve a páratlan Niobe-csoportozaton és csak azután lépett a Tribune szentélyébe, hol Praxiteles ihletének alkotását, a medici Venust őrzik. Mig azonban ennek föltétlen hódolattal adózik, elég bátor kimondani azon véleményét, hogy az építészet remekéül dicsőített palazzo Pittit nehéz külsejével, egyenes vonalban menő feszes ablakaival nem tudta nagyszerűnek találni.

Különben itt is érdeklődött a népelet iránt, míg másrészt szívesen fölkereste a szalonokat is. Látogatást tett egyebek közt Bonaparte Lajos volt hollandi királynál s a toskánai nagyherczegnél, ki utazott hazánkban s azt jól ismerte, nem úgy mint a pápa, ki tőle hallotta először, hogy a magyarok nem latinul, hanem a maguk nyelvén beszélnek. Regényfejezetül beváló

módon ismertet meg egy Flórencz mellett levő kolostort s az olasz nőkről nemcsak a leírások chablonában, hanem az itt-ott hallott pletykák alalkjában is tájékoztat. Ennek ugyan nincs tehát tudós színe, de annál közvetlenebbül hat, ha nem szabadulhatunk is attól a gyanutól, hogy Róma, Nápoly, Flórencz és Milano hölgyei nem épen olyanok is, mint a minőnek a bálokban és páholyokban festették előtte.

Útja különben nem volt veszélytelen és nem egyszer elment a kedve attól, hogy egyedül utazzék. Például, mikor Pármán túl, majd Milanó és Monza közt az úton egy-egy orozva legyilkolt s halállal vívódó embert talált. Mégsem mondott le Svájc meglátásáról. Hogy azonban útlevelet nyerjen oda, Milanóban — szándéka ellenére — két hetet kellett töltenie. Ennek nevezetességei már kevésbbé kötötték le figyelmét; sőt a nagy székesegyházban a lenyűgött szent Bertalan szobra, vagy az ezüst koporsóban nyugvó Boromeo szent Károly czifrán felöltöztetett holtteste egyenesen undort keltet benne; a mit nem kalvinistaságának, hanem aesthetikai izlésének kell betudni. De valjon kedvesebb volt-e, midőn útitársa — az a bizonyos római és nápolyi gavallér — ugyane szentnek a kis Arona város előtt levő óriási szobra orrából bokrétát vetett a bárónő lábaihoz, ha, mint biztosít, még oly szép volt is az a bokréta?

A Simplonon át csakhamar Svájc területére ért. Dicsvágya eredetileg az volt, hogy a Mont-Blanc tetejére jusson fel: a mi előtte egy magyar nőnek sem s utána is, tudtommal, csupán Gedyly Herminának sikerült. De végre is beérte azzal, hogy egyszerűen megkerülje a hegyóriást. Július 22-én lovagjával s két vezetővel indult útnak. A Nagy-Szent-Bernát jeges ösvényei eleinte félelmet keltettek benne; utóbb azonban, midőn lábai alatt látta »az egész világot«, a merészség kimondhatatlan érzete töltötte el. A dél a híres klastromban érte s azután meglehetősen hóviharban, nagy hófúvások közt indult tovább, még pedig részben gyalog, de csak addig, míg vezetője lábára nem lépett. Akkor ismét kénytelen volt felkapaszkodni öszvére hátára.

Courmajeurön túl először a Col da le Seignetől látta a Mont-Blancot, mely körül — többnyire gyalog — tett útját szépen, élénken írja le. Az első éjszakát a Bon-homme egy pástorkházában dideregte végig. Másnap, több helyütt térdig hóban gázolva, elérte a Bon-homme 2442 méter magas tetejét, hol egy nyomorult pástorkunyhóban kipihenve fáradalmait, Nant-Bourantra lejtett

lefelé. A szent-gervaisi hosszú, szűk völgy lépcsőzetes földmive-
lése parasztjainkat juttatta eszébe; ha látnák ezeket a vetemé-
nyes ágynagyságú buzaföldeket!

A Chamouny-völgyben már csoportosan járó turistákkal
találkozott s onnan, két vezetővel, maga is fölment az Anvertre,
sétálgatott a Mer de glaceon, magának a Mont-Blancnak meg-
mászására azonban már nem mert vállalkozni, hanem vissza-
sietett Chamounyba s onnan Martignybe, majd, a Rhône völgyén,
Genfbe.

Ha már általában véve nem ragadták el a nyereségen,
borravalón, túlságosan kapkodó svájcziaiak, maga Genf sem lel-
kesíti annyira, mint azt oly buzgó protestáns nőtől várni lehetne.
Tiszta erkölcs, takarékos munkásság, műveltség, egyuttal azonban
a képzeletnek csapongását elnyomó, önzéssel vegyült szűkkezűség
— szóval, úgymond, a protestantismus szoros jelleme uralkodik
az egészen. »Republicai egyenlőséggel álmodozók! — kiált föl
utóbb: — Ne válaszsátok Genfet ideáltok typusává. Ennek em-
beri egyenlőséget hirdető philosophusa képzelt republicájához
sclavok tartoznak!« S megrójjá Calvin türelmetlenségét, Ferney
látásánál pedig Voltaire gögjét, izléstelenségét, »hitvány, nevet-
séges hiúságát«. Annál nagyobb tisztelettel adózott neki »Apolló
lantjának ujonan feltalálója«, a mint ugyanakkor a ferneyi
vendégekönyvbe bejegyezte magát — egy cseh muzsikus.

S ha ott a vén kertész untatta visszaemlékezéseivel, emitt,
a Genfi-tavon tett csolnakútjában, Byron volt hajósa tartotta
szóval, addig, míg 5 forinttal el nem hallgattatta, hogy ne hábo-
rítsa gondolataiban, melyekből ily üzletszerű beszéd oly könnyen
kiábrándíthatná. S még közelebb állt a kiábránduláshoz, midőn
látta Byron egykori házában a mostani lakók családi boldogságát.
»Mi lehet a földön méltó arra, hogy e boldogságot érte oly
könnyedén eljátszodjunk?!«

Coppeten, Stael asszony szüleinek sirjánál, atyjára gondolt,
szemei megteltek könnyel, — azután kocsira ült, csakhamar
túljutott Svájc határán és francia földre ért. Itt azonban vég-
ződik könyve, mely »Olaszhoni és Svájci utazás« czímmel Ko-
lozsvárott 1842-ben két kötetben jelent meg.¹ Kár, hogy egyet
sem adott ki benne azon tájképek közül, melyeket útközben sa-
játkezüleg készített.

¹ 8-r. XIII, 282 és VI. 203 lap.

A rákövetkező évben, 1843-ban jelentek meg gróf Csáky Antalné, szül. báró Vécsy Anna utazási vázlatai Olaszországról.¹ Irodalmi csekélységnek nevezi könyvét s a jótékony czéllal indokolja annak kiadatását. Pedig arra ugyanazon Pichler Karolina biztatta, kihez Artner Teréz is intézte útleveleit. S nem azért biztatta, »mintha az új, még eddig nem hallott dolgokat foglalna magában, hanem mivel a már ismert dolgokat sajátos vonzó módon ismerteti s adja elő«. Az egészen, világos elme s mély érzelem mutatkozik.

Nem válnék e könyv javára, ha akár Artnerével, akár Pagetnéjével hasonlitanók össze. Ezeket ő maga is azok közé sorolja talán, kik az »igazság javítására« csábították magukat, hogy naplójukba egy kis poézist hozhassanak. Az ő naplója igen is tárgyas; néha annyira az, hogy inkább alapleltár már, mint irodalmi mű. Nem is szánta annak.

Egyéniségök is egészen más. Ha Pagetné gondtalanul szök-decsel Caracalla fürdejének omladékain s keveset látszik törődni a veszéllyel, mely a másik pillanatban reá vár, — ő már gyakran panaszkodik rossz lábaira, melyekhez képest még mindig igen ifjú éltes szelleme. Izlésök sem egyezik. Pagetné nem szerette Petrarcat, — ő lelkesedik érte; amaz undorral vonult vissza Flórenczben a pestist feltűntető husz szobából, ő nagyon fájlalta, hogy meg nem tekinthette. Csákyt előrehaladottabb kora az életnek szigorúbb megítélésére készítette s míg Velenczében »lélekleben« követ egy temetést, melynek kísérője nem akadt, a Como-tó vidékén valóságos gyönyörűségét leli a »tetem-házak« szemlélésében. Mint író, mögötte marad Pagetnének. 12 íven akarja vázolni Éjszaki-Olaszországot, Tyrolt és Salzburgot s az elbeszélés arányának rovására hosszasan tudósít arról, 1815-ben mint szakadt le Velenczében a nagy csatornán épített új hid, — Lodi ismertetése helyett a háborúról elmélkedik, majd egész terjedelmében közli Hofer András utolsó levelét, beszédét; s míg csaknem észrevétlenül halad el valóságos remekművek mellett, hosszasan ismerteti az innsbrucki kápolna 28 szobrát.

A művészetben valóban járatlannak, profán izlésűnek mondja magát, egyes megjegyzései azonban igazolják azon észrevételeit, hogy a flórenczi Ufficiban és Tribunábau műértő, műkedvelő lett,

¹ 8-r. 189 lap. Pesten, az abaújmegyei kisdudóvó-intézet és kórház javára.

mielőtt sejthette volna. S úgy látszik, az volt már Velenczében, hol különös együvé állításnak találta, hogy Magdolnát és Venust a Barbarigo-palota ugyanazon termében helyezték el; vagy, hogy Magdolnát nyitott ajkakkal festette a művész, ki pedig lelki szenvedést, szellemi fájdalmat így nem ábrázolhat sikerrel. Flórenczben nem titkolja, hogy visszataszítónak találta Paolo Veronese Juditját, nevetségesnek Fusino Ádámját s Éváját, ellenben üdébbnek tartja Canova Venusát, mint Kleomenesét. Különben — úgy mond — »itt annyi meztelenséget láthatni, hogy az embernek el kellene magát szégyenlenie, ha mindezek a művészet rovására nem történnének«. Jobban vonzotta őt korának a művészetben követett irány, mint az ókoré; de nem barátja a renaissance afféle alkotásainak, minő pl. Flórenczben az Ámort valóságos sűrű fésűvel tisztogató Venus, vagy Giovanni házassági jelenete.

Általán csaknem annyi tért szentel a nevetségesnek, mint a nagyszerűnek. A medici Venusról, vagy a Niobe-csoportról alig ír pl. többet, mint a páviai templom azon freskójáról, hol Isten anyja a gyermekágyban híg tojást eszik, míg egy asszony az asztalon pólálja a csecsemő Jézust; s valóságos statisztikai adatokat közöl Boromeo szent Károly óriás szobráról.

Olaszországban járva, az egyházi zenét is tanulmányozni óhajtotta; zene és előadás kielégítette a flórenczi egyik templomban tartott requiemen, de meglepte az ájtatosság hiánya. Noviról szólva azonban úgy találja, hogy az egyházi zene különböző daljátékokból készült potpourri s hogy a valódi egyházi zenét ott sem ismerik. Népdalt pedig, úgy látszik, kevés alkalma nyílt hallani; Velenczében keresett, de nem talált énekes csolnakost.

Nem kutatja oly gonddal és áhítattal a múlt emlékeit, mint Pagetné, de ő sincs azok iránt való kegyelet nélkül. Pádua mon-dabeli alapítójának, Agenornak sirjánál kigúnyolja ugyan a hagyományt, Ferrarában azonban szentségtörésnek tartja, hogy mindenféle látogatók úgy telefirkálták Tasso börtönének falait.

S ha Pagetné kissé neheztelve említi, hogy asszony létere nem eresztették be a szentbernát-hegyi barátok templomába, ő sem találja helyesnek, hogy hölgyek nem mehetnek be a genuai székesegyház azon kápolnájába, hol keresztelő szent János nyugszik. Kárpótlásnak tekinthette, hogy látta, az Ambrus-féle szer-tartás szerint, mint kereszteltek meg Milanóban egy zsidót.

Kedélye különben épen nem könnyed, ha üde is szelleme. Bánatát nem feledni, csak enyhíteni ment az Apenninek és az

Alpok közé s több időt töltött Bolognában a sírkertben, hol elhunyt gyermekeit juttatták eszébe a kicsinyek sírjai, mint a város egyéb nevezetességei közt. A simonettei hires viszhanggal is kedveseinek neveit mondatta el. De maga sem tagadja, hogy oly korban utazott, midőn a test bajai már ernyesztőleg hatnak a szellemre. Szerinte 18 vagy ötven éves korában senki se utazzék. Az első esetben »csak szivünk van, fejünk nincs; szeretjük az élő és mozgó természetet, de műérzékünk hiányzik. Ötven évvel megszűnt a szív szerelemért dobogni; csendesebbek lettünk; egészen fej lesz az ember; érzelem keletkezik benne a szép iránt; kárpótlást keres az elenyészett fiatalkori örömekért egy szép vidékben vagy festvényben . . . . S e dolog ekép igen helyes volna, ha a physikai erő hátráltatólag nem lépne fel«.

Physikai ereje pedig nagyon igénybe volt véve. A módról, melylyel utazott, ritkán emlékezik; de többnyire kocsin járt. Hiszen az az idő még ez, mikor csak »mondják«, hogy világító ereje van a phosphornak, mikor a vasutak a ritkaságok közé tartoztak s mikor nagyobb vidéki városokban, pl. Ferrarában is oly piszkosak a fogadók, hogy miattuk kell szökni a városból.

Útjának szakadozott fejezetekben előadott iránya különben ez:

Bécsűjhelyből Gráczon, Laibachon és Adelsbergen át ért Triesztbe, hol először látta a tengert, mely előtt azonban nem állt megsemmisülve és könyezve, mint az útkönyvek előírják, hanem egyszerűen úgy vette a dolgot, a mint vennie kellett: a teremtés szép részének, melyet idáig nem ismert.

Triesztből Udinén, Trevison s a lagunákon át jutott Velenzébe, majd Páduába, Ferrarába, Bolognába, Flórenczbe, útja legdélibb pontjára, azután Luccába, Pizába, Gennába, Noviba, Páviába, Milanóba, Lodiba; kirándult a Lago Maggiore-ra s onnan a Stilfsi-hágón át ment Tyrolba, melynek városai közül csak Innsbruckot írja le hosszasan. Nyolcz napot töltött Salzburgban, honnan Linczen át tért vissza Bécsbe. Útja, akkori számítás szerint, 192½ postát, naponkint való költségei (mivel a vendéglőkben 3 szobára, egy szalonra tartott igényt s állandóan két inast hordott magával) 33 ezüst forintra rugtak. Nem volt tehát sem gyors, sem olcsó s így nem is csoda, ha még mindig kevesen vállalkoztak reá. Csákyné ezt tanulmánynyal tette s úgy látszik, barátja volt a térképeknek. Velenczében bámulva szemlélt egy 1460. évi térképet, melyen már fel volt tüntetve a Jóreménység

foka, melyet pedig csak jóval később fedezett föl Diaz Bertalan; Páduában pedig egy gyönyörű stuccomű lepte meg, mely a négy földrész térképét ábrázolta. S ha ezt nemcsak művészeti becse, hanem tárgya miatt is érdekléssel nézte, viszont bizonyos, hogy Flórenczben a palazzo vecchióban már csak tárgyük miatt értékelték őt Pozsony és Szigetvár kopott freskóképei. S a velencei szépművészetek akadémiájában alig örülhetett jobban a magyar igazgató, Beniczky megismerésének, mint Marliában az »igen kedves orosz egyháznak« s az abba hét év előtt Mária-Pócsról került pópának, ki a világ legfölségesebb tájáról visszakivánczozott a homokos Szabolcsba. De hiszen a Traján oszlopa szemlélésénél Pagetné is azon örült legjobban, hogy a Sarmisegethusánál elfogott dákokban valóságos oláhokat fedezett föl.

Mindent összevéve, végezhetjük azzal, a mivel Csákyne kezdte: »Számatalan könyv jelenik meg minden belbecs és magasabb czél nélkül s tölti el könyvkereskedéseinket: miért ne szaporíthatná azok számát még egy, szintén ily magasabb becs nélkül való könyvecske is.« Csak azt ne felejtse a követelőző kritika, hogy e könyv oly időben jelent meg, mikor még épen nem volt általános az utazásra való hajlam, mikor tehát ezt az irodalomnak minden ily újabb jelensége csak erősíthette.

Olaszországot kétségkívül számos magyar nő kereste föl azután is; de csak néhányan s ezek is nagy ritkán adtak számot útjokról a sajtóban. Így pl. 1857-ben Buljovszky Lilla a Hölgyfutárban,¹ kivel azonban inkább mint Európa éjszaknyugati részének látogatójával ismerkedünk meg.

Két év múlva, 1859-ben gróf Wass Ádámné valószínűleg meg gyermekkorának kedves eszméjét; Olasz- és Franciaországba Czegéről szeptember 20-án indult útnak. Harmadnapra, Kolozsváron át Nagyváradra ért s innen kezdve csaknem kivétel nélkül vasuton járt. Könyvéből tehát, melyet ő is jótékony célra, a kolozsvári nemzeti színház javára szentelt s mely mindjárt a következő évben jelent meg,² hiányzik az a közvetlenség, melyet az út apró bajoskodásai adnak meg. Az irodalom terén ő nyitja meg a modern módon utazó magyar nők sorát. Egyénisége sehol sem is lép tulságosan előtérbe, legalább útközből kevésbé, mert csak a nagy városokban száll ki és kényes izlésének nem kell a kis-

¹ 1857. évi folyam, 223—225. és 235—238. sz.

² Úti képek. Szeptember - november MDCCCLIX. Kolozsvár, 1860. — 8-r, 263 lap.

városok vagy épen falvak hiányos, néha piszkos vendéglőihez alkalmazkodnia.

Ha azonban a közbeeső állomásokat csak a sebesen zakatoló vasút kocsijának ablakából és a Bäddeckerből ismeri is, elbeszélése mégis egészen más hatást gyakorol reánk, mintha egy férfit olvasnók. Egy nő szemeivel nézte a világot. S ezzel együttjár, hogy érzelem vegyül a leíró részbe.

Szerető anya, ki a czegei kastélyból kiindulva, alig tud elválni kedves gyermekeitől; reájok gondol és csöndes imába mélyed, midőn újra letérdelhet a bécsi szent István-templom felséges ívei alatt, vagy midőn a Como-taván csolnakázva, megcsendül a part falvainak méla harangjátéka; Párizsban első útja a postára visz, de kimondhatatlanul örvend, midőn leveleket kap hazulról, melyek gyermekeinek jó egészségéről értesítik; s a Tronchet-útczában előre megvásárolja a csinos kis King-Charles pincsit, melynek otthon úgy fognak majd örülni gyermekei.

Artner mint idős kisasszony, Pagetné leányával ugyan, de férje nélkül, Csákyiné gyermekeit siratva, ő gyermekeit biztonságban tudva, férje oldalán ment a nagy világba, hova életkedv és az ismeretek után való vágyódás kísérte.

S hogy ezt kielégítse, némileg más útírányt követett, mint előzői.

Több napot szánt arra Bécsben, hogy ifju kora ott töltött éveinek emlékeit föllevenítse, hogy újra halljon operát, újra lássa Canova termékeit s a gyűjteményeket, az arzenált, sőt még Stüwer szerencsétlen tűzijátékait is, melyeknél különböket rendez a kolozsvári Ulrich. Schönbrunn, Laxenburg stb. ezuttal sem maradhatott ki tervezetéből.

Trieszt felé vasuton indult s Alsó- (és nem, mint írja, Felső-) Ausztria fás hegységei az ő kis hazájának kopár hegyoldalait, a mezőséget juttatja eszébe: mily áldásos volna azokat is ily vetett fenyvesekkel ékesíteni!

Kocsija ablakából nemcsak a Semmeringnek, de Grácznak is csak tájképi szépségeit méltányolhatta, mert egyfolytában tette meg útját és sehol sem szállt ki. Nem is igyekszik többet mondani, mint a mennyit látott. S nem mondhatta ki azt, mit az unalmas, kopár karsztvidékről egyszerre megpillantott tenger gyönyörű látványa keltett szívében, — oly messze túlszárnyalta minden képzeletét. Azt csodálta, a mint elhelyezkedve a hótél de la villeben, kinézhetett vendéglője ablakából; ezt, midőn külön

is fölkereste a kikötőt s midőn a második éjjelen hajón kellett Velenczébe indulnia. S épen nem maradt oly közönyös, vagy inkább bölcseledő a tengerrel szemben, mint pl. Csákyné. Gyermekek kedélyéhez jobban is illett ez a felfogás, mint akár a csigaszedés a tengerparton.

Magában Velenczében neki sem igen lehetett más programja, mint az utazók legnagyobb részének: sorra járni a palotákat, gyűjteményeket; s ő sem igen kerülhette el a turista-írók közös veszedelmét, hogy lajstromozóvá tegye a röviden-írási kötelessége. De hiszen alig öt napja volt arra, hogy mindent megtekintsen; igaz, hogy ő nem járt társaságokba, mint Pagetné s egyetlen, ott szerzett ismerőse, Újhelyi volt, a hadiszertár főkáplánja, ki jó magyar ebédet adott tiszteletére.

Vaspályán ment odább s Pádúa, Vicenza mellett gyorsan robogott el vonata. Elbájolta azonban a fölséges rónatáj, mely annyira meglepte, hogy szinte más világrészben, más éghajlat alatt s más nap által világítva képzelte magát. Így siklott tova Verona palotái s 54 temploma és a Gardató gyönyörű vize mellett is, midőn Peschierán túl egyszerre olasz földön érezte magát. Csak most teljesült azon vágya, hogy lássa Olaszországot, — hol először is a solferinói térség üdvözölte. Elárulja néhol, mily élénk benyomást keltettek szívében az épen akkor lezajlott hadjárat emlékei; az akkori sajtóviszonyok közt azonban alig jelezhetette mindezt. Annál nagyobb örömet érzett azonban, midőn egyszersmászor a magyar közszellem ébredéséről értesülhetett.

Milanóban első dolga a tündéries székesegyház megtekintése volt, mint ezt buzgó protestánsnő létére is mindenütt megcselekedte. Csodálattal adózott az építés és képirás remekeinek; de őt is irtózáttal töltötte el és sértette műérzékét sz. Bertalan-nak rózsaszín-márványból faragott életnagyságú szobra; a szent Ambrus-templom régiségei közül hazai vonatkozásával (mely már Laxenburghan is észrevétette vele Mátyás király képét) egy márványravatalban fekvő hűn-magyar vezér érdekelte legjobban. S a gyűjtemények mellett hogyan feledkezett volna meg Európa legnagyobb színházáról, a Scaláról, melyhez képest azonban erőtlennek találta az énekesek hangjait.

Harmadnap a Como felé gyönyörű vidéken folytatta útját. Maga a tó elragadta, — benyomását azonban hasonlítani sem akarta a tengeréhez. Be kellett érnie azzal, hogy csak néhány vilálat tekintsen meg s lássa azon jávorfát, mely alatt Plinius pihent

valaha. Az Unió-gőzösön külön sétaútat is tett a tapon — s nem a nagyszerűt bámulta, hanem a földi paradicsom bájait csodálta.

Nem csekélyebb hatást gyakorolt reá a Lago Maggiore; itt azonban már inkább az Isola bella grófi kastélyának mű- és történelmi gyűjteményeit vizsgálta.

Szinte fájdalommal vált meg a tó fölséges vidékétől, hogy Genuába utazzék, hova a roppant hőségtől teljesen elbágyadva s elkedvetlenedve érkezett. A fürdő után azonban ismét korábbi könnyedségével indult a márványpaloták s még inkább talán a tenger és a bájos környék szemléletére. Nehezen tudott szokni az októberi napok forróságához és a »szerecsenek«, mulatok nyüzsgése majdnem azon képzelődésre indította, hogy valahol talán a tropusok közt jár. S nő létére ez annyiival könnyebben eshetett volna meg vele, mert a genuaiak még nem ismerték kora rém-divatát, a krinolint s eszményies fejdíszök is nagyon különbözött a párizsi divat alkotásaitól.

Flórenczbe postakocsin kellett mennie, a mi nagyon költséges, fárasztó s a rosz lovak miatt nagyon is hosszadalmas; — im, a vasutakon elkényeztetett nőnek panasza, míg előzői még az egész félszigetet ily módon kényszerültek bejárni. Chiavari felé pedig roppant vihar, sőt fellelgeszakadás érte utól, úgy, hogy útját sík víz borította el. Bokros lovakkal kész veszedelem lett volna ily körülmények közt továbbutaznia. Azután, hogy a felhő kimerült, a szélvihar elült, — elnyomta őt az álom s a vadregényes vidékeket csak álomban láthatta. Carrara vidékétől azonban ismét visszanyerte érdeklődését. Pisából gőzkocsin gyorsan haladt Flórencz felé, melyet a maga ódon palotáival nagyon szomorúnak talált. A régi jó idők után epekedve, mintha ezek is fájlalnák fennmaradásukat. Világítása oly gyenge, hogy alig tájékozódhatni. Készséggel ismeri el azonban, hogy művészet dolgában Flórencz a föld legdúsabb városai közé tartozik. Benyomásai közül csak annyit, hogy a Pitti-palotát nagyszerűnek, de szintén komornak találta. Azt ugyan elfelejti megemlíteni, látta-e a medici Venust s mint hatott reá, de elmondja, mily gyönyörrel nézegette a szalmakalapokat s hogy a flórenczi ételek és sütemények csaknem ehetetlenek.

Vasuton ment Livornóba s onnan a Lombardo vitorlás gőzössel vissza Genuába, hol tanuja volt Victor Emánuel bevonulásának (okt. 16.) »A hős király harcziás bátorság jellegét viselő arcvonalai — úgymond — a szív angyali jóságának szelid ár-

nyalata által válnak oly igézetesekké.« Magyar, protestáns nő léte, az akkori politikai események hatása alatt, hogyan ne rokonszenvezett volna vele? Viszont ő maga is büszkén emlegeti, az olaszok mint szeretik a magyarokat; ha a Comón teljes udvariassággá változott a francia-család, mikor megtudta, hogy ő nem német, hanem magyar, a flórencz-livornoi úton viszont egy csinos és művelt flórenczi ifjú halmozta el őt — e czímen — udvariasságával. S különben becsülik már nemzetünket s rendkívüli érdeklődéssel kísérik mozgalmait.

Genuából Turint kereste föl, mely igen kellemes benyomást tett reá. S a király testvérének, a volt genuai herczegnek parkjából az Alpok fölséges panorámájában gyönyörködött. Siet megjegyezni, hogy e palota gondviselője magyar származású öreg nemes, kinek nagyapja még Savoyai Jenő herczai alkalmával került ide.

Turinból csak Susáig mehetett vasuton; ott postakocsira kellett átszállnia s úgy tette meg, tizenötöd-magával, szédítő útját a Mont-Cenisn át, hol »a Mindenható dicsőségét csodaműveiben elragadtatással bámulá«.

Mielőtt tovább követnők őt a ragyogó Párizsba, térjünk ismét vissza a világtörténelem minden korszakában szerepet játszó Rómához, hogy megismerkedjünk még két magyar nővel, kik huzamosabb ott tartózkodás után irták le az örök várost.

Az egyik de Gerando Ágostné, gróf Teleki Emma 1866-ban; a másik Uhrl Józsa, 1888-ban. A grófnő gyermekeinek, Uhrl pedig növendékeinek kedvéért nyult tollhoz. S ha különböző időben és különböző terjedelemben is, mindkettő kedves és tanulságos művet nyújtott.

De Gerando könyvének czíme: »Hedvig és Andor utazása Rómában«.¹ Ha még oly öröömre esnék is e gazdag tartalmú könyv ismertetése, erről, tér szűke miatt, le kell mondanom, hogy kalauzul oly földön követhessük őt, melyről, hasonló tájékozottsággal, magyar nő nem irt. Tehát Görögország leirói közt találkozzunk vele ismét. Meg kell azonban említmem a másik turistánőt, ki a legmodernebb módon, t. i. igen népes, társas kirándulás alkalmával kereste föl Rómát; már csak azért is, hogy lássuk a különbséget a mostani s a félszázad előtt való utazás közt. Uhrl Józsa, a pozsonyi áll. tanítónőképző-intézet igaz-

¹ Irtá anyjok. Párizs. 1866. — 8-r, VIII és 510 lap, rajzokkal.

gatója, több évet töltött Olaszországban, hová, hosszabb távollét után, 1887. végén, XIII. Leó pápa aranymiséje alkalmával, néhány volt tanítványa kedvéért tett újabb kirándulást. Teljesen ismerte a földet, melyet fölkeresett s ez okozza, hogy róla írt füzetkéje¹ tanulságosabb sok vaskos kötetnél. Jellemzi a nőt, hogy már Budapestre érve is, társaival először a főtemplomba ment, hogy imádkozzék, — személyöket, vállalatuk sikerét az Úrnak ajánlván. Vagy az, hogy midőn Laibach és Loitsch közt ismételve s majdnem másfél napra elakadt gőzösük végre ismét tovább mehetett, éppen karácsony estéje lévén, elővette bőröndje fenekéről a pozsonyi karácsonyfa néhány friss, illatos ágát, — társnői azokat mesterségesen egész fává csavarták, feldíszítettek tarka papirokkal, czukrokkal, almákkal, kis gyertyákkal s úgy ülték meg karácsony estéjét e didergő utasokkal, éppen a monarchia határán, Cormonsnál.

Decz. 21. indulva, csak 25-én értek Velenczébe, hol a meztlábas barátoknál (Gli Scalzi) valóságos magyar misét, magyar éneket hallgattak ők s a velük ment nagyszámú magyar zarándokok. Otthon volt Velenczében, melyet az idő rövidsége mellett is meglehetősen megismertetett ifjú barátnőivel. Flórencz mellett ezuttal csak elrobogtak, hogy majd hazatértek alkalmával vegyék szemügyre. Erősen fázott most az Arno kies völgyében, hol pár év előtt a rózsákat nagy kosarakban hordta a karácsonyfa díszítésére.

Öt napi utazás, kényelmetlenségek s izgalmak elviselése után érték el az örök várost, Rómát, melyet néhány nagy vonásban ügyesen vázolt, seholsem tévesztvén szem elől a magyar vonatkozásokat sem. A pápa december 30-án fogadta a magyar tanférfiak zarándoklatát s ennek és az 1888. évi január 1-én tartott aranymisének leírása alkalmi, de egyuttal ünnepi szint ad a könyvecskének.

Még azon este Nápolyfelé folytatták utjokat Rómából, melynek megható múltja s minden, a mi abból emlékül maradt, összhangzásban áll a történeten kívül a természettel is, — elbűvölte mindnyájunkat. Öt talán annál inkább, mert a behatóan ismert város, most, a kábitó és megkapó ünnepek zajában mint szép álmot tűnt tova; s az a jelenet, midőn a 78 éves pápa »At orbi et urbi« szava egy tömegben 80 ezer főnyi térdelő keresztényt

¹ Emlékek római útamból. Pozsony, 1888. — 8-r., 30 lap.

áldott meg, művének szellemére sem maradhatott hatás nélkül. E mély vallásosság, jó elbeszélő modor s a tárgy ismerete ad e füzetkének oly becset, melyet alig várnának tőle azok, kik nem méltatják eléggé a röviden-írás művészetét.

Nem hagyhatom említés nélkül azon bátor nőket sem, kik a fényes vagy érdekes városokban kínálkozó műélvezetekről és kényelemeiről lemondva, a természet vad szépségeit szerették s fáradságot nem kimélték, veszélytől nem rettegtek, hogy megismerkedjenek velök.

Magyar nők Svájc nem egy hegyóriására mentek föl; s ha a jegeseken túl jutva, a férfin is büszke önérzettel tekint le a lábainál elterjedő hegyóriásokra, bizonyosan még több joguk volt a nőknek, hogy sikerük örömmel töltse el keblöket.

Élükön Tauscherné Geduly Hermina áll, ki egymásután kereste föl az Ortlert, Tyrol és Svájc legnevezetesebb 3000 méternél magasabb 50 hegycsúcsát a híres suldeni vezető, Dangel Péter útmutatásai, vagy kalauzolása szerint. Edzettségét mutatja, hogy 3200 m. magasságban egyszer a Zinal-Rothhornnál baj nélkül tölthetett egy éjt szabad ég alatt. Mirafiori gróf, Victor Emánuel fia, meghíván őt atyja vadásztelkeinek meglátogatására, elhatározta, hogy ezúttal Olaszország, vagyis délfelől keresi föl az európai hegyek királyát, a Mont-Blancot. 1881. július 27-én indult ki Villeneuveből a Savara hegyi patak mentén fölfelé a Grand Paradis-hoz. A Val-Savarenche végén levő Pontnál kellemes pásztorkunyhóban töltötték az éjt s másnap már reggeli 3 órakor útra készen álltak. Nagynehezen, körülbelül 3 órai gyaloglás után értek el a Glacier de Montandenihez, mely egészen a Grand Paradis ormáig terjed. Bámuló csodálattól áthatva kulcsolta össze kezeit, midőn magára az oromra is fölért. Kilátásának fénypontja a páratlan szépségű Weisshorn volt, melyet ő a szellemi nemeség típusának nevez: »kizárólag szépségi vonal, teljes összhang, semmi szabálytalanság, semmi közönséges«. Éjjel a montandeni kunyhóknál háltak meg. Másnap alig várta már, hogy Aostába érjen, úgy vonzotta magához a Mont-Blanc, mely visszatértökben vakító fényben állt előtte. Julius 30-án értek Courmayeurbe, melynek kopár, szintelen vidéke kissé kiábrándította. A Mont-Blanchól sem láttak sokat, mert nagy részét eltakarta a Mont Chétif. Villámlás, zápor egyideig akadályozták fölmenetelüket. Végre augusztus 3-án férje s tyroli vezetőinek kíséretében indult meg az Allée Blanche ösvényein s egészen elragadta e jéghől és

sziklából álló hatalmas gát, mely »vállain Európa tetőpontját emeli«. Az éjt az Aiguille Grisei deszkakunyhójában töltötték, még pedig nyomorúságosan. Augusztus 4-én jegeseken, egymásra hajló veszélyes sziklákon, lerohanó szikladarabok által való összezúzatásnak kitéve folytatták utjokat fölfelé. 12 órai vándorlás után este 5-kor értek a Mont-Blanc ormára, melyen 3 köztársaság, Franciaország, Svájc és Éjszak-Amerika zászlait lengette a szél.

A bátor asszony 4810 méternyi magasságban a legmagasabb ponton állt, melyre magyar nő idáig eljutott.

Az éjszaki oldal hóhajlatain szállt le onnan, lámpavilágnál, a grands Mulettig s másnap a Bosson-jeges hasadékein s erdőkön és réteken át Chamonixba. Kirándulását, mely maga is figyelmet keltett, igen szellemesen és kedvesen beszélte el a »Földrajzi Közlemények«-ben.¹

A vezetőik irodájában, Chamonixban őrzött könyv szerint 1809-től 1887 aug. 31-ig összesen 1050-en mászták meg a Mont-Blancot, köztük 61 nő s ezek közt 32 angol, 15 francia, 4 orosz, 3 amerikai, 2 svájci s 1—1 porosz, dán, osztrák és magyar.

Geduly Hermina érdemét a magyar turistaság történetében ehhez képest kell méltatnunk.

Újabb időben, mint szerencsés hegymászó, Nagy Béla genfi tanár neje, Gérard Anna keltett figyelmet, ki minden nő között először jutott fel a 3975 méter magas Viescherhornra, mely az Aletschhorn és Finsteraarhorn közt emelkedik. A föl- és lemenetel 1888. aug. 31-én viharos, ködös időben 14 órát vett igénybe.

Mindez adatok dicsőségére válnak a magyar turistaságnak. Természetes azonban, hogy a legtöbb nő kevesebb élvezetet talál a hegyóriások fölséges csendében, mint a világvárosok kábító zajában.

Kövessük tehát őket oda.

III.

Francia- és Németország.

Bulyovszky Lilla 1857. aug.-ban indult külföldi útjára. Párizs, hova előbb is elragadta őt képzelete, midőn egyik-másik beszélyének színhelyévé tette, Németország, melynek színművészetét már otthon, vendégszereplőktől kezdte becsülni s az volt

¹ 1882. 218—232. l. (Utazásom a Mont-Blancra.)

czélja, hogy francia és német művészekről tanulva, emelje saját s vele nemzete művészetét.

Megfogadta egy nagy író tanácsát, hogy csak érdekeset, újat, mulattatót írjon s ne igen keresse mindabban, mi az igaz? Könyvében elejétől végig csevegő hang uralkodik, a mi igen jól illik egy jeles színésznőhöz, ki Badenben, mindjárt útja kezdetén, először is Saphirt keresi föl. Már ez is egy kis programrontással járt. Hogy őt és művészbarátnőjét, Kastner Rózát lássa elhatározta, hogy Bécsből Grácra és Laibachon át először Triesztbe megy, — Párizsba pedig majd csak egy hét múlva.

A tájakon, melyeken járt, a szépet kereste mindenütt és szeretetreméltó, de kevesetmondó általánosságokban fejezte ki elragadtatását. Mulatott az angol mérnökön, kinek szája tátva maradt a Semmering-pálya merész kanyarulatainak és emelkedéseinek láttára; Grácnál őszintén bevallja, hogy a nevezetességeket nem nézte meg, mert csak barátnőjét látogatni ment oda s mialatt a Grác és Laibach közt levő szépségeken lelkesedik, megjegyzi, hogy érette pedig egy gavallér utitársa sóhajtozott. Már az első lapok meggyőznek tehát arról, hogy az útirajzokat oly nő írta, kinek jól áll egy kis különczkedés. De nem kevésbé érdekes, mire ügyelt útjában egy ilyen kellemes turista.

A gyorsvonaton éjfél tájban érkezett Triesztbe; nem volt tehát része abban a legközvetlenebb benyomásban, melyet a tenger végtelenségének első megpillantása kelt. Ő csak itt-ott látott egy-egy felcsillanó hullámot és csak másnap, közvetlenül szállodája ablakából, gyönyörködhetett abban. Addig ráért álmodozni Trieszt változatos multjáról, melyet morva gavallérja beszélt el neki, ki verseket szavalt és virslit evett. Triesztben azután megismerkedünk az rió nő csolnakosának, Giacomonak szerelmi történetével, egy divatlap redactrixével s még azzal is, hogy a morva gavallér nem látogatta őt meg, talán azért, mert vetélytársat sejtett egy másik, ifjú magyar utitársban; ezeken kívül azonban csak a templomokról és a színházakról hallunk még valami általánosságot. Meleg volt nagyon s a művésznő vasárnapra Saphirhoz volt hivatalos — Badenba.

Igy is négy napot töltött Triesztben, hol Giacomo szerelme érdekelte legjobban. Visszafelé utbaejtette az adelsbergi barlangot, melynek leírásától azon vallomás árán óhajt szabadulni, hogy úgysem volna képes rá. Mindazáltal, megkapó képet rajzol arról. Pünkösdi másodnapján miként lehet bor és sör mellett mulatni

a természetnek e nagyszerű és titkos műhelyében, hol szent borzalómmal járkált, nem tudta megérteni.

Szombaton este ismét Saphirnál volt már Bécsben s külföldi útját voltaképp kedden kezdte meg. És pedig, Salzburgig kocsin. Mölkön éjszakázott, Eonsben és Linczben csak pár órát, Gmundenben azonban egy egész napot töltött. S ha oly bőven beszélne a vidéknek, különösen Lambachnál kezdődő szépségeiről, mint a kereskedő történetéről, ki vele azonagy postakocsin vitte haza pár napos feleségét, valóban sok érdekest hallanánk.

Gmundenben vált el utitársaitól s Ischelbe, hol egy öreg francia nyájaskodott körülötte és Salzburgba egyedül érkezett. E rendkívül kedves városról és környezetéről teljes lelkesedéssel s aránylag bőven tájékoztat, Igaz, itt sem állja meg mese nélkül, de ez legalább a turisták előtt is tanulságos, mert a hellbrunni csodálatos vízművek készítőjének (Roseneggnek) szomorú történetét, vagy mikor egy doctor jurisszal és nejével a Göhlre sikertelenül tett útját, meg azt mondja el, hogyan boszulták meg magukat a doctoron, ki szegyenében egy időses tyroli nővel, kettecskén indult fel mégis a Göhlre, míg ők a Pásztorhalomra (Hirtenhügel) rándultak ki. E mulatságos turista-kalandot élénken beszéli el; s megszólaltatta őt a Königssee csodás vízhangja is, melynek a kedvéért legjobb szerepeiből szavalt.

Szeszélyét követve, azután egyelőre említetlenül hagyta Münchenen, Stuttgarton és Karlsruhén át tett útját s egyenesen Párizsba vezetni olvasóját.

Párizs, melyet szép nyári este látott először, a mint sugárútjait ezer meg ezer lámpa oly tündériesen világította meg, eleinte leverte, mert tökéletes árvának érezte magát roppant embertömegében. Az első napokban senkit sem talált otthon, kikhez ajánló levelei szóltak. Eleinte Dumas is eltagadta otthonlétét; de mikor megtudta, hogy m a g y a r színésznő, a lépcső aljáig futott, úgy hozta vissza az elkeseredésében már hazafelé indulót. S ezzel új világ nyílt meg előtte. Az öreg Dumas s az ő kaméliás hölgyének megteremtője, Doche Eugenia vezette be oda. A magyar színésznő láthatta-e irigység nélkül a francia közönség akkori kegyeltjének tündéries lakását? — De nem a fényt, hanem csak a színházakkal való rendezett viszonyt s a közönségnek a színházakkal szemben követett magatartását irigyelte. A színházakról könnyedségében is igen tanulságos rajzot ad, amint egyáltalán alig fordít egyéb tekintetekben gondot l'a-

rizsra, mint színházi és irodalmi életének ecsetelésére úgy, a mint azt — főkép a szalonokban — ismerni tanulta. Dumas, Jules Janin, Ristori, sőt ennek haldokló ellenfele, a nagy Rachel is jóakaróinak sorába lépett. Róluk és a színházakról, hol bámulatba ejti az a gyarlóság, melylyel Schiller és Shakespeare darab-jait előadják, szívesen és hosszasan cseveg.

A város leírására alig mer gondolni; épen azért, mert a gondolatokban legszegényebb is száz kötetet írhatna róla. Csak a Place de la Concorde-ra, a Tuileriákra, a Louvre kincseire nézve tesz kivetelt. Ez utóbbiakat 3 napon át tanulmányozta, mindamellett elég szerény beismerni, hogy ennyi még futólagos jegyzetek tételére sem elégséges. Versailles képtárában Dumas szellemes, ha nem is épen mindig históriai alapon nyugvó magyarázatait hallgatta. Leírásai tehát nagyon is eltérnek az útikönyvek modorosságától. Ép így, midőn a Père Lachaiset dr. Rotureauval, Párizs egyik legnevesebb orvosával járja be, ki egy év előtt Magyarország ásványforrásait a helyszinén tanulmányozta. Nagyon elszomorodott. A pesti vaczi- és kerepesi-út sok jeltelen sírja jutott eszébe, midőn itt a kegyelet fényűzését látta. Hanem a rokkantak menedékházának és Napoleon sírjának meglátásánál már terjengősen beszéli el azt az adomát, XIV. Lajos mint használta Louvois kincseit a menedékház javára.

Az izgalmakban szinte kifáradva vált meg Párizstól. Amiens, Arras, Valenciennes és Mons már alig érdekelte. Csak Brüsszelben tért vissza lelkének rugalmassága. Ezt sem az út tette, hanem egy 20—30 felsőrokkba burkolt fiatal ember, ki azt panaszkolta el neki, hogy egyformán szeret két nőt s most az ő tanácsát kérte. Ezt lapokon, Brüsszelt sorokban írja le. Csak egy napot töltött ott, mert nem találkozhatott báró Jósika Miklóssal.

Elbeszélések nyomán legtöbbet várt rajnai útjátél. Azonban rosszul érezte magát s nem sokat adott a természet szépségeire. Annál szorgalmasabban jegyezgette Dumas adomáit, ki vel véletlenül találkozott a hajó fedélzetén s ki azonnal közép-pontja lett a társaságnak.

Alig szól Kölnről, Bonnról, hol kiszállt, de hosszasan beszéli el a német költészetben annyiszor felhasználta Loreley-mondát. Oberweseltől kezdve néhány rövid jegyzetet közölt útjáról, úgy Maincztól, Mannheimről, Heidelbergről, Darmstadtról is. De Wiesbadenről sem talált egyéb feljegyezni valót, mint azt, hogy ott

megláthatta végre Méryt, a költőt, kit Párizs legszellemesebb emberének tartanak.

Megkedvelte Frankfurtot, melynek életmódja inkább emlékeztet Párizsra, mint Németországra; hogy mégis ott járt, a parkok, sétahelyek, kertek emlékeztették reá, mint a német városokban egyaránt. Szerinte először is Pestváros polgármesterét kellene odaküldeni, utazni. A csúnya kis színházban Schiller Räuber-ében Bognár Vilmát látta, mint Amáliát.

Ha Kasselbe nem egy mézesheteit élő párral utazik s ha nem volnának goromba pinczerek, rosz ételek, italok és szobák a világon, keveset tudnánk Kasselről, melynek környékén azonban egészen elragadta Wilhelmschöhe. Innen, Braunschweigen át, Hannoverbe utazott, hol 3 igen kellemes napot töltött egy színésznő barátjánál. Hamburgban viszont a Noblée-család és Wurda énekes kötelezte le szíveségével. Az utóbbi még nem felejtett el magyarul. A német színészet történetében oly fontos városban főkép a színházakat látogatta. — Berlinben viszont Wallner Ágnes, ki Pesten is vendégszerepelt, fogadta őt minden nyájassággal s az írók és színészek körében itt is sok ismeretséget kötött. Általán azt ajánlja minden magyarnak, ki átlépi hazája határait, hogy inkább az idegen emberek, mint az idegen tárgyakat tanulmányozza, természetesen, működésének saját körében. Különben nem feledkezett meg Berlin nevezetességeiről, különösen az új muzeum német mythologiai festményeiről sem, melyek Müller, Herdenreich és Richter alkotásai.

Csak ezután emlékezik meg Münchenről, melyet művészet dolgában az európai városok királyának nevez. Hat napot töltött ott, holott négy hétre lett volna szüksége, hogy némileg tájékozódhassék. Később bő alkalma nyílt reá, midőn maga is egyik vezéricsillaga lett azon színháznak, hol ekkor a pesti Grill tenorja aratott tapsokat. Csak órákig lehetett Augsburgban s 1—1 napig Stuttgartban és Karlsruheban, vagy Baden-Badenben, hol nem kisebb a fény és pompa, mint magában Párizsban. Vállalkozó szellemre mutat, hogy a mint Münchenben fölkereste a kir. sörházat, úgy itt sem kerülte el a hirhedt játékbankot.

Ily kitérés után Berlinnél veszi fel ismét utazása fonalát.

Berlinből Lipcsét érintve ment Weimarba, hol három napig időzött Liszt Ferencz, Bülow s ennek neje társaságában. Útiruhában vett részt egy fényes estélyen, hol köztetszés mellett szavalt egy magyar költeményt.

Drezda, e kiválóan német város, volt utolsó fontosabb állomása. Kedvesen, szeretettel jellemzi a nyugodt, kedélyes, zajtalan, fényt nem hajhászó, szép, de fel nem tűnő, gazdag, de nem pazar, szerény, házias és kaczérság nélkül érdekes várost, — felsorolja szépségeit, ritkaságait s élvezettel csodálja a képtár remekeit. E városban viszont dr. Kühne német írónál s neje-nél talált szíves fogadtatásra. A háziasszony Jókai egyik regényének német fordítását olvasta s egy estélyén Bulyovszky Lillának is szavalnia kellett. E család életében az igazi német házias erényeket kívánja szemeink elé állítani.

Ezzel végződik utazásának ecsetelése; könyve¹ pedig azon nyilatkozattal, hogy haza- és művészetszeretet oly szenvedély, mely erősen állhat egymás mellett; őt mindkettő lelkesíti; miként egyesítheti őket, az a jövő titka. Hiszi azonban, hogy az irodalom terén sem ezuttal találkozott utoljára olvasóival.

Valóban találkozni fogunk még vele. Előbb azonban vissza kell térnünk a kedves W a s s Ádámnéhoz, ki, mint láttuk, 1859. októberében ma már követőkre nem találó módon, postakocsin hajtattott keresztül a Mont-Cenisn. A keleti oldalon, nagy öröme-re, St.-Jean de Mauriennetől ismét vasuton folytathatta útját s Culoznál ért francia földre, hol Aine-megye a magyar alföldre emlékeztette.

1859. október 20-án érkezett Párizsba s úgy látszik, nagyon is igénybe vették a részletek, mert elfelejtett számot adni az egésznek benyomásáról. Az első három nap a tájékozódás megszerzésével telt el — s az utóbbiakat is többször töltötte egyszerű barangolással. Nem látta még a templomok, paloták belsejét, a műgyűjteményeket, midőn — nagyvilági neveltetése mellett is — végigcsodálta a ragyogó kirakatokat s midőn, már harmadnap, fölkereste párizsi divatlapjának kiadóhivatalát, hogy útbaigazítást nyerjen tőle, mely czégek-nél vásároljon. Ő maga különben kemény szavakban fakad ki a fényűzés ellen, mely a társadalom anyagi és szellemi romlásának egyik lényeges oka s mely becsületes szülék leányait oly gyakran ejti áldozatul. Hanem azért férjével s a száműzött gr. Bethlen Miklóssal ő is végignézte az efajta nőknek egy táncmulatságát, a varrólányok bálját s elment nevetgél-ni az Eldorádo-kávéház énekeseinek előadására.

¹ Úti naplóm. Pest, 1858. Két kötet. Németül: Mein Reisetagebuch. Pest, 1858. VI és 232 lap.

Igaz, tartozott is vele, ha valóban megakarta ismerni a modern Párizst.

Másrészt olykor szinte az érzelgősség vádját emelhetnők ellene. Így, midőn versaillesi kirándulása alkalmával a kis svájci faluban Mária Antoinette kedvencz fája alatt ülve merengett e királyné szomorú sorsa felett; vagy midőn az orleansi herczeg emlékére épült kápolnában protestáns nő létére is rövid imát végzett az 1842-ben szerencsétlenül járt herczegért, kinek s még inkább anyjának sorsa fájdalommal töltötte el. Azonban szárazon beszéli el, halottak napján mint látogatta meg a Père-Lachaiset s a Pantheont. A Louvre mügyűjteményeivel sem bánt kegyesebben. Csak általánosságban fejezte ki elragadtatását; rokonszenvét azonban, úgy látszik, az izgalmas népelet bilincselte le. A miloi Venust nem vette észre, legalább nem szól róla; de megbámulta a ballet tündérét, Ferrarist. »Párizsban járni s Ferrarist meg nem nézni, valóban vétek volt volna!« Az pedig, hogy a ballet nyolczvan tagja magyar nemzeti tánczot is járt, majdnem olyan honleányi büszkeséget keltett benne, mint a mily örömet okozott neki az a hír, hogy otthon egyre izmosodik a közszellem s hogy Párizs lapjai előszeretettel foglalkoznak a magyar ügyekkel. Hiszen talán a hôtél d'Espagnet et de Hongriet sem annyira finom konyhája, mint czíme miatt látogatta!

Gyakran járt színházakba s a művészeteknek e hajlékait kedvelte leginkább. Előadásokról szólva, ítéleteit is biztosabban mondja ki s ezeket nem a lapok színtudósításaihoz, hanem saját benyomásaihoz méri. Nem ragadta el pl. a nagy opera Troubadourja s a száztizezer frank fizetésű tenor énekét hamisnak találta a legnagyobb mértékben; közepesen játszották Meyerbeer Pardon de Ploermerját is; annál jobban elragadta az olasz operában Alboni és Penca aszonyok csodaszép éneke. Sok dalművet hallott, főkép Bécsben, németektől, olaszoktól; ily fölségeset azonban sohasem! Nagy tömegben való éneket Schiller párizsi szobrának leleplezésénél élvezett, hol 500 zenész kísérte 200 személynek énekét. Német szellemnek francziák által hozott hasonló hódolatról azóta sem igen emlékezhetnék Párizs egyetlen látogatója sem.

Egyébiránt alig van nevezetesség, melyet meg nem tekintett s hol hosszasan, hol röviden le nem írt volna. Az élénk, de nem elég erős idegzetű nőt meg is viselte a sok járkálás; kifakad a gránitkeménységű aszfalt ellen, melyen nem járhat szívesen, ki zöld pázsiton, vagy gyöngén porondozott ösvényen

szokott sétálni. Elfáradva, olykor nagyon is kihúzta a »Bánffy-hajnal«-t, hogy üdítő álm után újra bebarangolja az utcákat.

Kirándult a vidék főbb pontjaira is: Versailles, Sévres, St.-Cloud nevezetességeinek látására. Szinte látszik rajta, mennyire jól esett neki, hacsak pillanatra szabadulhatott a roppant kötömeg közöi, mert alig győzi dicsérni természetök, műkertjeik szépségét.

November 17-én indult hazafelé a világvárosból, mely úgy lebilincselte. Egész őszinteséggel vallja meg, hogy a tőle való válás gondolatára némi homályos bánatfelleg sötétítette el lelkét; — pedig szülőföldje és kedves gyermekei felé vezette útja. Útközben magára haragított egy németet, mert a lánczhídát szebbnek mondta a Kölnből Deutzba vivő rácsozatos hídnál; — különben pedig oly sietve utazott, hogy Drezdában csak az udvari színház megtekintésére vett időt, s a katolikus templom gyönyörű énekes miséjét hallgatta végig; a képtárt azonban meg sem nézte.

Prágában is csak egy napot töltött; de jól felhasználta a rövid időt. Kevésről ad számot, de az erdélyi nő nem hagyhatta szó nélkül, hogy a Szent-Veit templom egyik szögletében látta Báthory Zsigmond síriratát is. Különben szinte álmélkodva beszél e templom drágaságairól, a nélkül, hogy törődnek művészi értékökkel.

November 23-án Bécsbe, 28-án Pestre, s másnap Kolozsvárra érkezett. Visszaemlékezéseit még azon télen megírta s így semmi sem vezett el megfigyeléseinek üdeségéből. Könyvét a lapok szívesen fogadták s mutatványokat közöltek belőle; nem az a kor volt még az, midőn másodrangú lapok is »saját külön tudósítót« tartottak Párizsban, hogy annak eseményeiről gyorsan tájékoztassák olvasóikat.

Ily tudósítók közt, elvétele, ma már magyar nő is akad s könnyed tárczák íróiról meg is emlékezhetném, ha ily tárczák megbeszélése egyáltalán föladataim sorába tartoznék. Azonban nemcsak ezeket kell mellőznöm, hanem az 1860-ban utazó Heckenast-Bajza Lenkének Ems, Brüssel, Antwerpen, Ostende és Párizs nevezetességeit »Nyugat-Európa« czímmel 1862-ben ismertető kötetét is, melyet, nem csekély meglepetésemre, nagy könyvtárainkban nem találtam; továbbá azon, igazán figyelmet érdemlő két kötetet is, melyet az 1867. évi világtárlat alkalmából »Antonina és Attila könyve« czímmel de Gerandoné, gróf Teleki

Emma bocsátott közre. Ő, a ki sok évet töltött Párizsban s ki annyi nagy férfiú barátságára hivatkozhatott, nem is irhatott e világvárosról útirajzot, mert hiszen az második hazája lett. Alaposabban, szebben, nagyobb lelkesedéssel, több szellemmel és behatóbban nem szólt arról magyar nő. Egyrészt azonban, mert művét e szerint nem is sorolhatjuk a többé-kevésbbé felületes útirajzok közé s másrészt, mert őt említettük már, mint Róma s ismerni fogjuk, mint Görögország leíróját, az újabbak közül még csak Szentpáli Janka párizsi útját kívánom vázolni.

Szentpáli Janka, utóbb Szabó József altábornagy neje, ki Homorod név alatt 1888-ban is adott ki egy beszélyfüzetet, hogy ne mondjam a harminczas vagy negyvenes, de legalább is a hatvanas éveknek hazafias lelkesülségével eltölt honleánya, Budapestről Párizsba indulva,¹ Visegrádnál az ősi dicsőséget, Érsekújvárnál, Pozsonynál már a magyar szó elnémulását gyászolja. Könyvének bevezetése a hazaszeretetet apotheosisa. »Leginkább ti, anyák! Ti vagytok főbűnösök abban, hogy gyermeketekből kiirtjátok a hazaszeretetét . . . .« S köny szökik szemeibe, midőn, Marcheggen túl, már idegen földön rohog tovább vonata. »A waggonajtók csapkodása riasztá föl merengéséből; széttekintett s úgy látta, útársai közül egy sem tépelődik hasonló érzelmekkel. Arczaikról bankrészvény, termés, sertéshizlalás sugárzott. — Érzelem . . . lelkesülség . . . . Hiszen ezek elavult phrasisok, divatból kiküszöbölt czikkek! Ki tudna ma már valakiért, vagy valamiért lelkesülni.«

Bécs megpillantása is először az oda dicsőséggel bevonuló Mátyást juttatja eszébe, a Himmelpfortgasse III. Béla leányát, Ottokár nejét, Constantiát, kinek ott 1230-ban alapított apácza-monostorához egy szép legenda fűződik. Nem tud mindenkor szabadulni a conventionalis útleírók modorától, máskor azonban teljesen előtérbe lép egyénisége. Így, midőn számot ad azon benyomásáról, melyet a belvedereben reá Engerth képe (Manfréd tarenti herczeg nejének, Ilonának, gyermekeitől való elválasztása) reá tett, vagy midőn bemutatja Bécsen túli útársait: a köpczös francia nevelőnőt s a hórihorgas 70 éves lengyel grófkisaszonyt.

Münchenben, hová Linczen, Salzburgon át jutott, ép oly áhítattal bolyong a képtárakban, mint tette már Bécsben is. »Csodáljuk — fakad ki egyszer — Titián és Rubens színvegyü-

¹ Budapestről Párizsba. Útirajz. Irta Szentpáli Janka. Budapest, 1874. — 8-r. 194 lap.

letének pompáját, Correggio félhomályát, a középkori vallásos német festők vékonykarú, görnyedt, sovány szentjeit, kiknek rút-sága csupán az arcz megható kifejezése által kárpótoltatik; míg az olaszok legtöbbje nagyon is földies madonnákkal tölté tele a mennyországot; de színvegyületet szépséggel egyesíteni, s összhangzásba hozni a mi korunk van hivatva. S e feladatot mindenek-fölött (Kaulbach Vilmos) e rendkívüli geniális mester oldotta meg Heinse kívánalmának megfelelően, alkotva érzelemdús alakokat, melyek hallgatva beszélnek.»

Búcsúzásul idézi Gorove szavait, hogy München nem Bajorország fő-, hanem Lajos király lakóvárosa s hogy a bajoroknak nincs politikai életök. »Mily dicsőség egy uralkodóra — teszi hozzá — ily magasra emelni lakhelyét! S Istenem, mily kívánatos volna tehát, ha a magyarok a politikával kissé kevesebbet, a művészettel pedig kissé többet foglalkoznának!«

Útját Münchenből Augsburgon, Stuttgarton, Baden-Badenen át, hova »szeretné elvezetni honfitársait, kiknek kezén annyi föld hever parlagon, hogy az itteni szorgalmat lássák,« — azután Strassburgon, Nancyn, Chalons-sur-Marneon és Rheimsen keresztül, Párizsba vette. Mindenikről van mondanivalója, de, természetesen, csak BADECKERE nyomán, mert gyorsvonaton utazott, és, Strassburgot kivéve, sehosem szállt ki; ott is csak pár órára.

Annál bővebben foglalkozik magával Párizsszal, mely a képzelődés Mekkája, a civilizált ember Eldorádoja, az élvek tengere, a legmagasb fény, ízlés, pompa s a legmélyebb nyomor és inség költői vegyüléke; bűneiben nagyszerű(?), erényeiben bámulatos; melyet gyűlölnünk lehet, de csodálnunk kell; gonosz lehet, mint a pokol, de mindenekfölött szellemes, érdekes, pikáns és sohasem unalmas... Fél s nem hiába, azon feladattól, hogy e nagy várost leírja; könyve alig egyéb, mint egyszerű leltár, mely csak annyiban nem mása a szokott kalauzoknak, hogy ő a magyar vonatkozásokat is előszeretettel kutatja. Az arc de triompheon pl. a csatahelyek közt meglátja »Raab« nevét is; a XIV. Lajos dicsőségére emelt szent Márton-kapuról megjegyzi, hogy azt egy magyar nevű (Hongre) építette stb.

Azonban gyakran elmélkedik és szívesen tesz megjegyzéseket. Ha már Párizsba léptekor azonnal a Bertalan-éj borzalmait elevenednek föl a protestáns turista lelkében, előtör szemeiből a köny, midőn a palais de justiceben átlépi Mária Antoinette hörtönének küszöbét, — míg más alakban látjuk ismét magunk

előtt a nőt, ki a lerombolt Louvre kertjében meglepetve látja, hogy a rosz anyáknak kikiáltott francia nők maguk tologatják szép kis kocsikban szundikáló gyermekeiket s hogy annyi cselédre bízott gyermeket, mint Budapesten, legkivált pedig Bécsben, ott távolról sem láthatni. S midőn fölemlíti, hogy nők magasabb képzésére 118 tanintézete van Párizsnak, nem nyomhatja el sóhaját, hogy »nekünk belőle jó lenne csak egy is!« Ellenben bizonyos elégteliséggel jegyzi fel, hogy abban »itthon« már előbbre vagyunk, hogy a mi akadémiánk gyűléseire nők is elmehetnek, míg az Institut karzata zárva van előttük.

Legjobban a műgyűjtemények ragadták el: a louvre muzeumában »lelkessége tetőpontján szerette volna hangosan hirdetni e nagy nemzet dicsőségét s kicsinységünk érzetében, szívében bánattal és szégyennel, előtte leborulni«, kivált mikor Raphael belle jardinierjét, vagy, a szobrok közt, a miloi Venust látta. »A női szépség s tiszta szerelem fogalmának megtestesült ideálja . . . Oh, hol a nő, mely mintaképe vala?!« S ő, ki eddigi útjában úgyszólván csak elfutott a városok mellett, órákat töltött »ez elragadó s minden mást feledtető műremek előtt«.

Sorra járta a színházakat is. A théâtre français legnagyobb drámai művésznőjének Plessy asszonyt tartja, de nem nagyobb-nak, mint nálunk Prielle Kornéliát; szerinte e színház előnye a mienk fölött a finomságban, kerekdedségben és összevágóságban áll. Sőt a nyilvános táncmultságokat is megtekintette, — igaz, oda is hagyta mindjárt, oly kirívó mimikával tánczolták a cancant.

Megfigyelte a kereskedelem és ipar kiválóbb telepeit, szólt a jótékony intézetekről (melyeknek száma száznál több) s andalgott a temetőkben, hol azonban valóban nem szeretne pihenni. Pedig »e könnyelmű, élvezni szerető nép oly végtelen kegyeletes halottai iránt s azok sírját oly bámulatos kitartással és szeretettel ápolja évszázadokig«. S Abeilard és Heloise »szent« sírjától ő is megilletődéssel távozott. Megtekintette a földalatti csatornarendszert, a hat millió halott csontjait magában rejtő katakombákat stb. és több kirándulást tett a vidékre.

Versailles nagy emlékeinél valóban nem bír arányt tartani elbeszélésében. A rövidenírás művészetének keresése szárazzá teszi, midőn a termekben, kertekben kalauzol s áradozni kezd ismét, midőn lépten-nyomon megelevenedik lelke előtt a mult. »Versailles nymphája, tedd le koszorúdat, lantodat; társnőd, e

vidék istennői eltávoztak s berkeik üresen, elhagyottan állnak. Zephir hiába űzi árnyukat, Aurora hiába koronázza dicsfényével elhagyott tanyájukat; nem fognak visszatérni soha. Örömdaluk, vitor nevetésük elhangzott, könnyű szellemtánczuk, bájos alakjaik eltűntek, — a báj bűvös szépségére a némaság s halál terjeszté ki uralmát, nyomasztólag nehezülve a képzelődés szárnyaira; hiába keressz itt már örömet s életet. Kihaltak. Menj te is, — menj, boldogabb vidékre!»

A registrálás egyszerű morgása többször változik könyvében eféle fellengzéssel. Általában véve azonban nyugodt előadás jellemzi, mi beható megfigyeléseinek természetes következménye. Különösen sikerült e tekintetben a szokások rajzolása. S még legszárazabb vázlatain is átvonul az a melegség, melyet azoknak ama czél ad meg, hogy nagy, előrehaladott nemzetek viszonyainak vázolásával hasonlókra buzdítsa honfitársait. Ha nem ismeri is Párizs szalonéletét, ismeri annak egyik, általa is méltányolt vonzóerejét, a jótékonyság érzetét, melynek nevében hívja föl nemzetét Guyon Rikárd gróf Párizsban élő családjának gyámoltására.

S ő, a ki személyes benyomásait nem szívesen közli, ezt a legleikeselebb hangon teszi. Útleírásba kevésbé való talán, de nagyon beillik egy nő gondolatvilágába. Mint beillik a könyv epilógja is, melyben Kölcsyhez méltó lendületes szavakkal köti mindenkinek szívére a hazaszeretetet.

IV.

Spanyolország.

Zádori János óta, ki 1888-ban hunyt el, Franciaország déli szomszédának, Spanyolországnak, hová pedig már Árpád magyarjai elkalandoztak, azután pedig, a középkorban, compstellai szent Jakab sírjához elzarándokoltak, nem akadt magyar leírója. Egyesek csak kisebb útikarcolatokban emlékeztek meg róla. Ujabban azonban s épen női kézből, ismét csinos rajzokat olvashattunk e csodálatos ország viszonyairól.¹

»A tirol-i havasok közt, egy kis templomban láttam egykor egy régi képet, melyről nem tudni, pogánykéz által gyújtott

¹ Különböző címeken jelent meg a Budapesti Hírlap 1886. évi 295. és 340. — 1887. évi 1., 5., 19., 44., 83., 90., 107., 118., 133., 157., 170., 253., 303. és 342. s az 1888. évi 189. számaiban.

láng füstje, vagy az idő fogta-e oly feketére, hogy az első perczenben a rajzból, a színekből nem látszik semmi, és csak hosszabb nézés után tűnik elő mind jobban a rejtett színek tarka pompája.

Ilyen Spanyolországnak első benyomása; s mindig a távoli kép jut eszembe.«

Barcelonában, hová Marseilleből hajón érkezett, 1886. okt. 4-én e szavakkal kezdi útja élményeit, benyomásait leírni Majthényi Flóra. Műve, mely nem száraz útirajz, hanem tárczacikkek sorozata, Spanyolország legjellemzőbb városairól, lakóiról és azok életmódjáról, a Budapesti Hírlap 1886—1888. évi folyamában jelent meg. Valóban megérdemelné, hogy külön is kiadja szerzőjük. Általában tájékozott arról, a mit ír; mindenestre tájékozottabb, mint megszeretett spanyol ismerősei, kik annyit tudtak hazánkról, hogy a magyarok, »ama hosszú hajú, fekete emberek, kik oda drótozni és üstöt foltozni járnak.«

Az első heteket Barcelonában töltötte, melynek a Ramblán megfigyelt utczaí életét igen élénken rajzolja, hogy oda még alkalmilag visszatérjen.

A barcelonai öbölből a Cabo Machichacon indult ki, s este ért Valenciába, illetőleg kikötőjébe Greoba, honnan lóvasúton még háromnegyed óra járás a város. »Európa kertje«, a környék őt is gyönyörködteti, de a város, Barcellona után, szomorú benyomást tesz reá. Semmi zaj, semmi vidámság. Alicante poros, fáradt pálmásorai már Afrikát juttatják eszébe. Hajójuk újabb állomása Torre vieja (Öreg torony), e sóbánya, hol a cisternákba vezetett sós tengervíz elpárologtatják. — Almeirát olyan emberhez hasonlítja, ki nagyon érdekes, de nem szép. Az ólomhányáiban elsatnyuló népet érdekesen rajzolja. Az ólomgőzzel kellemes ellentét az a balzsamos, enyhe lég, mely őt Malagáig kíséri. »A lég tele napsugárral, a piac ibolyával, rózsával és délszaki gyümölcsökkel, melyek értéktelen halma-zokként vannak odaszórva«. Maga a város szenny és piszok.

A Gibraltári-szoroson túl annál inkább gyönyörködtette »Andaluzia ezüst tálczája«, a szép, tiszta Cadix. A büszke szépség azonban hideg s ő, habár élénken írja is le a vásárcsarnokokat és a nyüzsgő népet, mely lármásan ünnepli a karácsonyt, nem oly megható ájtatossággal, mint a magyar, — nem találja örömét az utat szegélyező pálmafákban, melyek árnyékot sem adnak s madár nem dalol rajtok.

Cadix nagyszerű, de sivár szépsége után egy kis gyep, egy

kevés lomb és madárdal után vágyva, örömmel ment Xeres felé, melyhez vasút vezet. A híres bortermő nyájas városka meglegedett béke jellegét viseli magán. Kedvesen mutatja be a házaik erkélyére könyökölve elragadóan szép spanyol nőket, kik azonban ép oly szeretetreméltóan tanulatlanok. Írni, olvasni kevés úriasszony tud, s egy boltban Majthényi Flórának is tűrnie kellett azon kérdést, ért-e ehhez a mesterséghez.

A farsangot már Sevilleában töltötte, s a három utolsó napnak mulatozásait, melyeket az utcán figyelt meg, élénken írja le; ép oly híven mutatja be a műkedvelő torreadorokat is, a nélkül, hogy valami különös ellenszenvet nyilvánítana az általuk nyújtott izgató látvány iránt. Vallásos lelkében azonban visszatetszést keltett az a kegyeletlenség és buzgalomhiány, melylyel a nagyheti körmeneteket tartják. Tanulságos a sevillei híres vásár, az u. n. feria s kedves a spanyol szalagverseny, az egykori lovagjátékok e gyöngé másának rajza is, melyben a főrangúak egyik kedvelt mulatozását ismerteti meg. A műtárlatban a déli képzelődés tarkasága lepi meg. »Valóságos zománca Spanyolországnak, csak hogy fokozott, eszményített valóságban«. Azt a kedvét, hogy egy kis kirándulást tegyen a Kanári-szigetekre, alaposan lehűtötte azon szemle, melyet a Quadalquivir rozszant, piszkos hajói felett tartott. A száraz földön kellett maradnia.

Volt tehát 'ideje, hogy tanulmányozza a spanyol ponyva-irodalmat, mely többnyire kuplékat, vagy malagai népdalokat terjeszt. »A magyar király leánya« címűt ismerteti is, mert láthatni belőle a magyarok jellemzését s a hazánkról alkotott fogalmat. Majd az italica-santiponcei romokon andalog a világ mulandóságról, míg Sanlucas de la Barramedában egy, elég kietlen tengeri fürdőt mutat be.

Utoljára Granadát látogatta meg. Csalódva és lehangoltan szemlélte, mert nem oly zománccos, nem oly nagyszerű az egész, mint a képzelődés káprázata. A híres úrnapi körmenet, az Alhambra s a karthauzi kolostor bilincselte le figyelmét legjobban. S a Sierra Nevada, mely semlegesen, nyugodtan, fehérén áll és mindig egyformán; »mintha csillogó, havas csúcsai azt mondanák: Egy az Isten, bármi néven nevezzük is őt s elenyészhetetlen ol-tára a természet!«

Majthényi Flóra könyve még nincs befejezve; ha elkészül s önállóan is megjelenik, az utirajzok kedvelőinek kedvenc olvasmányai közé fog tartozni.

V.

Skandináv-országok.

Míg, tudtommal, Angliáról magyar nők csak kisebb tárcza-czikkeket írtak s alig látszik őket vonzani a szigetország, — Európa éjszaknyugati felséges tájairól irodalmi dolgokat is boscsátottak közre.

B u l y o v s z k y Lilla norvégiai útja egyszerű ötlet volt. 1864. június 6-án Berlinből néhány hónapi pihenés végett, maga sem tudta még, melyik fürdőbe indult. Szüksége volt reá. Hat hónap alatt vasúton 3600 kilométert utazott; tartott 120 próbát, játszott nyolcz szinpadon vagy százszor, — tanult, írt, látogatásokat tett és fogadott, résztvett szertartásos ünnepélyeken, unalmas mulatóságokban stb. Érezte, hogy egyelőre menekülnie kell e légkörből.

A tengeren már Riga és Stettin közt megismerkedett egy öreg lengyel ezredessel, feleségével és ennek ritka szépségű húgával. E család beszélte rá, hogy velök együtt Norvégországba menjen, melynek üde levegője jobban megerősíti akármelyik tengeri fürdő hullámainál. Elfogadta, s ez adott alkalmat neki, hogy a magyar közönségnek oly ország ismertetésével kedveskedhetett, melyet utazóink idáig alig, vagy épen nem ismertettek; pedig — úgymond, előlegezve tapasztalatait — e föld phantastikus sajtászerűsége, sajátos szokásai, mesés szépségei nagyon megérdemlik, hogy, bárha futólag ecsetelve is, képzelmünk képtárában helyet foglaljon s lelkünket a teremtés remek jeleneteivel gazdagítsa«. Könyvét, két kis kötetben, 1866-ban adta ki.¹

Mint Wass Ádámné, ő is a háború évében utazott be egy területet. Lübeckbe is csak azért ment, mert ez volt az egyetlen kikötő, melyből az ostromzár miatt, Svédország felé tengerre szállhatott.

A Najaden födélzetén ért Kopenhágába. Éjszak-Velenczének mondják mások, — neki, a távolban, Debreczen jutott eszébe. A Tivoli nevű mulatóhelyen csakugyan még aznap látott pas hongroist, magyar tánczot. A műgyűjtemények közül valóságos lelkesedésre ragadta a Thorwaldsen-múzeum; de, mint már franciaországi útjában, ez alkalommal is jobban érdekelte őt a népelet, útcza, színház stb. Csakhogy most nem voltak oly nagy

¹ Norvégiából. Úti emlékek. Pest, 1866. k. 8-r., 122 és 123 lap.

összeköttetései. Lübeckben Geibelt, Koppenhágában Andersent hiában kereste; amott úgy találta, hogy a színház olcsó helyárai lehetlenné teszik nagy művészek fölléptét; emitt zárva voltak a művészet csarnokai s utóbb is csak Götheburghan láthatott még egy előadást.

A Toll-Excellencen indultak neki a Cattegatnak, — mit ő »macskafészek«-nek fordít. Magyarul köszöntötte őt egy angol, ki hazánkban is utazott, egy öt éves fiucska pedig egyszerre átölelte térdét s »Lilla mamá«-nak szólította őt. Csak utóbb tudta meg, hogy a »lilla« svédül kicsinyt jelent. Távollevő gyermeke jutott eszébe s alig tartóztathatta vissza könnyeit. S az anyai érzés egész útján elkíséri. Valóban kedves hallgatnunk őt, midőn elbeszéli, Leirdals-öreenben, a Sogne-Fjord mellett, az első táviró-állomáson, hová fáradságos, hosszú út után érkezett, éjnek idején, barátnéjával, Olgával, mint zörgeti föl a táviró-tisztet, hogy hirt halljon azonnal Budapesten levő gyermekéről.

Norvégia partjai első pillanatra megnyerték tetszését. 32 órai hajózás után, a legesöndesebb időben érkezett Christianiába, hol a Viktoria-hôtelbe szállt. Első tapasztalata a majdnem egész éjen át tartó világoosság volt.

Sajátságos hallanunk most e nőt, ki Párizsban úgy el volt telve a nagyvilági élettel s ki egészen bele tudta magát képzelni XIV. Lajos korába, — mily kedvtelve emlegeti a norvég népnek, magának a királynak egyszerűségét, hol a kir. hercegnők együtt futkosnak egy tökehal-kereskedő leányaival. Oly angyalarczú gyermekeket s oly tiszteletgerjesztő öregeket kevés helyütt láthatni, mint a szabadságnak és demokratiának e hazájában.

Christianiában inkább a környék s a gyönyörű Oskar-Hall, mint maga a város nyújt látnivalót. Ha tehát szokatlanságával lekötötte is figyelmét a népelet, melyet ő annyira szeret, fő gondját mégis az úti előkészületekre fordította. Kedélyesen írja le, mit várhattak a cariolon való utazás kényelmeiről, mint látták el magukat élelmiszerekkel; mert ha Christianiában igen urasan és mellé igen olcsón lehet is étkezni, útközben nem-egyszer szorulhatnának flatbröre, mint a hogy később, a hegyek közt, ettek is 33 éves flatbrót, mely a kenyeret pótolná, ha tudná. Oly ingyencz különben, a milyennek ő már korábbi útjában is mutatkozott, itt sem tagadta meg magát.

Az útra nemcsak sajáttságos, vászonruhát s más szükséges kelléket szereztek maguknak, hanem külön vezetőt is fogadtak

George személyében, kiről utóbb kitűnt, hogy regényolvasás-közben néha el is téveszti az utat, sőt hogy neki magának is van külön életregénye. Ezt Bulyovszky Lilla ép úgy elcsevegi, mint a hogy — éppen útjok végén — elkészül barátnéja, Olga regényével is, mely párhuzamosan folyik az útleirással s mely szerencsés megoldást nyer. Nem is érdektelen ugyan, de arra talán még sem tarthat számot, hogy itt vázoljuk. Föl kellett azonban említni, mint az érdek ébrentartására szánt eszközt.

Ez könyvében a sentimentalis elem. De nőies nagyon s ép úgy illik egy nő munkájába, mint pl. a Glomen folyó vizeséseit mutogató norvég ifjú esete, ki kalauzolás közben fülíg szerelmes lesz Olgába s »tőle« boldoggá teszi egy zsebkendő.

Különben, mit első könyvénel csak ritkán tapasztalhattunk, Bulyovszky Lillával itt mint igen jó tájleíróval ismerkedünk meg. E tulajdonsága maga is megmenti számára figyelmünket. »Norvégia — úgymond — ma már minden híres tájfestőnek Mekkája s méltán. Phantasiámat a valóság ritkán szokta felülmulni, de a mit Norvégiában láttam és tapasztaltam, túlszárnyalt minden fogalmat, melylyel a természet csodáiról birtam. Álmodni véltem gyakran, vagy tündérországbán képzeltem magam és — kivált míg megszoktam — néma áhítattal néztem, csodáltam és sokszor szivemben imádkoztam.

Bámulatba ejtette már a Riengerit völgye is. Azt hitte nem láthat annál szebbet. S a mint előbbre haladtak, mind nagyszerűbbek lettek a természet szépségei — s minden meglepetésre egy még nagyobb következett. »Úgy vagyunk Norvégia vidékeivel, mint a bagdadi kalifa Sheherazade meséivel, melyek mind szebbek, mind érdekfeszítőbbek lettek. Mellesleg említve, oly csodás tájakon járunk, mikép semmi sem hiányzik, hogy az ezeregy éj tündér-világába képzeljük magunkat.«

Kirándulásukat Christianiában a fjord termékeny partjain kezdték meg oly tökéletes úton, hogy 500 méternyi hegyre is koczogva mehettek föl; igaz, hogy akkor sem kötöttek kereket, midőn a riengerieki völgybe ereszkedtek le. Az első nap Høhne Vossenig mentek s megnézték a Tiszanagyságú Glomen leghíresebb vizeséseit. Szebb éjt, tisztább időt, felhőtlenebb eget egész útja alatt nem látott Norvégiában, mint itt.

Klaekkenben 24 óráig kellett várakozniok a gőzhajóra, melyen a halakban gazdag Randefjord gyönyörű vizeire akartak kirándulni s igen kényelmetlen éjezakát töltötték; egy tál czu-

korba főtt sárga nagy szeder azonban, melyet erősen behintett cukorral s pár csésze tejet töltött reá, minden kellemetlenségért kárpótolta. Másnap délben, az üvegyár megtekintése után, carri-oljokkal együtt hajóra szálltak s éjjeltájban — de egészen világos időben — Szköjen egy igen tiszta és kényelmes parasztházában szálltak meg. Jól éltek, de jól is fizettek; a »hires« vendégszeretetet nem tudta feltalálni. Sőt Norvégia éppen a borra való hazája.

Negyednap 6 állomáson keresztül Heebe értek, hol megháltak. Falu általában nem volt Norvégiában, az állomás rendszeren egy viskó, jobb esetben emeletes ház; 6—800 lakost számláló városkát 1—2 hét alatt egyszer ér az utas. A gyönyörű vidék, a világos idő s a jó ut azonban a kocsi, szállás és étkezés kellemetlensége mellett is mindelőbbre csalta őket, úgy, hogy naponként 14—16 órát is utaztak a nélkül, hogy különösebben elfáradtak volna.

A gyönyörű Oylon túl a Lille-Mjösen-tó csodálatos, vadregényes vidéke feledtetett velök éhséget, hideget. Skogstadton túl néhány óra alatt az ezer méternél magasabb Fille-Fjeldre kapaszkodtak fel s nemsokára egy még magasabb fensíkon, a nystneni tó jégpáncéljában gyönyörködtek. Mariestuen előtt értek a Fille-Fjeld legmagasabb gerinczére, hol tél közepén találták magukat s megfáztak. Innen kezdve a Leirdals-Elf mentén haladtak, pedig a kiáradt folyó most elszaggatta az utat, úgy, hogy nem egyszer érezték magukat élet-halál közt. A borghundi kísérteties templom és a mellette levő borzalmas temető, melyet igen érdekesen ír le, — megrázta a vinhelli galleria, e hosszas félkört képező gyönyörű völgy, melynél szebbet ez útjokban nem láttak, a husumi sziklahasadékok és szaggatott hegyormok, a Sogne-Elf-Vosz gyakori vizesései — egészen fölmelegítették lelköket.

A Leirdals-Elf Leirdals-Örenbe vezette őket. A városka egyetlen sáros utcájában 600 ember nyomorog. Érdekesen írja le kellemetlen szállásukat, éjjeli útjokat a táviróállomáshoz és Olgával a Leirdals-Elf gyönyörű partján való bizalmas beszélgetéseket. — Itt kellett elhatározniok, szárazon vagy vizen menjenek-e Bergenbe. A Sogne-fjordon kényelmes hajón 30 óra alatt odaérnének; szárazon 3 nap alatt. Az első mellett szavaztak; mivel azonban a gőzhajó csak harmadnap indult, előbb Gudvagenbe, a szépségéről híres nőreddali völgybe kívántak menni. Két lélekvésztn, tíz legénnyel indultak oda; delfinek s gazdag-

ságban, változatosságban minden fogalmat felülmúló halak gyönyörködtették őket; kedvöket azonban csakhamar lehűtötte az eső, hideg szél s a fjord erős hullámozása. Mindamellett baj nélkül érték Gudvagenbe s azután a Stahlheimi-Elfen fölfelé haladva, 250 méterről lezuhanó páratlan vizesésben (Stahlheimi Vosz, Sable-Vosz) gyönyörködtek. S amint a műton még feljebb haladtak, leírhatatlan szebbnek találták a tájat.

Gudvagenbe visszaérve, mégis úgy tapasztalták, hogy »Norvegiában örökös ünnepe van a szemnek, de vajmi sok pénteke a gyomornak«. Pedig a következő esős napot is ott kellett elpocsékolniok, mi annál kellemetlenebb volt, mert míg George a podgyászért Leirdals-Örbe tért vissza, tolmács nélkül maradtak s az alatt a vendéglős minden parancsukat megfordítva teljesítette. Befűtetett, mikor szellőztetni kellett volna, az ágyba szalmát kértek — s ő dunyhákat hozott stb. Végre azonban megérkezett a feledékeny George s ők a szép Framnaes-gözsre szállhattak.

Először a kitűnő konyhát dicséri meg, csak azután a látott szép vidéket. Annak mondait — a Bauta-köről és sok egyéb-ről — egy öreg norvég őrnagy mesélte el nekik, míg kalauzok. George, a Fritliof-mondát elevenítette föl.

Hajnalban érkeztek Bergenbe, hol úgy megbámulták őket, mintha hottentották lettek volna. Pár szóban ügyesen jellemzi a kis kereskedő várost, de azután lapokat tölt meg Olga regényének egy újabb fejezetével, mit útikönyvben bátran elengedtünk volna neki, ha, szerencsére jobbra fordul is benne a lengyel leány sorsa. Lemondtak ugyan a Hardanger-Fjord bejárásáról, éjszak felé azonban mégis több fjord előtt eveztek el s közben gyönyörködtek — nemcsak a vidékben már, hanem a hajófodélnak két braunschweigi »vándorművész« előadásában is,

Molde városka előtt a Romsdali-fjordon más, kisebb hajóra szálltak át s egy kis körút után Wiblinsnaessednél léptek partra, hogy a szépségéről híres Romsdali-völgyet megtekintsék. Másnap látták Norvégia legszebb hegyét, a Romdal-szarvat és különösen a Rauma-Elf mentén, számos szép vizesésben gyönyörködtek. Tanulságosan jellemzi a Lesje és Jerkin közt levő komor és hallgatag tájat, hol, nyár közepén, nagy hóvihar érte őket utól. Jerkinből másnap a Sneehätten megmászására indultak egy hozzájuk csatlakozott »mecklenburgi völegénnyel együtt, kiről mulatságos képet ad Bulyovszky Lilla, ép úgy a hatalmas emelke-

désre tett eredménytelen útról is A Dover, mely körül norvég királyok unokái művelik a földet, nem hagyta magát legyőzni.

Másnap Szibériából, 2 méternyi hó hazájából, Olaszországba értek, a termékeny guldbrandi völgybe. Később a Lougen folyó partján folytatták útjukat. Lillehammer táján a nagyszerűt a bájos váltotta fel. E városka mellett a Mjösen-tó egyik gőzösére léptek s azon és a Vormen folyón fölfelé Eidsvoldig hatoltak, honnan gőzmozdony röpitette őket Christianiába. Onnan még néhány kisebb kirándulást tettek s hat napot vett igénybe a tellemarki tartomány megtekintése. Christiania nevezetességeit is csak most vették szemügyre. A múzeumot pl. Esmark igazgató (ki könyvet írt Magyarország ásványairól) vezetése alatt tekintették meg.

Borús reggelen, a Halden hajón hagyták oda e várost, hol több szép napot töltöttek. Elbúcsúztak Georgetól s megigérték neki, hogy a jövő évben Svédországban veszik igénybe kalauzolását. Míg hajójuk kikötött, elég idejük maradt Frederikshallnak, XII. Károly halála helyének megtekintésére. Az éjet Stromstadt tengeri fürdőben kinlódták át. Több élvezetet találtak másnap délután Marstrandban, melyet páratlan éghajlata és üde levegője miatt Svédország Madeirájának neveznek. Valóságos világvárosnak látszott a távolból Götheborg, hova este értek s hol három napig mulattak, közben kirándulásokat téve. Itt végződött be Olgának hosszasan leírt regénye azzal, hogy minden vádtól megtisztítva jelent meg előtte vőlegénye. S itt végződik a szellemes ironő könyve is azzal, hogy újabb leírást ígér jövőre: Svéd- vagy Spanyolországról.

A mint azonban tudom, nem volt alkalma beváltania ez ígéretét. Pedig e második könyve már nagy haladást jelent s inkább válik be útleírásnak, mint az első, mely tulajdonképen korrajz. Valószínű, hogy a harmadikban már csak annyit tartott volna meg az egyénítésből, a mennyi okvetetlenül szükséges az eredetiség színezetének megadására. Így is érdekes olvasmányt nyújtott.

Nem ily terjedelmes a másik leírás, melyben szintén egy magyar nő vázolta svéd- és norvégországi benyomásait.

Gaal Jenőné (Varjassy Lenke) férjével 1886. nyarán Aradról indult a régi normán földre, alig várva, hogy »a hős Nornák hideg csókjait élvezhesse«. Tengeri útját, melyre Kopenhágánál lépett, Malmönél végezte be s onnan a legszebb vidékeken uta-

zott Stockholm felé. Az érdekes városon Söderholmról tekintett végig s különösen szépnek találta a Mälarn-tavat. Roppant né-metséggel beszélő kalauza elvezette őt a stockholmi királyi pa-lotába is, sorra nézte az emlékszobrokat, melyek közül Linnéét csak nem régen leplezték le; — a nemz. muzeumot magát nem találta érdekesnek, de annál jobban megragadta figyelmét a Nor-denska-Muzeum, hol Svéd- és Norvégország népviseletét és házi-iparát tanulmányozhatta.

A város bekalandozása után öt órai útát tett a szebbnél szebb tájképekben bővelkedő Mälarn-tavon. Tul rajta Signesholm eszébe juttatta Hagbarth és Signe mondáját, mely egy magyar operához szolgáltatott szöveget. Upsala volt a legéjszakibb város, melyet Svédországban látott.

Azt hitte, nem láthat már szebb, regényesebb és változa-tosabb vidéket. Szépség és regényesség tekintetében azonban még ezt is felülmulja Norvégország. Ennek fővárosába, Christianiába, 17 órai út után július utolsó napján érkezett Stockholmból. »Nor-végia — úgymond — tavakból és fjordokból áll. Víz, víz, szikla, fenyőerdő és megint víz. Egyhangúnak tetszhetik Norvégia vidé-keinek e jellemzése, de azért a tekintet nem képes betelni a tavak és szigetek s fjordok gyönyörű helyzeteitől.« — Azonban szinte elszomorította a talaj terméketlenségének s a lakók nyo-morának látása.

Különösen Christiania bájolta el. Tanulmányozta muzeumát, melyben kiváltképp egy 1200 éves norvég hajó kötötte le érdek-lődését. Ép így az oskarhalli fatemplom is, mely a XII. századból való s melyet — szükséztavuságához képest — elég bőven ír le.

A környék szebb pontjaira négy napon át tett kirándulá-sokat. Kronberg, Dromenmol, a »remek« fekvésű Volksjö mind-egyre fokozta lelkesedését. Timosettnél kis gőzösre ült, melyen a szép Tinsjö-tavat járta be. Nagyon meglepte, hogy gyönyörű kör-nyezetben lakó, de földhöz ragadt szegénységű emberek mind tudnak írni, olvasni s hogy nők és férfiak egyaránt oly szépek. Bådecker norvég szótárának és jeleknek segítségével mulatsá-gosan beszélgetett velök. Szétszórt házú falvaik a régi Zaránd falvaira emlékeztették. A Tinsjö túlsópartján, 3 órai út után, Strandban kötött ki. Majd a meglepően szép Rjukinfosi-vízesés megtekintésére rándult ki, — s onnan az előbbi úton tért vissza Timosetthe.

E városhól kocsin ment Hitterdalba, hogy félnapot tölthessen

a Hitterdalsjön és Nordsjön gyönyörű vizén. Különösen tetszett neki, mikor egy csatornán hajózott át, mely a 15 méterrel magasabban fekvő Nordsjöt a Hitterdalsjövel köti össze. Skenen át tért vissza Christianiába s ott aug. 20-án ismét tengerre szállt, hogy a Skagerrák »borzalmaival« megismerkedve, 2½ napi út után Hullbe menjen.

Az Angelo fedélzetén este 11-kor érte el a Skagerrakot s átvirrasztotta az éjt, pedig a tenger, noha augusztus közepén voltak, sima maradt. Mégis egészen megkönnyebbült, midőn reggeli 6-kor Christiansandban vethetett horgonyt a hajó, mely 2 óráig pihent ottan. A vihar nyílt tengeren, este 6 órakor érte utól s gyötörte őket reggeli 3-ig. Schiller Búvárának az a verse jutott eszébe, mely oly találóan írja le az örvény borzalmát. Akkor lecsillapult az idő s aug. 23-án minden baj nélkül érte el Hullt. Útjáról az aradi »Alföld« 1886. évi folyamában számolt be.¹

VI.

A Balkánfélsziget és Kis-Ázsia.

A középkor vallásos érzülete már első királyaink idejében megnyitotta keletet a magyar nők előtt is és pl. egy Petronella nevű gazdag magyar asszonyról említettem is már, hogy 1135-ben 400 bizanczi aranyon két házat vett Jeruzsálemben, hogy azokat honfitársainak vendéglőkül rendezze be.² A török időkben azután. már azon társadalmi helyzetnél fogva is, melyet a mohamedanizmus a nőknek szánt, csaknem teljesen megszűntek a magyar nők keleti zarándoklásai; odatett utazásaiknak irodalmi nyomaik pedig épen csak a két utóbbi évtizedből vannak, noha pl. az 1887. évi keleti kirándulásban nők is feles számmal vettek részt.

A klasszikus műveltségű de Gerando Ágostné (gróf Teleki Emma), leányával, Antoninával együtt, Párizsból épen a nagy népharcz küszöbén, 1870. július 7-én indult el Görögországba. Marseilleben másnap ült hajóra s útközben is tökéletesítette magát a görög nyelvben, úgy, hogy néha egyszerre tizen is magyaráztak neki egy-egy szabályt, vagy egy nem értett szót. A philhellenizmus kora lejárt s a Byron szeretetétől elkényez-

¹ A 177., 180. és 198. szám tárczájában.

² Magyar Sion, 1863. — 783. l.

tetett görögök duzzogva vették mellőztetésüket. Nem csoda tehát, ha a hajó görög utasai, részben közönséges emberek, maguk is lelkesedve taníttatták a népükért lelkesedő úrnőt, ki szeretettel olvasgatta Fauriel új-görög népkölteményeit, melyeket maga Michelet ajánlott figyelmébe.

Corsika és Sardinia, a Scylla és Charybdis közt s Európa szárazföldének legdélibb pontja, a Matapan-fok előtt elhajózva, július 14-én ért Athénbe, melynek vidéke elbájolta s lelke »imára lakadt ennyi varázs előtt«.

Quinet és Michelet ajánló leveleivel ellátva, már másnap megkezdte tanulmányait. S míg megbotránkozva nézi, Ottó király németjei a királyi márványpalotára, ez otromba műre, mint tudtak ennyi drága anyagot fordítani, lelkesedéssel időz a szent romok közt, melyeket sok tárgyismerettel ír le. Zeusz templomáról, az Akropolisról szerinte »képzeletet adni majdnem lehetetlen«, de melyet Beulé és Quinet gyönyörű könyve nyomán apróra megvizsgált. Theseus templomában imádkozott is Quinet ért, kinek s Micheletnek, a College de France egykori tanárainak egy tanítványa, Komnosz tanár magyarázatai közt andalgott tovább a romok közt. Könyvezve nézte a remek sírköveket, résztvevén a sok ezer évvel ezelőtt történt bús eseményben. »Boldog nép az, melynek családi kötelékei oly szentek voltak, hogy kegyeletét még a köre is ráruházhatta.«

Miközben Athén klasszikus és modern nevezetességeit nézegette, kirándult Marathonra is, először az európaiak közül azóta, hogy ott oly irtózatot rablást követtek el. Flourens francia emigrans és krétai hős, Leonidas, Bulgaris, Lascaris, Paleologus hercegné stb. voltak kísérői a kocsin 8 óráig tartott uton. Marathonnál 36 puskalövessel tisztelték meg az elhunyt hősök emlékét — s pihenő helyükön elmerengve hallgatták a kleftis (szabad hegyi görög) szép dalát. »Görögország a remény és a vigasztalás országa; itt van még ezen lesúlyedt Európában szent érzés, feláldozás, testvériség, szabadság és hazaszeretet...« S ha már Psara, Samos és Chios hőséhez, a Victor Hugótól megzengett agg Kanarishoz is oly szívdobogva közeledett e nemes nő, képzelhetni, mily szent lelkesedés hevítette mindannyiszor, midőn a klasszikus ókor hőseinek és nagy embereinek emlékeit szemlélhette. Talán mások is követik a spanyol követéségitkárának példáját, ki mosolygott, midőn megtudta, hogy az augusztus elsején tapasztalt erős földrengéskor de Gerandoné

nem magát, hanem — a Parthenont feltette. Csakhogy a követ-ségi titkárok példája sem mindig jó.

1870. aug. 5-én, barátainak társaságában, az Akropolis-ról nézte a nap leáldozásának fenséges tüneményét s ott búcsúzott el a világ egykori fátylájától, Görögországtól, mely, mint hajdan, hősök és a szabadság hazája.

Athén magasztalt földét hamarabb láthatta viszont, mint remélhette. 1871. márcz. 7., ezúttal Triesztben, már ismét gőzhajóra szállt, fiával és lányaival. Anconában a még szegény házban is látható műizlés, Brindisiben Virgilius, háza, Korfuban Törökországnak újra rá mosolygó szépsége kötötte le figyelmét. Márczius 16-án érkezett Athénbe s fiát azonnal elvezette az Akropolisba. Életének talán legszebb percze volt, midőn »megmutathatta annak, kinek magasztos lelke leginkább tudja felfogni a szépet, azt, mi legszebb e világon«. Régi lelkesedésével kereste föl a már látott szép romokat, melyekben új szépségeket s a leírásra új anyagot talált minduntalan. Eleusist és Megarát már tavaly látta, a Pentelikost ez év márczius 28-án kereste föl, ápril elsején pedig Korinhot, honnan másnap szállt ismét hajóra, hogy Patrasz felé Olaszországon át térjen vissza hazájába.

Második útjában is elragadtatva nézte ugyan a már jobbadán ismert emlékeket, tájakat, de mégis elégedetlenebb volt magával, mint először. Ezt valószínűleg a szeszélyesebb tavaszi időjárás okozta. Legalább mindenkinek azt tanácsolja, hogy ha nem ijed meg a porrá égető napsugaraktól, nyáron menjen Athénbe, hol egy nyári éjt tölteni »felér a világ minden élvezetével«. S ha nyáron kihaltabb is a város, annál jobban lehet tanulmányozni az emlékeket s magát a népet, mire törekednie kell minden utazónak. Most inkább az előkelő társaság vette igénybe. Az pedig mindenütt egyforma, tehát sehol sem érdekes és nem előny vele találkozni.

Attikát, melynek földrajzi ismertetése képezi könyve bevezetését, azzal a szent lelkesedéssel írta le, és az elődás azon emelkedettségével, melyen meglátszik Quinet és Michelet barát-nője. Könyve 1873-ban jelent meg¹ s kedvesebb útirajzot a régi Athénről, magyar nyelven, azóta sem olvastam. De talán egy magyar nő sem is indult oly előtanulmánynyal külföldre mint ő, kit

¹ De Gerand o Ágostné gróf Teleki Emma Görögországi levelei és a régi Attikának hiteles kútfők utáni leírása. Pest, 1873. — N. 8r. 226 lap. 10 képpel.

azonkívül a szellem és társadalom előkelői kalauzoltak azon földön, melyhez aanyí varázs vonzotta.

Társadalmi összeköttetések, előtanulmányok, a természet szépségei s a mult nagyságai iránt való fogékonyság hasonló sikert biztosítottak egy másik magyar utazónőnek.

Hampelné Pulszky Polyxéna 1883. tavaszán férjével együtt járta be Görögországot, melynek fővárosában gyakran találkozott Schliemannal, Mykéne és Trója romjainak kutatójával. E nagy tudós bátorítására vette föl útja tervébe Trója, illetőleg az ásatások megtekintését. A kirándulásra Konstantinápolyban készült elő, hol férjével együtt és Szilágyi Dániel társaságában egy hetet töltött. Frank Calvert amerikai konzulhoz szóló ajánló levéllel 1883. júl. 9. indult a Dardanellák felé a Lloyd-társulat Urano nevű gőzösén s másnap Csunak-Kalessiben szállt partra. A konzul Nicolát, Schliemann régi szolgáját rendelte ki vezetőül. Csupán két katona kísérte őket ezen kívül s útjokat lóháton tették meg. Erenköiben, hol vezetőjük született, érdekesen írja le egy kisázsiai közönséges családi élet módját s élvezettel szemlélt egy görög lakodalmas menetet és tánczot.

Az erenköi dombokon túl csakhamar a trójai síkságra értek, esti nyolcz óra felé pedig Timbrába, Calverték pusztájára, mely »olyan, mint akár egy magyar alföldi tanya.« A háziak nem voltak otthon s így Hampelné nem igen gyönyörködhetett a kis könyvtárban s a Calvert kisasszonyok régiséggyűjteményében, hanem kiment sütni, főzni a konyhába, mert Nicola bevalotta, hogy ehhez a mesterséghez nem ért.

Másnap reggel tíz órájtában, elhaladva »Hektor sirja« mellett, melyet Lubbock még 1875-ben tárt fel, a Bali-dagh aljához értek, s lovaikról leszállva másztak fel a régi Gergis maradványaihoz 144 méter magasságra. Moltke, sőt Schliemann is e romokban vélte fölismerni Tróját, de már 1869-ben beismerte tévedését s a Hissarlik mellett levő omladékokra fordította figyelmét.

Egy órai időzés után két keserves órai útát kellett megtenniök a legnagyobb hőségben a sivár síkon keresztül, míg a fák árnyékában fakadó híres 41 forrás környékén üdülést kereshettek. Megfürödtek a télen-nyáron 18°-nyi meleg patak vizében, sőt horgásztak is benne; igaz, hogy eredmény nélkül. Teljesen felüldülve lovagoltak tovább s átkelve a megáradt Skamanderen, Kalifatli falun túl félórarárásnyira már a hissarliki fensikra jutottak.

Itt kereste Schliemann a régi Tróját, míg belátta, hogy az csak Homér mondavilágában szerepelt. Új-Ilium azonban csakugyan itt állt. Úgy látszik, a csalódás egy nemének érzetével szemlélték az ásatások színhelyét, melyet azonban jól összejártak és pontosan szemügyre vettek. Mikor tehát az új-iliumi színháznál egy török tiszt közeledett feléjük s kijelentette, hogy fermán nélkül nem szabad ott járni, — nyugodtan távozhattak a nélkül, hogy baksist kellett volna adniok a tisztnek.

Akkor bámulták leginkább Schliemann kitartását és tudományszomját, midőn Kalifatliban egy éjszakát töltöttek azon házban, hol ő évekig lakott, míg ők »a speciális görög, soklábú háziállatok milliói által« gyötörtetve, alig várták a hajnalt.

Másnap Jenikiön, Kumkalehn s Erenköin át tértek vissza Csunak-Kalessibe, harmadnap pedig »kellemes és érdekes ismeretekkel gazdagodva«, Konstantinápolyba.

Útjáról 1884-ben írt két tárczát az Egyetértésnek;¹ akkor, midőn Virehow tanártól hallotta, hogy Nicola azóta meghalt. — »Jeniköiben egy lakadalmon volt, késő este kissé boros állapotban át akart gázolni a Skamanderon, de belekerült egy örvénybe s hű lovacskájával együtt vízbe fullt.«

Megszemlélte 1885-ben a trójai síkságot Ő Felsége, Erzsébet magyar királyné is, kinek keleti útját Almstein Ágost sorhajó-kapitány írta le.² A királyné mint Hohenembs grófnő utazott s 1885. október 5-én Miramarehól indult keletre, honnan nov. 2-án érkezett vissza. Hosszasabban időzött Korfuban, hol már 1861-ben is üdülést keresett s több apró szigetet bejárva, október 15-én kötött ki a Tenedoszi-öbölben, honnan, illetőleg Jeniköiből, d. e. 10 órakor, a legnagyobb hőségben indult Trója felé, hol Nyugat egy királynéja sem járt ő előtte. De nem vette igénybe a fényes állását megillető kényelmet. Míg kisérétének legnagyobb része lóra ült, forró napban, rossz úton, szomszágának oltására még csak tejet sem kaphatva, ő maga gyalog tette meg a nyolcz órai kirándulást, csupán a Skamandernél ülvén lóra. A királyné valóban a föld legkitartóbb turista női közé tartozik.

Smyrna, Chios, Ephesus, Samos, Rhodos, Cyprus, Lakarna megsemmelélése után okt. 22-én már Port-Saidba ért, honnan,

¹ Egyetértés, 1884. 128. és 130. sz. »Kirándulásunk a régi Trója vidékére« czím alatt.

² Ein flüchtiger Zug nach dem Orient. Reise der allerdurchlauchtigsten Frau Gräfin von Hohenembs. Bécs, 1887.

Ismailába tett kirándulás után, Alexandriát és Ramleht tekintette meg. Az alexandriai kikötő összes hajói által üdvözöltetve, indult hazafelé. Lisszánál nagy zivatar érte utól; a bora sivitása, a zápor zuhogása s a jégeső csapkodása azonban nem tartóztatta vissza a királynét, hogy a földélzetről nézze a természet nagyszerű tüneményét. Útközben is reggeli 7 órától esti 9-ig rendszeren a hajó fedélzetén időzött.

A szépen kiállított könyv színes betűi, egymás mellé rakva, nyíltan is megnevezik a felséges utazónőt: »Elisabeth, Kaiserin von Oesterreich, Königin von Ungarn.« Egyrészt ezért s másrészt azon oknál fogva, hogy számos megjegyzés és észrevétel egyenesen a királyné tollából folyt, nem volt szabad mellőznöm e könyvet, mely különben németül s egy férfiú által szerkesztve jelent meg. Általa Erzsébet királyné, kinek hazánkban s a külföldön nem ritkán bámulatos kitartással tett kirándulásai amúgy is ismereteseek, egyuttal az utazó magyar nőknek is királynéja lett.

Sok erélyről tanuskodik gróf Kuún Gézájának a Balkán-félszigeten Albániáig és Montenegróig 1888-ban tett útja is, mely szintén nem tartozik a vasutakon, röptében, mindent csak álmyszerűen látva utazók felületes kirándulásai közé. Férjének és útítársának tudományos műveiben bizonyosan nyoma lesz ez utazásnak.

*

Ázsia távolabbi részeibe csak egy-két magyar nő jutott el. A legérdemesebb ezek közül a franczia születésű, de Magyarországon, Schöndorfon (Temesvármegyében) élő s magyarul is jól tudó gróf Nostiz József Ditmárné. Nostiz József második férje Des Granges Matild Paulina bárónőnek, ki először Helfer János Vilmostal kelt egybe. Helfer, ki először Smyrnában telepedett le, mint orvos, nagyobb útra szánta el magát, neje pedig kísérni kívánta őt. Két afghán herczeg ismeretségére is támaszkodva, 1835-ben egy karavánnal Bagdadba érkeztek meg. Helfer csakhamar a Tigris és Eufrát hajók orvosa lett s mint ilyen vett részt, nejével együtt, Chesney angol ezredes eufráti expedíciójában. 1836-ban Perzsián át Indiába (Cassipoorba és Calcutába) mentek s az általuk gyűjtött adatokat Ritter is sietett felhasználni Erdkundéja 10. és 11. kötetében. Helfer a bengáli ázsiai társaságban több előadást tartott, mi a kormány figyelmét is magára vonván, őt természetkutatóvá nevezte ki a Ke-

letindiai társasághoz. Hátsó-Indiát egyedül kereste föl 1837-ben. 1838. május elején azonban nejével együtt Mergniben telepedett meg, hol gyűjteményét rendezte, kertet alakított s elültetett 50,000 arekapálmát, 6000 kókuszstb. A telep gondozását nejére bízva, ő maga sógorával, Des Granges Ottóval együtt 1840-ben az Andamani-szigetekre indult, hol azonban, már január 30. agyonnyilaszták őket a benszülöttek. — Özvegycét, ki folytatni akarta a merguii telep gondozását, a keletindiai társaság 4000 acre földdel jutalmazta; az a calcuttai bankház azonban, mely a költségek fedezésére vállalkozott, szerencsétlenül folytatott indigóüzletével már 1842-ben megbukott, mi a telep végromlását vonta maga után. Az özvegyc visszatért Európába, hol azután Nostiz grófhhoz ment férjhez. Első férjének tudományos értekezéseit s megfigyeléseit a bécsi cs. kir. földrajzi társulatnak, keletindiai rovargyűjteményét pedig a magyar nemzeti múzeumnak ajándékozta. Keletről hozott természetrajzi tárgyait jobbadán a cseh múzeum vásárolta meg.

Indiából, majdnem félszázad mulva, Győrffy Etelka is írt néhány levelet,¹ ki 1885. december végén ment oda s huzamos időig tartózkodott a Himalaya tövében. Különösen a parszikat s a fürdők társadalmát figyelte meg.

VII.

Afrikában.

A sötét földrész még a férfiak közül is a legbátrabbakat követeli; belsejében, vadindulatú, harcziás négek közt mit keresen a gyöngé nő? — Érdekeink akármily távolságba helyeznek is bennünket Afrikától, magyar útkedvelőknek részéül jutott az a dicsőség, hogy Afrika belsejébe a nők közül először is egy magyar asszony kísérje el nagynevű férjét.

Baker Sámuelnérol csak általában tudom, hogy budapesti nő volt;² bátor és elhatározott, ki férjét hűségesen követte a Nil forrásainak fölfedezése végett tett útjában. Hiában tártá föl előtte annak borzalmait férje; elhatározottságát, lemondását nem változtathatta meg. S a nagy utazó méltán idézi róla a szentírás szavait:

¹ A Magyar Háziasszony 1886. évfolyamában.

² Hazánk s a Külföld, 1867. 106 l. s Vámbéry A. szóbeli szíves értesítése.

»És monda Ruth: Ne kérj engemet, hogy elhagyjalak téged, avagy elmenjek tőled. Mert a hova menendesz, odamegyek és valahol lakandasz, ott lakom; a te néped én népem és a te Istened én Istenem.

A hol meghalandasz, ott halok meg és ott temettetem el. Így cselekedjék az Úr és ezt mivelje velem, ha ez egy halál nem választ engemet el tőled!»¹

Khartumból 1862. december 18-án indultak el és csakhamar megpróbáltatásokon mentek keresztül. Gondokoróban Baker már csak nevének kellő időben történt közbelépésére csillapíthatta le a kisérlet lázadását. Barmot loptak emberei s esküjökre emlékeztetve őket, hogy ezt nem teszik és hogy emberre nem vadásznak, Baker huszonöt botot adott a szemtelen Isurnak. Legjobban zajongott a tömeg, és csak annak kétharmada látszott hajlani a parancsra, midőn sátrából előrohant a lázbeteg asszony. Arra kérte férjét, bocsásson meg a lázadóknak, ha neki, feleségének — kezet csókolnak.

S a kevésbé logikus, de annál nőiesebb kívánság jobban hatott a lázadókra, mint a harci riadó, melyet Baker már megfuvatott. Kezet csókoltak Bakernének, újabb hűséget esküdtek s egyelőre meg is nyugodtak, mikor Baker jól tartotta őket pár ökör húsával.

Azonban még többször ismételték lázadásukat. A második alkalommal is ott állt Bakerné férje mellett, s míg ez lövésre készen tartotta puskáját, ő arra ügyelt, nem nyul-e fegyveréhez egyik-másik szolgál? — Nem nógatta visszatérésre férjét egy újabb kísérletnél sem; pedig jól tudhatta, mi sors vár rá e durvák közt, ha özvegyen talál maradni. S nélküle talán tüzelt volna egymásra férjének s Ibrahimnak vele találkozó 140 főnyi kereskedő török csapatja, ha ő ki nem békíti s közös vállalatra nem bírja őket.

Hidegvér és elhatározottság jellemzi e rendkívüli nőt, kinek a szeretet adott oly nagy erőt. Nem rettent meg, midőn egy éjjel idegent vett észre sátorukban. Szerencse, hogy férje agyon nem lőtte a vélt merénylőt. Egy asszony volt, kit gorombán elverték a teherhordók s ki éjnek idején náluk keresett menedéket. Komolyabb veszedelembe jutottak, midőn Gondokoróban elhagyta őket vezetőjük. Férjével együtt a menet élére állt s 1863. már-

¹ Ruth könyve, I. 16., 17.

czius 26-án vezetők, tolmács nélkül, abessyniai öreg vadászlován úgy indult útnak Közép-Afrika felé. Pedig oly gyöngéd külsejű volt, hogy Tollogóban gyermeknek nézte a bennszülöttek főnöke.

Az utazásnak mulatságosabb részletei sem hiányzottak. A latukák főnöke például minden feleségét Bakerné látogatására akarta küldeni, miről azonban ő lemondott, mivel rendkívül sok ajándékot kellett volna kiosztania köztük. A fő kegyencznő azonban látta a magyar asszonyt és sietett megjegyzéseket tenni rá. Sokkal szebb volna, ha alsó állkapcsájából négy első fogát kihúzatná s ha ő is veresre mázolná haját, vagy ha keresztül fűrná alsó ajakát s abban körülbelül írónhosszúságú csiszolt jegeczet hordana, mint azon ország divathölgyei teszik. Elég keserves módon ismerkedett meg különben a fatikoi divattal. Ez abban állt, hogy üdvözlés fejében a négerek háromszor emelték feje fölé kezeit s bocsátották le ismét.

Azonban fogyatkozásai mellett is hódított. Unyoro főnöke, Kamászi például határozottan követelte Bakertől, hogy feleségét nála hagyja. Az utazó lelövással fenyegette s ökörnek nevezte a hatalmas férfiút, mire ez sietett kijelenteni, hogy hiszen voltaképp csak — cserét akart.

Többet ért a latukai öreg kacsiba udvariassága. Míg ugyanis Baker elefántvadászatra járt, a karaván vezetését felesége vette át s a néger faluban egész otthonosan rendezkedett be. A házi szükségletekről az öreg kacsiba gondoskodott s a harmadik faluba is eljárt tyukot venni Bakerné lován, mely különben levetette a gyakorlatlan lovast. Innen a miatt volt tanácsos távozniook, mert szövetségeseik, a török kereskedők, már nagyon is visszaéltek a négerek jó szívével.

1863-ban június 23-án láztól gyötörve, Bakernét kéziágyon vitték Obbo felé. A 300 ember kíséretében tett út ezer szenvedéssel járt. S Obbóban hónapokon át nemcsak őt, hanem férjét is gyötörte a láz. Csak 1864. január 3-án kelhettek ismét útra; azonban mentül inkább közeledtek a Viktória-Nyanzához, annál aggasztóbb lett Bakerné állapota. Unyoróban teherhordóik is megszöktek. A reménytelenül beteg nő mindamellett sürgette férjét, hogy csak folytassák útjokat. Tudta, hogy ennek az a tudományos célja; s nem akarta, hogy lemondjon róla, udariasságból, gyöngédségből épen akkor, midőn már oly közel volt ahhoz.

Pedig sohasem álltak távolabb e céltől.

Egy rettenetes forró napon gyalog akartak átfutni bizonyos

lápvidéken. Bakerné hirtelen ingadozni kezdett s egy lépést sem tudott többé tenni e talajban, mely pillanatról-pillanatra elnyeléssel fenyegette. Napszúrás érte. Baker ugyan kimentette őt a lápból, eltorzult vonásaiban azonban alig ismert azon arczra, mely fáradalmi és veszélyei közt éveken át vigaszát és örömét képezte. Megvillant fejében azon iszonyú gondolat, hogy önkéntes száműzetésének eredménye ily borzasztó áldozat lesz: felesége halála. S mikor a virrasztás első, hosszú éjszakájának csendjét egy hiéna vad üvöltése zavarta meg, végigborzongott attól a gondolatától, hogy talán e magányban kell elásnia őt, hol hiénák zavarhatnák nyugalját.

Két napig egyetlen izma sem mozdult Bakernénak, ere percenként csak ötöt vert. Majd teljes erővel tört ki az agyvelőgyulladás, mely hét napon át tartotta élet-halál közt a szegény nőt. Pedig az utat folytatni kellett, ha még úgy zúgott, még úgy szakadt is a zápor. Emberei Uganda határán már sírt ásni készültek. A folytonos ébrenlétben, utazásban halálosan elgyötörve, végre Bakert is elhagyta ereje; s azon az éjszakán, melyen a végzetnek teljesedésétől kellett tartania, lerogyott felesége ágya mellett s kába álomba merült.

Mikor fölébredt, tekintete nevének nyugodt, tiszta tekintetével találkozott. A tébolynak utolsó tünetei is elmúltak. Mit érezhetett e pillanatban, mily hálával telt el Isten kegyelme iránt, — ki festhetné azt le?! Szívében egész mennyország nyílt meg, s a tudós is elérte czélját. 1864. márczius 14-én megpillantotta az Albert-Nyanzát, mely, a Victorával együtt, a Nil forrásvize.

Azonnal csolnakútra indultak. Az első éjjel borzasztó eső lepte meg őket, gyöngye felesége is teljesen átázott, — másnap pedig majdnem áldozatai lettek a tó viharának. A két beteg azonban egymásra támaszkodva, Magungonál mégis együtt gyönyörködhetett a Nil kifolyásában . . . . S, nyugodtan haltak volna meg azon pillanatban, ha ily sors áll írva számukra; mert a betegség és nyomor ellen folytatott harczt diadal koronázta . . .

E harczt azonban még folytatniok kellett. A Patvanon, a Victoria-Nil egyik szigetén láztól elgyötörve kerestek menedéket. Eszméletlenül heverték egy nyitott kunyhóban s egész éjjel verte őket az eső. S ily nyomorúságban két álló hónapig kellett még várakozniok e valóságos Robinson-szigeten. A tőlük elvált török kíséret már halottaknak hitte őket. De mikor megmenekülve, újra

összetalálkoztak, a törökök szinte tolongtak, hogy csókolgathassák Bakerné kezét. »Allahra! — kiáltottak — nines oly erős szívű asszony az egész világon, ki annyit mert volna tenni, mint ez a nő . . . .« S a naptól barnított rablók e perczen életüket adták volna a bátor utazókért, kiket tizennégy hónap előtt Gondokoróban életüktől akartak megfosztani.

November 17-én indultak Európa felé a Victoria-Nil eredetétől s ötödnapra értek Soába, hol tánczezal üdvözölték Bakernét a benszülött nők s egy tehenet ajándékoztak neki. — Tovább utaztában fő vigasza egy két éves kis gyermek volt. Ennek anyját, egy rabszolganőt, ki már ötször akart elszökni a Bakerhez csatlakozott török rabszolgakereskedőktől, halálra korbácsolták a törökök. A kis Abbait azután Bakerné ápolgatta, dédelgette; mikor azonban a két karaván útja külön vált, tulajdonosaiknak kellett visszaadnia a gyermeket. »Vigyen magával, asszonyom!« szolt az utánafutva s kezecskéivel törülgette szemeit, mikből sűrűn ömlöttek a könnyek, míg anyja halálakor még nem tudott sirni,

Azután mindenütt a Niluson folytatták útjokat. A hajón kiütött a pestis és magával ragadta Saatot is, e kedves, ifjú négert, kit oly önfeláldozóan ápolt Bakerné.

Khartumból, hol két hónapot töltöttek, a keletfelé levő pusztaságon át haladtak tovább. Egyszer, eltikkadva, értek egy magános fa alá, melynek lombjai alatt már egy arab karaván hűselt. Az arabok nem akartak helyet adni, miből dulakodás keletkezett. Bakerné maga is felragadta egy arabnak elejtett kardját s bátran vagdalkozott maga körül, míg az arabok meg nem szaladtak. Minden további baj nélkül érték el azután a Verestengert s nem-sokára Kairóban pihenhettek meg.

»A mult — írja Baker — úgy tűnt föl előttem, mintha álom volna . . . Valóban a Nilus forrásaitól jöttem én? . . . Nem, ez nem álom. Egy tanú ült előttem: még ifjudad, de olyan bronzszínű arcz, mint egy arabé, mely éveken át ki volt téve a nap égető hevének, fáradalmaktól, betegségtől lesóványodva, elsan-yargatva, gondok felhőjétől árnyékolva, mik azonban most már szerencsésen elszálltak; szelid kísérem zarándok-úton, kinek sikeremet, életemet köszönöm, — feleségem . . .«

A tudós férj azután részesült a tudományos világ minden kitüntetésben. Sir Murchison az angol királyi földrajzi társaság nyílt ülésben mély sajnálkozásának adott kifejezést, hogy a nagy-érdemű nőt nem részesítheti ugyanazon kitüntetésekben, mint a

tudomány kiválóbb férfiai. S mi is úgy ünnepelhetjük őt, mint legkitünőbb magyar utazónót, ha nem tudunk is róla egyebet ez útja körülményeinél.

A többi magyar nő afrikai utazása ezzel össze sem hasonlítható egyszerű kirándulás. Így 1882. végén és 1883. elején egy biharmegyei előkelő család leánya, ki egy francziához ment férjhez, hosszabb időt töltött Algirban, Oranban és Tuniszban s uti leveleivel főképp a »Függetlenség« című hirlapot kereste föl.

VIII.

A föld körül.

Magyar ember, Maximilianus Transylvanus tudósította először a világot, 1522-ben, a föld körülutazásáról; föl azonban Vékey Zsigmondig csak igen kevés magyar ember járta körül a földet s még kevesebb írta le tapasztalatait. Nem kételkedhetem ugyan, hogy a most is Budapesten lakó Streibigné asszony módjára, ki egy olasz hercegnővel hét évig utazott a föld minden részében, más magyar nők is tettek ily nagy arányú utazásokat; de ha ezek előttem ismeretlenek, némi jele, hogy tapasztalataikat nem örökitették meg könyvben.

Egyetlenegy budapesti nő mondhatja el magáról a cornellei harangok Henryjével, hogy »bejárta kétszer a világot«, a mennyiben harmadfél év alatt, nem is számítva korábbi utazásait, a föld kerületénél kétszerre nagyobb, t. i. 88,000 kilométernyi utat tett meg. S mert oly vidékeket érintett, hol magyar nő kivüle alig fordult meg, bátorságot veszek arra, hogy könyvét valamivel hővebben ismertessem.

Férjének egy kérdésére hirtelen, szinte ötletszerűen határozta el az Ostendében fürdőző Gillmingné, Fischer Hermina, hogy átutazik Amerikába¹ s félét Uj-Yorkban tölt, hogy a következő 1876. évi világkiállítást az angol nyelv teljes ismeretével tanulmányozhassa. 1875. szeptember 30-án már odahagyta Ostendét, október 24-én pedig, a kápolnában buzgón végzett ima

¹ Az első magyar nő, ki Amerikában járt, tudtommal a kolozsvári születésű Polz Józsa, ki férjével, Swaim Jamesszel 1832-ben költözött ki, de már 1833. május 12-én meghalt Philadelphiában. (Jelenkor, 1833. — 498. l.) Tudvalevőleg csak a következő évben jelent meg Bölöni Farkas Sándor útleírása Éjszak-Amerikáról, mely iránt csak most ébredt föl igazán közönségünk figyelme.

után a szép »State of Nevada« gyorsvitorlásan Antwerpent is. Kissé késve, november 8-án szállt ki Új-Yorknál. A város az első pillanatokban nem elégitette ki; hogy kísétálja magát, a 12 km. hosszú Brodwayn gyalog s mikor elfáradt, omnibuszon ment végig. Első étele osztriga-leves volt, első utja pedig Stewart nagy divattárházába vezette. Ép úgy tetszett neki, mint az a figyelem, melyet a nők iránt tanusítanak. Ő maga is csakhamar meglátogatott egy 1500 növendékkel bíró felsőbb leányiskolát s azt érdekesen irta le. Az iskolákon kívül azonban a nagy üzletek is érdekelték s férje és barátai kíséretében ezek közül sokat fölkeresett. A látnivalókat már az első napokban szorgalmasan fölkutatta, kivéve talán az egyiptomi modorban épített börtönt, hol épen három négyert akasztottak föl, midőn meg akarta tekinteni.

November 27-én kirándult a Niagarához. Oda-vissza 12 napba került a 2312 kmnyi út megtétele; hanem azért csak kirándulás számba ment. Albanyt, Buffalót s magát a híres zuhatagot és Montrealt, hol talán az lepte meg leginkább, hogy a lóvasut is szántalpakon haladt, igazi kalauz módjára mutatja be. Montreal-ban egyik útítársának magyar megjegyzése, hogy a vámőrök talán briliántokat keresnek náluk, majdnem kellemetlenségbe keverte; s a teljes átkutatástól csak a kíséretében levő urak magyar szedtevetéje mentette meg őket. Bostonon át tértek vissza Új-Yorkba, honnan 1876. január 27-én indultak délfele. Philadelphiában először is a világkiállítás épülete iránt érdeklődött, csak hogy ez akkor még nagyon is magán hordta a bevégtelenség bélyegét. Baltimore, Washington, Charleston nevezetességeit valóságos angol türelemmel vette szemügyre. Az őserdők, a St.-John folyón s a bájos Ocklawaha-riverön tett hosszabb út, az ültetvények, a meggazdagodott négerek, pl. az általa meglátogatott afrikai exkirály életmódja stb. nem kevésbé érdekelték őt. A Sz.-Augustine mellett levő Anastasia-szigeten őrzött indiánfőnököktől nyelvükön még számlálni is tanult s az udvarias indiánok csak akkor kacagták ki őt, mikor megmagyarázta nekik, hogy az egyiköknek birtokába került fogkefe nem a gombnak, hanem a fognak tisztogatására való. Ebben Tamások voltak.

Florida más vidékeit is meglátogatván, febr. 23-án Cuba szigete felé hajózott. Útközben, a Ráktérítőtől délre, kivált a repülő halacsák gyönyörködtették, ellenben kevéssel a szigetre érkezése előtt, a nála szokott módon, meglehetősen realisan leírt

tengeri betegség jelenetei boszantották. A hajón és a szárazföldön, a szép Havanna-városban, folyton érdeklődött a konyha iránt, jó barátságban élt a szakácsokkal, vendéglősökkel s pazarul élvezte a déli gyümölcsöket. S mert mindent ismerni akart, bűnhődése maradt el, a mennyiben a yuka-gyökér, mint valami csiriz, majdnem összeragasztotta száját. Pedig erre szüksége volt, hogy teljesen tisztán ejthesse ki a spanyol szavakat, miket üres idejében most nagy szorgalommal tanult. A mint ugyanis új nyelvvidékre érkezett, mindjárt nyelvtant vett, hogy legalább a legközségesebb dolgok iránt tájékozódhassék. Az angol, francia nyelvet nem beszélték tökéletesen s a hol lehetett, mindenütt németül társalogtak; magyarul rendesen csak maguk közt, ha nem akarták, hogy mások is értsék őket. A népszokást is mindenütt tanulmányozni kezdte; s erre igen jó volt a vendéglősökkel való barátkozás, noha, mint máshol is általában, itt sem nélkülözte a jó módu polgári családok, pl. a svájcei konzul ismeretségét. Bika- és kakasviadal mindenesetre az újdonság színezetével birt előtte. Természetes, hogy egy nagyobb szerű szivargyár megtekintése sem maradhatott ki a programból s e miatt nagyobb kirándulást tett Matanzasba. A megszeretett Cubát csak 3 hét múlva, március 22-én hagyta oda.

Egy a Mississipi torkolatának zátonyaiban megakadt angol hajó által késleltetve, csak ötödnapp ért Új-Orleansba. Geographiai botlásánál nagyobb tehát, mint áldozat, ha a Missisipit az egész föld legnagyobb folyójának nevezi. Különben szeretetreméltóságának tanujele, hogy a hajókapitány, hajókalauzok és tisztek tréfas oklevéllel lepték meg, melyben kinevezték First-Eate-pilotnak, vagyis I. osztályu hajókalauznak; ennek fejében azonban egész órahosszat kellett két kézzel s egyik lábával vezetnie az óriási kormányrudat.

Ápril 7-én már St.-Louisban olvashatta az Új-Yorkból való eljövetele óta nélkülözött magyarországi lapokat, melyekből Deák Ferencz haláláról, a budapesti árvíztől stb. értesült. A magyar dr. Kolbenheieren kívül itt is több ismerőst szerzett s fáradhatatlan volt a híres börtön s más nevezetességek megtekintésében. Mint nagy újságot említi a lapok nyomásánál használt körbenforgó (rotációs) gépet.

Ápril 13-án indult tovább s 6 napot, 5 éjet töltve a gőzkocsin, szerencsésen eljutott San-Franciscoba, miközben a tájékról, melyen átrohant, csak futólag emlékezik. San-Franciscóban mindjárt kezdetben három természetismerővel találkozott

össze s ha a khinai színházat, yankee-daltársulatokat s a többi jellemző dolgokat szokott módon látogatta is, ez alkalommal inkább a környék természeti szépségeinek hódolt. Nevenapját is a gajszirok vidékén ünnepelte. Az órási Wellingtoniákat sem mulasztotta el fölkeresni s a 427 darab közül ő is, mint mindenki, a Grizzly Giantot bámulta meg leginkább. Általában véve kedvesen vázolta a Sierra Nevadába férje s egy társaság kíséretében tett útját.

Vasúton ment a Nagy-Sóstó-városba, melynek mormonjaira oly kíváncsi volt. Szállóházának mormon tulajdonosától jó darabig nem merte megkérdezni, hogy vannak a feleségei, mert félt, hogy elneveti magát. Pedig e mormon épen az apostolok közé tartozott. — Az ő jó kedve azonban e szent városban egyáltalán nem akart szűnni. S ez baj volt, mert nem látogathatott meg egy mormon családot sem, ha azt nem vehette komolyan. De mikor a 74 éves főapostolnak (Brigham Young) most 21 élő felesége van; s ha a holtakat gyászolni akarná, 32 méter magas kalapot kellene hordani, hogy minden feleségéért fállyolt köthessen reá!

Innen a Pacificon keletre folytatta útját Cheyenneig, honnan a Sziklahegység mentén délfele kanyarodott s Denverből a Pikes-Peak környékére számos jutalmazó kirándulást tett. De ime, a modern utazás kellemetlen oldala, — a leggyönyörűbb tájakról, parkok közül egyszerre néhány száz kilométerrel odább, Omahabe röpít bennünket a Pacificon, onnan pedig az egész Jowan át egy hálókocsiban, Chicagóba, hová június 12-én érkezett meg. Két és fél hónap óta nem kapott hirt hazulról s most testvérének halála és más újdonságok szomorították meg. Pár óra múlva azonban a régi elevenséggel s érdeklődéssel csodálta a nemzeti elevatort, a Stock-Yardot, vagyis baromállást, sőt a középületek megtekintése után, Mr Rothbartnak igazi amerikai kényelemmel berendezett magánlakását is.

Egy hét múlva már Cincinnati felé zakatolt gőzöse. Útközben, június 22-én meglátogatta a híres mammut-barlangot (Mammoth-Cave), melyben többször odaütötte fejét, vagy karját; hanem azért el volt ragadtatva. Százhusz méternyire a föld alatt még csolnakázott is a Lethe-tavon s 59° F. mellett a Washington-csarnokban, meglehetősen hideg kövön ülve ebédelt meg. A majdnem 13 óráig tartó földalatti út úgy kifárasztotta, hogy gyakran nemcsak az összeroskadáshoz állt közel, hanem a síráshoz is.

Másnap azonban már a cincinnati új Grand Hôtel 285 szobájának egyikében nyughatott a turistaság terén szerzett friss babérján. Junius 26-án pedig ismét Philadelphiában volt, hogy alaposan megnézzék a világkiállítást, mely miatt voltaképp Amerikába jött.

Huzamosan és behatóan tanulmányozta azt s több magyarral is találkozott, pl. a rossz magyar csárdában, hol huszáregyenruhába bújtatott pinczerek szolgáltak fel, ha ugyan volt, kinek.

Philadelphiából és Új-Yorkból, honnan Braziliába szándékoztak utazni, míg a hajó a teherszállítmányokat fölvette, kirándultak Amerika legszebb fürdejébe, Saratogába, New-Portba stb.

Antwerpentől idáig 28567 kilométernyi utat tettek már meg, midőn szept. 9-én ismét a háromárboctu »The Brothers« (A testvérek) hajóra szálltak. A hosszú utat, melynek unalmát bajosan enyhíthette a hajó 36 darabból álló könyvtára, a hajónak s a rajta folytatott életnek minden apróságaival együtt, csinosan írta le. Pl. a czápafogást, a mesélgető babonás matrózokat s azt, hogy egy szilvával a kezében, mint köszöntötte föl nevenapján urát, kit mindig férjecskéjének nevez. Több, mint egy hónapi bajlódás után, november 11-én kötött ki Rio Janeiróban.

Brazília fővárosában előkelő, gazdag rokonai voltak s ezeknek körülményeiről különösen az egyik lány menyegzőjéről egyelőre többet hallunk, mint magáról Rio Janeiróról. Nov. 22—28-án tette első kirándulását a környékre s ekkor látott először óriási kávéültetvényeket. Nov. 30-án Rio szép öblén végighajózva, Mauatól Petropolisig vasuton folytatta útját. Onnan kocsin hajtattott Entree-Riosig, hol ismét vasutról gyönyörködhetett a Paraíba szép völgyében. Egészen dél-, vagyis Belem felé kanyarodva, igen sok alagúton kellett keresztül jönnie s minden előbukkanásnál oly szép tájképek lepték meg, hogy elragadtatásában a föld legszebb országának nevezte Braziliát. Visszatérve, még 3 napot töltött Rióban s decz. 10-én tengeren utazott tovább délnek. Másnap már kiszállt Santosnál, hol szintén rokonokat talált, Fischeréket, kik igen szívesen látták. Decz. 21-én pénteken a Göthe nevű német gőzhajón indult tovább s vele 101 más utas, Montevideo felé igyekezve. Azonban már harmadnap (decz. 23-án) hajótörést szenvedtek és csak szerencsés véletlennek köszönhetik menekvését a Gillmingpár is. Négyórás csolnakázás után ugyanis elérték a Maldonadtól (Uruguayban) nem messze levő Punta del Este földnyelvet s nem-sokára szegény halászok kunyhóiban térhettek magukhoz ijedel-

mökből. Egymást megcsókolva adtak hálát Istennek szabadulásukért. Két ládájuk megkerült; a harmadik azonban, melyben Gillmingné gyűjteményei, jegyzetei stb. voltak, menthetetlenül odaveszett. A segítségül jött hajón nemsokára folytathatták útjokat s Montevideóban kötöttek ki. Ott azután el kellett beszélniök az egész szerencsétlenséget a Times tudósítójának.

1877. január 6-án Argentina fővárosa, Buenos-Ayres előtt vetettek horgonyt. E túldrága városban elég unalmasan töltöttek egy hetet. 13-án gőzhajóra ültek; a Paraguayon föl Rosariorig hatottak s másnap, nyugatnak, vasúton haladtak a Cordillerák felé. A gauchók bizonyára nem kárpótolhatták őt a síkság unalmáért. Tucumannál érték el a vasút végpontját. Onnan lóháton érdekes kirándulást tettek az örökhóval fedett Aconquija éjszaki lejtősegeire. Ezt azonban a 100° F. melegben kevés kedvök lehetett ismételni. Kirándulásukból, melynek tartalma alatt nagyszerű délibábok és pampa-égek szórakoztatták őket, január 31-én este 9 órakor vergődtek »haza« Buenos-Ayresbe; hanem egy iparkiállítás megtekintésére még mindig maradt idejük.

Febr. 7-én Montevideobe mentek, s onnan még aznap egy angol steamerre szálltak; 13-án és 14-én keresztüljutottak a Magelhaens-úton, s 18-án, 4451 kilométerre a kiindulás pontjától, Chilében, Valparaisónál horgonyoztak. A Saniagoba tett kirándulás után febr. 24-től ismét a Csendes-oczeánon folytatták útjukat. Olvasással s különösen spanyol könyvekkel töltötte idejét; e részben kivált egy limai nő segített rajta s kedvéért valóságos gyakorlatokat kellett írnia. Márcz. 4-én értek Callaoba, Lima kikötőjébe s 6-án magába Limába, hol csakhamar a földrengés által okozott általános rémületnek lettek tanúi. Márcz. 14-én már ismét az angol Saniago-, márcz. 29-én pedig, Panamában való egy heti tartózkodás után, a China steameren ültek. A húsvétet (ápr. 1-én) a punta-arenai öbölben (Costarica) töltötték s továbbutaztukban az unalom még valami színdarabfélének eljátszására is rávitte őket. Gillmingné közben, buzgó katolika létére is összeperelt egy jezsuitával, — Acapulcánál attól tartott, hogy egy, a mexikói katonák által keresett menekültet a kapitány kiad, azután egy fiatal amerikainak halála szomorította meg őt, szokása ellen maga is betegeskedett kissé, szóval csak némi izgalmak után érkezhettek San-Franciscoba, ápril 22-én, hogy onnan május 5-én az Alaska gőzhajón viszont Japánba s Khinába utazzék. Útközben egy japáni postamester tájékoztatta őt hazá-

járól, mi kellemesebb dolog, mint Dickson WALTERTől olvasni Japán történetét. 26 napi szakadatlan hajózás után május 31-én Yokohamánál szállt partra, hogy legalább egy napot töltsön Japán fővárosában, Tokióban, hol először is a Siba-Tera templomot nézte meg. A nyelv miatt több kellemetlensége akadt; pl. az arzenálba vitték, mikor a színházba kíváncszott. Álomként vonultak el előtte a keleti élet szokatlan képei, mert június 2-án már ismét a nyílt tengeren kellett unatkoznia, ámbar ő mindig talált foglalatosságot.

Június 10-én Hong-Kongnál érintette Khina földét, hol először is a teremnek földézetén mindig működő óriási legyezők lepték meg kellemesen. 12-én Cantonba rándult ki, hol gyaloghintójában eléggé megbámulták ugyan, hanem azért szemügyre vett mindent, kezdve az 500 isten templomán, le az utcái élet sajátságos voltaig. 13-án este a magyarországi Arnstein vámhivatalnok látogatta meg, s beszélt el kalandjait. 16-án indult tovább Indiába. Utitársai közt volt egy calcuttai úr is, ki 69 nap alatt járta körül a földet, reméli azonban, hogy azt 57 nap alatt is meglehetne tenni. Nem csoda, ha Gillmingné, ki már két év óta volt úton, kissé mosolygott a derék turistán. Szívesebben hallgatta egy utitársa elbeszéléseit Ausztráliáról s a Fidsi szigetekről, vagy Osborn ezredesét Indiáról és Kasmirról s még szívesebben írta le, mint ki útjában legtöbbet úgys az ebédekről beszélt, a ritka, exotikus ételek készítésének módját. Utközben kiszállt, megnézni Singaport, majd Penang-sziget hasonnevű fővárosát; hol egy családnál tett látogatása alkalomával meglepte, hogy ott az újszülöttet nem pólyázzák s egy ingecskén kívül nem adnak rá egyebet.

Hátsó-Indiát megkerülve, júl. 3-án a Hoogley torkolatába s másnap Calcuttába érkezett. Utjában idáig mindenütt szerzett magának ismerősöket, kik egy-egy idegen helyen kalauzolták; ez alkalommal különösen Osborn ezredes volt gavallérja, a ki nemcsak hindosztáni nyelvtannal ajándékozta meg a nyelvek szorgalmas tanulóját, hanem — kezdve az ékszeres bolton — elvezette mindenüvé, a mi csak egy nőt érdekelhetett. Pár nap múlva vasúton indult a Ganges völgyén fölfelé. Benaresben csodálkozott, hogy a pap épen az áldozatra szánt egyik koszorút ajándékozván neki, a hívek ezt nem vették rossz néven. Dvorga Khond templomában gyönyörködött az áldozathoz való 2000 majom vidám életében. Luknownál, hol oly szívesen tekintett volna meg egy

háremet (zenana) s Agránál, melynek szent földjén huzamosabban időzött, még jobban érdekelte őt Delhi, hová júl. 22-én érkezett s melynek régiségeit sorra járta. Onnan éjszaknyugatra, a Himalaja aljában levő Simlába rándult ki, de csak rövid sétát tett a hegyek közé, melyek elbájolták. Útközben egy bramán azt fejtegette előtte, mily baj, hogy az angolok nem engedik meg az özvegyek elégetését, mert azok így örök kínra vannak kárhozthatva, a mennyiben másodszor nem mehetnek férjhez, rokonságuktól pedig ezer hoszantást szenvednek.

Aug. 3-án ért Bombayba s a klasszikus Elephanta-szigetre is kirándult, a nélkül, hogy sejtetné velünk annak igazi kincseit. 11-én indult vissza a hazába, melyet harmadfél év óta nem látott; 23-án már a Verestengerbe ért, pár nap múlva Hodeydánál Arabia földére lépett s itt is annyira megnyerte egy arab tetszését, hogy az nem győzte eleget kínálni gyümölcseivel; 30-án Dsiddánál megtekintette Éva anyánk sirját, de Mekkát már, úgy látszik, nem akarta látni. Szeptember 11-én Rudolf trónörökös volt az első »földi«, kit a »hazában« üdvözölhetett. Triesztben még az nap partra szállt és 1877. szeptember 19-én szerencsésen megérkezett Budapestre. Tapasztalatait 5 év múlva németül terjedelmes könyvben örökítette meg s művét élete és útja hű társának, férjének ajánlotta, ezüst lakadalmuk (1881. febr. 2-án) alkalmából.¹

E hosszú úton alig volt tárgy, mi figyelmét nem foglalkoztatta volna; nem járt a turisták szokott türelmetlenségével s egyes helyeket behatóan megvizsgált. Kedves modorával mindenütt szerzett ismerősöket, kiktől a kalauzskönyvek száraz felvilágosításain kívül egyebet is megtudhatott; mindenre kiterjedő figyelmével sok érdekes részletről tájékoztat, s ha magánvéleményeivel kelletén túl foglalkozik is, sok olyat ír le, a mi különösen nőket érdekelhet. Írásmodora néhol száraz, egészben véve azonban könyve vonzó olvasmány. Sajnálunk kell, hogy németül írt. — Harmadfél év alatt 88,000 kilométernyi utat tévén meg, ő az első magyar turista nő, ki ily nagy utat járt be.

*

Összesen tehát körülbelül negyven magyar utazónőről emlekeztem meg e vázlatokban s húsz olyanról, ki irodalmi emléket is emelt útjának. Más országokhoz képest e szám elenyé-

¹ Notizen unserer Reise um die Welt in den Jahren 1875—1877. (Németül csak az ajánlásnál említi.) Budapest, 1881. N. 8-r, 427. lap.

szöleg csekély ugyan, azonban így is nagyobb, mint, mielőtt a dicsőült Hunfalvy János ösztönzésére e munkához kezdve, magam is reméltem. De sorozatom teljességével sem mernék dicsekedni. Annyi mégis csak kitűnik belőle, hogy van már némi multja a magyar nők turistaságának. S hogy jövője legyen, annak egyik biztosítéka volna, ha hölgyeink tömegesebben lépnének be a földrajzi társulatba s a Kárpát-egyesületbe.

DR. MÁRKI SÁNDOR.

KÖNYVÉSZET.

A magyar orvosok és természetvizsgálók 1888. augusztus 23—27-ig Tátrafüreden tartott XXIV. vándorgyűlésének történeti vázlata és munkálatai. Szerkesztették a központi választmány megbízásából Dr. Staub Móricz és Dr. Schächter Miksa a központi választmány titkárai. Budapest, Franklin-társulat könyvnyomdája, 1888. Nagy 8-ad rétű IV. és 272 lap. Illetményül kapják a vándorgyűlés tagjai.

Ez a kötet sem áll földrajzi értékű közlemények dolgában hátrább, mint a XXIII. vándorgyűlés munkálatainak kötete, melyet ismertetett folyóiratunk (Földr. Közl. 1888. 87—89. lap). A jelen kötet tartalma: I—VI. Hivatalos rész. Ügyiratok. Jegyzőkönyvek. VII. A megnyitó és bezáró gyűlések alkalmával tartott előadások. VIII. Az orvos-sebészeti szakosztályban tartott előadások. Köztök földrajzi jelentőségű a 9. Dr. Jármay László: A tátrafüredi tartózkodás gyógyhatása idegbántalmaknál és a 14. Dr. Pap Samu: Az alsó-tátrafüredi vasláp. IX. A természettudományi szakosztályban tartott előadások: 1. Dr. Szabó József: A nemzetközi térképezés elve és jelen állása. 2. Hanusz István: A nagy magyar Alföld sósllórája és talaja. 3. Fuchs Károly: Az árapálynak visszahatása az árgerjesztőre. 4. Dr. Koch Antal: Erdély mineralogiájának és geológiájának haladása 25 év alatt. 5. Dr. Roth Samu: A Magas-Tátra jégárai. X. A társadalmi-gazdasági szakosztályban tartott előadások: 1. Dr. Gerlóczy Gyula: Az égető szociális kérdés. 2. Putsch Tóbiás: A méhészetről, különös tekintettel a szepesi viszonyokra. 3. Dr. Demkó Kálmán: Közegészségügy városainkban a XV—XVIII. században. XI. A népszerű tudományos estélyen tartott előadás. XII. Függelék: A XXIV.

vándorgyűlés kirándulásai. Dr. Ágai Adolf: Dunajeczi út. Képpel illusztrált humorgazdag közlemény.

A jövő gyűlés Nagyváradon, a szép Biharország metropolisában lesz. *H. I.*

Turisták lapja. Folyóirat a turistaság és honismeret terjesztésére. Megjelenik évenként legalább hatszor. Kiadja a Magyarországi Kárpátgyesület Budapesti Osztálya. Szerkesztik: Dr. Téry Ödön és Dr. Thirring Gusztáv. 1-ső szám.

Nagyon helyesen jegyzik meg a szerkesztők az olvasókhoz intézett előszóban, hogy ha valaha, úgy most van itt az idő, hogy a turistaságot hazánkban fejlesszük; még pedig azért, mivel ez az egyik hathatós mód a testi erők fejlesztésére és edzésére. Hogy továbbá hazai ifjúságunk a katonáskodás fáradalmait könnyebben fogná elviselhetni, ha szabad idejében turistáskodnék, mintha bor és kártya mellett a dohányfüstben dőzsöl! Mi ehhez még azt is hozzátesszük, hogy azon ifjúság, mely ezen jó tanácsot megszívleli, szellemesebb, eszesebb és vidámabb is lesz, mert: »In corpore sano, mens sana«!

A folyóirat feladata lesz a turistaság megismertetése s az az iránti érdeklődés felelőssége s ezen kívül hazánk egyik másik vidékének megismertetése. A jelen füzet tartalmát több cikkkecske (A Dömörkapu. — Selmeczbánya környéke. — A Tengerszemcsúcs megmászása stb.). könyvismertetések, egyesületi hírek és a »Különlék« rovata képezi. A füzethez egy képmelléklet is van csatolva, mely a Szent-Endre melletti Dömörkaput ábrázolja Dr. Téry Ödön fényképezése után.

Geographische Bildertafeln. Herausgegeben von Dr. Alwin Oppel (Bremen) und Arnold Ludwig (Leipzig). III. Theil: Völkerkunde. III. Abtheilung: Völkerkunde von Afrika und Amerika, mit 311 Holzschnitten nach Originalzeichnungen auf 31 Tafeln und erläuterndem Text, sowie einem Generalregister über alle drei Haupttheile, beziehentlich die fünf Bände der geographischen Bildertafeln. Ferdinand Hirt, königliche Universitäts- und Verlags-Buchhandlung. Breslau, 1888. Ára kemény fűzésben 7 márka vagy 4 frt 20 kr.

Befejezést nyer e szép és hasznos földrajzi vállalat a jelen utolsó füzetben 9 évi munka után. Afrika népeit D. R. Hartmann választotta meg, legtöbbjük eredeti fényképek után készült, csak a 119—121. táblákon vannak némelyek Dr. G. Fritsch afrikaitájo műveiből átvéve. Amerika illusztrálása R. Cronau szakfelügyelete alatt folyt. A képeket magyarázó szöveget Dr. A. Oppel

jó tolla szolgáltatja. Betetőzi pedig az egész munka haszonvehetőségét az az általános mutató, mely a 42—47. oldalon hármashasábon betürendes sorban vezet mind az 5 füzet képeihez, valamint azok kísérő szövegéhez.

Tábláinak tartalma a következő: 110—111. Egyiptom lakói, 112. Nubia és Szudán népe, 113. Az abessziniaiak, gallák és szomalik, 114. Tunisz és Algir lakói, 115. Marokko és Szahara lakossága, 116. A mohamedán szudanlakók, 117. A nyugati partvidékek lakosai, 118. A felső Nilus vidéke népei, 119. A Kongo és Zambezi vidékek lakói, 120. A keletafrikai partvidék lakossága, 121. A bosjemek és hottentottok, 122. Afrika szigeteinek lakói, 123. Az európaiak Afrikában, 124. Ágostai hitvallású és katolikus missziók Afrikában. Összesen 15 tábla a Sötét Földrészről, mely ma legnépszerűbb kontinens.

A 125. táblán ábrázolvák az eszkimók, a 126—127-en Éjszakamerika indiánjai, 128. Brit-Éjszakamerika bevándorlott népe, 129—131. Az Egyesült-Államok beköltözött lakossága, 132—133. Mexikó és Középamerika népei, 134. Nyugatindia és Guyana lakosai, 135. Délamerika vad indiánjai, 136—137. Brazília lakossága, 138. Venezuela, Columbia és Ecuador népe, 139. Peru, Bolivia, Chile lakói, 140. Paraguay, Uruguay és Argentina lakossága. Összesen 16 tábla Amerikáról.

Afrika és Amerika délesúcsairól az I. II. füzet hozott képeket; de különben is ha a vállalat legelején azonnal azzal a nagyszabású tervvel indult volna meg, a mely a III—V. füzetben felöltlik, több volna benne az egyöntetűség. Az első két füzet kelendőssége folytán meglepett kiadó csak mintegy ráerőszakolta az utóbbi 3 füzetre a »néprajzi« címét, mert az első kettőben is sok van a tájrajzokon kívül ilyen; ügyesen szerkesztett tartalomjegyzéke azonban sokat pótol. *H. I.*

Benko Jerolim báró: *Reise S. M. Schiffes »Albatros« unter Commando des k. k. Fregattenkapitäns Arthur Müldner nach Südamerika, dem Caplande und Westafrika 1885—1886. Herausgegeben von der Redaction der »Mittheilungen aus dem Gebiete des Seewesens«, Pola, Gerold 1889. X. és 463 l. térképpel.*

A közös tengerészetnél közel 20 év óta szokásban van, hogy minden év őszén egy külön nagyobb hadihajó fiatal tengerészekkel tapasztalati útat tesz, melyek nem ritkán egész földkörüli utazássá nővik ki magukat. A tengerészeti hatóság már eddig 9 ily tanulmányútnak leírását bocsátotta közre, melyek — sajnos, csak

német nyelven — jelentékeny szolgálatot tesznek a földrajzi irodalomnak is, mivel az expedíciók vezetői minden egyes kikötő helyen, főkép a konzulok közreműködésével, a legtágabb értelemben vett információkat szerzik be, különösen a nemzetgazdasági s kereskedelmi viszonyokról s azokat irodalmi tanulmányokkal kibővítve, dolgozzák fel az ily jelentésekben.

Az »Albatros« hajó 101 főből álló, nagyjából részben igen ifjú személyzetével, 1885-ben augusztus 31-én éjjel hagyta el Polát s rövid ideig tartózkodva Gravosában és Máltában, legelőször Marokkót kereste fel, hol Tanger és Mogador kikötőkben töltött hosszabb időket. Megállapodott ezután még a Teneriffa s Madeira szigeteken s azután Braziliának fordult, melynek összes jelentékeny kikötőit u. m. Pernambucot, Bahiát, Rio de Janeirot, Paranaguát, Antoninát és Desterrot egymás után látogatta meg. Azután hosszabb időt töltvén Uruguay és Argentina fővárosaiban, honnan kisebb kirándulásokat is tettek, a hajó a Fokföldre tért át. Innen visszafordulva Afrika nyugati partjain meglátogatta Mossamedest, Loandát, Bananát, Puerto de Lenhát, Freetownt, Dakkart, Funchalt s azután Gibráltár s Palermo mellett 1886. decz. 21-én visszaérkezett Polába. Az utazás 22,056 tengeri mérföldre terjedt s a 491 naphól, melyet úton töltöttek, 278 esett a kikötőkre, mindenestre elegendő idő, hogy legalább a fontosabb kikötő állomásokról kellő fogalmat szerezzenek.

Az utazásról szóló jelentés, mint említettük is, minden egyes meglátogatott pontról részletes leírást közöl, mely különösen kereskedelmi földrajzi tekintetben igen tanulságos s mindenkor a legutolsó statisztikai adatokat közli. Különösen érdekesek a jelen műben azok a fejezetek, melyekben (Rio de Janeironál) Brazília társadalmi s nemzetgazdasági viszonyairól szól (94—114 l.), továbbá az argentinai köztársaság terjedelmes leírása (215—314 l.), mely történeti adatokra is kiterjed, a közoktatásügyi viszonyokról, Buenos-Ayres utcái képéről s a mesés gyorsan felépült La Plata városról számos kevésbé ismert részletet közöl. A Fokföldről hasonlóképp részletes leírást találunk (321—385 l.), melyben különösen érdekesek a struccztenyésztésre s bortermelésre vonatkozó részletek. Egyszóval az egész mű nem száraz útleírás, hanem inkább tanulmány és pedig valóban becses tanulmány a beutazott országokról s különösen azok nemzetgazdasági viszonyairól. Gy.

Staudinger Pál: Im Herzen der Haussaländer. Berlin, 1889. Landsberger. 8° X. és 758 l. Térképpel.

Flegel felfedező útja a Benuë környékén, miként olvasóink emlékezhetnek, igen nagy népszerűsége tett szert Németországban nemcsak azért, mert magával hozott haussza négereit nyilvánosan több helyen, magánál a császári udvarnál is bemutatta, hanem mivel összeesett a németeknél is felébredt gyarmatosítási vágygal. A Niger folyó mentén már Flegel kora előtt biztos állást szereztek az angolok, a Benuë azonban még ismeretlen volt s a kereskedelemnek annál nagyobb sikereket ígért, mivel Közép-afrika leghatalmasabb félművelt államai mellett vonult el. Rögtön szerveztek is expedíciót, hogy ezt a fontos posztót a német kereskedelem részére biztosítsák s ennek az expedíciónak egyik tagja volt Staudinger Pál, a fentcímzett terjedelmes mű szerzője, kinek speciális feladata volt I. Vilmos császár leveleit s ajándékait Szokoto szultánjának kézbesíteni.

Staudinger 1885. tavaszán indult el Hamburgból, de csak máj. 22-én kezdte meg valódi útját a Nigeren s Benuën felé. Lokoban elhagyva a vizi utat, expedíciót szervezett s aug. 12-én indult el a Haussza tartományokba éjszak felé. Sok viszontagság után szept. 29-én megérkezett Sosoba, a Szokotótól függő Saria hűbéres tartomány fővárosába, a honnan azonban egyelőre nem mehetett egyenesen tovább, mert a szultán, ki maga is igyekezett Szokotoba, a rablók garázdálkodásait hozva fel ürügyül, magában menni nem engedte. Utazónk ezt a kényszerű pihenést egy hosszabb kirándulásra használta fel a nagykiterjedésű s igen népes Kano városba, mely Szudánnak kétségkívül egyik legnevezetesebb pontja. Visszatérve Sosoba, ugyanazon az úton, az év vége felé csakugyan útnak indultak s 1886. február 6-án érkeztek meg Vurnuba, Szokoto állam új fővárosába, a honnan azután még a szövetségben álló Gandu szultánság fővárosát is meglátogatta. Visszatérése még nagyobb nehézségekkel járt, mivel utiköltsége s élelme csaknem teljesen elfogyott s Lokoba ápr. 20-án megérkezve, adósságokkal kellett tengetnie magát közel három hónapon át, míg végre megérkezett a várva-várt gözhajó, melynek segítségével augusztus hó végén érkezhettek meg Németországba.

Utazónk a másfél évig tartó szudáni tartózkodásáról 30 íven át igen részletes, mindenre kiterjedő, egyes helyeken kissé túlságos bőbeszédű, más helyeken azonban érdekes leírást ad, mely leírást a könyvhez mellékelt részletes útitérképen könnyen kö-

vethetünk. Fontosabb azonban művének második, fájdalom, kisebb része, melyben a Haussza-tartományok systematikus leírását kísérti meg. Barth kora óta sokan jártak már a hiresebb utazók közül is ezen a vidéken, de ily részletes leírást senki sem kísértett meg közülök. Staudinger középszerű író, egyáltalán nem tud oly jól jellemezni s oly plastikus képeket nyújtani, mint a hiresebb modern angol utazók, de német alapossága s részletezése megbecsülhetlen s Baumann s Paulitschke aprólékos adatgyűjteménye, de leginkább Nachtigalnak a Csád-tó környékéről írt rajza jutnak eszünkbe, midőn művének e kétségkívül érdemes második részét lapozgatjuk, melyben nemcsak általános geographiai, természettudományi, nyelvészeti s ethnographiai jellemzések vannak, de a gyakorlati érintkezésben megfigyelt apróságek is, melyeket más utazók többnyire említetlenül hagynak, holott ép ezek az apróságek világítják meg olykor az ily félművelt társadalmak életét s ezek nyújtják az olvasóknak a legmeggyőzőbb érveket arra, hogy az utazó csakugyan gondos s lelkiismeretes is volt.

A Haussza-államok, Bornu, Uganda és Aethiopia mellett benső Afrikának talán legrendezettebb társadalmi, valóban nagyon megérdemelték, hogy elvégre tüzetesebb leírást is nyerjen felőlök a földrajzi tudomány. Gandu, Szokotó, és Adamaua-államok együttvéve legalább 20,000 □ mértföldet borítanak be, városaik között, habár a lélekszáma vonatkozó adatok nagyrésze természetesen igen ingatag becslésen nyugszik, több van, hol 40—60,000, sőt több lakos is van együtt s mindezekben számos jelentékeny arab kereskedő tartózkodik, kik nemcsak egész éjszaki Afrikát beutazzák, de olykor Európába és Ázsiába is eljutnak és e mellett magukon a szintén érdekes hauszákon kívül az itt lakó fulbe törzsek Afrikának talán legérdekesebb népei.

Staudinger mindenütt elismeréssel szól az arabok által e tartományokban meghonosított műveltségről és iparról. Az éghajlat ugyan kedvezőtlen és európaiak tartósan csak egyes hegyi vidékeken telepedhetnének le állandóan, maguk a hausszák is sokat szenvednek a lázak miatt s emellett szem- és torokbajok is gyakoriak, de mindez nem gátolta meg az Afrika bensejéhez mérten fejlődöttnek mondható társadalmi viszonyok keletkezését. A fulbe törzsek, melyek túlnyomólag pásztor életmódot folytatnak, legtöbb helyen csak névleges alattvalói a szudániaknak, az egyes városok is bizonyos önállóságra tettek szert, de a népség

nagyobb részében meg van az érzék mások jogai iránt, a nők helyzete tűrhető, az egyes fejedelmek, bármily korlátlan is hatalmuk, a közvélemény és szokások nyomása alatt állanak és kegyetlenségeket ritkán követnek el. Az iparágak között — jellemzőleg egészen függetlenül az arab hatástól — a textil- és bőripar nagyon fejlett, kosárfonásban és fafaragásban, valamint a fazekas és kovács munkákban sok szép dolgot állítanak elő. Lakásaik kényelmesek, nem ritkán diszesek, nagyobb városaikban kapuk és erődítések vannak, ily helyeken az iskolák sem ritkák. Házi állataik nagy számmal vannak, míg a ragadozó vadak közül már csak a csikos hiéna gyakori; a földművelésre is nagy gondot fordítanak. Egyszóval Európa számos kisebb népe van, mely aligha áll a műveltségnek oly magas fokán, mint az arabok által nevelt haussza négek és nem lehetetlen, hogy e tartományok, ha egykor az európai művelődés áldásait közelebbről és részleteiben is elsajátítják, Afrika történetében az eddiginél sokkal nagyobb szerepet fognak játszani. *Gy.*

TÁRSASÁGI ÜGYEK.

Választmányi ülés 1889. február 14-én a m. k. felsőbb leányiskola nagytermében. Elnök: V á m b é r y Á r m i n. Jelen vannak: G e r v a y Mihály alelnök, B e r e c z Antal főtitkár, Dr. Brózik Károly, G h y e z y Béla, G y ö r g y Aladár, Dr. H a v a s s Rezső H e i m Péter, Dr. M á r k i Sándor, P é c h y Imre, P e s t y Frigyes, Dr. S t a u b Mór, Dr. T é r y Ödön és Dr. T ö r ö k Aurél vál. tagok. Jegyző: Dr. T h i r r i n g Gusztáv, titkár.

1. Az utolsó ülés s a közgyűlés jegyzőkönyve felolvastatván, hitelesítettik.

2. B e r e c z Antal jelenti, hogy H u n f a l v y János elhunyt alkalmából újabban részvétnyilatkozatok érkeztek, melyek a Közl. legközelebbi számában, a már előbb beérkezettekkel együtt közzéadni fognak.

A választmány mindezen részvétnyilatkozatokért meleg köszönetet mond; s ezen köszönetének a Közleményekben is kifejezést adni kíván.

Jelenti továbbá, hogy a társaság fenséges Protectora elhunyt alkalmából Coburg Fülöp herczeg Ő kir. Fenségét távirati uton felkérte, hogy a társaság mély szomorúságát és fáj-

dalmas részvétét Ő Fensége Stefánia főhercegnő előtt tolmácsolni méltóztassék. Ő Fensége a kérelmet teljesítette s erről a társaságot szintén távirati úton értesítette.

3. A magyar földhitelintézetnek a társaság vagyoni állapotát kitüntető kimutatása tudomásul vétetik.

4. A felolvasó ülésekre vonatkozólag a választmány kívánatosnak tartja, hogy Ürge Ignác, Khinából visszatért hittérítő felolvasás tartására felszólíttassék; felkéri Gervay Mihály alelnököt, hogy magát Ürge urral érintkezésbe tegye.

5. György Aladár ajánlja, szólíttassék fel a közös hadügyminiszterium, hogy az osztrák-magyar hajóhad tengerészeti tanulmányi utazásairól közzétett, tudományos szempontból is becses jelentések magyar nyelven is kiadassanak.

A választmány ezt nem tartván kivihetőnek, a javaslatot elejti.

6. A főtitkár jelenti, hogy a párizsi földrajzi társaság részéről meghívó érkezett a folyó évi aug. 8—11-ig a párizsi világkiállítás alkalmából tartandó nemzetközi földrajzi kongresszusban és az azzal egybekötött kiállításban való részvétellel.

A választmány megbízza az elnököt, hogy tudakozódjék aziránt, valjon ezen kongresszus a Velenczében tartott utolsó nemzetközi kongresszus határozatából ül-e össze? A kiállításra vonatkozólag pedig kimondja, hogy abban, minthogy a kormánytól ezen ügyben támogatást nem remélhet, részt nem vehet.

Felolvasó ülés 1889. február 28-án a magy. tud. akadémia heti üléstermében. Elnök: Vámbéry Ármin.

Elnök a meghatottság hangján jelenti, hogy a társaság fenséges Protektora, Rudolf trónörökös s cs. és k. főherceg Ő Fensége január 30-án elhunyt. Meleg szavakban ecseteli azon kiváló érdemeket, melyeket az elhunyt általában a tudományok különösen pedig a földrajz és a természettudományok terén szerzett s indítványozza hogy emléke jegyzőkönyvileg is örökíttessék meg.

A jelen levő nagy közönség az elnök beszédét állva hallgatja meg s indítványát egyhangúlag helyeslőleg elfogadja.

Ezután György Aladár vál. tag bemutatja Dr. Posewitz Tivadar r. tagnak Borneoról szóló német nyelven írt munkáját, mely éppen most hagyta el a sajtót. Erre

Xántus János alelnök nyugati Mexikóról tart előadást.

RÖVID KÖZLEMÉNYEK.

Expedíciók.

Grönland nyugati partjain nagyobb utazásokat tett mult nyáron Rabot Károly, ki már Lapland tanulmányozása által is nagy érdemeket szerzett magának. Kutatásának fő tárgyát a jég-árak tették. Összehasonlítva Grönland belföldi jegét Lapland jég-áraival, különösen a Svartis és Jökulfjeld vidékiekkel, biztosan állítja, hogy ezek az utóbbiak is belföldi jegek, a Skandináviában egykor létezett jégkorszak nyomai. Jakobshaven mellett a nagy jégárnak mozgását is megfigyelte, attól a ponttól kezdve, a hol Hammer hadnagy 1878-ban ezt a jégárt megjelölte, már két kilométernél előbbre haladt. A délnyugati partvidék jégárai-ban különben alig talált ásványnyomokat. *Gy.*

Florida. J. Willcox és Angelo Heilprin 1886. év tavaszán Florida nyugati partjait kutatták át a »Wagner Free Institute of Science of Philadelphia« megbízásából. Utazásukról kiadott jelentésük alapján a következő adatokat közölhetjük.

A kutatások a földrajzi, zoologiai és geologiai tekintetben igen hiányosan ismert félsziget, nyugati partját ölelték fel, egészen a Caloosahatchie folyó torkolatáig, mintegy 3 fok szélességben. Az expedíció innen keletre nyomult, hogy az Okeechobee vadont átkutassa. A zoologiai kutatások csaknem egészen az oczeáni part-faunára szorítkoztak, továbbá az Okeechobee tó állatvilágára. A geologiai viszonyok azonban alapos kutatás alá lettek véve. A part az egész terület hosszában igen alacsony, alig emelkedik 3—4 m. magasra a víztükör fölé, és az általános feltevés ellenére alkotásában jelentékeny szerepök jut többé-kevésbé összeálló szikláknak. Az Okeechobee tó nagy lapos, édesvízű teknőt képez, átlag 3—4 m. mélységgel; a mocsaras Okeechobee vadon a tóhoz vezető csatornával együtt sűrűn van népesítve alligatorokkal és teknősbékákkal. További faunája szegényes, s csupán Paludina és Unio fajokra szorítkozik. A flóra jellegét a szélesen elterülő vízvidéken a ciprus, borostyán és tölgy adja meg.

Fontosabb eredményeket adott a geologiai kutatás. Agassiz és Le Conte szerint Florida főképen a Korall-padok-

nak köszönheti lételet; ellenben Heilprin úgy találta, hogy semmi sem mutat ezen elmélet helyességére, ellenben minden azt bizonyítja, hogy a félsziget növekvése az üledékképződés rendes útján történt. Florida korall-öve egy keskeny szögletre szorítkozik délen és délkeleten. Az egész terület tertiär képződmény: oligocän, miocän, pliocän és postpliocän rendes egymásutánban következnek éjszokról délre, törési vonaluk csaknem teljesen megegyezik az Amerika atlanti partján levőkével. A rétegek csaknem teljesen vízszintesen fekszenek. A félsziget emelkedése, kivált déli részein, a kitünően megtartott fossiliák és természetes fekvésük után ítélve, igen lassan ment végbe. Florida éjszaki fele nagyobbrészt mélytengeri lerakodásnak bizonyult, míg a déli rész sekély vízben képződött. Utóbbi hosszú időn át sekélyes padot képezett, mely gazdag molluska-fauna fejlődésére adott alkalmat, mígnem ezek folytonos felhalmozódása következtében a tenger tükre fölé emelkedett. A jelenleg víz alatt levő vidék a félsziget nyugati részén, az Okeechotee-vadon a távol együtt ezen állapotot tünteti fel a jelenben; miként a kagylók lerakodása mutatja, már a pliocän korszakban voltak édesvízfolyások még délebben is, és így szárazföld is. A mai parti fauna kétség kívül egyenes udódja a pliocän faunának, a mely szintén a miocän faunához csatlakozik.

Végül mint az anthropologusokra különösen fontos, említenő még a fossil embermaradványok lelése. Az illető csontváz a Sarrasotta-öbölnél van bezárva bizonyos vastartalmú homokkőbe; mivel már régebben lett felfedezve, sajnos, hogy nagyobb részben, s közte a koponya is, hivatlan gyűjtők által lett hurczolva. Mindazonáltal sikerült Heilprinnek a csontváz által elfoglalt helyzetet világosan felismerni, és két csigolya csontot kiszabadítani, melyek minden valószínűség szerint az utolsó háti és a szomszédos csigolyák. Egészen át vannak változva limonittá. Ezen átalakulás és a lelet helyzete igen magas korra utalnak, melynek közelebbi meghatározása azonban, másnemű fossiliák hiánya folytán a közetben nem volt lehetséges. De azon feltevés, hogy a csontváz még a tertiär korhoz tartozik, nagy valószínűséget nyer Villcox egy későbbi lelete által, ki a csontváz közelében biztos tertiär lerakodásban durván kidolgozott cserépdarabokat talált.

Az Ararat hegycsúcsát mászta meg a mult nyáron Markow Jenő. Társaival 13,000 láb magasságban töltötte el az éjt s más-

nap reggel 5 órakor indulva el, délután 2 óra tájban érték el az 5171 méter magasságban fekvő csücsöt. Itt 5 láb magas kőgúlát állítottak fel, melyet a hegy aljáról távcsővel észre lehet venni. A benszülöttek különben még most sem hiszik a »szent hegy« megmászását, mivel ősrégi hit náluk, hogy ily szentségtörés lehetetlen. Ugyancsak a hegyen érzélemezés thermometert is helyeztet el Markow a szentpétervári földrajzi társaság megbízásából. *Gy.*

A Saján hegységnek s különösen a legmagasabb pont, Munku-Sjardyknak, továbbá a Kossogol tó környékének kikutatása végett Ignatieff gróf, Keletsziberia főkormányzója, Bobyr vezetése alatt a múlt évben külön tudományos expedíciót küldött ki. Az expedíció 1888-ban június 1-én indult el Turinból s oly gyorsan haladt előre, hogy ősz kezdetéig több mint 2500 kilométer hosszú utat tettek meg. Julius 16-án az expedíció egyik csoportja az óriási Munku-Sjardyk egyik jégárát mászta meg. Innen kezdve útjuk kizárólag teljesen ismeretlen vidéken hatolt át, hol emberek is csak elvétve laknak, egy-két burüt, kik valóban nyomorult életet folytatnak, de azért a Jenissei partjain megforduló kereskedők lehetőleg megcsalják őket. Így például egy font lőporért 20 evet- vagy menyétbőrt követelnek s igen sok hamis papírubelt hoznak forgalomba. A mongol vidék felé eső rész kissé népesebb. Feltűnő, hogy a Saján lejtőin igen sok a pusztuló jégár. Az egész vidék alkalmatlan a földművelésre. Az expedíció a Kossogol tavat minden irányban kikutatta. *Gy.*

Wissmann kapitány a német kormány segítségével már összeállította keletafrikai expedíciójának fehér tagjait. Hatvannál több fehér ember lesz itt, mind megannyi erőteljes testalkatu s katonailag képzett. Közöttök van Janke, a ki Jühlkével járt a Szomalai földön, midőn azt Kismayuban meggyilkolták s Dr. Schmidt geolog, ki már egyszer nagyobb tanulmányokat tett Keletafrikában. Maga Wissmann s társai csak akkor mennek Zanzibárba, ha ott a kellő számú feketéket már szerzöttették s a jelenlegi izgatottság kissé csillapult. *Gy.*

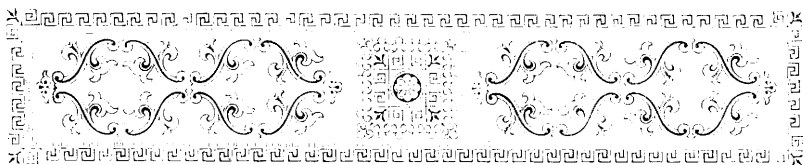
A Lukuga folyó kikutatására indult el Brazzavilleből Trivier francia utazó. A Kongón ment fel Nyangvéig s innen gondos kutatás alá veszi a Tanganyika tó nyugati partját s különösen a Lualaba és a Kongo más mellékfolyóinak felső részét. Trivier nem hiszi, hogy a Lukuga egyenesen a Tanganyika tóból ered, különösen mivel a tó színe feltűnő gyorsasággal apad, úgy hogy

a Lukugának is meg kellett volna szünnie. Hore kapitány észlelete szerint ezenkívül a Lukuga medre mocsaras s ezért a tó vizét is legalább a sziklás részig tisztátalanná kellene tennie. Trivier általában kutatni igyekszik, nem ered-e más folyó a tóból? *Gy.*

Dr. Schweinfurth, a híres utazó, tanulmányi útra indult délnyugati Arábiába. A múlt év végén indult el Adenből Hodeida felé. Szándéka Szana szomszédságában kikutatni a kevésbé ismert Menakha hegységet. Ajánló levelei vannak a török szultántól s Berlinből kapta a tudományos eszközöket. *Gy.*

A Pamir hegységen át ment jelenleg Turkesztánból Grombseffszki Dardisztánba s az Indus felső folyásához. A keleti Turkesztánban fekvő Karakul tótól éjszak felé ment át a Pamir hegységen. Eleintén az Akszu folyása mellett halad, míg az az Istykkal egyesül, de itt a taskurgani khinai hatóságok feltartóztatták s ezért az Akszu és Vakhandarja közt levő vízvásztón ment át Baza-i-Gumbezbe, hol ismét az afghánok akarták elfogni. Ezért délkeletre fordult s az Aksai balpartján Vakhandarja felső részére ment, a hol egy afghán csapatot fogott el, kiket később, midőn a Hindukuson átment, szabadon bocsátott. A Hindukus déli oldalán az expedíció tagjai sok lovat vesztek el s ezért Grombseffszki Nagar és Hunza főnökeiktől kért segítséget, melyet nem is tagadtak meg. Hunzából átment a Mustagh hegységén s csomagjának egy részét a Jarkandba ömlő Tun pataknál hagyva, lement a Pillhez s azután a Jarkand folyóhoz. Innen keletre ment tovább, de újabb akadályokra találva Basroabtha ment s innen hatolt át a Mustaghata éjszakkéleti részén a Janghikissartól 60 kilométernyire, a hol már orosz területen volt. Az expedíció azonban nagy nyomorúságba jutott, élelmi szereit s más készleteit elfogytak s ezért a kashgari orosz konzulhoz fordult segítségért.

Gy.

KHINA

FÖLDRAJZI, NÉPISMEI, VALLÁSI TEKINTETBEN.

(Fülvastatott a márcz. 14-iki ülésén.)

ét oknál fogva örömmel fogadtam a mai fölvolasásra a tudós társaság kitünő érdemű elnöksége útján hozzám intézett meghívást: egyrészt azért, mivel e meghívást igen megtisztelőnek tartottam és most is tartom; másrészt pedig, mivel azon reményt táplálom, hogy ez uton némileg hozzájárulhatok az eszmék tisztázásához, Khinát vagyis azon országot illetőleg, mely jó darab idő óta a művelt világ érdeklődésének előkelő tárgyát képezi. Mielőtt azonban a dolog érdemleges tárgyalásába bocsátkoznám, engedelmet veszek magamnak kijelenteni, hogy Khináról szólva többféle nyomós okok miatt nem vállalkozhattam arra, hogy róla kimerítő és a végső szó erejével bíró tudósítást adjak. Ugyanis a tárgy maga oly terjedelmű, hogy majdnem lehetetlenség volna azt egyetlen fölvolasás keretébe illeszteni, hacsak a számok és nevek száraz elsorolásán kívül mást nem igényelünk. Továbbá Khinára vonatkozó tanulmányaim közelebb állanak kezdetükhöz, sem mint befejezésökhöz, jöllehet nincs okom tagadni, hogy ismereteim azon része mellett, a melyet a mindennapi tapasztalás, érintkezés, megfigyelés közvetlensége nyújt, a megfelelő források kutatásának, tehát az elméleti résznek is meglehetősen időt szenteltem. Ennélfogva noha teljes erővel rajta leszek, hogy előadásom a tudományosság azon magas fokával, melyen önök t. uraim állanak, egészen aránytalan ne legyen, mégis késztetve érzem magamat szives elnézésökre szá-

mitani a netalán észlelendő fogyatkozásokért annál is inkább, mert a rám szabott másnemű foglalkozás véghetetlensége mind figyelmemet, mind kivált időmet fölöttébb elrabolta.

I. Khinára irányozva gondolatainkat, már maga annak elnevezése is olyan, mely megérdemli, hogy néhány szót ráfordítsunk. Mindenesetre különös dolognak kell tekintenünk azt, hogy a művelt világ valamennyi népei Khinát és a khinai népet egészen más néven nevezik, mint a khinaiak akár országukat, akár magukat nevezik. E szó »Khina« és »khinai« a mennyei birodalom lakói előtt épen oly érthetetlen, mint előttünk a khinai ábéczé. Ők magukat Czon-kuo-zsen (középső ország fiai), birodalmukat pedig Czon-kuo (középső ország) nevezik. Vannak ugyan még más elnevezések is, melyeket a khinaiak saját országukat illetik, mint például: Czon-hoá (középső virág, honnét helytelen fordításban a francziák szerint royaume fleuri vagy royaume des fleurs), vagy Tien-hià (ég alja vagy ég alatti, a honnét ismét s pedig még helytelenebb fordításban a majdnem minden nyelvben használatos Céleste empire, das himmlische Reich, mennyei birodalom); ámde mind eme elnevezések inkább költői alkotmányok és képletek. Arra, hogy a khinaiak elfogadják a mi elnevezési módunkat, nincs kilátás: hogy pedig mi fogadjuk el az ő elnevezési módjukat, ezt csak nemzetközi megállapodás útján lehetne keresztülvinni s erre nem forog fenn valami sürgető szükség: elég, hogy a gyermeknek van neve, melyet mi is megértünk és neki sem sértő.

Régente Khina korántsem volt egységes birodalom, hanem több országból és számos fejedelemségből állott, melyek egymás között gyakori vetekedésben és surlódásban voltak. Csak a Czhinn, szám szerint a negyedik uralkodó házból származott Czhinn Se-vaanthi, ugyanaz, ki a híres khinai falat építette és a kit bátran Khina Napoleonjának nevezhetünk, vetett véget a különféle apró fejedelemségeknek s egyesítette egy jogar alatt majdnem mindazt, a miből a mai Khina is áll. A mostani uralkodóház meghódította még a Miao-dzö népet, Lolo tartományt, az eleuthek földjét, Khinához csatolta a maga három mandsu-tatár tartományt s azóta Khina változatlanul megmaradt azon kiterjedésben, melyben maig is találjuk. E szerint Khina fekszik az éjszaki szélesség $18^{\circ} 10' - 53^{\circ} 50'$ és a keleti hosszúság $73^{\circ} 44' - 135^{\circ} 10'$ foka alatt. A miből kitetszik, hogy Khinának csak kisebb déli része, 7—8 foknyi terjedelemben, esik a forró égöv alá, míg másik

sokkal tetemesebb része, 27—28 foknyi kiterjedésben, a mérsékelt égöv alá esik, ellenben szoros égtani számítás szerint a hideg égöv nincs benne képviselve. Mindazáltal az éghajlati viszonyok Khinában fölötte elütnek attól, a mit az ember az adott számok alapján várna. Így Pekingben, mely majdnem ugyanazon szélességi fokon áll Nápolylyal, igen fagyos és szigorú telek vannak. Azon vidék, hol én lakom, 30—31 északi szélesség fokán, tehát ugyanazon fokán áll, mint Alexandria Egyiptomban, néha meglehetősen kemény teleket tüntet föl; képződik néha 2—3 hüvelyknyi jég a csatornákon, esik némelykor egy láb magasságú hó, mely olykor 4—5 nap is eláll. Ninpoban, mely valamivel még lejjebb esik, vannak rendes jégvermek nagy számban, a melyekben nyáron a halak tartatnak, mi által Ninpo városa Khinának s talán az egész világnak legelső halpiaczává verte föl magát, s ugyancsak Ninpoban divik az a szokás, mely legalább déli Khinában egyedül áll, hogy az első meleg hónapokban az utcákon nyilván jeget árulnak, melyet az emberek szájukba téve, hűsítőül szopogatnak, holott egyáltalán a khinai mindent csak melegen, sőt forróan szeret akár enni, akár inni.

Egyébiránt mind arra nézve, a mi Khina földtani, éghajlati, természettani rajzába vág, bizvást mellőzhetem a tüzetesebb ismertetést és utalhatok egy újabb igen jeles szakmunkára, mely a mi irodalmunkban tudtomra egyedül áll s melyre már csak ezen oknál fogva is önérzetes meglelégedéssel nézhetünk, — értem a nagyérdemű Lóczy Lajos urnak munkáját. Azon körülmény, hogy csak néhány nap óta jutottam e könyvhez és a rendelkezésemre álló idő más irányban volt értékesítendő, nagyon aránytalan mértékben engedte meg a vele való foglalkozást, mégis lehetetlen volt azonnal észre nem vennem e munkának két igen nagy előnyét: egyik, hogy eszélylyel fölhasználja a külföldi szakirodalom legjobb forrásait; másik, hogy az ekképen nyert útmutatást és adatgyűjteményt a helyszinén történt személyes kutatás és észlelés által ellenőrizte, részben kiigazította és bővítette. Mindezekért tudós Lóczy urat nyilvános elismerés illeti, de még inkább nyilvános hálaival tartozik a nemzet Szécsényi Béla gróf urnak, kiben maga az eszme született s annak kivitelét saját költségén és vezetése alatt bőkezűséggel létesítette, úgy hogy ama nagy név, melyet boldogult atyjától öröklött s mely nemzetünk művelődésével szorosan egybeforrvá minden jóra való magyarnak ereklője tárgyát képezi, fényében nem hogy csökkent volna, inkább

növekedett. Részemről, jóllehet igen csekélynek érzem magamat, kötelességemnek és egyuttal szerencsémnek tartom ez országos elismeréshez nyilván és önzetlenül hozzájárulni.

Minthogy tehát arra nem gondolhattam, hogy Khinának egész természetrajzát, ha csak főbb vonásokban is, ecseteljem, engedjék meg uraim, hogy figyelmöket annak egyik részére, Khina növényországára irányozzam, ezt is csak legfőbb általánosságban. A ki Khina földjére teszi lábát s a növényvilágban csak némi jártassággal bír, látva az előtte föltáruló növényzet dús voltát s majdnem számlálhatlan sokféleségét, kénytelen fölkiáltani: ez a föld Istentől valóban meg van áldva! A mi pedig még inkább meglepő, abban áll, hogy e nagyszerű növénygazdagságban alig akad egy-kettő, mely mintegy haszon nélkül foglalná el a helyet s ne lenne okszerűen az emberi élet különféle céljaira fordítva elannyira, hogy a khinai népről nemcsak azt mondhatjuk, hogy növénygazdag, hanem azt is méltán mondhatjuk, hogy növénygazda. Ez föltételezi, hogy a növényvilág nemei, fajai és sajátosságai Khinában nemcsak régóta ismeretesek, hanem hogy ez ismeretek népszerűsítve is vannak. És valóban úgy áll a dolog. A legrégebbi növénytár (herbarium) szerzője egy khinai császár, névszerint Jen-thi, ki Fu-hi-nak volt közvetlen utódja s Kr. e. 2767-ben kezdett uralkodni. E mű bizonyára a világ legrégebbi emléke e nemben, de kitűnik nemcsak régisége, hanem jegyzeteinek szabatossága által is. Ugyan ő mérte meg legelőbb a föld gömbjét és szélességét 900,000, hosszúságát pedig 850,000 khinai mértföldre tette, a mely számítás annyiból nagy jelentőségű, mert belőle a földsarkok horpadásának ismeretére lehet következtetni. A khinai utókor hálából »égi földmives« (sen-non) tisztelő névvel illette. Sen-non növénytára idővel megsaporodott, mert a khinai fölötte megfigyelő nép. Ma már több mint 60 különféle egyetemes növénytárral (pen-czao-kán-mü) rendelkezik a khinai irodalom. Hogy némi halvány fogalmat nyujtsak a módszerről, melylyel a khinaiak a növénytant tárgyalják, előadom Ly-se-czen, egyik legismertebb khinai botanikus könyvének rövid tartalmát. E könyv 5 szakaszra, s minden szakasz több fejezetre oszlik. Az I. szakasz 1. fejezete szól a hegyi füvekről, 2) a szagos füvekről, 3) a vizenyős talajon élő füvekről, 4) mérges füvekről, 5) ehető füvekről, 6) vizi füvekről, 7) száraz füvekről, 8) húsos füvekről, 9) különféle füvekről. A II. szakasz 1-ső fejezete előadja a kender, gabona, rizsféléket, 2) a köles és gesztenyeféléket, 3) a zöltség

és babféléket, 4) azokat, melyek erjedni és szeszt adni képesek. A III. szakasz 1-ső fejezete tárgyalja azon zöldségeket, melyek csipős vizűek, a 2) azokat, melyek puha, húsos szárral bírnak, a 3) a dinnye és tök nemeket, a 4) a kerti növényeket, az 5) a gomba nemeket. A IV. szakasz 1-ső fejezete felsorolja az öt terményt vagy ötféle magot, ezek: rizs, kétféle köles, gabona és káposztafélék, a 2) a hegyi gyümölcsökről, a 3) a külföldi gyümölcsökről, a 4) az izletes gyümölcsökről, az 5) a czukortartalmú dinnyékről és tökökről. Végül az V. szakasz szól 1-ső fejezetben a szagos fákról, 2-ban a nevelt fákról, 3-ban a terebélyes fákról, 4-ben a gyógygyerővel bíró fákról, 5-ben a vízben termő gyümölcsökről, 6-ban a hajlítható fákról, 7-ben a színes fákról. Látnivaló, hogy e könyvben hiába keresnők Linné rendszerét, hanem megtetszik rajta a khinai ész, mely minden dolgot inkább csak a gyakorlati oldalról néz. Midőn a khinai a növényvilágot akarja egyáltalán kifejezni, így szól: u ko czao mō = öt mag, fű, fa. — Legnevezetesebb, bár nem kizárólagos növénye Khinának a rizs, mert ez képezi élelmezése alapját, ebből készíti italát, evvel fizeti természetben adóját, még pedig egy hold után körülbelül 14—15 bécsi fontot. A jó khinai rizsszel lakik jól s minden egyéb étel csak a rizs csusztatójának szerepét viseli. Rizst enni annyi mint egészségesnek lenni; azért az ismerősök találkozáskor, ha egymás jólétéről tudakozódnak, ezt kérdik: veen cse-kü, ma-jü? Ettél-e rizst? Értelme: egészséges vagy-e? — Másik nevezetes növénye Khinának a thea, melyet ott emlékezetet haladó idők óta tenyésztenek. Sokféle fajta van, legnemesebb a császári thea, mely Jün-nánban terem; a nálunk híres névvel bíró pe-ko (khinául: pē-hao) nem jó csak valami huszadik sorban. Khinának legjobb kiviteli czikkét képezi. Legtöbb theát isznak az angolok, 1867-ben 157,750,000 font theát szállítottak oda. Most a thea-ivás mindinkább közönségessé kezd válni. — Nem hagyhatom felemlítés nélkül Khinának egyik leghasznosabb növényét, a bambuszt. Ennél áldásosabb növényt én nem ismerek. Gyökerét mint salátát eszik, gyöngye hajtásait mint szárított csemegét elteszik, fájából mindenféle butort, szerszámot, evő- és ivó-eszközöket, luxuscikkeket készítenek, karóját építésre használják. Csodálatos, hogy e nádat nálunk, legalább a délibb részeken, nagy mértékben meg nem honosítják. Valóságos kincsértékkel bír. — Khinában terem az a fa, *Terminalia vernicia*, magyar nevét nem tudom, mely az utánozhatlan és elpusztíthatlan khinai butormázt

adja. — Ott van továbbá az *Aralis papyrifera*, melynek belét a khinaiak finom szörmékre fosztván, virágcsinálásra és csinos képfestésre használják. Ezek azon képek, melyekről tévesen mondják, hogy rizspapírra festvék. — Végül szót érdemel a fagygyufa, *Croton sebiferum*, melynek bogyóiból a khinaiak a mi fagygyugyertyáinkhoz egészen hasonló gyertyákat készítenek, még a kanócza is növényből van. Egészen megfelelő és olcsó világítást nyújt s tudtomra abban a khinaiak követők nélkül állnak.

II. Átmegyek a khinai nép ismertetésére, előadva néhány vázlatos vonással annak állapot rajzát, történelmi, művelődési és természetes tulajdonságait, sajátosságait. Elmultak immár azon idők, midőn jó élezcet véltünk tenni, ha valamire azt mondták az khinai. Ma már a khinai nép tüzetesebb ismerete folytán az élcezés helyét a meglepetés és némi aggasztó megdöbbenés fogta el. Bizonyos, hogy Khinára vetve tekintetünket, a legnagyobb néppel állunk szemben, mely számra nézve a föld kerekseg minden nemzetei között a legelső helyet foglalja el. És ebben bátor vagyok a nagy érdemű Lóczy úrnak ellent mondani, ki Khina lakosságáról szólva azt számra nézve a második helyen levőnek mondja, de csak szóval, mert számokban a legnagyobbnak tünteti föl. Tagadhatlan, hogy e tekintetben átalán véve még nagy ingadozás és bizonytalanság mutatkozik a statisztikusok között. Csak egy példát hozok föl Cse-tyán tartományról, melyben magam is lakom, Lóczy úr 8,100.000-re teszi eme tartomány lakóinak létszámát. Ugyanannyit olvasok a »Katholikus Missiok térképe« czimű munkában, mely 1885-ben a jezsuitáktól adatott ki, kiktől pedig szokva vagyunk alapos dolgokat várni. Ám az 1812-iki khinai hivatalos népszámitás, melyről maga Williams is mondja hogy hitelt érdemel, 26,256,784-ben állapítja meg ugyanazon tartomány létszámát. Ez szerfölött nagy különbség s csak azt nehéz elgondolni, hogy miben leli alapját e lényeges eltérés. Khina lakosságának összes létszámát némelyek 357 millióra, mások 371 millióra, ismét mások 383 millióra teszik, az 1870-ben meg-ejtett hivatalos népszámitás pedig valamivel többre teszi 400 milliónál. Az itt is észlelhető ingadozásnak oka az lehet, hogy míg mi európaiak csüggeteg szívvel s csak mintegy alkudozva akarjuk beismerni Khinának népessége létszámából eredő fölényét, addig maguk a khinaiak, nevezetesen mióta az általuk is azelőtt nagyoknak tartott és rettegett európai művelt államoknak az övékéhez nem is mérhető számbeli aránytalanságát megismerték.

némi természetes és megbocsátható büszkeséggel mutogatják s talán nagyítják számukat. E szerint ha igaz, a mit néhány évvel ezelőtt olvastam, hogy a föld kerektség összes lakóinak száma 1345 millió, akkor abból az tűnik ki, hogy a khinaiak az összes emberiségnek körülbelül negyed részét képezik s hogy tehát minden négy ember között egy khinai. Igaz, hogy a fentebbi öszlet sem lehet végérvényű, a mennyiben abból belső Afrika népességének létszáma, kikről ugyszólván csak most kezdünk tudomással bírni, szükségképen hiányzik. A mi pedig Khinát illetőleg igen fontos és legnagyobb figyelmünkre méltó, abban áll, hogy Khinának népsége majdnem kizárólag egynemű elemekből áll s ennél fogva nemcsak könnyen összetartható, hanem a döntő pillanatokban erőfeszítés nélkül egy célra és együttes cselekvésre vezényelhető; holott például Anglia, mely az anyaországra és gyarmataira eső 291 millió lakosságánál fogva Khina népességéhez legközelebb jár s így leghamarább lehetne annak vetélytársa a legkülönbözőbb nemű elemekből lévén összeállítva, már némileg önmagában hordja bénaságának csiráját.

Minthogy magában véve is érdekes tudni, de meg bármely nép ismertetésénél önként kínálkozik, azért én is fölvetem a következő kérdést: honnét származik a khinai nép? hol lakott, mielőtt jelenlegi helyét elfoglalta volna? vannak-e rokon fajtái? E kérdésre természetesen határozott feleletet nem lehet adni, és ha majd minden nemzet, néha még iljú nemzetek is, arra vannak utalva, hogy eredetök bölcsőjéhez biztos nyom és utbaigazítás helyett csak a hozzávetések és sejtelmek karjain vezessenek bennünket, nincs ok, miért képeznének a khinaiak kivételt e tekintetben. A múlt században Jones, az ázsiai társulat elnöke azt vitatta, hogy a hinduk, khinaiak, és japániak egy népcsoporthoz tartoznak s hogy Khinát a hinduk katonai kasztja, a Kehatryas kasztanak egyik töredéke népesítette be. Mások azt vélték, hogy a khinaiak az arabok ivadékai. De Guignes úgy tartja, hogy az egyptomiaktól származnak. A kutatások kivált Német- és Angolországban lettek nagyobb hévvel folytatva, melynek eredményekért ma általán azt mondják, hogy Khina a Khaldeából és Mezopotámiából jövő népek által lett gyarmatosítva. Legujabban Paravey, nagy nevű francia orientalista, azt állítja, hogy a khinaiak az assziroktól származnak. Lehozásait arra alapítja, hogy magok a khinaiak az asszirokat T'a-tsin-nek (nagy sziroknak) nevezik. Másrészt bizonyos, hogy a legrégebb arab kútfőkben a khinaiak

Sin-nek neveztetnek. Innét a Sinae, Sinarum, Sinenses latin elnevezés. Most midőn az újabb felfedezések nyomán az asszírok történelme világosabbá kezd lenni előttünk, és midőn azt mondják, hogy az asszír hieroglifák egy régi ázsiai néptől származnak, melyről most már semmit sem tudni, Paraveynek ama fentebbi véleménye igen méltó a figyelemre. Én magam is hajlandó volnék e véleményhez csatlakozni. Arra indít engem magának Khinának elnevezése »Czon-kuo« (középső ország). Tudom, hogy sokan a Czon-kuo nevezetet a nép azon hiedelméből származtatják, mint ha Khina képezné a föld közepét. Ámde Khinában a csillagászat a legrégibb időktől fogva virágozván, tudhatták, hogy a föld alakja gömbölyű s így minden ország, sőt minden hely joggal mondhatná magát a föld közepének. Még kevésbé fogadható el szerintem azok véleménye, kik a Czon-kuo nevezetet arra alapítják, mintha Khina a határos országokhoz viszonyítva volna a középső; mert ennek ellene mond az a tény, hogy Khina több mint felében tengertől van környékezve, és ha régebben a mai Khina több fejedelemségből állott is, akkor, hogy az állítólagos Czon-kuo körül fejedelemségeket képzeljünk, kénytelenek vagyunk őt magát is fölötte csekély kiterjedésűnek feltennünk, mely talán nem lett volna képes a maga nevét valamennyire ráruházni. Ellenben ha a Czon-kuo szót elemezzük, úgy azon országot, melyet ily név okszerűen megilleshet, vagy egészen, vagy nagyobb részben vízből környékeztetve kell képzelnünk, s akkor Czon-kuo nem volna más mint Mezopotámiának majdnem szó szerinti fordítása; vagy pedig, víz helyett országoktól vagy legalább terjedelmes szárazföldről körülvéve kellend azt gondolnunk, mint például Ázsia közepét, honnét sokkal könnyebben képzelhették országukat középsőnek, vagy akár a világ közepének, mint a jelenlegi Khina akármelyik korszakában. A legelső ismert népvándorlás az lévén, mely Szennár térségeiről a bábéli torony dugába dőlte után történt, föltehetjük s e föltevésünkkel még Khinának is becsületet adunk, hogy költözött a khinai az ő mai országába. Legvalószínűbb, hogy ez a telep csak száz családból állott.

Erre mutat legalább az, hogy a khinai nép mint nép maig is pa-szin (száz család) névvel illeti magát. E száz vezetéknév azóta szaporodott ugyan, de igen takarékosan, úgy, hogy ma sincs egész Khinában több vezetéknév, mint 457, mely szám 400 millió lakosra bizonyára kevés. A vezetéknevek e kevés volta szükségképen azt okozza, hogy számos család visel hasonló hangzású

vezetécknevet. Avégre tehát, hogy megtudják a hasonnevű családok egy törzsből származtak s ennél fogva rokonok-e s mely foku rokonságban állanak egymáshoz, azon leleményes szokás áll fen Khinában, hogy minden családnak van egy 10, 12, 15 írásjelből álló jelmondata, melynek értelme van s melyet a család minden tagjának tudnia kell. Ha már most két véletlenül találkozó egyén ugyanazon nevet viseli, megtudandók, hogy rokonok-e, elmondják egymásnak a jelmondatot, mely ha egyez, rokonok, ha nem egyez, nem rokonok. Megjegyzendő még a khinai vezetécknevekre nézve, hogy hasonnevű személyek soha sem köthetnek házasságot, még ha nincs is rokonság közöttük. — A khinai nép őstörténete fölötté homályos és zavaros. De ez nem csak náluk van így, hanem minden nép őstörténetét illetőleg. Magok a khinai történészek sem remélvén eligazodhatni a történetük kezdetéhez tapadt számtalan mondák és regék között, melyek közül a legtöbb ő előttük is hihetetleneknek látszanak, most már nem is fürkészik azokat. Kétségtelen azonban, hogy a népek története nem ott szokott kezdődni, a hol azt történeti kútfőkkel lehet bebizonyítani, hanem rendszerint sokkal előbb. Csak Hoanthi-val, ki 2697-ben Kr. e. kezdett uralkodni, mutatkozik némi szürkület a khinai történetben, de úgy az ő uralkodása, mint utódaié, egész 2205-ig Kr. e. a mesés korszakba tétetik a történészek által, sőt még a Hiá uralkodóház története is 2205—1818 Kr. e. csak a félig történelmi korszaknak tekintetik. Az első időktől egész mostanig a khinai történelen 22 uralkodóházat számlál a trónon. A jelenlegi uralkodóház nem khinai, hanem mandsu-tatár. A khinai történelemre nézve Sse-ma-tsien annyiba vétetik, mint Herodot a görög és római történelemre nézve. Érdekesnek tartom fölemlíteni azon rokonságot, mely a khinaiak Hoanthi-ja és Ádám az első ember között lenni látszik. Köztudomásu, hogy a héber Ádám annyit jelent mint vöröses, vörhenyes, agyagszínű stb. Ám a khinai szónak »hoan« ugyanazon jelentése van; e szó »thi« pedig annyit jelent mint úr, fejedelem. Ez így lévén, akadtak, a kik azt mondják, hogy a khinai Hoan-thi nem más, mint a (Genezis Ádámja; sőt tovább menve azt hozzák ki, hogy a mesés korszakba eső khinai császárok azonosak volnának a Genezis patriárkáival egész Noéig, ki alatt volt a vízözön, ki megfelelne a khinai Ti-ko császárnak, kinek neve annyit jelent, mint: előre figyelmeztetni. Még Khinában időzván, egy khinai írástudóval beszélgettem s a többi közt ezt a kérdést intéztem hozzá: Ha ön meghal, hova

kivánczik jutni? Így felelt: Hoanthi papához. Ez olyan értelmű, mint mikor mi mondjuk: Ádám atyánkhoz. Mindez természetesen csak a sejtelmek és hozzávetések sorába tartozik, és nem is igényelhet jogosan más értéket. Majd ha a kutatásoknak sikerül a tényeket megállapítani, mi is szorosan alkalmazkodni fogunk hozzá. Addig azonban azt kell hinnünk, hogy szabad a vásár. Mondottam főnebb, hogy a khinai népet számra nézve az első hely illeti meg; most meg hozzáteszem, hogy műveltségi szempontból is előkelő rang illeti meg őt; sőt bátran ki lehet mondani, hogy keleten ő volt mindig a művelődés zászlóvivője. Irodalma kétségen kívül a legrégibb s bizonyos értelemben a legelterjedtebb. Régi könyvei között említendő a következő hat: 1) Í-tyin (a változások könyve), 2) Szü-tyin (történelem könyve), 3) Szi-tyin (költemények könyve), 4) Li-tyin szertartások könyve), 5) Jo-tyin (zenekönyv), 6) Czen-cziu-tyin (tavasz és ősz könyve). E hat könyv Khinának klasszikus könyvei, s ugyanazon tisztelettel van irántuk, mint mi a szentírás iránt. Legnevezetesebb közöttük az első, melyre mint forrásra a többiek visszavezethetők, s melyet némelyek Hénoch patriárkának tulajdonítanak. Mennyire tiszteletben van Khinában a tudomány, mutatja az, hogy már 725-ben Kr. u. Szjüen-czong császár 40 tagból alkotott akadémiát állított föl, mely valószínűleg mintául szolgált, legalább számában a francia negyvenek akadémiájának; mutatja továbbá az, hogy Khinának 272 nagyobbszerű könyvtára van, melyek között a császári könyvtár már a Leán uralkodók alatt, tehát a 7-ik században 370,000 kötettel birt; mutatja még az is, hogy Khina a legrégibb időktől fogva az egyetlen ország, hol a magasabb állami hivatalokra és társadalmi polczra csak egy út van, mely mindenkinek nyitva áll s ez az államilag ellenőrzött tudományos képzettség; ezen államvizsgálatból csak a következők vannak kizárva: a horbélyok, a cipészek, a kovácsok és hordárok. — A khinai kormányzat egyeduralmi ugyan, de korántsem kényuralmi. Van rendezett közigazgatása, van rendezett hadserege. E 400 millióra menő népnek nincs több, mint 19 ezer hivatalnoka, kik közül a legfőbbeknek van 180 unczia ezüst vagyis valami 500 forint fizetése, a legalsóbbaknak 40 unczia, vagyis körülbelül 110 forint. E csekély fizetés oka talán annak, hogy a hivatalnokok könnyen megvesztegethetők és hogy a népet, ha tehetik, zsarolják. Hadseregének létszámát lovasságban 3,327-re, gyalogságban 661,533-ra teszik az 1812-iki népszámlálás alapján. Megjegyzendő azonban,

hogy a tatárok, kik Khinában meglehetősen számban vannak, született katonák, ámbar tényleg fegyver alatt nem állanak, csak háború idején. A legújabb időben Khina sokat áldoz hadi czélokra, hogy szükség esetén kellőleg készen találtassék. Angol és német tiszteket tart katonáinak begyakorlására. Katonakötelezettség Khinában nincsen. — A khinai társadalom patriarkális szerkezetű, az egész nemzet mintegy rengeteg családot képez, melynek feje a császár. A nép ennek öntudatában van, s azért a császárt Tá-ou-mu (fölséges szülő), a hivatalnokokat pedig mint a császári hatalom képviselőit ou-mu (szülő) névvel tiszteli meg. A családnak még most nagy jelentősége van Khinában, többféle ügy, mint pl. az örökösödési, osztozkodási ügyek hivatalból a családfőkhöz és családvénekhez mint első illetőséghez hivatalosan tartoznak. Legfőbb erénynek a fiui kegyelet tekintetik, azért az atyának majdnem határtalan joga van gyermekei felett. A khinai nép jellemére nézve szelid, békeszerető, fejhajtó, szorgalmas és könnyen megelégedő. Értelmes, élénk és gyors felfogásu, de kedélye ugyszólván nincsen.

Nehéz föladat öt megindítani, vagy épen sírásra fakasztani. Ha meghal az apa, a figyermek nem sír, csak a nő és a leánygyermekek, meg egyáltalán a nőrokonok, de ez mind csak készített, mondva csinált sírás; ha meghal az anya, akkor senki egy könnyet nem hullat utána. Csak egy dolog látszik leginkább kedélyére hatni, ha megkárosították, ilyen esetekben leghamarabb láttam őket sírva fakadni. És evvel jeleztem a khinaiak egy jellemzetes és majdnem főhibáját, tudniillik a nyervágyat, haszonlesést, s a mi abból folyik a csalást, ravaszságot, kétszínűséget, hazugságot. Ki kell emelnem a khinai társas élethől a következő három pontot. Khinában a két nemnek elkülönítése nemcsak a nyilvános életben, hanem a családi életben is szorosan megtartatik. Ez onnét van, mert a nő sokkal csekélyebb értékű teremtésnek tartatik, mint a férfi. Nem rabszolga ugyan a nő, de társadalmi jelentősége s ennélfogva képessége nem ismertetik el. Nővel nyilván szóba állni illetlenség, nő férjével egy asztalnál nem étkezhetik, nőnek értelmi kiképeztetése fölöslegesnek tartatik és nem is történik, a nő örökségképtelen, a nő férfiak társaságában nem időzhetik. Mind az által a feslettség Khinában igen nagy, csakhogy nem mer nyilván mutatkozni. A khinai társas élet nem sziveli a közvetlen érintést akárminő alakban, ennélfogva se kéznyújtás, sem ölelgetés sem más efféle nem fordul elő a

mi a khinai udvariasságnak némi ridegséget kölcsönöz; egyébként külső hajlongásra, bókolásra s a kecsre nézve, melylyel azt teszi, senki sem múlja fölül a khinai embert. Vegül nincsen a khinai társaságnak közös multsága, hacsak a khinai theaházakban való összejövetelt vagy a színi előadásokra való csődületet annak nem vesszük. Khinában a táncz nem ismeretes. Komoly veszély fenyegeti a khinai társadalmat az opiumnak szívásából. Ha itt fordulat nem áll be, ez leszen Khinának megölő betűje. Csak látni kellene ama pusztításokat, melyeket családokban, vagyonban, erkölcsökben, egészséghen végbe visz. Sajnos, hogy e mérget oly nemzet erőszakolta és erőszakolja Khinára, mint a különben higgadt angol nemzet; ez ügy megérdemelné, hogy a többi művelt nemzetek együttes szóval és erélylyel tiltakoznának e valóságos merénylet ellen. Szerencsétlenségre most már magában Khinában kezdik a mákonyt gyártani, a mi a bajt még orvosolhatatlanabbá teszi.

III. Végül t. uraim, bátor vagyok még egy pontra nézve önöknek szíves figyelmét és egyuttal türelmét fölkérni, mely utóbbit talán már is túlságosan igénybe vettem. Szólni fogok pedig a lehető legrövidebben a khinai népről vallási szempontból. Mint katolikus hittérítőt e pont engem természetesen a legközelebbiről érint. De önökre nézve is t. uraim, ezen pont nem lehet közönyös, a mennyiben, csekély fölfogásom szerint, valamely nép ismertetéséhez annak vallási eszméi s gyakorlásai első sorban tartoznak, lévén a vallásos hit és érzet az emberi észnek és kedélynek legfőbb és legnemesebb nyilatkozása. A mióta emberek voltak a világon, vallás is létezett; és legalább az emberi nemzet tisztább elméi és jobbik része mindenkor fennem törődött a vallással. A multnak tapasztalatain okulva bizvást következtetjük, hogy ez a jövőben is úgy legyen. A mi most már a khinai népet illeti és csupán a jelenről szólva, nem lehet mondani, hogy nagyon vallásos volna, a minő értelemben e szót közönségesen vesszük, inkább minden lépten-nyomon kír belőle bizonyos vallási közöny és érzéketlenség. Lélektani szempontból jellemző tudni, mibe helyezi a khinai a boldogságot, mely, hogy teljes legyen, szükséges, hogy legalább részben az ember szellemi részét is kielégítse, tehát valami szellemi élvezetet is magába foglaljon. Ámde a khinainak boldogsága egészen a testben marad s ott is vész el. Ime a khinai öt boldogság, ellentétben a Megváltó hirdette nyolcz boldogsággal: feleség, gyermek, becsü-

let, gazdagság, egészség. E fogalmat »jó«, mely egyetemes lévén mind szellemi, mind anyagi jót jelenthet, a khinai egy összetett jellel fejezi ki, mely összetétnek első része gyermeket, második része asszonyt ábrázol. Tehát a gyermek és asszony összetétele vagyis együttléte szolgáltatja a khinainak a jó fogalmát. Világos, hogy itt nem az egész ember, a test és szellem szól, hanem csak a fél, a testi ember. Ilyenné csak a pogányság tette a khinait, mert ő nem volt mindig ilyen. Ellenkezőleg, fölítve az ő legrégibb irott emlékeit, meglepetéssel vesszük észre, hogy hajdanában a khinai nép egy Istent ismert és imádott, hogy minden ő népek között leghivebben őrizte meg az őskinyilatkoztatás nyomait, s hogy kivéve a zsidókat talán egy nép sem volt annyira eltelve a jövődő Megváltó várásától, mint a khinai nép. Ezt a szót »ég« a khinai Thien-nek mondja. Thien két jelből van összetéve: tá = nagy, és i = egy, tehát elemeiben kifejezve Thien annyit jelent, mint nagy egy, fő egy. Hogy pedig ez valóban az egy Istent, és nem a látható anyagi eget jelenti, néhány idézetből könnyen kitűnik. A Szu-tyinben ez áll: »Az égnei állhatatos szokása az, hogy boldogítsa a jókat és viszontagsággal halmozza a kevély embereket«. Konfuczius így szól: »Megesalhatnám az embereket, de vajjon megcsalhatom-e az eget is?« Koan-jou-drő, igen régi bölcsész így szól: »Az ég nem magától való, hanem az égnei van építője«. Így folytathatnám az idézeteket majdnem véghetetlen számban, ha méltányosnak tarthatnám önök figyelmét azokkal kifárasztani, annál is inkább, mert emez idézetek helyesebb megértésére s mindazon meglepő szépségeknél, melyek azokban rejtve vannak, élvezésére a khinai nyelvnek ismerete s nevezetesen az egyes jelek összetételi módjának elemezése volna szükséges. Elég legyen általán csak annyit mondanom, hogy a legrégibb khinai könyvekben, nevezetesen az I-tyinben a keresztény tanításnak lényegesebb igazságai meglepő világossággal vannak letéve. Így a szent háromságról, a bűnbe esésről, a kiengeisztelés szükségéről, a lélek halhatatlanságáról stb. szóló tanítások. Legtisztában van azonban bennök kifejezett egy Megváltónak várása, kit »szent embernek« vagy »isteni ember«-nek neveznek, ki nyugatról fog jönni, ki szép és jó lesz mint egy bárány »mejjzen«, ki a fával fog egyesülni »zsü-tao«, és a ki a fáról hirdetett tanításával »mo-tao« boldogságot fog elárasztani a földön. Azért a Szu-tyin azt mondja, hogy régente, mikor két khinai találkozott egymással, így szokták egymást üdvözölni: »Megjött-e már a bá-

rány?« Mindezen dolgoknak értelmét a khinai tudósok és írás értelmezők már jó ideje elvesztették. Ezt ők magok bevallják. Ama »szent ember« »nyugot szentje« alatt, kire az I-tyinneknél majd nem minden betűje vonatkozik, ők most már egy dicső uralkodó eszményképét látják épen úgy, mint a farizeusok az ígért Megváltó alatt egy hatalmas fejedelmet értettek, ki őket az egész világ uraivá teendi. A khinai írástudók közönséges, mindennapi fajtája nagy készséggel fogadja ezen értelmezést, de a komolyabb és mélyebb felfogásúak közöttük beismerik, hogy ezen értelmezés erőltetett és épenséggel nem felel meg a könyv valódi szellemének. — Abban, hogy a khinai népnél az egy Isten ismerete és tisztelete majdnem végképen elmosódott, fő része van a budha vallás elterjedésének Khinában. Ez a ker. időszámítás 60-ik éve körül történt. A Hán uralkodó házból való Jon-pin császár 67-ben Kr. u. követeket küldött nyugatra, hogy fölkeressék ama »nyugati szentet«, kinek jövetelét az ő szent könyveik hirdetik. A követek elérve Indiába, ott a budha szerzetesek által félrevezettetve, elhitték, hogy Budha lenne ama várt szent s azért visszatérve magukkal hozták Budha szobrát fehér lovon és néhány szanszkrit könyvet. Ez időtől fogva a budha vallás Khinában gyorsan elterjedt úgy, hogy a nép zöme s aránytalanul legnagyobb része most már budha vallású. E gyors elterjedést valószínűleg leginkább segítette elő azon körülmény, hogy a budha vallás külső ábrázolatokkal és szertartásokkal bír, mert elvégre az ember kettős természeténél fogva nem szívesen elégszik meg a pusztán elméleti vallással. A Konfuczius vallása, mely Khinában számra második, de rangra az első, nélkülöz minden külsőséget, nincs oltára, nincs képe, nincs papsága, nincs szertartása; csak egyedül a mandarinok tekinthetők némileg e vallás papjainak, mikor ünnepélyes alkalmakkor az égnek áldoznak. E vallás követőinek egyetlen külső gyakorlásuk Konfuczius tiszteletében áll, kinek lélek táblája minden iskolában ott függ, és temploma minden városban van. Különben e felekezetnek egész vallástani podgyásza néhány erkölcsi elvekből áll, melyek lényegben csak arra valók, hogy az ember tisztességesen éljen mind magában, mind embertársával. E felekezethez tartoznak általán a khinai nép műveltebb osztályai, a császári ház beléletében budhista, küléletében konfuczius vallású. A harmadik vallás Khinában az úgynevezett Tao-ző vallás, melynek követői azt állítják, hogy ez Khinának ősvallása. Ezen vallás föltételez egy ős értelmet, ki a világot teremtette. Egyéb-

iránt e felekezet követői oly hihetlen és vastag babonáságokat visznek végbe, hogy a legtudatlanabbak is kinevetik őket. Azért sem tekintélyük nincsen, sem terjeszkedni nem bírnak. E vallás szerzője Lao-drö bölcse, Konfuczius kortársa. E három vallási felekezet mellett, sőt fölöttük, áll a khinaiak sajátos vallása, az ősök istenítése és imádása. Hogy azon egyszerű tisztelet, melylyel az ősök iránt általában minden nép szívesen viseltetik, mert az ember természetében fekszik, és mely tudvalevőleg a keleti népeknek holtjaik iránt mutatott kegyeletben még erősebb kifejezést nyert, a khinaiaknál ily bálványozássá fajult, annak valószínűleg a következő két oka van: egyik a buddhizmus beszívargása, mely a lélekvándorlást főtanai közé sorozza s melytől az értelmesebb osztályok sem maradhattak érintetlenül; a másik, és ez egészen a khinai írástudók rovására jegyzendő, Konfuczius azon tanainak félreértése és tulhajtása, melyekkel ő a fiúi kegyeletet mint az erények legfőbbjét s az ősi hagyományok és szokások tiszteletét sürgette. A keresztény vallás Khinában nem új, hanem valószínűleg egykoru a kereszténység keletkezésével. Hogy szent Tamás apostol Khinában hirdette az evangéliumot, az oly erős érveken alapszik, hogy történelmi ténynek és igazságnak is bátran vehető. Egyébiránt határozott érveink vannak arra nézve, hogy Khinában a keresztény vallás már az első századokban mutatkozott és hódított. A legelvitázhatatlanabb ama márványlap, melyet 1625-ben Si-ngan-fu városában ásás közben fölfedeztek, s mely a 7-ik századból származik. Még most is létezik, valódisága most már ki van mutatva, de a bevésített tanok nestorianizmusra vallanak. A második jel, mely a keresztény vallásnak Khinában történt korai elterjedéséről tanuskodik, ama felőtlő hasonlatosság, mely a buddha szerzetesek több vallási szertartásai és a kath. egyház szertartásai között észlelhető. Maga Dävis úr, buzgó protestans s hajdan a khinai angol gyarmatok kormányzója bevallja, hogy ez nem jöhet máshonnan, mint a nestorianusokkal való ismeret és sűrű érintkezésből. A harmadik jel, mely szinte a szóban forgó kérdés mellett bizonyít, ama tisztelet, melylyel a khinaiak Éjszak-Khinában az ugynevezett békeség hegyén egy női bálványképet illetnek, mely bálványkép szüzet és anyát tüntet föl, s melyet a khinaiak így neveznek: nyugot virága (Ján hoá) ég anyja (thien mü). E bálványozás legfőleg 1500 év óta dívik Khinában és igen valószínű, hogy az efezusi zsinaton (431) jelen volt keleti püspökök honosították meg, először ugyan helyes ér-

telemben, mi azután bálványozássá lett. Ma a történet földadata mindezt kikutatni, megvilágítani és megállapítani, a mit már részben meg is tett, s ennél fogva az érdeklőket bátran ezen forrásokra utalhatom. A tény az, hogy ma már a keresztény vallás Khinában némileg közjogi alapon áll; még nincs ugyan államilag és formszerűleg elismerve, de a nemzetközi egyezmények bizonyos jogi állást és életet biztosítanak neki. A Madras Directory 1885-ki kimutatása szerint van ez idén Khinában 47 missiópüspök, 746 külföldi s 649 benszülött áldozár, 40 kollegium, 16 szerzház és 1,115,661 katolikus. Mindez azóta még előnyösebb színt mutat, és manap a khinai katolikusok száma közel jár a másfél millióhoz. Az eszközök, melyekhez a kath. hitterjesztők propagandájuk érdekében nyúlnak, kétféleképpen: szellemi és anyagi eszközök. Amaz áll az igehirdetésében és az iskolák ápolásában; emez pedig a betegek ingyen ápolásában és az árvásított gyermekek fölkarolásában. Ugyanis bebizonyult, hogy az anyagiságba merült s különben vallásra nézve közönyös khinaihoz legkönnyebben úgy férhetni, ha értelme fölvilágosítása mellett fősúlyt arra fektetünk, hogy szívét megindítsuk. Ez történik az által, ha sebeit gyógyítjuk és gyermekeit elfogadjuk. Mert daczára annak, hogy a khinai az öt boldogsága között második helyre a gyermekeket teszi, mégis tagadhatlan, hogy ő ebben is csak saját érdekét keresi, s csak akkor és addig hajlandó saját gyermekét fölnevelni, míg az neki terhére nem esik. A legutóbbi kimutatás szerint száz ezernél többre megy azon gyermekek száma, kik a missió intézeteiben el vannak helyezve; és három annyira bizván tehető azok száma, kik már elcsigázott állapotban kerülven kezünkre, rövid lét után meghalnak. Mindez bizonyára jelent valamit már csak emberbaráti szempontból is, egyikét képezik ama kézzel fogható tényeknek, melyek bizonyítják, hogy az a hánytorgatott katholicizmus voltaképen még sem csapás az emberiségre. E nemes irányban ez idén most én egyetlen képviselője vagyok a magyar névnek ott messze keleten, és ha valamit érek, hozzá teszem, hogy a magyar műveltségnek egyetlen zászlótartója. Azért nem vélek méltánytalan dolgot elkövetni, ha az ügyet, melynek érdekében itthon járok, t. hallgatóim jóakaró, támogató figyelmébe ajánlom. Végre köszönetet mondva önöknek t. uraim, a becses figyelemért, melyre méltattak, van szerencsém kijelenteni, hogy ezennel fölolvásomat befejeztem.

ÜRGE IGNÁ CZ.

FINORSZÁG SZÁMOKBAN.

(Suomenaan Tilastollinen Vuosikirja Tehnyt Tilastollinen Päätoimisto.

Kymmenes Vuosikerta. 1888. Helsingissä 1888). 8° 11 ív, 172 lap.

A finországi központi statisztikai hivatal kiadásában megjelent Finország statisztikai évkönyvének 10-ik évfolyama, melyben az ezen országra vonatkozó főbb statisztikai adatok táblázatos alakban rendszeresen feldolgozva foglaltatnak.

Az alábbiakban megkísértünk — az évkönyv általános érdekű adataiból — Finország területének, lakhelyeinek és népességi viszonyainak ismertetésére rövid áttekintést nyújtani.

A fin nagyhercegség, alkotmányának meghagyásával, saját törvényeivel és kormányzatával 1809 óta az orosz birodalomba bekebeleztetett. — Finország az éjszaki szélesség $59^{\circ}48'$ és $70^{\circ}6'$ s a keleti hosszúság $38^{\circ}32'$ és $50^{\circ}2'$ közt fekszik, Ferró szigetétől számítva. — Kiterjedése, beleértve tavait (a Ladoga tó kivételével) és szigeteit 373,604 négyszög kilométer (tehát nagyobb a Szent-István korona országainál), melyből a szárazföldre 331,944 vagyis $88\frac{55}{100}\%$, a tavakra pedig 41,660 négyszög kilométer vagyis $11\frac{1}{10}\%$ esik.

Finország Európa valamennyi országai közt — úgy látszik — a legfiatalabb. Azon időtájt, midőn a Földközi tenger partjai mentében már szabályozott viszonyok közt levő társadalmi állapot létezett, mely a phöniciiaiak, görögök, etruszok stb. által alapított, akkor talán Finország még vízzel volt borítva. Ezen feltevést földtani észleletek is igazolják. Ugyanis már századok óta észleltetett, hogy a partok a tenger mentén mindenütt emelkednek, és hogy az addig kitünő és nagyon látogatott kikötők, hasznavehetetlenekké váltak.

Oly ország, mely az éjszaki szélesség 60° alatt fekszik, nem

lehet a természet által gazdagon megáldva. És mégis, összehasonlítva más ugyanazon szélesség alatt fekvő országokkal, Finország még szerencsésnek mondható, mert — Skandináviát kivéve — egyik sem bír azok közül oly enyhe éghajlattal, mint Finország. Ennek megfelelőleg a földművelés is — Norvégiát kivéve — sehol sem hatol fel oly magasra éjszak felé, mint Finországbán.

Nagy kiterjedésénél fogva Finország éjszaki klímája nagyon különbözik a délitől. Az évi átlagos hőmérséklet Abo-nál $+4.^{\circ}_{66}$, Helsingfors-nál $+3.^{\circ}_{7}$, Uleaborg-nál $+0.^{\circ}_{66}$ s Enontekis-nál (az éjszaki szélesség $68^{\circ}31'$ alatt) sem száll alább $2.^{\circ}_{68}$ -nál. Az utóbbi helyen az átlagos hőmérséklet a téli hónapokban körülbelül -17° , nyári hónapokban $+12.^{\circ}_{6}$, míg Abo-nál a hőmérséklet a téli hónapokban $-5.^{\circ}_{38}$, a nyáriakban pedig $+15.^{\circ}_{72}$. Ebből következik, hogy Finország növényzete is nagyon változó.

Az erdőben túlnyomóan van a fenyő, jegenyefenyő, gyalogfenyő, nyírfa, egerfa, rezgő nyárfa, berkenyefa, fűzfá stb. Finország déli vidékein az erdei fák közt előfordul a tölgy, a juharfa, hársfa, körisfa, szilfa, mogoróbokor, almafa, de éjszak felé a növényzet már annyira ritkul, hogy pl. Utsjoki-nál (70°) már csak a nyírfa s itt-ott még a törpe fenyőfa található.

Finország középhelyet foglal el Skandinávia, mely hegyekkel van borítva, s a keleteurópai nagy síkság között. A hegységek s a lejtőségek alakzatát illetőleg Skandináviára hasonlít, de hegységei mérsékelt magasságát tekintve, mely az ország déli részében sehol sem emelkedik az 1,000 lábnál magasabbra, inkább Kelet-Európához hasonlít. Csupán a Lapföldön van két hegycsúcsa, mely 2000 lábnál magasabbra emelkedik a tenger színe fölé.

Tavakban és folyóvizekben Finország gazdagabb, mint a föld bármely országa. Ezen, a közlekedési szempontból igen hasznos vizek értéke az által még inkább emelkedni fog, ha a megkezdett csatornázási munkálatok be lesznek fejezve, s a folyó vizekben a kotrási munkák be lesznek végezve. Két nagy öble által, t. i. a fin- és balti öblök által, melyek dél és nyugat felé mossák az ország partjait, már a legrégibb idő óta érintkezik a külfölddel, s ezeken át hatolt be Finországba a keresztény vallás s az emberi művelődés; továbbá ezek által tartja fen Finország kereskedelmét a külfölddel, mely öblök kitűnő kikötőkkel bírnak, és partjai mentén számos kisebb sziget elszórva fekszik.

Finorszag a természet ezen kedvező befolyásának köszönheti, hogy népesebb és hogy földművelése nagyobb kiterjedésben üzetik, mint a többi vele egyenlő szélességi fok alatt fekvő országokban. — Az 1886-ik évben 36 városban, 6 burgban s 9,916 faluban 313,448 lakházban összesen 2,232,378 lélek lakott, még pedig 1,096,855 férfi s 1,135,523 női lakosság. Az összes népességből lakott 204,998 lélek városban és 2,027,380 lélek falvakban stb. Egy négyszög kilométerre esett átlag 6,7 lélek. (A Szent-István korona országainak 16,803,866 lelket számláló népességéből egy □ kilométerre átlag 48,5 lélek esik.)

Finorszag népessége jelentékeny szaporodást mutat, mint az a következő általános és viszonylagos népszámból kitetszik. Ugyanis volt

	Lélekszám	1 □ km-re esett
1830-ban.....	1.377,072	4. ₁
1840-ben.....	1.445,626	4. ₄
1850-ben.....	1.636,915	4. ₉
1860-ban.....	1.746,725	5. ₃
1870-ben.....	1.768,769	5. ₃
1880-ban.....	2.060,782	6. ₂
1886-ban.....	2.232,378	6. ₇

E szaporodás annál kedvezőbbnek mondható, mert újabb időben a kivándorlás ezen tő-országból szintén nagyobb lett. Az útlevéllal kivándorlottak száma az 1887. évben 6,117 lélekre rugott, melyekből 5,067 férfi volt és 1050 nő.

Mint már említettük, Finországnak 36 városa van, melyek közt a legnépesebb Helsingfors, egyszersmind az ország fővárosa is. Helsingfors (Helsinki Wiapori) 16, □ kilométer területen 1886-ban 53,370 helybeli illetőségű, vagyis jogi népességgel birt. Lakossága e század eleje óta rendkívüli emelkedést mutat, mert míg 1805-ben csak 4,237, 1840-ben 16,592, 1850-ben 19,461, 1860-ban 21,698, 1865-ben 25,535, 1880-ban 43,334 lelket számolt, addig lakosainak száma 1886-ban 53,370 lélekre emelkedett. — Az 1880. évi népszámból 23,949 lélek svéd volt és csak 15,479 finnnyelvű.

Helsingfors után Finorszag legnagyobb városa Turku 26,448 lélekkel, míg a többi 34 város nem éri el a 20,000 lelket. — A 10,000 és 20,000 lakossal bíró városok száma 1886-ban a következő volt:

	lélek		lélek
1. Porwoon maaseurak . . .	11,490	18. Parikkala	11,048
2. Tampere	16,744	19. Sortawalan maseurak . .	14,009
3. Tammela	11,360	20. Kuopio	16,074
4. Ruovesi	10,858	21. Nilsä	15,753
5. Jämsä	10,756	22. Jisalmi	18,132
6. Wiipuri	16,639	23. Pielawesi	13,212
7. Säkijärwi	10,698	24. Rautalampi	11,655
8. Wirolathi	10,072	25. Leppäwirta	14,297
9. Wiipurin maseurak . . .	17,222	26. Ilomantsi	13,085
10. Muola	10,667	27. Kides	11,104
11. Juwa	11,524	28. Liperi	12,707
12. Mikkel	10,835	29. Pielisjärwi	10,887
13. Mäntyharju	12,435	30. Nurmes	10,101
14. Kangasniemi	10,338	31. Närpiö	13,978
15. Pieksämäki	11,998	32. Lapua	10,415
16. Kerimäki	11,137	33. Saarijärwi	10,159
17. Unsikirkko	10,254	34. Oulu	11,578

Vallásra nézve az 1886-iki népesség közt volt 2,189,074 ágostai hitvallásu evangélikus, 41,032 görög keleti és 2,272 római katolikus vallásu. Más felekezethez tartozó egyén ott nem fordul elő.

Nemzetiség. Az 1880. évi népszámlálás eredményei szerint a 2,060,782 lelket tevő jogi népesség közt volt 1,756,381 finn, 294,876 svéd és 9,525 egyéb nemzetiségű illetve nyelvű lakosság. E szerint túlnyomó többségben, vagyis 85.₂₈ százalékkal volt a fin, 14.₃₁ százalékkal a svéd, míg a többi nemzetiség csak 0.₁₁ százalékkal volt képviselve. Az utóbbiaknak körülbelül a fele 4—5,000 orosz, kik többnyire kereskedők s a városokban laknak, közel 2,000 német (Wiborg és Helsingforsban), 2,000 lap, az ország legéjszakibb részében, s itt-ott fordul elő még cigány is.

Finország, mint új terület, elég későn lett benépesítve. Őslakóiról a hiidet- vagy jättiläiset-ekről, az emlék ma már csak a mondákban s a nemzeti dalokban él. A jelenlegi népesség, a finek, saját nyelvükön a »soumalaiset«-ek, csak a nyolczadik században Kr. sz. után telepedtek itt le, a kik ide a Volga folyó közepe tájáról jöttek. — Nyelvüket illetőleg a finek a turáni vagy uralaltai nagy nyelvcsaládhoz tartoznak, melyhez még számittatnak a törökök, tatárok, mongolok stb. Európában ezen nyelvcsaládhoz tartozunk mi is, továbbá az esztek, livek, bulgárok, lappok, valamint Oroszországban élő több fél-nomád népesség, mint a syriák, permiek, votjakok, vogulok, osztjakok stb. A finek mintán érintkezésbe jutottak a skandináviai félsziget s a

Hauza városok lakóival, csakhamar megismerkedtek a nyugat-európai művelődéssel, s ez által kiemelkedtek az akkor fölszínre jutott s imént említett népcsaládok közül. A svédek által legyőztetvén (1157—1323), a finek elvesztették politikai függetlenségüket, de megnyerték helyette a keresztény vallást, a művelődést s az alkotmányos társadalmat. — A hosszabb érintkezés a svédekkel meglátszik nem csupán a finországi intézmények, törvények, szokások és viseleteken, mely hasonlít azokéhoz, de még inkább a svéd nyelvismeretében mert a svéd nyelvet majdnem minden művelt finországi ember beszéli. Azonban Finországból is felébredt a nemzeti öntudat, és most ott is folyik az átalakulás és visszahódítás nagy munkája.

TELKES SIMON.

KÖNYVÉSZET.

Borneo. Entdeckungsreisen und Unternehmungen. Gegenwärtiger Stand der geologischen Kenntnisse. Verbreitung der nutzbaren Mineralien von Dr. Theodor Posewitz, Mitglied des k. ung. geologischen Institutes in Budapest. Berlin, Friedländer & Sohne 1889. XXVII. és 385. l. 4 térképpel és 29 rajzzal.

Posewitz Tivadar szepességi születésű hazánkfia évekkel ezelőtt, mint hatósági orvos, öt évet töltött Ázsia németalföldi birtokain és abból csaknem hármát Borneo szigetén, melyet előtte a magyarok közül csak Xantus János és a Borneoban meggyilkolt Wittt látogattak meg. Jelen műve, melynek keletkezése Borneoban tartózkodásával áll összeköttetésben, határozott nyereség a földrajzi irodalomban, mivel bármily sokat irtak is eddig a hatalmas szigetről (maga Posewitz 270 különféle czikket és tanulmányt sorol fel) az egész szigetről ez az első önálló mű és ezen felül a kutforrásoknak hasonlíthatatlanul nagyobb része holland nyelven van írva és így a kutatók nagyobb részének hozzáférhetlen.

Sajnos, hogy Posewitz munkája csaknem tisztán geologiai dolgozat. Bevezető fejezetei, melyben Borneoról általános topographiai és administratív jellemzést ad, és ezenkívül a nevezetesebb felfedező utazásokat ismerteti, nagyon vázlatosak és egyáltalán nem találunk benne adatokat e hatalmas sziget flórájáról, faunájáról, éghajlatáról és az annyira érdekes daják törzseknek neve is alig fordul elő, más geographiai, ethnographiai leírás pedig

épen semmi; pedig kétségtelen, hogy egy hosszabb ideig Borneóban lakott orvos, ki az ország bensejébe is eljutott és ki a mellett az egész Borneóra vonatkozó irodalmat áttanulmányozta, egy ily általános jellegű munkában sok maradandó becsű részletet közölhetett volna.

Tagadhatlan különben, hogy Borneo geologiai és mineralogiai tekintetben is a legjelentékenyebb országok közé tartozik. Habár a sziget óriási területének legnagyobb része még csak felületesen ismert és egy jelentékeny rész teljesen ismeretlen, az itt letelepedett hollandok és angolok tümerdek aranyat és nagyon sok gyémántot bányáznak ki Borneóban, nem is említve a szintén jelentékeny mennyiségben előforduló kőszént, vasat, rezet, platinát, sőt, petroléumot és más hasznos ásványokat. Posewitz adatai szerint az arany évi termelése 1880—1884 közt 159 kilogram, a kőszéné mintegy 50,000 tonna és a gyémánté, 5—600 karat. A bányászat azonban egész Borneóban nagyon kezdetleges állapotban van, sőt a gyémánt termelés újabb időben, főképp a délafrikai nagy telepek versenye következtében, határozottan hanyatlott. Szerző legnagyobb jövőt jósol az eocenkorai kőszéntelepek kizsákmányolásának.

A műhöz 4 térkép van mellékelve. Mind a négy Budapesten Posner K. L. intézetében készült, elég világos és tiszta művek, azonban a könyv szövegével nincsenek mindenben megegyezőleg készítve. Az első a nevezetesebb utakat ismertetik, melyek közt Müller, Schwaer, s legjobban a magyar eredetű Wittt utazásai a legjelentékenyebbek. A második térkép a sziget politikai beosztását tünteti elő, melyből igen világosan lehet látni, hogy a benszültött fejedelem alatt álló Brunei szultánság ma már csaknem teljesen megszűntnek tekinthető az éjszakai angol gyarmat és a nyugati Brook által alapított Seravak királyság előnyomulása folytán, mely utóbbi újabban szintén angol fenhatóság alá került. Ugyan-e térképen jelölve vannak azok a helyek is, melyek geographiai és geologiai tekintetben legismertebbek. Csak két ily nagyobb területű hely van, mindkettő Holland birtokon egyik nyugotborneo fővárosa Pintianak közelében és a másik Tanaszlant tartomány délen, hol a legelső gyémánt aranybányászat üzemelt. A többi kikutatott helyek nagyon csekély területet foglalnak el. — A harmadik térkép Borneo geologiai viszonyait ismerteti, melyben a tertiär és a devonkori képletek a túlnyomóak. Teljesen ismeretlen vidék a sziget benseje, hol igen magas he-

gyek fordulnak elő. A negyedik térképen a hasznos ásványok több százzal jelölt helye van kitüntetve és feltűnő, hogy az alig ismert keleti partvidékek kivételével csaknem mindenütt fordulnak elő ily fontos ásványok. Mind a négy térkép egyenlő nagysághoz (3.600,000 méretben) tünteti fel Borneo szigetét. *Gy.*

Die Erde in Karten und Bildern. Handatlas in 63 Karten nebst 125 Bogen Text mit 1000 Illustrationen. Herausgegeben unter Mitwirkung hervorragender Fachmänner von der Verlagsbuchhandlung A. Hartleben, Wien. 1889.

Ennyit mond a közel 500 főlös lapot tevő s ötven füzethől álló nemrég befejezett mű czíme és ezzel tulajdonképen sokat is mond; mert bizony sem ezer illusztrációja, sem 125 ívnyi tartalma nincs, hanem kevesebb s a számok csak egyszerűen ki vannak kerekítve. Így az előre készített bekötési táblán csak 800 képet jeleztek s azok száma a megjelenés alatt nőtt úgy meg. Sokkal fontosabb azonban azt látnunk az előszóból, hogy a munka szövegét, több tudós közreműködő adathozzájárulásával, Schweiger-Lerchenfeld lovag — e kitűnő földrajzi és ismeretű-író írta, kinek a német irodalom már annyi jeles művet köszönhet.

E jelen nagyszabású könyv irálya nem szorosan tudományos (s nem is tudósoknak van szánva), hanem népszerűen ismerteti meg tárgyát. Valóságos nagy földrajzi kézikönyv és főelőnye, hogy a közbekötött térképek mellett mindenütt ott találjuk a leírást vagy megfordítva, hogy a szöveget térképek is kísérik. S ezáltal mint olvasó közönségnek — ha csak nem foglalkozunk tudományosabban a földrajzzal — e könyvön kívül nincs is szükségünk jóformán sem külön művekre, sem atlaszra; ámbár Bécsben készült térképei nem oly részletesek és finom kivitelűek, mint a Justhus Perthes-féle gyönyörű metszetűek. Hanem a helyett sok köztük a magyarázó, könnyen felfogható, statistikai adatokat feltűntető térkép, mint pl. a tenger mélységeit és áramlásait, az évi isothermek, isobárok és esőmennyiséget, a föld flóráját, faunáját feltűntető lapok. Továbbá a néprajzi térképek, melyekből Európára kettő is esik s néhány vasuti térkép. A 47-ik sz. lap a nevezetesebb nagy-oczeáni ausztráliai szigetek térképét adja tiszta kivitelben; míg a két utolsó a garmatárú-forgalom és világközlekedésről, illetve a középtengeri hajójárás nagyságáról nyújt fogalmat.

Reánk vonatkozólag a 22. sz. az Osztrák-magyar monarchiát

ábrázolja, a 24. számú pedig csupán Magyarország térképét közli 1:2,000,000 nagyságban, a két szegletben Fiume és Budapest apró helyrajzával. A csinos térkép, melyen a megyék is ki vannak szőpen szőnezve — jó benyomást gyakorol. A helyneveket ugyan, a hol csak lehet, németől jelőli meg s csak zárjelben magyarul; de a magyar neveket legalább (hol más nincsen) hibátlanul írja, a mit nem minden német térképen találunk így. Hibául legfeljebb azt emlőthetjük meg, hogy a Balaton tavát külön rajzolja s nem osztja fel (mint a hogy tőnyleg van és szokásos) a három határmegye — Veszprém, Somogy, Zala — közt. Továbbá, hogy a vasutakat nemcsak ezen a lapon, de minden térképen, egyszerű kettős vékony őtvonallal jelzi — a rendes feketővel pontozott jel helyett — a mi némileg zavaró hatása az általánosabb és szebbhez szokott szemnek; sőt hegyes vidéken határozottan boszantó, hátrányos is.

A mi mármost magát a könyv szővegét illeti, a földrészek leírását »A föld természetrajzi története« címő nagyobb bevezetés előzi meg, melyben külön fejezetekben ismerteti a szárazföld, a víz, a levegő és szervi élet keletkezését, elterjedését, sajátságait és egymáshoz való viszonyát. Majd a földrészek leírása következik abban a különös, szokatlan sorrendben, mely szerint Európa után Azsia jön, de erre már Ausztrália, Amerika, Afrika; majd külön az éjszaksarki vidékek és legvégől a világforgalom és közlekedés tanúságos ismertetése. Ezek mindegyikéhez előbb aztán egy-egy nagyobb általános illusztrált átnézetet irt a szerző az illető kontinensek világföldrajzi helyzetéről stb., a világrészek államait pedig az irányok szerint felosztott külön főcímek alá sorozza. Így ismerteti Nyugat-, Közép-, Éjszak- és Keleti-Európa országait külön-külön címek alatt.

Az őriási tárgy, a nagyszámő illusztrációk és sőrő nyomás miatt természetesen aránylag kevés jut mégis egy-egy államra s így pl. hazánkat is, (a hol külön szől róla) alig két oldalon kénytelen ismertetni; pedig a rokonszenves sorokból ítélve látszik, hogy szerző utazott nálunk és többet őhajtana maga is mondani. Röviden, de szép és hű szavakban adja a magyar faj és nemzet jellemvonását, természetét, szabadság- és honszeretetét, a pusztai élet kedvelését, szokásait stb. Az ország politikai statistikai leírásánál azonban több hibát követ el. Így a magyarok számát ugyan az ősszlakosság felére teszi, de az őtőbbit csak 13,900.000-re veszi, a mi régibb statistikai adatok használatára vall. Ezután

röviden említi Budapest nevezetességeit, majd az alföldi városokat s itt régebbi német ismertetésekből vette azt át, hogy Debreczen 53 ezer lakossal tulajdonképen még mindig csak egy nagy falu! A felsőmagyarországi városok legszebbikének Kassát mondja, Selmeczet meg a leghiresebb bányavárosnak. Az erdélyi városokat is csak futólagosan említheti, de az ország második egyetemét hibásan Nagyszebenbe teszi; melyet okadatlanul különben is Erdély legszebb városának tart.

A föld többi államait szintén fontosságuk és nagyságuk arányában írja le hosszabban-rövidebben, kiterjeszkedve mindenre a mi érdekes tudnivaló. Így nemcsak az illető földrészek fekvését, kiterjedését, föld- és néprajzi kulturális állapotát, majd természetrajzát és esetleges átalakulásait írja le; hanem szól ipara, közgazdasága, története fejlődéséről stb. s mindehhez oly találó, szép képeket mellékel, hogy az ember szívesen olvassa és nézi végig. Erre nézve azonban meg kell jegyeznem, hogy e képek nagyrésze nem eredeti, hanem a kiadó tulajdonát képező egyéb művekből vannak az illető helyekre átvéve. Így, a ki Hartleben egyéb ismeretterjesztő műveit lapozta, lépten-nyomon találkozik az azokból átkölcsönzött képekkel; sőt az ugyancsak nála megjelent Jules Verne regényeinek illusztrációit is nagyrészt felleljük benne. Ezt a kiadóczégnek egyébiránt szabad volt tennie s azért mit sem von le e nagy ismertető munka becséből; sőt tekintve, hogy csak 25 frt az ára beláthatjuk, hogy teljesen új képekkel az most legalább is kétszer akkora volna. Különben a sok új illusztráció közül, szépek a földrészeket bevezető folioalaku nagy czimképei, valamint a fejezetrajzok.

A kötet végén statistikai tabellák és egy bő, részletes register könnyíti meg használhatóságát és általában véve ez a legelső nagyobb munka eddig, mely az atlaszt a leíró részszel egyesítve, oly pompás összhangot és összefüggést teremtett a kettő között.

Veress Endre.

TÁRSASÁGI ÜGYEK.

Felolvasó ülés márczius 14-én a tud. Akadémia heti ülés-
termében V á m b é r y Á r m i n elnöklete alatt.

Ü r g e Ignác hittérítő mint vendég, felolvasást tartott K h i-
n á r ó l. — A felolvasásra a tagok és vendégek igen nagy szá-
mal jelentek meg. A felolvasás szövege a jelen füzetben van
közölve, A felolvasó khinai ruhában jelent meg s vele volt azon
khinai fiúcska is, ki őt európai utazásában kíséri.

Választmányi ülés 1889. márczius 21-én, az állami fel-
sőbb leányiskola nagytermében.

Elnök: V á m b é r y Á r m i n; jelen vannak: G e r v a y Mihály
és X á n t u s János alelnökök, B e r e c z Antal főtitkár, Dr. B a l-
l a g i Aladár, Dr. B r ó z i k Károly, G y ö r g y Aladár, Dr. H a-
v a s s Rezső, H e i m Péter, L a k y Dániel, Dr. M á r k i Sándor,
Dr. S t a u b Mór és Dr. T é r y Ödön vál. tagok; jegyző:
Dr. T h i r r i n g Gusztáv.

1. A főtitkár felolvassa Holub Emil levelét, melyben a
társaságot egy általa Budapesten tartandó felolvasás rendezésére
felhívja.

A választmány tekintettel arra, hogy az idény
előrehaladottsága miatt ily felolvasás látogatottságra
nem számíthat, tekintettel továbbá arra, hogy Holub
Emil itt Budapesten ez idén már egy felolvasást a
társaság közreműködése nélkül tartott meg, a kér-
déses felolvasás rendezésére nem vállalkozhatik;
miről Holub Emil levélben értesítendő.

2. Felolvastatik a Berlinben f. évi április 24 - 26. napjain
tartandó VIII-ik német Geographen-Tagra szóló meghívó.

A választmány Berecz Antal főtitkárt kéri fel,
hogy a társaságot ezen nagygyűlésen képviselje.

3. A főtitkár jelenti, hogy a tagok sorából Erdős József,
a jászberényi kaszinó, Perényi József és Willer József kiléptek;
Békei Imre meghalt; továbbá, hogy Brázay Kálmán alapító tagul,
Gruber Imre, Huber Alfréd, ifj. Kund Bertalan, Liebermann Leo
s Dr. Pirkler Jenő rendes tagokul léptek be.

Tudomásul szolgál s illetőleg az új tagokul jelentkezettek rendes tagokul megválasztatnak.

4. Dr. Márki Sándor indítványozza, kéressék fel a vallás- és közoktatásügyi ministerium, hogy középiskolai tanulóknak a társaságba való belépés megengedtesse.

A választmány ezt nem tartja lehetőnek, de hajlandó a középiskolai tanulóknak a Földrajzi Közleményeket évi 3 frt előfizetés mellett átengedni; miről az iskolák igazgatóságai értesítendőek

5. Dr. Staub Móricz ajánlja, hogy a földrajzi irodalom tüzetesebb ismertetésére egyes referáló előadások tartassanak.

A választmány ezt nagyon kívánatosnak tartja s rajta lesz, hogy ezen terv megvalósuljon.

6. Felolvasásokra jelentkeztek: Reményi Antal, ifj. Jankó János, és Hanusz István. Hasonlókép ajánltatik felolvasásra Berzeviczy Albert naplójának ismertetése.

Ezzel kapcsolatban ajánlja Dr. Márki Sándor, hogy Kropf Lajos, Londonban élő hazánkfia, ki a magyar földrajz s a magyar utazások történetével igen behatóan foglalkozik, kéressék fel előadás tartására. Vámbéry Ármin pedig ajánlkozik, hogy gróf Teleki Samut fogja felolvasás megtartására felkérni.

Köszönettel tudomásul vették.

7. A főtitkár kérdést tesz, hogy a múlt évben tervezett kirándulási ügyben a választmány nem-e kíván intézkedni.

Tekintve, hogy a fővárosból kiinduló ily kirándulások rendezése inkább az imént megalakult turista-egylet körébe esik: a választmány ezek rendezésétől eláll.

Felolvasó ülés márcz. 28-án a tud. Akadémia heti ülés-
termében V á m b é r y Ármin elnöklete alatt.

1. Reményi Antal mint vendég felolvasást tartott Nyugat-Afrikáról s az »Albatros« utazásáról.

2. Ifj. Jankó János r. tag felolvasást tartott Báró Tóth Ferencz 1771-diki utazásáról Egyiptomban.

RÖVID KÖZLEMÉNYEK.

*** —

I. Expedíciók.

Gróf Teleki Samu kutatásai Afrikában. Cecchi adeni kir. olasz konzul gróf Teleki utazására vonatkozó levelet intézett az olasz földrajzi társaság titkárához egy térképvázlattal, melyet az olasz földrajzi társaság Bolettinoja nyomán egész terjedelmében közlünk.

Igen tisztelt tanár úr!

»Aden, 1889. január 30-án.

Sietve küldöm csatolva — első gyümölcs gyanánt — azon kutatások vázlatát, melyeket gróf Teleki Samu és Höhnél Lajos lovag, osztrák-magyar hadi tengerészeti hadnagy, eszközöltek. Utóbbi gyűjtötte a tudományos észlelések adatait, s az ő szivesége által jutottam a mellékelt térképhez.

A kutatók 1887. február 1-én indultak el Pangani-ból s márczius 30-án Tavetában voltak. Innen mászták meg a Meru és Kilima-Ndsaro hegyeket; utóbbit 4900 méternyi magasságig.*

Julius 15-én elhagyták Tavetát s Gongo Bagaszba indultak, hová augusztus 25-én érkeztek meg. Gongo Bagasz a Kikuju határában van.

A Kikuju területére behatoltak s október 3-án hagyták el azt a Gura folyó folyását követve.

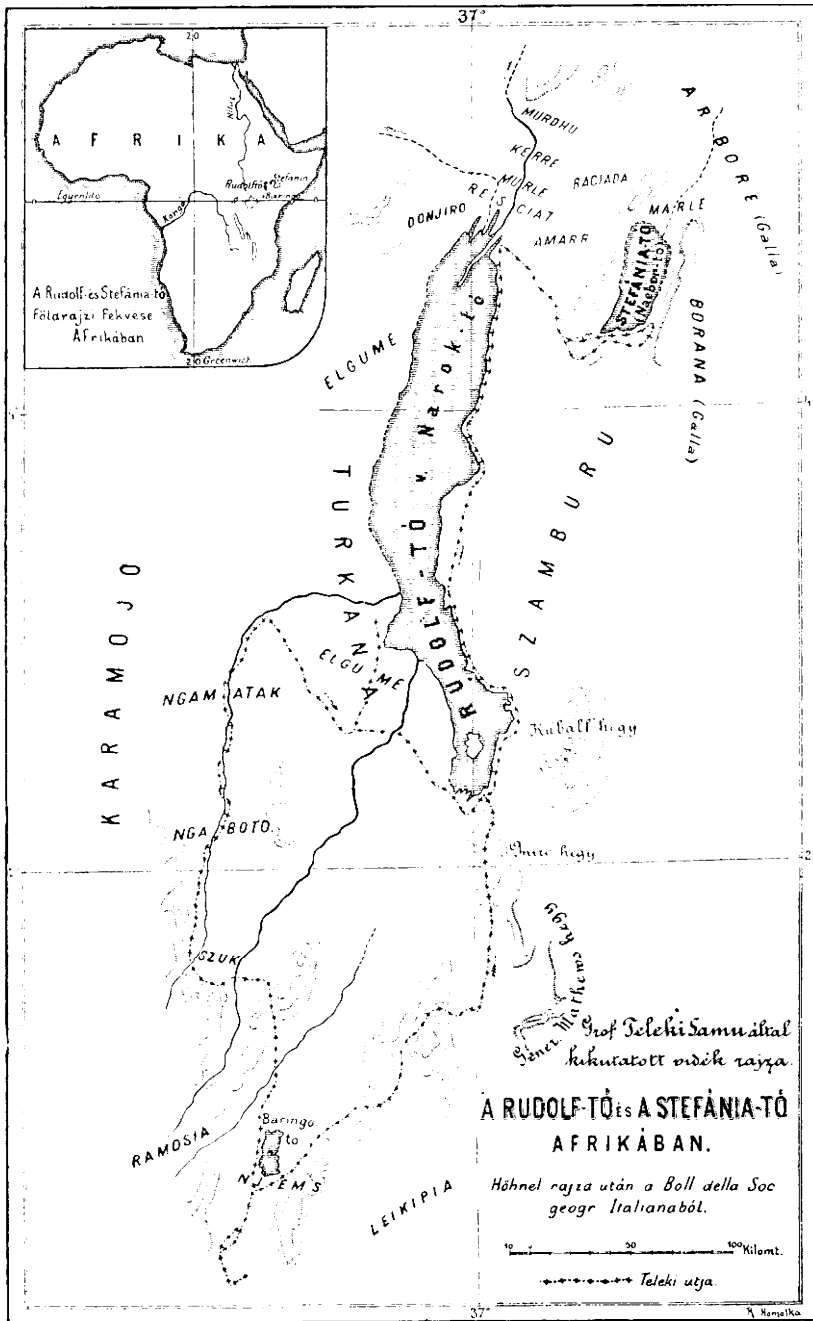
Majd a Kéniá-nak tartottak a doro-i vidéken a maszai törzsek mellett s megmászták a Kéniát.

Innen november 21-én a niemszekhez mentek s azokat 1888. február 10-én elhagyva, s mindig éjszakkal haladva, márczius 6-án elérték az új tó déli partját, s a tavat Rudolf trónörökösről nevezték el.

Innen Resiatig (a tó legéjszakai pontja) hatoltak, hová április 4-én érkeztek meg. Resiatból április 14-én távoztak el s április 21-én jutottak el a második (Stefánia-) tóhoz.

E helyről is eltávozván s minekutána visszatértek a nagy

* Ezen és egyéb részleteket (némi eltéréssel) közölt gróf Teleki a londoni »Times«-ban, innen pedig a »Scottish Geographical Magazine« vette át azokat. Lásd alább Teleki levelének kivonatát; és a Föld. Közl. XVI. köt. 624 lapját.

tóhoz s a turkana és szukka törzseket is meglátogatták, Mom-básznál a tengerparthoz szálltak alá.

Éjszакnak tartó újak legszélső pontján Kaffától csak egy szélességi foknyi távolságra voltak, mindazáltal nem tudtak meg semmit az éjszакra fekvő területek felől.

Mint előttem állították, azon két folyó, mely éjszакról szakad a tóba, igen jelentékeny. Mely folyók ez?

Ime itt van egy új probléma a geographia részére, melynek megoldása nevezetes módosítást fog szülni ezen vidék vízrajzi ismeretében!

Erre nézve van saját elméletem, a melyet nem mulasztok el Önnel közölni, a mint kissé összeszedtem magamat azon lázból, melyet Zanzibárban szereztem.*

Gróf Teleki és útitársa Zanzibártól Adenig utaztak velem. Itt a legnagyobb vendégszeretethen részesítém őket. Jelenleg útban vannak Harrar felé, melyet gróf Teleki, mielőtt Európába visszautazik, meglátogatni kívánt.

Gróf Teleki egy gazdag magyar s az expeditió összes költségeit (mintegy 250,000 frank) sajátjából födözte.

Rudolf trónörökösnek benső barátja s innen ered az új tó elnevezése.

A térképvázlatot, melyet itt küldök, Höhnél úr készítette és a saját eredetijéről másolta. Két fotografiát is küldök: egyik a gróf, a másik, utitársának arc képe.

Kérem legalázatosabb tiszteletemet a társaság elnökének átadni, s ezzel maradok mindig alázatos és igaz híve:

Cecchi A.

Ezen levélen kívül még a következő közlemény jelent meg az olasz földrajzi társaság közlönyében.

»Mig a bécsi földrajzi társaság »Mittheilungen«-jaiban voltak közölve a legelső adatok, melyeket gróf Teleki küldött a Szamburuban fekvő Ebor és Narok tavakról, addig a bátor magyar kutatónak 1888. december 26-áról keltezett s a »Times«-hez intézett levele, melyet a »Scottish Geog. Magazine« (2—1889.) is átvett, világossá tévé, hogy nemcsak tudta a tavak létezését,

* Gróf Teleki fölfedezése a Rudolf tavába ömlő folyókat illetőleg csodálatosan összevág Borelli kutatásának eredményével. Ily módon mindinkább hihetővé válik, hogy a Ghibié vagy Omo nem szakad, mint föltételeztetett a Dsubába, hanem a Rudolf (Szankuru vagy Narok) tóban végzi útját.

hanem azokhoz expedíciójával eljutva, vázlatot is (bár nem egészen tökéleteset) volt képes rólok készíteni. Bemutatjuk itt a Teleki által közölt többi adatot.

Az expedíció, a mely 1887. január végén hagyta el a zanzibari partot (Panganiban), márczius 30-án ért Tavetá-ba. Minekutána a Kilima-Ndsarót megmászni nem sikerült más kirándulásokat tettek. Az expedíció július 15-én keletre fordult a Kilima-Ndsarótól s a maszai földön haladt s egy havi utazás után érinté Ngongó Bagasz-t a Kikuju déli határában. Harczias törzsek között haladt az expedíció, részben sűrű erdő borította területeken, részben czukornád ültetvényeken keresztül. A Keniát gróf Teleki maga kísérlette megmászni; a kráter szegélye ugylátszik 4865 méter magasságot ér el; úgy hogy hozzá adva a 650–950 méternyi csucst, mely egy hozzáférhetetlen meredek sziklatömbből áll — e hegy majdnem oly magas, sőt, lehet, hogy magasabb mint a Kilima-Ndsaró. A Baringótóig előre hatolva, éhséget és hideget is kellett az expedíciónak szenvednie.

1888. február 10-én Leikiszia fensikon éjszakra nyomultak s a Loroghi hegylánczon (2432—2736 méter) átkapaszkodtak, Gniró hegyéhez jutva. Innen öt járatban a Basszo Narok (Fekete-tó) partjaihoz jutottak s néhány vulkanikus szikla mögött tanyát ütöttek. A tavat, melyet most először láttak európaiak Rudolf-tónak nevezték el. A tó déli partja oly kietlen és szegény volt, hogy az expedíció, mely márczius 6-án állapodott itt meg csakhamar ismét utnak indult s a tó keleti partján éjszakkak tartott. A tó körül többféle népek laknak, melyek három különböző fajta-hoz tartoznak, és pedig a burkengek, a randilek s a resiáti gallák; kik halászatból élnek s tömörült csoportokban laknak azon homokos földterületeken, melyek ezen tóba helyenkint benyomulnak. Tudomást birván arról, hogy a Basszo Naroktól éjszakkakeletre még egy másik kisebb tó is van, gróf Teleki oda vezette expedícióját. A Basszo na Ebor (Fehér tó) sokkal kisebb a másikonál s nem ömlik bele rendes folyóviz, hanem csak az esős időszakban támadó záporpatakok öntik bele vizüket. Vize sós tartalmú; keletre dombsor övezi egyenközüen a keleti parttal, hol a boranák laknak, míg délre még burkengek vannak, s éjszakra ez úgynevezett marlé-törzset találjuk. Kelet felé a népeséget csaknem kipusztította a himlő, mely itt nemrég dühöngött.

Ezen tó Stefánia nevet kapott. Visszajövet az expedíció nem tudta a tó nyugati partjait átkutatni, mert ott az esős idő-

járás folytán vizár borította a vidéket. Az élelmiszerek elfogyván a Rudolf-tótól délre húzódtak vissza, egy működő tűzhányó-hegy lábánál haladván el, s végre összejöttek a turkana törzsbellekkel, kik pásztorok s kiktől a kutatók csere útján egyet-mást vásároltak. Azután utjuk Ngaboto felé vezetett s a T'irguell folyó mentén nyolcz napon át barátságtalan erdőségeken és sivár területeken kellett áthaladniok. Ngabotoban egy kis turkana-törzsszel találkoztak, mely földmiveléssel foglalkozik; itt némi duráh-t vásárolva folytatták utjukat, míg 1888. júl. 29-én a niemszekhez jutottak, s aztán jobb élelmi szerekkel ellátva magukat Naivasia és Tavetába haladtak. Október 25-én az expedíció Mombászába vonult be.«

Új sarkexpedítiót terveznek az angolok, de ezuttal nem az éjszaki, hanem a déli sarkhoz, hol tudvalevőleg az örökjég korlátja sokkal vastagabb és hol — daczára a hajóépítészet haladásának — az akadályok még számosabbak s jelentékenyesebbek. A költségeket, melyek előzetesen több mint 50000 font sterlingre vannak téve, Anglia ausztráliai birtokai (beleszámitva Új-Zeelandot is) fogják viselni. S az egész expedítiót Sir Allen Young fogja vezetni. *V. E.*

A Veni folyó kikutatására indult el Bayol, a franczia Szene-gal kormányzójának megbízásából Foa utazó két más francziával. Ez a folyó határvonalat képez Dahomey és Porto Novo államok között, torkolatánál 700 öl széles s az esős időszakban (szeptember és október) oly erős folyásu, hogy a hajózás fel felé csaknem lehetetlen. Foa társaival Affameig (0° 15' k. h. és 8° 9' éjsz. szél.) hatolt el, mintegy 130 kilométernyire a partvidéktől s útját pontosan megmérte. A homokos parti síkság után a folyó mente erdős s dombos lesz s mintegy 100 kilométernyire a tengerparttól egy Foa hegynék elkeresztelt 300 láb magas domb is van, melyen Fanvier falu épült. A légkör tiszta, de egészségtelen. Ezentul ismét síkság következik, a melyen egyetlen élő fát sem lehet találni. Affame közelében ismét megkezdődik a dombos vidék. Az utazók tovább akartak menni, de a dahomeyi szultán fenyegetéseire kénytelenek voltak visszatérni. A Veni folyó jobb partja nem oly népes, mint a balpart, valószínűleg a dahomeyi szultán támadásai miatt. Jellemző, hogy a községek mindig párosával fordulnak elő, hogy a megtámadott lakosok a folyón át meneküljenek. A Veni medre látja el Porto Novo s részben Lagosz kereskedelmi forgalmát. Pálmaolaj, tengeri, szarvasmarha s ele-

fántesont nagy számmal van; kaucsuk is van bőven, de nem gyűjtik. Foának a párisi földrajzi társasághoz küldött jelentéséből az tűnik ki, hogy a francziák védnökségük alá akarják venni a Veni medrét s máris szenegál katonákat telepítettek a főfolyó torkolatánál. *Gy.*

II. Statistika.

Németország városai. Az 1885. december 1-én megejtett népszámlálást a német császári statisztikai hivatal már teljesen feldolgozta s abból többek közt arra az eredményre jutott, hogy a városok s különösen a nagyvárosok népessége a vidéki lakosság rovására folytonosan emelkedik. A városok közt a 100,000 lakoson felül levőket nagyvárosoknak, a 20—100,000 lelket számlálókat középvárosoknak, az 5—20,000-eseket kisvárosoknak, a 2—5000 lélekkel bírókat pedig mezővárosoknak számlálva, a legutóbbi népszámlálás szerint volt:

	Lakos
21 nagyvárosban	4.446,381
116 középvárosban	4.171,874
683 kisvárosban	6.054,629
1951 mezővárosban.....	5.805,893
a többi községekben	26.376,927

Összesen ... 46.855,704

Igy tehát a városi lakosság már 43·7°/_o-át, tehát csaknem felét, tette az összes népességnek. Mily nagy az átalakulás e tekintetben, tanúsítja a következő táblázat, melyben a különböző népszámlálások alkalmával 100 lélekre eső arányszám van feltüntetve. Volt e szerint 100 lakos közül:

	1871	1875	1880	1885
Nagyvárosokban.....	4·8	6·2	7·2	9·5
Középvárosokban....	7·7	8·2	8·9	8·9
Kisvárosokban	11·2	12·0	12·6	12·9
Mezővárosokban.....	12·4	12·6	12·7	12·4
Falukban	63·9	61·0	58·6	56·3.

Gy.

Svájcezi népszámlálás. Az 1888. évi december hó 1-én Svájcban végrehajtott népszámlálás ideiglenes és főbb eredményeit már most közli a svájcezi szövetségi statisztikai hivatal. A hivatal ezen eredményt azért mondja ideiglenesnek, mivel az a kerületi és kantonális összegeзések alapján lett összeállítva, és

feltehető, hogy a részletes átvizsgálás alkalmával változások fognak eszközölni, de a melyek semmi esetre sem lehetnek lényegesek a mint azt már a gyakorlatból tudjuk.

Lényegesebb eltérés csupán két főirányban mutatkozhatik, mely a jelenlevő népesség s a tényleges népesség fogalmaiból eredő téves felfogásból indulhat ki. Mert noha az egy községben jelenlevő népesség legnagyobbbrészt oda való illetőségű is, tehát a jogi népesség, mégis nem minden jelenlevő egyszersmind helybeli illetőségű is, s az ideiglenesen távol levő helybeliek távollétük által sem veszítik el helybeli illetőségüket.

Ezen két fogalom szerint tétetett különbség a svájcz népszámlálás alkalmával, és jelenlevő népességnek az véteztett, mely a számlálás napján azon a helyen találtatott, jogi népességnek pedig azon népesség, mely a községben állandóan tartózkodik, vagyis legalább fölakása azon a helyen van.

Ezen két megkülönböztetés szerint Svájc lakossága az utolsó öt népszámlálás eredményei szerint a következő volt:

	Jelenlevő népesség	Jogi népesség
1850-ben	2.392,740 lélek	2.392,740 lélek
1860-ban	2.507,170 »	2.510,494 »
1870-ben	2.669,147 »	2.655,001 »
1880-ban	2.846,102 »	2.831,787 »
1888-ban	2.934,057 »	2.920,723 »

Miután a népszámlálás alapjául a jelenlevő népesség szolgál, tehát a népesség nemre, vallásra, anyanyelvre stb. vonatkozó adatok is e szerint lesznek összeállítva és kimutatva. Ezekre nézve a svájcz szövetségi statisztikai hivatal a következő adatokat teszi közzé:

	1850-ben	1860-ban	1870-ben	1880-ban	1888-ban
Nemre nézve:	L é l e k s z á m				
férfi	1.181,911	1.233,625	1.304,833	1.394,626	1.427,377
nő	1.210,829	1.273,545	1.364,314	1.451,476	1.506,680
Vallásra nézve:					
protestáns .	1.417,786	1.477,223	1.566,347	1.667,109	1.724,957
katholikus .	971,809	1.019,807	1.084,369	1.160,782	1.190,008
izraelita ...	?	5,881	11,435	10,838	10,706
Anyanyelvre nézve:					
német	?	?	?	2.030,792	2.092,530
francia ...	?	?	?	608,007	637,972

	1850-ben	1860-ban	1870-ben	1880-ban	1888-ban
	L é l e k s z á m				
olasz	?	?	?	161,923	156,606
román	?	?	?	38,705	38,375
egyéb	?	?	?	6,675	8,574
A háztartások száma volt:	485,087	528,195	557,108	607,725	636,213

Svájcz nagyobb városai és helységei lakosságának emelkedését a következő számok mutatják:

	1850-ben	1860-ban	1870-ben	1880-ban	1888-ban
	L é l e k s z á m				
Zürich	33,591	42,703	56,157	75,015	90,111
Bern (Berne)	27,558	29,016	35,452	43,197	45,966
Luzern (Lucerne)	10,068	11,522	14,400	17,758	20,308
Freiburg (Fribourg)	9,065	10,454	10,581	11,410	12,158
Basel (Bâle)	29,557	41,110	48,162	67,675	77,571
Schaffhausen (Schaffhouse)	7,700	8,637	10,215	11,753	12,327
St. Gallen (St. Gall)	15,658	20,323	23,092	29,260	37,232
Lausanne	17,108	20,515	25,845	29,356	33,316
Chaux-de-fonds	12,638	16,778	19,627	22,273	25,569
Neuchâtel	7,727	10,382	12,683	15,360	16,190
Locle	8,514	9,310	10,215	10,387	11,222
Morisau	8,387	9,518	9,705	11,046	12,973
Genf (Genève)	36,618	52,192	58,145	66,892	72,254
Winterhur	5,341	6,523	9,317	13,502	15,788
Biel	3,462	5,973	7,941	11,613	15,225

Svájc nagyobb városai és helységei közt tehát csak 15 olyan van, melynek lakossága az 1888. évi népszámlálás alkalmával 10,000-nél több volt. Ezek közül 20,000 aluli lakosság volt hétben, 20—30,000-ig kettőben, 30—40,000-ig kettőben, 40—50,000-ig egyben és 50,000 felül háromban. mely utóbbi három, és pedig Zürich, Basel és Genf, egyszersmind Svájcznak legnagyobb városai.

T. S.

Községek névváltoztatása. 1887. októberben helybenhagyta
a magyar kir. belügyminiszterium a következőket:

Bogdány (Pestmegye)..... lett Duna-Bogdány

Kisszállás   »   Kun-Kisszállás.

1887. november hóban a beregmegyei, munkácsi járási Hri-
bóc és Vorotnica összeépült helységek kisközségi szervezettel
(Gombás név alatt) egyesültek.

1887. deczember hóban Zemplénmegyében:

Arbonya-Zsadány . . . . . lett Bodrog-Zsadány.

1888. január hóban megmagyarosították neveiket Pozsony-
megyében:

Bogdanócz.	lett	Bogdány
Boleráz	»	Bélaháza
Borova	»	Fenyves
Halmes.	»	Halmos
5 Hochstetno	»	Magasfalu
Ivancsin.	»	Harangfalva
Klecsovan	»	Istvánlak
Moderdorf	»	Modorfalva
Nestich	»	Jánostelek
10 Prácza	»	Szöllős
Rosindol	»	Rózsavölgy
Selpicz	»	Selpőcz
Szuha	»	Szárazpatak.

1888. május hóban Vas megyében:

Stuben	lett	Edeháza
Kalteneck-telep	»	Hidegszeg.

1888. július hóban Torontálmegyében:

Albrechtsllor	lett	Kis-Teremia
Bánát-Komlós.	»	Nagy-Komlós
Billét	»	Bülléd
Csernabara	»	Feketető
5 Deberjacsá	»	Torontál-Vásárhely
Dugoszello	»	Nyerő
Farkasdin	»	Farkasd
Főeny	»	Fény
Franyova	»	Arács
10 Hajdusicza.	»	Istvánvölgy
Heufeld	»	Nagy-Tószeg
Horvát-Csene	»	Horvát-Csene
Jabuk	»	Almás
Keresztur (telepítvényes)	»	Keresztes
15 Konstancia	»	Kun-Szöllős
Krivabava	»	Ujfalu
Leopoldova	»	Csenta
Margiticza	»	Kis-Margita
Margitta	»	Nagy-Margita

20	Marienfeld	lett	Nagy-Teremia
	Mollydorf	»	Mollyfalva
	Nagy-Györgyfalva ..	»	Sándoregyház
	Nemeth	»	Német
	Neudorf	»	Réva-Ujfalu
25	Német-Szárcsa	»	Szárcsa
	Ovcsa	»	Bárányos
	Szakula	»	Torontál-Sziget
	Szaravola	»	Sárafalva
	Szeleus	»	Kevő-Szellős
30	Szent-Mihály	»	Vég-Szent-Mihály
	Szerb-Csene	»	Szerb-Csene
	Triebswetter	»	Nagy-Ősz
	Uzdin	»	Ozora
	Verbicza	»	Egyházaskér.

Ugyancsak július hóban Barsmegye a következő helynevek magyarosítását határozta el:

	Alsó-Trnavka	lett	Alsó-Tárnok
	Alsó-Zsadány	»	Alsó-Zsadány
	Bartos-Lehota	»	Bartos
	Blaufusz	»	Kékellő
5	Bukovina	»	Bükkös-Kút
	Dubrava	»	Felső-Besenyő
	Felső-Trnavka	»	Felső-Tárnok
	Hornavec	»	Tótfalu
	Hrabicsó	»	Gyertyános
10	Ihrács	»	Iharos
	Jano-Lehota	»	János-Gyarmat
	Jasztraba	»	Ölyved
	Kis-Krstyene	»	Kis-Keresnye
	Kis-Lehota	»	Kis-Ülés
15	Klacsan	»	Felső-Kelecsény
	Klak	»	Madaras
	Kolacsno	»	Kalacsna
	Knezics	»	Zsitva-Kenéz
	Konossó	»	Szent-Mihály
20	Kopanicza	»	Irtványos
	Koszorin	»	Koszorús
	Luczka	»	Jánosrét
	Magospart	»	Magasmart

	Nagy-Krstyene.....	lett	Nagy-Keresnye
25	Nagy-Lehota.....	»	Nagy-Ülés
	Nyevolno.....	»	Tormás
	Orovnicza.....	»	Hegyhát
	Osztrigrun.....	»	Élesd
	Pila.....	»	Fürész
30	Pityelova.....	»	Kiszellalu
	Podbrehi-Lehota.....	»	Hegyalja
	Podluzsány.....	»	Berekalja
	Prestavlk.....	»	Majlát
	Prochott.....	»	Kelő
35	Radobicza.....	»	Radócz
	Rohozsnicza.....	»	Uj-Pettend
	Slaska.....	»	Mogyorós
	Tepla.....	»	Forró
	Trnava.....	»	Bezeréte
40	Trubin.....	»	Kürtös
	Uj-Lehota.....	»	Uj-Gyarmat
	Velkapola.....	»	Nagymező
	Veternyk.....	»	Liget
	Vieszka.....	»	Kis-Bisztricsény
45	Vieszka.....	»	Vámos-Tárnok
	Vihnye.....	»	Vihnye-Peszerény
	Voznicza.....	»	Garam-Rév
	Zavada.....	»	Kis-Valkócz
	Zlatno... ..	»	Aranyos
50	Zsakil.....	»	Sekély
	Zsikava.....	»	Zsitva
	Zsupko.....	»	Surány.

1888. szeptember hóban Krassó-Szörény megyében Königs-
gnad község »Királykegyé«-re magyarosította át nevét; deczem-
berben a nagykikinda-nagybecskereki vasútnak Törökbecse-Fra-
nyova nevű állomása Törökbecse-Arács lett. II. I.

John Murray, a Challenger-expedíció volt tagja, ér-
dekes tanulmányt tett közzé a skót Geographical Magazine
egyik legújabb füzetében a szárazulatok közepes magasságáról és
a tengerek közepes mélységéről. Habár az ilyenmü tanulmányok,
— miként azt a legjobb dolgozatoknál mutatkozó jelentékeny el-
térések mutatják, — végleges eredményt nem is adhatnak, mégis
az elért eredményeknek meg van a maguk értéke, s feltéve, hogy

az alkalmazott módszer helyes volt, a nagy számok törvényének ereje érvényesül, úgy hogy az elkerülhetlen hibák eléggé kiegyenlítődnek. J. Muray különösen e célra készített térképen (mely a területhű Lambert-féle projectió alapján készült) mérte fel planimeter segítségével az egyes magassági rétegek területét. Az eredmény a következő:

		% az egész területnek
A szárazulatok területe a tengerszín alatt	822,420	= 0 ₆₂
» » 0—600 láb (180 m.) között	35,603,150	= 26 ₇₄
» » 600—1500 » (460 m.) »	36,995,090	= 27 ₇₈
» » 1500—3000 » (910 m.) »	25,594,240	= 19 ₂
» » 3000—6000 » (1830 m.) »	22,584,530	= 16 ₉₃
» » 6000—12000 » (3660 m.) »	8,048,750	= 6 ₀₅
» » 12000—18000 » (5490 m.) »	3,037,430	= 2 ₂₈
» » 16000—24000 » (7320 m.) »	442,490	= 0 ₃₃
» » 24000 felül	20,200	= 0 ₂
Összesen . . .	133,148,300	= 100 ₀₀

A szárazföld területének 54₅₂⁰/₀-a 1500 lábnál (460 m.) alacsonyabb, 36₁₈⁰/₀ 1500 és 6000 láb (1830 m.) közt van, és csak 8₆₈⁰/₀ emelkedik fel a 6000 lábon. A szárazföld közepes magassága 2250 láb (686 m.), ellenben a tenger közepes mélysége 12,468 láb (4054 m.).

Hasonló módon lettek meghatározva tengeri rétegtérképek (Tiefseekarten) alapján a tenger mélységi rétegeinek területei, hasonló szakaszok felvételével. E szerint

		% az egész területnek
A tenger területe	0—100 fonal (180 m.) között	26,249,200 = 7 ₃₉
» » 100—500 » (910 m.) »	19,114,900 = 5 ₃₈	
» » 500—1000 » (1830 m.) »	16,770,100 = 4 ₇₂	
» » 1000—2000 » (3660 m.) »	75,653,900 = 21 ₂₉	
» » 2000—3000 » (5490 m.) »	201,135,500 = 56 ₀₀	
» » 3000—4000 » (7310 m.) »	16,032,500 = 5 ₅₁	
» » 4000 felül	376,100 = 0 ₁₁	
Összesen . . .	335,332,200	= 100 ₀₀

A föld- és víztömegek százalékviszonyainak különbsége hasonló magasságban, illetve mélységbe a tenger színétől, feltűnő. A tengerfenéknek csak 17₄₉⁰/₀-a nem mélyebb 1000 fonalnál (1830 m.); ellenben 77₈₉⁰/₀ fekszik 1000—3000 fonal (5490 m.) közt, míg a száraz felületnek több mint 91₇⁰/₀-a alacsonyabb 6000 lábnál (1830 m.). A tengerfenéknek csak 10₀₉⁰/₀-a fekszik 100 és 1000 fonal között. Ezen szám élénken feltűnteti, hogy a

tengerfenék aránylag mily gyorsan esik a 100 és 1000 fonalas vonalak között.

Szerző ezután két különböző módon számítja ki a választott magassági rétegek köbtartalmát százalékban, s azon eredményre jut, hogy a szárazulat, illetve az oczeán köbtartalma:

Szárazulat	%	Oczeán	%
0—600 láb (170 m.) közt =	21 ₉	0—600 láb (180 m.) közt =	4 ₆₄
600—1500 » (460 m.) » =	21 ₆	600—3000 » (910 m.) » =	17 ₃₂
1500—3000 » (910 m.) » =	21 ₄	3000—6000 » (1830 m.) » =	20 ₈₂
3000—6000 » (1830 m.) » =	19 ₅	6000—12000 » (3660 m.) » =	35 ₉₈
6000—12000 » (3660 m.) » =	12 ₃	12000—18000 » (5490 m.) » =	20 ₁₃
12000—18000 » (5490 m.) » =	2 ₉	18000—23000 » (7320 m.) » =	1 ₀₈
18000—24000 » (7370 m.) » =	0 ₃	24000 alól	= 0 ₀₃
24000 felül	= 0 ₁		

Tehát míg az oczeáni víztömegnek csak 42₈⁰/₀-a nem mélyebb 6000 lábnál (1830 m.) addig a szárazulatoknak 84₄⁰/₀-a emelkedik hasonló mérvű magasságra a tenger színe fölé.

Miután a szárazulatok térfogata a tengerszín fölött m. e. 97₇ millió köbkilométer az oczeán térfogata pedig 1349 millió köbkilométer, tehát 13₈-szer nagyobb: ha a szárazulatok lehorodtatnának és egyenletesen a tengerbe szórátnék a lehordott rész még akkor is mintegy 2000 láb (600 m.) mély tenger borítaná a földet. Föltéve, hogy évenként 15₄ köbkilométer föld lesz a folyók által a tengerbe vite: 6₃₄ millió év folyna el, mielőtt a tenger tükre fölé emelkedő szárazulatok le lennének hordva. T. L.

Mi a neve a Föld legmagasabb hegyének? A londoni földrajzi társaságban hosszas vita fejlődött ki azon név fölött, mely a Föld legmagasabb hegyét jogszerint megilleti. A 29,000 láb magas havas, melyet a Föld legmagasabb hegyének tartanak, miként ismeretes Nepál-ban fekszik a Kosi forrásvidékén, közel Szikkim határához. Ezen vidék csúcsait annak idején angol területről mérték meg, s ez alkalommal kitűnt, hogy a 15. számú a többieket mind felülmúlja. Miután a hegyóriásnak honos neve nem volt kipuhatolható, Walker mérnökkari tábornok felfedezői jogánál fogva, elődjének nevére Mont (és nem Mount) Everest-nek keresztelte el. Alig tette azonban ezen nevet közzé (1856), midőn a nepali angol residens, Mr. Hodgson kinyilvánítá, miszerint a hegyet jól ismeri, s az már régóta viseli a Debadhunga (»az istenek lakhelye«) nevet. — Négy évvel később adták ki a Schlagintweit testvérek művük második kötetét, s a csúcstnak Gauriszankar nevet adtak

(»a Zanker [Ziva] fénylő jegyese«) s egyúttal azon tapasztalásukat közölték, hogy a tibetiek Singopamerinak nevezik. A térképeken csak két név lett használatos, Mont Everest és Gauriszankar, és a vita főleg a körül forgott, vajon a Schlagintweit testvére által látott csúcs, melyet ők 29,190 láb magasnak találtak, azonos-e az angol felmérések 15. számújával, vagy nem? Egyezsége nem juthattak, mert Walker tábornok szilárdul ragaszkodott az Everest névhez. Mindamellettt igen valószínű, hogy mind Hodgsonnak, mind pedig Schlagintweitéknak igazuk van. Az egész hegycsoportot Devadhungának nevezik ellentétben a tulajdonképeni Hymálájával s a legmagasabb csúcs viseli a Gauriszankar nevet. Szomszédja Makalu (27,799 láb) csak kevéssel alacsonyabb s így a Gauriszankart elfödi északi India nagyobb része előtt.

A Földnek magasságra második csúcsa a Kaneshandsinga (28, 156 láb) ugyan nem messze fekszik a Gaurizankartól, de mégis egészen más csoporthoz tartozik, mely a Devadhunga-tól az Arun mély bevágása által van elválasztva. A többször felmerült állítás, miszerint a tibeti határon belül még magasabb csúcsok is, — 30,000 és több láb — volnának, mindeddig nem lett igazolva. *T. L.*

Gletserek előnyomulása. Forel újabb tanulmányai szerint az Alpok gletserei közül 40 van jelenleg előnyomulásban, és pedig öttel több, mint 1886. évben. Ezek: a Gabelhorn-gletser (Weisshorn), Moming (Weisshorn), Glacier des Petondes (Montblanc), Renfangletser (Wetterhorn) és Weisschiengletser (Galoustock). Növekvőben vannak még úgylátszik a Gorner és Findeles gletser (Monte Rosa), Montminé (Weisshorn), Gauli (Wetterhorn), az alsó Grindelwaldt gletser (Finsteraarhorn) és a Rosegg (Bernina). — Forel a nyáron 86 észleletet tett az Arolla-gletser egy természetes gletser-barlangjában a gletser-jég izomosságára (Infaltrabilität) vonatkozólag, melyek meggyőző módon bizonyítják, hogy a gletserjég nagyobb mélységben többé nem iszamos. Ezzel elesnek azon elméletek, melyekben a gletsermagnövekvését a hajszaíhasadékon benyomuló vízjegeczesedése által akarták kimagyarázni. — Hagenbach tanár továbbá Forellal az arollai gletserbarlangban kísérleteket végzett érzékeny hőmérőkkel a gletserjég hőmérsékére vonatkozólag; a mérések eredménye a számos aknalyukban (Bohrloch) mindig igen

alacsony hőmérséket adott 0° alatt, legfeljebb 0.03° C.-t. Ezen jelenség a jég olvadási fokának csökkenésére vezethető vissza.

T. L.

Uj-Zeeland népessége az 1888. október 1-én tartott népszámlálás szerint 603,861 fehér és 41,969 maori lélekből áll. A gyarmat jelenlegi kedvezőtlen viszonyai folytán 1888-ban az első tíz hónap alatt a kivándorlók száma 9340-el multa felül a bevándorlókét. *Gy.*

III. Vegyesek.

A sziberiai vasút lesz a leghosszabb vasútvonal a földgömbön; sokkal hosszabb, mint az amerikai pacific-vonalok. A tervezett vasút hossza ugyanis 6400 kilométer (5996 werst), míg a kanadai vasút 5071 és az Egyesült-Államok éjszaki vasuta is csak 6251 kilométer hosszú. A sziberiai vasút Tiszenie-nél kezdődik Tomszkon át Irkuczkig síkságon megy át, azután hegyes vidéken és vége Vladivosztoknál lesz a Szakhalin szigettel szemben a Csendes tenger partján. A talajnehézségek nem nagyok, de a hidak építése Sziberia nagy folyói felett igen költséges. Az egész vasút építési költségét 500 millió rubelre teszik és egyszerre három helyen kezdtek hozzá: a tomszk-irkuczki, az uszurit vladivosztoki és az irkuczk-strielskii részekben. *Gy.*

Délamerikán keresztül tervelnek jelenleg egy nagy vasutat, mely a nemzetközi forgalomra igen jelentékeny volna. A vasút-Resiféből, Brazília kikötőjéből indulna ki és Valparaisóban végződne, mely Amerika nyugati partján legközelebb esik Uj-Zeelandhoz és Ausztráliához. Resifébe jelenleg 9 nap alatt lehet eljutni Lisszabonból, innen az utazás Valparaisoig csak öt napot venne igénybe és így Európából 14 nap alatt el lehetne érni a Csendes-oczeánt. A vasút Pernambuco, Bahia, Gojaz és Mato Grosso brazíliai tartományokon, továbbá Paraguay, Argentina és Chile egyes részein vonulna át és több helyen már kész vasútvonalakat használna fel. Az építési költségek 300,000 contort azaz mintegy 3000 millió forintba becsülik. *Gy.*

Az Andes süllyedése. A »Gazette Geographique« szerint az Andes hegység különböző pontjain eszközölt mérések azt mutatják hogy a hegység magassága csökken. Quito városa, mely 1745-ben 3197 méter magasságban volt a tenger színe felett, 1803-ban 3190, 1831-ben 3189, 1867-ben már csak 3173 méter magasságot

mutatott és így 122 év alatt 27 méterrel csökkent. A Pic Pichnika magassága ugyanezen idő alatt 73 méterrel lett kisebb és kráterje a legutóbbi 25 év alatt 141 méterrel süllyedt. Antisana kráterje 64 év múlva 41 méterrel alacsonyabbnak találtatott a tenger színe felett, mint előbb. *Gy.*

A Kilima-Ndsaró havasra újabban Ehlers Ottó hamburgi utazó hatolt fel, kit a keletafrikai német társaság Mosiban állomásfőnökké neveztetett ki. Ehlers egy Dr. Abboth nevű amerikai természethúvár társaságában éjszak felől ment fel a hegyre, míg az eddigi felmenetek keletről történtek. A felmenet és lejövet tiz napha került; két napig már hóban tanyáztak és két más napon hóihar volt. 5000 méternél magasabb helyen a hóban elefántnak, bivalynak és antilopnak nyomait találták és ugyanitt még több madarat lőttek. Ehlers a híres havason előforduló növényekből és mohokból igen jelentékeny gyűjteményt hozott. Utitársa Abbott 16,500 láb magasságból visszatért, de Ehlers 20,000 lábnál magasabbra hatolt, bár a határt pontosan nem tudja megállapítani. Ehlers jelenleg Moschiban tartozkodik, mivel a mohamedánok által keltett zavarok elvágták útját a part felé. *Gy.*

A Kongó vasút mérnöki felmérése Vivi és Stanley-pool között a Kongó folyó déli oldalán már megtörtént. Cambiernek a »Mouvement Géographique«-ban közölt adatai szerint a vasútvonal nem a régi karaván úttal esik össze, mely csaknem párhuzamosan ment a Kongóval és a belé ömlő folyókat torkolatukhoz közel metszi át, hanem rendesen távolabb a folyótól, hogy így a mély völgyeket és vízmedreket lehetőleg ki lehessen kerülni. Különös nehézséget okozott felhatolni a vasúttal a magas fensikra, mely meredeken esik le a folyóhoz, de szerencsére Matadi mellett volt egy kis mélyedés, melyen át sikerült a kellő utat megtalálni. Az út innen Mpozo patakon át megy és azután délre megkerülvén a palababai fensikot, kelet-éjszakkélet irányban halad a Lukanga folyóig, melynek balpartján éjszakkélet felé megy és az után az 1600 láb magas Ngombii fensikot megkerüli és a 350 láb széles Inkisszi patakon megy át. Innen már könnyebb az építés, csak egy pár mélyedést kell áthidalni. Stanley-pool közelében körülbelül 300 láb magasságu dombok vannak és ezek kikerülése végett a vonalat valószínűleg nyugat felé veszik. A vasút építése tehát legyőzhetlen nehézségekbe nem ütközik. Megemlítjük egyuttal, hogy újabban rendes kereskedelmi összeköttetést tervelnek

a Kongo felső részével ökrök által és e végből a belga társaság a Sandford exploring expeditióval szövetkezett. *Gy.*

A Philippini szigeteken most építik az első vasutat Dapuyantól Tondoig Manilán keresztül. A vonal, melynek építése angol társaságra van bízva, 190 kilométer hosszú és 1891. július 21-ig kell készen lennie. Egy másik szintén angol társaság engedélyt nyert egy 29 kilométer hosszú helyi vasút építésére Manilatól Antipolo nevű bucsujáró helyig, mely igen sűrű népességű s cukor és kendertelepítvényekben gazdag. *Gy.*

Az egyetemi földrajzi tanszékek száma legnagyobb Németországban, a hol a berlini katonai akadémiát kivéve is 19 ily tanszék van. Ausztria-Magyarországban 14 földrajzi tanszék van, de egyesek ipar-, kereskedelmi iskolákban. Franciaországban van 21 külön tanszék a földrajzra a különböző intézetekben. Nagybritániában Oxford és Cambridge egyetemén kívül még a liverpooli egyetemen van egy kereskedelmi földrajzi tanszék nemzetgazdasággal összekötve. Olaszországban 13, Oroszországban 3, Svájcban 2, Dániában és Hollandban 1—1 külön egyetemi tanszék van a földrajz számára. *Gy.*

Gregory T. Frank, Ausztrália érdemes kutatója, mult év október 24-én halt meg Harlaxtonban (Queensland). 1858-ban Nyugatausztráliában Marchison, Lyons és Gascogne folyók vidékét kutatta ki, 2000 angol mérföldet tett meg 107 nap alatt, felmérte a vidéket s geológiai, meteorológiai s agrikulturális tanulmányokat tett. 1861-ben a kormány megbízásából nagyobb felfedező expeditiót vezetett, a midőn Fortescue Ashburton és De Grey folyókat fedezte fel s igen sok új területet irt le, többek közt a Nicol öbölt, hol gyöngyhalászatot kezdeményezett. E nagy kutató utjáért, mely több ezer az előtt ismeretlen négyszög mérföldre terjedt ki, az angol földrajzi társaság 1863-ban nagy jutalommal tüntette ki. Gregory később Nyugatausztrália főmérnöke volt. *Gy.*

A Nyassza fő vidékének forgalmáról Hawes A. G. S. angol konzul igen részletes tudósítást adott ki, mely főkép a kereskedelemmel foglalkozik. Az elefántcsont kivitele egy év alatt mintegy 22,000 fontra megy; nagyobb részét maguk a főnökök vitetik a partra, de egy részt az arab kereskedők, kik azonkívül szeszes italokkal és rabszolgákkal is kereskednek. Nagy a forgalom olajbogyókban, melyek Makololo alacsonyabb vidékein oly nagy mennyiségben teremnek, hogy ha, európai hajókon szállít-

tatnák nagyon jövedelmező üzlet lenne. Gyapot a Shiré alsóbb völgyében terem, más helyen a talaj kevésbé alkalmas s így nagy kivitelre nem lehet számítani. Terem még e vidéken indigo, gummi elasticum (különösen a Zomba hegyen kitünő), strophanthus és más növények. A strophanthus kuszó növény, magvából erős mérég készül, melynek fontját Londonban 9 shillingért veszik. 1886-ban 1100 fontot vittek e kevésbé ismert növényből Európába. Európai telepesek kávé is tenyésztenek, mely igen jó minőségű lesz, de még nem elegendő mennyiségű, hogy kivitelre szolgáljon, valamint a thea sem. Czukornád a Zomba kerületben igen jól tenyészik s nagyon sok czukoranyagot tartalmaz. Az egész vidék tehát alkalmas volna a művelésre, de a közlekedés és munkásviszonyok fejletlensége még sok bajt okoz a telepeseknek. *Gy.*

Madárfészek szigetek. Az indiai geológiai hivatal közleményei érdekes kis szigetcsoportot írnak le a Mergui szigetcsoportban fekvő Dumel sziget délkeleti részén. A birmaiak e csoportot »Je-ei-gnet-thaik« (tengeri madarak fészkei) névvel jelölik, az angolok Elefánt szigeteknek hívják. Az egész csoport hat márvány szikla, melyek közt a legnagyobb és legmagasabb 1000 lábnyi magas, körülbelül egy angol mértföld széles; meglehetősen meredeken emelkedik ki a mélységből, tenyészet nem sok van rajta, de némely sarokban faalaku harasztok nőnek, legfőleg 200 lábnyira a tengertől. A csupasz szikla piros és a legszebb stalaktit alakzatok mutatkoznak rajta. Legérdekesebbek a madárfészek barlangok, rendszeren a dagály vízszíne felett levő nyílással, a barlangokban is sok stalaktit van. Némely nyílás üstbe visz, mely kráterhez hasonlít. Carpenter Alfréd nézete szerint azok az üstalaku medrek egykor nagy barlangok fenekét képezték, midőn a szigetek még magosabbak voltak, mert minden jel arra mutat, hogy ezek a tengeri márványemlékek mesés régi korból valók. *Gy.*

Madagaszkár szigetén a francziák számos új méréseket tesznek, úgy hogy a tengerészeti miniszterium által a sziget déli részéről kiadott térkép jelentékenyen különbözik a régiektől. Így a St. Augustine folyó menetét Grandidier, ki már régebben is nagy érdemeket szerzett e sziget ismertetésével, egészen pontosan megállapította. Az éjszakkéleti parton s különösen Diego-Sueraz-öböl környékén Favé vizimérnök tett fontos méréseket. Roblet atya, jezsuita misszionárius és két franczia tiszt a Tamatavetől a fővárosig vezető kevésbé ismert utat vették fel s

Iribe magán mérnök ugyanerről a vidékről készített hypsometriai kitűző térképet. A legfontosabb munkák azonban a sziget bensejére vonatkoznak. Roblet atya Imerina és Becsileo tartományokat mérte fel s adott ki róluk térképeket s a mellett egy nagyobb térképet az egész szigetről 1:1,000,000 méretben. A mérnöki adatok szerint az egész sziget hosszúságából 499 kilométer s szélességéből 145—200 kilométernyi pontosan megmértetett. Ez a terület mindazoknak a folyóknak felső s közép medrét alkotja, melyek a sziget közép hegylánczából erednek és a melyek völgyein át vezetnek a természetes utak a sziget benseje felé úgy, hogy a kiváló misszionárius munkája állandó becsünek mondható. Végül megemlítjük, hogy Le Myre de Vilers francia követ kezdeményezésére magáról a fővárosról s környékéről igen részletes térkép készült. *Gy.*

A Karun folyó megnyitása a külföldi kereskedelem számára a legnevezetesebb esemény Perzsia újabb történetében. Ez a nagy folyó a Sardakah hegységekben ered, átmegy a Khusisztán hegyvidéken s mintegy 500 kilométernyire terjedő hosszú útja után két ágra szakad, melyből a nyugati Hafar a Satt-el-Arabba a keleti Bahamsir pedig a perzsa öbölbe ömlik. A hajózás szabaddá tétele folytán Khusisztán tartomány egész az európai kereskedelem hatása alá jut s az európai hajók Ispahan közelébe juthatnak, mely Perzsia második fővárosa. Nagyon valószínű, hogy a Karun folyótól Ispahanig s Teheranig csakhamar vasutat is fognak építeni. A Karun folyó megnyitása politikailag is nevezetes esemény volt, mivel az oroszok, az angol hatás emelkedésétől félve, több éven át ellenezték ennek az engedélynek megadását. *Gy.*

Új kábel a Csendes-tengerben. Európa távirati összeköttetése Ausztráliával eddig a szuezi-csatornán s Indián keresztül történt. A szudáni lázadás megérlelte az angolokban azt az eszmét, hogy e fontos gyarmatokkal esetleg megszakadhatna a gyors összeköttetés s azért most a legelőkelőbb londoni kereskedők részvénytársaságot alapítanak, melynek feladata volna a Vancouver szigeteiktől (Kanada nyugati részéről) a Havái, Számoa és Fidzsi sziget csoportok érintésével Ujzeelandba s Ausztráliába tengeralatti huzalt készíttetni. A vállalkozók késznek nyilatkoznak arra, hogy az új kábelén át Nagybritanniából Ausztráliába egy szó táviratért csak 4 shillinget fognak számítani, ha az ér-

deklett kormányok a társaságnak 25 éven át 75,000 font sterling bevételt biztosítanak. *Gy.*

A Krakatao 1883-ki kitörésének tudományos megvizsgálása végett a londoni Royal Society által kiküldött tudományos bizottság csak most adta ki terjedelmes jelentését, mely ezt a nagyszerű természeti tűneményt minden oldalról megvilágítja. Judd tanár nézete szerint a kitörés oka az, hogy a Krakatao a körülötte levő apró szigetekkel egykor mintegy 12,000 láb magas tűzokádó hegységet képezett, mely lassanként süllyedve, a tengervize a kraterbe ömlött, a hol a legfelső láva réteg hirtelen megmeredt s így a bensőben gázok maradtak. Whaston kapitány a kitörés alkalmával kidobott követ, földet, lávát 200 billio köblábnyra teszi, a feldobás magasságát pedig 10—13 angol mértföldnyire. A kitörés által előidézett óriási hullámtorladásnak, mely a szerencsétlenségek főokozója volt, hatását Mauritiusig, a Horn-fokig s az angol csatornáig megéreztek. A légköri mozgás még nagyobb lehetett. Greenwichben a nagy kitörés után 13 óra 45 percz múlva érezték, úgy hogy az óránként 700 angol mértföldet tett meg. A kitörés zaja természetesen nem hatott ily messze, de azért Krakataotól 2000 angol mértföldre köröskörül mindenütt meghallották, sőt még Rodriguezban is, mely 3000 angol mértföldre van. Az optikai s légköri tűnemények is, melyek ezzel az óriási kitöréssel összeköttetésben voltak, külön tanulmányok tárgyát képezték. *Gy.*

A Vitu tartomány, mely a déli szélesség 2—3 s a keleti hosszúság 40—41 fokai közt fekszik, a németek keletafrikai birtokai között a legfejlettebb fokon áll; itt mindeddig zavarok sem fordultak elő. Székhelye a szárazföldről keskeny csatorna által elválasztott Lamu szigeten van, a melyet a Bombayból Mozambiquebe járó gőzösök havonként kétszer rendszeren érintenek. A város lakossága mintegy 10,000 főre megy, van itt néhány portugál korból származó épület is. Lamu szigeten a Vitu társaságnak nagy kőből épült raktár-épülete is van és külön német hatóság alatt levő posta hivatala, az egyedüli Keletafrikában. A társaság gyarmatain, Sakambában, Kiangveben s másutt, kokoszdíó, dohány igen jól tenyészik, de e mellett nagy kereskedést üznek a belfölddel is kaucsuk, orseillezuzmó, bőr, sesam nagy forgalmat adnak. Ujabban külön államilag segélyezett német gőzhajó közlekedés nyílik meg ezzel a gyarmattal. *Gy.*

Japán éjszaki részében, a Jezo szigeten, 1869. óta nagy

szorgalommal s jelentékeny összeg felhasználásával folynak a gyarmatosítások. A nagy kiterjedésű szigetnek ősi lakói, az ainok, csak vadászattal s halászattal foglalkoznak, számok folytonosan apad (jelenleg mintegy 14,500 aino van), míg a japániak az anyaországnál sokkal zordonabb éghajlatu szigetre nem igen költözködtek. 1869-ben az egész sziget lakossága csak 48,867 főből állott. Azóta azonban a kormány gyámolításával 22,034 házat építettek; 106,302 egyént költöztettek be, úgy hogy 1886. végén a lakosok száma már 225,958 volt s 45,000 hold föld állott művelés alatt. Esazi és Hakodate vidékén, a sziget déli részében, már nagyban tenyésztik a rizst s más gabonaneműeket, az almafa is diszlik, valamint a selyem tenyésztés is hajt hasznát. A japán kormány még mindég reáfizet a gyarmatosításra, de biztosan hiszik, hogy az új gyarmat rövid idő alatt virágzásnak fog indulni. Az ainok hozzászoktatása a föld műveléshez a legnagyobb erőlködések daczára sem sikerült. *Gy.*

Angol mű Erdélyről. Gerard E. asszony, egy osztrák katonatiszt neje, ki 1883—5 közt Erdélyben élt, Londonban Blackwood et Sons kiadásában két kötetes munkát irt hazánk keleti részéről »The Land beyond the Forest; facts, figures et fancies from Transylvania« (Az erdőn túl levő ország; tények, képek s mondák Transylvániából) mely nem annyira földrajzzal foglalkozik, mint inkább a különféle nemzetiségek társadalmi és ethnographiai viszonyával. A két kötetes (352 + 378) mű ára 25 shilling. *Gy.*

Ismeretlen sziget felfedezése. Mult évben Szamarang kapitánya egyik jelentésében egy sekélyes, fával benőtt sziget felfedezéséről tudósította az angol admirálitást, mely egyetlen tengerészeti térképen sincs megjelelölve. Ez az új sziget a Szalam és Timor szigeteiktől nyugatra a déli szélesség 8° 15" és a keleti hosszúság 130° 39" fekszik Greenwich-től. Hossza körülbelül 2 mfd. E. É.-Ny. irányban és $\frac{2}{3}$ mfd. széles D. D.-Nyug. felé. *V. E.*

Nagy kőszéntelepek Déloroszországban. Wagstafl, taganrogi angol konzul, nagy jövőt jósol a Don és Dnieper közt fekvő óriási kőszéntelepnek, mely 10,550 angol négyszög mértföldre terjed ki s a hol már eddig 200 bánya van üzemben, sok helyen minta felszereléssel. Az angol konzul nézete szerint már a közel jövőben itt lesz Oroszország ipari központja, mivel a népesség is gyorsan szaporodik. A Donecz meder ásványtermelése eddig évenként 1.612,900 tonnát tesz ki, a mult évben már 2.903,225

tonnára becsülték. Számos gyár és vasműtelep van itt működésben. *Gy.*

* **Geographusok nagygyűlései.** A magyar földrajzi társaság tagjai a párisi földrajzi társaság által szívélyesen meghívtak a f. évben Párisban tartandó nemzetközi földrajzi kongresszusra (*Congrès international des sciences Géographiques 1889.*) és az ezzel egyideűleg rendezendő földrajzi kiállításra.

A kongresszus f. é. augusztus 5—11-ig tartatik meg Párisban a földrajzi társaság palotájában (184, Boulevard Saint-Germain). Az ünnepélyes ülés a Trocadéro egyik nagy termében tartatik meg; ugyanitt lesz a kiállítás is.

A kongresszus hat csoportra oszlik:

I. Matematikai csoport: Geodesia, hydrographia, topographia és kartographia.

II. Természettani csoport: meteorologia, climatologia, geologia, geographia, botanika, zoologia, az óceánok geographiája, ethnographia, egészségügyi geographia.

III. Gazdászati csoport: Kereskedelmi geographia és statistika.

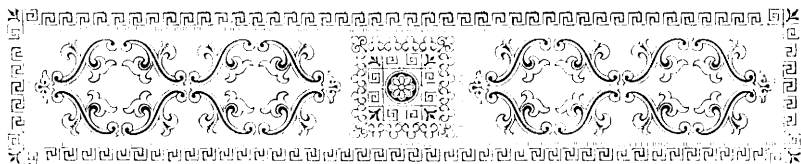
IV. Történelmi csoport: Történelmi földrajz, a földrajz és a térképrajzolás története.

V. Oktatási csoport.

VI. Utazások és expedíciók csoportja. A rendező bizottság élén Comte de Bizemont a párisi földrajzi társaság és Gouthiot a társaság főtitkára állanak.

A *VIII. Deutscher Geographentag*, mely a múlt évről elmaradt, az idén f. évi április ha 24. 25. és 26-án Berlinben tartatik meg. Az előleges programm szerint Dr. von den Stein, Dr. Neumeyer, Dr. Kirchhoff, Dr. Supan, Dr. Richter, Dr. Penck, Dr. Brueckner, Dr. Partsch, Dr. Goez, Dr. Guenther, Dr. Credner stb. fognak előadásokat tartani. A nagygyűlés tiszteletbeli elnöke Dr. Gossler, a bizottság elnöke pedig báró Richthofen.

A nagygyűlés alatt különleges kiállítás is lesz, mely leginkább a magasságmérések állását fogja feltüntetni.

NYUGATI MEXIKÓRÓL.

— Felolvastalott a folyó évi február hó 28-diki ülésen. —

I.

Ugy hiszem, senki sem várja, hogy előadásom valami nevezetes felfedezéseket fog tárgyalni.

Ily szándék távol áll tőlem, már azon körülménynél fogva is, hogy mindaz, a mit mondandó leszek, több mint két évtized előtt történt feljegyzéseimből, s ezek kapcsán emlékeimből kerül ki.

Minden a mit mondandó leszek, közvetlen és személyes észleleteim és élményeim után lesz előadva, s minthogy a világ azon zúgának, melyről szólni fogok, előttem ismeretes turistai irodalma nincsen, s csakis kevesen fordulnak meg a tengerparti kikötők határain belül: úgy hiszem igen tisztelt hallgatóimat érdekelni fogja előadásom, már csak azért is, mert Mexikó ezen részéről még semmit sem hallottak és vajmi keveset olvashattak. Én pedig életem legszebb korából közel két évet töltöttem ezen rendkívül érdekes, természeti szépségekben dúsgazdag és termékeny országban.

Hogy épen e tárgyat választottam mai előadásomra, utazásaim emlékeiből, arra az is buzdított és ösztönzött, hogy nyugati Mexikó, s különösen Colima állam és város, a mexikói köztársaság azon nagyon kevés államaihoz tartozik, mely a látogatásom óta lefolyt $\frac{1}{4}$ század alatt semmit és semmiben sem változott. Ugy van ott ma is minden, mint volt 25 év előtt, s valószínűleg még sokáig úgy fog maradni minden, mert a vidék geológiai alakzata olyan, hogy a vasutak még nagyon sokáig ke-

rülni fogják, s a népesedés emelkedni nem igen fog, sem pedig a gyáripár, mert a közlekedés csakis lovak és öszvérekre van utalva, járatlan ösvényeken s a folyókat is át kell usztatni, mert hidak a ritkaságok közé tartoznak.

Azt mondják, s én magam is azt hiszem, hogy a világ folyton halad és fejlődik, még a legrémségesebb despotismus alatt is, hát még egy köztársaságban, hol az emberek tevékenysége előtt egyáltalán semmi korlát sem létezik.

Mexikó szinte haladott és fejlődött minden irányban, mióta én ottan jártam, különösen a közlekedés és összeköttetés tekintetében oly óriási lépésekkel s oly rohamosan pótolta a mulasztásokat, hogy valóban csudákat művelt, s ottlétemkor ilyesmi hihetetlennek tartatott volna még a legvérmesebb hazafiak közt is.

Mikor én ott tartózkodtam, az egész óriás területű köztársaságban egyetlen vasut volt, Vera Cruztól a fővárosig, s más vasutak építéséről még szó sem volt. Néhány hét előtt kaptam Mexikóból egy földképet, melyen láthatók a jelenleg forgalomban levő vasutak, melyek összege közel 6000 kilométerre rúg, míg ottlétemben csakis 425 kilometer vasutja volt az egész köztársaságnak. Hozzá még a vasutak rendkívül hosszú vonalakat futnak be, oczeántól oczeánig, vagy az ország szívéből az Egyesült Államokig, s valamennyi azon Európában ismeretlen kényellemmel és fényűzéssel van berendezve és felszerelve, mint a hirneves New-York — San-Franciscoi vasut.

Azelőtt a San-Francisco és Panama közt közlekedő csendes-tengeri gőzösök nem akarván útból messze kitérni San-Blasig, — Manzanillóban állapodtak meg, s az ország bensejéből öszvéreken szállítható áruk — ezek közt különösen az arany és ezüst-szállítmányok — kénytelenek voltak, a nehéz közlekedés daczára is, Manzanillából találni kivitelt. Most azonban a vasut, a sokkal jobb és biztosabb San-Blasi kikötőnél érintkezik a tengerrel, s az egész forgalmat San-Blasba terelte. Ugyanide szállítatik minden áru és termény, sőt az arany és ezüst is, s San-Blasból külön gőzhajók szállítják le Manzanillóba, továbbítás végett. Így jelenleg Colimán keresztül minden élénkebb forgalom megszűnt, sőt az állam és hasonló nevű fővárosa lakosainak száma is folyton apadóban van, nagyon sokan a vasutvonal közelébe költöztek, s a csekély számú bevándorlók Colimába, leginkább mezőgazdászattal, bányászattal és baromtenyésztéssel foglalkoznak. s azt mi magyarok tudjuk, hogy ezen foglalkozások bizony

nem igen rohamosan emelik a jólétet, s az ország előhaladását.

S így mindazt, a mit én 25 év előtt ottan láttam és tapasztaltam, bizvast elmondhatom úgy, mintha csak tegnap jöttem volna onnét haza, mert minden úgy van ott ma is, mint volt akkor, sőt minden csendesebb s hogy úgy fejezzem ki magamat — patriárchálisabb, mint akkoriban.

Mielőtt élményeimet előadnám, röviden szükségesnek tartom a következő geographiai ismertetést előrebocsátani.

Colima területére épen úgy, mint népességére nézve a mexikói szövetséges államok legkisebbike. Összesen csak valamivel több 12 ezer □ kilométernél s lakosainak száma 80 ezer, melyből közel fele a hasonnevű fővárosra jut.

Határai éjszokról Jalisco és Michoacan, délről és nyugatról a Csendes oczeán, keletről szinte Michoacan.

Az államot két jelentékeny folyó szeli át éjszokról déli irányban s mind a kettő a Csendes oczeánba ömlik az állam területén.

Az állam területének legnagyobb része hullámszó, dombos és kisebb hegyekkel van borítva, melyek völgyei és magasabb síkságai rendkívül termékenyek, s a Csendes tenger felé lejtőző rónaságok, az ugynevezett tierra caliente, különösen alkalmas kitünő gyapot, cukornád, s más meleg égővi növények termelésére.

Az állam éjszakkéleti sarkán a Michoacani, Jaliscoi és Guerreroi Cordillerák egy nagy csomóban egyesülnek, nagy magasságba tornyosulnak, s ezek közt felemelkedik és kimagaslik 3 hatalmas tűzhányó hegy, melyek közül a legmagasabbik a Volcan del nieve már rég kialudt, örökösen hóval van borítva, 4200 méter magas, s hajósoknak a tengeren tájékozásul szolgál, mert csillogó s hóval borított kupja igen messziről látható. A másik, a Pico del Colima, mely 3400 méter magas, s a harmadik a Volcan del Fuego, mely 3900 méter magas, e században is többször hatalmasan kitört, messze körben mindent elhamvasztott, de 1823 óta, a mikor az utolsó nagyobb kitörés volt, mindegyik nyugodt; de azért folyton füstölögnek, s sötét éjszakán át a csucok fölött világítva van az égbolt, a kraterek tűzétől.

Ezen nagyszerű hegycsomó kiágazatai messze lenyúlnak az állam területén, s minden irányban patakokat eresztenek ki, melyek az Armeria és a Coatinayan vagyis San-Juan folyókba ömlenek,

s így egyáltalán ellehet mondani, hogy az egész állam területén mindenütt vízbőség van, s a legegészségesebb és legtisztább vizű patakok léteznek.

Már évszázadok óta, a Volkánok minden kitörését napokig tartó erős földrengések és rázkódások előzték meg. Ezen rázkódások a 16. és 17. században, sőt még a 18. század elején is oly mérvűek voltak, hogy a kitörések egész hegyek kúpjait és csúcsait a légbe röpitették, s a földet a Volkánok körül összevissza repesztették.

A történelem előtti időben pedig még nagyobb ily repesztek történtek, s ezeket a Volkánokról lezúduló esővizek rendkívül mélyre kimosták.

Ezen repedéseket, nyílásokat vagy mondjuk vizmosásokat, különbség nélkül Barancának hívják, s a Sayulai, Zápotláni, Alcaracezi és Tonilai Barancák mindegyike 200—300 méter mélységű, de legnevezetesebb az ugynevezett San Bertram Baranca, mely 700 méter mély, s a Volcan del Fuego aljától az állam keleti oldalán fut le a tenger felé 70 kilométer távolsáig.

Ezen szaggyalult terület, és roppant mélységű meredek partu Barancák miatt a közlekedés igen meg van nehezítve, mert például a San-Bertram Barancán való átkelés 2 órai nehéz és fárasztó lovaglásba kerül, míg az ember leszáll a fenékre s feljut a tulsó oldal tetejére, noha a madártávolság kevesebb 1500 méternél. Terhelt öszvérek azonban 4, de sőt 5 óra alatt teszik meg az utat, képzelhetlen erőltetés mellett.

Az állam területének nagyobb része erdővel van borítva, s a lapályokon nagy mennyiségben fordul elő a mahagony és ébenfa, úgy számos gyógy- és hajóépítésre kitűnő faemek is, s a magasabb hegyekben különösen a Volkánok kiágazó részein mindenütt rendkívüli szép tűlevelű erdők léteznek, s a hozzáférhető helyeken néhol fűrészmalomok is működésben vannak a fenyűk feldolgozására.

Legelő bőségben van mindenütt, nemcsak az esős évszakban, de a vízbőség miatt még a száraz évszakban is, s így a marha, birka, ló és kecskeállomány rendkívül nagy.

A lakosság főterményét a különféle belföldi tengeri (kukoricza) képezi, de termeltetik nagyobb mennyiségben rizs, kávé, kakaó, banána, gyapot, magney, czukornád, dohány, indigo, s ezekből a csekély népesség arányához képest tetemes kivitel is van.

A gyáripar jelentéktelen, de a kézműipar virágzó.

Az államban arany, ezüst, vas, réz, és kőszén is elég van, de eddigelé kevés figyelemben részesült a bányászat, mert terményeit kivinni és értékesíteni nem lehet. Néhány amerikai már megkísérlette a bányaművelést nagyban, tetemes tőkét befektetett ily vállalatokba, de a vagyon- és élethbiztosság hiánya, a forradalmi zavarok miatt, s a közlekedés nyomorúsága miatt látható eredményt nem mutathatott fel soha, s óriási beruházások tönkre mentek. Bánya elég van művelés alatt, de igen kis arányokban, gépeket meg egyáltalán nem is lehet szállítani sehová, csakis olyakat s olyanok részeit, a minőket egy nyomorult öszvér a hátán szállíthat. S minthogy egy jó öszvér hordképessége egyenes jó uton 150, hegyes vagy homokos uton pedig csakis 100 klg. — képzelhetlen akadályokba és sok költségbe kerül itt mindenütt a géprészletek s egyáltalán mindenféle vas- és aczéltárgyak szállítása. A bányák közelében, melyek magas hegyekben vannak, és sehol sincsenek csinált utak, ezen akadályok még fokozódnak.

Igy a bányák művelése igen primitív és nehézkes módon eszközöltetik, csaknem épen úgy, mint a spanyol hódítások korában.

* * *

Én deczember közepén érkeztem Panamából Manzanillóba, az esős évszak vége felé, s így az egész vidék a növényélet teljes pompájában volt.

Manzanilló igen csinos és egészen biztos kis kikötő; azonban egészséges jó víz hiányában nagyon kevesen laknak a kikötő déli oldalán elterülő falucskában. Van ugyan a kikötő északi oldalán egy kis patak, mely az ottani hegy tövében ered, s pár méternyi pályafutása után, ugyanottan a kikötő tengervizébe ömlik, de vizen odajutni vajmi bajos a nagy zajlás miatt, s a kikötőt megkerülni a szárazon, meg épen lehetetlen, az ottan elterülő mocsarak miatt. Ez okból a ki teheti vízfogót épít, abban összegyűjti az esővizet, abba faszenet rak s az ily víz aztán tiszta és szükségből iható is. Sőt a kik hozzászoktak azt mondják, hogy egészséges is, mert mindig egyforma hőfoku. Egy amerikai épen ottlétemkor artézi kutat akart furni; de eredményt nem érhetett el, pénze is elfogyott és a vállalkozást abban hagyta, noha valószínűleg ily vállalat jövedelmező lenne, mert nemcsak a hajók vennének vizet, de ezáltal Manzanilló népessége is jelentékenyen felszaporodnék.

A kikötőben, illetőleg a hasonló nevű falucskában a kor-

mánynak van vámháza és raktára, melyben azonban csakis két alsóbb rendű hivatalnok tartózkodik állandóan, továbbá a szükséges szolgaszemélyzet, s egy altiszt vezénylete alatt néhány pénzügyi fegyveres katona. Minden hónap vége felé azonban Colimából egy vámhivatali főtiszt jelenik meg, ki jelen van a panamai és san-franciscoi gőzösök érkezésénél, elintézi az ezekből folyó vámügyeket, s aztán ismét Colimába utazik. Minden rendkívüli hajóérkezés alkalmával lovas posta küldetik Colimába s minden ily előforduló fontosabb érkezés beálltával egy vámtiszt Manzanillóba küldetik, s az itten lakó alsóbb rendű tisztek csakis a parthajózás, vagyis Cabotage jelentéktelen ügyeit végezhetik el, s utólagosan tesznek ezekről jelentést.

A távolság Manzanilló és Colima közt 140 kilométer lévén, minthogy ottan táviró vonalra még nem is gondolt senki, — két napi időbe kerül egy üzenetváltás, s így a megérkező hajónak 3—4 napig kell horgonyozni a kikötőben, míg a vámhivattal érintkezhetik, mi természetesen nagy baj, s az ily hajó személyzete aztán partra száll és vadászattal mulatja magát. Szárnyas vad a mocsarakban, s a közeli Cuyutlan tavon képzelhetlen sokaságban van, úgy több tyúk- és pulykafélék, s Craxok és Penelopék.

A vámházi épületeken kívül van még két hamburgi szállító-üzlet, ezek hivatalnokai állandóan ottan laknak, nagy raktáraik vannak, melyekben lassanként felhalmoznak minden képzelhető kiviteli cikket. Mert a colimai német nagykereskedők mindegyike évente egy-egy hajórakomány európai gyáripari cikkeket szokott kapni, s ily hajók aztán az üressé vált hajókat rakják meg a Manzanillóban összegyűjtött kiviteli cikkekkel — vissz-fuvarként.

Ily hamburgi hajó megérkezése mindig nagy esemény Manzanillóban. A szállító-üzletek egyike értesítettik, mikor várható a hajó megérkezése, s a kikötő déli oldalán felemelkedő legmagasabb hegycsúcs tetejére állittatik aztán egy őrszem, ellátva élelmiszerekkel és teleskoppal, sőt jelző lobogókkal is, hogy a hajó feltűntével azzal érintkezessen az utasítások értelmében.

A mexikói kormánynak rendesen mindig szüksége levén készpénzre, a vámhivatalok fel vannak hatalmazva, hogy nagyobb hajók megérkeztével a rendes vámtarifából egy pár perczet elengedhessenek, s ily engedmények által a kereskedőházakat ösztönözzék nagyobb és gyakoribb behozatalokra.

Ezen engedmény következménye aztán az, hogy a várt hajó feltűnésével a láthatáron, a Colimában székelő kereskedőház érintkezésbe és alkudozásba bocsátkozik a vámhivatallal, midőn már eleve a hivatalnokok nejeinek és leányainak értésére adta, hogy a hajó gyönyörű új divatú selyemszöveteket, bútorokat, zongorákat stb. is hozott, s ha kirakodhatik nem fognak elmaradni az ajándékok, — a hivatalnokoknak pedig értésére adja, hogy azon esetre, ha például 8 vagy 10 perczentet engednek a tariffa tételekből, kirakodik a hajó, ellenkező esetben San-Blasban, Mazatlanban vagy éppen Guaymasban fog egyezést keresni s ottan fog aztán kirakodni.

Meg kell jegyeznem, hogy egy ilyen csakis finomabb gyártmányokkal rakott hajó vámtétele, rendszeren 70 és 80 ezer dollárra rug, (mert a vám ad valorem 40—50°/o) s a 10°/o engedmény 7—8 ezer dollárra, mi a kereskedőnél igen nagy fontosságú tétel, mert ez maga elégséges összeg a hajóbér kifizetésére Hamburg és Manzanilló közt.

Az egyezmény rendszeren létre jön, mert a hivatalnokok két pressio alatt vannak, s belejátszik még egy más üzletszerű szokás is, mely abban áll, hogy ha az egyezés 10°/o elengedésben jött létre, a hivatalos iratok rendszeren csak 6°/o elengedést tartalmaznak, s ezeket aláírja a kereskedelmi czég ellennyugtaként, s a 4°/o különbözet, a hivatalnokok közt osztatik meg. S így mindenki kielégítő jutalmazásban részesül. Ezen eljárás az egész nyugati part kikötőiben gyakorlatban van, tudja a kormány maga is, s szemet hűny, mert tisztviselői igen rosszul vannak fizetve, s a létre jött, s gyakorlattá vált szokás megváltoztatása a kereskedést pangásba hozhatná, s különben is meg van állapítva, hogy hány perczentet engedhetnek a hivatalnokok, s a kormányra anyagi tekintetben nem éppen nagy horderejű dolog, hogyan és miként oszlik fel az engedmény a perczent keretén belül. Noha a hivatalnoki hűség tekintetében sokkal jobb lenne, ha a kormány ily transactiot legálizálna, mert azt tapasztalásból tudom, hogy éppen ezen megvesztegethető színezet miatt a német kereskedő házak közt nem igen nagy tekintélyben részesülnek a vámhivatalnokok.

Mikor aztán az egyezés megtörtént, a kikötő előtt napok óta czirkáló hajónak signalizálnak, mely aztán a kikötőbe vitorlázik, s megkezd a kirakodást, minden további ellenőrzés nélkül, mert az egész szállítmány kirakására adatott az engedély. Ez ismét

nagy fontosságú a kereskedő czégre, mert a bevallott árúnál sokkal több van a hajón, rendesen $\frac{1}{4}$ részszerel több, s így ezen egész többlet épen semmi beviteli vámot sem fizet, mely pedig ismét 15—20 ezer dollár nyereséget képvisel, s ebből telik ki a zongorákkal, bútorokkal, selyem- és posztószövetekkel s sok minden cseccsebecsékkal való kedveskedés.

Mikor a hajó megkezdí a kirakodást, már Manzanillóban van a czég személyzetének nagy része, s Colimától Manzanillóig az egész út tele van öszvér-trainekkel, melyek — hogy a hajónak kellő rakománya legyen visszautazásra, meg vannak mind rakva mahagonyfával, ébenfával, rézzel, indigó, czukor, gyapot, cochénille, kákaó és kávéval, s naponta indítatnak trainek visszafelé a megérkezett árukkal. Ezen mozgalom eltart rendesen 14, de kivételesen több napig is, s rendkívüli élénkségbe hozza nemcsak az egész kikötőt, de az egész utat s ilyenkor Manzanilló igen népes is, míg máskor egészen csendes kis falucska.

Ilyen csendes kis falucska volt Manzanilló akkor is, mikor én először megérkeztem, mert épen akkor nem volt Conducta a kikötőben.

Minthogy a Panama és San-Francisco közt járó nagy oceáni gőzösök csakis a vert pénz és nemes fémek felvétele végett állapodtak meg Manzanillóban és másutt sehol sem, az ország belsőjéből a kereskedők kénytelenek voltak az arany és ezüst szállítmányt Manzanillóba irányítani, noha az út igen rossz volt s több okoknál fogva veszélyes. S minthogy a kormánynak is érdekében volt különösen az exportra veretett ezüst dollárok minél nagyobb mennyiségben való kivitelre, — mert a kormány évente 30 millió dollárt veretett, melyre az ország forgalmában szükség nem volt — a dollárok intrinsikus értéke 10 perczenttel magasabb volt, mint a névleges érték, s a kormány a kereskedő házak megkeresésére fegyveres katonai kíséretet adott ily trainekhez, ha a kiviteli összeg a 250 ezer dollárt meghaladta, s a kormány felelősséget is vállalt egész Manzanillóig, a biztosság tekintetében, s ha utonálló rablók az ily ugynevezett Conductát megtámadták és kirabolták (a mi épen nem tartozott a ritkaságok közé) a kereskedő házak tüstént kárpótoltattak egész veszteségükért készpénzzel vagy ezzel egyenértékű vámutalvánnyal.

A kormány azonban egészen ingyen nem tette ezen kedvezményeket, hanem a Conducta szolgáltatáért, a Manzanillóba kísért összegtől $3\frac{1}{2}\%$ -t díjt szedett készpénzben s a fenmaradt

6 $\frac{1}{2}$ % aztán az illető kereskedők kiviteli költségeit térítette meg, a mi nemcsak elégséges volt az öszvéren való belszállítás, a hajóbér és tengeri biztosítás fedezésére New-Yorkig vagy Londonig, de elég volt a Khinába szállítás költségeire is, mert ezen dollárok zöme khinai forgalomra exportáltatott, minthogy Khinában legjobban szeretik a mexikói ezüst dollárokat, sőt ottan nem is igen van forgalomban másféle vert pénz.

Colima államban tartózkodásom alatt a Conducták oly virágzó állapotban voltak, hogy évenként 9—10 millió közt vitetett ki a manzanillói kikötőből ezüstdollár s mintegy $\frac{1}{2}$ millió dollár értékű vert arany unczia.

A mint megérkeztem, bemutattam magamat a kikötő kapitányának, ki nem volt más, mint Don Jose Labastida, a pueblai érsek testvére, egy igen kedves, felette élénk és művelt egyéniség. A legnagyobb udvariassággal és barátsággal fogadott, de óva intett, hogy ne utazzak fel magam Colima városába, mert az út mindenütt hemzseg rablóktól. Kért, hogy várjam meg a kaliforniai gőzös megérkeztét is s aztán ő vele utazzak el, mert neki fegyveres kísérete van s semmi baj sem érhet.

Egy pár napig tehát Manzanillóban voltam Labastida úr vendége s ez alatt megismerkedtem Koch és Ranke urakkal is, kik az említett hamburgi szállító cégek manzanillói képviselői s a kikötő közvetlen szomszédságában vadásztunk Craxokra és Penelopékra s mulatságból álligátorokat is lövöldöztünk a Cuyutlán tón, mely éppen Manzanilló mögött van, a vámházhoz alig $\frac{1}{4}$ órányi távolságra.

Harmadnap reggel aztán megérkezett a kaliforniai gőzös is, s 1 óra múlva tovább utazott; aztán ismét csendes lett minden.

* * *

A nagy hőség miatt, itt az a szokás, hogy éjjel utazik az ember s nappal pihen. Így mi is esti 6 órakor indultunk ki a kikötőből; podgyásznak 3 öszvért fogadtam, nekem pedig Labastida kölcsönzött egy szép élénk lovat, nagyszerűen felnyergelve. A cavalcadot megnyitotta 6 dzsidás katona egy őrmester vezénylete alatt, aztán következtünk mi s néhány alsóbb rangú vámtiszt, utánnunk a szolgaszemélyzet, aztán a podgyász s végül ismét 6 dzsidás egy káplár vezénylete mellett, összesen mintegy 25 személy. valamennyien jól felfegyverezve.

A mint a tó partjára érkeztünk, utunk jobbra fordult s a

tó és tenger közti területen egy mély és sűrű erdőségben haladtunk körülbelül 1 óráig, hol mindenütt apró házakat, kerteket és művelés alatti földecskéket láthatni szórványosan; az itt lakó emberek manzanillói fogyasztásra kerti veteményeket, zöldséget és szénát termelnek, baromfiakat nevelnek s meg lehetős jövődelmet biztosítanak maguknak, mert mindent készpénzen eladhatnak.

Aztán az erdő megszűnt, csak imitt-amott voltak a tó partján egyes nagyobb fák, mindenütt homok tengerben haladtunk, apró tüskés csenevész bokrok közt s többször meg kellett állapodni, hogy a fáradt lovak és öszvérek kissé kifújják magukat. Imitt-amott magasabb helyeken vannak itt is házak, hol az ember szükségből lovat vagy öszvért bérelhet, ha alóla kidöglik a paripa, enni és inni azonban e helyeken mit sem lehet kapni, magoknak a lakóknak sincs semmijök.

10 óra körül a tó déli oldalára érkeztünk, az úgynevezett salínákhoz, azaz sókészítőkhez, mely igen nevezetes hely Colima államban.

A tengerpart mindenütt a tó mentén nagyon alacsony homokos föld, s az őszi és tavaszi dagályok alkalmával nagy viharok csapdossák a partot s néha ezek keresztül csapnak a homokos dombokon s elárasztják tengervízzel az alacsonyabb benső területeket.

Igy képződött ezen nagy tó, az azt környező mocsarakkal együtt s így tartatik fenn.

A száraz évszak alatt a dagályok alacsonyabbak, viharok sem igen gyakoriak s ilyenkor a nagy tó sekélyebb részei kiszáradnak egészen s a fenék felületén mindenütt sókristály és sólerakodás képződik néhány centiméter vastagságban.

Ilyenkor aztán nemcsak Colima államból, de Guerrero, Michoacan és Jalisco államokból is nagyszámú népség költözik a tó déli részeire, az úgynevezett Las Salinas ponthoz sót készíteni. Ez a következő módon történik. Egy-egy család elfoglal körülbelül $\frac{1}{2}$ hektár területet a száraz tófenékből s a lefoglalt terület közepén egy 2 méter mély és 3 méter átmérőjű kutat ás, aztán a kút körül minden irányban, egymáshoz 3—4 méter távolságra 25 centiméter mély és 1 méter átmérőjű lyukakat készít s ezeket úgy mint a középen levő nagy kutat, oldalon és fenéken meszes homokkal kikeni, hogy vízmentes legyen, a mi meg is történik 24 óra alatt, mikorra a nagy hőségben tökéletesen ki-

szárad. A tőfenéken aztán összekaparják a sós réteget kisebb-nagyobb kupaczkokba, a nagy kút fölé egy levélszint építenek, melynek tetejét gyékénynyel, gazzal és pálmalevelekkel bededik s köröskörül szinte cémentből egy köralakú mellvédet építenek, épen akkora átmérőben, mint maga a kút nyílása. Aztán egy létrán felhordják az összerakott kupaczkokat, illetőleg a sós földet s az épített körben elhelyezik a levélszint tetején. Aztán egy nyílt kúthól, mely rendszeren 2—3 szomszéddal közös, vedrekben vizet hordanak fel a létrán s a sós földet folyton öntözik, mely művelet következtében a víz feloldja a sórészeket s a víz sóval saturálva belecsepeg és csurog a kútba. Mikor már a víz minden sótartalmat feloldott, a földet eltávolítják s ismét új kupaczkokkal pótolják.

A kútba csepegett és csurgott vizet aztán vedrekben átöntik a már említett és kitapasztott lyukakba, hol aztán a nap hősege elpárologtatja rövid idő alatt a vizet, a só megtömörül, fenekére száll s készen van a legtisztább fehér só, melyet aztán az államok benső városaiban jól eladhatnak, mert készséggel megveszik métermázsánként 10 dolláron.

Ezen sókészítők száma meghaladja évente a 6 ezret s egy rendes nagy falut építenek fel lakási czélokra. Az egész természetes ideiglenes jellegű, csak 4, legfeljebb 5 hónapig tart, de az úgynevezett Villa de las Salinas vagy Villa de Cuyutlan, mely közbenvetőleg legyen mondva, egy igen szép árnyékos erdőben van elhelyezve, rendes egymást átszelő utcákra van osztva s a lakházak fából s oldalaikon kárával és pálmalevelekkel fonva, de azért oly lakályosak, hogy az oldalakon tükrök és képek is alkalmaztatnak s vannak szállodák éttermekkel, táncztermek, sőt színház is, — mert az alkalmat igen sokan felhasználják, olyanok is, kik nincsenek elfoglalva sókészítéssel, de oda mennek mulatni vagy használják a tengeri és sósfürdőt. Van ilyenkor ottan gyógytár, orvosok, számtalan vegyesáru üzlet, minthogy az egész népesség a 6000 sókészítővel együtt meghaladja a 10 ezer lélekszámot s ily sok embernek sok mindenféle van szüksége. Én magam is a száraz évszakban, mikor hónaponként legalább egyszer Manzanillóba utaztam, le felé úgy mint fel felé vagy ebédre vagy hálásra Villa de las Salinasba tértem be s az ottani hotelben igen jó, noha borsos ellátást találtam. Igen zajos élet volt ott, éjjel-nappal szünet nélkül szólt a zene, tánczoltak vagy kártyáztak mindnyájan s igen sokan elvesztették a Monte-banknál minde-

nüket, úgy hogy sokan kénytelenek voltak kölesönzött lovon vagy épen gyalog utazni haza, sok esetben olyanok, kik tömött erszény-nyel és ezüsttel kivert lószerszámmal utaztak oda.

A sotelepektől az út éjszakra kanyarodik s egy szálas őserdőn vezet keresztül, meglehetősen kemény talajon egész az Armeria folyóig, melynek nyugati oldalán meglehetősen magasságú hegyek vannak. A hegytetőre érve leszálltunk lovainkról, meg-eresztettük néhány perczre a hevedereket, a lovak jól kifújták magukat, aztán a meredek hegyoldalon lelovagoltunk a folyó partjára, hol a lovak térdig érő vízben mind egymás mellé álltak s képzelhetlen mennyiségű vizet megittak s aztán a folyót átlá-boltuk. Ezuttal vize oly alacsony volt, hogy usztatni nem kellett s így a podgyász is szárazon érkezett át. Többször utaztam én azonban erre az esős évszakban utóbb, mikor 15—20 métert is usztatni kellett s ilyenkor magam is övig a vízben voltam s ruháimat ki kellett csavarni s félig-meddig megszáritani, mielőtt tovább utazhattam.

A folyó keleti oldala egészen lapályos, ottan van egy indus ház, hol az ember kitűnő csokoládét kaphat. Ilyent ittunk mi is hamarjában, reggeli 4 órakor, s aztán tovább haladva, 5 órakor a Rancho del Armeria tanyához értünk, hol lenyergeltünk s állatainkat megetették. Ezalatt mi ismét csokoládét, tortillát, hideg csirkét és gyümölcsöt ettünk s 6 óra után ismét nyeregbe ülve, folytattuk utunkat.

Épen karácsony második napja volt s míg a reggeli elkészült, a kertben néztem az indusokat, a mint tengerit vetettek. Egyik előre ment s a laza földre 4—5 szem tengerit hullatott és másik nyomában haladó indus meg kapával földet borított a tengeri szemekre. Ebből állott a vetés vagy ültetés.

Ezt azért említem meg, hogy hallgatóimnak némi fogalma legyen az ottani föld s az ottani hőség és meleg-eső termékenyítő hatásáról, mert február 10-én ismét a Ranchora érkezve Manzanillóba utaztamkor, kértem a Rancherót, hogy főzne vagy sütné számomra egy pár fej tejes tengerit s válaszul azt kaptam, hogy ilyet találni már nem lehet, mert a tengeri mind megérett és kemény. Nem akartam elhinni, megnéztem magam s meggyőződtem, hogy nemcsak a tengeri érett, de szára és levelei is egészen sárgák. Tehát az ültetés napjától 7 hét alatt történt mindez! s így történik a tökkel, ugorkával és dinnyével is, hihetetlen gyors-

sasággal fejlődik és érik s egész esztendőben folyvást és szünet nélkül termelik.

Utunk aztán sokáig egy őserdőn vezetett, hol helylyel-közzel óriási fákat, sőt egész csoport ily nagy fákat láttunk, mindenütt egész a koronáig repkénynyel benőve, aztán egy pár kunyhó mellett haladtunk el s innét kezdve az út, vagyis jobban mondva az ösvény, folyvást emelkedni kezdett, míg végre elértük a Los altos nevű pontot, mely Colima városa és Manzanilló kikötő közt a legmagasabb pont s a tengerszín fölött mintegy 500 méter magasságban van. Ezen ponton, de már előbb is az ösvény szélén igen sok keresztet láttunk, néhol sirhalmon s néhány jól volt gondozva és koszoruzva is.

Ugy értesültem, hogy ezek mind rablókkal és utonállókkal vívott küzdelmekben elesett utasok sirhantjai, minthogy ilyenek a katolikus vallás hagyományos szokásai szerint itten sohasem temettetnek el az úgynevezett szentelt földben. Az útszélen azonban nemcsak az utasok, de a megölt rablók is tisztességesen elhantoltatnak s a község, melynek határában a gyilkosság vagy megölés történt, tartozik a hantra keresztet is állíttatni.

Labastida meg is nevezte a legtöbb egyént, kinek keresztje mellett tova haladtunk, elbeszélte egyes nevezetesebb rablótámadás történetét s mondhatom az éj legnagyobb részét ily rablóhistóriák elbeszélése töltötte ki s megmutatta az egyes fák ágait is, melyekre nevezetes rablók felakasztattak. Ugyanis a vidéken az a szokás divik, hogy a kézrekerített rabló vagy utonálló — minden további czeremonia nélkül, azon a helyen akasztatik fel, a hol a rablást vagy gyilkosságot elkövette, rendesen valamely nagyobb fának az út fölé nyúló ágára.

Sokszor éjjel utaztam Colima vidékén s a mint lovam horkolni, prüsszögni és füleit hegyezni kezdte, föltekintettem tüstént a fa ágaira s rendesen rögtön megláttam lovam nyugtalanságának az okát, — a fa ágán függő ladrone vagyis rabló hullájában, mely a fán hagyatik, míg csak valaki könyörületességből le nem vágja, vagy a hollók, varjak, keselyűk, fel nem emésztik. Valóban utálatos szokás és undorító látvány, a kormányzó azonban azt mondta, ez mind igaz, de szükséges a zsványok elrémitésére. Én mindazáltal azt tapasztaltam, hogy nemcsak el nem rémiti, de még repressáliákra is ingerli őket, a mennyiben nem egy esetben tapasztaltam, hogy ugyanazon fa alatt, melyen függött a rabló hullája, pár nap múlva új

rablás történt, sokkal vérengzőbb körülmények közt, mint az előbbi.

Los altos ponttól az ösvény egy igen mély vízmósásba kanyarodik, mely sok helyütt nagyon meredek és mindenütt legurult, vagy a záporosók által lehordott kövekkel borítva, hol a haladás nehézkes s a lovak csak nagy elővigyázattal lépnek. Ezen vonalon történt mindig a legtöbb rablás, mert a szegény utas legjobb lovon sem menekülhet ily helyen s a lesben álló rablók egyszerre támadtak elől és hátul.

A mély vízmósás kivezet végre egy gyönyörű völgybe, melynek szélén van Hacienda Tecolote az Alvarez-család tulajdona, gyönyörű várszerű négyszög kastélylyal s terjedelmes kávé, kakaó, czukornád, indigó és kókusz ültetvényekkel. Utóbb a családdal megismerkedtem és sok jó napot töltöttem a haciendán vadászat és társasmulatságok élvezete közt. Ezen haciendának különben legfeltűnőbb specialitása a kókuszültetvény, melynél szebbet soha sem láttam életemben, még Ceylon szigetén sem, melynek kókuszai a világon leghiresebbek. Annál is inkább nagy figyelemre méltó ezen ültetvény, mert a hacienda mintegy 50 kilométer távolságra van a tengerhez s köztük egy 4—500 méter magas hegygerincz vonul végig. A kókusz pedig tudvalevőleg csakis a tenger közelében díszlik jól, mert éltető ereje a sós tenger permittel saturált levegő, míg ily jelentékeny távolságra a sótartalom nem maradhat függve a levegőben. Éppen azért a kókusz mindig a tenger felé fordítja koronáját. A hacienda kókuszültetvénye mintegy 300 hektár területet foglal el, a pálmák rendben vannak ültetve s kivétel nélkül oly egészségesek, s koronájuk oly tiszta sötétes smaragdzöld, hogy az ember azt hiszi, hogy azokat naponta mosdatják, s az ember lelke örült a gyönyörű látványnak. Másutt is vannak Colima államban kókusz ültetvények, de ehhez hasonlók sehol, s úgy látszik a talajnak kell valami sós anyagot tartalmazni, noha Alvarezék ezt kétségbe vonták mindig, ha nekik említettem.

Ezen vidék a Cuyutláni Salinák és Tecolote hacienda közt igen szép, de egészen más kinézésű a száraz évszak végén is. A száraz évszak alatt ugyanis az erdőkben minden levél lehullt a fákról s hegyes és vizsükében levő lejtőkön, mint épen ezek a természet olyan, mint nálunk télen egyetlen egy zöld fűszál, vagy falevél sem látható. A száraz évszak végével azonban, alig hogy néhányszor hullott az eső, a fák virágozni kezdenek, s minden

irányban gyönyörű sárga, veres, fehér és kék virágokkal borítva szemléli az ember a különben még mindig száraz és lomb nélküli fákat, mi valóban rendkívül érdekes és meglepő — s csakis akkor kezdenek ily virágos fák kizöldelni és belombosodni, mikor a virágok már hullanak és hervadnak s aztán gyorsan — néhány nap alatt a természet ismét egészen zöld mezbe öltözik.

A haciendától már szélesebb ut vezet egész Colima városáig s mindenütt szegélyezve van gyönyörű fasorokkal és ültetvényekkel. Éppen az út közepén van Cochimatlan nevű indus falu, melynél csinosabb indus falut nem láttam sem Mexikóban, sem Közép- vagy Délamerika más államaiban. A házak mind fehérre meszelt vályogból építvek, igen csinos és lakályos külsővel s minden ház körül kert és tiszta udvar, azontul hátul jó karban tartott gazdasági épületek. Egyetlen egy hosszú utcából áll, közepén nagy piacczal s mind az uteza, mind pedig a tér gondosan be van ültetve narancs, tamarind és vad fügefákkal. A piac egyik oldalán van a katolikus templom, mellette a plébánia, iskola s az alcalde vagyis bírói lakás. A csín, tisztaság és mintaszerű berendezés ezen faluban annál inkább csudálandó és elismerésre méltó, mert az 1200-nyi népség kivétel nélkül telivérű indusokból áll, még a plébános és alcalde is ilyen. Különben az indusok valamennyien beszélnek régóta spanyolul, noha saját indus nyelvük sem halt ki s házi köreikben mindig vagy legtöbbször indus nyelven beszélnek.

Ló, öszvér és marhaállományuk igen jelentékeny, e mellett mezőgazdaszáttal foglalkoznak s leginkább tengerit termelnek, s mellette rizst, kávé és kakaót csakis kertileg művelnek kisebb mérvben s indigót csakis saját szükségleteikre.

Igen ügyes kosárkötők is s az Agave rostjaiból nagyon szép és színezett kalapokat, függőágyakat és gyékényeket fonnak, melyeket a colimai heti vásárokon árusítanak el.

Azelőtt Musa rostból csinos szöveteket is állítottak elő s minden fehéreneműjüket magok szőtték; ezen háziipar azonban néhány évtized előtt már egészen megszűnt, mióta a német kereskedelmi házak olcsón adják nekik a chiffonféle gyapotszöveteket. Láttam azonban házaikban még több helyütt szövőszékeket, melyek nagyon érdekesek s igen eltérők a közép-amerikai indusok efféle készleteitől.

Házaik belső berendezésének legdicséretesebbje a példás tisztaság. Rendesen 3 szobájuk van, egyikben a házigazda neje-

vel, másiban a nagyobb és felnőtt leányok vannak elhelyezve, míg ily nagyobb családoknál egy közös szoba is van az étkezésre és nappali foglalkozásra.

Reggel csokoládét isznak s hozzá meleg tortillát esznek, mely nem egyéb a mi kukoricza proszánknál, csakhogy pogácsa alakú. Ebédre levest, tortillát, aztán frijolet* és gyümölcsöt, néha húst is, mert baromfiuk elég van s szárított marhahús szinte készletheben van minden családnál. Estve aztán ismét csokoládét és gyümölcsöt s hozzá természetesen meleg tortillát esznek.

Vannak a faluban ügyes asztalosok, ácsok, kovácsok, kik a mezeti gazdaság minden szerszámát előállítják, sőt kordékat s nyergeket is készítenek s van egy bolt is, hol a legszükségesebb árukat megkapják, noha az ilyeket csakis szükségből vásárolják meg saját falujukban, mert gyakran mennek be a közeli Colima városába, hol olcsóbban jutnak mindenhez. De szeretnek is a városba menni, különösen a nők s gyakran a legkisebb jelentőségű tárgyakért bemennek, az ide-oda való 3 órai lovaglás náluk számításba nem jó, ők még nem tekintik az időt pénznek.

Épen deket harangoztak, mikor a falun áthaladtunk s a falusi népség épen hazamenőben volt a templomból, mert mint előbb említém, karácsony másodünnep volt. A környékből is igen sokan voltak a faluban isteni tiszteleten s ezen vidékiek most szinte hazamenőben voltak, részint gyalog, részint lóháton. Valamennyien mind szalmakalapban s fehér gyapotruhában voltak nemkülönbség nélkül s a nők kalapjain vagy hajukban élő virágok voltak tűzdelve, leginkább veres granátalma és hibiscus virágok s a fiatal nők sárga, az éltesebbek pedig barna csipkekendőket viseltek.

A rendkívül hosszú utcán végig haladva igen széles és jó karban tartott úton haladtunk egész Colima városáig, mindenütt gyönyörű ültetvények, kertek és házak közt s néhol nagyobb terjedelmű Agave-ültetvényeket is láttunk, melyekből egy igen kellemes, hűsítő szeszes ital készíttetik erjesztés és kiégetés által, az úgynevezett Mescal, melyet Colima vidékéről igen messze földre is szállítanak s nagy keresletnek s jó árnak örvend, egy közönséges $\frac{7}{10}$ literes üveg ára helyben mindenütt elkél 50 centen, de ánizs, narancs vagy guayave által illatosítva készített Mescal ára palackonként 1 dolláron is kél.

* A frijole egy sötétbarna bab, rendkívül izletes s tán minden babfajok közt legjobb eledel.

Labastida úr felajánlotta vendégszeretettel házát, míg lakást szerezhetek, én azonban magam kényelmét szeretem s másokét zavarni nem szoktam, s így nem fogadtam el meghívását, de beszálltam a Fonda Nacional nevű vendéglőbe, mely azelőtt Fonda Frances néven volt ismeretes, de a francia invázió óta ily címek nem igen voltak ajánlatosak, azért az élelmes tulajdonos idejekorán átváltoztatta házát nemzeti szállodává s már azért is nagy népszerűségnek örvendett s a közönség ezen hazafias metamorphozist is méltányolta.

II.

Mikor én odaérkeztem rendkívüli izgatottság volt az egész köztársaság területén. sőt mondhatnám anarchia, mert a társadalmi rend feloszlás és bomlás felé közeledett mindenütt, s ha épen Colimában még nem érte is el tetőpontját a feloszlás, az csak azért volt így, mert egyik legfélreesőbb kis állama a köztársaságnak, félreeső kevéssé felkeresett kis zúg, hol az emberek úgyszólván mindnyájan ismerték egymást gyermekkoruk óta, sőt többnyire atyafiságban, rokonságban, barátságban s naponkénti érintkezésben voltak egymással.

Néhány év előtt a mexikói kongresszus elkobozta a papi javakat mind, megpróbálta a kormány ezeket el is adni, azonban csak részben sikerült az eladás, mert benszülöttek nem merték megvenni a birtokokat. Így aztán a kormány tábornokoknak és egyéb hivatalnokoknak adta el a birtokokat részletfizetésre; de a mexikói érsek egyházi átokkal fenyegette azokat, a kik ily egyházi birtokokat megvesznek vagy bérbe vesznek, — s minthogy a hivatalnokok az árveréseket mindenütt megtartották s a bérloket megvédelmezték, — egyházi átok mondatott ki mindenkire, a ki a kormány alatt szolgál, s a püspökök megparancsolták a papoknak, hogy kormányhivatalnokot ne eskessenek meg, ne kereszteljék meg gyermekeiket, ne temessék el őket s ne lássák el az utolsó kenettel.

Azon papokat, kik engedelmeskedtek püspökjeik rendelkezésének, a kormány elűzte állásaikból, vagy kivételesen be is börtönözte, s azon papok, kik nem engedelmeskedtek püspökjeiknek, egyházi átok alá vettek vagy egyelőre eltiltották minden egyházi funkciótól.

Igy az egyházi fegyelem is tökéletesen felbomlott, a hívők

pap nélkül maradtak, vagy olyan papjaik voltak, kik egyházi átokkal sújtattak.

A képzeltetlen sokaságú apáczakolostor kiürítettett, a szerzetes rendek mind feloszlattattak, a köztársaság két ellenséges nagy tábor volt, egyrésztől a kormány, másrésztől a papság s zászlói alatt minden elégedetlen elem.

Kezdetben egy ambitiosus fiatal kapitány, a veracruz-i erőd parancsnoka, Miramon vállalkozott az egyházi sereg vezetésére, el is foglalta a köztársaság fővárosát, de pár hét múlva onnét kiűzetett s a papi sereg megsemmisítettett s maradványai szét-szórattak a nyugati hegyek közé.

A francia intervenció első serege pedig Orizabánál is, Pueblánál is megveretett, kénytelen volt hátrálni a tengerig, hogy bevárja az utban levő új segélycsapatokat.

Az események ezen stádiumában érkeztem én Colimába.

Mindenki nemcsak büszke és elbizakodott volt, de azt gondolta, hogy a köztársaság most már az egész világgal szembe-szállhat.

Ekkor történt, hogy minden francia kiutasított az országból, sőt fegyveres kísérettel a tengerig szállított s hajóra pakoltatott; kivétel csak azokkal történt, kik már naturalizált mexikói polgárok voltak, vagy kijelentették, hogy azok akarnak lenni s letették előleg a hűségi esküt a mexikói alkotmányra. Ilyenek voltak elegendően, ezek többnyire mexikói családokba nősültek, vagyonnal bírtak, gyermekeik már ottan születtek, minden anyagi érdek s társadalmi kötelék új hazájukhoz lánczolta őket s az ily francziák még dühösebb mexikóiakká váltak, mint magok a született mexikóiak.

Colimában is voltak több ily naturalizált francziák, de még francia polgárokkal is sokkal szelidebben és humánusabban bántak, mint másutt, mert a lakosság távolabbra esett a politikai izgatottság kráterjétől, elnézőbb volt s a boszúra sem volt annyi oka és hajlama, mint azon honfitársaiknak, kik a fővárosban s a keleti államokban érintkeztek magával a francia hadsereggel.

A papság irányában szinte kimélettől volt a colimai lakosság nemcsak, de maga a hatóság is, a kormány nem látta távolsága miatt a történeteket, vagy ha tudomása volt is — szemet hunyt s így Colimában bizonyos *modus vivendi* jött létre a lakosság részéről a francziák és egyházi személyekkel szemben.

Az igaz, hogy Colimában is a szerzetes rendek kolostorai

kiürítették, s közézelokra lefoglaltattak s a templomok engedetlen papjaik miatt bezárattak mind. A főtemplomban azonban a hivek lelki vigasztalására minden nap istenítisztelet tartatott s az ottan működő papság oly kiméletben részesült, hogy sem a kormánynyal, sem pedig püspökével collisioba nem jött.

A többi papok pedig alkalmaztattak a polgárok által különféle foglalkozásra, míg az apácák vagyonos családoknál találtak elhelyezést és gondozást; sőt arról is volt gondoskodva, hogy az apácák számára minden reggel 3 órakor tartatott a főtemplomban egy külön istenítisztelet, a mikor láthatlanul mehettek az utcán végig templomba s onnét haza is s a templomba ilyenkor nem eresztettek senki mást, csak hölgyeket.

Volt azonban egy közös nagy baj a köztársaságban, melyet Colima sem kerülhetett el, sőt félreeső helyzete, rengeteg erdőségei s járatlan heglánczai miatt épen Colima államban ütötte fel legérzékenyebben ezen baj a fejét; s tán azért is, mert az államban csak alig számba vehető, jelentéktelen katonai erő volt a kormányzó rendelkezése alatt.

A két ellenséges párt katonaságából folyvást megszökött, a ki megszökhett, mert összefogdosott s katonává kényszerített szegény népségből állott mind a két párt fegyveres népe, kik rosszul voltak öltöztetve, rosszul élelmezve s még rendtelenebbül fizetve. Ilyen megszökött katonák aztán féléven, hogy megfogatnak és főbe lövetnek mint szökevények, rablókká lettek s utonállással foglalkoztak s néha oly csapatokká verődtek össze, hogy 400, sőt 500 főből álló bandákban léptek fel s katonai kísérettel utazó arany- és ezüstszállítmányokat, falukat, sőt városkákat is megtámadtak s kiraboltak.

Az állam nem tudván senkit védelmezni gyengesége miatt. a társadalom vette kezébe a vagyon- és személyvédelmet. Ilázáat és környezetét mindenki felfegyverezte s az emberek, kik utaztak, sokan és nagy kísérettel s mindig tetőtől-talpig fegyverezve utaztak, de ilyenkor is sokszor kénytelenek voltak lovaik lábaira bízni magukat, megfutamodtak inkább ha lehetett, mintsem hogy a küzdelem bizonytalan eredményére bizzák magukat.

*   *

Ezeket röviden előre bocsátva, megemlítem, hogy Colimába érkezésem utáni napon tisztelegtem az állam polgári kormányzójánál Don Ramon de la Vega urnál. Igen szép, valóban palota-

szerű egyemeletes házban lakott s minden czeremonia nélkül hozzájutottam, a legszivesebb barátsággal fogadott s átfutva ajánló leveleimet, kijelentette, hogy éjjel-nappal a legnagyobb készséggel rendelkezésemre áll, tekintsem házát úgy mint családi otthonomat s rendelkezzek lovaival és cselédjeivel is tetszésem szerint.

Hogy az ily kijelentések Mexikóban úgy, mint egész spanyol Amerikában nem egyebek udvarias frázisoknál, azt jól tudtam s nem is vettem egészen komolyan ő excellenciája ezen leereszkedő szolgálatkészségét; azonban örömet bevallom, hogy nála nem volt üres frázis, a mit felajánlott és ígért; mert véges végig beváltotta ígérését és ajánlatát. Én soha sem kértem tőle semmit, a mit nem teljesített volna, oly igazán szives, oly vendégszerető, becsületes és barátságos volt irányomban mindig, hogy sokszor a legnagyobb zavarban voltam a csaknem reám kényszerített s reám halmozott szívességek miatt.

Hosszúra nyulott első látogatásom alkalmával, éppen az előtte való napok befolyása alatt voltam s visszaemlékezve a Labastida által elbeszélzt zsványtörténetek borzadalmaira, kérdeztem ő excellenciáját, minő védelmet adhat nekem az utonállók ellen, minthogy én kénytelen leszek minden hónapban Manzanillóba utazni s más utakat is tenni, s vadászni az erdőkben és hegyekben?

Erre a kormányzó jóakaró mosolylyal következőleg felelt: »Édes barátom, én semmi védelmet és biztosítékot nem adhatok önnek e tekintetben, mert hisz magamat sem tudom megvédelmezni. Adhatok azonban egy jó tanácsot, melyet ha követni fog, biztosíthatom, hogy komolyabb baja nem fog történni soha, míg nálunk lesz. Ezen tanácsom abból áll: hogy sohasem hordjon magával nagyobb összeg pénzt, de ékszereket sem. És soha se menjen ki pénz nélkül. Legyen mindig zsebében néhány doilár, s ha találkozik ily utonállókkal legyen irántuk udvarias s adja nekik megelőző készséggel az épen zsebjében levő pénzt. Jegyezze meg jól: az okosabbik enged, s ily eljárás mellett csaknem biztosan mondhatom, hogy semmi baja sem fog történni, sőt valószínű nagyon, hogy a ladronesek közt még kedvelt és népszerű is lesz emléke.«

Én természetesen egészen elbámultam ezen atyai tanács hallatára, azonban utólag meggyőződtem, hogy a kormányzónak igaza volt, találkoztam nem egyszer ily szegény legényekkel,

mindig leemelték kalapjukat, kértek lennék szíves pénzemet nekik átadni, s én aztán egész udvarias készséggel kiűrittem zsebemet, sajnálkozva hogy többet nem adhatok, — ők megelégedtek, megköszönték szíveségemet s kalapot emelve távoztak.

Colima városa elragadó fekvésű, gyönyörű hely. Becsületére válik a nagy kapitánynak Corteznek, hogy épen e helyütt alapította, mert ő személyesen jelölte ki a helyet, mikor Spanyolországból visszatért 1523-ban, s Mexikó nyugati részeinek rendezésére fordította figyelmét. A város a $18^{\circ} 45'$ é. sz. és $103^{\circ} 20''$ (Greenwich) ny. hossz. alatt fekszik, 600 méter magasságban a tengerszin fölött, 140 kilométer távolságra Manzanilló kikötőhez. Éjszakra a terület folyton emelkedik a 3 Volkán csúcsáig, míg délre, keletre és nyugatra mindenütt hullámos fensik terül el, mely mindenütt igen termékeny az esőzések által széthordott s elporladozott láva következtében. Ezen hullámos fensik gyönyörű völgyeivel együtt mintegy 500,000 hektár művelhető termékeny földet tartalmaz, úgy hogy a jelenlegi népességnél százszorta többet is élelmezhetne. Úgy amint van, kevés föld van művelés alatt munkás kezek hiányában, de azért jelentékeny kivitele van a vidéknek mégis kávé, kákaó, gyapot és indigóból.

A várost a Volkánok oldalaiból eredő Colima nevű folyó szeli ketté, melynek bőséges vize felhasználtatik a városban úgy, mint a környéken öntözésre, s a közeli hegységből bevezetett friss vizet szökőkutakra és fürdőkre jól felhasználják. A folyó partjai mindenütt gondozva vannak, egyik parton Alameda vagyis köz-sétány nyúlik el nagy távolságba, mely mindenütt árnyas narancsfákkal van beültetve s mindenütt jól gondozott kőpadokkal ellátva. A folyón több kőhíd vezet át, az egyik azonban, mely a 16. század végén építettett, a hírneves puente grande de Colima valóban gyönyörű építmény, 60 méter hosszú, 12 ívvel és 14 oszloppal apró négyszögletes faragott kövekből s tetején véges végig $1\frac{1}{2}$ méter magas mellvéd vonul végig s mindkét oldalon a mellvéd mentén hasonló anyagból padok alkalmazvák.

Esténként a nép nagyon szeret e hidon sétálni s a padok mind el vannak foglalva, mert a hídon s a híd körüli alamedán rendesen hűvös szellő lengedez s a légáramlat kellemetes, különösen éjszaki vagy éjszakkéleti széláramlattal, mikor a Volkánok hegycsomójából a hó által lehűtött lég a város fölött elvonul.

A városban két nagyobb köztér is van s több kisebb. Valamennyi narancsfákkal van beültetve s kőpadokkal ellátva s a

két nagyobb tér, vagyis ottani elnevezés szerint plaza publica, egyedül sétányul használtatik, igen jól gondoztatik, s esténként a jobb módú lakosság nagyon igénybe is veszi. A többi kisebb plázák vásárhelyül használatnak a városba beözönlő falusi lakosok számára s ottan naponta, de a hetivásárok napján különösen rendkívül nagy választékban vannak eladásra kiállítva a legkülönbözőbb termények, zöldségek, gyümölcsök, kosarak, gyékények, háziszövetek, fazekas áruk stb. Az eladott cikkek árát aztán rendesen a falusi nép el is költi s ugyszólván az utolsó fillérig a városi boltokban hagyja, hol bevásárol családja számára minden szükséges gyáripari cikkeket, különösen vas- és aczélárakat, gyapotszöveteket, szalagokat és csecsebecsüket.

A plaza grande igen szép, ez a város központja. A mint említém a többinél, ez is be van ültetve narancsfákkal s egyik oldalán van a főtemplom két alacsony, de igen szép tornyával, a Commandante vagyis katonai parancsnok palotája, a törvényszéki épület és a Carcel vagyis börtönhelyiség, hol egyuttal a rendőrség is székel. A plaza három másik oldalán kivétel nélkül egyemeletes házak vonulnak végig, földszinten arkádokkal, hol jól felszerelt boltok vannak véges végig s az arkádok tetején terraszok.

Az egész város ó spanyol stílben van építve, erősen vegyítve arab stíllel. A házak alacsonyok, igen vastag (1—1½ méter) falakkal, melyekre kivétel nélkül napon szárított vályog használtatik, téglá vagy kő csakis kivételesen a külső burkolásra s díszítésekre. Boltozat egyáltalán nem szerepel az építkezésnél, földszinten úgy mint emeleti tetőn négyszögletesre faragott puhafa gerendák használatnak s szorosan egymás mellé helyezve, ez aztán beöntetik cémenttel ½ méter vastagságban s teteje bevonatik aszfalttal. A házak tetején földél nincsen, az mindenütt lapos s esténként a család igen gyakran használja az azoteát, vagyis háztetőt étkezésre, mulatságra s rendesen ponyva vagy sátor van kifeszítve, hogy nappal a forró sugarak ne melegítsék fel túlságosan az aszfalt tetőt s fel ne olvaszszák, mert ez is megtörténhetnék.

A házakon üveglakok csak kivételesen láthatók, de minden ablak el van látva belőlről hatalmas tölgyfatablakkal, részint biztonság szempontjából, részint azért is, hogy nappal a szobákat hűvösen tartsák. A legtöbb házak ablakai ezentúl még, (különösen a külvárosokban) hatalmas vasrácsokkal is el vannak látva.

A házak azért építtetnek úgy, hogy ellentálljanak a földrengések pusztításainak, melyek Colimában igen gyakoriak, sokszor hetekig naponta végig dörögnek és morognak a város alatt s néha oly erővel, hogy a környéken a hegyek oldalaiból óriási kődöcök kimozdítatnak, nagy élőfák gyökerestől kidobotnak, de a város házai soha sem omolnak össze, s igen ritkán történik a házakon csak repedés is, a vastag vályogfal oly ruganyos, hogy szilárdan ellentáll a nagyobb földrengések mozgató erejének is.

Egyedül a nagyobb köhidak szenvedtek néha egyik vagy másik ívükben, egészen azonban soha sem omlott össze egyik sem, még 1823-ban sem, mikor a colimai Volkán 10 napig tartó folytonos földrengések közt a kraterből kiöntött s az egész vidéket elhamvasztotta.

Még csak azt akarom megjegyezni, hogy a házak többnyire négyszögletes udvarral látvák el, az udvar rendesen fákkal és virágokkal, sőt szökőkutakkal van díszítve s az udvart köröskörül veranda övedzi s ezen verandán tölti a család az egész napot, foglalkozással, vagy legtöbbször — henyéléssel,

Az utcák mind egyenes négyszögben futnak, apró lúdtojás nagyságú termő kővel vannak kirakva s így az utak is keskenyek, oly annyira, hogy két személy egymás mellett nem mehet. A házak tetejéről pedig az esővíz mind a járdára csurog, s esős időben csakis az utca közepén járhat az ember biztosan.

A városban 4 nagykereskedőház székel, melyek mindegyike évenként 1 vagy 2 teljes hajórakomány külföldi árut importál Colimába, melynek következtében Colima igen nevezetes központi hely, innét látják el szükségleteiket nemcsak Colima államban, de Jalisco, Michoacan és Guerrero államokban is a városok; s ezen helyekről szinte Colimába szállítják csere fejében a kiviteli cikkekét, s Colimából Manzanillón át vitetnek aztán ki Európába. Ezen 4 nagy kereskedőház évente mintegy 3500 tonna árut importál s ugyanannyit exportál, s így forgalma 7000 tonnára rüg körülbelül. De ezenkívül van a nemes fémek, különösen a vert pénzek kivitele, mely körülbelül 10 millió dollárra rüg évente.

A város 35 ezer lakosának $\frac{9}{10}$ része kevert vérű, a többi tiszta indus. Spanyol és egyéb külföldi mintegy 200 lélek van összesen.

A kézműipar a városban igen jelentékeny és nagy tökélyre

fejlődött, különösen csizmákat, kalapokat, nyergeket, edényeket, réz- és vasárúkat, ostorokat, fonatokat, ezüst- és aranyműveket nagy mennyiségben és izléssel állítanak elő, s ezen készítmények nagy körben ismeretesek s igen keresettek.

Azelőtt az orvosok és gyógyszerészek többnyire mind francziák voltak, azonban ezek kiüzetvén az országból, ott létemkor csakis egy naturalizált franczia s egy amerikai orvos volt a városban s csak egyetlen egy gyógytár, egy amerikai tulajdona. Különben orvosok és gyógyszerészek csakis nagy nehézségek közt telepedhetnek le, mert bármelyik európai egyetemen nyerték oklevelüket, Mexikóban újra vizsgát kell tenniök mexikói orvosok előtt, mielőtt gyakorlat engedtetnék nekik s ezen vizsgát nem igen könnyű jól kiállani, mert a mexikóiak ellen-szenvvel viseltetnek minden külföldi iránt, különösen mikor egy ilyen keresetükbe vágó életpályát akar kezdeni.

Az indusok mind fehér gyapotruhát viselnek nemkülönbség nélkül, a középosztály már bőrdolmányt és bőrnadrágot visel. Míg az előkelőbbek ezüsttel szépen kivarrott posztódolmányt, széles karimájú kalapot ezüstdiszítésekkel és végig gombos posztónadrágot. Az előkelő nő, sőt a középosztálybeliek nagy része is, divatos európai ruhában jár, ünnepélyek és tánczvigalmak alkalmával a vagyonosabb férfiak szinte így járnak; s előkelő társaságban az ember azt hiszi, hogy Európában van és nem is Mexikóban.

Mulatni az emberek itten nagyon szeretnek. Most is megtartják az évek óta bezárt és egészen más (profán czélokra használt) templomok védszentjeinek ünnepeit. Egy-egy ilyen védszent fiestája vagyis bucsus ünnepe eltart egy hétig rendesen, s így a naptár ünnepein kívül legalább még havonként 8—10 nap fiestájuk van, — s aztán ehhez még a családtagok név- és születésnapjának ünnepe, s így bizvást elmondhatjuk, hogy a városban havonként minden embernek legalább is 16—17 ünnepnapja van — ex offo.

A nép ily fiesták alkalmával a napi programot istenítisztelettel kezdte, azonban most már ez kiment nagyrészt a divatból s úgyszólván az egész nap bika- és kakasviadalokra fordítottatik, s éjjel aztán fandango vagy táncz következik. Részeg embert mondhatom csak kivételesen és ritkán láttam, s verekedést még ritkábban, a nép egyáltalán szelid és békés természetű.

A jobb módu osztályok szinte részt vesznek a kakas- és bikaviadaloiban, épen olyan szenvedélyvel, mint maga a köznép,

s ezen multságokon, épen úgy mint nálunk a lóversenyeken, nagy fogadások történnek s nagy összeg pénz vándorol egyik zsebéből a másikéba. Estve pedig nagyban kártyáznak és táncmultságok tartatnak, hol azonban ártatlan illatos liqueorokat isznak férfiak úgy mint nők. A zajos zenét nem szeretik, gitár és mandolin a kedvencz zeneszerek, s a nemzeti bolero és arave tánczok mellett legjobban kedvelik a 3 lépéses keringőt vagyis ländlert, melyet igen feltűnő gráciával tánczolnak, hajlongás és karmozdulatokkal, — összehasonlíthatatlanul szebben mint nálunk.

Az európaiak gyakran megkísérlették esti multságokba behozni a német és francia szokásokat, de soha sem sikerült s így az ő házaikban is egészen mexikói szokások dívnek, ők voltak kénytelenek beolvadni az itteni szokásokba. Igen helyesen is, mert Colimában nem szoktak vacsorálni, a kevés mozgás miatt, ez nem is egészséges, téa, limonáde és csokoláde az egyedüli, mit este használnak.

Csaknem minden jobb módu családnak a Colima folyó balpartján van kisebb-nagyobb kertje, mely rendesen kőfallal van bekerítve s lakházzal és melléképületekkel is ellátva, hol a családok életük nagy részét töltik. Ezen kertek némelyikében nagyobb kiterjedésű kakaó, kávé és más ültetvények mellett, az országban honos minden gyümölcsfa található s az előkelők asztalán egész éven át a legválogatottabb gyümölcs látható. Ezen gyümölcsök közt legjelentékenyebb a banána és ananász, melyeknek sok válfaja honos itten s igen kitűnő minőségben és zamatban terem.

A banánát eszik érett korában, nyersen, azontul főve és sütvé hús mellett s rendkívül finom befőttet készítenek belőle gőzben vagy czukorban; — s ide sorozható két kaktuszféle növény, egyik *Cereus*, a másik *Opuntia*féle, ezek nagy, narancsnagyságú gyümölcsöt hoznak, melyet aztán megtisztítanak tövisseitől s czukorba főzik, épen úgy, mint nálunk a sárga barack lekvárt, de soha életemben ennél jobb és izletesebb befőttet nem ettem, neve *Conserva de Cardona*. Ezen kaktuszok szabadon is tenyésznek a rosszabb és homokos vidékeken, megnőnek 15—18 méter magasságra s törzseikből gerendákat is faragnak háztetőkre, mely gerendák rostos alkatásuknál fogva igen ruganyosak, de sokáig nem tartanak, mert a skorpiók és egyéb rovarok nagyon igénybe veszik tartózkodási helyül, össze-vissza fúrják és így hamar elkorhad s mással kell pótolni.

San-Cayetano nevű külvárosban van elhelyezve az egyetlen

gyár, mely Colimában létezik. Ez a Fabrica del Algodon, vagyis gyapotszövő gyár. Ottlétem előtt néhány évvel alapította egy amerikai fiatal ember, névszerint Barney Albert, részvényekre. Azonban mikor én ottan voltam már sógora Mann János kezelte. Az épület mellékhelyiségekkel és felszereléssel együtt 100,000 dollárba került s igen virágzó állapotban volt. Dolgozott benne állandóan 150 munkás, kitűnő tisztító gépekkel volt ellátva s évente 15% jövedelmet hozott a részvényeseknek.

Átellenben a Colima folyó másik partján pedig az úgynevezett Harmonia gyapotfonó gyár áll, mely kiegészítő része a gyapotszövő gyárnak, noha önálló és ettől egészen független részvénytársulat tulajdona. Ezen gyár sokkal több gyapotfonalat állít elő, mint a mennyire a szövőgyárnak szüksége van s így a felesleget eladja a colimai lakosoknak és a vidéki népnek, mely aztán maga szövi meg, vagy felhasználja egyéb célokra.

Mindkét gyár vizierővel dolgozik, napszámosainak 1—3 reált fizet,* s a nyers gyapot ára magvastól kilogrammonként 20—25 kr. közt váltakozik, a termés és kereslet minősége szerint.

Az előadottakból látszik, hogy Colimában gyárpar is fenntarthatná magát, mert daczára a gyér népességnek a napszám olcsó s munkáskéz mérsékelt mennyiségben mindig kapható. Gyapotot azonban nagy mennyiségben termelni nem lehet eddigelé, mert az erre legalkalmasb tengerparti lapályok, igen egészségtelenek és nagyrészt egészen néptelenek.

A mi Colimát oly rendkívül egészségessé és lakályossá teszi s a mi oly nagy mérvben széppé varázsolja lekvését, az csaknem kizárólag a michoacani Sierrák azon csomópontjának tulajdonítható, melyekből a három Volkán kimagaslik és feltornyosodik. Ezen csomópont ÉÉK. irányban fekszik Colimához és egyenes távolsága mintegy 35 kilométer. Colimától a terület folyton emelkedik, megtörve néhol lejtős és jelentékeny kiterjedésű terraszok által, míg végre 2000 méter magasságot ér el, hol az erdőt és fűvet aztán csenevész törpe növényzet váltja fel, míg végre megszűnik az egész növényélet s kő- és lávatörmelék közt emelkednek fel a Volkánok csúcsai, melyek kráterjeiből még magasbra gomolyog ég felé a füst- és gőzoszlop.

Egészen 2000 méter magasságig mindenütt vannak falvak és Ranchók, elragadó szépségű völgyek, robogó kristály tiszta

* Egy réal = 20 kr.

vizü patakokkal s vannak igen számos kisebb-nagyobb tengerszemek vagyis tavak, melyeket bőséges forrásvizek tartnak fen s van számos meleg forrás is, többnyire kénzagú vizek. A volkánok alján van két nagyobb falu is, mint Suchitlan és Alcaraces többnyire indus lakosokkal, kik jelentékeny kézműipart űznek s készítményeiket a colimai hetivásárokon árusítják el.

Egyszer több ideig lévén Manzanillóban, posványlázba estem s orvosi tanácsra épen Suchitlán közelébe egy malomba mentem levegő változtatás végett, hol közel 1 hónapig laktam. Az udvaron folyt keresztül az Armeria folyó éjszakkeleti ága, igen jelentékeny patak s a malom háta mögött terült el egy nagy tengerszem s e mögött ismét egy hosszúra felfelé nyuló völgy, melyben tengeri földek és gyönyörű rétek váltakoztak. A patakban és tóban rendkívüli bőségben volt pisztráng és egy kis tomolykaféle igen izletes fehér hal. Ezentúl a tengerszemen mindig sok kacsas és szalonkaféle madár tanyázott. A környék erdősége pedig hemzsegett özek, pulykák, fajok és különféle tyúkfajok sokaságától, melyek este és reggel a tengeri földeken gyűltek össze. Vadászok és horgászok számára ezen hely valóságos Eldorádó, a minthogy az volt részemre is.

Különben a Volkánok alján elterülő erdőkben rendkívül nagy számu marhák, lovak és birkanyájak is legelnek egész éven át. Az indusoknak is jelentékeny állományuk van ily nyájakból, de vidéki uraknak is mindenütt Ranchojuk vagyis tanyájuk van, hol sajtot készíttetnek s a felesleges marhák húsát szárítatják eladásra, minthogy ezen két czikk tetemes kivitelt képez Colimából.

Az indusok e vidéken is valamennyien jól beszélnek spanyolul, de beszélnek még saját nyelvükön is, készítenek igen ékes gyékényeket, kosarakat, gyökérkalapokat, függőágyakat és színes agyagedényeket — s termelnek tengerit, árpát, zabot, tököt, ugorkát, dinnyét és zöldséget, de különösen nagyban termelik a frijole nevű sötétbarna és rendkívül jó ízű babot, mely egész Mexikóban el van terjedve s minden osztálynak kedvencz eledele. Ezentúl a banána is jól diszlik, sőt szórványosan még oly magasban is lehet látni a narancsot és citromot.

A földet még Cortez idejébeli faékékkal művelik mai napság is, kocsiszekér vagy kordé azonban ismeretlen, minden terményüket lovakon, öszvéreken, vagy hátukon hordják haza, vagy viszik a vásárra.

Valamint mindezen Volkánok alatti falvakban úgy Suchitlánban is a legfontosabb nap a kedd, ezt mindnyájan nehezen várják s e nap kedvéért dolgoznak valamennyien egész héten. Kedden van ugyanis Colimában a nagy hetivásár, s ilyenkor már előtte való napon minden eladni valót összecsomagolnak, a szükséges lovakat és öszvéreket is behajtják a legelőről az udvarra s kedden reggel 4 óra előtt már minden állat pakkolva van s elindulnak. Magok rendesen gyalognak a lovak és öszvérek mellett, valamennyien ünnepies ruhában.

Az út Colimáig 4 órát vesz igénybe, hazafele ugyanannyit s így csakis későn estve érkeznek haza. S ekkor már lóháton, mert áruikat eladták s némelyik lovon vagy öszvéren ketten, sőt hárman is ülnek.

Magam is párszor tanuja voltam, mikor ily karaván hazakerkezett. Az egész héten keservesen összekészített árut és terményt eladják igen olcsón, fizetnek a garritánál vagyis vámsorompónál fogyasztási és kövezési adót, fizetnek helypénzt is, hogy árulhassanak s a bevett pénzen aztán összevásárolnak nemcsak szükséges czikkeket, de a képzelhető leghaszontalanabb tárgyakat is s leginkább ilyeneket, hogy ezekkel meglepjék az otthonmaradtakat. A bevétel igen jelentékeny része röppentyűkre és pattogó tüzes békákra fordittatik s a sustorgó röppentyűk és pattogó tüzes békák jelezik már messziről közeledtüket s mire a faluba érnek, már keresményük nagy része elpattogott és elsustorgott. Kipakkolják aztán a mindenféle haszontalanságot, leginkább gyerekjátékokat, csengetyűket, gyufaféléket, tükröket, késeket, ollókat s másnap ismét munkához látnak, hogy jövő kedden ezt ismételhessék.

Igy folyik egész életük, szükségletük nem sokból áll, ezt könnyű munkával megszerzik, örömük és mulatságok szinte kevéssel ki van elégítve, de úgy látszik arra hivatva nem igen vannak, hogy valaha, vagy legalább egyhamar számba vehető producens néppé váljanak.

A szegény indusok ezen hetivásáros mulatsága Colimában tartózkodásom ideje alatt igen jelentékenyen megzavartatott s akkor jó sokáig nem is mertek elmenni a hetivásárookra. A mint ugyanis az adás-vevés legélénkebb folyamatban volt, a mellékutczákból felvonuló katonaság körülfogta az egész plázát és minden férfit elfogott katonának. A kaszárnýába kísérték egy pár ezret s tüstént csakót nyomtak fejükbe. Elképzelhető mily nagy

zavar, sirás és jajgatás követte ezen erőszakot, s a kétségbeesés még akkor sem igen csillapult, mikor délben kidobolták, hogy a ki meg akarja váltani és kiszabadítani férjét vagy fiát, 10 dollár lefizetése mellett ezt megteheti s az illető felmentetik a katonai szolgálat alól.

Csak nagyon kevesen voltak, kik ily összeget képesek voltak lefizetni, az asszonyok aztán jajveszékelve hazamentek s a községek egyetemes jótállás mellett vettek fel pénzösszegeket colimai kereskedő házaktól s így kiszabadítottak a katonává befogdosott szegény indusok csaknem mind.

Ezen kegyetlen erőszak nem is azért történt, mintha katonára szükség lett volna, de mert nagy szükségben volt a kormány s így akart magán segíteni, a mi bizony nem igen méltó egy rendezett államhoz. De hisz ilyesmit a kormány is, a forradalmi párt is gyakran véghez vitt a köztársaság területén mindenütt, s sok helyütt egész vidékek minden férfi lakosát elvitte katonai szolgálatra erőszakkal s minden kárpótlás nélkül.

Csak azt jegyezem még meg, hogy Cortez foglalása korában Colima vidéke, s különösen a volkánok körüli Sierrák igen népesek voltak s nagy és virágzó falvak terültek el minden irányban. Azonban a 16. század végén és a 17. század elején rémséges földrengések közt erős kitörések voltak a Volkánokból s a lávaömlések elpusztították és elhamvasztották az egész környéket. Utóbb csak gyéren lehetett kipótolni a veszteségeket s a múlt században épen úgy, mint 1815—23 közt sok lávaömlés történt s csakis 50 év óta kezd a vidék ismét emelkedni és népesedni.

III.

Colima állam legnépesebb s legjobban művelt része, azon éjszakkeleti út mentén van, mely tulajdonképen az egyetlen út, mely Manzanillót az ország bensejével összeköti. Ezen út mentén vannak a legkiterjedtebb és legszebb ültetvények, itten termeltetik a legtöbb cukor, kávé, kákaó és indigó s ezen vidék szállítja a legtöbb sajtot, szárított húst és marhabőrt. Ezen út a kiviteli és beviteli ér s Manzanillótól Colimán, Zapotlánon és Sayulán át Quadalajaráig (mely az egész köztársaság legnagyobb iparvárosa) rendkívül élénk öszvérforgalom közvetíti szünet nélkül és minden évszakban a kereskedést.

Ha az ember utra indul ezen vonalon, mindenütt hullámos

területen halad s úgyszólván megszakítás nélkül ültetvények közt egész Hacienda Rosarióig, mely Don Ricardo Palacios tulajdona s hol igen sokszor megfordultam, barátságban lévén az egész családdal, mely az első és leggazdagabb családok egyike a vidéken. Itten van a legnagyobb indigó-ültetvény a vidéken, melynek gyártását két ízben láttam tüzetesen.

Az indigó itten igen jó, de nagyon kavicsos talajban van ültetve s mikor bimbózik, de még nem virágzott ki, éjjel levágják töve fölött egy arasznyira, öszvéreken behordják nagy sötét pajtákba, s ottan hagyják, míg az összehalmazott növény összehervad és elfonnyad, a mi 30–35 óra alatt megtörténik. Hogy miért kell éjjel vágni és behordani sötét pajtákba, arra nézve kielégítő felvilágosítást soha sem kaphattam, csak azt mondták, hogy ha nappal vágják a növényt s hogy ha világos vagy szellős helyen füllesztik és fonyasztják — az indigó soha sem jó, silány és kevésbé értékes.

A pajták közvetlen szomszédságában egy domb lejtőjén alkalmazva van cementtel épített 6 óriási reservoir, melyek egymással mind összeköttetésben állanak zsilipes csatornák által, melyeken egyikből a másikba lehet leereszteni a vizet, melyet egy patakból eresztethetnek be tetszés szerinti mennyiségben a legelső illetőleg a legfelső reservoirba.

Mikor a növény átment a füllesztésen, a felső reservoirt telerakták véle, aztán nehéz mahagony-gerendákkal lenyomtatták s tele eresztették vízzel a reservoirt, ez volt az áztatás processzusa.

24 óra múlva a hőség meglehetősen megmelegítette a vizet s ekkor már kékes színt kapott s a víz felülete egészen vereses-kék nyálkával volt bevonva, s aztán a vizet leeresztették egészen a 2. reservoirba, mely fölé egy széles kerék volt helyezve s ez vízerővel megindítván, egész erővel és mély járattal csapkodta a vizet, melyben az indigótartalom összezsomósodott, hol nem-sokára kék, iszapforma anyag képződött belőle.

Ezen processzus végig vitetett mind a 6 reservoiron, hol már nem igen rakódott le indigótartalom s a megtisztult víz eleresztetett.

Ezen eljárás folytatott mindaddig, míg az áztatóból indigótartalom jött, aztán kihányták a növényt s az áztatóba új és új növénykészlet helyezettett.

Ezalatt a fenékre szállt indigót edényekben egy nagy színbe

szállították, hol épen olyan zsákokba helyezték, mint a mi falusi turós zacskóink, felaggatták s a híg vizes tartalmat alájuk helyezett dézsákba folytatták.

Mikor aztán minden vizes tartalomtól menttek voltak a zacskók, az indigó apró agyagformákba öntetett s kitétetett a napra szárítás végett, mi 24 óra alatt tökéletes volt, aztán már készletben levő kis ládikákba csomagoltatott.

Minden ily ládika 12½ kilogramm vagyis mexikói mérték szerint 1 Arroba tiszta indigót tartalmaz s egy ily ládika ára a kereslet szerint 15—20 dollár közt váltakozik, mert az itteni indigó nem kék, hanem pirosas kék vagyis sötét lilaszínű, a mely szín a legkere ettebb minden indigófajok közt s ára még egyszer oly magas, mint a délamerikai és indiai közönséges kék indigóé.

S itten helyén van tán megjegyeznem, hogy az indusok saját házi szükségletükre, és természetesen kicsinyben egy pár óra alatt tökéletesen szárazra elkészítik az indigót, a mi az előadott nagyban való készítés mellett 6—7 napot vesz igénybe.

Alcarecezt melletti tartózkodásom alkalmával többször láttam ezen műveletet. Levágták az indigó bimbós gyenge ágait, összeaprították, s tűz mellé rakták egy fél óráig. Aztán egy nagy fazékba tették, kövel lenyomtatták s forró vizet öntöttek a fazékba csordultig. Egy kis félóra multán a fazék tetején látható volt a nyálka, mikor aztán azt átöntötték egy másik fazékba, forralták és 3 pálezikával folyvást habarták, nemsokára fenékre szállott az indigótartalom s a vizet leöntötték, az indigót formába öntötték s a tűz mellett vagy a napon — minden vizes tartalom hamar kipárolgott, s a tiszta indigó szárított állapotban került ki a formából.

E szerint úgy látszik melegség vagy melegítés által gyorsan elő lehet állítani az indigót s szintén igen jó minőségben, de nagyban való előállításánál ez nem igen volna keresztül vihető, mert erre sok ezer hectoliter forró víz szükségeltetnék egyszerre, — de különben is évenként csak kétszer fordul elő az indigókészítés, s az idő itten még korántsem oly becses, hogy sietni kellene azt felhasználni, néhány nap nem a világ s a munkáskéz kevés ugyan, de azért elég olesó.

Azonban a lakosság, daczára a jó árnak, melyet az indigó hoz, nem igen szeret vele bajlódni, mert eltekintve a költségtől, melyet a pajták de különösen a reservoirek építése okoz, oly

hosszadalmasnak és vesződésesnek tartja az indigó előállítását, hogy csakis kevesen szánták reá magokat, ezen igen jó-vedelmező kiviteli czikk nagyban való termelésére.

*   *

Rosariótól mindenütt elég jó karban levő öszvérúton halad az utas Hacienda de Loma, Trapiches és Verdán át Tonila nagyobb indus községig, hol nagy kiterjedésű Agave ültetvények vannak szeszes italok, különösen különféle illatos mescál'ok készítésére. Ez nagy kereskedelmi czikk s az ország belsejébe minden irányba nagy mennyiségben elszállítják.

Tonillához jó $1\frac{1}{2}$ óra távolságra van aztán El plan de la Baranca nevű nagy czukornád ültetvény és kiterjedt marhateenyésztés. A legelő mellett a marhaállományt itten czukornád-levelekkel s törkölyvel etetik, melyen meghiznak, s aztán kövér állapotban vágatnak le, s úgy szállítatik a hús kivitelre, előbb természetesen a napon megszáráztatván.

Itten vezet le az út, közvetlen a lakház előtt a Baranca de San Bertram fenekére, s onnét a tulsó oldal tetejére, s egy másik fél órai lovaglás után eléri az ember a San-Juan folyót, mely Colima állam keleti határát képezi, s Colima városához 70 klmtr távolságra van.

A Barancától Zápotlán városáig az út már sokkal rosszabb, meredek partu patakokat s kisebb barancákat kell átgázolni, hegyekre felkapaszkodni s mély völgybe, vizmosásokba és bevágásokba leereszkedni s sok helyütt az út éles kövekkel, kő- és lávatórmelékkal van borítva s csak fárasztó és felette nehézkes, haladást tehet az öszvér s még inkább a ló.

Zápotlán egy gyönyörű völgyben fekszik, szép egyenes utcái vannak, s diszes stylben emelt középületei, melyek többnyire lávából építvék, de ezeken minden irányban láthatók a pusztító földrengések nyomai, részint a repedésekben, részint a toldozó és foltozó új építkezésekben és javításokban s az egész város úgy néz ki, mintha valamely ostromot állott volna ki s mindenütt a bombák és tűzvész pusztítottak volna. Különösen láthatók ezen nyomok a nehézkes formájú templomon, mely minden oldalán toldozva és foltozva van s otlétemkor is egyik oldalán széles repedések voltak láthatók. A városka mintegy 4500 lakost számlál. Innét lehet a 3 Volkánt legszebben látni. Az égbolt itten mindig tiszta és átlátszó s a meredek tűzhányó

kupok tetőig láthatók tisztán s oly csalékonyan, hogy a szemlélő azt hiszi, a városból nyulnak fel a magasba, pedig akármelyiknek a megmászása 10 órai munkába kerül, mert Zapotlánból egyforma távolságra van mindegyik.

Életveszély nélkül megmászható mindhárom, sőt a kráter belső oldalain is imitt-amott járni lehet, de azért, igen ritkán találkozik a turista, a ki vállalkozna a feladatra. Én legalább egyetlen úrral sem találkoztam, aki személyesen megmászta volna bármelyikét a 3 Volkan közül. Magamnak soha sem volt kedvem és hajlamom ilyesmire vállalkozni. Voltam azonban 2500 méter magasságig a Volkan del Fuegon, hol egy katlanszerű terraceon egy forró kénes vízzel telt tó létezik.

Zapotlántól aztán Sayula városon át egész Guadalajára városig széles országot létezik s itten már gyorskocsik közlekednek ide-oda naponként, a távolság 175 klmtr s a vitelbér 15 dollár. A kocsik igen kényelmesek, 6 öszvért fognak elébe s minden 15 kilométer távolságra öszvéreket váltanak, s a vendéglők útközben jól vannak berendezve s mérsékelt áron nagyon jó ellátásban részesülnek az utasok az étkező helyeken, ha éppen még van pénz a zsebben, mert itten mindenki hitellevéllel vagy utalványokkal utazik, csakis annyi készpénzt visz magával, a mennyi az útiköltség fedezésére egyik várostól a másikig éppen elégséges és szükséges, de nagyon is gyakran, mielőtt a reggeliző állomáshoz ér a gyorskocsi, az utonállók kifosztották az utasokat s pedig olyan tisztára, hogy az utitársaságnak egy krajczárja sem maradt, sőt sok esetben még jóra való ruhája sem.

Ez azon út, melyen át Guadalajarából a vertpénzt szállító conducták Manzanillóba vonulnak. Guadalajarában gyűjtik össze a vert pénzt s ha legalább $\frac{1}{2}$ millió együtt van, megindítanak egy conductát. A vert pénz 40 ctm. hosszú erős faládikákba van csomagolva, a ládika aztán nyers ökörbőrrel behuzva s ez ismét közepén és két végén vasabrincsal összekötve s kovácsolt hosszú szegekkel leszegezve. Ily ládikát aztán felbontani nagyon nehéz, de a nagy súly miatt erre szükség is van, mert a pénz szétnyomhatná a deszkaládát.

Egy-egy ily láda 2000 dollárt tartalmaz, az öszvér hátára jobbról-balról egy-egy ily láda helyeztetik el, — tehát egy öszvér visz 4000 dollár vagyis 8000 forintot, s így 1 millió dollár szállítására a hajszárok podgyász, élelem s tartalékos öszvérekkel együtt rendszeren 300 öszvér szükségeltetik.

• Minthogy ezek csakis egyenként s egymás után mehetnek az ösvényeken, oly hosszú vonalt foglalnak el, hogy őrzésükre és védelmükre igen nagyszámú fegyveres kívántatik, rendesen egy pár század lovaskatona.

A rablók pedig igen sokszor megtámadnak ily conductákat, szétugrasztják az öszvéreket s rabolnak a mit épen hamarjában lehet s minthogy a kormány szavatosságot vállal a conducta biztonságáért, minden kárt meg is térít.

Azon anarchikus időkben, a mikor én ottan tartózkodtam, a kormány különös gondot fordított a conductákra, nagyszámú rendes dzsidás katonákkal kísértette, úgy hogy igen ritka esetekben sikerült csak a rablóknak az öszvérek szétugrasztása s már hosszú idő óta nem is igen lehetett ilyesmit hallani, több hónapokon át a conducták megérkeztek Manzanillóba támadás nélkül.

Ezt előrebocsátva felemlítem, hogy az előbb említett nagy kivteli út a San-Juan folyótól több kanyarulatban a Baranca San-Bertramig vezet, mely itten peremétől az átelleni peremig egyenes vonalban mintegy 1500 méter, mélysége pedig több mint 700 méter. Mindkét oldalon az út hosszú serpentinekben van vezetve, mindenütt apró kövekkel kikövezve, s véges-végig 1 méter magas mellvéddel ellátva, mely szinte kőből van építve s czémenttel, úgy hogy az egész már csaknem szilárd kővé tömörült s noha már 150 év előtt építették a spanyolok, ma sincsen sehol megbontva s el van látva vízereszekkel is mindenütt, hogy az eső és forrásvizek lefolyhassanak.

Az ösvény mindenütt oly széles, hogy nehézkesen bár, de a lovak és öszvérek kitérhetnek mindenütt egymásnak.

Néhol a Baranca oldala csaknem függélyes bazalt kőszál s ebbe van belevágva az ösvény s a Baranca fenekén Salvia bokrok közt egy patak zuhog tova őrzöngő esésekben és habzó zugással a tenger feléi útjában, s ugyanott van egy ház is, hol enni és inni mindig lehet, s ottan rendesen az utasok megpihennek s megeresztk a lovak és öszvérek terhelőit s hevedereit, mielőtt ismét felkapaszkodnak a Baranca másik oldalán a tetőre.

A Baranca nagyszerűségéről és a Serpentinek hosszúságáról némi fogalmat adhat, ha elmondjuk, hogy a barancáni átkelés 3 óráig tart, terhelt öszvéreknek pedig 4 óra kell, hogy egyik peremtől az átelleni másikra juthassanak.

Mikor Colimában voltam, egy szép juniusi reggel oly halatlan és oly meglepően váratlan esemény történt, mely még a

mexikói rablóvilág krónikájában is — oly mérvben legalább páratlanul állott s az élet és vagyonbiztonságot alapjában megrendítette.

A conducta ugyanis reggel 7 órakor megérkezett Guadalarárából a Baranca peremére. Elöl egy őrnagy vezetése alatt 100 rendes dzsidás lovagolt s folytatta útját lefelé, utána jött közel 400 öszvér 1 millió 200 ezer dollárral s ezek közt szórványosan beosztva szintén 100 dzsidás katona és sok fegyveres hajcsár s utánuk egy törzstiszt vezénylete alatt ismét 100 dzsidás, mint hátvéd.

Az előcsapat leérkezett a Baranca fenekére s lovaikról le szállott pihenni. Ekkor egy trombita jelzésre lövések dördültek el, a tisztek mind lelővettek, két hadnagy kivételével, a kik az összeesküvést rendezték. Az uratlan lovak tovaszárguldtak, az öszvérek megijedtek, egymásra torlódtak, igen sok a mellvéden átugrott s a mélységbe vagy az alantabb elvonuló serpentinre zuhant s a véres hullák közt aztán megkezdődött a rablás.

A katonák, nem lévén ellátva semmiféle szerszámokkal, nem voltak képesek a pénzes ládákat felfeszíteni, kénytelenek voltak tüzet rakni s a ládák felgyújtása és elégetése után juthattak csak a pénzhez.

Különben az öszvéreknek több mint fele a zavarban és összetorlódásban elesett, igen sok lábát és nyakát törte, sőt az öszvérek közé beosztott katonák és lovaik nagy része mozgóképtelen lett, így a martalócok összepakkoltak lovaikra a mit lehetett s apró fegyveres csapatokban a Baranca fenekén fölfelé úgy, mint lefelé eltávoztak, már dél körül.

A közeli haciendák lakossága értesülve lévén a conducta közeledtéről, szemtanuja volt a hallatlan eseménynek, a baranca szegélyéről nézván a gyilkos támadást s ezek Toulába s onnét Colimába lovas futárokat indítottak segélyért, sőt kerülő úton Zapotlánba is.

Colimába d. u. 2 órakor már megérkezett a futár, félreverték a harangokat s az egész 400 főből álló lovas helyőrség már 4 óra előtt elindult s ezekhez csatlakozott a kereskedő házak által felfegyverzett lovas szolgaszemélyzet, — számszerint vagy 200 — s csakis a börtön őrizetére hagyatott 12 katona egy altiszt vezénylete alatt.

A mint aztán 6 órakor a börtön őrseit az ideiglenesen szervezett fegyveres szolgálók felváltották s az udvarra parancsolt

fegyenczek neveit felolvasták — mint szokás szerint minden este történni szokott, — a 300 fegyencz rárontott az őrségre, ezt lefegyverezte és leverte s kivonult a piacra őrző lármaival, magával czipelve a főörtanya két kis ágyuját is és az örtanya minden tartalék fegyver és lőszerkészletét. Mehettek biztosra, mert mindenki bezárta kapuját s az utcán nem igen merte magát mutatni senki. A fegyenczek aztán a külvárosban egy pár kovácsműhelyben leverették lánczaikat s elmenekültek az ágyúkkal együtt.

A helyőrség este későn érkezett a Barancába, hol már jelen volt a zapotláni helyőrség s a pénzt szedték össze, a mit találtak, sőt még másnap reggel is találtak a sűrűségben legelő öszvéreket, a pénzes ládával hátukon, — s csak azután indultak a martalóczok üldözésére, de igen óvatosan, mert mindenki félt velök találkozni s nem is fogtak el soha egyetlenegy se közülök.

Noha minden katona elvitt annyi dollárt, a mennyit csak lova elbirt s az elhajtott öszvérek vihettek, s noha a körülfekvő haciendák lakossága is valószínűleg elsajátított, a mit épen szépszerűen és csendesesen elsajátítani lehetett, mégis összesen nem egészen felét vihették el a pénznek, mert Colimába hoztak belőle 655 ezer dollárt.

Azon katonákat, a kik nem menekülhettek nagy sérülések miatt s kezeik-lábaik törve és zúzva voltak — másnap saráglyákon Tonilába czipelték, vallomásaikat jegyzőkönyvbe vették s a parancsnok aztán valamennyit az út melletti nagy fák ágaira felakasztatta, minden felesleges czeremonia nélkül.

Ezzel befejezést nyert a rendkívüli dráma s a kormány kifizette az elrablott 545 ezer dollárt s az elhullott és elhajtott öszvérek árát.

Aztán csak egy pár hónap múlva hallottuk, hogy a carcelből kitört fegyenczek Jalisco államban egyesültek szervezett rablóbandákkal s ostrom alá fogták a híres Barron & Forbes angol cég gyapotszövet gyárat Tepic város közvetlen közelében, több csatát vívtak az ottani helyőrséggel, míg végre szétverettek s csaknem mind megsemmisítették.

* * *

Colimában való hosszabb tartózkodásom alatt nem egyszer tűnt nekem fel, a mint ünnep- és vasárnapokon a templomba vagy a templom közelébe menve — a kétnemű lakosság mellett

elhaladott s a templom ajtajához érve — mint valami természeti ösztön által hajtva — kétfelé oszlott. Míg a nők lesütött szemekkel s ájtatos arczczal beléptek, ujjaikat a szenteltvizeztartóba mártva keresztet vetettek s aztán a templom kövezetére letérdeltek és az egész misét térdre borulva végighallgatták, mintegy isteni bocsánatot kérve a multban elkövetett tévelygésért s áldást fohászkodva a jövőre, — addig a férfiak künt cigarettéztek, sőt az alsóbb osztálynak a templom körül leterített Serapéken koczkáztak és kártyáztak, — mások pedig egy elősort képeztek, hogy a majdan kilépendő hölgyeket szemle és vizsga tárgyaivá tehessék s arczukat pirral borítsák.

Különben a nők nem igen láthatók az utcán. Izlésük, de különösen szokásaikkal egybe nem fér az Európában divó bolthólboltba járkálás és utczai vásárlás. Ha bármire szükségük van, szolgálkat küldik az illető boltba s a kereskedő segédje által házukba szállíttatja a kívánt czikkeket, míg tetszésükre valót választhattak, mit aztán rendesen tüstént kifizetnek.

Európai nők, kik rendesen a boltfutkosáshoz szoktak, alkalmasint mosolyognak ezen »gyermekies« szokáson. Eredete, úgy hisszük, a Móroknál keresendő, kik keleti szokást tartottak mindig házi és családi berendezésüket illetőleg, s épen mint az egykori Móroknál, úgy itten is a nők járkélése a ház belső tornáczaira és az udvar kertjére van korlátozva. Az ily verandák és kertek nagy izléssel szerkesztvők s nagy gonddal ápolvák rajtuk a virágok és árnyas fák, különösen a mezei lakásokon. Esténként és éjjel a nők a plázán is láthatók, de kivétel nélkül családjaik társágában Itten élvezik a friss és erősítő levegőt, mikor az égbolt csillagos és tiszta. Napközben minden lakház zárva van, még az ablaktáblák is s a ház csak éjjel szellőztetik s ha napközben a nő kénytelen utczára menni, arca a Rebozóval be van takarva, úgy hogy rendesen csak szemeit láthatni s megjegyezhetjük azt is, hogy ezen Rebozót vagyis hosszú sált, oly gráciával s oly kecseljesen tudják a fejre teríteni s az arc és nyak körül tekerni, hogy valóban igéző kinézésük van ilyenkor s a szemlélőt ingerlik és felette kíváncsivá teszik, hogy vajjon mit rejthetnek a Rebozó kérlelhetlen redői a kíváncsi és fürkész szemek elől.

A nők szellemi kiképzésére Colimában egyáltalán semmi gond nem fordítottatik, mert a férfiak egyáltalán azon nézetten vannak, miként a nő rendeltetése házigazgatás és gyermekek felnevelése, míg ha szellemi kiképzettséggel bir, olvasás miatt

mellőzi és elhanyagolja rendeltetését s csak baj a háznál s nyűg a családon.

A női nevelés ily elhanyagoltságáról eleinte fogalmam sem volt, annál kevésbbé, mert mindjárt kezdetben egy pár nővel ismerkedtem meg, kiknek társasága valóban igen kellemes volt. Utóbb persze más nézetem lett, s különösen mikor Colimából távoztam s egy előkelő hölgy megigérte, hogy írni fog s tudósítani ottani ismerőseim és barátaim hogyléte felől, de csak azon feltétel alatt, hogy én soha sem fogok neki írni levelet. Ily sajátosságos egyezséget igen természetesen nem érthettem, mikor aztán a hölgy minden pirulás vagy zavar nélkül értesített, hogy írni és olvasni nem tudván, ő igen könnyen megirathat mindent, a mit írni óhajt — másokkal; de ha tőlem levelet kapna, nem tudván tartalmát — semmi körülmények közt sem bizná elolvasását másokra. Mindamellett megengedte, sőt kért, hogy attyanak néha írjak, miként tudhassa hol vagyok s leveleit is e szerint intézhesse én hozzám.

Ily nevelés mellett természetesen a nők foglalkozása egészen más irányú, mint Európában. Nem folyamodhatván időszaki iratok, belletrisztikai vagy divatlapokhoz és könyvekhez, időtöltés vagy tanulás végett, a nap nagy részét henyélve töltik el, vagy öltözködéssel. Imitt-amott varrni vagy himezni is láthatni őket alkalmilag és kivételesen, de vagyonosak inkább pénzért varratnak, mintsem maguk dolgozzanak, — a dolog minden neme, habár időtöltés és szórakozás végett történjék is — lealázó s hidolgókhoz egyáltalán nem méltó foglalkozásnak tekintetvén.

Guitár, mandolin és viguela általánosan kedvelt hangszerek, melyek egyikét vagy másikat csaknem minden nő érti s sokan szépen énekelnek is. A zene és ének azonban természetesen, azaz hallás és utánpótlás után tanultatik be, a hangjegy csaknem egészben ismeretlen s csak kivételesen lehet valakit találni, ki zenét hangjegy után játszik.

Még csak azt jegyezzük fel, hogy a férjezett nők rendszerint szenvedélyesen cigaretteznek mind. Leányoknak semmi szín alatt sem engedtetik meg ezen szenvedély üzése, sőt a szülők azt sem tűrik, hogy 20 évet még be nem töltött ifjak az ő jelenlétükben szivarozzanak. Ugy szinte illetlenségnek tekintetnék, ha egy pohár bort elfogadnának és legnagyobb megbírálás alá esnének, ha az idősbek társalgásába beleszólani merésznének.

A férfiak nevelése szinte nagyon korlátolt, de mindamellett

alig találhatnánk oly egyént a castiliai fajból, ki írni és olvasni nem tud. Korlátozott szellemi kiképzésüknek oka kétségtelenül a felsőbb iskolák hiányában keresendő, melyek az ország $\frac{1}{2}$ százados forradalmi alatt kevés gondban részesültek s jelenleg sem ápoltnak s folyvást tespedésben sínyleődnek.

Mexikóban tartózkodásom alatt minden rendű és rangú emberekkel érintkezvén, úgy tapasztaltam, hogy az egész vagyonosb osztály felette nagy érdeklődéssel kíséri a külföld szellemi előhaladását, nagy kíváncsisággal és mohón hallgatja Európa és Éjszaka-Amerika szellemi fejlődéséről az előadásokat és elbeszéléseket s általánosan bevallja és elismeri, mennyire hátra van még Mexikó e téren.

Az északamerikai Egyesült-Államok különösen érdeklik a műveltebb mexikóiakat, soha sem mulasztanak el maguknak minden kigondolható tudomást és felvilágosítást szerezní oly utazóktól, kik az északamerikai viszonyokkal ismerősök s azokat megítélni és mérlegelni is képesek. Nem egyszer hivatott fel e sorok írója Mexikóban a legmagasabb állású férfiak részéről is, — az Egyesült-Államok iskolai és nevelési rendszeréről felvilágosítást adni s mikor aztán elmondá nézeteit az Egyesült-Államok társadalmi és nevelési rendszere fölött, említve miként ezen rendszer az amerikai polgári szabadság védbástyája, miként ezen rendszer a gondolat és lelkiismeret szabadságának őrsége s minden legszentebb emberiségi jognak palladiuma.

Megemlítve, miként ezen rendszer tette az Egyesült-Államokat, az egész művelt világ csodálat tárgyává s a barbarizmus rémjévé, mindenki elismerte a nézet igazságát és alaposságát s csakis azon sajnálkozott, hogy mindezt senki sem mondhatja el az ő hazájokról s nem is igen lehet kilátás, hogy ők valaha azon színvonalra emelkedhessenek.

A gazdag mexikóiak túlnyomó része földbirtokos lévén, részint szállást, részint ültetvényt tartanak, a föld vagy az éghajlat minőségéhez képest, de akár egyik akár másik urai lévén, csak igen ritkán tartózkodnak birtokaikon, de jövedelmeiket a közeli városokban költik el.

Szállásnak és ültetvénynek neveztük el a két mexikói mezőgazdaszatot, hazai nevök azonban *Rancho* és *Hacienda*. Az első minden vetemény kizártával méneseket, szarvasmarhákat, sertvés falkákat és juhnyájakat tartalmaznak, s ezeken a birtokos jövedelme bőrből, szárított marhahúsból, gyapjából és

sajtból áll. A marhahúst vékony szeletekre vágják, könnyedén besózzák, aztán kötelekre kiaggatva, a napon megszáritják s 10 arrobanként* bálókba sajtolják s így elárúsítják. A Hacienda oly gazdaság, mely ültetvényekkel van ellátva; ily helyeken rendszerint csak annyi marhát, lovat és egyéb állatot tartanak, a mennyi a gazdászatra mulhatatlanul szükséges, mert a jövedelmet az ültetvények terméséből várják.

Mindegyik gazdaságnál természetesen megvan a munkás személyzet, mely faluforma berendezéssel van alapítva, s az ily lakosok rendszerint a birtokostól függvén, sok helyütt és sok tekintetben csaknem jobbágyi helyzetben vannak, noha papiron és törvény szerint jobbágy vagyis peon Mexikóban már nem is létezik.

Kevés mexikói foglalkozik kereskedéssel, az üzlet csaknem minden ága külföldiek kezében van. A gyárakban az angolok és amerikaiak a túlnyomók, kikötői szállító és import kereskedésekben a németek. Vendéglők, gyógyszerészek, sőt orvosok csaknem kivétel nélkül külföldiek s a főpapok szintén csaknem mind olaszok és spanyolok.

Visszatérve a peonokra, Mexikóban a közvélemény, társadalmi kötelékek, de leginkább a színes néposztály önkéntes belegegyezése, a kevertvérűek alacsonyabb állását elismeri, szokássá helyezi azon körülménynél fogva, miként nemzedékek óta, mindig ezen osztály teljesített minden kézi és szolgai munkát.

Uraik irányában ezen kevertvérűek mindig alázas és szolgai állásban élnek, tökéletesen elismerve állásukat a polgári vagy házi kör hivatásaiban, épen úgy, mint a mississippi völgy négerai elismerik, azóta is, hogy szabadokká lettek.

Ha naponként, hetenként, hónapon- vagy évenként dolgoznak, épen oly rossz bánásmódban részesülnek, mint az éjszaka-amerikai szabad négerok, sőt sok tekintetben még rosszabbul, mert távolról sem élvezik azon apró ház körüli kiváltságokat és szabadságot, melyekben amazok a régi patriárhális szokásokhoz képest, — hasonló körülmények közt, részesíttetnek.

Azelőtt, ha ily peon urának tartozott, törvény által kényszerítettett ledolgozni tartozását. A folytonos forradalom azonban ezen osztályt is meg akarta nyerni s azon törvényt eltörölte, kétségkívül visszavonhatatlanul és örökre, mert jól tudjuk, hogy

* 1 Arroba 12¹/₂ klgm.

bármiféle emánczipácziónál a hátralépés lehetetlen és legnagyobb veszélylyel jár. A peon-emánczipáczió közel 7 millió lakost tett papiron szabaddá, az igaz, de másrészt az is bizonyos, hogy az ország gazdasági kifejlését igen hosszú időre megsemmisítette, mert jelenleg földmivelés nagyban nem eszközölhető, a biztos és kellő számú munkáskezek hiányában, s az ültetvényes sokszor épen a legégetőbb munka idejében marad elhagyatva és segély nélkül s sokszor egész termése kárba vész. A munkások csak addig dolgoznak, míg néhány dollárt összeszereztek, aztán tovább állnak és azt elköltik, — vagy pedig az ültetvényes égető szükségét hasznukra fordítva, munka idején oly bért követelnek, melyet a termesztő kára nélkül nem képes megfizetni.

A spanyol hódítás kezdete óta mindig voltak szabad indus községek, különösen a csendestengeri államokban, így Colimában is, ezek szorgalmasabbak voltak, mert saját tulajdonukat képező birtokaikon laktak s így bizonyos jólétet élveztek. Ezek se dolgoztak többet a kelleténél, nem sokra vergődtek, de legalább jobb módban éltek s morális tekintetben sem hanyatlottak úgy le, mint a kevertvérűek s általán a peonok.

IV.

Colimában való hosszas tartózkodásom alatt mindig igen vágytam az állam délkeleti részeit is megismerni s különösen a San-Juan és Balzas folyók közt elterülő rengeteg erdőségeket láthatni, azokban vadászni s zoologiai gyűjteményeket eszközölni.

Alkalom sokáig nem kínálkozott, az ember oda maga nem mehet, egy expeditió felszerelése pedig oly sokba kerül, hogy erre gondolnom sem lehetett.

Végre a száraz évszak közepén egyik colimai barátom francia szülőktől Mexikóban született Creol Mailljon Gusztáv, értésemre adta, hogy ő megvette a San-Juan folyó torkolata körül csaknem az egész gyapottermést, melyet épen tisztitanak s egy pár nap múlva 400 öszvérrel leutazik fizetés végett s hogy a csomagolásra és elszállításra személyesen felügyelhessen.

Felszerelve magunkat a szükségesekkel, néhány nap múlva aztán útra is keltünk. Velünk csak 50 málbás öszvér volt, a többi elindított pár nappal előbb.

Velünk volt a nagyszámu szolgaszemélyzet jól felfegyverezve s velünk volt egy fiatal spanyol pap, névszerint Padre

Cortez, ki felhasználva a kedvező alkalmat, meg akarta látogatni a San-Juan folyó vidéki indus községeket, melyekben nemcsak papok és templomok nincsenek, de pár évtized óta egyáltalán minden vallásos befolyást nélkülöztek, mert 20 év óta nem is láttak papot.

A kis padre igen fanatikus fiatal ember volt, minden alkalmammal oly tüzzel kelt ki a kormány ellen, hogy néha Mailljonnal körülnéztünk, hogy nem hallja-e meg valaki. Kértük folyton, hogy ne politizáljon, meg is ígérte mindig, de félóra múlva újra hozzám kezdett.

Ezen hibája mellett volt egy másik még nagyobb. Egész nap folyton cigárettezett, azonban tűzszerzáma nem volt, s így reggeltől késő éjszakáig minden 15 -- 20 perczben hozzám nyargalt tüzet kérni. Eleinte csak nevettem rajta, de másnap már egészen idegessé lettem s aztán szolgálomnak adtam tűzszerzámomat s neki kellett kiszolgálni engemet is s a padrét is.

Estve indulván ki Colimából s egész éjjel folytatván utunkat, reggelre a San-Remigio patakhoz érkeztünk, hol egy durangoi gazdag ur ültetvényén megállapodtunk s ott töltöttünk egy egész 24 órát, mert ezentul a nagy hőség daczára is nappal kellett utaznunk, a fárasztó és igen rossz karban tartott és kevésbé járt ösvények miatt. Az épület egy nagy kiterjedésű négyszög, az udvaron köröskörül széles verándával. A tulajdonos csakis minden 3—4 évben szokott ide ellátogatni, egy felügyelője lakott a haciendán, számos családjával, ki szívesen fogadott bennünket s neje egy pár indus leány segédlete mellett azonnal az almuerza vagyis reggeli készítéséhez fogott s nagy érdeklődéssel néztem a háziasszonyt, a mint anatomiai szakértelemmel szeldelte a csirkéket, készítette a tortillákat és csokoládét, mert 55 kilométert lovagolván az éjen át, meglehetősen kiéheztem s aludni elég idő volt még azután is, a reggeli és ebédközt. A csirkék részint sütve készítették meg, részint pedig gulyásformán leben, hatalmasan paprikázva és vereshagymázva s kevesebb mint 1 óra alatt minden készen volt s kitűnő étvágygyal elköltöttük a háziasszony nagy örömeire és megelégedésére, ki férjével együtt szinte velünk reggelizett. Egyébiránt megjegyezzük, hogy a reggeliért fizettünk fejenként 4 reált vagyis 50 krt, mi tekintve, hogy 4 ételt főzelékekkel, csokoládét s gyümölcsöt és tortillát ettünk, valóban még Mexikóban is rendkívül olcsó ellátásnak mondható.

A haciendán czukrot termelnek, kákaót és kávé, azontul

igen szép Maguey vagyis Agave-ültetvényük van, úgy osztva fel, hogy egy része minden évben felhasználható legyen pulque és Mescal készítésére.

A Maguey mindenütt vadon is tenyészik ezen vidéken, hnos az egész országban s már az Aztec nép is használta háztartásában igen sok és legkülönbözőbb czélokra. A növény igen erős életű, nemcsak a jó földben, de a legmostohább köves talajban és futó homokban is él s képes hihetetlen szárazságban is fenntartani magát, mikor 5—6 hónapon át egy csep vizet sem kap s körülötte az egész természet kopár és száraz, minden életjel nélkül, mint nálunk télen. Az igaz, hogy ily mostoha talajban lassan nő és elcsenevészedik. Ha azonban gondozzák, kapálják, öntözik s leveleit is tisztogatják, a növény 5 éves korában már érett s ilyenkor kezdi felereszteni a sugártörzset, rendszeren 7—8 méter magasra, kivételesen azonban 12 méter magasat is láthatni, mintegy karcsu pyramist a húsos és óriási tüskés levelek közt. A szár vagyis törzs ágai aztán virágozni kezdenek s ezek szép zöldessárga illatos virágok 4—5 hónapig szünet nélkül virágzásban vannak, mikor aztán a törzs elszárad.

Ültetvényben természetesen nem engedik a növényt virágzásba jutni, mert épen arra a nedvre van szükség, mely a törzset oly gyorsasággal magasba tolja, s a hosszantartó virágzást élteti. Az ültetvényen, mihelyt a törzs egy méter magasságra felemelkedett, sudarát levágják, vagy megcsapolják s a nedv edényekben fogatik fel, mely erjesztés után egy Pulque nevű italt ad, melyet az indusok nagyon kedvelnek s úgy isszák, mint nálunk pl. a mustot.

Ha azonban a pulquet destillálják vagyis égetik, akkor kapják belőle azon kellemetes és már előbb is említett szeszes italt, mely Mescal név alatt igen fontos és nagy kiviteli cikket képez.

A Maguey megcsapoltatván, leve 4 hónapig szünet nélkül folyik s minden növény ad naponta körülbelül 2 liter levét, mely sárgásfehér s igen émelygős édes ízű. Sok czukortartalom is van benne s készítenek néhol ebből czukrot is, oly helyeken, a hol czukornád nem termeltetik, de eczetet minden haciendán készítenek belőle, s ilyen rendkívüli finom, kitűnő, igen erős és illatos.

Ha más czélokra akarják használni a Magueyt, nem csapolják meg, de virágzásba eresztik a szárát s mielőtt egészen

elvirágzott, lehámozzák a szár haját s a belső rostos részt, sőt az alsó vastag leveleket is áztatás és fehérités által úgy kezelik, mint a kendert, aztán szálaikat megfonják, s a fonálból kitűnő zsinegeket és köteleket készítenek, melyek nem oly tartósak ugyan s nem is oly élesek és erősek, mint a kender kötél, de azért a célnak, melyre használtatnak, tökéletesen megfelelnek.

Kitűnő függőágyakat és zsákokat is készítenek belőle s ez utóbbiak használtatnak mindenütt a kávé és kakaó becsomagolásra, úgy ezüst- és rézérczek szállítására is.

Igen könnyen lehet a növényt szaporítani. Két éves korában ugyanis már tömérdek fiatal növény bujik elő az anyanövény körül, ezeket kiszedik s új ültetvényt alakítanak belőlük. Rendbe ültetik s egymáshoz $1\frac{1}{2}$ méter távolságban.

Minthogy a szarvasmarhák nagyon szeretik a fiatal Maguey húsos leveleit, az ültetvények mind be vannak kerítve szorosan egymás mellé ültetett Magueyvel, s ily kerítés 4--5 év alatt oly tömör tüskés falat képez, melyen keresztül hatolni se marha, se sertés nem képes, de sőt keresztül látni sem lehet rajta, mert rendszeren annyit feleresztenek a fiatal növényekből is, hogy a kerítés 3--4 méter vastagsággal bírjon, ezeket a növényeket nem is szokták megcsapolni s így folyton élnek s minthogy egy részük mindig virágzásban van, rendkívüli szép látványt nyújt. S ily kerítésekről aztán az elszáradt törzseket összeszedik s ólak, sőt háztetőkre is felhasználják, mert elég erősek és tartósak s e mellett igen könnyűk.

Másnap hajnalban elindulva, átkeltünk egy hegyi patakon, de a leereszkedés és felkapaszkodás igen rossz ösvényen történik, úgy hogy inkább gyalog tettük meg az utat s csakis a patak átgázolásánál ültünk nyeregbe.

Aztán egy kis félóra múlva San-Pablo hacienda mellett egy másik hegyi patakon keltünk át és pedig egy függő hidon. Ezen patak tulajdonképen egy igen szűk és függélyes partu baranca, melynek fenekén folyik egy örvöngő esésű s nagy vízbőségű patak. Mindegyik oldalon egy hatalmas gerendákból épített magas hídfő van alkalmazva s ezekről mindkét oldalon három-három karvastagságú maguey-kötél van átvezetve, melyek aztán a légben tartják a függő hidat.

A hid hasogatott fából van szorosan egymás mellé rakva s egymás fölött két sorban s még ráadásul be van terítve erős maguey-gyékényekkel, hogy a lovak és öszvérek lábai a pallók

közé ne csúszszanak. A maguey-kötelek kitartanak ugyan 3 évig daczára a nagy esőzéseknek is, de hogy minden szerencsétlenség lehetőleg elkerültessek, minden esős évszak után s mindegyik oldalon egy-egy új kötél helyeztetik be, így aztán ha a rothadt kötél szakad is, a terhet megtartja az új kötél. A hid állam-költségen tartatik fenn s a tatarozási kiadásokra egy garita vagyis vámház van felállítva a hídfőnél, hol minden állat után $1\frac{1}{2}$ réal s ha terhelve van 1 réal hídpénz fizettetik.

Mailljon biztosított, hogy a hid tökéletesen vészmentes s így átlvagoltunk, de mondhatom másodszor nem tenném meg, mert ha ma visszagondolok reá, hátam borsószik s csaknem verejték gyöngyözik homlokomon, oly valami hihetetlen könnyelműséggel épített alkotmány ezen hid, minőhez hasonlót az egész 5 világrész egyikében sem láttam életemben soha.

A délelőtt folyamán még több patakon keltünk át, de ezek partjai már nem voltak meredek, s állataink könnyen átgázolták, legmélyebb részén sem lévén a patak 1 méternél mélyebb.

Aztán igen rossz uton, s mindenütt szaggatott területen tömérdek vízmósásokon keltünk át, mindenütt magas, szálas erdőségben, s 11 óra körül Nueces nevű Ranchohoz érkeztünk, hol egy pár órát pihentünk és étkeztünk.

Ebéd után ismét nyeregbe ülve, rengeteg erdőben haladtunk meglehetősen uton, mindig lefelé ereszkedve, míg végre alkonyatkor megláttuk a tengert, s egy mély vízmósásban a lapályra jutottunk, s betértünk Chinos nevű Ranchóra, hol megháltunk. Enni is kaptunk, de már nem oly jól, mint az előző napon, s minthogy ez az utolsó hely volt, a hol szállást és ételmet lehetett kapni a San-Juan folyó torkolatáig, további utazásunk folytatásához minden szükségelt ételmi szerezket itten kellett beszerezni, s össze is vásároltunk, a mi csirkéből, tengeri lisztből, zöld paprikából, vereshagymából és sajtból állott, mert tea, csukor, kávé, kakaó volt velünk elég.

Egész napi hosszú és fárasztó utazásunk alatt csak egy pár emberlakta házat láttunk, részint erdőkben, részint kopár dombok közt haladtunk, melyek mindenütt borítva voltak magueyvel és kaktuszfélékkel, s néhol állataink, a közel múlt esős évszakban felburjánzott indigó sűrűségeken törtettek át, s ily helyeken nem is láthattuk volna az ösvényt, ha az előre küldött öszvéresapatok egy kissé le nem gázolták volna.

Másnap reggel 6 órakor ismét nyeregben voltunk, s utunkat

folytattuk a tengerpartig, s onnét aztán dél felé vettük az irányt, mindenütt a tengerparton, vagy azzal párhuzamosan. Néhol a part melletti sivataghomokon haladtunk órákig, aztán egy kinyuló kőszirt elzárván utunkat, messze be kellett kanyarodni az erdőségbe, átkelni a hegyen, ismét leszállni a tengerpartra és folytatni az utat a homokon. Néha ily kiugró promontor miatt 1, sőt több órai kerülő utat kellett tenni, hogy folytathassuk irányunkat, s ez igen gyakran ismétlődött.

Néhol az erdőben az ösvény igen tiszta volt, sőt sok helyütt nagy távolságokra elég széles, hogy hárman is lovagolhattunk egymás mellett, nemcsak a köves talajon, de egyebütt is sok helyütt.

A durva homokkal borított tengerpartot mindenütt chaparell vagyis tövises, tömör tüske bozót szegélyezte, e mögött aztán felemelkedett az erdő, mely a dombokon és hegyeken nem annyira, de a völgyekben mindenütt óriási fákat tárt elénk, melyek közt feltűntek a hatalmas mahagonik.

Az időszak a száraz idény közepén túl lévén már, s 3 hónap óta eső nem esvén, a fák meg voltak fosztva minden lombjaiktól s úgy néztek ki, mint nálunk télen át, sőt az imitt-amott előforduló fenyűfák is, sőt néhol nagyobb kiterjedésű fenyűerdők, valami leirhatatlan sárgásbarna színűvé változtatták tűleveleiket, úgy hogy az ember csakis közelebből győződött meg arról, hogy valóban fenyűfák.

Imitt-amott, még az izzó homokban is lehetett látni egy folyondárt piros virágokkal borítva, ezek némileg felvidítőlág hatottak kedélyeinkre a különben sivár természet közepette, úgy a magueyk is teljes virágompájukban, ezek azonban a tengerpart mentén már csak gyéren és szórványosan fordulnak elő.

Leglevegősebb volt, hogy néha órákig haladva hosszú utunk folyama alatt, sem reggel, sem este felé madárhangot nem halottunk, mintha csak az egész természet álomba merült volna.

Ha aztán órákig tartó utazás után egy ponthoz érkeztünk, hol a növényzet zöld volt, az jele volt, hogy ottan még van valami víz, forrás vagy patak, s ottan mindjárt lehetett hallani a madarak hangját nemcsak, de annyi pulyka és tyúkféle madár tartózkodott ily helyeken, a Crax és Penelope nemű madaraktól, hogy löni igen könnyen lehetett annyit, a mennyi csak kellett.

Ily helyeken voltak is mindenütt házak és egyéb épületek, de mind lakatlanok. Az ország belsejéből a száraz évszak kez-

detén ugyanis sokan ide költöznek az esős évszak alatt megnőtt jó és dús legelő miatt marhaállományaikkal s részint sajtot készítenek, részint pedig a meghízott ökröket levágják, a húst megszáritják és elbálozzák. Ezen foglalkozás eltart 3–4 hónapig, aztán ismét hazamennek mind, mert a legelő kiszárad, a források, patakok és kutak is nagyrészt kiszáradnak s a marhák rossz legelő és vízhiány miatt elsoványodnak, de sőt halomra döglenek.

Útunk közben betérhettünk volna ily üres házakba mi is, de rendesen nemcsak tisztátalanok ezen házak, de tele vannak kigyókkal, denevérekkel s kedvencz helyei a görényeknek is, azért mi a házak körül levő terebélyes fák alá telepedtünk, ily helyeken reggeliztünk s ebédeltünk s kiterített pokroczaikon háltunk is. Napközben pedig, míg az ebéd elkészült, vadásztunk a közeli források vagy patak körül.

*   *

Ötödik nap reggel 10 óra körül, a mint egy patak partjain állatainkat itattuk és pihentünk, nagyszámú indus jelent meg lóháton. Ezek a San-Juan folyó torkolatában levő Lauria nevű faluból jöttek, részint Mailljon, de leginkább a padre tiszteletére, mert hallották előre megérkezett öszvérhajtóinktól, hogy velünk egy cura vagyis lekipásztor is fog megérkezni.

Leszálltak lovaikról s valamennyien tiszteletteljesen közeledtek levett főveggel, a bíró üdvözlővén a padrét és végtelen örömét kifejezvén, hogy őket ezen nem várt és nem érdemlett nagy szerencsében részesítette, kérte, hogy engedje kezét megcsókolni. A padre aztán oda nyújtotta kezét, melyet valamennyien hévvel megcsókoltak és szíveikhez szorítottak; mire a padre egy tüzes haranguirozást kezdett a kormány ellen, reá mutatva, hogy az el nem rontott ártatlan nép mennyire ragaszkodik a valláshoz és a vallás felkent szolgálóihoz, ha keveset érintkezik a kormány azon közegeivel, kik istentagadó hitetlenek és a népet mindenütt rontják és érzelmeit megmételtyezik.

A padre aztán engemet is szíves volt bemutatni a bírónak, megmondta mi célból járok az országban s kérte, hogy nekem minden nap kíséretet rendeljen ki, a mely kirándulásaimban és vadászatokon vezessen és minden tekintetben szolgálataimra legyen; s örömmel ismerem el e helyütt, hogy ezen ajánlás többet használt, mint bárki másé s 100 és 100 dollár pénzzel

nem tudtam volna megvásárolni azon sok szivességet, kitüntetést és szolgálatot, melyben azon 10 nap alatt részesültem, a melyet Lauriában és vidékén eltöltöttem mint — padre Cortez barátja.

Ismét útra kelvén, nem sokára az erdőből kijutottunk, s egész Lauriáig mindenütt tengeri és gyapotföldek közt haladtunk. Itten már minden zöld volt a nagy folyó közelsége miatt. A folyó különben évtizedek multán — mint minden más nagyobb folyó is — ágyát változtatni szokta s ily esetben a régi meder holt vízzé alakul át. Itten is sok ily régi meder volt, melyek az áradások és esős évszak alatt szíinig megteltek vízzel, s ily nagy víztömeget a száraz évszak forró napja sem képes kiapasztani, s így ezen talaj vize az egész vidéket életben tartja s folyton ápolja.

A folyó egész torkolatvidéke a legbujább televény föld sok kilométer kiterjedésű körben s a folyó alsó részén mindenütt számos indus telepek alakultak, mióta Colimában Tepicben és Guadalajarában gyapotgyárak létesültek és ezek szükségletének fedezésére rendkívül nagy kiterjedésben termelik és művelik a gyapotot, mely szép jövedelmet hoz s nem is kerül épen nagy fáradsággal összekötött munkába.

Utunk egyik oldalán már le volt szedve a gyapot mind, de a jobb oldalon még a csemetéken voltak az utóbimbók, melyek épen kifakadásba jöttek s mióta az éjszakamerikai Egyesült-Államokat elhagytam, nem is láttam oly nagy kiterjedésű és szép, szabályos gyapotültetvényeket, mint itten. A meddig csak elláthatott az ember lóhátról, az egész nagy lapály fehér volt, mintha hópehellyel lett volna borítva, a hol pedig a folyó egyik másik holt ágához érkeztünk, ily mélyebb és nedvesebb talajban mindenütt rizs és tengeri földek terültek el, melyeken a termés már szinte egészen érett, sőt több helyütt túlérrett volt s az ezernyi madarak fejtegették is nagyban, de a lakosok nem győzték egyszerre a munkát s először az inkább jövedelmező gyapot betakarításához láttak, áldozatul hozva a rizs és tengeri termés egy részét.

Közel dél volt már, mikor a faluba érkeztünk s beszállásoltuk magunkat, a számunkra berendezett házba, hol 4 csinos szoba állott rendelkezésünkre, az udvaron pedig külön épületekben volt konyhánk és lakások a szolga személyzet számára, az öszvérek és lovak egy külön nagy kerítésben voltak szabadon s

a hajtsárok hordtak számukra tengeri szárt, rizs szalmát és czukornád levelet.

A falu, a folyó torkolata fölött mintegy 5 kilométer távolságra van, dombos helyen, úgy hogy az árvizek nem érinthetik, noha az esős évszak alatt csak igen kevesen tartózkodnak itten, elvonulnak beljebb az országba, a tulajdonképeni állandó lakhelyük ottan van.

Azért Lauria és a többi szomszéd telepek ideiglenes jellegű építkezéssel bírnak, a házak csakis fából, vagy gyékényből építvék, s csakis a konyhában levő tűzhelyek vannak téglából építve s mikor a lakosság ide vonul a nagy munkára, házáat mindenki kitatarozza, sőt sok tekintetben egészen újból építi fel.

Az esős évszak egészen tűrhetetlen e vidéken, a szunyogok, homoklegyek, muszlinczák, férgek, rovarok és csuszó-mászók miriádjai elviselhetetlenné teszik az életet s így az emberek egész családjaikkal csakis az esős évszak vége felé jönnek ki, mikor aztán a földeket megművelik, bevetik s a száraz évszak beálltával minden nagyon gyorsan kifejlődik és megérik — egy pár hónap alatt — s ilyenkor az ottlét napról-napra kellemetesebbé válik, a tenger közelsége miatt az éles szellős levegő átjárja a vidéket s a faluban és közvetlen környékén létező óriási nagy fák, melyeket igen jó izléssel meghagytak, lombjaikkal árnyékban tartják az egész falut, úgy hogy a különben nagy hőség elviselhető és tűrhető a nap minden szakában.

A falu közvetlen a folyó partján terül el s a folyó itten sokkal szélesebb, mint a Tisza Szegednél s igen mély is. Partjai magasak s a házak legalább 10 méterrel vannak a vízszíne fölött.

A partba mindenütt gyalogútak vannak bevágva s ezeken lehet csak a folyóra lemenni, hol az asszonyok egész nap mosnak s az átkelések is történnek a folyó balpartjára, hol épen átellenben egy másik nagy gyapottermelő falu létezik: San-Juan.

A közlekedés a két falu közt igen élénk s ezt sok száz Canoe tartja fenn, mert minden lakónak megvan a maga egy vagy több Canoéja s ezek a partba vert csövekhez vannak kötve. A tenger közelsége miatt a folyó árja igen lassú s a dagály sem igen húzódik fel a faluig, mert a folyó vize iható s csak igen kis mérvű sóstartalom izlelhető benne. Különben a faluban igen kitűnő ízű kutak vannak.

Megérkeztünk napjának egész délutánja padre Corteznek volt szentelve. Ez kiválólag az ő napja volt, senki sem dolgozott

s minden munka felfüggesztetett. Még javában ebédeltünk ugyanis, mikor nemcsak egész Lauria, de a szomszéd San-Juan lakossága is egész ünnepies öltözetben lakásunk körül összegyülekezett s délután aztán a szokásos kéz csók után, következett a hálálkodás és kölcsönös öröm kifejezése, egyrésztől hogy láthatják lelki pásztorkat s vallásos szükségleteiket kielégíthetik, másrésztől hogy vigasztalást adhat az egyház hű fiainak s leányainak s oly sok hiányokat és mulasztásokat most pótolhat.

Mert meg kell említenünk, hogy épen ezen vidéken s le egész csaknem Acapulcoig már közel 20 év óta pap nem volt, sőt a legközelebb felföldről ide járó indusok sem láttak már évek óta papot s így igen sok felnőtt indus volt a nép közt, ki megkeresztelve sem volt s sokan évek óta mint férj és feleség együtt éltek, a nélkül hogy az egyház megeskedhetne volna őket. Bér-málva pedig ugyszólván senki sem volt s ezen szentség kiosztására is vállalkozott a padre barátunk, mert ezen válságos időkben s a kevés és roppant távolságokra lakó püspökök nem végezhetvén ezen őket illető funkciót, fel volt hatalmazva Mexikóban csaknem minden felszentelt pap a bér-málási szentség adminisztrálására is.

Igy a padre asztalához ült, kinyitotta könyveit s bejegyezte mindazokat, a kik összeeskedtetni, kereszteltetni, vagy bér-máltatni óhajtottak s minthogy az egyház szokásai és követelményei szerint compadre, vagyis keresztatyja és bér-máló atya is szükséges engemet és Maillon barátunkat is szabadon felhasznált és beírt a könyvekbe, úgy hogy én több száz indusnak lettem kereszt-atyja és bér-máló atya s egyes esetekben ahol az illető nem volt képes az illető taxát lefizetni, ezt nekem kellett fiam helyet teljesíteni; de mondhatom nem sok ily eset fordult elő, mert többnyire minnyájan fizettek, sőt a legtöbben igen bőkezűleg, négy-ötszörösen is. Úgy hogy estve a padre elérékenyülve és könnyezve dicsekedett, miként életében még soha sem volt oly gazdag mint ma, több mint 600 dollárt bevett, a mit oda is adott Maillonnak, hogy vegyen azon is gyapotot s adj a neki majd vissza Colimában, mert ő nem is merne hazautazni ily rengeteg vagyonnal személyén.

Másnap reggel aztán s míg ottan voltunk naponta egy e célra épített óriási levélszin alatt a padre misét mondott hiveinek s mise után keresztelt eskedtetett és bér-mált. Magával hozott ő két ládában ezen funkciókhoz szükséges mindenfélét s délután

minden nap ki volt téve égő lámpások közt a szentség is, mely előtt térdre borulva folyton igen sok indus, leginkább nők imádkoztak — s délutánonként akik akartak megis gyonhattak s ilyenek a másnapi mise alkalmával megáldoztak, de ezek kevesen voltak, alig négyen vagy öten naponta s úgy látszik a szerény egyszerű emberek, meg voltak győződve, hogy bünt nem követtek el.

Az indusok jól el voltak látva gyapottisztító gépekkel, melyek, ha nem is voltak oly tökéletesek, mint az amerikaiak, a célnak tökéletesen megfelelték s volt több gyapot sajtoló készülékük is, melyben a tiszta gyapotot 75 kilogrammos bálókba sajtolták s maguey szövetekbe varrták.

Oda érkeztünk után másnap már elindult Maillon ily bálókkal megrakott 50 öszvére Colimába, s azután is naponta 50 öszvér indítottatott utnak.

A San-Juan folyóra a tengerről nem haladhat be semmiféle hajó a nagy hullámcsapás és kiterjedt zátonyok miatt, azonban egy órányira alább egy igen biztos kis horgonytér létezik, az úgy nevezett San-Helmó, hol kisebb hajók mint Schoonerek és Salupok a száraz évszakban biztosan horgonyozhatnak, és canoek segítségével rakodhatnak. Ottlétünk alkalmával is volt a horgonytérén több ily kis hajó és mindnyája rakodott gyapottal, a Tepici nagy gyapotszövet gyár számára.

Ezen hajók San-Blas kikötőbe viszik a gyapotot s onnét öszvéreken szállítják tovább Tepicbe. Egy Dr. Journé nevű honosított francziának volt ottlétünk alkalmával két nagyobb hajója San-Helmóban s Maillonnak szintén két kisebb hajója, melyek hasonlóképen rakodtak gyapottal.

*   *

Időm legnagyobb részét vadászattal töltöttem el, a San-Juan folyó partjain, s különösen ennek árterületein nagy kiterjedésű s óriási fákkal borított mély erdőségek terülnek, másrészt San-Helmo felé magasabb bár, de szintén nagy mérvű őserdők léteznek s mindezek szakgatva vannak helylyel-közzel apróbb tavakkal és holt vizekkel, melyek a folyó egykori medreiből maradtak fenn s ezek környékei különösen igen bővelkednek az ottan előforduló mindenféle vaddal s melyek igen megközelíthetők, mert vajmi ritka eset az, hogy azokat valaki e vidéken üldöznék.

Igy én ott mulatásom ideje alatt elláttam asztalunkat változtatott vadakkal, de természetesen ez csak mellékes cél volt,

mert én első sorban gyűjteményt szereztem össze, s így egyáltalán mindenféle állatot kézrekerítettem a mi utamba akadt s lőttem apró madarakat is, melyeket aztán napközben a legnagyobb melegségben rendeztem, és készítettem ki, hogy elszállíthatók legyenek.

Vizen és szárazon egyaránt érdekes tér nyílik ottan a vadászatra, mint épen megjegyeztem az állatokat senki sem zaklatja, nem félnek az embertől s nem is igen ismerik még a puskát.

Mindjárt megérkezésünk után való napon lementem egy pár indus fiu kíséretében a folyó torkolatához, A viz alacsony lévén, mindenütt egész a tengerig nemcsak száraz, de a szárazság miatt össze-vissza repedezett magas parton haladtunk, rengeteg bozótok közt. Néhol a part alacsonyabb volt s ily helyeken mindenütt számos alligátor sütkérezett a part iszapjában s a mint közelébe jöttünk, tüstént a vízbe bukott, de ily helyeken mindenütt oly bódító pézsma szagot hagytak maguk után, hogy néhol csakugyan az embernek be kellett fogni az orrát, hogy el ne szédüljön.

Dörgő moraj jelezte a tenger közellétét, s nemsokára oda is érkeztünk, hol a folyó kifolyása a tenger kizúduló hullámaival folytatja az erős küzdelmet s nagy csapásokkal s óriási magasságba korbácsolt hullámcsapásokkal törekszik visszanyomni a folyót, mely azonban feltartóztatlanul előre nyomul s a tenger vizeiben szétárad s folyton tért foglal. Világosan lehet látni a folyó iszapos sárgásbarna vizét a tenger smaragd zöld vizében, egy hosszú benyuló szalag formájában s jobbról-balról nagy piszkos foltokban — a meddig csak a szem elláthat.

A torkolatnál igen sok kisebb és nagyobb zátony létezik, melyek néhol egy pár méter magasságban is kilátszanak a vízből s ezek némelyike a szárazfölddel kapcsolatban van s egy pár ily fővénnyelven ki is lehet menni a tengerre, hol érdekes és izgató látvány terül el az ember szemei előtt.

A vizek csapkodó és dörgő küzdelmébe belevegyül az ezer és ezer vizi madár sáppogása, káromása és minden képzelhető zaja, ezek felrezzentetvén és háborgattatván a zátonyokon élvezett nyugalmaiból, siketítő zajt támasztanak, kerengnek a léghen. s más és más zátonyra telepednek, míg a puska durranására újra felkavarognak s látva a szárnyasok sánta vagy holt madarakat a fővényen, nem képzelhetik el, mi történt körülöttük.

Mindenféle sirály, pelikán, ibisz, flamingó, gém, avocet, curlov, parti és füttyülő szalonka oly képzelhetlen sokaságban

van itten, hogy az ember nem tudja melyikre lőjön s 1 óra alatt lőttem is annyit, hogy felét sem vihettük haza magunkkal, ott hagytuk az alligátorok számára.

Mindenütt az egész vidéken igen sok penelope és hokkó is található. Ezekhez férni igen könnyű, mert noha napközben árnyékos fák ágain szoktak pihenni és üldögelni, a hol az ember őket nem láthatná meg, a legkisebb zaj közeledtére oly zajt szoktak ütni, hogy az ember aztán a fák alá megy. Ilyenkor meg kíváncsian nyujtogatják nyakukat az ember felé, nézve a jövevényt nagy kíváncsisággal. S ha egyet lelövünk, fellebb és felebb szállnak, míg csak nagyobb pusztítás nem történt a csapatban.

A rizs földekben és a kukoriczában nagy károkat tesznek ezen madarak, mert össze-vissza szabdaltják a kalászeket és csöveket s sokkal többet kifosztanak, mint a mit megesznek, noha a rovarokat is igen szeretik s magam is többször láttam esteli les alkalmával, a mint a szecsköket fogdosták és látszó nagy étvágygyal lenyelték. A bananákat is nagyon szeretik.

Az ostoba madarak sokhelyütt udvarban is tartatnak, mert könnyen megszelidíthetők. Azonban mint házi állatok nem igen költenek, ilyesmi a legnagyobb ritkaságok közé tartozik. A madarak húsa kitünő, hasonló a pulyka húshoz, különösen a bokkoé, míg a chachalaka vagyis penelope húsa inkább a fázánhoz hasonló.

Mindkét nemből e vidéken több faj található, én magam kétféle chachalakát és háromféle hokkót gyűjtöttem.

Galambféle szintén igen sok van, ezekre különösen haragusznak az indusok, mert rendkívül pusztítják a rizsföldeket.

Előfordul a vidéken a rendkívül díszes tollazatú kisebb amerikai pulyka is, a *Meleagris ocellata*, én azonban ezt nem lőttem, de láttam egy udvaron négyet szelidített állapotban.

Az erdőségeket különösen élénkitik a trogonok és rendkívül hosszú farkú szajkok, úgy a számos éneklők, melyek színeikkel igen feltűnő látványt nyújtanak, míg a mély sötét rengetegben sokféle harkály és különösen kakuk tűnik fel leginkább.

Az itteni madárvilágban igen érdekesek többféle búbasasok és karvalyok s két rendkívül érdekes dögön élő madár, melyek egyike a *Sarcöramphus Papa*, a keselyük legszebbike, piros, narancssárga és indigó kék fejjel és nyakkal, a másik a *Polyborus tharus*, mely tulajdonképen az ölyvek közé

tartozik, de azért az előbbiekkal közösen és a legnagyobb barátságban fogyasztják el a dögöket s azért mindkét madarat igen nagy becsben tartják s védelmezik is minden igazolatlan bántalmazás ellen.

Oly szelidek itten ezen madarak, hogy az utcán tömegesen sétálnak az emberek közt szedegetik a hulladékokat, vagy a házak tetején üldögélnek s nagy érdeklődéssel nézegetik, mi történik körülük az utcán. Többször amint a verandán ültem s a lőtt madarakat készítettem, körülöttem sétáltak és várták, míg egy-egy madár hulláját nekik adom, mit szárnyverdesve örömmel fogadtak el, s tüstént ketten-hárman neki estek s barátságosan egymásközt megosztották.

Azt mondták nekem, hogy a vidéken tapirok is fordulnak elő, én azonban egyet sem láttam egész nyugati Mexikóban s nem is hiszem, hogy ezen állat ily magas fok alatt előfordul. Emlősök közül őz, többféle nyúl, róka, kougár, jaguár és hiúz fordul elő, azontúl igen számos és szép mókus faj.

A hüllők közt többféle csörgő kigyón túl, igen feltűnő több faj iguána, melyek közt egyik néha 1 méternél hosszabb példányban is látható, ezek odus fákban laknak s a lakosok megesszik, magam is kóstoltam különféle módon elkészítve, de mindenképen igen izetlennék találtam s kevésbé élvezhetőek.

A másik feltűnő állat a hüllők közt a *Phrynosoma*, mely köves, puszta vidékeken található, Ez egy békaforma gyík vagy ha úgyetszik gyíkforma béka (népiesen magyarázva,) barnás szürke színű, veres foltokkal s egész teste fődve van pikkelyekkel és magas tövisekkel, fején pedig — a fajhoz képest — két, három vagy 5 szarva van. Külömben rettenetes és ijesztő kinézésükkel egész ellentétben igen ártalmatlan, szelid és kedves kis állatkák, könnyen meg hagyják magukat fogni s ha az ember tenyerére teszi az állatkát, ottan felfújja tokáját s az embert egészen barátságosan nézegeti, nem képzelhetvén el, hogy tulajdonképpen hová került ő? s hogy voltaképp mi csodálni való van rajta?

Az itteni vízi vadászat is rendkívül érdekes, különösen a holt vizeken, melyek nagyjából borítva vannak sokféle vízi lapuval, sulyommal, vizitökkel és hinárféle növényekkel, de a melyek közt mindenütt kényelmesen lehet canoeval keresztül hatolni, mert ezek a vizek többnyire mindenütt mélyek s a nő-

vény lazán lévén a vízben, a canoe mindenütt akadály nélkül csúszhat el fölöttük.

Kiváló és feltűnő zoologiai jellege ezen tavaknak a sokféle Fulica és Podiceps féle buvártűk, de különösen két Pophyrion tyuk, melyek egyike koráll piros, a másik pedig narancs csőrű s mindkettő indigó kék színű. Néha ha reggel vagy este ily tóhoz érkeztem az egész vízszíne elvult borítva ezen madarakkal s rendkívül meglepő és kellemetes látványt nyújtott. De még feltűnőbb jellege ezen vizeknek a számtalan Para, ez tudvalevőleg szinte egy kis vitzűk féle szárnyas, vereses barna testtel halvány zöld szárnyakkal s homlokán egy mozgatható narancs sárga paizsal, lábain pedig igen hosszú ujjakkal és körmökkel van ellátva, melyek segítségével a leggyöngébb hínár tetején a legnagyobb könnyűséggel futkos s pedig villámgyorsasággal — ilyenkor szárnyát lebegteti, hogy el ne merüljön s a homlokpaizst felemeli s úgy futkos s gyakran a gyenge hínárszálakon két him szembe áll s egymással mintegy párbajt küzd.

Egy Canchroma vagyis kanalas csőrű madár szinte nagyon jellemző része ezen vízi faunának, mely nagy mennyiségben lakik ottan, aztán egy nagy kopaszfejű ibis vagyis tantalus, — s itten láttam szabadban s nagy mennyiségben a nálunk szelidített és házi szárnyas minőségben ismert pézsma kacsákat, melyek vad állapotban tagadhatatlanul sokkal szebbek, aranyzöld szárnyaik s élénk piros arczaik rendkívül feltűnőkké teszik őket. Igen nagy és nehéz madarak ezek, amint tudjuk s nem kis izgatottságba jó a vadász, mikor röptében meglövi s a nehéz test a vízbe zuhan. Különben könnyen lőhetők, mert senki sem zaklatja őket, nem félnek az embertől s így igen könnyen megközelíthetők, — a lövés után pedig csak néhány lépésnyire röpködnek s ismét nehézkesen leszállnak s uszkálnak mintha semmi sem történt volna. Az érett rizsben ezek is sok kárt tesznek, mert fiaikat százanként kivezetik estenként ezen földekre s hihetetlenül összepocskolják az érett kalászatokat.

Tíz napi ottmúlásunk után egy kis két-tonnás salupon Manzanillóba vitorlázunk minden feltűnő esemény nélkül s a Lauriából oda küldött lovakon Colimába is szerencsésen visszaérkeztünk, mindhárman tökéletesen kielégítve utazásunk eredménye által, habár mindhármunk célja egészen különböző irányú volt.

XÁNTUS JÁNOS.

STANLEY ÚTJA EMIN PASÁHOZ.

II. ű, szószerinti fordításban közöljük itt az angol eredeti után azt a levelet, melyet Stanley angolországi barátjaihoz intézett:

Egy rövid sürgönyt, mely tudtul adja, hogy Emin pasának átadtuk az első segélyeszközöket, futár által küldöttem önnek a Stanley-vízesésektől, egyszersmind levelet is Tippu-Tibhez, annak a kerületnek arabs kormányzójához, még pedig f. hó 17-én, épen három órával az előcsapattal való találkozásunk után. Most szándokom önnek elmondani bevonulásunk történetét 1887. június hó 27-től kezdve.

Thambuga mellett az Alsó-Aruviminél épen a vízesések alatt árkokkal és pallisádokkal körülvelt táborni ütemet, Barttelot Ödön őrnagyot, törzstisztjeimnek legidősbbit, kineveztem parancsnokká s mellé Jaminson J. S. urat, egy önkéntest, rendeltem. Miután az összes legénység és podgyász Boloboból Stanley-Poolba érkezett, Troup, Ward és Bruny uraknak kötelességök volt Barttelot őrnagynál szolgálatra jelentkezniök, azonban elutazásom előtt Barttelot őrnagynak adott utasításaim értelmében semmiféle nagyobb műveleteket nem kellett foganatosítani, mielőtt Jaminson, Troup és Ward urakkal haditanácsot nem tartanak. Barttelot őrnagy csapata 257 embert számlált.

Mivel az őrnagynak meghagytam, hogy önnek a minden egyes tisztnek adott utasítás másolatát elküldje, bizonyynyal tudja, hogy az őrnagynak Jambuában kellett maradnia, míg csak a gőzös a hátrahagyott podgyászszal és legénységgel Stanley-Poolból meg nem érkezik; ha pedig időközben a Tippu-Tib által megígért tehervivő csapat megérkezett volna, Barttelot őrnagynak meg kellett kezdenie az előnyomulást, követve a nyomokat, melyeket az erdőségben, míg csak tartott, égetett fák s táborhelyek tettek fölismerhetővé. Ha Tippu-Tib tehervivő csapata meg nem érkezik, Barttelot őrnagynak, a mennyiben ő a Jambuában való maradással szemben a tovább vonulásnak előnyt adna, az utasításokban jelzett rendeleteket kellett követnie, rövidebb utakat tennie, míg csak én a Nyanzától az ő megszabadítására meg nem érkezem. Az utasítások világosak, félremagyarázhatlanok voltak s — a tiszték szerint is — megérthetők.

A 389 tisztből és legényből álló avant garde 1887. június 28-án hagyta el Jambuát. Az első napon a folyampartokon haladtunk, 12 (angol) mérföldet tettünk és elértük Jankondé nagy kerületét. Közeledtünkkor a bennszülöttek felgyújták a falvakat, s a füst védelme alatt megtámadták a pionnirokat, kiknek a tájat kikutatniok és a falvak előtt felhalmozott akadályokat eltakarítaniok kellett. A harc 15 perczig tartott. A második napon befelé vezető, de azután keletre forduló ösvényt követtünk. 5 napig haladtunk rajta sűrű lakosság közepette. A bennszülöttek minden eszközt felhasználtak, hogy ártsanak, feltartsanak és megsebesítsenek minket, — de mi kiállottuk mindezt anélkül, hogy csak egyikünket is elvesztettük volna. Miután észrevettük, hogy az ösvény utunktól messzire elvezet, éjszakeletre fordultunk s július 5-én újra elértük a folyamot. E naptól kezdve egész október 12-ig az Aruvimi jobb partján haladtunk.

17 napon át folyton tartó vonulás után egy napi pihenőt tartottunk. A huszonnegyedik napon két emberünk szökött el. Julius hóban csak négyszer pihentünk. Augusztus 1-én volt az első haláleset dysenteria következtében s így utunk 34 napon keresztül igen eredménydús volt. De mivel most vadonba jutottunk, mely kilencz napig tartott, szenvedéseink szaporodtak s több haláleset következett be. Ez időtől kezdve a folyam nagy hasznunkra vált, gőzösünk és a csónakok vitték a fáradtakat és beteget, úgy hogy az előrehaladás, ha nem is volt oly pompás, mint az első hónapban, de mégis folytonos vala.

Augusztus 13-án Avisibbába érkeztünk. A bennszülöttek ellenségesen fogadtak s mérgezett nyilaik öt társunktól fosztottak meg. Legnagyobb szomorúságunkra Stairs tiszt épen szíve alatt sebesült meg, a miért egy hónapig betegeskedett. E hó 15-én Jepson úr a parancsnoksága alatt álló gyalogsággal az ország belsejébe hatolva eltévedett és elveszté az irányt. Csak 21-én találtuk meg. Augusztus 25-én értük el Avejeli kerületét, s táborunkkal átellenben volt Nepoko mellékfolyam torkolata.

Augusztus 31-én bukkantunk először egy csapat manyemára, kik Ugarowwa vagyis Uladi Balvuz karavánjához tartoztak, kit azután később Speke egykori tábori szolgájának lepleztek le. E napon kezdődik szerencsétlenségünk, mert én a Kongo-utat választám, hogy kikerüljem az arabsokat, kik embereimet ajándékaikkal szökésre birnák. A szerencsétlen találkozás percétől kezdve három nap alatt 26 emberem szökött meg.

Szeptember 16-án elértük az Ugarowwa pihenőjével szemben álló táborn. Élelmi szereink fogytán voltak, de mert Ugarowwa nagy részt már kizsákmányolt, csak egy napig pihentünk közepében. Barátságot tartottam vele, a mint az csak olyan emberrel, mint ő, lehetséges volt, — mégis 56 embert veszítettem miatta. Az összes sománok inkább Ugarowwánál maradtak, mintsem hogy folytonosan vonuljanak. Így 5 szudánt is veszítettünk, s nálunk való maradásuk biztos halál lett volna rájuk, míg Ugarowwánál némileg fenntarthatták magokat. Ezekért az emberekért csak élelmi szerekre kellett havonta 5 dollárt kiadni — fejenként.

Szeptember 18-án elhagytuk Ugarowwát, s október 18-án értük el a Kilonga-Longa tulajdonát képező gyarmatot. Longa Abed-bin Szalemnek, annak a vén arabnak rabszolgája volt, kinek véres tetteit »The Congo and the Founding of its Free State«-ben lehet olvasni. Ez a hónap szerencsétlenül folyt le s expedíciónknak egy tagja sem — akár fehér, akár fekete, — fogja azt egykönnyen elfeledni. Mikor Ugarowwát elhagytuk, csapatunk 273 emberből állott, miután az eredeti 389-ből 66 embert halál és szökés által veszítettünk s azonkívül 56 beteget az arabs állomásnál letettünk. Midőn Kilonga-Longához értünk, 55 embertől fosztott meg éhség és szökés vegyesen. Leginkább vad gyümölcsökből, gombából és különös nagy bab-alakú dióból éltünk. Abed-bin Salem rabszolgái minden lehetőt elkövettek, hogy az expedíciót szétrobbantsák. Nyílt ellenségeskedéshez hasonló modorral puskákat, főszerelvényeket és ruhaneműket vettek meg embereinktől, úgy hogy távozásunkkor az állomáson kizsákmányolva voltunk, embereink pedig meztelenek. Oly erőtlenség voltunk, hogy nem tudtuk a gőzöst és körülbelül 70 teher podgyászt vinni, — s így a gőzöst, sőt némi podgyászt is, Kilonga-Longánál hagytuk, Parka orvos és Nelson kapitány felügyelete alatt. Ez utóbbi képtelen volt a tovább vonulásra. 12 napi vonulás után elértük Ibwiret nevű bennszülött telepet. Kilonga-Longa és Ibwiri között állapotunk nem javult. Az arabs pusztítások kevés angol mértföld kivételével Ibwirittől kezdődtek. E pusztítás oly tökéletes volt, hogy Ugarowwa és Ibwiri között egyetlen egy bennszülött-kunyhó sem volt; mit Ugarowwa és Abed-bin Salem rabszolgái nem pusztítottak el, azt az elefántok tették tönkre, úgy hogy az egész vidék sivataggá változott. Ibwiriben azonban a pusztítók országán túl voltunk, ott szűzies földünk

volt, s gazdag népességben és élelmi szerekben. Éhségi fájdalmaink augusztus 31-től november 12-ig tartottak. Mi, valamint embereink, szinte csontvázanként le voltunk soványodva. 389 részvevőből csak 171 maradt hátra s ezek közül sokan elveszték reményüket az élethez. Hogy életerőnket helyreállítsuk, pihenőt tartottunk. Embereink elveszték bizalmukat hozzánk; a szenvedések oly szörnyűek, a nehézségek oly számosak, az előttünk levő erdőségek oly végtelenek, hogy nem hitték el nekünk, mikor mondtunk, hogy újra találunk síkságot szarvasmarhákkal, meglátjuk a Nyanzát és a fehér embert. Ugy éreztük, mintha embereinket nyakukat fojtogató lánczképen czipelnők magunkkal. »A sivatagok mögött szűzi talaj fekszik, élelmi szerekkel dúsan ellátva, a hol majd elfeledhetitek a szenvedett keserveket, azért vigan emberek, legyetek férfiak és vonuljunk tovább.« — Kérelmeink és fenyegetéseink süket fülekre találtak, mert éhség- és nyomorban tengődve eladták fegyvereiket, felszerelvényeiket egy kis gabonáért, elszöktek a munióval s teljesen demoralizálódtak. Minthogy kérés, fenyegetés, enyhe büntetés nem használt, halálbüntetéshez nyultam, s a két leggonoszabb gazembert mindegyiknek szeme láttára felakasztattam.

Ibwiriben 13 napig maradtunk, s elláttuk magunkat szárnyasokkal, kecskével, gabnával, édes burgonyával, babbal stb. Böven gondoskodtunk a jövőről. Embereink szinte nyelték az ételeket. Ennek az volt a következménye, hogy november 24-én mikor a Nyanzához visszaindultam, 174 — egyikünket nyíllövés ölte meg, — főleg erős és robustus emberem volt.

Még 126 mértföldünk volt egész a tóig, ez a távolság azonban, föltéve, hogy nem leszünk élelmiszerek hiányában, úgy szólván semmi sem volt.

December 1-én pillantottunk be legelőször a nyílt országba egy domblánczolat ormáról, mely a Pisgah hegygyel összeköttetésben áll, s mely az ígért földre vetett legelső tekintetünk szerint nyerte nevét. December 5-én a síkságra értünk s a holt sötét erdő hátunk mögött elmaradt. Száz napra át tartó folytonos sötétség után itt végre megpillantók a fényes napvilágot, mely minden tárgyat szebbé tett előttünk. Nem hittük el, hogy valaha ily szép zöld fűvet vagy ily szép földet láttunk volna. Embereink viselt terheikkel együtt a szó teljes értelmében ugrándoztak s egymást ide s tova üzték. Ez volt az előbbi expeditiók boldog szelleme, mely ime — hála az égnek! — visszatért. Csak most

mutatkoznék támadó! — bárminő erősre is, hárányt megrohanó farkasokképen támadtak volna embereim a nélkül, hogy megszámlálták volna ellenségeiket. Az erdőben rabszolgákká fajultak, mintán Kilonga-Longa arabs rabszolgái kifosztották őket.

Másodikán elértük a hatalmas törzsfőnöknek, Mazamboni országát. A tág terjedelmű kerületben úgy el voltak szórva a falvak, hogy nem maradt más hátra, mind a falvak és mezőségek között átvonulni.

A kerület közepén sok falun áthaladva, december hó 9-én délután 4 órakor egy halomra akadtunk, melyet aztán el is foglaltunk; biztos táborát ütöttünk, a mily gyorsan csak fejszéinkkel a fa anyagot beszerezhattük. A halomról-halomra tovább terjedő harci láрма szörnyű volt s az ellenség mindenfelől száz számra gyülekezett, harci kürt, dobok komoly csatára hívtak minket. A nagyon merészen előnyomuló bennszülötteket könnyű szerrel vertük vissza, még tehenre is tettünk szert, úgy hogy most először ettünk marhahúst, amióta az Oцеáánt elhagytuk. Az éj csöndesen lefolyt, mivel mindkét fél a reggelre készült. A bennszülöttek kilétünkre voltak kíváncsiak s mi szívesen tudtunk volna meg közelebbit, arról az országról melynek lakossága az expeditiót végveszélylyel fenyegette. Órák multak, mialatt mindkét fél tisztességes távolban maradt. A bennszülöttek tudtunkra adták, hogy ők Ugandához tartoznak, Katta-Regga igazi uralkodójuk, Mazamboni csak helyettese. Végül elfogadtak tőlünk ruhadarabokat és rézrudakat, hogy Mazamboni királyuknak megmutassák, kinek feleletét másnap kellett megkapnunk. Addigra minden ellenségeskedés megszűnt.

Végre szürkült december 11-ének reggel s 8 órakor avval a hírrel leptek meg minket, hogy Mazamboni óhajtja országából való kiűzetésünket. Ezt a proklamatiót siketítő zajjal üdvözölték, a hozzánk szomszédos völgyekből. Ez a szó: »kanvana« a bennszülötteknél békét jelent »kurvana« pedig háborút. Kételkedtünk, de reméltük, hogy fülünk csalódik. Közelebb küldtük tehát tolmácsunkat, megtudni, kurvanát vagy kanvanát kiáltanak-e? »Kurvana!« kiálták s hogy minden kételyünket eloszlassák, két nyilat löttek a tolmácsra. A mi halmunk egy magasabb és egy alacsonyabb dombsorozat közepette volt. Az egyik oldalon 250 yardnyi szűk völgyünk volt, a másikon pedig egy 3 mérföldnyi széles. Keletre és nyugatra hatalmas síksággá vált a völgy. A magasabb domblánczolatot száz és száz bennszülött foglalta el,

kik a síkságra akartak leszállani. Nem volt veszteni való időnk. 40 emberből álló csapat Stairs tiszt alatt támadásra a szélesebb völgybe ment; Jephson urat 30 emberrel keletre küldöttem, egy kiválasztott csapatnak éles történyekkel kellett szemre venni a halomról leszállókat. Stairs tiszt előre hatolt egy mély és keskeny folyamon át és annyi száz beszületett szeme látára is megtámadta a falut és elfoglalta. A lövészek pompásan működtek, a leszálló bennszületteket visszaűzték föl a halomra, míg a visszavonulás vad megfutamodássá nem vált. E közben Jephson úr sem volt tétlen. A völgyön át keletre vonult, visszaűzte a támadókat s tovább haladva sorra foglalta el a falvakat. 3 órakor délután egy bennszületett sem volt látható, kivéve egyetlen egy kis halmot $1\frac{1}{2}$ mérföld távolnyira.

12-én reggel tovább vonultunk s a nap folyamán négy kisebb csetepaténk volt. 13-án egyenesen keletre vonultunk óránként újra megtámadva egész délig. Megálltunk, hogy üdülést keressünk, mi teljesen sikerült.

Egy órakor tovább folytattuk az utat. 15 percz múlva kiálták: »Készüljete a Nyanza látására!« Az emberek zúgolódtak és mondák: »Miért beszél mindig így hozzánk? Nyanza, csakugyan? Nem vagyunk-e síkságon s nincsenek-e előttünk hegyek, melyeket legkevesebb 4 nap alatt tudnánk elérni?!« $1\frac{1}{2}$ órakor előttünk feküdt az Albert-Nyanza. Most rajtam volt a sor, hogy a két-kedőkre piritsak, de midőn kérdeztem őket, hogy mit látnak — annyian jöttek hozzám, hogy kezemet csókolják és bocsánatot kérjenek, hogy szóhoz se juthattam. Ez volt jutalmam. A hegyek — úgy mondták — az Unyora hegység, illetve annak plateauja Kavalli, az expeditió czélja, 6 angol mérföldnyire volt tőlünk.

5200 lábbal voltunk a tengerszine fölött és az Albert-Nyanza 2900 lábnyira feküdt alattunk. Lábpontunk $1^{\circ}20'$ -ra volt éjszaki szélességben és az Albert-Nyanza déli vége 6 angol mérföldnyire terült el innen. Épen a jobb oldalról volt alacsony sík partjának minden emelkedése fölismerhető és az Albert-Nyanzába délnyugatról befolyó Semliki mintegy ezüst kigyó tűnt fel a tiszta mélységben.

Rövid pihenő után, mely alatt kéjelegve legeltettük szemünket, megkezdtük a nehéz leszállást a sziklás úton. Mielőtt még a hátsó csapat 100 lábnyira leszállt volna, a plateau lakossága már kijött utána. Ha a bennszülettek a síkságon ép annyi bátorságot és kitartást tanúsítanak mint mostan lettek, úgy akkor komolyan

feltartóztathattak volna. A hátsó csapat egészen az Albert-Nyanzaig állandó működésben volt. A fennsík alatt táborot ütöttünk s az aneroidok 2500 lábat mutattak a tenger színe fölött. Az éjben kísérletet tettek; hogy megtámadjanak, de őrségünk egymaga is el tudott banni a támadókkal. 14-én reggel 9 órakor Kakongó nevű faluhoz értünk, mely az Albert-Nyanza délnyugati oldalán fekszik. Három órát töltöttünk itt el avval, hogy magunknak barátokat szerezzünk, — de sikertelenül. Nem akarták megengedni, hogy a tóhoz menjünk, mert féltek, hogy megijesztenők a szarvasmarhákat. A bennszülöttek a velünk való vértestvériességről sem akartak tudni semmit sem, mert még sohasem hallották, hogy a tónak nyugati oldaláról jó emberek jöttek volna. Nem akartak tőlünk ajándékot elfogadni, mert nem tudták, kik vagyunk. De ivóvizet hajlandók voltak adni, sőt a Nygan-Sassic felé vezető utat is megmutatták. Ezen emberektől megtudtuk, hogy hallották ők, van Unyoroban egy fehér ember, — de sohasem hallották, hogy a tótól nyugatra is vannak fehér emberek, — a tavon pedig sohasem láttak gőzöst. Okuk nem volt viszálykodás megkezdésére, a népség udvarias volt, de nem engedtek minket közeledni. Megmutatták tehát az utat, mely pár mértföldig követtünk, azután úgy félmérföldnyire a tótól táborot ütöttünk. Helyzetünket abban a világításban néztük, a minőt a kakongó bennszülöttekkel folytatott értekezésünk arra vetett. Futárim Zanzibárból nyilván nem érkeztek meg, mert akkor Emin pasa, amint sejtem, minden esetre fölkereste volna két gőzösével a Nyanza délkeleti partjait, hogy a bennszülötteket jövetelünkre elkészítse. Gőzösöm Kilonga-Longában volt 190 mértföldnyire. Csónakot nem kaphattunk, s hogy ilyen erőszakkal szerezzek, minden ok nélkül a viszályra, azt nem engedte lelkiismeretem. Fák, melyekből csónakot lehetett volna készíteni, sehol sem voltak s egészen Wadelaiig nagy út volt egy oly megcsappant expedíciónak, mint a mienk. Az öt harczi napon a fennsíkron öt láda patront fogyasztottunk el, úgy hogyha ezek e harcok így folytatódának, egy hónap alatt vége lett volna egész felszerelésünknek. Más terv nem jutott eszembe, mint visszatérni Ibwi-ribe, ott építkezni, embereket küldeni Kilonga-Longába a gőzöser, az épületben a vonulásnál szükségtelen dolgokat eltenni, s az ott hagyott legénységgel gabnát természetelni számunkra; az expedíció pedig azután újra az Albert-Nyanzaig visszamegy, hogy a gőzössel Emin pasát keresse. Ez volt a terv, melynek kivitelét tisztjeimmal elhatároztam.

15-én a hajdani Kavali felé vonultunk a tó nyugati oldalán. Kavalit évekkel ezelőtt elpusztították. Egész délután 4 óráig követtek minket a Kakongo lakosok. néhány nyilat lőttek a tábor felé, s ép oly gyorsan, a mint jöttek, el is tűntek. 6 órakor este megkezdettük az éjjeli vonulást és tíz órakor este elértük a plateau nyergét, míg a Kakongó bennszülöttek a plateaura követtek minket. Egy haláleset és egy megsebesülés történt a felvonulásnál.

Január 7-én ismét Ibwiriben voltam s néhány pihenő nap után Stairs tisztet 100 emberrel Kilonga-Longoba küldöttem a gözösért, az ottani felszerelvényekért, nemkülönben Dr. Parkeért és Nelson kapitányért. A tisztek felügyelete alatt maradt 38 betegből csak 11-et hoztak hozzánk, a többi megszökött és elhalt. Miután Stairs mindezekkel megérkezett, elküldöttük Ugarowwaba, hogy az egészségeseket elhozza. 39 napot adtam neki. Csakhamar, miután elment, gastritist s karomon sebesedést kaptam. Egy hónapig ápolt gondosan Dr. Parke, újra magamhoz tértem s miután már 47 nap lefolyt, ápril 2-án fölkerekedtem az Albert-Nyanza felé, Jephson, Dr. Parke urakkal. Az egészségét visszanyert Nelson kapitány távollétünkben a 43 emberrel védelmezett Fort Bodo parancsnokává lőn kinevezve.

Ápril 26-án újra elértük Mozamboni országát s ez alkalommal Mozamboni hajlandó volt velem vérszövetséget kötni. Habár e második látogatásom alkalmával 50 fegyverrel kevesebbem volt, Mozamboni példáját minden törzsfőnök követte az Albert-Nyanzáig, úgy hogy minden nehézséget elhárítottunk utankból. Élelmiszereket ingyen és nagy mennyiségben adtak, különösen szarvasmarhát, kecskét, bárányokat és szárnyas állatokat oly nagy mennyiségben, hogy embereink valóban fejedelmileg éltek. Egy napi úttal távol a Nyanzától jöttek a Kavali bennszülöttek, s elbeszéltek, hogy egy fehér ember »Matteja« főnöküknek egy fehér csomagot adtak, hogy az nekem, ama fehér ember fiának, átadja. Kérdezték, valjon követem-e őket? Én azt feleltem: »Igen, holnap! S ha igazat szóltatok, gazdagokká teszlek benneteket«.

Az éjt nálunk töltötték, s beszéltek nekünk csodálatos dolgokat emberekkel megtelt hajókról, melyek olyan nagyok, mintha szigetek volnának, — úgy hogy világossá lett előttünk, hogy a fehér ember nem más, mint Emin pasa. A legközelebbi napon a Kavali törzsfőnökhöz értem, a ki nekem átadta Emin

pasának fekete amerikai viaszosvászonba csavart iratát. Ez utóbbiból kitűnt, hogy Emin pasa a bennszülöttek között elterjedt hír folytán, hogy a tó déli végén fehér embert láttak, fölkerekedett egyik gőzösével, hogy kutasson, de nem tudott megbízható hírekre szert tenni, minthogy a bennszülöttek nagyon félnek Kaber-Reggától, az Unyora fejedelmétől s minden idegent vele hoztak összefüggésbe. De Nyamsassi főnök felesége egyik bennszülött szövetségesének Mrgonak elbeszélte, hogy minket Mruzumában Mozamboni országában látott. Kér tehát a maradásra, bárhol is legyek, míg összeköttetésbe nem kerülhetünk. Az aláírás »Emin« volt és márczius 26-ról volt keltezve.

A legközelebbi napon ápril 23-án elküldöttem Jephson urat erős csapattal, hogy a gőzöst a Nyanzára hozza. Ápril 26-án látta meg a hajólegénység Mtwa állomást, a legdélibb pontot, mely Emin pasáé, hol Jephson urat az egyiptusi őrség vendégszeretően fogadta. A legénység mondja, hogy egyiket a másik után ölelték meg, sehol sem lettek nagyobb figyelemben részesítve, mint itten, hol testvérekül bántak velük.

Ápril 29-én ismét elértük azt a táborhelyet, melyet már december 16-án elfoglaltunk, s nevezett napon délután 5 órakor megpillantám a khedive gőzöst, mely talán 7 angol mértföldnyire volt s felénk közelgett. Csakhamar 7 óra után elértek táborunkba Emin pasa, Signor Casati és Jephson úr, hol őket mindannyian a legszívésebben üdvözlöttük.

A következő napra jobb helyre tettük táborunkat, a Nyamsassie fölött körülbelül 3 mértfölddel, hol Emin pasa is tábort ütött s hol május 24-ig együtt maradtunk. A nevezett napon elhagytam őt, de vele maradt Mr. Jephson, 3 szudáni s 2 zanzibári szolga, míg az ő irregularis csapataiból engem elkísért 3 ember és 102 mádi bennszülött, mint tehervivő. 14 nappal később Fort Bodoban voltam. Itt volt Nelson kapitány és Stairs tisz, kik közül az első ápril 2-án, 22 nappal később, miután őt a tóhoz küldöttem Ugarowwától visszatért, de 56 embere közül csak 16-ot hozott. A többi — fájdalom! — meghalt. 30 futárom, kiket Barttelot őrnagyhoz küldöttem, márczius 16-án jó karban kerekedtek föl Ugarowwától Jambuába. Fort Bodo virágzó állapotban volt, 10 hold föld művelés alá került.

Junius 16-án hagytam el Fort Bodot, hol Stairs tisztet hagytam hátra parancsnokul 111 zanzibárilal s Emin pasának emberei közül 101-et rendeltem alája. Alparancsnok Nelson ka-

pitány, az orvos Dr. Parke volt, az őrségben 59 fölszerelt lövésze. Ily módon minden tisztemtől megfiosztottam magamat, hogy lehetőleg kevés podgyász, élelmiszer és orvosság legyen terhemre, melyeket el kelle vinnem, ha európaiak voltak velem. Azon felül minden egyes tehervivő nélkülözhetetlen volt a Barttelot őrnagynál hátrahagyott podgyász számára. Julius 24-én elértem a Kilongalóngát s július 19-én Ugarowwa állomását, mely el volt hagyatva. Miután Ugarowwa annyi elefántesontot gyűjtött a kerületben, a mennyi csak lehetséges volt, körülbelül három hónapja a folyamánál le felé vonult. Az elvonulásnál minden egyes tehervivő Bodoból vagy hatvan font gabnával indult el, úgy hogy akadálytalanul haladhattunk a vadonban.

A mint csak lehetséges volt, gyorsan vonultunk a folyam mentén le felé s folyvást vártuk a követeket, kik naponta 10 dollárt kapván, nagyobb utakat voltak kötelesek tenni, vagy pedig, hogy esetleg találkozzunk Barttelot őrnagygyal, nagy tehervivő csapat élén s boldog reményekben ringatódtunk, amint célunk felé közeledtünk.

Márczius 10-én utólértük Ugarowwát 58 csónakból álló hatalmas csapatjával s meglepetésünkre úgy találtuk, hogy tehervivőink száma 17-re csökkent, a kik szörnyű jelenetekről és veszélyekről beszéltek, melyeket csak egy hajszálnyira kerültek el. Hármat közülök agyonütöttek, kettőt sebek gyötörtek és a többin, öt kivételével, a vető dárda nyomai látszóttak. Egy héttel később, augusztus 17-én megtaláltuk az expedíció hátrahagyott részét Bundya, vagy a mint az arabok elrontották, Unarye nevű községben. A sövény kapujánál egy fehér ember állott, kit kezdetben Mr. Jamesonnak tartottam, de közeledtemkor Mr. Bonnynak ismertem föl, ki feladta orvosi praxisát a hadseregben, hogy minket kísérhessen.

- »Nos kedves Bonny, hol van az őrnagy?»
- »Halva uram! egy hónappal ezelőtt manyemák lőtték meg.«
- »Jóságos Isten! És Mr. Jameson?»
- »A Stanley-vízeséshez ment, megkísérteni, ha Tippu-Tibtől legénységet kaphat-e.«
- »És Mr. Troup?»
- »Betegen hazatért!»
- »Hm! S hol van Mr. Ward?»
- »Bangalában uram!»
- »Uram Isten! ön az egyedüli fehér itt?»
- »Igen uram!»

A hátrahagyottakat szomorú állapotban találtam meg. 257 emberemből csak 71 volt meg, s mikor megvizsgáltam őket, csak 52 volt szolgálatra alkalmas, de ezek is kísérteteknek néztek ki. Az előcsapat Jambuából egész Bundyáig, a vonulást 16 nap alatt tette meg daczára a bennszülöttek ellenállásának, a hátrahagyottaknak ugyanazon távolságra 43 nap kellett. Mr. Bonny jelentése 13 hónapról és 20 napról, melyek elmúltak, mióta Jambuát elhagytam, szerencsétlenségek, halálesetek és szökések szakadatlan láncolata. Hiányzik arra bátorságom, hogy részletekbe bocsátkozzam és nincs időm reá, mert Bonny uron kívül senkim sincsen, ki az expedíció szervezésében segélyemre volna. Sokkal több terhünk van, mint a mennyit elszállítani lehet, míg másrésről a legszükségesebb dolgok hiányoznak. Például Jambuát nagyon csekély felszereléssel hagyta el csapatom, én pedig ruházatomat, más tárgyaimat a tisztek felügyelete alatt hagytam hátra. Deczemberben jött pár szökevény az előörsből Jambuába, s elterjesztették halálom hírét. Nem volt ugyan náluk írásbeli jelentés, de a tisztek hajlandóknak látszottak, hogy e hír ténynek vétessék és januáriusban tanácskozás alkalmával Mr. Ward indítványozta, hogy utasításaimat érvényteleneknek nyilvánítsák. Az egyedüli ki ezt ellenezte, úgy látszik Mr. Bonny volt. Így személyes felszerelvényem, orvosságok, szappan, gyertya és élelmiszerek, mint fölösleges dolog, a Kongón leküldettek. Én tehát, miután azt a roppant személyes áldozatot hoztam, hogy őket ellássam, meztelenül s az Afrikában legszükségesebb tárgyaktól megfosztva állok. Még különösen hátramaradt két kalap, négy pár csizma, egy flanel blouse s most szándékom evvel az igazán afrikai felszereléssel Emin pasához visszatérni s Afrikán keresztül átvonulni. A szegény Livingstone, mikor megtaláltam, teljesen el volt rongyolódva, most pedig az akkori segítő van rongyokban. Szerencsére egy tisztem sem fog irigykedni, az ő felszerelvényeik teljesen érintetlenek, — hiszen csak az én halálomat híresztelték. Megjegyzem, hogy csak 82 napra volt szükségünk Albert-Nyanzától Bandyáig és 61-re Fort Bodótól. A távolság nem nagy, de az emberek okoznak nehézségeket. Nyanza felé való vonulásunkban úgy tetszett, mintha az volna nehéz föladatunk, hogy őket magunkkal czipeljük, vissza felé mindegyik ismerte az utat, s nem volt szüksége buzdításra. Nyanza és e között csak 3 embert veszítettünk, egy elszökött. 131 zanzibárit hoztam ide és 59-et hagytam Fort Bodoban, összesen 190-et

379 emberből. Veszteség tehát 50 százalék. Jambuában hagytam 257 embert, ebből van 71, ezek közül 10 kórágját nem hagyja el soha többé; — veszteség tehát több 27 százaléknál. Mutatja, hogy ha az ntazás fáradalmi az előcsapatokat nagyon is igénybe vették, de a halandóság mégis kevesebb volt, mint Jambuában. Azok, a kik az utazást átérték, jó erőben vannak, míg a hátrahagyott részben soványan és egészségtelenül néznek ki.

Az előbbieken röviden vázoltam vándorlásainkat 1887. június 28-tól; szerettem volna több részletet fölemlíteni, de nincs rá időm, s ezt is az utazással együtt járó sietség, sürgős munka között irom számos megszakítással. De ezen levélből is fog ön bizonynyal képzetet alkotni arról az országról, melyen mi keresztül haladtunk. 160 napon keresztül voltunk erdőségben sötét folytonos erdőben. A füves részekben 8 nap alatt átjutottunk. Az erdő határai a fübelepte ország szélén jól vannak markirozva. Éjszaktól délre az erdőség Nyangvetől egészen a Montbuttu déli határáig terjed, keletről nyugatra átöleli az egész területet Kongótól az Aruvimi torkolatánál körülbelül 29° K—40°-ig. Hogy mennyire terjed az erdő Kongótól nyugatra, azt nem tudom. A teljesen erdővel borított terület mennyisége 246,000 □ angol mérföld. Kongótól éjszakra Upoto és Aruvimi között az erdő további területe 20,000 □ angol mérföld.

Jambua és Nyanza között öt nyelvre bukkantunk, melyeknek utolsóját Wanyoro, Wonyánhosi, Wanya Quanda, Wanda, Karangve és Vkereve lakosai beszélik. Az ország a fennsík hátától kezdve a Nyanza fölött lassanként esik a Kongó felé és pedig 5500 láb magasságtól 1400 lábnyira a tenger színe fölé. Utunktól keletre és éjszakra a fübelepte földeken keresztül gyakran volt a síkság megszagatva hegygolyók, izolált hegyek és lánczolatok által. Éjszakon nem láttunk földet, mely 6000 lábnál magasabb lett volna, ellenben Nyanzánál ütött táborunktól 50 mérföld távolnyira É. 215°-on láttunk magas, hótető hegyet, mely 17,000—18,000 lábnyi magas volt. Neve Ruvurgori és valószínűleg a Kilimandzsaró riválisa lesz. Nem is vagyok biztos, vajjon nem ugyanaz a Gordon Bennet hegygyel Gambaragarában, bár két körülmény szól ellene: először a hegy fekvése sokkal inkább nyugati mint Gordon Bennet hegy helyzete, a mint én 1876-ban láttam. Másodszor akkor nem találtunk rajta havat. Még egy harmadikat is említhetek t. i. hogy a Gordon Bennet hegy kúpalakú, míg a Ruvurgori hosszúka hegy, ormán csaknem sík, s két lánczo-

lata van, melyeknek egyike éjszak-délre, a másik délnyugatra húzódik.

Csak három bennszülöttre akadtam, kik a tónak déli végét látták. Egyhangúlag mondták, hogy az nagyon széles, de mégsem annyira, mint az Albert-Nyanza.

Az Aruvimi körülbelül 100 mértfölddel Jambua fölött Suhali név alatt ismeretes; a mint Nepokóhoz közeledik. Newoának hívják Nepokóval egyesülve, No-Uelle nevet kap; a Kongótól a 300 mf.-nyire Itirinek nevezik, de csakhamar Iturivá válik, mely elnevezés azután forrásáig megmarad. A Purivizektől 10 perczre a Nyanza hatalmas víztömege tükörként ragyogott szemeink előtt.

Mielőtt leveletem bezárom, engedje meg, hogy foglalkozzam avval — bárcsak nagy vonásokban — mi engem ebbe az országba vezetett: Emin pasával.

A pasának két zászlóalj rendes katonasága van, az első — körülbelül 750 lövész — Duffle, Honyut, Laborét, Muggit, Kivrit, Beddent, Rejafet, Sartja elfoglalva — a másik — 640 ember — Wadelai Fatiko, Mahagi és Msva állomásokat őrzi, a Nyanza és Nilus közötti közlekedési vonalat, mely 180 földrajzi mértföldet tesz. A tartomány belsejében, a Nilustól nyugatra, vagy három-négy állomása van, úgy hogy egészben 14 fölött rendelkezik. E két csapaton kívül tekintélyes számú csapatokba be nem osztott emberei vannak: matrózok, kézművesek, legények és szolgák. »Ha beleegyezem« — ugymond — »hogy innen elmenjünk, hát egészben 8000 emberem lesz.«

— »Ha én az ön helyzetében volnék, egy pillanatig sem gondolkodnám teendőim felől.«

— »A mit mond, teljesen helyes, de annyi asszony és gyermek van velünk, körülbelül 10,000 fő összesen. Hogy lehet ezeket elszállítani innen? Honnan vesszünk annyi teherszállítót?!«

— »Teherszállítók? Teherszállítók? minek?«

— »Asszonyoknak és gyermekeknek. Csak nem akarja, hogy itt hagyam őket? Gyalog pedig nem mehetnek?«

— »Asszonyoknak pedig gyalogolniuk kell, az jót tesz nekik. A gyermekeket szamarakkal szállítsák el, hallom, van vagy 200. Emberei az első hónapban nem mennek sokra, de apródonként belejönnek. A zanzibári nők második expedícióm alkalmával keresztül-kasul követtek Afrikában. Miért nem a fehér nők? Ne féljen, derekasabban gyalogolnak a férfiaknál!«

— »De ezeknek szörnyű sok élelemről kell előre gondoskodni?«

— »Bizonynyal, de van önnek, úgy hiszem pár ezer barma? Ezek húst szolgáltatnak. Az ország, hol átvonul takarmányt és főzeléket nyújt.«

— »Jó, jó holnap többet!«

1888. május 1-én. Pihenő Nsabé melletti táborban. A pasa a sermi khedivétől jó ép 1-kor délután s rövid idő után újra beszélgetünk. Némely érv, mely előbbi vitatkozásunk alatt jött szőnyegre, újra megfordult köztünk. Végre így szólt: »Amit ön nekem tegnap mondott, arra a gondolatra hozott, hogy legjobb lesz innen elvonulnunk. Az egyiptomiak készek reá. Asszonyokon és gyermekeken kívül körülbelül 100 van itt. Ezekről nem tartok. De ha itt is maradnék, örülnék, ha megszabadulok tőlük, mert tekintélyemet aláássák s összevonulási terveimet tönkre teszik. Midőn mondtam: Karthum elesett, Gordon Pasa halva, — azt beszéltek a nubiaiaknak, hogy ezt a mesét én találtam föl, s egy szép napon meglátjuk, hogy a gőzhajók a folyamon feljönnek érettek. A rendes katonaság — első és második zászlóalj — nagyon kételkedő. Itt oly szabad és boldog életük van, hogy vonakodnak a nekik örömet nyújtó országot elhagyni, a minő Egyptom nem lesz számunkra soha sem. A katonák megnősültek, nehánynak háreme van. Nehány irreguláris is velünk jönne és követne. Feltéve, hogy a rendes katonaság ellenkeznek, mit gondol, minő nehéz volna helyzetem? Jól tenném, ha átadnám soruknak? Nem tenném ki mindnyáját végveszélynek? Fegyvereiket, felszerelésüket nekik kellene hagynom, fegyelemnek teljesen vége volna. Viszály keletkezne, pártok jönnének létre. A becsvágyók főnökségre törekednének: s e féltékenységből gyűlölet, vérengzés támadna, míg mindegyik elpusztulna.«

— »Föltéve, ön itt marad, — mi lesz az egyiptomiakkal?«

— »Kérném önt, legyen szives, vigye el magával.«

— »Nos, pasa, legyen kegyes megkérdezni Casati kapitányt valjon részesít-e becses társasága élvezetében egészen a toig; mert feladatunk, neki is segélyére lenni, ha rátalálunk.« Casati Emin pasa által ily választ adott: »Emin kormányzó határozata lesz irányadó nekem is, ha a kormányzó marad, én is maradok. — ha megy, megyek én is!«

— »Nos, pasa, látom itt maradása esetében nagy felelősség háramlik önre.«

Emin mosolygott. E mondatot lefordíták Casatinak s a bátor

kapitány így szólt: »Bocsánat, a mi engem illet, a pasa minden felelősségtől ment, mert saját elhatározásom vezérel.«

Ily módon napról-napra híven jegyeztem fel Emin pasával folytatott beszélgetéseimet, de e kivonat megmagyarázza a leg-szükségesebbeket a helyzet megértésére. Mr. Jephsonnak 13 szudánit hagytam. A csapatoknak pedig üzenetet küldöttem a pasa kérésére, hogy azok előtt felolvassák. Minden dolog egyelőre abba marad, míg csak az egyesült expedícióval a Nyanzához vissza nem térek.

Két hónapra a pasa indítványozta Fort Bodo meglátogatását Jephson úr társaságában. Fort Bodoban a tiszteknek hátrahagytam, hogy az erődöt lerontsák s a pasát a Nyanzához kövessék. Remélem, hogy a Nyanzánál találkozom velük, mert szándokom van, hogy más felé rövidebb úton keresem fel a Nyanzát.

Kész hive

STANLEY M. HENRY.

BERZEVICZY ALBERT UTAZÁSAI

1818—1820.

I.

 magyar utazók díszes sorozatában kiváló hely illeti meg Berzeviczy Albertet, a ki évszázadunk elején bejárta Európa nagy részét s figyelemre méltó észleleteit, gazdag tapasztalatait, a legkiválóbb kulturnépek- s nemzetekről szóló jellemzetes ecsetvonásait egy úti naplóban jegyezte fel, mely a magyar közművelődés terén régóta előkelő szerepet játszó Berzeviczy család levéltárában kegyelettel őriztetik.*

Ez útinaplóból sok tanulságot meríthetünk földrajztörténeti szempontból már azon oknál fogva is, mert ez utazás azon időben történt, midőn a közlekedési viszonyok a jelenlegiekhez képest nagyon kezdetlegesek valának s az utazás nagy nehézségekkel és fáradsággal járt. Megtanuljuk ebből, hogy utaztak az emberek századunk elején, midőn a mai gyors és kényelmes vasuton utazást, posták, társaskocsik, fogadott bérkocsik s itt-ott a gyalog-

* Dr. Berzeviczy államtitkár úr szívesességéből (a ki az Albert nevet éppen naplóírónk tiszteletére nyerte), volt szerencsénk e naplóhoz jutni.

szerrel való utazás helyettesítette; megtanuljuk, hogy minő viszonyokat találtak az utazók azon országokban, melyek magyar szempontból bizonyára nincsenek eléggé kimerítően méltatva. Ezen szempontokat tekintve kétségtelenül megérdemli ez útinapló, hogy a Földrajzi Közleményekben ismertette legyen.

Berzeviczy Albertet, midőn európai körútjára indul, úgy látszik rokonának Berzeviczy Gergelynek nemes példája lelkesítette, a ki a mult század végén bejárván Európa nyugati kulturálmait (Német-, Francia-, Angolországot) majd e század elején (1807) Lengyelországot: széleskörű ismeretekkel és gazdag tapasztalatokkal visszatérve, hazánkban úttörője és megalapítója lett a magyar nemzetgazdaság tudományának.*

Berzeviczy Albert 1818. nyarán (jul. 28.) indul ki ősi udvarházából a sármegyei Berzeviczéről. Két esztendeig utazik s bejárja Magyarország és Ausztria egy részén kívül Olaszországot, Svájcot, Francia- és Angolországot, Belgiumot, Hollandiát s végül Németország nagy részét.

Pest és Bécsen át, a hol 2—2 hetet tölt, Bécs-Ujhelyen, Grácson és Trieszten keresztül, mindenen felett Olaszországba igyekszik, a melynek gazdag kulturája, örökbecsű műemlékei, közel egy évig gyönyörködtetik és táplálják minden szép és nemes iránt fogékony lelkületét.

Olaszország, Európa virágos-kertje, az utazók paradicsoma, annyira ismeretes az útleírásokból, hogy szinte kétkedve nézünk egy újabban napfényre kerülő utಿನapló elibe: tud-e valami újat mondani e leggyakrabban leírt, megénekelt és magasztalt országról?

Berzeviczy Albert naplójában azonban nem csupán az általános útleírások érdekelnek bennünket, hanem első sorban a magyar vonatkozások. Az teszi kétszeresen becsessé naplóját, hogy ő mindenütt magyar szemmel néz, s első sorban a hazánkat érdeklő s a magyar történelmet és irodalomtörténelmet illető emlékeket kutatja és jegyzi fel. A mellett neki, a ki teljesen az európai magasabb műveltség színvonalán áll, a tudomány, a művészet, politika, etnographia s közgazdaság iránt egyaránt élénk érzéke van.

* Nemzetgazdasági első remekiróink. I. Berzeviczy Gergely. Irta Kautz Gyula. Budapest, 1877. (A »Nemzetgazdasági Szemle« 1877. évf. IV. füzet és különlenyomatban.)

Fokozza naplójegyzetei becsét, hogy közvetlenül a napoleoni hadjáratok, a rohamos történeti átalakulások, államok, új dinastiák keletkezése és bukása után utazván: lépten-nyomon a lezajlott nagy világesemények romjaiba és emlékeibe ütközik — s ezek iránt annál fogékonyabb az ő történetkutató szelleme, mert subjectiv érzelmek is fokozzák érdeklődését, a mennyiben épen a napoleoni hadjáratok alatt Olaszország földjén vérzett el testvéröccse, a kinek sírját utazása közben felkeresi és emlékkövel jelölteti meg.

Történetkutató szellemének nyilvánulása, hogy a könyv- és levéltárakban mindenütt magyar vonatkozású könyveket és iratokat keres, és nemes ambícióval törekszik arra, hogy hazája történeti és irodalmi emlékeinek felkutatásával a hazai kultúrának szolgálatot tegyen. Ez a nemes törekvés, a történetbuvár buzgalma ismerteti meg őt Rómában az ott időző József főherczeg nádorral, a ki a vatikáni levéltárba bejuthatást szerez neki s tudományos megbízatásokkal tünteti ki. Naplójának egyik legérdekesebb része ez; a melyből látjuk, hogy dicső emlékü nádorunk mily élénken érdeklődött a magyar történeti emlékek iránt s hogy mennyire tájékozva volt arról, melyik olasz könyv- és levéltárban lehet Magyarországra vonatkozó adatokat találni.

Berzeviczy 1818. szept. 13-ától—1819. jul. 4-éig időzött Itália területén. Járt az Alpok déli ágazatai között, a Tagliamento völgyében, öccse sírját felkeresendő; Velenczében töltött két hetet; bejárta Felső-Olaszországnak majdnem minden nevezetesebb városát. Két hónál többet töltött Rómában (1818. okt. 24-étől decz. 28-áig); látta az örök város és vidéke minden nevezetességét, leírja a nápolyi király és testvére a spanyol ex-király tiszteletére rendezett ünnepélyeket; kiváló érdekességet kölcsönöz római élményei leírásának József nádorral való érintkezése, majd Ferencz császár római látogatásának elbeszélése. — Öt hetet töltött Nápolyban (1819. jan. 1-étől febr. 8-áig); járt a Vezuvon, Herculánium és Pompeji akkor még kevésbé feltárt romjai között. — Jelen volt Nápolyban IV. Károly spanyol ex-király temetésén; leírja Nápoly »magyar korszaki« (Nagy Lajos kora) emlékeit (Endre magyar királyfi, Durazzoi László magyar trónkövetelő és nápolyi király síremlékeit) stb. S általában élénk színekkel rajzolja a század elején divó olasz életmódot, szokásokat, viseletet — s természetesen első sorban a műemlékeket, művészetet stb.

Svájcz utazásának érdekességét fokozza az a körülmény, hogy az egész országot gyalog járta be, öt hét alatt (1819. júl. 4-étől aug. 10-éig), 53 posta mértföldet gyalogolván, mint kitünő és szenvedélyes turista. — A Simplon-on keresztül megy át Svájcba, melynek vadregényes természeti nevezetességei mellett sok mindenre kiterjed figyelme. Solothurnban leírja Kosciuszko életmódját s ottani lakása emlékeit s hagyatékát; Hofwillben a híres gazdasági intézetet és mintagazdaságot, Freibergben pedig Girard minorita és Yverdonban Pestalozzi híres nevelő intézetét s az ősz mesterrel való találkozását és megismerkedését, a ki épen összes műveinek 13 kötetes újabb kiadásán dolgozott.

Franciaországban közel öt hónapot töltött (1819. aug. 10-étől 1820. jan. 5-éig) s ebből négyet magában Párisban.

Angolországban jóformán csak Londonra szorítkozott, a hol másfél hónapon át (jan. 5-étől febr. 22-éig) igen sok szép tanulást merít. A sors úgy akarta, hogy itt is királytemetésen legyen jelen, mint Nápolyban. Ott időzése alatt halt meg III. György király Windsorban, a hová a temetésre (febr. 16-án) ő is kigyalogol (20 angol mértföldnyire 7 óra alatt, s még az nap vissza is indul). Érdekesen írja le a gyászt, a temetést s a tüdőgyulladásban életveszélyesen beteg IV. György király trónfoglalásának czeremoniáit.

Belgiumon és Hollandián keresztül már gyorsabban utazik (febr. 13-ától márcz. 13-áig); sietteté az otthonról még Párisban vett szomorú hír, házának leégéséről s egy cousinjának (Berzeviczy József, a Tivadar atyja) haláláról. De ez alatt az egy hónap alatt sok becses megfigyelést tesz s érdekesen jellemzi a németalföldieket és hollandokat. Brüsszelben egy Corvinát lát, melyet oda Mária királyné (a szerencsétlen II. Lajos király özvegye) vitt magával, de a melyen a hollós czimer le volt ragasztva és elfedve V. Károly czimere által. Waterloonál megnézi a csatatért.

Németországon átutaztában (márcz. 13-ától máj. 10-ig) leírja többek közt Aachenben a Nagy Lajos királyunk által Szent István, Imre, László és szt. Erzsébet tiszteletére építtetett kápolnát, a hová azelőtt Magyarországból is jártak búcsúsok. — Innen a szép Rajna vidékén utazik tovább, Köln, Mainz, M. Frankfurt felé, a hol a dom könyvtárából József nádornak ajándékozták az addig ott őrzött szt. István életírását (Vita

s. Stephani regis Hungariae). Marburgban látta szent Erzsébetünk síremlékét; Lütznénél a csatatért. Lipcse mellett az Elster folyó partján Poniatowski emlékét. Látta Moreau emlékét is, a ki Sándor császár oldala mellett esett el. Drezdában a könyvtárban magyar történeti adatokat keres, bár azt mondták neki ottan, hogy Fessler nagy történeti munkájában mindent felhasznál, a mi ott található; — ugyanott egy 185 esztendő s temesvári embert s egy 172 éves magyarországi asszonyt látott lerajzolva a természettani tárban, mint rendkívüliségeket. Megnézte és leírja továbbá a Freibergi bányászati akadémiát.

A szász földről Bajorország felé fordulván, Nürnbergben érdeklődéssel szemléli a régi gazdag kereskedő város középkori s újabb műemlékeit, s főképen a magyar származású híres művész Dürer sírját; majd Heidelbergában a régi egyetemet. A stuttgarti könyvtárban Kollerhez írt levelekre akad; az ágostai szent Anna könyvtárban a budai krónikának ágostai 1488-iki kiadását, a müncheniben Henrik császár egyik könyvén látta egy XV. századi magyar könyvkötő arczképét.

1820. május 10-én lépi át az osztrák határt Passau mellett, a honnan a Dunán hajókáz le Bécsbe május 14-én s innen augusztus 19-én indul tovább Pest felé, a hová 23-án érkezik. Junius 1-én utazik tovább s 7-én érkezik ősi tűzhelyéhez Berzeviczére.

A naplóhoz csatolt »Marche-route«-ból látjuk, hogy összes utazását 816 postára (több mint másfélezer mértföldre) teszi. (Eperjestől Kassáig 2 postát, Pesttől Bécsig 20-at számítva).

Emeli ez útinapló becsét az azt bezáró »kiadások jegyzéke« a melyből igen tanulságos adatokat merithetünk a századunk elején dívó ár- és pénzviszonyokat illetőleg — a különböző európai országokban. Pontosan feljegyzí ebben utazási, élelmezési költségeit s vásárlási kiadásait — sokszor a legaprólékosabb részletekig. E szerint a közel két esztendei utazás mintegy negyedfél ezer forintjába került conventionalis pénzben.

Nem fojthatjuk el azonban sajnálkozásunkat, midőn ez érdekes és tanulságos naplót végig forgatjuk, hogy az csupán magán használatra, mintegy az író emlékeinek felfrissítésére iratván: a legtöbbször csak rövid ecsetvonásokkal, itt-ott befejezetlen csonka mondatokban, néhol csak egy-egy vezér-szóval (Schlagworttal) utal a látott emlékekre s átélt eseményekre, úgy

hogy sokszor csak mintegy kitalálnunk, a legtöbbször pedig kiegészítenünk kell, a mit az író magának feljegyezni óhajtott. Nem csekély fáradságba s itt-ott fejtörésbe kerül azért a különben is nagyon sűrű s itt-ott elhalaványult írás apró betűiből mintegy kihüvelyezni a ránk nézve érdekes tanulságokat. De meg vagyunk győződve, hogy az alább ismertetendő napló így is egyike a régebbi magyar utazók eddigelé ismert legérdekesebb útleírásainak.

A napló német nyelven van írva. — Tudjuk hogy főuraink s a felvidéki köznemesség társalgási nyelve e század elején általánosan a német volt. Berzeviczy Albert ugyan jól tudott magyarul, (a mint általában testestől lelkestől magyar ember volt,) de Lőcsén végezvén iskoláit, úgy látszik könnyebbségére szolgált írásban is a német nyelvet használnia.

Mielőtt azonban naplónk vezérfonalát követve Berzeviczy Albertet hosszú európai körútjára elkisérnök, álljanak itt életrajzi adatai, saját feljegyzései alapján.

* * *

Berzeviczy Albert 1776-ban született a sárosmegyei Berzeviczén, mely a kiterjedt és virágzó család fiatalabb ága által a XIV. század elején (1317 előtt) alapítottatott.

A kis mezőváros érdekes mintaképét mutatja manapság is a magyar nemesi, földesúri községeknek, — a hol egy és ugyanazon földbirtokos család különböző ágazatainak udvarházai emelkednek, körülöttük tágas udvarral és kerttel, terebélyes hárs-sugár jegénye- és örökzöld fenyő fákkal s elüttük hatalmas köoszlopos kapukkal.

A régi vár, melyet Berzeviczén a család első Mihályja 1350-ben egy dombon építtetett, többé nem áll; de fennállanak a később épült kuriák, melyek közül három még a XVI. és XVII. századból való s az egyikben a Hussita-korra emlékeztető felírás is található.

Berzeviczy Albert is egy ilyen ősi kuriában született, melynek ő lévén a családból utolsó lakója, a nép által kegyeletesen most is még Albert-laknak neveztetik, megkülönböztetésül a többi, a birtokos család tagjai által lakott udvarházaktól.

Atyja Berzeviczy György, anyja Berzeviczy Mária volt, a család másik: k a k a s - l o m n i c z i ágából. Nem ritka eset ez a rokon-házasság a Berzeviczy család két ága között, mely még

a XV. században szétválván egymástól, a távoli vérségi kapocs nem gátolhatta az összeházasodást. A lomniczi ág képezi az ősi törzsöt; de a fiatalabb sarj törzsfészke (Berzevicze) után nyert nevet az egész család (a lomniczi ág is) a tulajdonnevek képződésének korszakában.

Berzeviczy Albert Lőcsén végezte gymn. tanulmányait a II. József által reformált tanrendszer szerint. Szorgalmas és kitűnő tanuló volt, a jutalmul kitűzött aranyokat többször nyerte el osztályában. A mellett élénk természetű ifjú vala, a kiben már korán mutatkozott a vállalkozási és kutatási hajlam. A zenetanítóhoz adatván szülei által szállás- és ellátásra, alkalma volt magát a zenében is kiképezni; a zene művészet (opera) iránt tanusított élénk érdeklődése erre vezethető vissza. Előszeretettel tanulta a nyelveket is. Lőcsén, a Szepesség fővárosában, a német nyelv lévén akkor az iskola tannyelve, irodalmi jártasságot ebben szerzett magának s ezért írja utinaplóját is németül. De szülei gondoskodtak arról is, hogy a törzsgyökeres zamatos magyarságban is gyakorlata legyen s ezért egy évre Debreczenbe küldötték.

Magasabb iskolai tanulmányait is elvégezvén (hihetőleg Kassán) haza ment gazdálkodni. Úgy látszik kényszerítve volt erre, mert családjában, férfikora tavaszán egymagában maradt. Mindkét bátyját Gusztávot és Ezechielt korán veszítette el; az utóbbi az osztrák-magyar hadseregben szolgált mint kapitány s a napoleoni hadjáratok alkalmával sok véres ütközetben vévén részt, egyikben (a svájci Bawennél) megsebesült, majd Olaszországban a Venzone mellett vívott öldöklő csatában életét veszté.

Testvérének eme gyászos végzete adhatta az első impulsust Berzeviczy Albertnek, hogy útra keljen s felkeresse szerencsétlen bátyja sirját. A napoleoni hadjáratok lezajlásával, miután a bécsi kongresszus visszaállítá Európában a régóta nélkülözött békés nyugalmat: Berzeviczy »vágynak is sólyom-szárnya támadt« s 1818 nyarán oda hagyta az őslakot, s elindult útjára.

Midőn két év múlva visszatért: felépítette idő közben leégett házát s rendbe hozván gazdaságát, egy ideig nyugodtan művelte az ősi földet. De utazásainak kellemes emlékei és gazdag tanulságai folytonosan szemei előtt lebegtek s csak alkalom kellett, hogy ezeket tökéletesbítendő ismét útra keljen. Az alkalom nem maradt el. Gíróf Barkóczy európai körútra ké-

szülvén, felszólította őt, hogy utitársul csatlakozzék. Berzeviczy Albert készörömet tette s beutazta vele Németországnak a multkor mellőzött éjszaki részeit, Sziléziát, Szászországot, Poroszországot.

Második utazásából visszatérve, egy ideig ismét Berzeviczén gazdálkodott; de a nemzet élénkülni kezdő politikai, nemzetiségi és kulturális mozgalmai közepette az ő élénk szelleme nem érezte magát kielégítve a mezei gazdálkodás csendes örömei által, távol a világ zajától — s központi helyre, városra vágyakozván, birtokát bérbe adta s Kassára tette át lakását a 20-as évek végén.

Ott Felső-Magyarország fővárosában, rokonok és ismerősök társaságában, a közügyek fejlődését élénk figyelemmel kísérve s komoly, főkép történelmi tanulmányokkal foglalkozva, inkább kielégíthetle szellemi igényeit.

Bejáratos és jó ismerős volt a gróf Csáky családnál, a melynek Kassán őrzött levéltárát egészen átbuvárokodta, sőt ujonnan rendezte.

A nyarat rendszeren báró Berzeviczy Vincze házánál töltötte Daróczon s a telet Kassán, a hol említett rokona (Br. B. V.) a színház intendánsa volt s mint kiválóan képzett (Bécsben aktív szerepet is játszott) színész maga képezte, oktatta a magyar színművészet első úttörőit. B. Albert igen jól érezte magát azon férfiú társaságában, a ki a magyar színművészet koripheusait (Szentpéteryt, Udvarhelyit, Egressyt, Szerdahelyit, Megyerit. Lendvayt, Kántornét, Dérynét, Laborfalvy — akkor még Benke — Rózát) maga köré gyűjtve, a magyar színészet művészi emelkedésének úgyszólván megindítója volt, a kit ez érdemeiért a M. T. Akadémia is tiszt. tagjául választott.

Az 1848/49-iki szabadságharcz lezajlása után (melyek őt mint törődött aggastyánt találták), elvonult ősei békés hajlékába s ott élte át azt a szomorú évtizedet, az 50-es éveket, midőn várni és remélni volt a jelszó. Ebből az időből egy nemes tett emléke fűződik nevéhez. Abban a korban, midőn Magyarországon még alig volt óvoda, alapítványt tett egy Berzeviczén létesítendő kisdédóvóra, mely néhány év óta fenn is áll már.

És ő, a ki átélte a francia forradalom s a napoleoni hadjáratok véres izgalmaait, látta elbukni a felkelő Lengyelországot (1831-ben), vérbefojtani a magyar alkotmányos szabadságot: még megérte a jobb idők hajnalát, a felszabadulás napjának pírka-

dását hazája egén s szebb jövőben bizva hajthatta le agg fejét örök nyugalomra 1860. augusztus 20-án, 84 éves korában.

Porai ott nyugszanak Berzeviczén, ősei között; emléke kegyelettel él családja körében s méltán megörökítést érdemel honfitársai emlékezetében is.

II.

Berzeviczy Albert 1818. július 18-án indult el Berzeviczéről európai körútjára. Mindenekelőtt szűkebb hazájában, a patriarchalis Sárosmegyében tett egy kis körutat, részint hogy elbűcsuzzék rokonaitól, részint hogy rendbe hozza még elintézni való ügyeit.

Legelőbb is a közeli bártfai fürdőbe látogatott el, a mely e század elején a Kárpátok aljának legkedveltebb fürdője s találkozási helye volt nemcsak a felsőmagyarországi, de a lengyel úri családoknak is.

Innen július 31-én Eperjesre megy, a hol végső inézkedéseit megteszi hosszú útra indulása előtt. Augusztus 1-én már Kassára érkezik. Előkelő ismeretségéből a kikkel itt találkozott, feljegyzé gr. Karacsay ulánus kapitányt, gr. Pálffy Vinczét, gr. Hadikot, gr. Hallert, Illésy tábornokot és Barkóczy grófnét.

Augusztus 5-én utazott el Pest felé, (postán, »mit Vorspann«). Aug. 8-án megérkezvén, a »Vörös ökörhöz« címzett vendéglőben szállott meg.

Ez volt első nagyobb stációja, a hol közel 2 hetet töltött, tudományos előkészületek, szemlélődések között, mintegy előtanulmányként külföldi útjához.

Az utazás akkoriban, a közlekedési eszközök nehézkessége és kényelmetlen volta miatt, egyáltalában nem volt kényeztetés, a leggazdagabb emberek részére sem. A mi élvezetet az utazás akkor nyújtott, meg kellett azért eléggé szenvednie az utazónak. A modern kor utazóinak, a gőz és villam korszakában, fogalma sem lehet immár azon nehézségekről és fáradalmakról, a melyekkel egy félszázad előtt a messze utazóknak meg kellett küzdeniök. Fáradtság-bíras, edzettség, kitartás voltak a legszükségesebb és legelső uti kellékek. Nemesebb becsvágy s magasabb ambíció adhatta meg a léleknek azt a rugékonyságot, a mely felvillanyozta a törődött testet az úti fáradalmak elviselésére.

Berzeviczy Albertben nem hiányoztak eme lelki és testi tulajdonságok. A komoly cél, mely előtte lebegett, nem hagyta elcsüggedni egy percze sem. Az általános ismeretek szerzésén kívül, előszeretete leginkább a műtörténeti, műrégészeti s általában a történelmi emlékek tanulmányozására és megfigyelésére ösztönözte őt. S első sorban a magyar történelmi s irodalomtörténeti emlékek azok, melyek mindenen fellett lekötötték figyelmét s melyeknek kutatására a külföldi könyv- és levéltárakban nagy gondot fordított.

Gondos tanulmánynyal készült útjára. S midőn Pestre érkezett, legfőbb gondja volt, hogy itt is tökéletesítse ismereteit. Szorgalmasan látogatta és nézte át a Nemzeti Múzeum műkinceseit, annak egyes osztályait.

A Nemz. Múzeum után, ugy látszik, leginkább érdekelte a szt. Gellérthegyén épült budai csillagvizsgáló, melyet akkor szereltek fel Münchenből hozatott műszerekkel.

Augusztus 21-én elindult Bécs felé bérkocsin. Negyedmagával utazott s augusztus 24-én érkezett meg Bécsbe. A fővármivatalnál átesvén a szokásos vizsgálatáson beszállott a »Weisser Wolf« vendégfogadóba.

A bécsi nevezetességek közt legelőször is a Burgról emlékezik, melyen még akkor meglátstottak a francia forradalom és hadjáratok nyomai. A Burgban épen folytak az építkezések a lovagterem alá építették az átjáró hidat s kiszélesítették a bástyákat, ott a hol a francziák a falat felrobbantották.

A Burg udvarán akkor még újdonság számba ment II. József lovagszobra, úgyszintén az augustinusok templomában Krisztina főhercegnőnek Canova által készített remek márvány siremléke, a mely máig is ritkitja párját. — Ludovica császárkirályné termeiben látható volt akkor a velencziek ajándéka, többek közt egy kristályüvegből készült és drágakövekkel kirakott asztal, több karrarai márványváza és velencei látképeket ábrázoló festmények. A császári könyvtár 140,000 kötetből állott akkor, köztük 12,000 kötetnyi kézirat, melyek között nagy becsben tartatott »Mátyás király történeti könyve«.

A napló egyik legtanulságosabb része a hozzá kapcsolt kiadások jegyzéke, melyből megtudjuk mibe került abban az időben ilyen utazás s mindaz a mivel az utazás együtt jár.

Magával vitt az útra 6700 rajnai forintot; abból még ott-

hon felváltott 2631 r. frtot conventionalis pénzre és pedig 600 frtra; majd Grácban felváltott 100 r. frtot 230 conv. frtra. A két pénz-nem aránya tehát az volt, a mi 1 és körülbelül 2.30 közt van; azaz egy rajnai forint majdnem $2\frac{1}{3}$ conv. frtnak felelt meg. Számításai, kiadásainak jegyzéke conv. pénzben történik.

A bártfai fürdőben költött 10 frtot. Eperjestől Kassáig fizetett a postai elfogatokért 7 frtot. Kassán mulatása aug. 1-étől 4-éig 14 frtjába került. Innen az útiköltség Pestig 60 frtba jött. Pesten útlevelet szerzett, térképeket vett s mindez egyéb kiadásaival együtt aug. 8-ától 21-éig 100 frt költséget okozott neki. Pestről Bécsbe fogadott kocsin utazván (mit Lohnkutscher) negyedmagával, az útiköltségből reá eső rész 26 frt, élelemmel együtt 42 frtot tett ki. Bécsben aug. 24-étől 31-éig lakásra s élelemre 40 frtot költött. Tanulságos itteni vásárlásainak az árjegyzéke. Egy öltözet fekete ruháért (frakk, nadrág és mellény) 105, egy eszimaért 19 s egy kalapért 13 frtot fizetett.

Költött Berzeviczétől Bécsig július 28-ától augusztus 31-éig összesen 430 frtot. Kiadásai az olasz határig, illetőleg Triesztig 537 frtra emelkedtek.

Bécsből szept. 1-én Alsó-Ausztria termékeny rónáján keresztül a Semering felé vette útját, rövid stációkat tartván a nevezetesebb helyeken. Megnézte Laxenburgot, a hol figyelmét leginkább lekötötte a lovagvár, »Ritterburg«, melyben minden középkori: ajtók, ablakok, bútorok, fegyverek. Itt is találkozott a francziák rombolásainak nyomaival, a templomot ők rontották le.

Általában e napló folyamán sűrűn fordulnak elő a franczia forradalmat követő hadjáratok reminiscentiái. Lépten-nyomon érezzük, hogy nem rég zajlott le ez a világháború, a mely évtizedekre kiható nyomokat hagyott hátra minden országban, a melyeken átviharzott.

Bécs új helyét kegyelettel szemlélte a magyar nemzet vértanuinak Zrinyinek és Frangepánnak lefejeztetése helyét, akkor még állott az u. n. »Zeughaus« (hadi szertár), a melynek udvarán e véres tragédia lejátszódott. Ő tehát még láthatta a helyet; újabban vendéglő helyiség áll azon a helyen s e napló ismeretője pár év előtt ott járván és kutatván Zrinyiék emlékét, a vendéglő nyílt kertjében tán épen ott ebédelt, a hol 218 év előtt ama szomorú vérpad állott.

A Semeringi hágón Mürzzuschlag felé ment át az Alpokon, a merre most a bámulatos serpentinakkal épült vasútvonal vezet.

Leszállván a stájer síkságra szept. 3-án, Grácban a várat egészen romokban találta, a francziák rombolták le ezt is 1809-ben. Itt 3 napig időzött.

Gráctól Trieszt felé szept. 6-án Alsó-Stájer szép vidékén kastélyok és várak mellett utazott végig s Marburgnál lépte át a Drávát s Laibachhoz Krajna fővárosához közel a Szávát. Innen kezdve a terméketlen és kopár sziklás vidék után kétszeresen meglepő volt rá nézve az a remek tájkép, melyet Obtschinánál a hegyről feltűnő tenger és festői partvidéke nyújt. Feltűntek a tengeröbölben horgonyzó hajók (nehány száz), köztük némelyek Amerikából, Braziliából.

Trieszt városában, a hová szept. 10-én érkezett meg, a modern kultúra alkotásai (il corso, molo, canale, a börze, a hatemeletes színház, a sziklás talajba vájt kutak, az épen akkor kezdett utca kövezés, a Bora ellen kövekkel lenyomtatott házfedelek) mellett régi római romokban is gyönyörködhetett. — A régi Tergestumnak romjait, a St. Just székesegyház mellett álló templom falait, nem messze attól az arénát, élénk érdeklődéssel szemlélte. — A hatalmas kereskedő város gazdagsága meglepi őt, a sok gazdag zsidó három zsinagógát tartott fenn. A város nem fizetett más adót, mint a háztelek után, ezt is csak a francziák hozták be, az ő uralmuk idején. Katonákat sem tartott. Szóval egy kis Eldorádot látott Triesztben. A művészet is otthont talált benne, épen akkor ott koncertezett egy kiváló fiatal művész Böhm, aki a milánói udvarból jött oda s Berzeviczyvel barátságot kötött.

Szept. 13-án utazott el Triesztből kocsin (vetturinon). Nem a tenger melletti fő uton haladt tovább; egy kegyeletes szándék kitérésre ösztönözte, fel az Alpok völgyei felé. Aquileját, Palmanuovat balra hagyván, Udine felé fordult. Bejárta a csinos város szűk utcáit, melyeket a magas sötét házak homályossá tesznek, gyönyörű kilátást élvezett a francziák által erősen megrongált várból. A campoformioi béke szobra előtt, melyet a császár a városnak ajándékozott, Tomasich tábornokkal, Dalmácia kormányzójával találkozott.

Udinéből a havasok alján haladt tovább (Colalto és Gemona városán át) a Tagliamento folyó völgyébe, Ospitaletto és Venzone felé. Itt érte el kitérő útja végcélját (szept. 15.), ama szomorú emlékű csatatért, (am Blutemthor), a hol fivére Ezechiél mint az oszták-magyar hadseregben szolgáló kapitány, a

franciákkal vívott véres ütközetben 1809 máj. 12-én halálosan megsebesült. Felkereste a sirt St. Leonardnál az országút mellett, a melyben a csata után (máj. 13-án) fivére eltemettetett. Ugyanaz a commissarius (di Veronese nevű) a ki eltemetette, megmutatta neki az erre vonatkozó jegyzőkönyvet s magát a helyet is, a hol vele egy sírban még egy »ungarezi« nyugszik. A jó testvér nemcsak megkönnyezte idegen föld hantja alatt nyugvó fivérét, de gondoskodott arról is, hogy jeltelen sírja fölé köemléket emeltessen. Egy Candido del Negro nevű olasz úrnál, kinek ott közeltiben állott a selyemgyára, hagyott költséget (17 frtot) e célra, a következő felírást vésetvén az emlékkőre: »Ezechieli de Berzevicze nob. Hung. leg. 61. cent. 12. May 1809. Venzione strenue occumbenti, ad St. Leonard. sepulto, fratricarmo Albertus superst. ipse praes. moest. posuit 1818.*

A kegyelet adóját lerőva, sietett elhagyni e gyászos emlékü helyet, a hol a Tagliamento folyón még akkor is látható volt az ütközetben szétrombolt híd.

Egyenesen Velencze felé tartott, (Trevison s a körülte elterülő gyönyörű mezőségen át), a hova szept. 18-án érkezett meg. A városon kívül itt is Napoleon uralmának emlékei, az általa emelt erődök és kaszárnyák fogadták, a melyek mellett az út Mestréből Velenczébe vezet.

A lagunák városát örökké derült mosolygó egével, régi nagyságának és hatalmának nagyszerű emlékeivel, pallissadokon épült tengermosta remek palotáival, meglepetve, elragadtatással szemlélte. A Canal Granden végig, a Rialto híd alatt el, egyenesen a szent Márk térig gondolázott, a melynek közelében »al ponte dei Dai« vett szállást, a hol naponként egy frankot fizetett, ott is étkezett egy gráci nőnél.

A bécsi congresszus (1815) óta Velencze ismét Ausztriához tartozván, az osztrák tiszti karban ismerősökre talált s közülök Czupper hadnagy volt első vezetője. Legelőbb is a szt. Márk téren tettek egy sétát, mely akkor is, (miként napjainkban) éjjel-nappal el volt lépve a városiak és idegenek által. Az arkádok alatt, a kávéházakban s boltok előtt hemzsegett a nép;

* A berzeviczei templomban is állítatott szerencsétlen testvérének emlékkövet ezen felírással: »Ezechieli de Berzevicze / leg. ped. Hung. LXI. centurioni XII. Mai / MDCCCIX Venzione in Italia strenue / occumbenti aet. an. XXXII.

d. u. 2 órákor s este 8-kor volt a legélénkebb, midőn a szép nem is leginkább volt képviselve, az előkelő világ szokásos sétaidején.

Velence antik és örök műemlékei mellett sok új alkotás emlékeztetett abban az időben Napoleon rövid, de erős nyomokat hagyott uralmára s az újabb keletű osztrák katonai uralomra. Sept. 20-án nagy katonai manőver volt a Lidon, egyidejűleg a gondolák regattát tartottak. Ausztria vaskézze tartotta Adria gyöngyét, nem igen bizott önkénytes hűségében.

A császári palotában még mindent úgy talált Berzeviczy, a mint azt Napoleon s Mária Lujza császárné lakta. Dolgozó szobája az ő butoraival, vázakkal, órákkal, — kihallgatási terme szebbnél szebb képekkel volt feldíszítve, a hálószoba is érintetlenül állott, a mint azt a császárné elrendezte volt. Napoleon emlékét Velenczében akkor lépten-nyomon hirdették alkotásai, építményei, (a porta nuova, a porto franco stb.)

Nem czélunk Velence leírását adni Berzeviczy naplója alapján, mert hisz a lagunák városa egészben véve e század elején is csak az volt, a mi ma. Csupán konstatáljuk, hogy magyar Baedekerünk rövid, de jellemzetes leírásából bárki fogalmat alkothatna magának Velenczéről, a ki még nem látta; viszont kellemesen újíthatja fel elmosódó emlékeit mindenki, a kinek alkalma volt élveznie e remek város magasztos gyönyöreit.

Mily szép képet nyújt a S z t. M á r k t e m p l o m á r ó l, kereszt formát képező öt kupolájával, márványfalaival, drága mozaik talapzatával. A főkapu felett álló négy aranyozott bronz ló, a mely valaha Nero, majd Traján diadalkapuját ékesíté s melyet Dandolo doge 1204-ben a keresztes hadak idején hozott Konstantinápolyból Velenczébe, — nemrég került vissza Párisból (1815.), a hová Napoleon elvitte. Berzeviczy már ismét régi helyén látta ragyogni a régi klasszikus világ eme remek művét.

Velence egykori hatalmas uralkodói a doge k palotájában (palazzo ducale) első sorban a könyvtár érdekelte volna őt, de a könyvek szekrényekben drót-rostélyok mögött elzárva tartattak. Kárpótlást talált a velencei iskola világhírű mestereinek képeiben, a melyek a falakat ékítik. Tintoretto óriási falfestményének (*das jüngste Gericht*), mely a nagy tanács-teremnek egyik oldalfalát 20 lépésnyi szélességben elfoglalja s mely a világ legnagyobb olajfestménye, — bámulatával alig tudott betelni. A szobrok között leginkább lekötötte figyelmét Ganimed és Alkibiades, melyeket Phidias művének tartottak.

A templomokat sorra látogatta: S.-Giorgo Magioreti; a hol VII. Pius pápává választatott, La Capucini o il Redentore, Li Gesuati, La Salute műépítészeti tekintetben kiváló templomokat.

A S.-Pieter templomát egy szigeten, a hol szép mausoleuma van a patriarcháknak, a S.-Francesco della Vigna, S.-Giovanni e Paulo templomot, melyek szép képeikkel, szobraikkal, sarkophagokkal gyönyörködtették. A S.-Maria formosa, S.-Zacharia s a többi templomban is mindenütt szép síremlékeket látott, melyeket részint a köztársaság részint egyes családok állíttattak. A görög nemegyesültek egykupolás S.-Giorgo templomát s a S.-Lazaro szigeten álló örménykolostort sem mulasztotta el megnézni, a hol a keleti nyelvek számára egy intézet állott fenn s gazdag kéziratokat s nyomtatványokat őriztek. Ez időben épen egy erdélyi származásu apátja volt a kolostornak, K ö v é r nevű, tiszteletre méltó agastyán.

Emberszerető lelkületére kellemesen hatott a »La Pietà« intézet, a hol talált gyermekeket ápoltak és neveltek, a fiukat iparosokká képezték, a leányokat minden női munkára s zenére tanították. Templomába minden vasárnap 6 órakor zene (hegedű, cello, fuvóhangszerek) és énekkaruk vonzotta a közönséget. A székekért és a zenéért fizetni kellett. Az oltáron rendszeren két gyertya égett, de pap nem jelent meg.

A velencei életről s életképekről is nyújt egy pár ecsetvonást. A város az embereken kívül úgyszólván csak úszó állatok számára hozzáférhető — jegyzi meg. — Szárazföldi állat nincs is más, mint macska, patkány és egér, de melyek aztán még a templomban is láthatók. A város fiakkerei a gondilini, a kik apró csolnakokkal villámgyorsan siklanak tova a széles Canal Grande-n s a többi szűkebb csatornák viztükrén. Szolgálatkész nép s kevésse meglehető; ha az ember alkudni tud velük, felényivel is beérik, mint a mennyit kérnek. A száraz lábbal járható kevés utcán az idegent arról lehet mindjárt megismerni, hogy a fal mellé húzódik, nehogy a szűk járdáról a vízbe essék. Itt a kövezet mindenütt pompás kockakövekből áll. A város tiszta, ragyogó, de a canalisoktól nem mindenütt büzmentes, főkép a zugutczákban s a haltéren. A kényelemre kiváló gond van fordítva; ételmi szerekben nagy a bőség és választékosság. Éjjelnappal lehet kapni mindent, főkép gyümölcsöt, szárnyast, egyéb húst és sajtot. Sárga sapkás hordárok (fachin) ácsorognak mindenfelé, teherhordásra készen, csizmatisztítók, friss-viz árulók,

színház-kikiáltók szünet nélküli lármát csapnak. A kávéházak éjjel-nappal telve vannak, a papok is állandó látogatói. Szóval élénkség és sürgés-forgás mindenfelé.

Berzeviczy épen két hetett töltött Velenczében s csak mintegy 46 frtot költött ott ez idő alatt, pedig vásárolt is egyetmást s útlevelet váltott a nápolyi és pápai consuloktól (2 frt 40 kr.) Az élet tehát feltűnő olcsó volt ott azon időben.

Október 2-án indult el Velenczéből gondolán, melyen (46 krért) egy óra múlva a tengerparton épült Fusinába érkezett. Innen a szárazföldön folytatta útját (sediolan), gyönyörködve a Brenta csatorna mentén épült szép palotákban.

Négy órai út után érkezett Páduába. Ez ódon városhoz régi és új palotáival, arcádjával, hatszázados híres egyetemével, — családi emlék is fűzte Berzeviczy Albertet. Ama számtalan magyar ifju között, kik a XVI—XVII. században a paduai egyetemen tanultak, egyike volt a legkiválóbbaknak Berzeviczy Márton, a ki itt ismerkedett meg és kötött baráti viszonyt Báthory Istvánnal, a későbbi erdélyi fejedelemmel és lengyel királylyal, a ki őt kancellárjává tévé és bárói rangra emelte (1576—1586.) — Berzeviczy Albert csak egy napot töltött itt, de ezt jól felhasználta. Sorba járta a műemlékeket, a templomokat, nagy érdeklődéssel nézte főkép a classikus ó-kor maradványát: a nagy kiterjedésű, fallal körülvett kerek arenát.

Paduából okt. 3-án folytatta útját s Vicenza-n állapodott meg. Palladio, a renaissance utolsó nagy műépítészének városa nem kevésbé érdekelte őt; gyönyörködve nézte a hírneves mester alkotta paloták közt magának Palladionak nem nagy, alig 20 lépés széles, de annál csinosabb négyemeletes házát, mely két oszlopra támaszkodik s bent a művésznak és nejének szobrát őrzi.

Még ugyanaz nap tovább ment (vetturinon) Verona felé. Montebelloig hegyek közt vezetett az út, onnan kezdve dél-felé szép síkság terül el a Tirolból lenyúló Alpések lábai alatt. Feleuton két halom között fekszik Caldiero, a hol a fiatal szőlő és faültetvények még élénken emlékeztettek az 1805-ben ott vívott véres csata pusztításaira. 1796-ban is e vidéken (S.-Bonifacio mellett) ütköztek meg az osztrák hadak Alvinczy vezérlete alatt Napoleonnal. (november 15. 16. 17-én).

Épen akkor folyt a szüret, a szőlőt szekereken taposták, a melyekről a must lecsorgott az alatta álló edényekbe. Feltűntek utazónknak e vidék szép fehér nagy ökrei, széles szarvaikkal,

mert Bécestől egész Trevisoig csupán veres vagy barna színű szarvasmarhát látott.

Verona sokkal barátságosabbnak tűnt fel előtte, mint az eddigi városok, mert a házak nem oly sötétek, az utcák szélesebbek. A várost az Adige (Etsch) folyó szeli ketté, öt hid köti össze a két partot, melyek közül legszebb és legnagyobb az öt ives »della Pietra« hid, szemben a hasonló nevű várkastéllyal. A városnak több szép palotája és temploma van; de legnagyobb-szerű műemléke a régi óriási arena, melynek a belső része jól van conserválva, a köpadok köröskörül mintegy öt-hat öl magasak, a külső részből kevés fal-részlet áll fenn. A diadalívek is jól voltak conserválva. Megnézte Pipinnek, a frankok királyának a föld alatt négy oszlopon nyugvó siremlékét, melyen eme latin felírás olvasható: *Sepulcrum Pipini M. Caroli filii*. Gyönyörű kilátást élvezett a Giusti kertből (Giardino Giusti) a városra, az Alpokra és a távoli Appenninekre. Az erődítvények a hegyen s a sánczok szét voltak robbantva. Az osztrák uralomra emlékeztetett a császár épen akkor levő nevenapján tartott katonai ünnepély.

Veronáról Mantua felé folytatta útját (okt. 5-én, vetturinon, 2 frt 50 krnyi díjért), az azóta (1848. és 1859-iki harcok alatt) híressé vált Custozza és Villafranca irányában.

Mantua csak közélről tűnt elő a sík alföldön, a Mincio folyó lagunái közepette. A város széles utcái s nagy házai kellemesen lepték meg. Megnézte a Szt.-Péter dombot, kettős oszlopcsarnokával, kápolnáival és szép képeivel; a hatalmas kupolájával kimagasló Szt.-András templomot s Szt.-Barnabásét, ahol Giulio Romano, Mantua művésze, Rafael jeles tanítványa, nyugoszsa örök álmát. Közel van ahoz a művész háza is, renovált állapotban. Felkereste, egy szép sétát téve Pietole falut, az ókori Andest, Virgil szülőhelyét, ahová szép sétány vezetett csatornák és sánczok mellett. Mantua büszkén vallja magáénak a hősök költőjét; az ő nevét viseli a város legszebb sétatere (Virgiliana), a hol bronz mellszobra áll.

Október 6-án reggel 6 órakor indult Cremona felé. Diszes fasorok, szép rétek és szőlők, majd csatornákkal átszőtt termő földek között vezetett útja. A világhírű hegedű városában, ahova érkeztekor legelőbb is egy ezred Piemonti huszárt látott, amint a régi vár mellett gyakorlatot tartott, — rokonra talált Berzeviczy Cajetán cadet személyében.

Október 7-én tovább utazott az erődítményéről nevezetes Pizzighettone felé. Itt átkelvén az Adda folyón, Piacenza állapotott meg (4 frtot fizetvén odáig Cremonától). Piacenza is erődített város volt, falakkal és árkokkal körülvéve; de bent kellemes, szép sétányokkal és házakkal, — melyek közt a Farnese herczeg XVI. századi palotája a legkiválóbb, bár befejezetlen s vakolatlan (amint a legtöbb régi olasz paloták.) A piaczon két lovagszobor (két Farneseé), kisebbek mint bécsiek.

Másnap (október 8-án) ismét utban volt Parma felé. A széles, egyenes, de nem a legjobban conservált régi »via Aemilian« gyorsan haladt előre esőben a hat személyt vivő »vetturino«. Egymás után maradtak el: S. - Lorenzo, 60 clericust nevelő intézetével, Borgo St. - Domino püspöki residentiájával és régi templomával, Castel - Givelfo régi várával, mignem a Taro folyóhoz értek, a melyen akkor építették ama híres 20 ívboltos nagy hidat, mely azóta is használatban van — s e miatt hidason (»ponton«) mentek át, s így értek Pármába.

Ugyanakkor (október 8-án este) érkezett oda Mária Lujza a volt francia császárnő, a ki a bécsi kongresszustól a Pármai herczegséget nyerte s ott közkedveltségnek örvendett. Nagy ünnepiességgel fogadták, a város ki volt világítva. — A herczegi lak (palazzo ducale), melyet még a Farnesek kezdetek építeni a XVI. században, befejezetlenül állott itt is. Berzeviczyt a muzeum, a kép- és könyvtár érdekelte leginkább. A muzeumban a Veleja romjaiból kiásott régiségek voltak leginkább láthatók, Traján és Julius Caesar feliratos bronztablái, szobrok, házi istenek (Penates), gyűrűk, urnák stb.; a képtárban Correggio híres képei: Mária a gyermek Jézussal, Mária Magdaléna, szt. Jeromos, Krisztus keresztről levétele stb.; a könyvtárban 60,000 kötet könyv és 2000 kézirat, magyar egy sem volt közöttük. A legtöbb képet és régiséget a francziák elhurezolták Párisba, s onnan sok megsérülve került vissza.

Október 10-én utazott tovább Modena felé több angol és két lengyel társaságában.

Modena egyike a legszebb felső-olaszországi városoknak, széles utcákkal, esinos házakkal, nagy kapukkal (portici). Legszebb a palazzo ducale (a XVII. századból). Közel a giardino publico. A citadella környékén a Napoleon által emeltetett sas-oszlop. Szép sétány a városban, platánokkal körülvéve. Modena is osztrák uralom alatt állott 1814 óta, minthogy a fiágon kihalt

Este család egyik nő tagját, Beatrixot, Ferdinánd főherczeg vette nőül.

Október 11-én holdvilág fénye mellett érkezett B o l o g n á b a. Másnap legelőbb is az ősrégi egyetem megtekintésére indult, nem törődve az útjába eső szép palotákkal, melyek díszes porticija mintegy hivatólag intett felé. — Nem hiába tanították először a világon Bolognában (a XIV. században) a boncztant; híres volt századunk elején is anatómiai és szülészeti osztálya, a hol részint spiritusban eltéve, részint viaszból formálva az emberi test részei láthatók valának. A phisikai kabinetben levő műszerek között legérdekesebbek voltak a villamos és magnetikus eszközök. A régészeti tárban koporsóban fekvő mumiák, sarkophágok, urnák s a Bolognában kiásott régiségek voltak a nevezetesebbek. Az Academia delle Belle Arti termeiben Domenichino, Guido Reni s más mesterek remek képeiben gyönyörködött, melyek Párisból és Mailandból akkor tájban kerültek vissza. A színházakat sem mellőzte. Volt a del Corso színházban, a Teatro Comunaleban. A nyilvános műemlékek közül kiemeli a híres szökőkutat a Fontanát, a hatalmas, XVI. századi Neptun szoborral s a syrenekkel, melyeket azonban kissé »scandalós«-nek tart (a mint mellőkből a víz kisugárzik) a pápai város számára. Mert Bologna 1815 óta ismét a pápai állam keretébe osztatott be.*

Bolognából október 14-én indult a félsziget keleti partszégyelye irányában azon az úton, a merre napjainkban a vasútvonal vezet. A tengerparti Rimini nevezetességeit holdvilág mellett nézte meg: így a Rubikont átlépő Julius Caesar emlékét »egy kö-piedestált« ** a piacon, a melyről állítólag légioihoz beszédet tartott, mielőtt a koczkát elvetette volna, Róma ellen indulván; a diadalkaput a város kapuja előtt, — a régi várat, s a székesegyházat, hét régi sarkophággal.

Másnap korán reggel tovább utazott a tengerpart mentében, (S.-Marinot a »minta köztársaságot« jobbra hagyván el), s okt. 17-én érkezett meg a híres kikötő városba — Anconába.

A n c o n a egy félszigeten fekszik, kies hegyek lábánál, mintegy ívalakban terülve el, a honnan nevét is vette az eredetileg

* A kútról eszibe jut feljegyezni a bor árát is: egy itcze jó fehér bor három — egy font jó körte egy bajocoba került Bolognában, hol két nap alatt csak 4 forintot költött.

** Felírása : C. Caesar legiones ante transitum Rubiconis allocutus est.

syracusai görögök által alapított gyarmat. A régi római birodalom fénykorában már híres kikötő volt, melyet Traján császár új gátak építésével erősített. A márvány diadalív, melyet ezért hálából Kr. u. 112-ben a római szenátus a világhódító császárnak a gáton emeltetett, fennáll napjainkig, az újabb gátépítő XII. Kelemen pápáéval együtt. A város sok viszontagságon ment keresztül. A francia forradalom idején, négyszer cserélt urat: 1796 és ismét 1805-ben a francziák, 1799-ben az osztrákok, végre 1815-ben régi ura, a pápaság hatalmába kerülén. A városnak szép magas házai, de szűk utcái vannak. A kereskedelem akkor a harc viharai után pangott. Színháza a városnak nem volt, a köz-szórakozást a nagy passzióval űzőt lapdajáték képezte. A városnak igen szép sétányai voltak a hegyek között. Sok volt benne a zsidó, a barát s a koldus.

Legközelebbi állomása volt Loretto, a szent szűz városa, melynek vallásos emlékei annyira érdekelték, hogy okt. 20-án hajnalban 5 órakor már a templomban volt (Chiesa della Santa Casa), a hol a »szent ház«ban misét hallgatott.

Recanati, Macerata, Tolentino, Foligno, Spoleto, Terni felé kelt át az Appennineken és Otricolo, Civita Castellana, Nepi felé folytatta útját, a hol a Sabina nevű mezőség kezdődik, a mely gazdag legelőül szolgált juhnyájak, gulyák és ménesek számára. Itt készítették a híres ricotta-sajtot. Számtalan juh- és kecskenyájjal találkoztak útközben, melyeket az Apenninek vidékéről hajtottak a tenger felé. A nálunk divó »kosár«-t itt is használták a juhnyájak tanyáján.

Monterosi mellett erős kényszag jelenté a kezes mocsarak közellétét, a melyek partján Braccianótól feltűnik a láthatáron a szent Péter templom magas kupolája, maga a város azonban csak közvetlen közélről látható. De addig még jókora távolságon kell áthaladni, a melyen falu nincs, csak itt-ott egy-egy ház. Nero síremléke látható a girgebe-gurba rossz út mentében; s akasztófák jelzik, hogy itt veszélyes volt akkoriban az utazás, a miért a postakocsit carabinieri-k kísérték fedezetül.

Rómába okt. 24-én d. u. érkezett. Alig hogy megszállott a »Piazza del Spagna« közelében, öt óra tájon ágyúlövés hírdették a nápolyi király Rómába érkezését. Fivérével, IV. Károly spanyol ex-királyjal, jött egy hatfogatú kocsin, lovas gensd'armee kíséretében s a Farnese palotába szállott. — Másnap dél felé tett látogatást a pápánál. Eltávozásakor az egész pápai udvar lekísérte

a lépcsőkön a kocsiiig. Onnan a sardiniai exkirály látogatására ment. Délután sétakocsizást tett a korzón, neje és két minisztere társaságában; közel ezer kocsii hemzsegett ott tiszteletére. A pápa is kikocsizott hatlovas fogaton, hét gárdista lovagolt előtte kivont karddal; mindenki letérdepelt előtte s kiabálták, hogy »date benedizione!« s ő megáldotta a térdeplőket.

Berzeviczy az osztrák követségtől három hónapra kapott engedélyt a Rómában időzésre, s több mint két hónapot csakugyan az örök városban töltött, behatóan tanulmányozván annak ó-kori, történelmi, régészeti, műtörténeti és kulturális emlékeit és intézményeit. Már okt. 28-án megkezdette körútját a városban V a s i »Itinerario di Roma« kalauzolója mellett, melyet 3 frtért vett.

Nov. 29-én volt a Capitoliumon s megnézte az ókorból nevezetes Tarpeji sziklát. A forum Romanumon, a hol a rabok által épen ásattak, jelentéktelen apró házikók s egy börtönhelyiség állottak s örök és bivalyok tanyáztak a hatalmas köztársaság egykori köz-piaczán. A Colosseum-ban is ásátások, reparatiók és tisztoztatások folytak, mint egyáltalában az egész Rómában, a mely zivataros éveket és változásokat élt át az utóbbi évtizedekben. Megnézte Titus fürdőit is, melyet a francziák kistisztogattak.

Caecilia Metella sírjánál ismeretséget kötött egy Rathiborski nevű krakkai pappal, s egy Stadler nevű fiatal lengyellel, a kikkel gyakrabban érintkezett azután s többször tettek együtt kirándulásokat Róma, majd Nápoly környékén. Együtt jártak be »a krakkaival« többnyire gyalog (mert Berzeviczy szenvedélyes gyalogló volt), Róma vidékét, pl. Tivolit, melynek híres vizesését a híd felett 24 lépés szélesnek ugyolyan magasnak találták, Maecenas villáját, melynek terrassai még kocsival is járhatók voltak, míg Hadrian villája élénk példáját nyújtotta az emberi nagyság és alkotás mulandóságának. Szép kilátást élveztek az Este villából; megnézték a solfatarákat, Plautus sírját.

Majd Frascati-ba gyalogoltak ki, a mi nyolcz órai jókora séta volt, oda és vissza. De fáradságukat bőségesen kárpótolta a gyönyörű táj s a remek villák látása. Főkép Bonaparte Lucian »Rufinella« villájából, a legszebb hegyről, gyönyörű panorama terült el előttük. Hátul félkörben az Apenninek, előttük Róma és a tenger, köröskörül a legszebb regényes vidék, régi romokkal, melyek közt juhok legeltek s a zöldelő réteken fehér, sárga és kék virágok hirdették az örök tavaszt. — Ott állott valamivel

fennebb a régi *Tusculum*, melynek *amphitheatrum*ából nyolcz sor ülőpad volt még látható, és sok más rom. — Közelében a *Villa Belvedere*, remek kilátáson kívül szép szökőkútakkal, vízesésekkel. Fennebb terül el Hannibál rétje (*Prato d'Hannibale*) s távolabb a *Castel Gandolfo* stb.

A következő napot (nov. 25.) a városban lévő villáknak szentelték. A *Medici* villában (mely akkor a francia művészeti akadémiául szolgált) látták XIV. és XVIII. Lajos életnagyságú szobrát, a kertben ott feküdt (mint egy bukott nagyság ábrázolója) *Napoleon* szobra, nem egészen készen, a *Lucretiáé* s számos gypsminta. A *Borghese* villa, a *Popolo* kapu előtt, 20 teremben márványszobrok, mozaikok, freskók és vászonfestmények páratlan gazdagságát őrizte. Párisból kerültek vissza e műtárgyak, a hová a francziák elhurczolták; sok oda is veszett.

Nem lehet czélunk Róma leírását adni naplónk alapján; annyit és oly sokan irtak az örök városról napjainkban is, hogy egy magán használatra készült naplóból Rómáról magáról kevés ujat mondhatnánk. De sok oly vonást és feljegyzést találunk *Berzeviczynél*, a mely az akkori (1818.) Rómát és római életet annyira jellemzi, hogy azokat másutt nehezen találhatnók fenn. Ezekből mégis ki kell emelnünk egyet-mást.

Nagy előszeretettel látogatta és tanulmányozta főkép a könyv- és levéltárakat, s ezek magyar vonatkozású műveit, emlékeit; a muzeumokat, a műtermeket, színházakat; leírja *József nádor* római látogatását, a karácsony megünneplését — mindezek megbecsülésre méltó speciálisai e naplójegyzeteknek.

A *vatikáni levéltárba* (a melyből napjainkban annyi becses anyag kerül napfényre a magyar történelem gazdagítására) erősen vágyakozott bejuthatni. Már nov. 8-án tett erre nézve kísérletet; de csupán egy magyarországi kéziratot láthatott, egy diszesen kiállított, miniatúr festményekkel, szép initálékkal s a hollós czimerrel ékesített *Corvina missalet*; a többi kéziratok mind szekrényekbe zárva őriztettek. Ő ebben semmiként sem tudott megnyugodni. Folyamodványt irt a hibornok-államtitkárhoz kutatási engedélyért s beadta azt az osztrák követséghez. Sokáig nem kapott rá választ, a kérvényt a követségnél hevertették. Időközben (decz. 5-én) Rómába érkezett *József nádor* s *Berzeviczy* felhasználva az alkalmat, *Pálffy* és *Festetich* grófok útján *audientiát* eszközölt ki a nádornál s felkérte őt közbenjárónul. — A magyar történelem iránt élénken érdeklődő palatinus

nemcsak hogy megígérte ezt, de később megbízást is adott neki a római és más olaszországi levéltárakban való kutatásra. Így végre 3 heti várakozás után a nádor közbenjárására megnyerte az engedélyt, hogy egy néhány Magyarországra vonatkozó diplomát a vatikáni levéltárból átnézhessen, de lemásolni nem, legfőlebb kivonatolni engedték meg.

Ily nehezen juthatott be a vatikáni könyvtárba is, a hová XIII. Kelemen egyik bullájának rendelete értelmében nem volt szabad idegennek bemenni, annál kevésbbé olvasni, vagy valamit lemásolni a pápai államtitkár engedélye nélkül. Nagy nehezen jutott hozzá két kodexhez: B. Nr. 9/3924. sz. a., a melyben II. Lajosra vonatkozó iratok, és a B. Nr. 32/6092. számúhoz, a melyben az investiturat és a clerust illető privilegiumok foglaltattak.

Hogy ilyen nehézség daczára sem eredmény nélkül kutattott a pápai levél- és könyvtárban, mutatják ama kivonatok, melyeket a Ferencz császár elé Nápolyból visszatért József nádornak átnyújtott, — miután időközben ő is megjárta Nápolyt s onnan visszatérve, Rómában ismét megállapodott. 1819. apr. 8-án jelentkezett e célból audientían a főherczeg nádornál, a ki nagyon szívesen fogadta őt s az átnyújtott kivonatok, melyekhez az ő ajánlása következtében jutott a pápai levéltárból. »Nagyon örült ezeknek a nádor — jegyzi fel naplójában — s egy negyed óránál tovább beszélgetett velem; kérdezősködött észleleteimről s figyelmeztetett, hogy Flórenczben nincs semmi, történelmünkre vonatkozó, Nápolyban sincs, mert a magyar időszakból (bizonyára Nagy Lajos s általában az Anjouk korát érti) a jegyzőkönyvek elvesztek.«

József nádor annyira méltányolta Berzeviczynek történetkutató buzgalmát s historiai jártasságát, hogy ápr. 11-én újra magához hívatta s megbízatást adott neki némely iratok és művek felkutatására a római könyvtárakban. — A megtisztelő megbízatásnak sietett megfelelni s ápril 24-én megjelent »ő csász. és kir. fenségénél« hogy jelentést tegyen kutatásai eredményéről. Nem sajnálhatjuk eléggé hogy naplónk nem nyújt felvilágosítást arról is, hogy melyek voltak azok a művek és iratok, a melyek iránt dicső emlékü nádorunk annyira érdeklődött.

A vatikáni után legnagyobb »Bibliotheca Casanetensis«-t a »S. Mária sopra Minerva« templom mellett épült domonkosok kolostorában, szintén behatóan átnézte s kijegyezte az

ott talált magyar történelmi műveket. Schwandtner *Scriptores-ein* kívül látta Bonfinius munkáját, Ransani: *Epitome rerum Hungaricarum*, Schurzfleisch: *De Hungariae superioribus conversionibus*, Nádasdy: *Mausoleum regum et ducum Hungariae*, Katona, Pray műveit s a mi őt leginkább érdekelte Berzeviczy Márton (pannonii) emlékbeszédét I. Ferdinánd felett (*Oratio funebris in regem et imp, Ferdinandum I. in collectione orationum funeralium Simonis Schardinus Francofurti 1566.*)

A Barberini könyvtárban, Bonfinius, Schwandtner, Verbőczy: *Decreta et tripartitum*; *Falsae originis motuum Hungaricorum refutatio*, és Káldy magyar biblia fordításának kölni 1626-iki kiadása képviselte Magyarországot.

Az augustinusok kolostorában levő *Bibliotheca Angelica* nyújtott neki legtöbb kijegyezni valót; naplójában azonban csak Telegdy hun abc-jének kéziratát említi, Decsi Baronius Maros-Vásárhelyt írt előszavával 1598-ból.

A Corsini könyvtárban is voltak magyar történelmi munkák, köztük Comazzi Giov. *Notizie storiche della diaeta d'Ungheria* 1688. Venezia; — *Histoire des troubles d'Ongrie*, Amsterdam 1691. de Thekely, Rákóczy; — *Status religionis evangelicae in Hungaria*.

A műtermek közül megnézte többekét. Canova studiojában látta a hirneves mester minden szobrának gypszmintáját és rézmetszetét, köztük a szobrász mellszobrát. Akkor épen I. Ferdinánd szobrán dolgozott Nápolyba, a Három gráciát mintáztá Londonba és egy Venus szobrot. Napoleon szobra készen állott, úgyszintén a Mária Louisáé, a kit mint musát ülve ábrázolt, kezében pálczikával és csészével. A »velencei palotában«, melynek műterme Canova igazgatósága alatt állott, ott dolgozott Ferenczy hazánkfia is. Torwaldsen műtermét is felkereste (decz. 4-én), a ki épen Esterházy herczeg számára dolgozott egy tánczosnő és Cupido szobrán s a herczeg saját mellszobrán. Ott találkozott először a rimaszombati Ferenczyvel, a ki Torwaldsennek volt tanítványa s az ő műtermében készítette Csokonay mellszobrát, magyar ruhában, melyről nagy dicsérettel emlékezik naplónk, — s »az éj nemtőjét«. — Járt *Lavoureur* szobrásznál s Camucini műtermében is.

A muzeumok közül nagy dicsérettel emlékezik a vatikániról s abban a Raphael csarnokáról. Megnézte a kapitoliumi muzeumot, a Kircher muzeumot; — a képtárak

közül többek közt a galleria Doria-t, melynek kiválóbb képeit elősorolja s Poniaowski herczeg képtárát Michel Angelo híres »keresztrefeszítés«-ével.

A templomok közül alig hagyott el egyet is megtekintés nélkül.

S.-András templomában nov. 30-án kegyeletes egyházi ünnepen, a lengyelek védszentjének, szent Szaniszlónak (Kostka), a ki ott egy kis czellában halt meg, búcsúján volt jelen. Ott volt a sardiniai király is feketében; ketten vezették az egészen világtalan királyt. Ott volt az egész lengyel kolonia.*

Leggyakrabban látogatta azonban a Sixtus kápolnát, a hol sűrűn követték egymást a templomi ünnepélyek.

A vatikáni ünnepségek megújultak, a mint József főherczeg a nádor decz. 5-én Rómába érkezett. Decz. 6-án volt a pápánál látogatáson, a római osztrák-magyar követ Kaunitz herczeg, s a vele jött Pálffy és Festetich grófok társaságában; azután Consalvi bibornok-államtitkárt, a kormány fejét látogatta meg. Decz. 8-án a »Sixtina capella«-ban voltak, a hol a pápa maga is jelen volt s kézsókra bocsátá a bibornokokat, s végül áldást osztogatott. Szép meleg nap volt ez; mindenki sétált a kertekben, a Medici villa környéke hemzsegett a néptől; az ákáczfák és jegenyék még virágoztak.

Általában alig volt Rómában valami nevezetesség, a mi kikerülte volna figyelmét. Az említettekén kívül pl. megnézte a Quirinal palotát, a hol Napoleon idejéből a termek azon állapotban hagytak (egészen ujonnan butorozva) a mint ő Ferencz császárt és a császárnét várta. Az Angyalvár (castrum s. Angelo) abban az időben erődítményekből állott, ágyúkkal felszerelve, egy része kaszárnyaúl szolgált s a mausoleumban magában börtönök voltak, melyekben több mint 400 rab ült fogságban. — A Tiberis mellett megnézte a Cloaca maximat.

Deczember 22-én látott egy büntetést a Pantheon téren. A lopás miatt elítélt bűnös felment a magas állványra s ott megvasalt lábbal és kézzel állva maradt s kapott 25-öt bikacsókkal.

* Nem régen olvasható volt a lapokban, hogy a római községtanács elhatározta e czella lerombolását. A lengyel nők azonban, védszentjük emlékét az elpusztítástól megőrzendők, XIII. Leo pápához s az olasz királynéhoz fordultak, hogy a czella lerontása ellen szót emeljenek. Margit királynő közbelépése megmentette a kegyeletes emléket; a miért a lengyel nők sok ezer aláírással díszes köszönő iratot intéztek a királynéhoz.

Ez a látványos büntetés nagyobb hatással volt az olaszokra, mint előbb a »corda.« »Gubernator monsignor Pace« hozta be ez újítást, a ki jobb policiát léptetett életbe. Ő és Consalvi bibornok-államtitkár állottak akkor a kormányzat élén.

Berzeviczy az év (1818.) végeig maradt Rómában, hogy szemtanúja legyen a karácsonyi ünnepségeknek, a melyek a pápai fővárosban sok érdekességgel kecsegtették.

Advent vasárnap óta a nápolyi juhászok éjjel-nappal fel s alá jártak az ő dudájuk és a »tárogató-síp«-hoz hasonló »oboe« hangjai mellett, egészen karácsony estéig. Különben is nagy volt a láрма, éneklés, zenélés, éjszakán át, a rendőrség azzal nem sokat törődött, hacsak ki nem fosztottak valakit, a mi elég gyakran megtörtént, főkép a mellékutcákban, a hol alig volt valami világítás. A koldulást is általánosan üzték éjjel-nappal, nem törődve a rendőrséggel.

Karácsony napján maga a pápa végezte az isteni tiszteletet, tiarába öltözve. Jelen volt a misén a nápolyi trónörökös is nejével és leányával, a ki don Francesco infansnak volt a jegyese; velők volt József nádor is a páholyban.

A római életet általában kellemesnek találta naplóíróink; az étkezést is, ha az ember megszokta. A szegények nem a legjobban éltek ott sem, eledelül a róka és macska hust is használták.

A rómaiakat általában bizalmas természetűeknek ismerte — még szolgálkával szemben az urakat is. Kalapjokat nem veszik le még a pápai teremben, a kápolna előtt sem — s fekete »éjjeli sapkájokat« még a templomban sem. — Divatosan öltözködnek, szép fogatokat tartanak, többnyire fekete lovakat, a miként az emberek magok is barnák.

Őszvérek, szamarak, ritkábban lovak hátán hordják a terheket, nagy nyergeken: boros tonnákat, gyümölcsös kosarakat, zsákokat stb. Az emberek pedig fejükön. Egylovos taligák nagy terheket visznek. Egy ló pl. nyolcz tonna bort, mintegy 400 üveggel s azonkívül a kocsist, a ki vászonnal fedett ülésen ül. A ló oldalán egy köteg széna függ, a taliga alatt pedig a lámpás. — Az ökrök, tehenek nagyok és nehézkesek, rendesen fehérek vagy barnák, széles nagy szarvakkal.

A kis gyermekeket bepólyázva hordozzák, vagy pedig tölcseralaku kosarakba helyezve, felállítva, — akár csak a magyarok bevándorlását ábrázoló képeken látjuk képes krónikáinkban.

Vajjon Berzeviczynek, — ki jól ismerhette Thuróczy krónikáját a Rómában is többször látott Schwandner Scriptoris-eiből s a bécsi képes krónika hasonló képeit, — nem jutott-e eszébe, midőn római élményeit ezzel végzi, hogy ősanyáink már a népvándorlás korában ismerték a Rómában még e század elején használatban levő gyerek-hordás módot? — Vagy midőn ezeket a rövid, de jellemzetes vonásokat a római népélettől papírra veti, gondolata már nem annyira a messze múlt idők emlékein, mint inkább a közeli nápolyi uton, Herculánium és Pompeji romjain vagy a Vezuv füstölő ormán révedezett.

Mielőtt azonban ide követnénk, számadásaiba pillantván, látjuk, hogy Anconától Rómaig a 25 postai úton, a vetturinónak fizetett 24 frtot. Rómában élelemért és szállásért az egész idő (2 hó és 3 nap alatt) 80 frtot. Vásárlásaival együtt összes költségét Rómában mintegy 102 frtra jegyzi; a mi egyrészt a római élet olcsósága, de tán még inkább az ő józan takarékosága mellett bizonyít.

* * *

Rómából december 28-án indult Nápoly felé, Albanon, Velletrin át a Pontini mocsarak között. Az utat szegélyező fasorokon túl a merre a Via-Appia út merő egyenes vonalban vezetett, csaknem mindenütt füzes és nádas terült el, s vadludak és kacsák ezreit látták az utazók röpködni a levegőben.

Terracina, Fondi, Mola di Gaeta, Sessa városán keresztül, Capua-ba épen újév napján érkezett (1819); a hol zene szólt mindenütt. A város falairól először pillantá meg a Vezuvot, a mely mint egy csillag fénylett a láthatár szélén.

A versa városán átutazva, bizonyára eszébe jutott a nápolyi hadjárat alatt a várat ostromló Nagy Lajos királyunk kalandja, a ki ott maga is megsebesült. Akkor a város legérdekesebb nevezetességét — úgy látszik — az örültek háza képezte, a melyben egy apát sok elmebeteget kigyógyított — zene segítségével.

Onnan szőlőlugasok között egész észrevétlenül jut az ember Nápolyba, a mely csak közvetlen közelből tűnik elő.

Nápoly széles utczaival, magas és barátságos tető nélküli házaival, az utczákon hemzsegő nyüzsgő nép ezreivel nagyon kellemes benyomást tesz az utazóra, kellemesebbet, mint Róma vagy Olaszország bármely más városa.

Berzeviczy a »La Tigre« szállóban vett lakást, nem messze a főkaputól. Két hónapra kért engedélyt a Nápolyban maradásra; Jablonowski herczeg maga írta alá az engedélyt.

Megérkezése napján (1819. jan. 2.) látta a nápolyi királyt Lipót herczeggel hat mulin (öszvéren) Caserta felé kikocsizni József nádorral, aki akkor már szintén Nápolyban volt, hasonlóképen sétakocsizáson találkozott.

Másnap (január 3-án) már kirándulásra indultak, és pedig a Vezuvra. Éjszakára Resinába mentek, ahol másnap a számar és öszvér hajcsárok majd összenyomták őket tolakodó ajánlatokkal, úgy hogy erőszakkal kellett őket viasszaszorítani. Kiránduló társaságuk Berzeviczyn kívül két lengyel turista társából (Raciborski és Vidsga), a kikkel Rómából úgy látszik Nápolyba is együtt utazott és két nőből állott. Január 4-én korán reggel indultak a hegyre fel: a többiek öszvéren, ő maga gyalog. Két órai út után a homokos és láva törmelékes kapaszkodókon fel — a láva kiömlésig értek, mintegy 100 lépésnyire a füstölgő és tűzhányó krátertől. Közelebb nem mehettek veszély nélkül s ott ő az izzó lāvából a botjára vett egy csomót s egy »3 grani« pénzdarabot nyomott rá. A láva sistergett s főtt mint az olvadt üveganyag. A füst s erős kénsszag miatt ott sem maradhattak sokáig, alább kellett jönniök. Gyönyörű kilátást élveztek, felfelé a »Somma« kiégett vulkán tetőre s magára a Vezuvra, a mely öt csücsből áll, s melynek két működő krátere van, s le a kéklő tengerre s magára Nápolyra. A hegyoldalnak mintegy harmadrészét egészen pusztává változtatta a minden növényzetet kiölő láva anyag, csak alsó részén van tenyészet s művelhető talaj. A távolságtól s a szél ellen jó »lacrima Christi« borral erősítvén magokat, lejöttek a hegyről. Az egész kirándulás hat órát vett igénybe.

Onnan még Pompejiba kocsiztak s egy óra hosszat maradtak ott, a romok, a szűkutcák s tető nélküli apró házfalak között, itt-ott látva egy-egy emlékszobor vagy falfestmény maradványait. Az ásátásokat akkor is serényen folytatták.

Herculumban akkor még egyedül az amphiteatrum volt látható, az is csak részben. Lépcsőkön mentek le a szűk folyosókon a zenekarig s az arenáig, a mely egészen el volt még borítva.

Körútját a városban január 7-én kezdette meg, itt is Vasi olaszországi útleírásának kalauzolása mellett. Az új vásártéren

feljegyzésre érdemes jeleneteket látott: mindenféle bűvészek, ezermesterek (pulcinello, charlatana) produkálták magukat s csalogatták a közönséget s — a mi neki nagyon feltűnt — mellettük egy pap csengettyű szóval hívogatta a népet predikációjához, de keveset tudott elhódítani a vásári komédiásoktól.

Mindenekelőtt a királyi palotát nézte meg, a mely mindig hemzsegett a látogatók seregétől, a kik kocsin, szármásháton vagy gyalog jártak-keltek oda. A kir. kápolnában Clementina főhercegnő gyászruhában volt jelen a spanyol királyné halála miatt.

Általában Nápolyban időzése alatt egymást váltogatták a gyász ünnepélyek az udvarnál, szomorú ellentétet képezve a római udvari ünnepélyekkel.

Csak nem rég halt meg a nápolyi király fivérének, a spanyol ex- királynak neje, a kiért az udvar mély gyászban volt, — a miért pl. a király nevenapját január 12-én nem ünnepelték meg.

A gyász ruhát még le sem vethették, midőn január 19-én délben maga IV. Károly spanyol ex- király is (ugyanaz a kit pár hó előtt Berzeviczy Rómában ünnepeltetni látott) követte nejét az örökkévalóságba.

A spanyol király ravatala még alig volt felállítva, midőn XVIII. Lajos francia király halálának híre érkezett Nápolyba. Január 21-én tartották requiemjét, a melyen a követség gálában jelent meg s az oltár körül térdepelt.

Január 22-én Károly király holtteste közszemlére volt kitéve. A papok állandóan miséket tartottak mellette. A koporsó mellett az elhunyt érdemeit magasztaló felírások voltak olvashatók.

Január 24-én történt a holttestnek ünnepélyes átszállítása a királyi palotából a Strada di Toledon végig a St. Chiara templomba.

Másnap (január 25-én) volt a király temetése a szt. Klára templomban. Két emeletes nyolcz oszlopon nyugvó katafalkon feküdt a koporsó, körülötte sok száz gyertya égett. A szertartást az érsek végezte, négy püspök segédkezett. Az udvaron kívül minden miniszter s főbb hivatalnok jelen volt, 200 tagu zenekar játszott a gyászeneket.

Berzeviczyt nápolyi körútjában első sorban a magyar történeti s ezzel kapcsolatos emlékek érdekelték. Két templomban a magukban véve gyászos siremlékek a magyar történelem ama

dicső koráról regéltek, midőn Nagy Lajosunk erős keze uralta Nápolyt, ő szabott rendet s adott királyt az örök tavasz városa régi királyságának.

A szt. Januárius templomában megnézte András magyar királyfi, Nagy Lajos testvére sírját, a kit elvetemült felesége a hirhedt nápolyi Johanna királynő Aversában megfojtatott.

Viszont a S. Giovanni a Carbonara templomban a Budán megölt Kis Károlynak fia Durrazói László nápolyi király és Zsigmond királyunkkal szemben magyar trónkövetelő szép lovas emlékszobra és síremléke, úgy nővéreé II. Johannéé látható, a főoltár háta megett.

A síremlék felirata őt, mint szárazon és vizen rettenthetlen győztest, mint Olaszország fényét, a királyok példányképét magasztolja.

A nápolyi történeti emlékeken kívül leginkább érdekelték őt a színházak, s az opera hazájában bőven kivette részét abból, mintegy hétszer volt a S.-Carlo-, az új (nuovo)-, a Fiorentini-, a del Fondo-színházban.

Bejárta a muzeumokat, kiválóbb palotákat, középületeket s Nápoly környékét, az eb-barlangot (grotta del cane), hol a kigőzölgő kéntől egy kis kutya egy percz alatt eszméletét veszti, az Agnano tavat, hol a sok vizi madárra a király szokott vadásztatni, Virgil sírját a Posilipo barlang bejárása felett, Nero fürdőit, Augustus templomát. Pozzuoliból felment a Lucrino és es Averno tavakhoz, a hol egy meleg gőzöket kisugárzó barlangban járt. Volt a Vomero hegyen a Camalduliak zárdájában. Porticiben megnézte a Herculaneum és Pompeji gazdag leleteiből alakított muzeumot és egy macaroni gyárat. — Casertán a királyi palotát, a szomorú véget ért nápolyi király Murat termeivel, kertjében 24 vízeséssel.

Február 8-án visszatért Rómába, hogy jelen legyen a carneval ünnepségein, a melyek 13-tól 23-ig tartottak. Zenekarok járták a corsot végig s löverseny (la corsa dei barberi) nyitotta meg a farsangi ünnepélyt. A porta del Popolo előtt állottak fel a lovasok, kötél volt előttök kifeszítve; a mint a kötelet leeresztették, megindult a futam a corsón keresztül; a piazza di Venezianál volt a célpont, melyet egy kifeszített vitorla jelzett. A corsón kettős katonai kordon állott sorfalat, háta megett az ablakokban s erkélyeken (melyek szőnyegekkel voltak ékesítve) állottak a nézők ezrei.

Febr. 19-én Paganini világhírű hegedűművész koncertezett.

Ott töltötte a márczius hónapot is, midőn nagy előkészületek folytak Rómában Ferencz császár és király fogadására. 31-én érkezett oda Metternich herczeg miniszter s április 2-án a császár gr. Wrbnával, s a császárné és Carolina főherczegné kíséretében. A ponte mollo mellett Consalvi bibornok fogadta őket; gardistáktól és katonáktól körülvéve s ágyúlövések között kísérte a császárt a Quirinálba, a hol a pápa várta, kézzorítással melegen üdvözölte és a legbensőbb szobákba kísérte; de egy fél óra múlva a pápa már kikocsizott, a bibornok minisztereket hagyván hátra a császár szolgálatára. Másnap (április 3.) a hetruriai exkirályné tisztelgett a császári párnál, a kik csakhamar visszaadták a látogatást. Este megérkezett József főherczeg is Antal szász herczeggel és ennek nejével, s mindannyian a Quirinálban szállottak meg.

A husvéti ünnepeket a császár és uralkodó herczegek jelenlétében nagy fényvel ünnepelte a pápai főváros. Virágvasárnapján (ápr. 4.) a pápa maga tartotta a pálma-szentelést a Sixtus kápolnában, a hol jelen voltak a császári vendégek is, a kik d. u. a szent Péter templomában ájtatoskodtak. Csütörtökön (a meddig a császár a várost és vidékét járta be) volt a sirbatétel ünnepe, utána a szokásos lábmosás s 13 ősz zarándoknak megvendéglése. A pápa áldást osztott a szt. Péter templom erkélyéről. A tért sűrű tömegben lepte el a nép. Az udvar a templomtól balra a ballustradon páholyokban foglalt helyet. A katonaság négyszöget képezett az obeliszk előtt, a pápa felemelkedett a hordszékről, a melyen vitték, ájtatos csend állott be, mindenki letérdepelt s megilletődve hallgatta a benedictiót. Pénteken szent Péter templomában ki volt téve a szent sir jelképe, este csak egy nagy kereszt világított ki, minden más világ kioltatott a templomban, a hol a pápa és a császár összejöttek.

Husvét szombatján a Quirinál kápolnájában misézett a pápa. Utána a feltámadást ábrázoló nagy képről lehullott a lepel s a mint a kép előtűnt, a chorus rázendítette szenséges énekét, a pápa és a bibornokok felemelkedtek, ünnepi díszbe öltözve, az ágyúk megdördültek. Lélekrázó s szívet megindító pillanat volt ez, mondja naplóírónk, a ki jelen volt. Ezen és a következő napon díszbéd volt a Vatikánban, a hol tizennyolcz uralkodó személy ült az asztalnál.

Husvét napján is benedictiót osztott a pápa a szent Péter

templom erkélyéről, a mely előtt a tér tömve volt emberekkel és kocsikkal; csak idegen 30,000 volt jelen. Este ki volt világítva a templom és tér s tűzjáték volt az Angyalváron.

Ápr. 15-én bált rendeztek a császár tiszteletére. (Előtte való nap olvasták az ujságokban Kotzebue meggyilkoltatását Mannheimban). 20-án a Capitoliumon volt tűzijáték, ének és díszlakoma. 21-én Augustus mausoleumában volt bál.

A császár a szegényeknek 2000 luidort adott segélyül és mindenütt alamizsnát osztogatott azonkívül is.

Berzeviczy ápr. 27-én utazott el Rómából 4 angol s egy francia társaságában: Ternin át, Foligno, Perugia, Assisi, Arezzo, Cortona felé Flórenczbe, a hová máj. 2-án érkezett, s a hol két hetet töltött. Megnézte a város nevezetességeit, a híres képtárban látta Corvin Mátyás, II. Lajos és Báthory István királyok képeit s az éremtárban több magyar király (köztük Nagy Lajos) pénzeit. A könyv- és levéltárakban Magyarországot illető iratokat talált, melyeknek lajstromát József nádor megbízása szerint Milanoba küldötte utána. Bejárta a színházakat s nagy érdeklődéssel vett részt egy »rögtönző népies költészeti estélyen« (Divertimento di poesi estemporance), a melyen a több száz főnyi közönség részéről feladott témák fölött öt poéta verselt rögtönözve s egy vak cziterás kísérte őket.

Flórenczből (máj. 16.) a szép és gondosan kultivált gyümölcs és szőlőligetekkel szegélyezett Arno völgyén át, Pistoján, Pescian keresztül (a hol még egyszer találkozott a náddal) Pisába ment. — Az egész Arno völgyén nagyszerű előkészületek folytak Ferencz császár fogadására, a hidak, házak, magok a folyó partját szegélyző falak is a kivilágításhoz készítették elő.

Pisából (máj. 17.) Livorno felé folytatta útját. A híres tengerparti kikötő város is nagyban készült a császár fogadására, a piacot czirkuszszá változtatták át tiszteletére. Itt ült hajóra, a mely gyapotárúkkal megrakra indult Genua felé (május 19. este 8 órakor). Szép utazás volt, melynek a lényes éjszakán a matrózok éneke, a hullámok játéka s a Capraja, Elba és Corsica szigete felől fel-feltünő villámlás fokozta regényességét, s az alvásra gondolni sem engedett. Másnap (20-án) d. u. 2 órakor érkezett meg Genuába, kábultan, eltörődve, a két napra készített élelmiszereket egészen érintetlenül hagyva.

Genua a tenger felől már messziről impozáns látványt nyújtott, s a várost szegélyző hegyek és halmok várai erődjei

(köztük a Richelieu-fort, a honnan az osztrákok 1800-ban a várost megtámadták) harcias szint adtak a máskülönben békés, szabad kikötőjű városnak. Belseje is megragadó látványt nyújtott, a strada nuovan épült öt-hat emeletes házak, a palazzo ducale, melynek híres szobrai a forradalom idején mind szét-törtettek, de festményei épségben tündököltek. Május 22-én utazott tovább egy párisi kocsissal pompás »battardon» Turin felé. A marengói síkon, egy kis falu határában, elmerengett az 1800-ban ott vívott véres ütközet emlékéen; a nagy erődítményekkel és citadellával körülvett Alessandria mellett kelt át a Tanaro folyón s Asti érintve, 24-én este érkezett Turinba.

Turin, a hol egy hetet töltött, igen kellemes benyomást tett rá. A Po folyó, melynek új hidján kelt át a város egy szép egyenes, 3—4 emeletes oszlopcsarnokos házakkal szegélyezett utcájába, eszébe juttatta a hasonló nagyságú Tiszát Tokaj mellett. Az utcák többnyire széles, egyenes, nyílt, barátságos kinézésűek, középen egy-egy kis csatornával. A várost köröskörül sétányok övezték. A citadellára itt is nagy gondot fordítottak, erős őrizet alatt tartották, a körülötte kereken elterülő síkságot gyákorló terület használták a szépen adjusztált, kék zubbonyos, fehér nadrágos és csákós osztrák katonák, a kik a hangosan kiabált »un, deuse!» tempora lépkedve exerciziroztak ott. Nyugat felé hótól fehérlettek az Alpok csúcsai, kelet felé a kies halmok szép villákkal és kertekkel megrakva diszelegtek. Az egyetemen levő muzeumban nagy érdeklődéssel szemlélte meg az alvó Cupidó görög szobrot, Ábrahám és Izsák elefántesont szobrát, a mumiákat s főképen a legrégibb egyiptomi emléket, a »tabula Isaica«-nak nevezett híres bronztáblát, melyen különböző alakok vannak bevésvé ezüstből és fekete érczből s a mely nem rég Párisból került vissza. A könyvtárban a kéziratok között Salamon királynak egy regényes történetére akadt, francziául írva, a XIV. századból.

A piemontiak viseletét hasonlónak találta a német hegy-lakókéhoz, czopfot viseltek ezek is és nagy kalapokat, az asszonyok magas fejkötőt.

Május 31-én tovább indult Milano felé s Vercelli és Novara két kis városon utazott keresztül, melyeknek szép sétaterei s az utcákon végig folyó kis patakok kötötték le leginkább figyelmét. Az egész úton gyakran kellett az Alpesekből

lerohanó folyók és patakokon átkelnie, így a Ticinon, a hol őseink már a vezérek korában csatározgattak. — Az Alpések, balkéztől félkörben elterülve, szép panorámában gyönyörködtették a szemet, a mely nem győzött eltelni a szt. Bernhard, a Simplon hóval fedett kimagasló csucsainak látásával.

Az utakat szegélyző láktól mintegy észrevétlenül jutottak Majlandba június 2-án. Milano utczái mind apró kövekkel voltak kirakva, s a kocsi kerekei számára, négy-négy széles granitkő szalag futott végig, a járda is gránithól állott, vagy téglával volt kikövezve. A házak többnyire 2—3 emeletesek; a csatornák, az utczákon végig, faragott négyszögű kőmederben nyíltan folydogáltak. A város művésziesen épült kapui között régi Marengoi, akkor »porta Ticinese« szép ívezetén a francia forradalmi háborúk lezajlását s a béke köszöntését jelző eme szavak állottak (s állanak maig is): *Paci populorum sospitae* 1815. — A boulevardok fákkal voltak szegélyezve, a corsó sétaterei, a nyilvános kertek mind igen kellemes gyűhelyei voltak a sétáló közönségnek, még a vár körüli gyakorló tér is (melyen a Splényi és a Hessen-Hamburg osztrák-magyar ezredek exercizozgattak akkoriban) hársfákkal volt beültetve, melyek igen kellemes illatot árasztottak. Itt tartott jun. 13-án a Hessen-Hamburg ezred egy zászlószentelést, melyet az érsek végzett s gr. Batthyányi Antal, Reese comtesse-vel voltak a keresztszülők, mire a magyar gróf, a ki nagy házat vitt ott, 150 terítékű lakomát adott. — Jelen volt az ünnepélyen a vicekirály Rainer főherczeg is, a kormányzóval és a táborakkal. — Berzeviczy később (jun. 16.) audiencián volt a vicekirálynál, külföldi útlevele érdekében, a ki őt Strasoldo kormányzóhoz utasította s meg is nyerte Svájcba Francia- és Angolországba az útlevelet, daczára hogy a rendőrigazgató (Raab) ellene volt.

Berzeviczy, mint mindenütt, itt is bejárta a nyilvános intézeteket, muzeumokat, könyvtárakat, templomokat. Járt a híres ragyogó carrarai márvánnyal burkolt dom tetején, élvezve onnan a fenséges kilátást egyfelől a síkságra, másfelől az Alpok hólepte csúcsaira. — A Bibliotheca Ambrosianában talált néhány magyar vonatkozású kéziratot, Corvin Mátyás idejéből s a török háborúkról a XVI. századból. Kutatott a Mária Terézia által alapított publico archivio-ban, melynek legrégibb kézírata 1250-ből származott. Bejárta a színházakat s minden nevezetességét a szép és gazdag városnak.

A milánói életről is jegyez fel egyet-mást. A nép szép testalkatú és jó kinézésű, de sok a törpe és görbelábú is köztök. Nagy a fényűzés s ezzel karöltve jár a drágaság. Mindenki kereskedik, zsidó nincs, a koldusoknak nyilvánosan nem szabad mutatkozniok, kivéve a síplárával és más zenével járókat. Beszédjök a francziával van korrumpálva. Sok a magániskola. A templomok különösen este igen látogatottak; sokat harangoznak, de kevés az ájtatosság.

Olaszországot, e földi paradicsomot, általában sok ördög lakja — úgy mond — délen inkább, mint éjszakon. A nép többnyire lusta, nyereségvágyó, a nyereszkeskedő játékok nagy barátja, kicsapongók, elbizakodottak, minden önbírálat nélkül. Mindenki azt hiszi, hogy mindenre alkalmas; mindenkivel egyenlőnek képzelik magokat; a külsőre sokat adnak és magokról sokat tartanak. Máskülönb a társalgásban nem nagyon »delicat« nép, az úr a szolgájával bizalmaskodó, minden czeremonia nélkül társalog vele, mintha csak meg akarná az által jutalmazni. A gyermekek iránt nagyon engedelkenyek, soha sem verik meg őket. a miért ezek nagyon féktelenek s tekintélyt nem ismernek. — A köznép ritkán verekszik, de annál gyakrabban használja a kést ellenfele leszűrésára.

A templomokat inkább szokásból, mint lelki vonzalomból járják egész nap; gyakran és hosszadalmasan gyónnak, főkép a nők. Az ájtatosság leginkább czeremoniákból áll, főkép a római templomokban.

A tudományt kevesen üzik s többnyire felületesen; leginkább csak az olasz költőket olvassák, sonáttakkal és parquillusokkal szeretnek foglalkozni. Inkább jártasok a szépművészetekben. Az éneklésben nagyon kiválók, hangjuk szép csengésű, a minek az éghajlat nagyon kedvez.

A szegények ruhája hitvány és rongyos, harisnyát nem viselnek. Szobájok butorzata egy pár szalmafonatu székből, asztalból és néhány darab edényből áll, az ágyszalma helyett kukoricza héjjal van megtöltve. Eledelük is szegényes: minestra, kenyér és bor, sajt és halak a rendes táplálkozási szerek. Házaik kőből és téglából, itt-ott agyagból építvék és téglával vannak padlózva és fedve. Fa helyett kőszénnel lütenek, mert az erdő és tüzelőfa kevés.

Barmaikat jól táplálják, de kegyetlenül elesigázzák, nem kimélik. Az ökröket többnyire megpatkolják. Teherhordásra

hosszú, de kétkerekű szekereket használnak, a kerekék nagyok és szélesek; a lovakat nem egymás mellé, de egymás után fogják be, csengőkkel és csörgőkkel diszítik a hámot.

* * *

Ezekkel az általános jellemvonásokkal végzi Berzeviczy olaszországi úti naplóit, midőn a félsziget utolsó nagy városát (1819. jun. 2-án) elhagyja s a határszéli Alpok felé veszi útját. Aronából úti málháját Genfbe indítja s megkezdí gyalogszerrel igazi turista útját a regényes Svájc felé. A Lago Maggiore viztükrében, Isola bella a világ legszebb tündérszigetének palotája márványfalairól, szobráiról látja utoljára visszaragyogni a mosolygó olasz napot. Egy nap múlva már az Alpok hegyi levegőjét szívja (jun. 5—6.), paloták helyett sziklákban gyönyörködik, s a Simplon tetején a 6. számú menházban hál meg.

Szinte rosszul esik ilyen regényes helyen válni meg derék honfitársunktól, — fáj, hogy nem követhetjük őt tovább is útjában Közép- és Nyugat-Európa többi országain végig; — de a »Földrajzi Közlemények« szűk terén ezuttal tovább terjeszkednünk nem lehet. Kitűzött célunkra, hogy egy széles látkörű, nagy európai műveltségű, kiváló magyar utazó emlékét felfrissítsük s a földrajz-történelem lapjain nevét feljegyezzük — talán ennyi is elegendő.

DR. SZÁDECZKY LAJOS.

KÖNYVÉSZET.

— — —

A magyar faj és művelődés eredete. Irta? Budapest, 1889. Révai Leo bizománya.

Hogy merően nyelvészeti munkát mutatunk be olvasóinknak, annak oka a geografia collectiv természete, mely sokszor más tudományágak kutatási eredményeit használja föl céljaira. A névtelen szerző jelentékeny szolgálatot tett azon néprajzi és geografiai kérdés megoldásának, hogy hol lehetett a magyar-ság őshazája, hol alakult ki a magyar faj nemzetté, ethnographiai egyéniséggé. Természetesen mi csak e szempontot fogjuk méltatni s a könyvnek lingvisztikai részével csak felületesen en passant foglalkozhatunk.

A finn-ugor iskola fajunk őshazáját egyfelől a Pecsora, Kama,

felső Volga, másfelől az Ob, alsó Irtyis (Tagata), felső Ural (Jajik) folyók közé teszi, más szóval Ázsiának éjszaki síkságaira. (Hunfalvy Pál: *Ethnographia* 286. l.) A török rokonságot vitatók ellenben az ázsiai pusztá-öv délibb részére, a Kaspi tó, Duna-mellékére vagy még keletiekben fekvő tájakra helyezik, (Vámbéry: *A magyarok eredete* 180, 293. l.) különösen állat- és növénynevekre való hivatkozással, a melyek déli klímára utalnak. Míg pl. a borzra, párduczra, gyümölcsre, buzára, borra őseredeti szavaink vannak, addig a fának elnevezése ugor eredetű, a medve plane szláv származású.

Déli tájakra, még pedig az ázsiai művelődési körökhöz (csinai, perzsa-afgán, asszír, szummeri-akkád) lehetőleg közel esőkre utalnak, mint őshazára, a névtelen szerzőnek nyelvészeti kutatásai is, találkoznak tehát Vámbérynek fejtegetéseivel, csak-hogy a szerző a turáni nyelvcsoporthoz kívül a sémi és árja nyelveket is belevonta összehasonlításainak keretébe, azon elvből indulva ki, hogy a népek kölcsönhatása messzire terjedő, az ázsiai kulturális körök befolyása így elhatott messzire Ázsiának belső pusztaira is. »Minden nép és nyelve a népek láncolatában egy kiegészítő szem«, tehát egyetlen nyelv sem magára hagyatott, különálló, hanem élő, folyton változó, elfogadó és kicserélő, fejlődő szervezet. Őseink éjszaki szomszédaiknak nyelvi hatását csak úgy érezték, mint a délen lakó arabok, akkádok, perzsák, afgánok, vagy a tőlük keleten élő mandsu és csinai nyelvek befolyását. Első izig való rokonságra nézve közelebb áll a magyar nyelv a törökséghez, mint az ugorsághoz, de egyes igen jellemző törzs-szavaiban első izü rokonságot mutat a sémi és árja nyelvekhez.

Bizonyításul a szerző az u. n. kulturszavak összehasonlításából indul ki. Összeveti az emberi test részeit jelölő sokféle törzs-szavakat, mert mindkét iskola éppen ezekre alapítja a magyar nemzet eredetéről vallott nézeteit.

Tájékozásul egy-két példával szolgálunk.

Az emlő az emik igének causativ alakja, előfordul a török-tatárban mint emmek (töve em) = szopni, a kazáni tatárban imčak = csecs, kunban emzac = feleség, szoptató, de a csinaiban is mint mütő, mely anyát jelent, mandsuban eme = anya, babiloniban volt ummu = anya, héberben imo és em, ó-arabban imm s umm, akkádiában êmê = asszony.

Gége finnben: nielu, torok, demár a mandsuban keng = kö-

högés, a csinaiban kheu-khi, kheu-ke : lélekzés, akkádiiban ku : enni, ka : száj, tehát a magyar szónak ősgyöke az akkádival s az egész a csinai szóval egyezik.

Hus vogulban naul és novl, mi nyáját jelentene a Magyar-Ugor összehasonlító szótár szerint, az ideologia ellenkezése miatt a szerző kifogásolja e leszármaztatást és inkább a kun aş = cibus, az oszmán kut = hus, étel, mandsu = uszhe, a perzsa = gust (hus. eledel) s az akkádi uzu = hus törzsekhez hasonlítja. Itt is első sorban az akkádiai törzsszel egyezik. (220. l.)

Ke bel oszmán, perzsa, afghán nyelvekben kalb, kelb = kebel, érzem, mandsuban chebeli = kebel, arámiban keb, érzés, arabban : kulub.

A kéz-szóra igaz megvan a vogul : kat, finn : kät, de az asszír katu : kéz. a babiloni : gâti, a perzsa kjâz : fogó markolat, arab : kezzan (mely dualisa a kezz = szárny szónak) szintén figyelembe veendők.

Nyak : csagatájban jaka, tehát nem a német Nacken kölcsönvétele, afghánban : nakasz egyértelmű a nyakassal. E szót az afghánok kapták tőlünk (234. l.). A nyelv szó vogulban nelm és nilm, de a na és nan módban Oppert Gyula hazánkfia kutatása szerint azt jelenti = beszélni, tehát ez az ősgyöke a magyar és az utóbbi finn-ugor szónak. Az orr mandsuban ovoro, oszmánban már buru, tehát távolabbi, de a kun ernin = naris és arab araha (töve arh, orh), a magyar szónak egészen megfeleltethet s értelme lélekző.

Szerző 135 tőszót hasonlított össze. Ezekből 74 szó a töröktatárral közös, és pedig elsőrendű közösségben 63, másodrendűben 12. A sémi nyelvekkel közös 35 szó. Legtöbb esik az arab, asszír és babyloni dialektusra; az afghánnal 20 szavunk közös, a perzsával 18, más árja nyelvekkel találkozik 24 szó. A finn-ugorral csak 47 törzs-szó találkozik, de ezekből is 17 csak másodrendben közös. Megjegyzendő, hogy a Névtelen véleménye szerint »a finn-ugor 37 testrész nevében az európai árjak gall és german fajához nagy közösséget árul el«. (252. l.)

Az összehasonlításokból azután azt vonja le a Névtelen hogy a) A magyar faj és nyelve a finn-ugorokkal első izig való rokonságáról felállított nézet téves. b) A magyar faj őshazája a sémivel, de különösen az afghánnal és perzsával mutatkozó elsőrendű és tekintélyes szóközösség, valamint az ősszárdi nyelvvel való nagy számú tiszta és félreismerhetetlen

közösség alapján nem kereshető Ázsia éjszaki vidékein az Ob és Irtis mellékén, hanem délen a nevezett művelt nyelvek területéhez közeli síkokon.

Könnyen érthető okokból nem foglalkozhatunk a könyv lingvisztikai hasonlításainak helyességével vagy helytelenségével, nem reflektálhatunk a könyv hangrendi és hangilleszkedési elveire, ez a nyelvészet dolga: geographia és néprajzi problémánk érdekében azonban kíváncsiaknak tartjuk, hogy fajunk őshazáját és nemzeti egyéniségünk kialakulását a magyarral szomszédos örmény, asszír, akkádi, perzsa, kútfők és epigraphikus vívmányok eddigi eredményeivel is igyekezzünk kideríteni. A turánságba annyira belészerettünk, hogy Bálint Gábor mandsu-mongol, és Körösi Csoma Sándornak tibeti kutatásai teljesen feledésbe mentek. Az asszír, akkád, perzsa ékiratoknak leleplezett titka az orientalista irodalom könyvtáraiban hever feldolgozatlanul. Az »Ausland« néhány évvel ezelőtt régi akkád domborművekről hozott rendkívül érdekes értekezést. Az illusztrációk első pillanatra magyar típusra emlékeztettek. De hát fiatal nyelvtudósaink abba hagyták a kérdés feszegetését. Pedig megérdemelné a fáradtságot fajunk multjának, őshazájának megvilágítására az ilyenmű kutatás!

Könyvünk megkísérlette — s ez tagadhatatlan érdeme. Talán szokatlan mesgén haladt a Névtelen, s hébe-korba tétováz, el-eltéved s letér az igazsághoz vezető útról, de miután a tudományban sohasem uralkodhatik a dogmatismus s az igazság feltalálásához nagyon sok út vezet, méltányolnunk kell a névtelen szerzőnek merészségét, hogy a taposott nyomok helyett új irányt tűzött ki magának. *Dr. Cz. G.*

A Grand Chartreuse és a kartauziak. Irta Vajda Viktor. Kis 8-adrétű 64 lap. Kecskemét, 1889. Ára füzve 50 kr. Kapható a szerzőnél ugyanott.

Vajda Viktor, ki többször utazott már Délfranciaországban, egy előbbi művében (Dél-szaki ég alatt. Ismertette a Földr. Közl. 1885. 214 - 216.) a magas Pirenék vidékét tárta föl a magyar közönségnek s ő szolt nálunk legelőször a Roland-hasadékról, mint olyanról, mely meglepő természeti szépség; valamint a pani Gave folyó eredetét is ő ismertette a gavarni-i zuhatag leírásában, mely nem nagyítás, hanem valóság; oly annyira, hogy igen sok utazó csak a Niagara zuhatagot tartja meglepőbbnek a gavarni-i vizesésnél. Most az Alpok, illetőleg a Dauphiné hatalmas bércei

közé vezet és leírja az Isère gazdag folyamrendszerét, a Dauphiné heglánczatát, melynek egyik nagyszabásu csoportja a Chartreuse hegység, honnan a kartauzi rend, vagy miként szerző a latin eredeti alapján írja, kartuzi rend, eredetét vette.

Ajánljuk ez autopszia alapján, közvetlen behatások hatalma alatt irt kedves művet az olvasó közönség figyelmébe. *H. I.*

Handbuch der Oceanographie. II. Band. Die Bewegungformen des Meeres. 15 Márka. 592 levél.

Az oceanographiának első kötetét e folyóirat XIII. kötetében ismertettem. Azóta Boguszlavszky meghalt s a kiadó Engelhorn, Dr. Krümmel Ottóra bízta a mű folytatását. Eleinte Zöppritz fogott bele, de őt is a halál akadályozta meg oceanographiájának befejezésében, így végül a kielitengerészeti iskolának jeles hydrographusa, Krümmel dr. rendezte, kiigazította s ütötte nyélbe Boguszlavszky és Zöppritz jegyzeteit. Ezért késett oly sokáig a második kötet, mely ezen előzmények után egészen a Krümmelé. Az ő felfogása, rendezése szabta meg a munka sajátos jellegét. Mint jeles matematikus gyakrabban használja az elméleti analízist, a mi analitikai módszerhez nem szokott laikusra nézve unalmas lehet, de a tudományos bizonyosság megállapítására fontos eljárás. A hol azonban kell, azonnal simit a matematikai elvontságokon s megérthetőségen kívül Peschel iskolájának elegáns stylusára törekszik. Boguszlavszkynak tételekben összegező s a főelvetek reszummáló módszerével ritkábban él. Annál gyakrabban alkalmazza a szerkesztő, graphikai módszert, úgy hogy könyvében mintegy 60 ábrázolattal találkozunk.

Tudományos becsét tekintve, az oceanographiának e második kötete méltó társa a szerző egy régebbi dolgozatának, melyet a tengermedenczék morphológiájának czimezett, és méltó befejező része Boguszlavszky megkezdett művének. Sok tekintetben egészen új szempontokat tár fel előttünk, így pl. a sarki fennékvíz felnyomulásáról, a széltorlódás által keletkezett hullám-árrangéséről (300—319. l.), az árapálnak geogr. eloszlásáról szóló újabb elveivel. A tengeri áramlások tüzetes leírását és modern megokolását legelőször e kötetben találja föl az olvasó. Tudvalevőleg Krümmel szaktekintély az oceanographiának ez ágában. Legelső dolgozata, melylyel a geogr. körökben feltűnést keltett, szintén a tengeri áramlások és folyásokról szólott. (Die aequatorialen Meeresströmungen des Atlant. Oceans 1877. V. ö. ilyes czikkeit a Zeitschrift für wiss. Erdkunde. IV.

153. 209. VI. 30.) Az áramlásoknak oly nagyfontosságu szerepük van a kontinensek klímájában, hogy nem is lehet csodálkoznunk Krümmelnek e thema iránt való előszereteten.

Igen nevezetes továbbá a hullámokról szóló fejezete. Már népiesen irt kisebb művében, melyet a m. kir természettudományi társulat lefordított (Der Ocean. Eine Einführung in die allgemeine Meereskunde. Prága, 1886. Das Wissen der Gegenwart 32 kötete) külön fejezetet szán a tenger sokféle hullámmozgásának (i. m. 161—185 l.); nagy művében math.- és phis. igazolásokkal szól a hullámok homoru, függélyes rengéséről, azok türemléséről, nagyságáról, az oceánikus felületek és mélységektől függő dimenziójukról, a szél és földingás okozta hullámringásokról, a marobis, rescaféle és álló hullámokról.

A 2-ik kötet czím-tartalma bősége miatt csupán per summos apices közölhető. A feldolgozott anyag 4 fejezethe van szorítva. Az első szól a különféle hullámokról, a második az árrengésről, (Gezeiten*), annak jelenségeiről a föld különböző pontjain, megfejtésének sokféle kísérleteiről s a tünemény maig megoldatlan kérdéseiről. A harmadik fejezet az óceánvíz függélyes circulatiójáról, nevezetesen a hideg fenékvíz keletkezéséről elterjedéséről, a fajsuly okozta vízesésekről s a szélverte hullámduzzadás recompensatiójáról, a függőleges circulatióról értekezik. Végre az utolsó szakasz elmondja az áramlások gnoseológiáját, a most dívó teoriákat s megfigyelési módokat, végül leírja az egyes óceánok árfolyásait. Az atlanti óceán áramlásait az éjsz. és d. k. 30° között, a 30° felettieket, s az óceán melléktengereinek árfolyásait, azok okait. Dr. Cz. G.

Die Vertheilung des Luftdruckes im Mittel- und Südeuropa.

Dr. Penck, a geographiának a bécsi egyetemen tanára, földrajzi monographiáknak cyklusát adja ki, melyből eddig 2 kötet jelent meg. A légnyomás eloszlásáról szóló meteorologiai magánrajz a II-ik kötet 2. száma. Hann 30 éves megfigyelések átlagairól számol be és kimutatja Közép-Európa klímájának légnyomásbeli anomáliáit.

Főbb tételei következők:

1. Az évi isobarok eloszlásából az tünik ki, hogy a téli meteor.-évadot jellemzik: alacsony légnyomás az atlanti

* Árapály rosz képzés, árapadálnak kellene lennie. De ez meg szokatlan. Dr. Cz.

óceánon és a kontinens é. ny. részén, magas nyomás d. k., közepes d. k. Európában. Tavasszal relativ maximum é. ny.-on, minimum d. k. Nyáron maximum dny.-on, minimum keleten. Őszkor maximum keleten és dk.-en.

2. Az időszaki maximumok egyikének időzési köre az Alpok és Közép-Némethon, a másik dk. Európa felett vesztegel. Az időszaki minimumok közül egyik a földközi tenger nyugati medencéje, a másik majdnem egész éven át az adriai tenger felett, a harmadik az aegai és joni tengerek fölött terül el.

3. A maximum és minimum változó eloszlásának valószínű oka a) a földközi tenger nagy melegmennyisége, még télen is ellentétben az éjszaki síkok gyors lehülése. b) Az Alpok sűrítő és attractiv ereje. c) Felföldek irányzata a maximok előhozásában, mély síkok bomlasztó hatása. d) A felületi configurationnak lokális hatása.

A könyv mellé igen sok meteorologiai-tábla van fölvéve, melyek 7 frt 20 krra rugtatták föl a becses, de éppen nem népies könyvnek az árát. *Dr. Cz. G.*

Dr. Soyka: Die Schwankungen des Grundwassers. 1889. Hölczel kiadása.

Ugyane cyklus 3. füzete. A föld árjának ingadozásait mutatja ki a bajor felföldön, Alsó-Ausztriában, Cseh- és Németországban. Szerinte a fakadó vizek, talajvizek emelkedése vagy alászállása az esőmennyiségtől, havi eloszlásától s a levegő párateltségének viszonyaitól függ. Tábla és szám van bőven! Ára a 80 l. terjedő füzetnek majd 3 frt!! *Dr. Cz. G.*

RÖVID KÖZLEMÉNYEK.

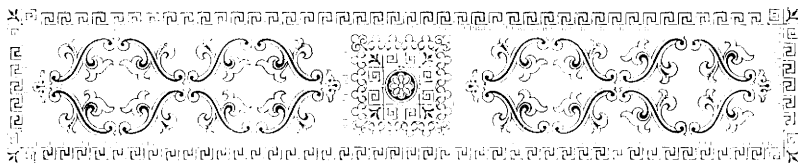
Vegyesek.

A Zambezi forrását Livingstone óta általában a Dilolo tóban keresték. Most Arnot misszionárius adatai szerint kitűnt, hogy a folyó felső vidéke a keletre fekvő Liba folyó, melynek forrása körülbelül 25° alatt fekszik Greenwichől keletre a Border Craig hegységben, mely valószínűleg ugyanazonos Livingstone Kaomba hegyével. Zambezitől Lualabáig Arnot szerint a vidék a gyakori rablások miatt néptelen, a valuale törzsek teljesen megszüntették itt Muatajamvo uralmát. A Kuanczától a Lukolese folyóig,

mely a Lualabába ömlik, nagy fensík terjed el, azután apró dombos vidék következik s a Lualabától keletre hatalmas hegyvidék, a Garenganze tartomány, vagy, miként az arabok nevezik, Katanga. Ezen a vidéken, hol 1884-ben Reichard s később Cappello és Ivens is jártak, Msiri uralkodik, kinek hatalma a 'Lualabától a Luapuláig s délen a Mosinga hegységig terjed s a Livingstone korában még hatalmas Kazembe ország (a Meru tó mellett) szintén hatósága alatt áll. *Gy.*

A Földközi tenger partvidékének egyetlen ismeretlen része még Marokko éjszaki partja. az ugynevezett Rif vidék, mely körülbelül 23,000 □ km. területű s a mellette levő területek. Ujabban számosan, köztök az angol Harris, a francia Duveyrier, a német Fischer kísértették meg az utazást e helyen, de a vad nép miatt lehetetlen volt eredményre jutniok s Melillától nyugat felé alig egy pár kilométernyire hatoltak. A rifióták, a legjelentékenyebb törzs a vidéken, most már ezrenként járnak át ugyan Algirba, különösen aratáskor munkát keresni, de otthonukba idegent nem eresztenek; egymás közt is sokat küzdenek, a vérengzések mindennapiak és a mellett igen sokan foglalkoznak közülök tengeri rablással, a mit nagyon előmozdít az a körülmény, hogy ezen a vidéken gyakori a szélesend. Hallomás szerint különben a terület eléggé népes, van egy pár nagyobb folyója, köztök a Ved-Uargha s hegységében itt-ott vasat is találunk. A térképeknek a vidékre vonatkozó része rendesen teljesen megbízhatlan, így többek közt Melillától délkeletre egy 29 km. hosszú Abu-Areg nevű tó van, mely nyáron kiszárad s melyet a térképek hibásan a Földközi tenger öblének tüntetnek fel. *Gy.*

A Basszo Narok tóról, melyet Teleki gróf fedezett fel, a Petermann-féle füzetek azt állítják, hogy valószínűleg ugyanaz a Borrelli által említett Szambara tóval, melybe az Omo ömlik, avagy az éjszaki Galla vidékek kutatója által többször említett Baro tóval, a melyről azt állították, hogy innét eredne a Szobat, a Nilus egyik mellékfolyója. Igaz ugyan, hogy Teleki nem látott a tóból kifolyó vizet, de az éjszaknyugati partot nem is járta be és nagyon valószínű átalában, hogy a Basszo Narok tó vidéke már a Nilushoz tartozik. Mindenesetre tény, hogy ezt a tavat az összes utazók közül először Teleki látta személyesen. *Gy.*

BÁRÓ TÓTH FERENCZ UTAZÁSA EGYPTOMBAN

1771-ben.

(Felolvastatott a f. é. márcz. 28-án tartott ülésen.)

Mai politikai viszonyaink közt rendkívül fontos az egyes udvarok és népek rokonszenve egymás iránt. Tudjuk, hogy az ily érzelem a népek történelmi fejlődésének eredménye és ennek átalakulásaihoz von füzve annak minden változása, s bár tagadhatlan, hogy az ily érzelmek megteremtésében főleg néppsychologiai okok, nemzetiségi érdekek s a létért való küzdelem más hatalmas tényezői a döntő befolyásúak, mégis kétséghivonhatlan az is, hogy a népek rokonszenvére egyes személyeknek is nagy befolyásuk van. Elég utalnunk az év eseményeiből arra a személyes viszonyra, mely a török szultán és Vámbéry közt kifejlett, és arra, hogy e személyes rokonszenv kereskedelmünkre a Balkán félszigetén rendkívül jótékonyan hatott, s belátjuk, hogy az egyes népek közti rokonszenv megerősítésében vagy csökkentésében a személyes befolyásnak is a legélénkebb szerep juthat.

Ha a magyar és török nép közti rokonszenvet a jelenben a vérbeli rokonszágon kívül még a kereskedelmi-politikai érdekek közössége is fokozza, természetesnek fogjuk találni, hogy e rokonszenvet a személyes sympathiák nem csak a jelenben, de már a multban is megerősíték a Vámbéryéhez hasonló módon kiváló alakok, kik közt a mult század közepe táján a legkimagaslóbb bizonyára báró nyitrai Tóth Ferencz volt, kit az akkor uralkodó Musztafa szultán bizalmával a leghatártalanabbul ajándékozott

meg, s ki erre a szultán és a török császárság érdekei körében kifejtett bámulatos tevékenysége által teljesen méltó lón; s bár Franciaország megbizásából ment oda, soha sem feledkezett meg arról, hogy magyar, bebizonyította ezt, mint látni fogjuk, nem egy ténynyel, s emlékébe véste ezt maga a török nép is.

Bár e rendkívüli alaknak, Tóth Ferencznek, egész élete az eseményeknek legváltozatosabb színtere, melyeket lelkének teljesen egyéni felfogása a legérdekesebben világít meg, korántsem lehet czélom történelmét vagy életrajzát adnom; ¹ még törökországi dolgairól, ottan kifejtett óriás tevékenységéről is csak futólag emlékezhetek meg annál is inkább, mert az arra vonatkozó részeknek tudományos bírálata még a mult században megjelent; ² itt mindössze azon inkább földrajzi természetű megfigyeléseire akarom a figyelmet felhívni, melyeket Afrikában, különösen pedig Egyiptomban, mint geográfus és hadmérnöki képzettségénél fogva szakember tett, s melyek nemcsak az ő személyét a bámulatra legméltóbb szellemek közé, de művét is sok esetben a forrásmunkák megbecsülhetlen magaslatára emelik. ³ De még ily czél mellett is szükséges érdekes életéből, mielőtt útleírása tudományos értékének megállapításába fognék, egyet-mást előre bocsátanom. ⁴

Tudvalevő, hogy a szathmári békekötés a Rákóczy kurucz pártját annyira szétrobbantotta, hogy abból több mint hármezer ember, kik a békepontokat a fejedelemhez hiven el nem fogadták, a külföldre bujdostak. E fiatal kurucz tisztek közt volt nyitrai Tóth András is, ki 1706 végéig gr. Forgách Simon tábornagynak, azután gr. Bercsényi Miklós fővezérnek hadsegéde volt. Kiszökvén, eleinte urát szolgálta, majd Ágost király seregébe lépett, 1716-ban azonban a porta által meghivatván, Bercsényivel és a többi lengyel emigránsokkal lement ő is az Al-Dunához, hová 1717-ben Rákóczy is megérkezett, míg végre 1718-ban a passaroviczi béke megkötése után mindannyian Rodostóban telepedtek le. Tóth András 1719—20-ban a később oly nagy hirre

¹ Biographie universelle ancienne et moderne. Paris, Michaud. 46. k.

² Peyssonnel, M. de, Observations critiques sur les mémoires de M. le baron de Tott. Amsterdam, 1785.

³ Mémoires du Baron de Tott sur les Turcs et les Tartares. Amsterdam, 1785, 4. k. Egyptomról a IV. k. szól.

⁴ Ezt főleg Thaly Kálmán czikke alapján teszem: A szuezi csatorna magyar tervezője a mult században. Egyetértés, 1888. ápr. 5.

kapott Bercsényi huszárezred őrnagya lett, mint ilyen Franciaországba hajózott, részt vett a spanyol hadjáratokban, csakhamar ezredessé, majd vezénylő ezredessé lőn. Ezután is még többször ellátogatott rodostói barátaihoz s közülük vett magának feleséget is 1730 táján, kitől 1733-ban Champignyben született egyetlen fia: nyitrai Tóth Ferencz. Az 1740-es évek háborúiban az öreg Tóth András annyira kitűnt, hogy tábornokká és francia báróvá lett. Ez időben halván meg XV. Lajos konstantinápolyi nagykövete Des Alleurs gróf, helyébe De Vergennes nevezték ki, mellé tanácsosul Tóth András tábornokot, katonai attachéul pedig az akkor alig 22 éves ifjú Tóth Ferencz századost rendelték. Az öreg Tottandrez azonban — mint a francziák írják, — csak két évet tölthetett ott, mert 1757-ben elhunyt, Rodostóban Rákóczy fejedelem utolsó generalisának, gróf Csáky Mihálynak karjai közt.¹

A fiatal nyitrai báró Tóth Ferencz, vagy francziásan Baron de Tott, ki 1733-ban született, kitűnő tehetségekkel megáldott ifjú volt, ki szerető atyjától a leggondosabb nevelést kapta. Hajlamai a matematikai tudományokhoz vonván őt, atyja a párisi mérnökkari és tüzőrségi akadémiába adta, honnan az éleseszű és ismeretszomjas magyar ifjú, mint jeles képzettségű hadmérnöktsízt került ki. Huszonkét éves korában már százados volt, ekkor atyja megházasítá őt s mint katonai attaché ment Konstantinápolyba, magával vive csak az imént oltárhoz vezetett szép fiatal nejét és a Keleten jártas-keltes napaasszonyát is. 1755. április havában hajóztak el Marseilleből, május 18-dikán érkeztek a Dardanellákba és ezzel kezdődött meg Tóth báró keleti tanulmányainak első része. Ez első részben szilárdítá meg Tóth Ferencz állását a Keleten. Meleg, rokonszenves fellépése, nyílt modora, katonai és tudományos képzettsége s végül a török nyelv teljes tudása, az erkölcsök és szokások alapos ismerete megszerezték számára úgy a nagyvezir, mint a szerdárok feltétlen bizalmát, kik minduntalan kikérték tanácsát, Ozman szultán is szerette őt, de befolyása e szultán életében ténylegesen csak kisebb másodrendű dolgokban nyilvánult.²

Ozman szultán halála után Musztafa lépett a török trónra, s alatta érte el Tóth működése a Keleten delelő pontját. Musz-

¹ Mem. du Baron de Tott, i. h. II. k. 5. l.

² Tott i. h. I. k.

tafa eleinte csak a bizalom érzelmével tünteté ki Tóthot, e bizalmat fokozta az, hogy a szultán megtudta, hogy a báró magyar származású, amint ezt a szultán orvosa neki megmondta: »ha önnek bármi panasza lesz, joggal számíthat az igazságra, most hagytam el a szultánt, sokat beszélt önről, ő ismeri az ön eredetét s hiszi, hogy joggal számít az ön szolgálatára.«¹ Tevékenysége azzal vette kezdetét, hogy az orosz háború folyamában figyelmeztetvén a szultánt a Dardanellák és a Boszporus erősítményeinek elhagyott, elavult és elégtelen állapotára, ez egyenesen őt kérte föl, hogy építsen a saját tervei szerint új erődöket, szerelje azokat fel s e célra korlátlan hitelt és munkaerőt bocsátott rendelkezésére. A munka az ő személyes vezetése mellett csakhamar megindult, a Boszporus és Dardanellák szorosai-ban csak úgy nyüzsgött a sok ezer munkás, erődök keltek ki a földből, ágyútelepek dolgoztak. A szultán ezután az egész török tüzérség és műszaki csapatok ujjszervezését is Tóthra bízta, ki erre külön mérnöki és tüzériskolát alapított, ezekkel időnkint próbákat tartatott, melyeken a szultán is gyakran megjelent s gyönyörködött az ő derék magyar-francziájának oly rövid idő alatt felmutatott meglepő sikereiben.² Tóth ezután szultánja megbízásából beutazta a török birodalmat, bejárta az európai és ázsiai Törökországot, mint vezérkari főnök sokat szerepelt a tatár-khan mellett Krimióban, Kis-Ázsiában hajózható csatornákat tervezett, meglátogatta a Görög-szigettengert, a Libanont, a druzokat, Damaszkuszt, a szent-földet, Bagdadot, Arabia egy részét és, a mi minket leginkább érdekel, Egyiptomot és Tuniszt.

Tóth egyiptomi útjára Toulonból indult el az »Atalante« hajón, melyet Durfort vezényelt; az emlékiratok alapján tudjuk, hogy a hajón voltak még Tesse gróf és neje, Ayen és Meun urak. Krétaig (Kandia) az utról Tóth mindössze csak annyit ír, hogy Genuát és Maltát is érintették, mely utóbbi helyen a lovagrend nagymesterénél volt egy kis dolga.³ Ugyanakkor azonban az »Atalante«-n egy természetbuvár is utazott, kit Tóth nem is említ fel, Sonnini, ki szintén kiadta egyiptomi utazásait, s műve minket azért érdekel közelebbről, mert számos adatot közöl magára Tóth személyére vonatkozólag, és ismerteti az utat Toulontól

¹ Tott i. h. III. k. 9. l.

² Tott Ferenczről a Dardanellák általa épített erődjei egyikét a törökök maig is madzsar kaleszinak nevezik. Thaly K. i. h.

³ Tott, i. h. IV. k. 6. l.

Alexandriáig, tehát kiegészíti a Tóth életrajzát s részben ellenőrzi utleírását.¹ Sonnini Tóthtal úgy látszik csak Marseilleben ismerkedett meg, mikor Tóth titkárát a Languedocba vitte vadászatra. Az »Atalante« utasai közül ő is felemlíti a Tesse, Ayen, Durfort és Meung (s nem Meun) neveket, Tóthról pedig azt mondja, hogy »vele volt egy lovassági tiszt és egy várparancsnok, ő nagyságához illő bizarr társaság.«² Már itt megjegyezzük, hogy a gúny e hangját Sonnini műve többi részében csak még jobban kiélesíti Tóth ellen. Az igazságnak tartozunk azonban annak megjegyzésével, hogy az indulás napjára vonatkozólag a Sonnini és Tóth adatai eltérnek; amaz szerint 1771. április 26-án e szerint pedig május 2-án indult el az »Atalante« útjára Toulonból. Tekintve azt, hogy Sonnini igen sok dátumot közöl s munkája valóságos napló, s tekintve azt, hogy Tóth művében a datumok száma felette csekély, s hogy ez emlékiratait csak futólagos feljegyzésekből állítá össze, anélkül, hogy Tóthnak rosszakaratot vagy szándékosságot tulajdonítanánk, a Sonnini adatát tartjuk hitelesnek, a Tóthét pedig (a különbség csak egy hét) hibásnak, tévesnek.

Maltában Tóth a lovagrend nagymesterét látogatta meg, melyről Sonnini részletesen ír; a nagymester ebédet adott, melyre mind hivatalosak voltak; az ebéd nagyon ünnepélyes szertartások közt folyt le, de ebéd után a nagymester Rohan, félretett minden szertartásoskodást, vendégei közé keveredett s a legkedélyesebben mulatott el velük. Sonnini Maltán szerzett az ottani híres márványból, melyet egyszerűen »maltai kő«-nek szokás nevezni, s melyet Rohanig, mivel Pinto nagymester a kő kivitelét megtiltotta, csak kevesek ismertek; ez ásvány felett Tóth és Sonnini a szószeres értelmében összevesztek, Tóth talkőnek tartá s bár Sonnini a savpróba egyszerű kísérletével bebizonyítá, hogy az mész, nem elégedett meg ezzel az igazságszolgáltatással, hanem a tudós komolyságához nem illően ily szavakra fakadt: »Egyike utitársaimnak, aki igen szellemes csevegő de tudományos képzettsége ugyan sovány és nem félt egyes dolgokról a meggyőződés hangján a legtévesebb véleményeket nyilvánítani, Tóth úr, stb. . . .« Azt hiszszük ily ítélet oly emberről ki a párisi hadmérnökkari akadémiát jelesen elvégezte, s ki ké-

¹ Sonnini, Voyage dans la Haute et Basse Egypte. 2 k. Paris, an VII.

² Sonnini, i. h. I. k 19, 25 l.

sőbb rendkívüli tehetségekről adott jelt, a melyeket, úgy látszik, Sonnini sehogy sem akar méltányolni, legalább is nagyon elfogult.¹

Tóth hivatalos működése útjában először Kréta szigetén kezdődött, hová Máltából vitorláztak át, s melyről Tóth egy helyütt azt mondja: »egyedül az éghajlat enyhességének köszönhetik a sziget lakói a terményekben való gazdagságot, miket a gabonáért cserélnek ki, mi náluk nem terem«² Tóth e szavaira meg kell jegyeznünk, hogy a gabna Krétában is termett, s terem ma is a messarai sikokon, és még más kerületekben, még pedig oly jelentékeny mennyiségben, hogy az a lakosság szükségleteit fölösen is fedezhetné. Tóth ez adata hibás, de mindazonáltal e hiba nem neki tulajdonítható, hanem a török hivatalos körök szándékos félrevezetésének, mert a messarai gabna minősége oly szép és jó, hogy az agák azt a maguk részére foglalják le, s nagy áron adják el és látják el vele az éjszakafrikai partvidéket Alexandriától Tuniszig; hogy ezt eltitkolni a kereskedelmi felügyelő előtt az agáknak érdekében állott, természetes.³

Az »Atalante« Egyiptomban Alexandriát érinté először; ennek az ősi városnak, mint tudjuk két kikötője van, az egyik nyugatra néz ez a Port vieux, a másik keletre, ez a Port-Neuf. Az »Atalante az utóbbiban vetett horgonyt, ma már csak az öreg kikötőt használják erre a célra. Az új kikötő éjszaki bejáratánál van egy magában álló szikla a Fort-Anait-Bay-től éjszakra, ez a »Diamant«, a mit Tóth is felemlít,⁴ a név ma már alig él a bennszülöttek ajkain, csak a halászok ismerik, mert ma már a kikötőt sem használják; e szikláról sokan azt hitték, — s ezek közt volt Sonnini⁵ is, — hogy ezen állott egykor a híres Pharos világító tornya,⁶ de ma már tudjuk, hogy a pharos sokkal nagyobb volt s alapját is feltalálták a mai Fort-Quait-Bay helyén.⁷

Tóth természetesen szintén ír Alexandria egyik főnevezetességéről, a Pompejus oszlopáról. Ő maga kijelenti, hogy nem akarja ismételni Maillet és mások leírásait s csakis néhány megjegyzést tesz, melyek, minthogy építészeti dologra vonatkoznak, s így tőle

¹ Sonnini, i. h. I. k. 77. l.

² Tott, i. h. IV. k. 7. l.

³ Peysonnel, i. h. 96. l.

⁴ Tott, i. h. IV. k. 9. l.

⁵ Sonnini, i. h. I. k. 105. l.

⁶ Savary, Lettres sur L'Egypte, Paris 1798. I. k. II. térkép.

⁷ Vaujany, Alexandrie et la Basse Egypte, Paris, 1885. 41. l.

mint szakembertől származnak, felette érdekesek. Tóth idejében még korántsem volt eldöntve, hogy a Pompejusz oszlop valódi czélja mi lehetett s hogy eredetileg hol állhatott, erről tehát mindenki szabadon nyilváníthatta véleményét, s ezt Tóth is megtette; szerinte az oszlop valószínűleg valami nyilvános téren állott s az alaphban levő feliratos kövek nem más obeliszkekből származnak, hanem az oszlop történetét, rendeltetését írja le. Ennek a felfogásnak, melyet később az egyiptomi írásmód megfajtése oly fényesen igazolt, Tóth volt a leghatározottabb, sőt mondhatnók első kifejezője;¹ azóta a régészet megállapította, hogy az oszlopot Kr. u. IV. században a Pompejus római prefectus emelte Diocletian császár tiszteletére.

Tóth idejében Alexandria városát még fal vette körül, de már ez nagyrészt romokban hevert; kezdetben sokan azt hitték, hogy a falak még ugyanazok, melyeket Nagy Sándor épített; később azonban ezt a véleményt elejtették, de Tóth újra elfogadta, bár elismeri, hogy a falak egyrészét ma már csakugyan az araboktól kell származtatni.² Sonnini persze ismét ellenkezőt állít mint Tóth, mondván, hogy »e falak építészetében semmi sincs, a mi görög vagy római lenne, sőt teljesen arab eredetű, hasonló a kairói falakhoz, melyeket kétségbevonhatlanul az arabok építettek, a valódi régi oszlop részeket az arabok is felhasználták és ezek rendszertelen alkalmazása bizonyítja a fal eredét, s végül minden kétséget eloszlatnak az arab és kufa feliratok a tornyokon és a fal más részein.«³ Tóthnak ez esetben csakugyan nem adhatunk igazat, mert a görög-római Alexandria sokkal nagyobb volt, semhogy azt az arab fal bekeríthette volna,⁴ és az arab történelemben is találunk hiteles feljegyzéseket, melyek bizonyítják, hogy e falak 1212-ben épültek.⁵

Tóthot Egyiptomban természetesen rangjához illő ünnepélyességekkel fogadták. Alexandriából tudatta megérkezését a kairói konzullal, mire az alkonzul személyesen, négy kereskedő és egy mameluk aga kíséretében külön hajókkal jöttek elébe Rosettebe, gondoskodtak a katonai fedezetről, mire a mamelukok forrongásainak e szakában nagy szükség is volt. Három napig tartott az

¹ Tott, v. h. IV. k. 27. l.

² Tott, i. h. IV. 28. l.

³ Sonnini, i. h. I. 126. l.

⁴ Vaujany, i. h. Alexandria térképe.

⁵ Pokoke, Voyage en Egypte, I. k. 493. l.

út a Niluson fölfelé, Kairóba érkezve, Bulak szigetén kötött ki s innen nagy kitüntetések közt vonult azonnal kihallgatásra a kairói pasához és sejk-el-beledhez; de alig végezte el hivatalos tisztelgéseit, már is kitört a forradalom, mely Kairó utcáit vérrel öntöze, úgy hogy Tóth jónak látta Gizeh-be menekülni, hol megsejmelte a pyramisokat, sphinxet, majd ismét visszatért Kairóba a legforrongóbb időszakokban, úgy hogy még a Niluson való hajóközlekedés is csaknem lehetetlenné vált; majd ugyancsak a forradalmak miatt visszatért Gizehbe, honnan aztán az ezalatt megáradt Niluson szállt alá Alexandriába. Tóth, ez egyiptomi forradalmakról szólva, azt mondja, hogy Mohammed Bey volt az, ki megsemmisítette Taher sejket, aki egyesíteni akarta Syriát Egyiptommal; a krónikák szerint nem Mohammed bey, hanem a híres Hasszán pasa, a mult század nyolczvanas éveiben török admirál volt az, kit a szultán a kainardjiki béke után az ottomán flotta egy részével kiküldött, hogy megbüntesse a lázadó Taher sejket, kinek fejét aztán Hasszán pasa el is vitte Konstantinápolyba minden kincseivel együtt.¹ A másik megjegyzés mit ugyan e helyen kell megtennünk, az, hogy az emlékiratok szövegéből egyáltalában nem lehet következtetni azt, hogy Tóth az említett útvonalon kívül még Szuezbén is lett volna, sőt ott lejtmeréseket végezett volna, a mint ezt Thaly Kálmán állítja.²

Míg ma Alexandriából néhány óra alatt átröpít a vasút Egyptom fővárosába, Kairóba, addig Tóth idejében ez hosszadalmas, legalább is négy napi út vala. Először Rösettebe kellett menni, számaron vagy gyalog, még pedig éjjel, mert az út sivatagon át vezetett s a forróság nappal tűrhetlen volt, Rosetteből hajón kellett Kairóba jutni. Tóth is ezt az utat tette meg s ugyanakkor Sonnini is vele volt. Az indulás napjára vonatkozólag itt is eltérés van; Sonnini szerint Alexandriából 1771. július 12-én este indultak el, Tóth szerint pedig már június 12-én, a különbség tehát egy egész hó, de a nap teljesen megegyezik. A hiba ez esetben is a Tóth adatában van, mert Sonnini kimutatja, hogy május 4-től 13-ig voltak Genuában, 17—22-ig Palermóban, máj. 26-tól jun. 7-ig Maltán, június 13-án pedig Candiában és ez annál is valóbbszínű, mert júniusban a tengerparton még nincs oly nagy hőség, hogy az éjjeli utazás szükséges lenne.

¹ Peyssonnel, i. h. 37. l.

² Thaly K., Egyetértés, i. h.

Alexandria és Rosette közt az út közepén van Maadie ami tulajdonképen torkolatot jelent; itt volt az Abukir torkolata, de ez annyira sekély volt, hogy csak áradás idején közlekedhettek rajta a halászhajók bárkái.¹ Mint tudjuk e nyílást a tó megdagadt vize szakította át magának 1715-ben.² Már e század elején a maadiei állomás helyett, az edkui karavánszerályt keztek használni, s ma, mikor vasút robog a vidéken át, Maadie megszűnt torkolat lenni s csak néhány nyomorult viskó jelöli egykori helyét.³ Megjegyezzük, hogy a mai térképeken már nincs megjelölve e hely és össze nem tévesztendő az 1800-ban keletkezett edkui torkolat mellett levő Kalat-el-Maadiyeh-hel.⁴ Erről az útról Tóth csak egészen röviden ír, kiegészíthetjük azonban a Sonnini leírásából, ki leírja, mennyi apró kellemetlenségen kellett átesniök, mi annál érdekesebb, mert az utazás e neme ma már teljesen ismeretlen Alexandria és Rosette közt.⁵

Sonnini elmondja⁶, hogy ez útban Tóthot Savary is kísérte; azt hisszük, Sonnini elég hiteles ember, hogy ezt elfogadjuk, bár kissé nehéz elképzelni, hogy ha Savary július 12-én este elhagyta Alexandriát, hogy Kairóba menjen, hogy irhatta akkor első levelét Alexandriából július 24-ről; legalább is nagyon sietnie kellett, mert körülbelül 10 napi idő kellett az akkori viszonyok szerint ez út megtételére. Savaryt különben csak azért említjük fel, mert Tóthra, mint az arab kelet alapos ismerője nagy befolyást gyakorolt, amint az különösen a mohammedán szellem festésénél nagyon is szembeötlő.⁷

Egyptom éghajlatának rendkívüli szárazsága Tóthot is meg-lepte, s amennyire korának e terén kétségkívül igen fogyatékos ismeretei és a saját megfigyelései megengedték, igyekezett is a szárazsággal szemben a Nilus akadásaira magyarázatot keresni; azt hitte, hogy a Nilus az európai páramennyiség feleslegéből táplálkozik, melyet a szelek hajtának délre s mely az egyiptomi

¹ Linant de Bellefond térképén ez a jegyzet áll: Pendant les inondations et les temps de l'écoulement des eaux les barques entrent et sortent par cette embouchure du lac.

² Clot-Bey, Egypte, Paris, 1840. I. k. 48. l.

³ Savary, Lettres, I. k. 40 l.

⁴ Rauenstein, Egypte, below Beni Suef 1:600.000.1882.

⁵ Sonnini, i. h. I. k. 220. l.

⁶ Sonnini, i. h. I. k. 219. l.

⁷ Savary, i. h. I. k. 1 l.

nagy hőség által szétoszlatván az abeszin hegyekben képes lecsapódni.¹ Ma már természetesen ez az elmélet meg nem állhat, Egyiptom a nagy Szahara része, s klimatológiájukat elválasztani nem lehet; az a terület ez, hol a legcsekélyebb felhőképződést a nap hevétől izzó homok kisugárzása szétoszlatja,² ugyanezen ok az éjeket bámulatosan lehűti, s melynek passzát szelei éjszaki, a sivatag nyugatibb részeiben pedig éjszakkéleti irányból jönnek,³ innen ered a szárazság; míg másrészt a Nilus áradásait a tropikus equinoctialis esőzések táplálják és látják el vízzel, mert az éjszaki szelek még Közép- és Elő-Ázsia hegy-óriásaiban lecsapták összes páramennyiségüket.⁴

Egyiptom óriási és szövevényes csatornahálózatát csak lassankint ismertük meg. A két főágat kivéve a többi részleteket csak kevés térkép tüntette elő. A pontosabb megismerés lépésről-lépésre haladt előre. és ebben a munkában Tóthnak is része volt, s kijavította D'Anvillenek is néhány adatát. A rosettei és damiette-i ágat u. i. egy csatorna köti össze, mely a Manufié tartományt szelte át; d'Anville, kiről különben Tóth azt mondja, hogy »térképe annyira pontos, amennyire csak lehetséges ez oly országban, hol a kormány ilyes megfigyeléseket alig enged meg,« d'Anville e csatorna nyílását Gezeid-hez (ma Gizá-nak hívják)⁵ tette, holott tényleg Nadirnál van, ami mintegy 10 km. különbség. Ennek a hibának Tóth az első kijavítója, s ezt használják alapul a későbbi térképezők is.⁶

A Nilust Alexandriával összekötő csatorna fontosságáról szólva, Tóth azt is felemlíti, hogy ez a csatorna volna hivatva öntözni a tőle éjszakra elterjedő földeket is, Abukir vidékét, s ha ezek művelés alá vonatnak csak ily módon lehetséges az. A múlt évben egy olasz — máltai vállalkozó ajánlatot tett az egyiptomi kormánynak, hogy hajlandó 1000 máltai embert az abukiri medenczében letelepíteni s azt az eddig parlagon hevert földet művelés alá vonni bizonyos előnyös föltételek mellett akkor, ha a kormány gondoskodik arról, hogy e terület a Mahmudijeh-csa-

¹ Tott, i. h. IV. k. 18 l.

² Humboldt, Ansichten der Natur, I. k. 6. l.

³ Panet, Geogr. Mitt. Peterm. 1859. 104. l.

⁴ Mühry, Klimatographische Übersicht der Erde, 367. l.

⁵ Össze nem tévesztendő a piramisok melletti Gizéh falvával.

⁶ Savary, i. h. I. k. III. térkép.

tornából kapja vizét.¹ Alexandria azonban ma már oly nagy város, hogy a csatornán kapott víz nyáron még a város szükségleteit sem fedezi s így egyelőre a terv keresztül nem vihető. Az élelmes olasz-máltai, az e tárgyról írt cikksorozatában is, valamint nekem személyesen is kijelenté, hogy eszmejét egyedül Tóth fentebbi megjegyzéseinek köszönheti. Az egyiptomi officizus szerint pedig a terv csak egyelőre lőn elejtve.

Tóth útleírása annyiban is érdekes, mert több oly adattal ismertet meg, melyeket korának többi írói is megerősítenek ugyan, de ma már fel nem találhatók, s így kétséghivonhatlanul változott viszonyokkal van dolgunk. Felemlíti Tóth, hogy az áradások alkalmával az egész delta víz alá kerül, s ilyenkor kiáltják azt: »min el djebel il el djebel,« ami azt jelenti, hogy »egyik hegytől a másikig« terjed a víz; ma már a legnagyobb áradás idején sem láthatjuk ezt, s ennek oka bizonyára nemcsak a csatornázás műszaki tökélyvel való keresztülvitelében keresendő, mely a víz minden csepjét jól felhasználni igyekszik, hanem abban a jelenségben is, hogy a delta felszine évről-évre emelkedik, s bár az emelkedés évi átlaga csekély, az évszázados átlag már szembe-tűnő, pedig ez mindinkább növekedik, mert a szivattyúzás alatt a vízzel az iszapot is felhuzzák, mely aztán az elárasztandó területre rakódik le.

Tóth nagyon megdicséri Egyiptom egészséges éghajlatát, s itt kockáztatja azt a véleményt, hogy a pestis nem egyiptomi eredetű; hanem Konstantinápolyból hurczolták azt be a kereskedelem útján Alexandrián keresztül.² Tóth e véleményével szemben egy hivatalos forum Clot-Bey részéről a következőket közöljük: »ha a pestis nem a legközönségesebb baj egész Egyiptomban, de bizonyára a leggyilkosabb; különben endemikus az a Levantében mindenütt de különösen az ősi faraok földén. Egyiptom a pestis bölcsője, . . . csaknem minden év ugyanazon szakában lép fel, nem ragályos, a nép egymással nem fél érintkezni, bár azt hiszi, hogy ez csak nevetséges fatalizmusának következménye, pedig nem valószínű, hogy egy egész nép önként tegye ki magát a vésznek, mikor ellene igen könnyen védekezhetik.«³ Hogy a pestis endemikus baja az országnak, és különösen Damiettenek,

¹ Phare d'Alexandrie, 1888. máj. 17—25. számaiban.

² Tott, i. h. IV. k. 47. l.

³ Clot-Bey, i. h. II. k. 348. l.

azt magam is igazolhatom, hiszen ez természetes oly helyen, hol nem tekintve a rizsföldeken álló víz kigőzölgéseit, félig besózott halak rohadnak a homokban, s melyek átható bűzét mértföldekre megérzi az idegen.¹

Peyssonnel azzal vádolja Tóthot, hogy ő, ki mint kereskedelmi felügyelő járta be az országokat, a kereskedelmi viszonyokról vajmi keveset szől;² pedig ezt természetesnek kell találnunk, mert ezekről Tóthnak külön részletes jelentést kellett írnia, melyet az emlékiratokban csak igen rövid kivonatokban ismertethetett, s mindössze a termények felsorolására szorítkozhatott;³ bár a jelentésről más forrásokból nincs tudomásunk, hogy mégis éppen a kereskedelmi téren Tóthnak tevékeny része volt, arról meggyőződhetünk a Sonnini könyvéből, ki feljegyzi, hogy Tóth az abukiri francia konzul agensi állást beszüntette.⁴ Sonnini ugyan hozzászeli, hogy ily gazdálkodás a kereskedelmet könnyen tönkre teszi, de a jövő Tóthnak adott igazat, mert nyilvánvaló volt, hogy Egyptom főkikötője Alexandria, lassanként teljesen magába összpontosítja a kereskedelmet s Abukirban tényleg még ma sincs konzul.

Rendkívül érdekes megjegyzés az, melyet Tóth a delta alapjának topografikus viszonyairól mond; a megjegyzés fontossága megköveteli, hogy az eredeti szöveget szószerint közöljem: »Fontos észlelet az, ugymond, hogy a delta magasabb, mint Egyptom többi része s a tenger felől a bereluszi palmaerdő szegélyezi, melynek talaja sokkal magasabb, mint a szomszédos vizek és ez a topografiai megjegyzés elegendő, hogy megdöntse azt az elméletet, mely szerint a delta üledék által keletkezett.«⁵ Tóth következtetése ugyan nem helyes, és ez már a geologia által igen könnyen bebizonyítható, de észlelése hű és igaz, a mint erről a mult évben személyesen meggyőződni is alkalmam volt; ehhez kiegészítésül csatolom azon megfigyelésemet, hogy az egész éjszaki partvonulat tengerszín alatti mészipadon nyugszik s a tenger és sivatag homokjából és a Nilus iszapjából lőn felépítve, mely már azokban az időkben megvolt, mikor a delta területét még tenger fődte,⁶

¹ Egyptom éjszaki partjain, Földr. Közl. 1888. 598. l.

² Peyssonnel, i. h. 95. l.

³ Tott, i. h. IV. k. 45. l.

⁴ Sonnini, i. h. I. k. 387. l.

⁵ Tott, i. h. IV. k. 24. l.

⁶ Egyptom éjszaki partjain i. h. 595. l.

bár akkor még csakis a burluszi szegély emelkedett ki megjelölve az egykor felépülő delta. éjszaki határát, melyen tényleg nem terjeszkedett s ma sem terjeszkedik túl a delta, mint ez a tenger fenékméréseiből egészen pontosan kimutatható, a parttól a tenger egészen egyenletesen mélyed, minden különösebb zátonyképződés nélkül, mert a folyam hét torkolatának zátony-építő hatása alig 1—2 km-re terjed ki.¹ Ámbár különös, hogy Tóth után senkinek eszébe nem jutott e megfigyelésre súlyt fektetni, de ennek oka egyrészt az, hogy a deltára vonatkozó kutatásokat vagy a delta csucsánál, vagy az egyes torkolatoknál végezték, másrészt az éjszaki partvonalat csakis hydrographiailag tanulmányozták,² Linaut de Bellefond óta pedig be nem járták s Ascherson, aki megkísérlette, vezetőt sem kapott e helyekre,³ mindez azonban nem vonja le Tóth érdemeit, mert ő volt az első, ki a deltaképződés teljes felfogásához az első útbaigazító adatot adta.

Tóth emlékiratainak Egyiptomról szóló részében bizonyára a legmeglepőbb az, amit ő a szuezi csatornáról mond, és ez annál komolyabb figyeelmet érdemel, mert Tóth maga is kiváló gyakorlati mérnök volt, s a dologhoz mint ilyen szólt. Nem tudjuk adatait honnan merítette, de emlékirataiban sehol sem említi fel, hogy Szuezbén lett volna, mindazonáltal a legteljesebb topographiai ismerettel rendelkezik, s biztonságát eléggé jellemzi az, hogy egyáltalában nem riadt vissza a tervnek részletes kidolgozásától sem. Ismerte a talajt, mely a Földközi és Vörös tenger közt az ásásra és földmunkákra kiválóan alkalmas, ismerte a lejtmerési viszonyokat és ezek alapján egész határozottan mondja ki meggyőződését, hogy »ezen az egész világkereskedelmet átalakítani hivatott összekötő csatornát nem nagy fáradsággal újra hajózhatóvá lehetne tenni és pedig zsilipek alkalmazása és a nélkül, hogy Egyiptomot ezáltal a Vörös tenger vizei elárasztással fenyegetnék, mint hajdan Darius mérnökei hibásan hitték.« Mikor Tóth egyiptomi útjából visszatért Konstantinápolyba, a Szuezcatorna létesítésének nagy eszméje már fejében volt; a tervet Musztafa császárnak elő is terjeszté, kifejté a hatalmas mű világra szóló fontosságát; a szultán nagy érdeklődéssel hallgatta

¹ Larousse, Annal. Hydrogr. 1860.

² Böttger, Das Mittelmeer, 83. l.

³ Ascherson, in litt,

Tóth előterjesztéseit, majd meghagyta neki, hogy terveit foglalja írásba, rajzolja papirosra, mert ő azokat meg fogja valósítani, mielőtt az oroszokkal békét köt. Ily nagy sikert aratván Tóth előterjesztései, ha Musztafa császárnak ezután csakhamar bekövetkezett halála a világra szóló mű megteremtését meg nem gátolja, — ma az emberiség nem Lessepsset, hanem az egykori bujdosó kurucz tiszt fiát, a lángeszű nyitrai báró Tóth Ferenczet dicsőítené, mint az emberi civilizáció egyik legmagasztosabb alkotásának létesítőjét. De a Musztafa halálát is túlélte az eszme, mely a magyar Tóth elvitázhatatlan eszméje, s megteremté azt e században Lesseps.

Ezek azon főbb kritikai megjegyzések, melyeket Tóth egyiptomi útjára tenni szükségesnek láttam, s melyek feltűntetik, mennyire becsesek és eredetiek az ő megjegyzései. Természetesen Tóth is leírja Egyiptom többi jelességeit is és nem tagadhatjuk, hogy tolla élénk, szelleme üde, nyelvezete könnyű és világos, és ami korabeli íróársai fölé emeli, kerüli a mások által elmondottak ismétlését s habár következtetései itt-ott hibásak, de elismerhetjük, hogy gondolatai eredetiek. Élénken ismerteti a pyramisokat, azok külső és belső berendezését, a katakombákat, a mumiákat; leírja a régi egyiptomi királyok többi emlékeit is, mint a fajumi medenczét, József-csatornát stb.; részletezi a földművelés módját majd Kairóról beszél, ennek világkereskedelmi szerepéről, váráról, lakosságáról, melyet 700,000-re becsül, nyilvános tereiről, középületeiről és forgalmáról, majd az ország terményeiről, melyek számtalan féleségben buján tenyésznek a delta talaján, az éghajlatról, a betegségekről, a Nilusi hajózásról, az ételről, nőkről, férfiakról és gyermekekről, azok vidám kedélyéről, viselkedéséről, mulatságaikról, tánczaikról és általában anthropológiájukról. Komoly figyelemre méltatja az egyiptomi mohammedánságot, sajátságos szélsőségeivel, bizonyos átalakulásaival, az ősegyiptomi vallásból az izlámba ojtott szokásaival; majd szomorú képet nyújt a mohammedánság elkorcsulásának szülőtteiről, a vélikről, a mindenképen csak megvetésre méltó mameluk kormányról, hivatalairól, és ezek eredetéről, örökös küzdelmeiről, a rabszolgaságról, végül ezek kapcsán az ország politikai felosztásáról.

Ezek után még csak néhány adatot említünk fel Tóth életéből, hogy az általunk nyújtott vázlat teljes legyen. Musztafa halála után a török trónt Abdul Hamid szultán foglalta el, de ez Tóth nagyszerű eszméje iránt semmi érdeklődést sem mutatott,

mire Tóth visszament Franciaországba, 1776-ban, miután már előzőleg 1773-ban a francia király őt tábornoki rangra emelte. Franciaországba visszatérve, mint jeles tűzértábornok, tábornok és várépítész 1781-ben altábornagygyá (marechal de camp) léptetett elő s mint ilyen rendezte sajtó alá húsz évi törökországi életének emlékiratait. Az első kiadás 1785-ben jelent meg két kötetben és Európaszerte oly óriási feltűnést keltett, hogy 1787-ig abból egy háromkötetes francia szövegkiadás, egy ötkötetes jegyzetkiadás Peysonnel jegyzeteivel, németül egy kétkötetes illusztrált, egykötetes szöveg és egy kétkötetes jegyzetes kiadás jelent meg s ezenkívül az angol, dán, holland és svéd nyelvekre is le lőn fordítva. Ily sok kiadást magyar író műve aligha ért meg, és ez szerezte meg neki azt a dicsőséget, hogy még a halhatatlan Voltaire is megénekelte őt.¹

Alig végezte el e munkáját, 1786-ban a flandriai Douai vára parancsnoka lőn, s itt érték őt az 1789-iki nagy forradalom viharjai; a fellázadt douai-i várórség őt mint királypárti arisztokratát le akarta gyilkolni, de hű tűzéreinek fedezete alatt Párisba, majd onnan egyedül Svájcba menekült. Itt megismerkedett gróf Batthyányi Tivadarral, ki a bécsi udvarnál a bujdosó kurucz fia részére kegyelmet eszközölt ki, mire Tóth Bécsbe sietett, a hűség esküjét letette. Aztán meglátogatta a bécsi magyar hirlap szerkesztőjét, Kulcsár Istvánt, átadta neki a Rodostóból elhozott és soha, még douai-i menekülésekor is magától el nem hagyott legdrágább kincsét »Mikes Kelemen törökországi levelei«-nek eredeti kéziratát, mely aztán csakhamar közzé is tétetett. Ezt Tóthnak köszönhetjük mi s ez legjobban bizonyítja, hogy Tóth, bár kalandos élete sok időre távol tartá ősei hazájától s bár nem magyar földön született, egész szívében magyar volt. Ránk magyarokra kétségkívül ez volt életének legkimagaslóbb bár, fájdalom, legutolsó cselekedete is, mert ezután őseinek földére telepedett le, barátjának, gróf Batthyányinak vasmegyei birtokán, Tarcsán.

¹ Midőn ugyanis egy párisi könyvkiadó valami katonai szakmunkát az ekkor dicsősége fénypontján levő Voltairenek akarta ajánlani, ez a következő verssel felelt:

»Allez au Belzebub, détéstable libraire !
Portez votre tactique au Chevalier de Tott
Qui fait marcher les turcs au nom de Sabast ;
C'est lui qui de canons couvrant les Dardanelles,
A tuer les chretiens instruit les infidèles.«

Fia nem volt, leányainak egyikét Rochefoucauld herczeg vette nőül, ő pedig Tarcsán hunyt el 1793. szeptember 22-dikén. Most mintegy száz évvel később, midőn a nagy magyarnak emlékét feleleveníteni kívántam, egyszersmind örömmel jelenthetem, hogy emlékirataim immár a hetedik nyelven, a magyaron is meg fognak jelenni a Gyulai Pál által szerkesztett »Oleó Könyvtár«-ban.

IFJ. JANKÓ JÁNOS.

NYUGAT-AFRIKA ÉS AZ „ALBATROS“ UTAZÁSA.

(Felolvastatott a f. é. márczius 28-diki ülésen)

Az úgynevezett sötét világrész, különösen annak benseje, aránylag még kevés idő előtt nagyobbára terra incognita volt. Titokzatos homály fődte; senki sem sejtette, hogy mit rejt benseje, melyből semmiféle életjel sem hatolt ki.

Livingstone-nál azonban, ki kezében a vándorbottal mint egyszerű térítő, egészen fel a nagy tavak vidékéig hatolt be a rejtélyes föld bensejébe, változás állott be és ismereteink e földrész ethnographiai viszonyairól — habár lassan is — öregbedni kezdtek.

Livingstone sok követőre talált, kik előbb többnyire keletről indultak ki, különösen Zanzibárból, később azonban már nyugatról is, követve a Kongó partjait. Kimondhatatlan szenvedések és nélkülözések árán sikerült e bátor kutatóknak behatolni Afrika kellő közepéig és föllebbenteni az ezt mindaddig borított áthatatlan fátyolt.

Stanley fellépése és fölfedezései a Kongó-állam megalapításához vezettek; a keleti oldalon pedig a németek hódító törekvései valóságos csatatérre változtatták át e földrészt. Erőszakos fellépésük sajnos következménye, hogy már is visszavetették a mások, különösen az angolok által hosszú időn át tapintatosan és szokott gyakorlati észjárással folytatott működés polgárosító hatását.

Nincs szándékunk ezuttal a nagy tavaktól keletre és délre eső részek, még kevésbé a zanzibári partokon lezajló háborús események színhelyével foglalkozni. Tisztelt hallgatóim figyelmét inkább a nyugati partokra igyekeztünk irányítani, annál inkább,

mivel tapasztalás szerint az e részekről világga bocsátott tudósítások, az illetők pártállásánál, vagy az elérni kívánt czéloknál fogva, a részrehajlatlan tárgyilagosságnak nem felelnek meg mindig és téves nézetek alakulására adtak alkalmat.

Ujabb ethnographiai tanulmányaim közepette egy legközelebb megjelent munka vonta figyelmemet magára, mely behatóan foglalkozik épen a nyugatafrikai viszonyokkal.

Történt t. i., hogy az »Albatros« osztrák-magyar hadihajó Müldner Arthur fregatta-kapitány vezénylete alatt azon missziót nyerte, keresné fel, keleti Dél-Amerika érintése után, Nyugat-Afrika partjait. Feladatul tüzetett ki neki egyebek közt, hogy az érintendő vidékek kereskedelmi és konzuláris viszonyain kívül, tegye tanulmányainak tárgyává az ott uralkodó egyéb állapotokat is, és annak idejében foglalja jelentésbe nyert tapasztalásait.

Ezen jelentés, a haditengerészet vezényletének gondoskodása folytán, egy vaskos kötet alakjában hagyta el a sajtót.¹ De bármennyire hasznosak és becsesek az e munkában közölt kereskedelmi, statisztikai és tengerészeti adatok — a magunk elé kitűzött feladatnál fogva — e helyütt kizárólag a nyugat-afrikai viszonyokat ábrázoló részének dióhéjba szorított ismertetésére fogunk szorítkozni. Még csupán annyit vagyok bátor megjegyezni, hogy a mű ezen része rendkívüli mértékben lekötötte figyelmemet. A mult időkben ugyanis évek során át érintkeztem a fekete fajjal és bő alkalmam volt jellemét és képességeit tanulmányozni, és ezen tanulmányaimat azóta is folytattam. — A legnagyobb megelégedéssel jelezhetem, hogy a néger fajról és az ottani gyarmatosítási törekvésekről és viszonyokról elmondott nézetek egy élesen és alaposan megfigyelő és már állásánál fogva is teljesen részrehajlatlan írótól erednek.

Az »Albatros« ágyunaszád a foktartomány meglátogatása után, mielőtt a Kongót fölkereste volna, éjszak felé irányított útjában előbb a portugali birtokot kereste fel. E birtokot, mely a déli szélesség mintegy 18° 30' foka alatt fekvő Frio foktól a Kongóig, a déli szélesség 6° foka alatt terjed, voltaképen a portugál Alsó-Guineának kellene elneveznünk. Ugyanis már

¹ Az »Albatros« osztrák-magyar hadihajó utazása Dél-Amerikába, a Foktartományba és Nyugat-Afrikába Müldner Arthur fregatta-kapitány vezénylete alatt. Szerkesztette báró Benko Jerolim korvetta-kapitány. Gerold Károly és fia bizománya Bécs, 1889. 463 l.

oly első rendű tekintély is mint Ritter Alsó-Guinea kiterjedését akkép határozza meg, hogy az a Lopez foktól, a déli szélesség 1-ső foka alatt, a Frio fokig, tehát a déli szélesség 18-ik fokán valamivel túlterjedő tengerpartot foglalja magában.

Mi azonban nem vélünk hibát elkövetni, midőn a portugáli koronához tartozó s a Kongótól délre eső ezen gyarmati birtokot »Angola« elnevezéssel jelöljük meg. Eltekintve ugyanis attól, hogy oly geographusok mint Brachelli és Liebenow is térképeiken ugyanilykép nevezik, nem hagyhatjuk még figyelmen kívül azt sem, hogy a portugáli kormány rendelete folytán ezen gyarmatról D'Oliveira vezetése alatt elkészült térkép: »Carta de Angola« czimet viseli.

A portugálok e birtokukat általában Angolának, és angolai királyságnak is nevezik, mely mint tudjuk: Loanda, Benguela és Mosszamedes tartományokat foglalja magában.

E térképen a mondott három tartományban a következő kerületek vannak feltüntetve, és pedig:

1. Loandában: Alto Dande, Ambaza, Ambriz, Barra de Bengo, Barra de Dande, Kalumbo, Kambambe, Kazengo, Kassanje, Duque de Bragança, Enkoje, Golungo Alto, Icolo e Bengo, Loanda, Malange, Massangano, Muxima, Novo Rodondo, Pungo Andongo, Tala Mogongo, Zenza do Golungo.

2. A benguelai tartományban: Benguela, Kakonda, Katumbella, Dombe Grande, Egito, Quillengues.

3. Mosszamedes tartományban: Bumbo (Kapungombe) Gambos, Huilla, Humbe, Humpata, Mosszamédes.

Eme beosztást s ezen elnevezéseket, a portugáli kormány által hivatalosan lévén megállapítva, tehát elfogadhatjuk mi is.

Megállapított határai ezen birtoknak csak annyiban vannak, a mennyiben azokat az oczeán és a Kongó folyam képezik. A Kongó balpartján a portugáli birtok Nok-i-ig terjed; innen csak eszményi a határ és a térképen a Nokiból, keletre kiinduló szélességi fokkal azonos vonallal van megjelölve. Hasonló módon a déli határt a Frio fokon keresztül húzott szélességi kör képezi. Kelet felé azonban szó sem lehet biztos határról; a meddig a portugálok hatalma s illetőleg befolyása a benszültött néger törzsekre időről-időre kiterjed — addig érőnek gondolhatjuk a gyarmat határát. Éjszaki határán, az ez idő szerint bizonyos értelemben szintén még csak eszményi Kongó birodalom vonul végig; keletre a volt Muata-Jamvos birodalma fekszik; délkeletre

az Ovambók földje; délre pedig Frio foktól kiindulva rövid darabig a németek által elfoglalt Damara föld részét tevő Kaoko föld képezi a határt.

A gyarmatnak legfontosabb három kikötője Mosszamedes délen, Benguela a közepén, éjszakon pedig San-Paolo de Loanda.

Ezeknek előrebocsátása után a fent földrajzilag vázolt gyarmati birodalomnak, valamint az attól éjszakra eső új Kongó-állam földjének és lakóinak ismertetésében követni fogjuk — dióhéjba összeszorítva — Müldner Arthur fregatta-kapitány ép oly érdekes mint tanulságos leírását.

A Frio-foktól éjszak felé egész Mosszamédesig a tengerpart majdnem teljesen kopár. Nehány mértföldre éjszak felé Mosszamédestől a növényzet már ugyan valamivel dúsabb, de csakis a Kongó közelében kezd teljes tropikus színpompában és bujaságban fejlődni.

Kedvezőbbek a növényzeti viszonyok az ország belsejét képező fensíkon, a melynek magasabb pontjai 1500—2000 méterig emelkednek fel és a magaslatokról leszakadó számos folyó és patak előmozdítja a föld termelő erejét. — Magasabb fekvésénél fogva az ország belsejének éghajlata is sokkal kedvezőbb mint a tengerparté; ott az európai is könnyebben megszokja az éghajlatot.

Fölötte termékeny földjében megterem az ott honos hasznónövényeken kívül, majdnem minden európai földtermény. Ezen viszonyok azonban éjszak felé, az egyenlítőhöz való távolság apadtával tetemesen módosulnak.

A többnyire homokos talaju tengerpart 200 és 500 láb közt váltakozó magasságra emelkedik föl. Habár a tenger sehol sem nyul be mélyen a szárazföldbe, és az afrikai kontinenssel sajátos egyhangu partalakzat e részekben is ugyanolyan; mindamellett a portugáli Alsó-Guinea tengerpartja néhány eléggé alkalmas kikötővel bir. Ha eltekintünk a Kongótól, mely tengeri hajókkal, és a Koanzától, mely parti járművekkel hajózható, a tengerbe szakadó többi igen számos vizér — sekély voltánál fogva — nem nyújt a hajóknak utat a szárazföld bensejébe, sőt számos közülök a száraz évadban elvész a parti terület fövenyében anélkül, hogy a tengert elérné. De még kedvező vizálláskor is járhatatlan zátonyok választják el e vízfolyásokat a tengertől. Különben a csapadékok évi mennyiségének egyenlőtlen volta okozza.

hogy oly vízerek, a melyek több egymásra következő száraz esztendőben egészen kiapadtak, oly évben, midőn dús a csapadék egészen más ponton törnek maguknak utat a tengerhez, mint a hol előbbi torkolatuk volt, s ezen körülménynek tulajdonítandó az ezen partokról létező térképek megbizhatatlansága.

A tartomány belseje még egyáltalán nincs alaposan kikutatva; a portugáli kormány azonban e tekintetben közelébb intézkedéseket tett és szakembereket küldött ki terepfölvételre.

A fehér fajhoz tartozó lakosság, t. i. az európaiak legnagyobb része a tengeri városokban van letelepedve és csakis a mosszamédesi terület bensejében, mely kerületnek mint a legdéliebbnek legjobb az éghajlata, található néhány európaiaktól lakott telep, melyeket a portugáliai és madeirai bevándorlottak alapítottak, s ezek földműveléssel foglalkoznak. Mindenestől az európaiak száma Angólában 10—15,000-re tehető. A lakosság fő-részét az aethiopiai faj képezi, mintegy 2 millió lélek; szaporodásuk azonban 100 év óta, a mióta megfigyeltetett, egyáltalán nem észlelhető.

Azonban a fehér faj — legalább természetes úton való szaporodásának sem kedveznek a viszonyok: az európai faju nők t. i. — különösen terhes állapotban — csak nehezen viselik el a klimát és igen ritkán élnek túl ezen idő természetes végét; és azért kénytelenek idejekorán Európába visszatérni.

Ki van tehát zárva, hogy e földet európai bevándorlók telepítsék meg, és ezen közel 1.000.000 négyszög kilométer kiterjedésű, gazdag és további kulturára igen alkalmas gyarmat kihasználása attól függ, hogy mennyire fog sikerülni az aethiopiai lakosság munkaerejét értékesíteni és fejleszteni. A föld terményeinek művelését és gyűjtését örök időkre e fajra kell hagyni; de ép úgy az európaiak tevékenysége s a nyert termények általuk való kereskedelmi értékesítése soha sem lesz nélkülözhető.

Az ezen tartományokat lakó négerek alkatukban átlag kisebbek és gyengébbek az európaiknál; rövid időre összeponosított erőmegfeszítésre nézve a négerek nem érnek fel a fehér emberrel. Oly áruteherrel, például, a melylyel hat néger alig tud megbirkózni, három európai teherhordó könnyen bán el. Egy közép erejű fehér ember biztosan megzaboláz egy négert, ha kezével erőteljesen megragadja kézcsuklóját. Ellenben a fekete faju képes azon izomerőt, a melylyel egyáltalán rendelkezik, sokkal tovább működtetni. A néger képes 12, sőt 16 óráig csónakjával

megszakítás nélkül evezni, míg az európai a neki megfelelő honi éghajlatban is, két óra múlva már bizonyosan kifárad. Hosszu órákon át hordanak terhet a négerek fejükön vagy vállukon anélkül, hogy valami nagyon elfáradnának. E látszólagos ellenmondást pszichologiai úton magyarázzák meg — egy a négereknél tapasztalt különös hiánynyal, t. i. idegrendszerük érzéketlenségével vagy apathiájával, és fölteszik, hogy ennek következtében hosszantartó nyomás a megterhelt testrészekre, vagy az egyes tagok folytonos mozgása nem oly hamar és nem oly érzékeny fájdalmat idéz elő náluk, mint a finomabb szervezettel bíró fehér fajnál. Ezen felfogásnak t. i., hogy a négerek idegrendszere kevésbé kifejlett, támogatására felhozhatjuk azt is, hogy úgy az égető nap, mint a hideg iránt érzéketlenek, továbbá azon tényt hogy tapasztalás szerint sérüléseknél stb. a néger a testi fájdalomnak sokkal kisebb kifejezést ad az európainál.

A néger nem érzi szükségét a ruházatnak; ótalomul az időjárás különbözőségei ellen nincs rá szüksége; általában csak is diszkép és ékességül visel ruhát. Az európai sipkát avagy kalapot, gyakran a legégetőbb napnál kezében hordja, avagy maga mellé teszi, hogy kényelmesebben dolgozhassék. Nadrág avagy czipő épenséggel terhére van; olykor azonban felölt bőrsarut, ha sziklás vidéken kell áthaladnia. A néger leggyakoribb öltözeke, ott a hol európaiakkal együtt él, egy darab karton, melyet a férfiak csipőjüknél, a nők pedig mellüknél kezdve csavarnak testük köré és többnyire bokáig ér. Ha azt látjuk, hogy egy néger nadrágot, vagy a mi több czipőt is visel, bizonyosak lehetünk benne, hogy több éven át európaiakkal volt érintkezésben.

A tartomány bensejében a néger fegyverül az ismeretes asszagait, vagy pedig rövid bunkót használ: íj és nyíl csak gyéren fordul elő. A tenger partján lakóknál azonban találni lövő fegyvereket is, különösen a régi kováfegyvereket. Pajzst csak igen kivételesen használnak.

A néger mindenben kevésbé éri be. Az ember majdnem azt hinné, hogy éppen úgy a mint idegzetük kevésbé érzékeny, emésztőszerveik is másképen vannak alkotva mint az európaiaké. A néger képes minden utóbaj nélkül roppant mennyiségű tápszert egyszerre megenni, de másrészt megint hosszú időn át igen csekély mennyiséggel éri be. Megeszi a romlott húst s a beteg vagy elhullott állatokét egészségére való minden hátrány nélkül.

Ha kedvezők a viszonyok, akkor az igaz, inkább esznek marhahúst vagy halat, de éppenséggel nincs ellenükre oroszlán, hyéna, krokodilus, kutya és patkányhúson lakmározni, sőt a kutya husa oly kizárólagos kedves falat náluk, hogy annak élvezetét a népszokás csakis az előjoggal bíró férfinemnek engedi meg.

Anthropophágia csak az ország bensejében, de ott is már ritkán fordul elő. Nagy éhség idejében azonban megtörténik, hogy egy elaggott törzsrokon kénytelen eledelül szolgálni a szerető rokonoknak, és nem tréfául, hanem mint ténylet említjük meg, hogy különösen ízléses gulyásnak azt tartják, a melynek alkatrészeihez egy férfi, négy nő, s egy ökörnek a husa szolgál. Egyébiránt a hus eledel nem képez szükségletet a négernél, ép úgy szolgál egészségére, ha tisztán növénynyel táplálkozik; a midőn rizs és manioka képezik főeledelét.

Kedélyére nézve a néger vidám és gondtalan; a holnappal nem törődik és a multat hamar feledi el. Tehát a kiállott sanyaruságból nem okul, és nem gondol arra, hogy czélszerű lenne eleséget felrerakni. Az igaz, hogy ily vállalkozás oly éghajlatban, ahol minden szerves képződmény csakhamar feloszlásnak indul, a körültekintés oly fokát tételezi fel, a melytől a néger még igen távol áll. Ezen állapotnak aztán az a következménye, hogy kimaradhatatlanul éhség áll be akkor, ha a várt időszéri esők elmaradnak, a mi épen nem tartozik a ritkaságok közé.

Azon kérdést illetőleg, ha valjon az érzékekre nézve szintén ép oly lényeges különbségek léteznek-e a néger és fehér faj között, mint az emésztő szervekre s idegrendszerre nézve, az eddigi megfigyelések kevésbbé tájékoztatnak. Ugy látszik, hogy a látás nem élesebb a négernél mint a fehér embernél. Éles megfigyelő, valamint kitűnő emlékező tehetséget azonban kétségtelenül tapasztalhatni a négereknél, de az utóbbi tulajdonságot tekintve, ne feledjük el, hogy e kitűnő emlékező tehetséget tapasztalhatjuk, mindazon kevésbbé kifejlődött embereknél, kik az emlékező tehetséget támogató eszközöket, mindenekeelőtt az olvasás mesteriségét nélkülözni kénytelenek.

Ezen tulajdonságuk nem egy fontos szolgálatra teszi őket alkalmassá, mint például utazásoknál vezetőkül vagy pedig hajós kalauzokul. A hallás érzékére nézve, bizonyossággal lehet állítani, hogy a fekete emberfajnak határozottan jó zenei hallása van. Indulókat, tánczrythmusban tartott darabokat és egyszerű dalokat jól fognak fel; nehezebb dolgokat azonban már nem. —

Igy állnak a tapasztalatok a nyugat-afrikai négerekre nézve.

A mi azonban a néger fajt általában illeti, szellemi és kedélybeli tulajdonságaira nézve, — a rabszolgaság behozatala, gyakorlása és megszüntetése óta — számtalan egymással egészen ellentétes nézet nyilvánult. Még a legszélsőbb vélemények támogatására is mindig szembeszökő példákat tudtak felhozni. Csakis a néger faj által alapított művelt államszervezetek fogják talán az ezeknél felmerülendő tünetek során, a lebegő kérdésekre a végleges választ megadni; míg a néger a fehérrel — és pedig tőle többé-kevésbé függő helyzetben — fog együtt élni, addig az ítélet róluk mindig elfogult lesz. Annyi azonban aligha vonható kétségbe, hogy — legalább a fehér emberrel szemben — egy tulajdonságban teljesen szűkölködnek, a mely különben — legyünk igazak — a fehér embernél is ritkább mint sem gondolnánk, de a mely aligha nem a jó lelki tulajdonságok legfőbbjeül tekinthető, értjük a háladatosságot. Müldner fregatta-kapitány elbeszéli, hogy egy fehér ember megmentette az ő szeme láttára egy néger életét; a fehér ember a megmentettet egyelőre magánál tartotta meg és este felé a közeli forráshoz akarta küldeni, hogy egy korsó vizet hozzon. A néger késznek nyilatkozott megtenni e szolgálatot, de mindenekelőtt azon kérdést hozta tisztába, hogy mennyi lesz a fizetése a teendő útért. — Más eset: az »Albatros« által ott talált egy másik hadihajónak parancsnoka, egy négernek szorgos kérésére, szabad utazást engedett a hadihajón Kamerunból San-Thoméba. A hadihajókon bevett szokás szerint, a már egyszer a földélzetre fölvetett utas élmezését is ingyen kapja és pedig a hajóparancsnok költségén. San-Thoméból a négert ugyanazon hajón ismét visszaszállították Kamerunba. Midőn a néger partra szállani készülődött, a hajó parancsnoka levelet akart neki átadni, hogy azt a partraszállás helyének közvetlen szomszédságában levő házban adná át. A néger minden habozás nélkül átvette a levelet, de szintén minden habozás nélkül egy shillinget követelt fizetésül a megbizatasért. Ily példák, minthogy tipikusok, mutatják, hogy a háladatossági kötelességnek fogalma még egyáltalán nem hatolt be a négerek gondolkozásmódjába.

Feltűnik az európai előtt, hogy a néger mily csekély fokát mutatja a csodálkozásnak ha valamely előtte teljesen ismeretlen tárgyat pillant meg, a melyre pedig semmi magyarázatot nem tud.

Csodálkozása minden körülmények közt csak nagyon rövid ideig tart. A néger a maga módja szerint magyarázatot alkot magának az új tárgyról s avval aztán megszűnik érdeklődése. Példának okáért: egy négernek megmutattak egy zenélő szelenczét; pillanatra fölébresztette kíváncsiságát; megnézte, megtapintgatta és hallgatódzott a belőle kihangzó zenére. Csakhamar azonban kijelenté: hogy nincs is azon semmi különös; a szelenczében kis emberke ül a ki csinálja a zenét, »ámde a zene amelyet én csinálok, sokkal szebb.« Ez így megy minden új tárgynál; nem ébresztenek föl benne sem csodálkozást, sem bámulatot s a dolgot akképp intézi el, hogy körülbelül azt mondja: »a fehér ember szokásaihoz tartozik.« Másképp áll a dolog, ha oly tárgyakról van szó, a melyek »a fekete ember szokásaihoz« állnak vonatkozásban. Ilyenek mindenek előtt: a pálinka, dohány, vagy fegyverek és pamutszövetek. Ezeket nagyra becsüli. Azon mértékben, a melyben érzi a néger, hogy rászorult a fehér emberre, hogy e tárgyhoz hozzájuthasson, becsüli őt; de nagyon tévednének, ha azt hinnék, hogy talán a néger a fehér embert valami magasabb lénynek szokta tekinteni. Ő nem lát fehér emberben mást — mint más fajta j u lényt. Sok helyütt a négerek közt azon hit van elterjedve, hogy a fehér ember mint a hal »a tengerből származik.«

Egyébiránt nem lehet mondani, hogy az alsó-guineai négerek, különösen azok a kik a portugali birtokot lakják, ellenséges állást foglalának el az európai műveltséggel szemközt; de igenis a missionariusok s mások iránt, a kik a kultúra terjesztésén köztük fáradoznak, oly annyira közönyösen viselkednek, hogy az eddig elért eredmény vajmi csekély.

A kérdésben forgó néger törzseknek nincsen saját vallásuk; a náluk szokásos fetisztisztelet csakis legelső fejlődési foknak tekinthető valamely vallás távoli képződésére.

Sokan úgy vélekednek, hogy a kereszténység szelid tanaival, ideális alapjával, nem való a fekete fajnak s hogy az éjszokról és keletről lassan de félreismerhetetlenül előrehatoló islamismus az érzéki világnak tett jól kiszámított engedményeivel, fogja e népeket jövőben meghódítani. Ezen vélemény alaposságát az utolsó események Közép-Afrikában s annak keleti részeiben nem csekély mértékben támogatják.

Az Alsó-Guineában uralkodó portugálok több század tapasztalásaival rendelkeznek. Ezen tapasztalatok eredményeként

tekinthető azon nézet, hogy in ultima analysi az európai műveltség ép oly kevéssé való a négernek, mint a fekete kontinens éghajlata az európainak. A gyakorlati életre alkalmazva — eme felfogásnak értelme az, hogy Portugália a fehér faj kevés képviselője által kihasználja a feketék erejét Alsó-Guineában, egyébként pedig nem zavarja a néger törzseket hagyományaikban, hajlamaikban és szokásaikban. Ha pedig erőszakkal kísérlenék meg, e négertörzsekbe az előttük érthetetlen európai kulturát oltani, akkor ez minden valószínűség szerint végeredményében, a művelődés tárgyául kiválasztottak kiirtásához vezetne; ugyanaz történnék meg, ami Amerikában és Ausztráliában történt. Ott azon természeti processus, mely szerint a fennmaradásért való küzdelemben az erősebb és életképesebb fajok a gyengébbeket kiszorítják, már eldőlt; de itt — Afrikában — a benszülött lakosságot ugyan, szintén ki lehetne szorítani, és megsemmisíteni, csak hogy ezáltal az, a ki őket kiszorította, nem nyerne tért további fejlődésre, mivel itt a kaukázai faj nem tenyészhetik és nem szaporodhat, mint teheti azt Amerikában és Ausztráliában.

Más kérdés az, ha valjon a mongol faj nem boldogulhatna-e itt? A khinai kulikkal közelébb tett kísérletek még sokkal újabbak, mintsem hogy erre már ez idő szerint feleletet adni lehetne. Ha mégis egykor ki fognának szorítani s irtatni a négernek Közép-Afrikában, akkor szerencsének tekinthető lesz a kaukázai fajra, legalább a már jelenleg is a khinai emberfőléleg által szorongatott nyugati éjszakamerikaiakra és ausztráliaiakra nézve, ha a mongol faj fogná elvállalni ezen kegyetlennek látszó, de talán a természetnek előbb érintett törvényén alapuló feladat megoldását.

A Kongó megnyitása s a független Kongó-állam megalapítása folytán a középafrikai törzsek világállása újabb változásnak néz elébe. A belga király védnökölte európai afrikai-társaság tevékenységének egyik célja: a kulturát a néger törzsek közt terjesztetni, a másik cél: kereskedelmi összeköttetéseket létrehozni s fentartani. A feladat első része, minden valószínűség szerint, sokkal nehezebben fog sikerülni, mint a kereskedelmi nyereségre vonatkozó másik része. Hogy az utóbbi nagyobb-szerű mértékben sikerülhessen, legtanácsosabb lenne az itt már századok óta megtelepült portugálok eljárását utánózni. Ők az ujkori humánus szellemnek hódolva, a rabszolgaságot már több idővel ezelőtt eltörölték ugyan, de azt oly rendszerrel pótolták, a mely a más-

hol követett igen költséges kuli-rendszertől, voltaképen csak egyszerűsége s olcsósága által különbözik, és még abban, hogy nem szükséges új és sok ízben megbízhatlannak mutatkozott elemet az országba behozni. Nem vásárolják meg többé a négert, hanem kibérlik valamely törzsfőnöktől — szobba — és nem kérdezik sokat tőle, honnan vette a kibérlendő négert. A főnök által ilykép munkabérbe adott feketék gyakran hadifoglyok, sokszorta azonban saját törzsebeliek, és rendesen kevés idő lejártával belenyugosznak sorsukba. A szobba 4—10 £ közt váltakozó összeget kap egyszer mindenkorra egy négerért, ez utóbbi pedig: élelmezést, ruházatot, már t. i. annyit, a mennyit egyáltalán visel, ápolást betegség esetében, lakást és havonként 600 reist, a mi $1\frac{1}{3}$ aranyforinttal egyenértékű. A kormány felügyel arra, hogy a szerződés, mely öt évre köttetik, megtartassék. Így minden életfentartási gondtól menten, jó bánásmódban részesülve és munkával épen túl nem terheltetve, az ilykép kibérelt néger sorsával meg van elégedve, és bizonyára sok munkás — az európai iparkerületekben — irigyelhetné őt. Tény, hogy az egyszer kibérelt néger a legtöbb esetben a szerződési idő lejártá után, ugyanazon bérért és feltételek mellett, önként újabb öt évi szolgálatba lép.

A középafrikai néger legfeltűnőbb egyik tulajdonsága a restség; a munkára való némi kényszer csak jótétemény rá nézve, és talán a négerek előbb vázolt bér munkája megadja a lehetőséget arra, hogy átöröklés útján generációk multán bizonyos munkás vér fog a néger fajban képződni.

A három főkikötőn: Mosszamédes, Benguela és Loandán kívül említésre méltók még Ambriz és Novo Redondo. Az ország bensejében a legfontosabb helységek: Ambaca, Kazengo, Dombe Grande, Dondo Golungo, Huila Alto, Malangé, Pungo Adongo és Quillengues. Ezen helységek egymás között és a kikötővárosokkal távirdavonalok által vannak összekötve. Egyébként azonban a közlekedési eszközök igen gyalók; az utak a kedvezőtlen terepviszonyok folytán rosszak és kiérve a város határából, mindössze is ösvényekké zsugorodnak össze; annál fogva az árúk továbbítása csak itt-ott történik szekerek segélyével, a legtöbb esetben teherhordók — *cargadores* — végzik e munkát és karavánokba rendezve teszik meg az utat.

A teherhordónak rendesen 2 *arrobas*, vagyis 30 kg. súlyt kell viselnie s ezen teherrel képes naponta 30 kilométert meg-

tenni, amiért 350 reist (77 kr.) kap napjáért, a mely értéket többnyire szövetekben vagy más cserecikkekben fizetik.

A már mondottakból könnyen következtethető, hogy e tartományoknak alig van jövedelmük, és miután az anyaország sem gazdag tőkékben, hogy nagyobbyszerű befektetéseket tehessen, a melyek kezdetben legalább jövedelmet nem hajtának, annál fogva a közlekedési intézmények általában el vannak hanyagolva s a kikötőkért is vajmi kevés történik. A legutolsó időben azonban — talán a Kongó-államtól fenyegető verseny folytán — ez irányban mozgalom indult meg és a sok terv közöl, hiszik, hogy kettő csakugyan létesülni fog, t. i. a Mosszamedes és Loanda tengeri városokból kiinduló két vasut.

Ez idő szerint azonban az utak nem léte vagy rossz állapota, hajózható folyók hiánya, a partok egyhangú, öblöket nélkülöző alakzata s nem legkisebb mértékben a benszülöttek lopásra és rablásra való hajlandósága, mind olyan körülmény, mely nem engedi, hogy élénk forgalom fejlődhessék ki.

Az alsó-guineai tengerpart kedvezőtlen viszonyai igen megnehezítik a hajóknak a különben is kevés számú kikötőbe való befutást. A téli hónapokban, t. i. juniustól szeptemberig, át nem látszó ködös légkör fedi el a partokat, úgy hogy csak mintegy 6 tengeri mértföld távolságra pillanthatni meg azokat, de még ezen távolságban is teljesen egyhangú, szürke vízszintes csíkoktól keresztülhúzott, homoksárgaságu képet nyújtanak, melyeknek csekély emelkedésű és felső részében kissé sötétebb színű széle teljesen párhuzamosnak látszik a tengerszínével. A beljebb fekvő csúcsok, jellemző alakzat hiányában, szintén nem alkalmasak helymeghatározásra a közeledő hajónak, mely okokból a térképek sem használnak semmit. A hajó helymeghatározását nehezíti azon körülmény is, hogy e partok mentében a tenger áramai igen változók és kevésbé ismeretesek. Biztos tájékozást csupán néhány sziklás fok nyújt, melyeket azonban csakis 1.5 teng. mértföld közelségből lehet felismerni; ez oly körülmény, mely háborgós tengernél veszélyezteteti a hajó biztosságát; csendes tengernél azonban nem képez akadályt a hajóknak, mivel a partok előtti tenger mentes minden zátonytól, melyek csakis a vízfolyások torkolatainál találhatók.

A mi már most Mosszamedes városát illeti, mely székhelye a hasonló nevű tartománynak, fekvése a tenger partján eléggé csinos, körül van azonban véve széles fehér homokóvtól,

úgy hogy a lakosok kertjei csakis 3 angol mértföld távolságban a várostól veszik kezdetüket. De van egy tulajdonsága, mely e partokon különös fontossággal bír, s ez a kedvező éghajlat, mely e várost, tropikus fekvése daczára, a többiek fölött kitünteti. — E kedvező klíma folytán, ezen pont kiválasztása a még csak 40 évvel ezelőtt alapított város számára, igen szerencsésnek mondható. Jó klímája mellett — minden meteorologikus táblálknál hangosabban szól azon körülmény, hogy a város 523 fehér lakója közül két ötödrész a nőnemhez tartozik, pedig — a mint már fentebb érintettük — a nők legkevesébbé bírják elviselni a nyugat-afrikai hőséget és nedvességet. Épen azért a fehér nők, mint valami Sanatoriumot keresik fel Mosszamédest. A feketék száma a városban mintegy 4000-re rüg. A tartomány bensejében is több fehér nő él, mint Angola többi tartományaiban s ezek közt vannak a Fok-tartományból bevándorolt boerek nejei és leányai.

A város terve egészen szabályos; a parttal párhuzamos négy utczáat több kereszt utca metszi keresztül derékszögben; 264 földszintes köház képezi a város tömbét. Mögötte található, a legszegényebb feketék által lakott mintegy 40 agyagból vagy gallyakból készült viskó. Terei közül csakis a piacz és a kormányzó épületének igen gondosan tartott kertje érdemel említést. A nyilvános hatóságok közül felsorolandók: a tartományi kormányzóság, a város hatósága, plébánia, kikötő-hivatal, a posta-, távirda-, egészségügyi-, államjósági- s a közmunkák hivatala, valamint a törvényszék és két közjegyzőség.

Különös azonban az, hogy míg oly tengerentúli piaczokon is, ahol valamennyi európai állam konzulatusok által van képviselve, csak nagy ritkán találni török konzult, Mosszamédesben kivételkép megfordítva áll a dolog, és csakis a hitetlenek által annyira szorongatott török uralkodó alattvalói számára létezik konzuláris képviselet.

Az ottani erőd, mely hivatva lenne esetleg oltalmat nyújtani a lakosságnak, ily oltalomra leginkább maga szorul és mint Müldner fregatta-kapitány megjegyzi: ósdi keréktalpakon nyugvó 24 és 18 fontos vas és 5, szintén előltöltő, bronz ágyúit szorultság nélkül nem merné éles töltésű lövés erőpróbájának kitenni. A kaszárnyahelyiség elegendő két, egyenkint 250 emberből álló zászlóalj számára. Akkoron az őrséget egy ily — négerekből álló — zászlóalj képezte. A mily csekélyek e négerkatonák szük-

ségelei, ép oly sajátyszerű egynémely szabályzat, melyet velük szemben alkalmazni kénytelenek. Így fekvő helyeik nem egyebek gyékénynyel takart deszka padágyaknál; ezek fölött polczok vannak ahol fegyverzetüket és felszereléseiket rakják el. Este a névsor felolvasása után, le kell feküdniök; amikor a hálótermeket becsukják és őrizet alatt tartják, nehogy éjjel kiszökvén fékezhetetlen hajlamuknak engedve, lopjanak és raboljanak.

Az öböl, melynek partján a város fekszik, eléggé biztos horgonyzó helyeket nyújt az azt felkereső hajóknak, de a zátonyok miatt nem könnyen közelíthető meg.

San-Felipe di Benguelá-t, a hasonnevű tartomány székhelyét a magyar ember már hirneves hazánkfia Magyar László leírásaiból is ismeri. Ott a lefolyt, több mint három évtized óta semmi sem változott. Pokoli klímája és a partokat borító mocsarak lehetetlenné teszik, hogy az európai ember ott meghonosodhassék; a kormányzót is minduntalan felváltani kénytelenek. A fehérek száma mintegy 3000 fekete mellett most is 30 és 50 közt változik, kiket a parti láz és dyzenteria pusztít. Mióta a zsaggák 1836-ban elpusztították a várost, de különösen mióta a rabszolgákkal való kereskedés, melynek e partokon fő kiviteli helye volt, megszűnt, mindinkább hanyatlásnak indult, habár a tartomány benseje gazdag tropikus terményekben. Hozzájárul az is, hogy kikötőjét, mely különben tágas, az előtte fekvő homoktorlaszok miatt, igen nehéz megközelíteni. — Csak óriási befektetések és kitartó egészségügyi javítási munkálatok útján, minőket például az angolok vittek véghez Calcuttában, lehetne itt némileg segíteni, ámde ilyenekre nincs a portugáloknak erejük.

A Benguelától éjszakra fekvő San-Paolo de Loanda nemcsak a Loanda nevű tartománynak, hanem az egész angolai királyságnak székhelye és kereskedelmi tekintetben is legfontosabb pontja a gyarmati birtoknak.

A kormányzót támogatja az oldala mellett működő földművelési és gyarmatosítási miniszterium. A városi hatóságon kívül van ott egy törvényszék és rendőrségi hivatal. Loanda egyuttal a portugáli afrikai hadihajó osztálynak állomási helye. Konzulátusokat tartanak ott Német-, Angol-, Franczia-, Olasz-, Spanyol-, Görög- és Törökországok valamint az éjszakamerikai Egyesült-Államok. A német konzul egyuttal Hollandiát is képviseli és fenforgó esetekben a mi monarchiánk hozzátartozóinak érdekeit is védelme alá veszi.

Loanda lakosságát mintegy 1,500 fehérre és 19,000 négerre becsülik.

Négy igen festői kinézésű, de különben nem nagy katonai értékkel bíró erőd védi a várost; azok egyike — a San-Miguel erőd — egyuttal börtönül szolgál az ide deportált portugali bűnösöknek. De ha az említett gyarló erődök nem is, annál jobban képesek megvédeni a várost az ott állomásozó hadihajók, a melyek részére egy — habár szerény — arzenál áll rendelkezésre.

A város félkörben veszi körül a valóban pompás és kényelmes kikötőt, és felső s alsó részre oszlik, a melyek fehérre mázolt kőházaikkal, vörös cserépfödeleikkel, templomtornyaikkal és erődökkel a tengerről közeledőre ép oly kellemes, mint nagyszerű benyomást tesznek. A város magasabb része majdnem kizárólag kormányépületekből áll. Ott vannak a kormányzó és püspök palotái, egy régi Jezsuita templom, több más templom és a kórház. A kikötő közelében a kereskedőség telepedett le. A néger város pedig négyszögű agyagviskóival a kikötő keleti részén terjed el. Mig a kisebb utcákban az ember lába bokáig sülyed el a forró homokban, addig a főutczák jól vannak kikövezve, szélesek és mindkét oldalukat pompás vörös virágú akáczfák, tamarindák, borsfák és kókuszpalmák szegélyezik. A házak többnyire csak földszintiek és kevés egyemeletes; nemcsak homlokzataik, hanem belől is a falak és padmalyok — az anyaországból ide deportált ügyeskező gonosztevőktől — festményekkel gazdagon díszítvék. Rontja a hatást, hogy az ablaküvegek többnyire hiányzanak, és miután az enyhe klíma folytán nem igen szükségesek, nem gondolnak rá az eltörteket ujjakkal pótolni, de még avval sem, hogy a még létezőket tisztán tartsák. A tisztaság egyáltalán — nagyon kevés ház kivételével, melyekben művelt európai nők tartják a gyeplőt kezükben — ismeretlen fogalom Loandában. A szemetet egyszerűen a parton rakják le, ahol iszonyú büzt terjeszt el, nem csoda tehát, ha az egészségügyi állapotok is megfelelően rosszak, mihez nem kevésbé járul az, hogy az ivóvíz, melyet az ottani barátok által pár századdal ezelőtt roppant nehézségek közt ásott régi kutak szolgáltatnak, kevés és rossz minőségű is, ami mindenesetre nagy kalamitás e különben is egészségtelen és forró éghajlatu városra nézve. E bajon most azonban segíteni készülnek, és egy angol vállalatnak engedélyt adtak vízmű építésére, mely vállalat a Rio-Bengó folyó vizét

szándékszik a városba vezetni. Miután pedig az eső is kevés, képzelhető az irtózatos hőség, mely az aequatortól nem egészen kilencz szélességi foknyi távolságra eső ezen városban az uralkodó szárazság folytán kifejlődik és sok betegségnek, különösen typhusos láznak okozója. Nagy csapás Loandára nézve az itt tömegesen előforduló homokbolha, melyektől leginkább az itt rendszeren mezitláb járó négerek szenvednek; e kelletlen rovar a végtagok bőrébe ássa be magát, gyuladásokat és fájdalmas keléseket okozva; a homokos és piszkos utcák valóságos meleg ágyakat szolgáltatnak e rovarnak a végtelenig való elszaporodására.

A kormány mitsem tesz a város egészségügyi állapotának javítására. Ellenben az ottani kórház megfelel minden kíváncsolomnak és 350 betegre van berendezve. Egészen véve a város inkább a hanyatlásnak, mintsem a fellendülésnek adja képét, csak külső máza európai. Kereskedése, annak daczára hogy oly roppant területnek főhelye, épen nem jelentékeny, amit a közlekedési eszközök teljes hiánya eléggé megmagyaráz; csak egyetlen út vezet az ország belsejébe, de ez is a városon kívül már csak egyszerű ösvénynyé zsugorodik össze.

Ujabban azonban mozgalom indult meg több vasút építésére, ezek egyike Ambazá-ba, másika Kalumbóba vezetne; félő azonban, hogy — tőkék hiányában — e tervek testet nem fognak ölteni. Angolok, francziák avagy németek pedig nem lesznek hajlandók, tőkéiket ily kétes jövőjű befektetésekre kockáztatni, annál kevésbbé, minthogy nincs is érdekükben a portugalok e gyarmatbirtokát felvirágoztatni. Közlekedési eszközök hiányában pedig e nagykiterjedésű és belsejében igen termékeny gyarmat virágzásnak nem indulhat.

Hadihajónk 1886. szept. 3-án vett búcsút Angóla partjaitól. 5-én reggel 9 $\frac{1}{2}$ órakor a Padron fok merült fel a láthatáron s az Albatros a Kongó torkolata felé vette útját, mely folyamnak zavaros vizét már egy órával előbb tisztán meglehetett különböztetni. 3-kor délután már a Czapa fokot (Sharkpoint) érte el, s a jelzésre csónakjában közeledő kalauzt a földélzetre felvén, segítségével a Kongónak Banána nevű ágába befutott, ahol a szintén Banána nevű telep öblében 4 $\frac{1}{2}$ -kor horgonyt vetett.

Tudjuk, hogy a Kongó-Állam függetlensége s állandó neutralitása, a belga király souverainitása alatt 1885. július 1-én, a feljebb fekvő Rómában lett kikiáltva.

Ámde sokkal fontosabb Banána, mely fekvésénél fogva a Kongó egyik torkolatában hivatva lesz 2,091,000 □ km. kiterjedésű területnek és Stanley által 40 millióra becsült, lakosságnak forgalmát a többi világgal közvetíteni. A Kongó folyamnak már azon okból is nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk, mivel a Niger torkolatától kezdve a Foktartomány déli csúcsáig, tehát 41 szélességi fokon át az egyetlen folyó, mely nincs zátonytorlaszok által a tengeri forgalomtól elvágvá és jó darabig tengeri járművek által is hajózható.

Habár Bahána egyike a legrégibb telepeknek a Kongó partján, mégis lakossága csak mintegy 100 európaiból és 700 négerből áll. Székhelye a Kongó állam egy kormányzósági hivatalának, a posta- és vámhivatalnak, valamint egy törvényszéknek. — Van ott továbbá négy nagyobbserű kereskedelmi telep, t. i. egy hollandi, egy francia, egy portugáli s egy angol.

E főtelepektől függnék az általuk a többi forgalmi helyeken — a Kongón fölfelé — alapított fiók intézetek. — Banána egyúttal székhelye a kongói kereskedelemben érdekelt társaságok ügynökségeinek. A Kongó vidékéről érkező áruknak itt van rakatári helyük, valamint azon áruknak is, melyek cserekereskedés czéljából Európából érkeznek.

A fehér lakosság: hivatalnokok, kereskedők, ügynökök s azok segédeiből áll; a néger lakosság pedig végzi a kézimunkát. E négerek részben Kru törzsbeliék (Crooboyes), részben Croomenek; az előbbienek, kik a Libériai szerezcsen köztársaságból és Sierra Leone angol gyarmatból jönnek, többnyire egy évre állnak be szolgálatba a kereskedelmi telepek valamelyikénél, ahol őket mint jó munkásokat igen megbecsülik. Az úgynevezett Croomenek azonban voltaképen nem egyebek rabszolgáknál s a Kongó alsó vidékéről származnak; névleg ugyan bérbe fogadtatnak, de lényegileg s a valóság szerint megvásárolják őket a törzsfőnököktől. De azért jól bánnak velük, jól élelmezik őket, munkával épen nem terhelik túl és feleségeikkel és gyermekeikkel együtt valószínűleg jobban, és mindenestre bántalmatlanabbul, élnek, mint szabad testvéreik.

A banánai négernek e szolgasági állapota ellen, elméleti szempontból sem tétethetnék ellenvetés, ha oly szabály avagy szokás léteznék — amint az az eset a portugáli Alsó-Guineában — t. i. hogy bizonyos idő — ott 5 év lefolyta után a szerződés előre megállapított végét érné, és a néger szabad elhatározásától

függne, a bérszerződést megújítani vagy nem; ez esetben igen valószínűleg, a bérszerződés megújítása itt is csakhamar majdnem szabálylá válnék, amint hogy Alsó-Guineában állandó szokássá nőtte ki magát.

Banánában az európaiak lakta házak, valamint a nagy és szép árúraktárak fából építvék, kő vagy czölöp alapokon. A négerek által lakott házak azonban többnyire könnyű, barakszerű épületek bambusznádból, fafödelekkel.

Minden egyes kereskedelmi telep valóságos kis erőd. Palliszádok közé zárva, mindegyik telep jól felszerelt fegyvertárral rendelkezik. Habár a Kongó állam, a folyó mentén fölállított európai kereskedelmi telepek védelmére 2000 főből álló európai tisztektől vezényelt rendes fegyveres erő fölött rendelkezik, mégis szükséges, hogy védelmükről az európaiak személyesen is gondoskodjanak s a várható támadásokra mindig előkészülve legyenek. Így például: a hollandi telep Banánában 12 könnyű bronz ágyu és 200 puskával bír. A többi telep is megfelelő fegyverkészlettel rendelkezik; hasonló állapotot találunk a Kongón fölfelé létező fióktelepeknél, ahol hadi készenlétük mintegy jelzésére szokásos minden reggel és este egy kisebb vagy nagyobb ágyut elsütni, a szerint a mint gyengébb vagy erősebb hatást találnak az európaiak szükségesnek. Eddigélé azonban nem panaszkodhattak gyakori támadásokról.

A forgalom Banáná-ban kizárólag a Kongóra van utalva. A sűrű mocsáros erdőkön keresztül, melyek a tengerparti vidéket a Kongó alsó folyásán elborítják, nem lehetett eddigélé egyéb közlekedési utakat, mint néhány teljesen kezdetleges ösvényt megnyitni, a melyeket minőségüknél fogva csakis a benszülőtiék használhatnak. Feljebb a Kongón van már néhány említésre méltó közlekedési vonal. — Banánától visz egy út Rio Niadi-ig, mely onnan azután éjszak-nyugati irányban a tengerpartig vezet. A Kongó jobb partján Monsucco- és Noki összeköttetésben áll San-Salvádorral Angólában. Tovább keletre találunk egy útvonalat, mely Mambucától éjszakfelé vezet és M'Pumbónál azon utat keresztezi, mely a Kongó partján Maniángából indul ki. Végre a De Zinga-i vizesésektől út vezet San-Salvadorig. Legujabban azonban a Kongó mentében vasutat terveznek, sőt az első munkálatokhoz már hozzá is kezdettek, és a kérdés csak az, vajon leküzdhetők lesznek-e az óriási nehézségek?

Az egyetlen valódi közlekedési ér azonban a Kongó mel-

lékfolyóival, s ez még hosszú időig így fog maradni. Kisebb hajóknak e vizek igen kiterjedt hajózást engednek meg, mely csak Vivi-től följebb talál akadályokat a zuhatagokban, azután azonban a nagy vízesések által teljesen lehetetlenné tétetik. Oly hajók, melyek 7 méternél kevesebbet gázolnak Bómaig, erős gépekkel ellátott folyamgőzösök pedig Vivi-ig hatolhatnak fel. A tengerparttól ezen pontokig számos gőzös és gőzhajó közlekedik, melyek a nagyobb kereskedelmi telepek tulajdonai. Van még egy portugáli társaságnak két helyi gőzöse, azután számos parton járó hajó. Még nagyon messze fent a Kongón, ott a hol hajózási akadályoktól ment, járják a telepek gőzhajói. A banánai hollandi, angol és francia telepeknek két-két gőzhajója közvetíti az áruforgalmat egészen a Yellalái esésekig. Európával Banána egy angol, egy német s egy portugáli gőzhajózási vonal segítségével áll szoros összeköttetésben.

Az »Albatros« a Kongón fölfelé fekvő Puerto de Lenhá-t szándékozáva fölkeresni kalauzt keresett, de a telepek kalauzai véletlenül mind távol voltak. Szerencsére azonban a Kongó partján fekvő San-Antonio, portugáli birtok, előljárója — e körülményről értesülve — saját kalauzát ajánlotta fel a szolgálatra.

Szeptember 7-én reggeli 7 órakor indult el hadihajónk és 1.30 órakor délután vetett horgonyt Puerto de Lenhá-nál az ottani két kereskedelmi telep közelében.

Ez útban a kalauz, egy néger, bámulatos ügyességet fejtett ki, sokszor egészen 50 méterig való közelségben a parttól vezette a hajót, csak hogy a folyam roppant erejű ellensodrát kikerülje. Ez által alkalmuk nyílt utasainknak a folyam partjainak dús, tropikus növényzetét, mely belenyult egészen a folyam hullámjaiba, közvetlen közelségből bámulni. A növényzet rendkívüli sűrűsége csak ritkán engedett meg egy-egy pillantást a phantasticus ivetekre és a pálma cserjék alakdús csoportozatainak keresztül.

A főfolyamba torkoló számos mellékfolyót a bensülöttek csónakjai (Canoe) élénkítették. A kezdő kultúra nyomát azonban csakis a telepekhez tartozó néhány ház mutatja. Ünnepeyes csend uralkodik a hatalmas folyón, valamint az egész természetén köröskörül, mely nagyszerű, szemgyönyörködtető természetes parknak képét nyújtja.

Puerto de Lenha csakis a banánai, hollandi és angol telepek fiókjaiból áll; ez időben öszes lakossága négy európaít s mint-

egy 50 négert számlált. A portugáloknak is volt itt azelőtt kisebbszerű telepük; egy árvíz alkalmával azonban a telep épületei földestől együtt a Kongóba merültek és azóta nem pótoltatott. A francia telepnek épületeit zárva s elhagyatva találták; a rosz üzletek folytán megbukott.

A kereskedelmi telep kevés európai lakója barátságosan fogadta az Albatros utasait, a kik miután a beszélgetés, kis idő multán, fesztelenebb alakot öltött, megtudták, hogy valamely hadihajó látogatása a Kongó telepek lakóinál eleinte nem okoz örömteljes érzelmeket, sőt ellenkezőleg aggodalmakat. Magyarázatul azt tevék hozzá, hogy egy hadihajó megjelenése eleinte azért kelt fel bennük mindig aggodalmat, mivel fölteszik, hogy egyik vagy másik árulást elkövetett törzsnek valamely vagy valakin elkövetett sérelem megfenyítésére lett kiküldve. Már most eltekintve attól, hogy amint nem egy példa bizonyítja, a hadihajók fellépése — a néger faluk megközelíthetlensége folytán — eredményre vajmi ritkán vezet, a hadihajó visszavonulása után a védtelenül visszamaradt európaiak a négerek bosszújának vannak kitéve. Erősítették továbbá, hogy a telepek lakói legjobban szeretik, ha védelem tekintetében önmagukra hagyják. Még a Kongó állam által nékiek jelenleg államilag nyújtott segély sem elegendő arra, hogy az ígért védelemmel egyúttal megtiltott önvédelmet kipótolná. A védelemre saját erejük a legtöbb esetben elegendőnek bizonyult, mert bármennyire rabló s áruló természetűek is a Kongó négerek, nem harcziasok és különösen a lövő fegyverek elől mindig meghátrálnak. A Puerto de Lenha-i telepek is rendelkeznek elegendő a benszülöttektől rettegett fegyverrel, különösen sok könnyű bronzágyuval.

Utasainknak alkalmuk volt, megismerkedni a telepek előljáróinak a kultura minden élvezetétől elzárt egyhangú életével, ott tartózkodásuk alatt azt — úgy szólván — velük élven át. Alig hibázunk azt mondva, hogy az amerikai őserdők fehér lakójának, a trapper- és vadásznak, ki szintén mindentől elzárt magányban, de edző küzdelemben keresi meg az élet szükségleteit és egészséges éghajlatban tölti el napjait, élete nagyon irigylendőnek tűnik fel, összehasonlítva azon szegény európaiakéval, kik a Kongó öldöklő éghajlatában, ezen előretolt kereskedelmi telepeken — aránylag tétlenül — kénytelenek üzletüknek élni.

Ha azon számtalan czikket, röpiratot és könyvet. melyek a

Kongó-állam megszületése óta megjelentek, figyelmünkre méltatjuk, azt találjuk, hogy azokban igen gyakorta azon philanthropicus eszme tolatik előtérbe mint mérvadó ez állam megalapításánál, hogy a Kongó vidékét lakó népek az európai kulturának megnyeressenek. Hogy mennyire lesz ezen nemes cél elérése lehetséges, azt csak a távoli jövő fogja megmutathatni.

Igen érdekes mindenestre azon benyomásokat követni, a melyeknek Müldner fregatta-kapitány jelentésében a Kongótelepeknél tett látogatásáról kifejezést ad, mint a melyek olyan férfutól erednek, ki egyikéhez sem tartozik azon pártoknak s illetőleg államoknak, a melyek az ott netalán elérhető nyereségért egymással küzdelmet folytatnak.

Szerinte már az eddigi tapasztalások is igazolják, hogy Stanley és más Afrika-kutatóknak jelentéseik, a melyek a Kongó-vidék megnyitására és civilizálására való mozgalomnak a lökést megadták, sok részben tulrózsások voltak, és hogy nagyon is vérmes reményeket költöttek fel. Mindenekelőtt azon nézetnek ad kifejezést, hogy nem az európai kultúra az, mely ezen népeknek való, és mi is azt hisszük, hogy e nézet előbb-utóbb általánossá fog válni.

Ennélfogva az európai kultúra nem is bir értékkel a Kongó négerre nézve, és ha egyáltalán műveltetniök kell, akkor a velők részesítendő műveltségnek az európaiakétól különbözőnek és olyannak kell lennie, mely a fehéretől oly sokféleképen különböző fekete faj jellemével s az ottani éghajlattal összefér.

Ha azonban a művelődési céloktól eltekintünk s azon álláspontra helyezkedünk, hogy itt mindenekelőtt arról van szó, e tartományokat a világpiacznak megnyerni, terményeiknek az utat a mi fogyasztási területeinkre megnyitni s azt kieszközölni, hogy e vidék népei a mi iparunk termékeinek vevőivé váljanak a minek különben szintén művelődési hatása lenne, akkor még azt mondhatni, hogy a mozgásba hozott igen költséges apparatus — fölösleges, — mert ugyanezen célt követik a már évek óta a Kongó partján megtelepült kereskedelmi ügynökségek és talán jobb lett volna s az elérni óhajtott célnak megfelelőbb, a tért egészen a kereskedőnek, a kultúra e természetes úttörőjének átengedni.

A folyam partján megtelepült kereskedők panaszkodnak is, hogy az ujonnan létesült állam mint olyan nekik semmi hasznukra, sőt ártalmukra van. Kötelesek most bizonyos vámot, habár

nem is nagyot, fizetni s az ennek fejében személyük és vagyonukért az államtól igényelhető biztosság a legtöbb esetben igen problematikus, és gyakran kizárja az azelőtt oly sikeresen gyakorolt önvédelmet. Bizony messze van még az idő, midőn a ben-szülöttek a sárga csillagos kék lobogót a sérthetatlenség pajzsa gyanánt fogják tisztelni.

Már ma is lehet állítani, hogy azon nagy remények, melyek kezdetben a Kongó-államhoz fűződtek, nagyon alászállottak, de ezzel hasonló mértékben a portugalok féltékenysége is, a kik ez állam megalapítását olybá tekintették, mint a mely régi — habár nem teljes mértékben gyakorolt — jogaikon csorbát ejtett.

Mindamellett épen nincs kizárva, hogy még nagy jövő várhat a Kongó-államra. A Kongó t. i. az egyetlen folyam, mely tengeri hajók által is tetemes távolságra a tengerparttól hajózható és mellékágai ugyanannyi viziutak, melyek a forgalmat egy központtal közvetíthetik. Kérdéses csak az, hogy nem lett-e volna jobb mindazon átmeneteket, melyeknek ezen eredmény eléréséig megtörténniök kell, egészen a természetes — semmiféle állami gyámkodás által meg nem akasztott — fejlődésre bízni.

A Kongó-állam tág területét lakó népekről ugyanaz mondható, a mit már a portugáli Alsó-Guinea lakóiról mondtunk. Európaiak bevándorlását tervezni, még senkinek sem jutott eszébe, de a dolgok állásánál és a gyilkos éghajlatnál fogva örütség is lenne, a melynek csak azok esnének biztos áldozatul, akik azon téves véleményben lennének, hogy ez országokban a fehér ember egyéb munkát is végezhetne, mint az olyant, a mely egyáltalán nem okoz testi megerőlködést, és a melynél egyuttal a legaggályosabb pontossággal követhetné a hygienicus szabályokat.

Jellemző a Kongó partjainak növényzetét illetőleg a mangrove bokor, igen sajátságos, és számtalan elágazásaival, a melyek közt a víz megposhad s az azok közt romlásnak indult állati és növényzeti szervezetekkel, támogatva a folytonosan uralkodó nagy hőségtől, rothadásba mennek át és a legveszélyesebb miasmáknak állandó, soha ki nem fogyó ágyát képezik. Már ez magában, mihez járul, hogy a talaj nagy távolságokra a partoktól még mindig mocsáros, az itt uralkodó aequatori forróságnál, teljesen megmagyarázza a malária megbetegedések gyakoriságát. Ismeretlen azonban az ok, a mely ezen megbetegedéseknek itt oly rendkívüli veszélyességét vonja maga után. A kongó-láz minden megelőző tünet avagy arra való hajlandóság előjele nélkül, vil-

lámszerűleg és borzasztó hevességgel lép fel, folytonos hányással, vérvizeléssel és többnyire tökéletes magánkivüliséggel lép fel és aléltsági tünetek közt a halál már kevés óra múltán éri el áldozatát. Különböző befolyások működhetnek itt közbe, a melyek az emberi, különösen a kaukazusi faj szervezetére kártékonyak; így például hirtelen halál következett be a Kongón oly kicsi diaeta elleni hiba folytán, a mely máshol alig vont volna maga után csekély rosszullétet. A Kongó megnyitásának előharczosai között sokan — és minden mások előtt Stanley és Johnston kétségbe vontak sok ily esetet, és ezekre vonatkozólag azt állították, hogy nem annyira az éghajlat, mint meggondolatlansága az illetőknek okozta halálukat. Ámde a meggondolatlanság ezen állítgatása már is magában foglalja a veszély létének bizonyos elismerését. Jó és egészséges vagy legalább tűrhető éghajlatban az elővigyázat erőteljes férfikorban álló egyéneknél — már pedig csak ilyenek keresik fel e vidéket — nem szükséges. Lehetséges, hogy az ország belsejében a magasabb fensíkokon, a melyekről azonban eddigelé csak igen keveset tudunk, jobb az éghajlat, de kétségen kívül áll, hogy a folyó partjaitól bizonyos távolságig igen rossz az éghajlat; a megérkező európaira nézve pedig határozottan veszélyes.

Az ezen országot beutazott kutatók közül a részrehajlatlanok e tekintetben egyetértének. Sokan közülük, kik már hosszabb ideig tartózkodtak az országban, gonosz klimatikus betegségekbe estek s nem kevesen áldozatul is estek, szomorú bizonyítását szolgáltatván annak, mikép arról sem lehet szó, hogy bizonyos idő múltán az éghajlatot megszokhatni. — Így, hogy csak a legfeltűnőbb esetek közül néhányat felemlítsünk, meghalt 1885. ápril 20-án a híres Afrikakutató Dr. N a c h t i g a l Gusztáv mikor a »Möve« német hadihajón haza felé indulóban volt, visszaesés folytán a Kongón kapott gonosz természetű váltólázban. — H a n n s e n s kapitány, a nemzetközi afrikai társaság egyik legderekabb és tetterősebb ügynöke, a ki három évi szakadatlan tartózkodás után a Kongón és általában a tropikus Afrikában, már egészen aklimatisáltnak lenni látszott, és csak időről-időre szenvedett igen gyenge lázban, különben pedig erőteljes testalkotásnak és a legjobb egészségnek örvendett, meghalt V i v i - b e n 1884. december 28-án egyetlen hevesebb láztámadás folytán. Utódja pedig C o u r t o i s 1885. június 26-án halt meg B ó m á b a n ugyancsak lázban, úgyszintén egy másik hivatalnoka a nemzetközi afrikai

társaságnak Burns Spencer Eduárd, Leopoldville-ben egyetlen hevesebb láztámadás folytán, amikor már másfél évet töltött volt a Kongón teljes jó egészségben, soha még csak rosszul sem érezvén magát. Ugyanily sors érte Schulze és Tilly hadnagyokat. De nem folytatjuk e névsort és csak néhány ismeretes egyén esetét akartuk fölemlíteni.

A megkisért szépitgetés ellen, különben nem egy nyomatékos hang szólalt máris fel, így Bastian és dr. Schweinfurth híres Afrika-kutatók, utóbbi írja: »Semmikép sem hiszem, hogy a Kongó partjain fehér települők ezrével hont találhatnának; a termiták országában a fehér ember mindig idegen fog maradni.« — Még Stanley barátja Johnston is »a Kongó torkolatától Bolóboig« című munkájában írja: »Az alsó Kongó mocsáros vidéke egészen fel Vivi-ig, igen egészségtelen, és a forróság, különösen Bómában, roppant és majdnem elviselhetetlen. Ellenben Stanley-Pool-tól fölfelé már egészen kellemes. Az igaz — folytatja — hogy ez csak a hőségre vonatkozik, pedig nem ebben fekszik a veszély, hanem a hihetetlen nedvességben s a sűrű felhőszerű ködökben, melyek még a száraz évszakban is reggelenként támadnak és mindent keresztül áztatnak.«

Schulze hadnagy halála alkalmából pedig dr. Zintgraff Jenő természettudós és Afrika-utazó ezeket írja: »San-Salvadorban e napokban halt meg kongó-lázban a berlini afrikai társaság által kiküldött expedíció vezére, Schulze hadnagy. Végre óhajításainak célját elérve, épen a mintegy 100 Loango-emberből álló expedíció élén indulandó volt, midőn az orvhalál elérte. Valóban alattomosnak nevezhető e halál; azok után, hogy 14 nap alatt itt Bómában négy erőteljes férfiút meghalni láttam, senkit sem hiszek többé biztosnak; mindig és minden időben eljőhet, éppen úgy elragadja azon utazót, a ki éppen frissen megérkezett és hősies elszántsággal hozzáfog a tudománynak tett fogadást teljesíteni, mint az csak az imént történt szerencsétlen hazánkfiával, amint könyörületlenül a sírba taszítja a sikertől koronázott kutatót, a már hazatérőt, amint az közelebb Hannsen belga kapitánynyal esett meg, ki Afrikában való három évi tartózkodás után visszatért egy sikeres expedícióból a Kongó felső vidékéről és hazatérő félben Európába, Vivi-ben legszebb korában halt meg.«

Igy írnak tapasztalt természetbuvárok és tudós utasok, kik sokáig éltek a Kongón, és a kikről fel sem tehető, hogy a viszonyokat másképp fessék, mint a hogy valóban vannak.

Teljes bizonyossággal lehet tehát állítani, hogy a Kongó-partjainak, különösen a folyam alsó részében, veszélyes klímája útját fogja állani annak, hogy ott európaiak állandóan megtelepedhessenek. Vannak a természetnek törvényei, melyekkel dacolni nem lehet, velök szemben az ember tehetetlen és vagy éppen nem, vagy csak igen nehezen küzdhetők le. Az európai, aki ide szakadt a legnagyobb gondosságra, ápolásra s elővigyázatra szorul, hogy csak egyáltalában tovább élhessen. Hogyan lehetne tehát föltenni, mikép pl. egy bevándorolt mezőgazda, nővel és gyermekeivel ide érkezve, magát és családját ilykép gondozhassa, amellet pedig mezei gazdaságot s állattenyésztést folytathasson; vagy pedig ha nem ezt, valamely más nehéz munkát végezhesen. Oly mezőgazdasági gyarmatot alkotni mint a miyennek azok voltak, a melyekből az éjszak-amerikai Egyesült-Államok, a dél-amerikai államok, és Ausztrália fejlődtek ki, és a miilyenről egyes entusiasták Közép-Afrikára vonatkozólag is álmodtak, a Kongóra nézve legalább teljes lehetetlenség s az is fog maradni. Ültetvényes gyarmatokat azonban, mint pl. Nyugat-Indiában, Kelet-Indiában, és a kelet-indiai szigettengerben, ahol a gyarmatosok nem dolgoznak személyesen, hanem csak igazgatnak és a felügyeletet gyakorolják, a hygienicus elővigyázati szabályok legszigorúbb megtartása mellett, talán lassankint lehetne alapítani s virágzásra hozni; hanem általában véve Afrika belseje nincs arra teremtvé, hogy ott a mi fajunk fejlődhetnék és megtelepedhetnék.

REMÉNYI ANTAL.

KÖNYVÉSZET.

Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára.

I. kötet. Irta Iványi István, főgymnásiumi tanár, a Bács-Bodrog vármegyei történelmi társulat alelnöke. Szabadka 1889. Székely Simon kiadása. Ára 1 forint.

Ez a teljes czíme e kis 8-adrétű VIII + 125 lapot magába ölelő munkának, melynek szövegébe egy térkép van nyomva, külön lapon 3. Szerző a vármegye monografiájának kiegészítő részét nyújtja e füzetben, a történeti földrajzot a régi és új helységekről, azok élete, eltűnése, vándorlása, újjátelepülése, egybeolvadása, szétDarabolása, névváltozásairól, lakosaik nemzetiségéről, valamint egyéb topografiai egyedek szereplése és hol fekvéséről. Minden helynévhez oly oklevés történelmi adatokat

fűzött, melyek annak hollétét és szerepét a vármegye keretében föltüntetik. Fölhasználta a szerző e célból az egész kartografiai és oklevéltári apparatust, az országos, vármegyei, zombori kincstári és bécsi hadi levéltárt.

A munka berendezését Pesty Frigyes »Magyarország helynevei« című munkája (Földr. Közl. 1888. 293—295.) tette és igéri, hogy az anyag új fölgyülemlésével második kötetet rendez be hasonló módon, mely a jelen elsőt kiegészíti. Bevezetésében adja a vármegye kiterjedésének változásait a'lefolyt századokban, a helységek történeti viszonyait II. József haláláig. A helynevek betürendes felsorolását egy értékes függelék képezi (147—155 lap), mely föltünteti a vármegyét régi térképekből kivett és mellékelt részletekben. Ilyen Koberger Andrásé 1493-ból, Tanstedt Györgyé 1553-ból, Ortelius Ábrahámé 1556-ból. Utánok felsorolja az újabb térképeket. Ajánljuk e dэрék munkát az olvasó közönség figyelmébe. *H. I.*

Balatonvidéki kalauz. Turisták és fürdőzők kézikönyve. Irta és szerkesztette dr. Sziklay János 39 képpel és 1 térképpel. Budapest 1889. kiadja a Balaton-egylet. Ára fűzve 1 frt.

E csinos kis 8-ad rétű, 150 lapra terjedő munkának tartalma: 1. Utazás a Balatonra. 2. A Balaton. 3. Siófokról Balaton-Füredre. 4. Kirándulások Balaton-Füred környékén. 5. Balaton-Füredtől Sümegig. 6. Sümegről Keszthelyre. 7. Keszthelyről Füredre. 8. Kirándulás hajón. 9. Siófoktól Keszthelyig. E könyvecskében, mely inkább a Balaton kerete ismertetését adja, a szerző csak néhány alapvető vonással rajzolja a szép tavat és annak eredetét, kimerítőbb leírását geográfiájával egyetemben egy nagyobb munkájára tartja fönn. Igen érdekes a munkában a Balaton »zalai parthegysége« 8 parallel képben, ezek tulajdonkép Kenesénél kezdik az ábrázolást és Keszthelynél végzik. Többi képei is sikerültek, elég élesek; csak a munka utolsó lapjára nyomott, »Balaton és vidéke« halavány, czélszerű lett volna külön lapra térképpapírra nyomatni, már csak könnyebb kezelés végett is. Ezt leszámítva igen alkalmas könyvecske arra, hogy a »magyar tenger« vidékére való tanulságos kirándulásokat megkedveltesse. *H. I.*

Krauss Ferdinand: Die nordöstliche Steiermark. Eine Wanderung durch vergessene Lande. Mit 68 Illustrationen grösstentheils nach Naturaufnahmen von Karl O'Lynch und einer Specialkarte von Alfons Egle. Graz, Leykam 1888. X. és 431. l. 8° ára 1 frt 80 kr.

Magyarország nyugati megyéinek, Sopronnak és Vasnak közvetlen szomszédságát ismerteti meg Krauss munkája, Stirianak

három (Weiz, Hartberg, és Feldbach) kerületeit, melyen Gleichenbergbe, Radegundba vagy Gráczba menve évenként több ezer magyar utazik át és melyről szerző már a czimben úgy szól, mintha ismeretlen hely volna. Valóban még a trónörökös nagy művének éppen most e vidéket ismertető füzetének megjelenése után sem tekinthető feleslegesnek ez a kis mű, mely egy szűk térre szorítkozva igen részletesen és e mellett ügyesen is írja le hazánk legközelebbi szomszéd vidékét. A vasutvonal Grácz és Bécs felé csak a határon vonul el, de azért a vidék nem elhagyatott, a 341 apró községben (összesen 169,638 lakossal), melyek között csak egy pár kisebb mezőváros van, igen sok kisebb-nagyobb gyár található, az utak általában jók és némely helyen vagyonosságot is lehet észlelni, bár jellemző, hogy e nagy területen egyetlen hirlap (Hartbergben) jelenik meg, míg a »város-csinosító« és »idegenek forgalmát előmozdító« egylet csaknem minden kis városban van.

A feldolgozásban szerzőnk turistikai szempontokból indul ki és a Bécsből és Gráczból kiinduló vonalak tekintetbe vételével 11 csoportban mutatja be a tájat és mindenütt gyakorlati utasításokat is ad az utazóknak. De a mellett nagy gondot fordít arra, hogy műve ne legyen egyoldalú. A történeti részletezést nagyon kedveli, bőven szól a romokról és régiségekről, itt-ott helyi érdekű notabilitások és különösen festők életrajzát közli, megemlékezik az ostromokról, boszorkányperekről. Különösen részletesen írja le a Wechsel hegységet, mely a vidéknek talán legszebb része, habár ő Herberstein vár környékét tartja annak, a Voraui régi híres zárdáról és Riegersburg szép váráról.

A dolgozat minket magyarokat is különösen érdekel, mert hazánk közvetlen szomszédságáról szól, melyet, Gleichenberg kivételével, alig ismertünk eddig. A Rába és Pinka forrásvidéke a magyar földrajzirónak is nyújt anyagot. Igen természetes, hogy a műben a magyarokról is sokszor van szó és megbocsáthatjuk szerző localpatriotismusának, hogy sokszor izgatottan beszél őseinkről, kik e vidéken a középkorban és XVIII-ik század elején gyakran pusztítottak. Két ponton, Pinkafő mellett és Német-ujvárnál, leírásában át is lépi a magyar határt, ez utóbbiról képet és elég jó leírást is közöl. Az érdekes kis művét ennél fogva is ajánlhatjuk olvasóink figyelmébe és szeretnők, ha a Kárpátgyesület osztályai hasonló kis kézikönyveket készítenének hazánk egyes részeiről. *Gy.*

RÖVID KÖZLEMÉNYEK.

I. Expedíciók.

Alaszkában Lord Lonsdale nagy küzdelmek között elérte a 75° szélességi fokot, de kísérőinek nagyobb része a fagyok és nélkülözések következtében elveszett és a benszülöttek is többször akarták őt alattomosan meggyilkolni. Lonsdale állításai szerint az általa megtett út nagyobb része teljesen hibásan van a térképeken jelölve. Különösen kiemeli a Czápa folyó vizesését, mely szerinte nagyszerűbb és hatalmasabb, mint a Niagaráé. A folyó 300 láb magas sziklafalról ömlik a mélységbe oly helyen, hol másfél angol mértföld széles és a vizeséssel gyakran egész jéghegyek hullanak le. Alaszka állatvilágát meglehetősen változatosnak mondja, körülbelül 230 madárfajt hozott magával, a melyek között több új faj lesz. Point Barrownál czethalakat látott, melyek az éjszaknyugati átjárón át jöhettek a Csendes-Oczeánba.

Gy.

A Felső Niger vidékétől Mandigon át az Aranypart vidékéig részben ismeretlen tájakon másfél évig terjedő utat tett meg Binger francia kapitány. Mositol Bondukun át jött Kongba, melynek királyát rábirta, hogy országát francia fenhatóság alá helyezze, és onnan az Akba folyón és vidékén márczius végén érkezett meg Nagy-Basszamba. Utazásában egészen új vidéken járt Bammakatól Kongig s onnan Mosi-ig, míg Mositól Salaga-ig nagyobb részt ugyanazon az úton, melyet François tett meg és innen Bondukuig részben Lonsdale kapitány utirányában; utjának vége Kongig s a visszautazás a parton ismét ismeretlen vidékeken át történt.

Gy.

Dr. Seeland Miklós orosz orvos érdekes leírást közöl a párisi »Revue d'anthropologie«-ban azon nagy utjáról, melyet még 1886 őszén tett Semirjecsenszk orosz tartományból Kaszárba a Tien-San szorosain át az orosz kormány megbízásából, hogy a Kelet-Türkesztánban állítólag kitört kolerát megvizsgálja. Augusztus végén indult el Viernoie orosz erődből két kocsival, összesen 12 emberből, 12 lóból, s 4 tevéből álló karavánnal.

Az ut kezdetben a regényes orosz országuton haladt Issytkul tava felé, mely újabban Przsevalszkij halála folytán oly nevezetessé lett. Az 1384 méter magasban fekvő nagy tó déli partjától jobbra térve a Csu kopár partvidéken haladtak előre Narynszk

erőd felé. Ez aránylag a legjárhatóbb út Kelet-Turkesztán felé, de azért valóságos utnak ezt sem lehet mondani. Már a második állomásnál Kumbelatinszkaianál mocsáros vidék s itt-ott sziklatömbök nehezítették meg előhaladásukat; Tokai állomásnál a Dzsuvan-Arik folyó festői szorosában, valóságos vad zord vidéken kellett áthatolniok. Nem sok idő múlva már havas vidéket értek, mivel útjuk 3000 méter magasságra emelkedett fel. A Tien-San hegylánczban voltak, mely a Himalajához nagyon közel áll. Ez a hegyláncz az orosz határon itt-ott erdős ugyan, de a khinai oldalon egészen kopár s már a Dolon szorosnál is az Ottuk szurdokában nagy nehézségekkel kellett a tömérdek szikla miatt előrehatolniok, magán a kanyargó Ottukon legalább harminczszor mentek át. Kilépve a szurdokból sivatagra jutottak, a hol csak itt-ott mutatkozik egy kis élet s dombvidéken át mentek a Naryn folyó felé.

Narynszk erődben pihenőt tartottak. Ez a hely, mely 2300 méter magasságban fekszik, igen egészséges, de rendkívül zord, a káposzta már nem terem meg s a burgonya csak dió nagyságú lesz. Az erőd közelében egy kis falu van, melynek kirgiz és tatár lakói tisztán kereskedésből élnek, mivel jó formán csak a füzfa zöldel a környéken. Mintegy 45 km, távolságra van Athasi falu az Ate-base-tau hegyláncz éjszaki lejtőjén, hol már egy kis gabona is terem s a hova a Narynszk erődöt átakarják helyezni.

Narynszktól két csaknem párhuzamosan menő út vezet Kasgárba: egyik Bogusty és Terekti szorosokon át, a másik a Csatyrkul tó mellett. Dr. Seeland az utóbbi hosszabb, de kényelmesebb utat választana. Ezen az uton kezdetben a Tien-San éjszaki lejtőjén haladtak felfelé hideg kopár vidéken, a hol gyakran napokon át nem láttak emberi lakot, sőt még fát sem, de azért a kirgizek éjjeli pihenő jurtákat állítottak fel. A Karakoina s majd a Tas-Babat folyó mellett haladtak felfelé, az utóbbiban (3352 méter magasságban) szeptember elején már fagyot is éreztek. A felfelé menetelben a kirgiz lovak ügyességének nagy hasznát vették. A legmagasabb tetőn 61 méter magasságra már jó formán négy kézláb kellett meredeken felkapaszkodniok s e mellett a levegő oly ritka volt, hogy majd nem minden öt perczen meg kellett pihenőik. Ez a hely 3932 méter magasban van a tenger színe felett s igen szép kilátást nyújt a környékre.

A hegygerinczről gyorsan haladtak le a Csatyrkul tó partjára, mely 3526 méter magasban fekszik, körülbelül 2 km. hosszú,

ugyanily széles, vize édes, sok hal van benne, de környéke igen kopár. Alig másfél óráig terjedő síkság van a tó partjain túl, azontul azonban a Tur-agat szorosig ismét sziklahasadékok s dombok vannak. Ezen a szoroson 3389 m. magasságban egy kis kőgúla jelöli az orosz-kinai határvonalat.

Csakhamar észre lehetett venni, hogy már lefelé haladnak. A havas vidékek eltűnedeztek, a fünek élénkebb zöld színe lett, itt-ott egy kis tövises bokor (*Caragana frutescens*) s a *Nitraria caspica* veres bogyói is láthatók voltak s a hőmérsék emelkedni kezdett. Kevés idő múlva széles, kavicsokkal megrakott völgybe jutottak, mely egy óriási folyó medréhez hasonlított s egy pár óra múlva néhány jegenyefát is észrevehettek, bár a vidék még mindig oly kopár volt, hogy az állatoknak alig tudtak élelmi szert szerezni. Később még sivárabb lett a vidék, csak kő és kő volt mindenütt.

Mintegy 35 kilométernyi távolságban Kasgártól érték el az első kasgar falut, Artys-t, mely valódi oázisnak tűnt fel a sivatagban. Már előbb találtak egy agyagból készült khinai határ-erődöt, hol néhány khinai katona tartózkodott. De Artys művelt környéke után ismét sivatag következett s utazóinknak feltűnt, hogy a 20,000 lakosságu Kasgár vidéke oly annyira elhagyatott. Csak midőn már maga a város is feltűnt szemeik előtt, lett kissé élénk a vidék, de a tenyészet csak egy kis kört vesz igénybe a hirneves város körül, a mely valóban piszkos utcák s hiányosan felszerelt agyagkunyhók tömkelege. *Gy.*

Marokkó gazdasági kikutatását határozta el a német »Centralverein für Handelsgeographie« elnöke Dr. Jannasch kezdeményezésére. Külön expedíciót küldtek ki Marokkóba, mely a gazdasági viszonyokat tanulmányozza s összeköttetéseket létesítsen Németországgal, esetleg német iparosok behozatala által s ezenkívül a német tengeri hatóság közvetítésével a nyugati part négy nevezetesebb kikötőjében meteorológiai állomásokat fognak szervezni. *Gy.*

A Baringo tó vidékére a brit-keletafrikai társaság által Swayne és Jackson vezetése alatt kiküldött expedíció eredménytelenül tért vissza a partvidékre, azonban Jackson hat helyet szemelt ki állandó állomások számára, melyeket egy új expedíció fog szervezni. *Gy.*

Nansen és társai máj. 21-én tértek vissza Kopenhágába. Híres utjuk Grönlandon át 1888. júl. 17-én kezdődött a Sermi-

lik fjordnál, bár a jégzátanyon át csak jul. 29-én jutottak partra Anoretoknál, honnan ismét csónakon mentek Umivikba. Aug. 15-én kezdték meg a nagy utat, kezdetben éjszaknyugati, majd nyugat délnyugati irányban s 3300 méter magasságú megfagyott óceánhoz hasonló nyergen 14 napon át menve (-50° C hidegben) szept. 19-én látták meg legelőször a parti hegységet s oct. 12-én érték Godhaabba. Az óriási belföldi jeget Nansen 1600—1900 méternyi magasnak tartja. A merész utazó később még éjszakibb részen, Grönland legszélesebb területén, akar átmenni. A híres utazás leírása már munkában van. *Gy.*

II. *Ethnographia.*

Az ausztráliai benszülöttekről Melbourneben és Londonban (Trübner) 4 vaskos kötetre (104 ív és 45 folio lap) terjedű mű jelent meg Curr E.-től »The Australian Race« czim alatt, mely minden a tárgyra vonatkozó adatot lelkiismeretesen és bírálattal gyűjt össze s különösen az egyes törzsek megoszlására nézve egészen új képet nyújt. Nézete szerint Ausztrália összes őslakói a négerektől származnak, de a kivándorlás még abban az időben történt, midőn a négerek a nyilat s a zeneszereket sem ismerték, mert ezeknek Ausztráliában semmi nyoma. Szerző ezt az elméletet azonban nyelvtudományi szempontból nem tudja igazolni. Az első betelepülés szerinte az éjszaknyugati parton történt a mai Camden Harbour közelében és innen háromféle vándorlás volt 1) nyugaton a part hosszában; 2) a belföld felé; 3) keletre a folyók völgyei mentében p. a Carpentaria öböltől a Flinders folyó mellett s a Warrego völgyön le a Darlingig és Murrayig. A központi s keleti vándorlók Streaky- és Lacépède öböl közt, körülbelül a Spencer-öbölnél találkoztak, legalább erre mutat az, hogy az itt közvetlenül egymás mellett lakó törzsek között igen nagy nyelvkülönbségek vannak. Maguk a benszülöttek is folyvást éjszokról eredetteknek mondják magukat s a nyelv s szokások általában kizárják, hogy az ausztrál-négerek kelet felől terjedtek volna el nyugatra. Curr az egyes törzsek között a következő csoportokat állítja fel: 1. Nyugati csoport a Gray torkolatától Albanyig a György király öbölnél s mintegy 70 mértföldnyire a belföld felé; ezek nyelve igen rokon, nincs náluk körülmélkedés szokásban s dobó fegyverük feltűnően széles. 2. Közép csoport délen Albany és Streaky-öböl közt a partig; ezeknél általában

divatos a körülmetélkedés, nyelvükben vannak közös szavak, mint mudla vagy mulya = orr, kalla = tűz, uri = föl, pirra = hold, purle = csillag. Ennek a csoportnak nyugati s déli törzseit minineknek lehet nevezni, mivel törzsnevékhöz rendszeren hozzá teszik a minong vagy mirnung (nép) szót. 3. Keleti csoport, melynél nincs a körülmetélkedés divatba s a hol a törzsek s nyelv elnevezésére különösen a Dawson folyótól a Murray-ig a tagadó szócskát használják. Curr művében azt is feltünteti, hogy a kannibalismus az európaiak letelepedése előtt az egész ausztráliai kontinensen többé-kevésbbé divatban volt, s csak az asszonyoknak nem volt megengedve az emberhus eledel. Az éjszaki részen azonban jobban dühöngött a kannibalismus, mit szerző annak tulajdonít, hogy itt kevesebb huseledel volt. Ritualis emberáldozatról p. elhalt rokon egyik ujjának babonás megevéséről is van szó. Most azonban már ily szokás nagyon ritka s szerző maga hallotta az ausztrál-négerektől, hogy az európaiak husa nem izlik nekik, mert szívós és sós. Gy.

III. Statisztika.

Horvát-Slavonország népességének sűrűségéről közöl térképet a Bécsben Hartlebennél megjelenő »Deutsche Rundschau für Geographie und Statistik« legújabb füzeté. A térkép, melyet Franovič Arthur Zágrábban készített, még az 1880-ki népszámlálás adatait veszi alapul, de azokat a részletekben az 1886-ki új politikai beosztásra számítja át. Az alapul szolgáló számok a következők:

Megye	Terület négyzet kilométerekben	Népesség (1880. dec. 31.)	1 négyzet kilométerre jut lakos
Lika-Krbava	6.211·5	174.239	28
Modrus-Fiume	4.879·1	203.173	42
Zágráb	7.210·9	419.879	58
Varasd	2.521·3	229.063	91
Belovár-Kőrös	5.047·7	219.529	43
Pozsega	4.941·5	116.512	34
Verőcze	4.851·2	183.226	38
Szerém	6.869·7	296.878	43
Összesen..	42.532·8	1,892.499	45

A népesség tehát csak a Zágráb s különösen Varasd megyében sűrűbb, a többi megyékben a tartomány átlagos sűrűsége

alatt marad. Varasdmegyében ellenben már 1880-ban több járás volt, melyekben egy négyzetkilométerre 140—160 lakos jutott, holott éppen ebben a megyében a népesség szaporodása — a szülöttek számának többlete szerint a meghaltakéval szemben — évenként közel két százalékot tesz. Ily aránytalan viszonyok természetesen nagyon feltűnők, különösen tekintetbe véve azt, hogy Varasdmegye lakossága is csaknem tisztán földműveléssel foglalkozik. Többször indítványozták már a benső gyarmatosítás szükségét, de komoly lépések ebben az irányban nem történtek.

Igazságosabb szempont azonban a népsűrűség arányát a gazdaságilag felhasznált földterülettel hasonlítani össze, mivel Horvát-Szlavonország tudvalevőleg teljesen nyerstermelő lakossága. Az arány e szempontból a következő:

Megye	Gazdasági terület négyzet kilométerben	Gazdasági terület az összes terület százalékában	1 négyzet kilm. gaz- dasági területre jut lakos
Lika-Krbava	1.444·1	23	121
Modrus-Fiume	1.713·4	35	119
Zágráb	3.344·6	46	126
Varasd	1.269·0	50	181
Belovár-Kőrös	2.707·4	53	81
Pozsega	2.059·1	42	81
Verőcze	2.277·5	47	80
Szerém	4.048·3	59	73
Összesen	18.863·3	44	100

Látható ebből a táblázathból végül, hogy nagyban és egészben a síkvidék (Szlavonia) gyéresebb népességű, mint a hegyes tulajdonképi Horvátország.

Megjegyezzük végül, hogy Franovič számítása szerint Horvát-Szlavonország jelenlegi népessége 2·1 millió és Zágráb lakossága a 40,000-et megközelíti. Gy.

Ausztráliában a brit gyarmatok fővárosaiban 1887. év végén a következő népességet találtak:

Melbourne (Victoria)	391.546
Sydney (Uj Dél-Wales)	348.695
Adelaide (Dél-Ausztrália)	111.300
Brisbane (Queensland)	55.475
Hobart (Tasmania)	31.251
Wellington (Ujzeeland)	30.123
Suva (Fidzsi szigetek)	690

Gy.

A délamerikai államok területi viszonyai még a legpontosabb földrajzi könyvekben s térképeken is változatosan vannak kiszámítva, mivel, különösen a középamerikai kis államokban, csaknem mindenütt vannak határigények s villongások. Trognitz Stieber atlaszát véve alapul az egyes államok területének jelzéseül a következő számokat ajánlja négyzet-kilométerekben:

Brazília	8,361.350
Francia-Guyana	78.900
Holland-Guyana	129.100
Brit-Guyana	229.600
Venezuela	1,043.900
Columbia	1,203.100
Ecuador	299.600
Peru	1,137.000
Bolivia	1,334.200
Chile	776.000
Argentína	2,789.400
Uruguay	178.700
Paraguay	253.100

Összesen 17,813.950

A főösszeg ugyan az a szám, melyet Behm és Wagner dolgozatában Dr. Wisotzki angol tengerészeti térképek után állapított meg. *Gy.*

A görögországi vasutak erősen épülnek. Larissától Athénig a nagy vasut építése már munkában van. Ezután következnek a következő vonalak: Pyrgos-Megalopolis (86 kilométer), Megalopolis-Gythion (97 kilométer), Pylos-Pyros (102 kilométer.) Mindezek a vasutak keskenyvágányuak, az építési költségvetés 22·5 millió frankot tesz. *Gy.*

A bukovinai zsidókról gondos monographiát irt Dr. Polek János a »Stat. Monatschrift«-ben. A zsidók száma már Bukovina alakulásakor 1774-ben igen nagy volt, 17,047 családra 659 jutott, de azóta igen gyorsan szaporodott, a mint azt a következő táblázat mutatja:

Számbavétel éve	Összes lakosság	A zsidók száma általában	Százalékban
1850.	380.826	14.581	3·82
1857.	456.920	29.187	6·38
1869.	511.964	47.754	9·32
1880.	571.671	67.418	11·79

Bukovinában tehát már a legutóbbi népszámlálásnál minden

8-dik lakos zsidó volt s a zsidók száma 30 év alatt majdnem ötször annyi lett. Egyes városokban (Sadagora, Wiznitz) alig lakik már keresztyén ember és 1880-ban már csak 11 községben nem volt zsidó, tehát hasonlíthatatlanul több zsidó van, mint Magyarországon. Mindamellett a bukovinai zsidók nagyobb része is kereskedő, korcsmáros és bérlő, az értelmiségnél orvos és ügyvéd. Bukovinában 59 ügyvéd működik és ezek között csak 14 keresztyén. A sajtó egészen zsidók kezében van, másrészt jótékony intézeteik is nagy számmal vannak, különösen a fővárosban. *Gy.*

Sziam népességét becslés szerint $7\frac{1}{2}$ millióra teszik, de ebből csak 2 millió sziami, $2\frac{1}{2}$ millió khinai, 1 millió maláj, 1 millió laosz nép, $\frac{1}{2}$ millió kambodzsa és ismét fél millió más apró nemzetiségű. A sziamiak csekély száma okozza a kormány gyengeségét. A kereskedelem a khinaiak, a hajózás a malájok és a halászat a kambodzsaiak kezében van és így az uralkodó szíami faj lassankint háttérbe szorulnak. Különösen a laosz törzsek között a szíami fenhatóság leginkább csak névleges és a birodalom határát ezért nehéz megjelölni. *Gy.*

IV. Vegyesek.

Tűzokádó hegy Ausztrália bensejében. Kihalt vulkánokat már eddig is ismertek az ausztráliai szárazföldön, de működésben levőről csak a múlt év végén hozott először hírt egy lovas rendőr, kit hivatalos útja egy a szárazföld bensejében Dél ausztrália és Nyugatausztrália érintkezéséhez közel fekvő Amadeus nevű tóhoz vezetett és innen egy távolfekvő hegyről állandóan tüstöt látott felszállani. Kevéssel ezután megerősítette ezt a hírt Lindsay Dávid ismert utazó, ki a múlt évben deczember végén érkezett meg Adelaideba hosszas belföldi tartózkodás után. Maga ugyan nem látta a tűzokádó hegyet, de a benszülöttektől mindenütt hallotta, hogy az a hegy folytonosan tüzet, homokot és köveket dob ki. Jellemző, hogy a benszülöttek nem szívesen beszéltek a tárgyról és azt is mondták: It is not good, we black fellow not make it (nem jó dolog, de mi feketék nem csináltuk.)

Gy.

Nagyszerű vizesést fedezett fel egy amerikai vadász Koloradó államban a Great-River-től éjszakra eső hegységben. A vizesés 25 angol mértföldre van Riffe-Creek-től, felül 92 méter széles s 46 méter magas szikla falról ömlik le. A sziklafalak alatt

a vizesés mögött ritka szép stalaktitokkal és stalagmitokkal díszített barlangok vannak. *Gy.*

Tenger alatti táviró huzalt készítenek Afrika délnyugati partjain egész a Fokföldig. Jelenleg ily huzal Loandáig van, melyet 1886-ban adtak át a forgalomnak, az Eastern Telegraphy Company ezt folytatja tovább. Állomások lesznek: Rovo-Redondo, Benguela, Mossamedes, a Czethal öböl, Angra-Pequena és Nolloth kikötő. A huzal hossza 2200 angol mérföldnyi, tehát 4000 kilométernél nagyobb. A Fokföld ezen huzal által már a második távirati összeköttetést nyerné Európával, mivel Durbanon át Afrika keleti partján már működik egy. *Gy.*

A Suvarov szigeteket az angol kormány nevében Mann kapitány a »Rapid« hadi hajón birtokába vette. Ezek a szigetek a 13° 20' déli szél. és 164° 15' Gr. nyugati hosszúság fokai közt fekszenek, 450 tengeri mérföld távolságban a Cook- vagy Hervey szigetektől, körülbelül ugyanannyira a éjszakkeletre a Samoa szigetektől. A szigetcsoport három lakatlan sziklás koralszigetből áll, melyeket zátony köt össze s ezzel együtt 19 kilométer hosszúak s 14½ kilométer szélesek. Erdő is van rajtuk, bár kevés, a keleti szigeten, hol egy laguna utat enged a hajóknak az átjárásra, sok kókuszdiófa is tenyészik. Források és patakok nincsenek. Egy aucklandi kereskedő czég ujabban a legnagyobb szigeten hajógyárat létesített. Valószínű, hogy a brit kormány a sziget elfoglalása által állomást akart magának szerezni az új kábel számára, melyet Ausztrália és Vancouver sziget közt (Kanada nyugati partján) létesítenének. *Gy.*

A leggyorsabb út Ujzeelandból Angliába. A jelen év tavaszán »Arava« nevű angol posta gőzös Aucklandből Plymouthba menve, az óriási utat 36 nap, 11 óra és 48 percz alatt tette meg, de mivel útközben Rióban s Tenerifánál megállott, a valódi utazás csak 34 napba, 23 órába s 18 perczbe került. *Gy.*

Uj transkontinentális vasútak Amerikában. Az Egyesült-Államok s Kanada gyors felvirágzása nagy vasutak megnyitása után a többi amerikai államokat versenyre kelti. Mexikóban most építenek két nagy vasutat, melyek a partokat összekötik. A déli vasút Veracruztól Mexikón és Pueblan át Oajacaba és a tehuan-tepeczi öbölíig visz, a hol végződnék, egy másik 300 kilométer hosszú vasút az atlanti parttól jöne a földszoroson át. Még közelebb áll megvalósulásához a Veracruzról Acapulcóig menő vonal (785 km.) melyből a puebla-vireyesi rész (81 km.) már készen

van. Braziliában egy nagy vasutat kezdtek meg, mely Pernambuco-ból indulva ki, a S.-Francisco és Abaete partján felmegy a Sierra da Matta de Corde hegylánczon Paranaig s e mellett Uruguayba, hol Borja és Urugxayana városok érintésével La Pazon át nyugatra fordul s Mendozán át Valparaisóban végződik. Ennek a vasútnak hossza 6800 km. lesz. A Mendozától Santa-Rosa de los Andesbe vezető hegyiúthoz, mely egyenes összeköttetést biztosít Valparaiso és Buenos-Ayres között, egy newyorki ház már megszerezte az engedélyt. Buenos-Ayresben ezenkívül még egy nagyszerű terven dolgoznak, mely Bolivia, Peru, Ecuador s Kolumbia ásványkincseinek ide szállítását tervezi. Több előterv, szerint a végpont Bogota lenne és az óriási vasút 3330—5190 km. hosszúság közt váltakoznék, főbb pontok volnának Injuj, Parana, La Paz. A nagy terv különösen élénken foglalkoztatja a vállalkozó argentiniaiakat. *Gy.*

Ujabb vizsgálódások a Golf-áram sajátosságai felől. Általánosan ismeretes az a nézet, hogy éjszaknyugati Európa partvidékei s főleg Norvégia szélének és délebben Franciaország tengerpartjának egy részének enyhe klimája az u. n. Golf-áram befolyásának tulajdonítható. De az ez irányban tett eddigi megfigyelések még nem eredményeztek oly pontos tájékoztató elveket, melyekre egy tudomány követelte biztos elméletet lehetett volna alapítani. Amaz irány felől, melyet a Golf-áram az azori szigetek érintése után követ, még nincsenek a tudósok tisztában; sőt úgy tetszik, mint hogy ha itt az egész áram az Atlanti óceán vízfelületén oszlanék el.

E kérdés tisztázására a monakói trónörökös tulajdonát képező »L'Hirondelle« nevű vitorlás-yacht fedélzetéről Pouchet G. tanár végzett kísérleket, melyekről nemrég az »Ausland« cz. német folyóirat közölt jelentést. A kísérleti tárgyak üres rézgolyók, hordocskákból és közönséges üvegekből álltak. S mind ez uszótárgyak egy-egy nyomtatott lapot kaptak azzal a kéréssel, hogy az illetők a kihalászás helyét, idejét, valamint a megtalálásra vonatkozó lehető pontos részleteket e jegyre írva azt a francia kormánynak elküldeni szíveskedjenek. A »L'Hirondelle« útja első napjaiban az azori szigéteket érintve Corvónál tengerbe dobta üvegpalczkjai egy részét. További útjában ezenkívül mérföldenként dobtak ki rendesen üvegeket, kétmérföldenként pedig hordócskákat, üres golyókat. S az utvonal, melyen ez uszó-

tárgyakat kísérletkép vizrebocsátották, körülbelül a floridai öböltől a La Manche csatornáig vonul.

Rövid idő múlva hat uszótárgyat fogtak ki az azori sziget-csoport partján és okmányait Franciaországba küldték. Elképzelhető, hogy azoknak az uszó tárgyaknak, melyek Európa és Afrika nyugati partjaira kerülnek, több időre van szükségük útjuk megtételére. De az eddig megkerült uszó tárgyak követte utak után ítélve, máris feltehető, hogy a Golf-áram az Azoroktól mintegy 300 mértföld távolság É. É. Ny. irányban, nem mutat hajlandóságot útját É. keletre átvágni, sőt még Keletre sem. Iránya inkább a délkeleti szélesség 40—45° között van. Egy pont azonban, mely most már felvilágosítottak tetszik úgy áll, hogy ama szélességből, hol az uszó tárgyak kidobattak — az az a Finisterre fok irányában — az Atlanti-Oceán vízfelületének egy csepp vize sem jut a francia partokig!

Pouchet tanár azt hiszi, hogy a hullámmozgás nagyon csekély hatáskörétől eltekintve az Atlanti-Oceán vízfelületének mozgása az azori, zöldfoki szigetek és az Antillák közt kiválóan a légtömegmozgásokra redukálható. És ha az uszótárgyak által követett utvonalat július—szeptember szélirány térképeivel összehasonlítjuk, csakugyan észreveszszük, hogy a légáramlások iránya látható módon megegyezik a tenger áramlásával. Másfelől valószínű, hogyha a Golf-áram közvetlen befolyása a francia partokon nem is nagyon észlelhető s hatása az uralkodó szelek következtében, melyek a legfelső vízréteget magukkal ragadják, mégis nem kisebb annál. Ez a réteg, mely a fentemlített szelekkel érintkezve, magasabb hőmérsékét megtartja, nedves meleget terjeszt, mely pl. a Scilly-szigeteken képes az áloét virágoztatni. (A bécsi »Der Stein der Weisen« cz. folyóirat közleménye után).

V. E.

A Krakataóról. Treub, a beutenzorgi botanikus kert igazgatója legutóbb a Krakataó-szigeten járt. Látogatásáról, a »Gaea« szerint a következő érdekes adatokat tette közzé: A Krakataó-sziget különálló hegyalakjában körülbelül 2500 lábnyira emelkedik ki a tengerből. Egyik oldalán úgyszólván merőlegesen dől a hegy a tengerre, a másikon bár kissé menedékesen hanyatlik az óceánra, de azért még eléggé meredek. Ezen utóbbi oldalon pereme is van a hegynek keskeny part alakjában, de a másikon csak nyoma sincs partszegélynek. Érdekes, hogy Treub észlelése szerint az új szigetet immár új vegetáció borítja; más a partnak és más

a tulajdonképeni szigetnek, tehát a hegynek növényvilága. A parti és szigeti flórának csak két növényfaja közös. A mostani vegetáció aligha származik a vulkáni kitörés előtti flórából, mert az eruptió következtében az egész szigetet még a tenger színe alá is lenyomuló 1–60 méternyi vastag hamuból és izzó horzsakőből álló réteg borította el. Tény, hogy a Krakatao-sziget peremén levő növények és magvak — egy japáni pázsitfaj kivételével — mind olyanok, melyek az újonnan felbukkanó korallszigeteken szoktak teremni. A hegyi flóra azonban nevezetesen, amennyiben a Harasztok közül 11 faj van benne képviselve hatalmas kifejlődésben. Három évvel a kitörés után — ugymond Treub — a Krakataonak egész új növényvilága úgyszólván csupa haraszt; a virágos növények csak helylyel-közzel virítanak a sziget partján és a hegyen. Ez a pár virágos növény is szóra érdemes, amennyiben a Fészkesek közül a Wollastonia, a Senecio és két Conyza-faj fordul elő a hegyen; ezeket nyilván a szél sodorta ide, holott ezelőtt úgy vélekedtek, hogy a Compositák sohasem vitetnek át a tengeren, még ha keskenyebb is az. (Krakatao Jávától és Sumatrától 20 mértföldnyire van.)

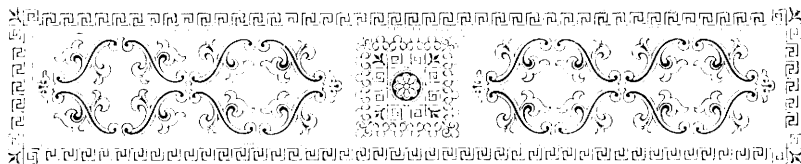
Nevezetessége a szigetnek a harasztokkal való bővelkedése. Ezek készítik elő a talajt a későbbi virágos (phanerogam) növényeknek. De az a kérdések kérdése, hogy hogyan élhetnek meg ezek a növények, hogy települhettek meg a sivár, vulkáni hamu és horzsakő alkotta talajon? A vizsgálódás kiderítette, hogy a talajt mindenütt nyálkás, kékesföld moszatrétegek borítják. Ezekben hajthattak a harasztsporák csirafonalakat, s így fejlődhetek tova. Az Algák készítik elő a Harasztok talaját, viszont ezek a virágos növények fejlődhetésének útját egyengetik. Ha a szigetre oly phanczogamok kerülnek, melyek nagyobb magasságban nem tenyészhetnek, akkor a sziget virágos növényeinek flórája csak a hegy bizonyos magasságáig terjed, a hegy csúcsát pedig mindenkorra a Harasztok és talán a Zsurlók csoportjából való egyedek foglalják el éppen úgy, mint ez idő szerint a Juan Fernandez és Ascsinoen szigetén. *L—sz.*

Az afrikai nagy tavak vidékén a kereskedelmi és forgalmi központok folyvást szaporodnak. Zanzibár mellett ujabban, mint kiinduló pont, Quilimane kezd emelkedni, mely, habár a Quaqua folyó mocsáros torkolatánál fekszik, már is igen csinos város, tele villákkal és középületekkel. Az itteni kereskedelmi forgalom nagyobb része ma már a 15 éve fenálló »African Lakes Company«

nevű skót társaság kezében összpontosul, mely jellemzőleg első sorban kereskedelmi, de egyúttal missió társaság is s alkalmazottjai között számos missionarius van, köztük a derék dr. Laws. Ez a hatalmas társaság törte meg az utat a Zambézi torkolatától fel egész a Tanganyika tóig, mely ma sokkal kényelmesebb s rövidebb út a nagy tavakhoz, mint a Zanzibárból Udzsidszibe vezető karaván út. Az út a Quaqua 20 kilométer hosszú s ugyanily széles torkolatánál kezdődik, mely azonban annyira homokos, hogy a tengeri hajók csak dagály alkalmával juthatnak be. A csónakok ennek a torkolatnak egyes telepítvényekkel megrakott ágain s azután egy kis 2 km. hosszú száraz úton jutnak Visentis állomás mellett a Zambézi partjára, a melyhez itt nagyon könnyű volna csatornát építeni. Innen csak apró kis gőzösök közlekednek a nagy homokzátonyok miatt Szena vagy Tete portugál katonai állomásokig vagy éjszakfelé a Sirén fel, mely a nagy Nyassza tóból ömlik ki. Ezen a folyón a társaság »Lady Nyassa« nevű gőzöse már évek óta rendszeren közlekedik s az utat a nagy tóig 3—4 nap alatt teszi meg. Néhány órányira a Visentistől a Zambézi jobb partján Csipange erőd mellett van Livingstone feleségének sirja. A Shira Katunga állomás mellett összeszorul s a Murchison zuhatagokat alkotja, melyek kicsinyek ugyan, de a gőzhajózást mégis akadályozzák, úgy, hogy az árukat szárazon viszik át Matope állomásra, hol »Ilala« nevű kis gőzös vízi őket a Nyassza éjszaknyugati csúcsán levő Karongas állomásig. A tóban levő Lukoma szigeten az angol missiótársaságnak is van különben egy »Charles Janson« nevű kis gőzöse. A Sirva tó mellett igen egészséges helyen a skót társulatnak egyik főállomása, Mandala van, s e mellett az angolok híres szép missió telepe Blantyre, melyet Livingstone szülőhelye után neveztek el. E két hely Közép-Afrika legszebb s legélénkebb pontjai közé tartozik s igen sok út is folyik össze: Katungától a hegyeken át 26, Matopetól a Murchison zuhatagok felett 34 angol mérföld hosszúak. — A Nyassza tó déli csúcsán sziklás félszigeten fekszik Livingstonia állomás, mely azonban forrósága miatt el van hagyatva s helyette a tó nyugati oldalán közép táján Bandave kezd emelkedni. — Karongastól a skót társaság a Nyassza magas parthegységein át a Tanganyika tóig nagy költséggel műutat kezdett építeni, de a sok kiadás miatt s mert a mérnökök egy része is elhalt az éghajlat veszélyei folytán, az út csak félig épült ki. Jelenleg a két tó között az összeköttetést inkább arab keres-

kedők tartják fenn, kik nagyon irigyen néznek az európaiakra, különben az African Lakes Company is nagyon féltékeny monopoliumára s így a fejlődést inkább gátolja, mint elősegíti. A természet által oly kedvezően elősegített forgalomnak különben a portugál vámpolitika is határozott ellensége. Mind a mellett a civilizáció munkája a Nyassza tó környékén nagyon halad s a nevezett skót társulat, melynek vezére Stevenson James igen buzgó ember, sok érdemet szerzett ebben az irányban is. *Gy.*

Uj-Guinea német területén az állami és gazdasági előmunkálatok annyira haladtak, hogy jelenleg már a tömegesebb gyarmatosítást is megkezdhetnék. Két császári törvényszék létesült, egyik Kaiser Wilhelmslandban, a másik a Bismarck szigetcsoporton s megtették az intézkedéseket pontos közlekedés létesítésére. A gyarmati területet bevonták a világposta-egyletbe s több postaállomást létesítettek. A gyarmaton több nemű főzelék termelését kezdték meg. A földterület egy részét felosztották s a kormány vagy örök áron adja el, vagy öt évre bérbe a vásárlás előjogával. A Bismarck szigetcsoporton, hol a francia és wesleyi missiótársaságok telepein kívül Hershheim, Farrell s más czégeknek voltak telepei, csak az Uj-Guinea felé eső partvidéken s a Rock szigeten (Uj-Pommerania s Uj-Guinea között) tettek kutató utazásokat. Uj-Pommerania (előbb Uj-Britannia) körülbelül 80 □ mérföldnyi igen termékeny, eléggé nedves és jó utjai vannak. A Salamon szigetek lakói nagyon ellenséges indulattal viseltetnek a fehérek iránt és ezért e szigeteket kevésbé vizsgálhatták át, de tudják, hogy jó kikötők vannak, a föld termékeny és a lakosok munkára alkalmasak. Kaiser Wilhelmslandon a part felvétel és állomások alapítása képezte a főmunkát. Megállapították, hogy sok jó kikötője van és, bár egyes helyeken az erdővel fedett hegyek meredeken esnek le a tengerbe, többször 10—20 kilométer széles termékeny partvidék található az erdő és hegyek között, a hol telepítvényeket lehet berendezni. A szárazföld bensejébe a benszülöttek ellenszenve miatt mindeddig kevésbé hatoltak be, legtovább a hatalmas Augusta császárné folyón, melyen a hollandi határtól 50 mértföld távolsáig jutottak. A kutatási munkálatokat e helyen Dr. Hollrung vezette, ki expedíciójáról terjedelmes jelentést adott ki, mely Uj-Guinea e részének földrajzi s természettudományi részletes leírását is tartalmazza és a benszülöttek visznyairól tüzetes leírást közöl *Gy.*

VILÁGBIRODALMAK ALAKULÁS-KÉRDÉSE.

Ma már bizonyosnak vehető, hogy csak az árja népeknek van kilátásuk világbirodalmak alakítására és ezeknek a súlypontjuk sem helyezkedhetik el egyebütt, mint az éjszaki mérsékelt földöv keretén belül. Ez alapon az a kérdés merül föl, hány ilyen számára és mely keretben van a földtekén hely? Erre a kérdésre Malthus és Monroe elveik kombinálása alapján a németek körülbelül a következőkben adják meg a feleletet. Pangermán a fölfogás, de minden partikularizmusa mellett sok a figyelemre méltó benne.

Arra tanít a földgolyó szemügyre vétele, hogy bolygónkon három olyan kikerekített földdarab van, a melyek mindegyike magában véve is természetes egésznek képét nyújtja. Kiterjed bár három földövön és mégis befejezett önálló egység. Ezek: Amerika, Európa-Afrika, Ázsia-Ausztrália. Polynézia ellenben, mint különben is töredék-világ, arra látszik hivatva, hogy valamelyikhez lényegtelen függelékül járuljon hozzá. Ratzel azt mondja, hogy Ausztrália mindig az óvilágot fogja követni és sem déli Afrika, sem a déli földgömbhöz tartozó Délamerika nem rendelkeznek olyan segédeszközökkel, hogy törzsföldrészüktől különválva létezhetnének.*

Ezen nagy földrésznek a hideg, mérsékelt és forró öv alá terjeszkedése azért lényeges dolog valamely világbirodalom kialakulására nézve, mivel ha az emberiség mai létszükségleteit

* Anthropogeographia 1887. 131.

figyelembe vesszük, el kell ismernünk, hogy a mint a mérsékelt övi lakosságnak fejlett ipara nem boldogulhat a forró és hideg öv termékei nélkül: úgy ama fogyasztók nélkül sem, kik e két övön lakva minden iparcikkbeli szükségleteiket a mérsékelt övből szerzik be, s ők maguk csak nyers anyagot szolgáltatnak. És a valószínűség ma oda mutat, hogy e három összekombinált földrész megalkothatja egyenkint a maga világhatalmasságát s gazdasági alapon egyuttal politikai egységét is.

A két Amerika természeti egységének meglehetősen mereven ellentmond a geológiai kutatás és őket csak egymás mellé rendelt iker-kontinensekül tekinti. Európa-Afrika egyenrangú szolidaritását még nem örömetst hagyja helybe a történeti fölfogás, mely a »sötét földrész«-t csak gyámság alatt álló gyanánt hajlandó elismerni az irányadó Európával szemben, — holott már az ókorban kimondta Sallustius, hogy csak Európa és Ázsia létezik, Afrika már Európában van.* Azt tovább Michelet** vallja, hogy a Pyrenéek fala Spanyolországot jobban elválasztja Franciaországtól, mint a tenger Afrikától. Ázsia szigetvilága pedig, valamint annak népe annyira áthidalja a teret Ausztrália felé, hogy a két földrésznek egy kalap alá vonása, mit a khinai bevándorlók már meg is kezdtek, senki előtt sem ötlük föl erőszakoltnak.

A politikai értelemben vett egy akol egy pásztor, vagyis [egyedül álló világbirodalom képtelenség; minthogy pedig kettő egymással folyton versengésben állna, mint az első testvérpár: csak három tarthat kellő egyensúlyt. Saját érdekében ugyanis a harmadik minden felmerülő érdekkülönbözésnél közvetítőül lépne föl, legalább oly módon, hogy a megtámadott pártjára állva, békére szorítaná a támadót. Ha ellenben négy világbirodalom [alakulna ki, alapjában válnék lehetetlenné a béke, mely bármely konstelláció mellett épen négy közt volna legbajosabban fönntartható. A hármas összhang különben is a leggyakoribb tünetmény úgy a látható természetben, mint az eszmék világában. Magát az államot is három tényező tartja fönnt: a földbirtok, a munka és a mozgó tőke, mely a kettő közt közvetít.

Gyakoriak az emberiség történetében a triumviratusok és triaszok; keletkezésük pedig igazolja azt, hogy mint a kettőnek szövetkezése kevés volt, úgy már egy negyedik az összhangban

* Bellum Jugurthinum. Cap. 17.

** Hist. de France II. C. I.

fölösleges? Véd- és daczszövetségek kötése közönségesen három kabinet vagy három fejedelem közt jön létre. Lengyelországnak, mint 4-iknek csakúgy buknia kellett 3 hatalom közt, mint Örményországnak. Az elsón megosztozott Oroszország, Poroszország és Ausztria; az utóbbin Törökország, Oroszország és Perzsia. A négy hatalom akarata ellen is oda nehézkedik, hogy hárommá olvadjon föl. És ha az a föltétele az örök békének, hogy három vezérnép intézze a Föld lakóinak ügyét: úgy áll az is, hogy csak háromnak van természetesen kikerekített cselekvéstere a földtekén. De maga az árja néptörzs szintén természetesen oszlik három főágra, hogy mintegy ujjal mutasson rá a három birodalom kialakulása jogosultságára.

Hogy az európai mai államrendszer ellenkező két sarkán két oly hatalmas nagy állam keletkezik, mint Oroszország és az éjszakamerikai Unio, melyekkel szemben az európai nagyhatalmak kis államokká törpülnek, figyelmen kívül nem hagyható tünemény. És Európa többi államai kétségtelenül csak akkor válnak Amerika és Ázsia említett két nagy hatalmasságával egyenrangúakká, ha egyetlen európai nagy hatalommá egyesülnek mint körülbelül IV. Henrik francia király tervezte, vagy előbb a középkori pápák agyában fölvillant;* mert ezzé kell lenniök nagy tagozottságuk daczára is, ha be akarják tölteni hivatásukat, — mivel a legnagyobb foku térkultura ma a világtörténet célja.

Leo azt mondja, hogy bármily különbözők valamely állam természeti szakaszai vagy tagjai, egyensúlyban tartják egymást, mert egymásra vannak utalva. Ennek tudatát folyton nevelik a természetben alapuló érdekek, főképen a gazdaságiak és a közlekedés nagyszerű fejlődése. Ez alapon a jövő évtizedekben a jelenlegi államok inkább növekedni fognak, mintsem tagjaikra fölbomlani, bármily jogosult volna is e tagok különválása nemzeti szempontból. Ha megvizsgáljuk, hogy a történelem különböző korszakaiban alakult világbirodalmak nagysága milyen arányban van, alig hihetjük, hogy ezután még nagyobbak nem lesznek, mert a jelenkori műveltség eredményei közül egy sem oly kétségbevonhatlan, mint a távolságok legyőzésének könnyű volta, mit az amerikai a »tér megsemmisítésé«-nek mond.

Monroe elve az, hogy Amerika csak Amerikáé, — vezérszerep tehát ott európai származású népeket csak akkor illet meg,

* Cantu: Világtörténelem XV. 767.

ha az Ujvilágban teljesen meghonosodtak s elszakadt minden kötelék, mely őket az Óvilághoz fűzte; ez az elv úgy teszi meg a hármas osztást a szerepre kijelölt népek közt, hogy a teutónok és szlávok mellé harmadikul épen nem a román elemet veszi föl, hanem amerikai tendenciával azt a rasszváltozatot, mely ma Éjszak-Amerikában yankee név alatt néppé tömörül és melynek egész tényére ráüti az Ujvilág a maga bélyegét. Hosszabbak ma már a yankee ujjai, mint őseinek ujjai voltak, úgy, hogy az európai gyárak módosítani kényszerültek amerikai fogyasztásra szánt keztyűik régen elfogadott számjelzését. Komoly ethnografok erősítik, hogy az európai bevándorlottak utódai úgy arcszín, fejjalkotás, haj stb., mint lelki hangulat dolgában mindinkább közelednek Amerika vörösbőrű indiánjaihoz.*

Az említett három indogermán eredetű néptörzs annyira összetörlődik általában a mérsékelt földövön, hogy szűk kezd lenni részére a hely. A németbirodalmi lakosság pl. minden 10 évben akkora számbeli szaporulatot mutat föl, hogy ennyi idő alatt egy új Elzász-Lothringent kellene minduntalan Nagynémetországhoz kapcsolnia, de természetesen olyant, a melynek népe nincs, de áldott földé tárt kebellet várná a települőket. Oroszország pedig stagnál, mihelyt folytonos terjeszkedési politikájában szünetel, — rá nézve az intenzív fejlődés alighanem egyértelmű a föloszlás processusával, mint hajdan a római birodalomban volt, mely hanyatlott azonnal, mihelyt terjeszkedni megszűnt.

Az amerikai yankee előtt ellenben óriási munka áll, mielőtt délnek terjeszkedni kezdhethetne, noha Alsó-Kaliforniára nézve már Mexikóval alkuban áll. A yankee népelemnek nemcsak a bennszülött indián, a behurczolt néger és a beáramló kuli és khinai népcsoportokat kell fölszívnia, holott mind a három egyenkint is hatalmas föladat; hanem ezek mellett át kell alakítania a német, ír, szláv bevándorlók évről-évre megjelenő új csapatait is. Hangoztatja is már ott a köztudat, hogy elég lesz innen-onnan az óvilágból való bevándorlás. Délen és nyugaton ellenben már meglehetősen készen vannak a yankeek az ott talált román elem asszimilációjával.

(Ha a délnek törekvő árja törzsek érdekei az óvilágban valahol összeütköznek, pl. a Balkán félszigeten, Éjszakaafrikában

* Hellwald: A föld és népei I. 1879. 254

vagy Afganisztánban, azonnal kész a keleti kérdés. Szerencsésebb lesz e tekintetben majd annak idején a yankee, ha Mexikóba kíván előnyomulni, mert ott a román elem ellen természetes szövetségest talál az indiánban, kinek vérének románok higitották föl vegyesvérű házasságok útján. Ilyesmire a teuton különben sem vállalkozott. Czélszerűbb lenne mindenesetre, ha egymás útjából a versenyző népek kitérni törekednének, mint egykor Ábrahám és Lóth cselekedtek és nincs diplomata, ki ennek czélszerűségét be nem látná, de hiányzik a diktátori parancsszó, mely az önző és túlkapó törekvések, vagy a közjó érdekében káros renitencia irányát helyes mederbe bírná terelni. Jó volna, ha a fölmerülő differenciák fejfájás és némi epeömlésen túl az intéző köröknek egyéb bajt nem okoznának. Fölmerült bár újabban a kölcsönösen fölért békebiróság részéről történt elintézkedések nem egy esete, de messze állunk még attól, hogy egy új amfiktioni tanács, pl. a genfi konvenczió férfiai, ilyesmit közmegegyezésre eldönthessenek.

Jól tudják Oroszországban, hogy őket Európa diplomáciájára Ázsia elfoglalására törekszik terelni és ebben velök csakis Anglia ellenkezik, melyre nézve Kelet-India birtoka nélkülözhetlen dolog, mondhatni létkérdés, mert ereje táplálékát onnan szívja.* Valamint azt is tudják a czári udvarban, hogy meddő az orosz politika a Balkán félszigeten, mert az ott fölzsabadított fiatal népek sietnek nagykoruakká lenni s rövidesen megköszönik az atyáskodó jóindulatot, természetesen mindenik a maga módja szerint, — sőt arra is lehet eset, hogy a hála kifejezésére azt a modort lesznek hajlandók használni, a mely a graubündeniek részéről I. Miksa császár ellenében hatásosnak bizonyult, mert 1499-ben megverték seregét az Engadin völgyben.

Ki is fejezte Nelidoff 1877-ben a gorni-studeni fő hadiszálláson, hogy Oroszország nem földet keres Európában, hanem győzelmeket és befolyást. Batummal Ázsiában kárpótolva érezték magokat balkán-félszigeti foglalásaikért cserében. Hogy a Duna torkolatánál nem foglaltak erős állást, annak oka a Gladstone részéről kimondott »le a kézzel« (hands off) volt, mert e folyó Európának nemzetközi közlekedő ere. Oroszország a múlt század eleje óta azért keresett kikötőket a balti és Fekete tengeren, mivel Ázsia mérsékelt övi vidékeit még gyéren lakják szlávok, Éjszak-

* O. Peschel: Abhandlungen zur Erd- und Völkerkunde. III. 1879. 134—138.

Amerika nyugati partjain pedig, hol 1867-ig birtokos volt, nem régen pezsdült föl elevenebb élet.

Ázsiában az Amur folyónak nagyon is értékesíthető völgyét alig 30 év óta kezdik megszállni orosz települők és nyugati Turkesztánnal még nem végeztek teljesen. Ez az oka annak, hogy a Kaszitengeren Perzsia felé kikötők berendezése még jó-részt reménybeli dolog, de az Oxus régi medrének hajózhatóvá tétele már mint szükségesség kezd előtérbe lépni; a Nagy óceán partján pedig a jeges Petropavlovsk kikötőt előbb Nikolajevszk, utóbb a még délibb fekvésű Vladivosztokkal cserélték föl. A régi Oxus és Uszboj medrében kutakat ásni a Kaszitengertől egészen Kone-Urgends és Khiváig még 1877-ben kezdtek az oroszok, hogy hadseregük könnyebb működést nyerhessen Turkesztanban,* noha Vámbéry, Középázsia legalaposabb ismerője, nem épen kedvezően nyilatkozik az Oxus használhatósága felől. Futásában, úgymond, vad és fékezhetlen, sekélyeit nehéz kipuhatolni, napon-kint új ágyat ás magának.** Az uzunada-szamarkandi 1431·6 kilométer (1342 verszt) hosszú vasutra, mely a Kaszitenger partjától Kizil-Arvat, Ashabad, Merven, a világ királynőjén, keresztül vezet Timur Lenk egykori városába és melyet Oroszország 58·68 millió frton (36 millió rubel) építve 1888. május 27-én nyitott meg, az angolok néznek legaggodalmasabb szemmel.

Pedig Oroszországnak világtörténeti földadata az, hogy az európai műveltséget szárazföldön közvetítse Ázsia felé; terjeszkedik is az, bár orosz köntösben, ellenállhatlanul a nagy kontinens északi részén és neki még csak Khina dermedt kulturája az akadály. Szibirián át tör magának utat a nyugati haladás, hogy Ázsia utóvilágának a régi tartozást kamatostól rója le.*** A polgárosodás, a mint azt a czarizmus értelmezi és gyakorolja, a mi szemeink előtt ugyan nagyon elmaradott mivoltú, de az összes Ázsiai népekre nézve valóságos haladást képez. A sivatagokon nyomorultan tengődő vándornépek csak javíthatják a sorsukat, ha valamivel kevésbé barbár uraikkal érintkeznek; örömmel elfogadják a kényuralmat, a melynek igáját nem nagyon érzik és a mely sokkal jobb, mint az ő véres anarchiájok. Oroszország ázsiai és európai kettős arcza közöl az, a mely felénk van fordítva, visszatetszést költhet bennünk; de nem így áll

* Földr. Közl. 1877. 48.

** Vázlatai Középáziából. 1868. 108—127.

*** Jablonszky J. összehasonlító pol. földirat 1880. 175.

azzal az arczával, mely Kelet felé néz. Ázsiában talán India kivételével Oroszország befolyása csak hasznos lehet és ha az orosz politika helyes sugalatra hallgatna, figyelmét és erőfeszítéseit az ázsiai szárazföldre irányozná, a hol annyi jót tehetne.*

Oroszországot I. Napoleon érbresztette ázsiai hivatása öntudatára, az pedig kényszerítés akart lenni, hogy őt mint európai hatalmasságot meg akarta semmisíteni; de megtört a Volga és Dneper völgyeiben a nyugateurópai hódítónak ereje. És mivel különösen a Volga Ázsia lefolyástalan óriási belső területeire gravitál, valóban legtermészetesebb cselekvési tere nyílik Oroszországnak Ázsiában és itt Angliának sem kellene őt akadályoznia, mi ha megtörténnék, az európai béke egyik garanciája lenne; a németek legalább úgy hiszik és abban a nézetben vannak, hogy Anglia Keletindia birtoka miatt természetellenes politikát üz. Neki ugymond; a nagy teuton érdekeket kellene szíven viselnie Európában az orosz ellen és kitérnie annak útjából Ázsiában; de nem teszi, sőt magához ragadta Cziprust \ Batumért (Pro Batum est).

Találna pedig intenzív terjeszkedésre terrenumot, mely természetesebben hullana idővel a teutonok ölébe, mint Keletindia, mely azonfölül hogy messze van, még egészségtelen klímájú is a germán népelemre nézve; holott megmutatták Dél-Afrikában a hollandi boerek, hogy boldogulhatnak ott testileg-lelkileg. Ugyanilyen hiábavaló törekvés Hollandia részéről a kelet-indiai gyarmatbirtokok állandó megtartása; mert nem tekintve azt a könnyen fölmerülhető esetet, hogy Jáva népe öntudatra ébred, Batavia és környéke számtalan hollandi ifjúnak kerül életébe az éghajlat gyilkoló hatása miatt. Mig felső-guineai birtokukat a hollandok kezükből ki nem eresztették, az európai katonaság helyett a policzia nehezebb részét végezték az Afrikából Jávába rendelt néger katonák, kik a sziget lázas levegőjével szemben is több ellenállást birtak ki, mint ma a hollandi születésű hadfiak.

A Német birodalom különösen 1871. óta törekszik arra, hogy a teuton elemek közt súly- és középponttá legyen, a mely köré a többiek csoportosuljanak. Nagy küzdés árán jutott e szerephez és nagy áldozatokba kerül annak föntartása. Európában iskolaegyesületeivel dolgozik, Dél-Afrika német telepei közt az európai sajtó termékeivel, Közép-Afrikában már számot tevő

* Budapesti Szemle LVI. 1888. 8.

hatalom, oceániai politikájának tüze azonban már hamvadóban van; egyelőre tulajdonképen nem is világhivatása ott teret foglalni. Mint Moltke kifejezte, Németországnak ma még nehéz, sőt hálátlan feladata is a középponti hatalomra való egyenes törekvés, midőn Anglia még a világhatalom. A többi államok is Európában nem anyagi kulturájuk, ezen valódi erejük folytán nagy hatalmak, hanem azon a problematikus alapon, hogy tetőtől talpig fegyverben állnak.

Nemzetgazdasági szempontból hasonlíthatók ama csukához, mely kútba esett hol a kellő mozgástér hiányában csak evő szervei fejlődtek ki. Európában, hol ma évenként 4000 millió forintot adnak ki fegyverkezésre, minden polgár csak azért születik, dolgozik, adózik, hogy verejtékével és vérével katonai célok előmozdítására képes legyen, — holott az államok igazi ereje tulajdonkép a vagyonosságban rejlik, nem a fegyverképes polgárok számában. Rég megmondta Frigyes porosz király, hogy nem azé a végső győzelem, a kinek emberrel bélelt több katonai egyenruhája maradt, hanem a mely hadviselő félnek a zsebéből legkésőbb fog ki a tallér.

Német fölfogás szerint a viszonyok természetellenes alakulása folytán keletkezett Anglia világhatalma, holott ellentmond e fölfogásmódnak a brit királyság világhelyzete, mely egyúttal megokolja világhatalmát is, mivel Albion a kontinentális félteke közepén foglal helyet és mint hálója középpontjából a pók, legközelebb éri el a gyarmatfonadék minden pontját éppen hazulról. Ha cenztrális helyzete nem gyakorolna rá oly döntő befolyást, Európa egyéb államaival szemben nem volna fontosabb szerepe, mint Japánnak Khina és Szibiriával átellenben; úgy hogy a szigeti fekvés előnyeit Angliával egyenlő mértékben élvező Japánnak emelkedését csupán az mutatja, hogy ellentétkép Khina a maga régi kulturájában meredezik. Az Amurvölgy népe előtt pedig a kultura felé még hosszú és fáradságos út áll.

Mivel tehát Anglia világhatalom, még pedig mint ilyen nagyon is számba veendő: három nagy állam tömörülése helyett négy van, mely nem kedvező tünemény és német szempontból tekintve épen Nagy-Britannia az, mely a kozmikus három hatalomtényező mellé negyedikül lép, hogy a hármas nagy terület részéről alakulásra intett három nagyhatalom kiképződésének útját szegje. Minek következtében nemcsak Európában, de a másik két földrész tömegén is in statu nascenti akasztja meg a

természetszerű nagy államkristályosodást; mivel nemcsak Afrikában vannak óriási gyarmatai, melyek idővel a teuton világ-hatalom ölébe eshetnek, hanem Ázsia-, Ausztrália sőt Amerikában is. Minthogy pedig gyarmatainak saját érdekében való erős használására törekszik, valamint arra, hogy a világforgalomnak ő legyen egyedüli közvetítője, mely a Föld termékeit a gyárak és éléstárakba kizárólag szállítsa: ellentétbe helyezkedik minden egyéb hatalommal, mely önző eljárás nemcsak minden politikai kérdésben észrevehető rúgó gyanánt szerepel és általában megakadályozza a békés kiegyenlítéseket, de utját vágja vele annak is, hogy a három nagy földtömeg követelte ugyanannyi világ-hatalom is békében kialakulhasson.

Németországban azt hiszik, hogy még magára Angliára nézve is megváltás lenne eme visszás állapot megszűnése, mert ő ekkép bár mások rovására, de határozottan túlteng; ki is mondták józanabb politikusaik, hogy elég már a birtok szerzés. Ilyen volt szerepe Spanyolországban is pár évszázad előtt és nem végződött sem dicsőséggel, sem haszonnal; az az ország, mely 400 év előtt Amerikát felfedezte, nagy részét rövidesen gyarmatosította, e század elején idegen országtól volt kénytelen hajókat vásárolni, annyira megcsappant egykori tengerész ereje, mely a világóceánokon uralkodott. Visszás helyzet kényszeríti ma Angliát ellenmondásokba, sőt ferde és merész összeköttetésekbe is lépni, a melyek mulékonyága előre látható. mint pl. Ciprus haszonbérlete és a befolyás Kis-Ázsiában. Politikája 1871-ig a keltákkal evezett egy hajóban, holott azok született ellenségei Irland és Bretagne-ban. Szövetkezett nem egyszer a katolikus és ezenkívül nem épen szabadelvű Ausztriával, hogy ez uton szitogathassa a németbirodalmi egyenetlenségeket; utóbbi időben Bulgária ügyeibe ártotta magát, hogy beledobhassa a három császár szövetségbe az Erisz almát.

Az európai szárazföldi hatalmak versengése, Németország szétforgácsolt állapota biztosította részére a döntő szót minden kérdésben; ugyancsak nemzetgazdasági botlásai játszották kezébe a világkereskedelem feletti befolyás túlsúlyát. Bámulandó a leleményesség és áldozatkészség, melylyel Anglia mindig keresztül bírta húzni az összes európai nemzetek számításait, terveit. Politikai sakkhúzás volt az indiai császár czim fölvétele is, de ma már a németek fejedelme szerint oda mutatnak a jelek, hogy meghívta a visszavonulót és törekvéseinek iránya visszafordulni

látszik a teuton egységhez, és minél előbb megteszi ezt, minél őszintébben hajtja keresztül: annál biztosítottabb lesz helyzete. Sőt úgy látszik, ezt a lépést a torypárt is elhalaszthatatlannak tekinti.

Úgy áll elénk a világtörténelem, mint valami jós és arra tanít, hogy az európai hatalmak, a mint folyton fegyverben meredeznek, rajtok a nagyzás bizonyos büvölete vesz erőt, hipnótikus álomban dermednek, mely áldozatul veti őket a magnetizáló erőnek. Spanyolország is siet keresztülvinni az általános fegyveres hadkötelezettséget, hogy 7-ik európai nagyhatalomnak tekintsék. Oly kevés ma a kulturállamok egymás iránt érzett bizalma, mint a vademberé, ki nyugodtan megálni nem mer, ha tudja, hogy valaki a háta mögött van, mert az őt le is ütheti.

Epen mint a mai Európában a hatalmak, úgy gyűlöltek egymást halálosan egykor a régi görög köztársaságok; inkább agyarkodtak egymásra, mint természetes közös ellenségeikre, a perzsák- és maczedonokra. Minden kis állam külön világ volt, mely nagyzó álmaival szeparatiztikus törekvéseivel együtt került Maczedonia igája alá. Úgy tett velük Róma is, mint az erdőben a hangyaszedő, ki egyik bolyt a másik után teperi zsákjába. A mint Európában a kultúra egészen szétterjeszkedett, semmivé váltak a régi görög államok, egykori komplexök kis földrajzi fogalomná zsugorodott össze, melynek részére időnkint Európa nagy államtanácsa gondoskodik fejedelemtől épen úgy, mint azt egykoron a maczedonok cselekedték.

Amerika felfedezésével annyira megváltoztak Európában a viszonyok, hogy a mi azelőtt még nagyhatalmi tényező számába ment, az ma közepes dolog, hogy épen kicsinyesnek ne mondjuk, — a politikai fogalmak körül azonban nincs még meg a kellő módosulás. Némely kis államon ugyancsak bugyogósan áll már a földrajzi régi keret, mivel megmaradt a nagyzás betegsége egyéb zsugorodással szemben. Lassan birta Spanyolország is elfelejteni azt, hogy volt idő, mikor birodalmában nem ment le a nap és hogy egykori óriás gyarmatterületeiből mára csak foszlányok maradtak meg. Csak kevéssel is a bismarcki idők előtt München, mint Délnémetország fővárosa, Athenae szerepét játszotta a spartaszerű Poroszországhoz viszonyítva, úgy hogy III. Napoleon némi biztonsággal számított ez alapon a délnémetek neutralítására.

Anglia angolszász népe, mint a németek panaszkodnak, ma

sem hajlandó Germániát közös anya gyanánt elvállalni, a melynek tápláló kebléről leszakadt; sőt az ő szemében alig egyéb az, mint tartomány, mely arra van hivatva, hogy az ő iparczikkeit fogyaszssa, tőkéit fölhasználja, — nem való tehát egyébre, mint hogy részéről kizsákmányoltassék. Nem messze pedig az idő, mikor majdan Belgium és Hollandia lesznek az iparczikkek termelői, közvetítői. Mi is tulajdonképen a brit oroszlán hazája? nem egyéb, mint egy újj a kézen, mely Európa nevet visel. melynek elsenyvedése magával viszi az ő elhalását is. Épen az a válság, mely Angliában beáll, mihelyt Európa szárazföldi népei fogyasztás-képtelenek lesznek, fogja a briteket arra tanítani, hogy politikájuk alapjául az egész Európával való érdekszolidaritást tegyék. Adtak az amerikai gyarmatok európai anyaországoknak olyan leczkét, a mely valóban megszívlelni való.

Amerika igazán egységes egynek fogja fel helyzetét a Monroe elv alapján és visszautasít az újvilág ügyeibe tolaikodó minden külön beavatkozást. Először Nagybritania szenvedett ott kudarcot, azután a Pyrenaei félsziget mindkét állama csaknem egyidejűleg; III. Napoleon dicsfénye halaványulása tulajdonkép ott kezdődött; Miksa főherczeg, az európai egyik legrégibb és leghatalmasabb dinasztia jobb sorsra méltó tagja, ott vesztette életét és mindezt a Monroe elv bosszúszámlájára szokás jegyezni. Spanyolország és Portugalia egyaránt koldusbotra jutottak az újvilágban, az utóbbi Ázsiában is. Oroszország eladta Alaszkát, Svédország megszökött Barthelemy szigetről, Franciaország San-Domingoról. Anglia hatalma Kanadában gyöngye, Kelet-India fékentartása is nehéz neki, min európai turkofil politikája könnyit némileg. Nem magától, hanem a viszonyok kényszerűsége alatt találta ki a wight párt is a »hands off« kifejezést, mely mint a Monroe elvnek visszhangja, szinte visszásan hangzik angol ajkakról. Alig pár sziget és a Guayana, mely úgyis képtelen önálló államalakulásra, még az egyedüli, mit Amerikában Anglia a rideg prémterületen kívül megtarthatott.

Az új földrésznek pedig, mely az óvilági emberiségre nézve alig 400 év óta létezik, Európa népei politikájával ellentétben erősen kifejtett, egységes és igen érzékeny a magaviselkedése, mi nemcsak állami viszonyokban, hanem közgazdasági téren is nyilvánul; irányát pedig, mint társadalmi antagonizmus az eddig még megkimélt Európa ellen veszi. A legújabb elnökválasztás fényes bizonyossága ennek, hogy ne mondjuk aggasztó; mert meg-

hozta a kábel már 1888. november közepére a washingtoni fehér ház új lakójának kormányzási programját az óceán innenső partjára is.

Ez az egyenes adók leszállítása, mert a pénzügyi titkár (ott a miniszter neve) nem tud hová lenni a kincstár fölös jövedelmével; az iparczikkék határvámjának megemelése, hogy az amerikai fogyasztást egészen saját készítményeire utalja s a pénzérték hazai forgalomban maradjon; a bevándorlás korlátozása, különösen a vagyontalanoké meg a khinaiaké, hogy az Unio polgárai kellemetlen idegen versenytársakkal küzdeni ne legyenek kénytelenek; a mezőgazdaság extenzív és intenzív emelése, hogy a még művelés alá nem fogott területek kellő kihasználást nyerjenek s a már kimerültek okszerű gyümölcsöztetés alá jussanak, mi az élelmi szerek olcsóságát van hivatva előmozdítani, hogy könnyűvé tegye a megélhetést az Unio minden polgárára nézve; végül külön tanulmány alá kerül a tengeri hajózás, hogy az Unio túltermését gabonában, gyümölcsben és egyebekben az eddigi tempónál jóval gyorsabban lehessen Európába eljuttatni s az az óceánon inneni piaczkon elsőnek jelenve meg, uralkodhassék az üzlet fölött.*

És mit tesz Európa mindezzel szemben? azt, hogy hord Amerikából pompás, kitűnően használható gépeket s azok utánkészítéséhez sem igen ért, mert régi formákhoz tapadt értelmi és technikai ügyességének az sikerülni nem akar. A politika téren még gonoszabbul áll az óvilág népe. E téren Európa népei az újvilágéval szemben elaggottakul tekinthetik magukat, kiknek partikularisztikus fölfogását azok lépten-nyomon kizsákmányolják és azonfölül, mint valami ügyetlen játékost még ki is gunyolják. Kifejezést ad ennek Sardou egyik vigjátéka, hol azt kérdi az amerikai a magát neki bemutató francziától »Nos mit csinál az a vén bolond?« A franczia csodálkozó szemeket vet, míg csak a többi yankee meg nem magyarázza, hogy ők Európát szokták így nevezni.

Nem is csinál Amerika olyan értelemben nagy politikát, mint Anglia vagy Oroszország; nem evődik nagy tradíciókon, mint Olaszország meg monarchiank; nem ad föl magának nagy kérdéseket, mint Német- és Franciaország. Az Unio serege csak

* Budapesti Hirlap 1888. 316.

rendőrség, diplomatai csak kereskedelmi ügynökök, politikája a munka. Hasztalan választja Európát tőle széles oczeán, megérzik e politikának hatalma kontinensünk nyers termelésén. Azok az amerikai zsirhordók a szegedi piacon sokat, igen sokat magyarázgatnak.* Olyan versenyháború ez, mely ellen Európa védekezni nem bír, mert nem embervér- és vagyonontás az ellenszerei.

Európa a nemzetközi fegyveregyensúly kérdéseiben merítette ki magát az utóbbi 100 év alatt, Éjszakamerika a gazdasági egyensúlyt törekedett rendbe hozni szerény munkával. Védvámot állított 1888-ban még az utazó művészek, névszerint a színészek ellen is és 40 első rangú északamerikai színház bravour színészei csatlakoztak a mozgalomhoz. Mi a mérlegbe hadseregeket vetünk, fegyverbe öltöztetünk minden épkézláb férfit, szuronyok millióival őriztetjük a levegőt, szuronyra költjük a kenyérre valót. Amerika ellenben dolgozik. Az Óvilág államai roskadoznak az adósságtól, kormányai a felelősségtől, népei az adósulytól, melybe a hazafiság és lojalitás kerül; a társadalmi élet sinyli a sebeket, melyeket háború nélkül is közszükség rajta üt. Óriási disszonancia van a törekvésekben, ellentét a célokban; senki sincs megelégedve, a kormányok a nemzetiségre, a népek a kormányokra hárítják az okot s belenyugszanak a helyzetbe, mint valami fátumba, mely meg nem változtatható s folytatják az erőpazarlást végzetszerűen a nemzetközi egyensúlyért, melynek fenntarthatóságában senki sem bizik, megbontani senki sem meri.

A francia hadügyminiszter $1\frac{1}{2}$ milliárd rendkívüli költséget jelent be a kamarának; az angol külügyminiszter a lordmajori lakomán igéri, hogy Anglia sem maradhat hátra Európa fegyverkezésében; a német vaskanczellár úgy nyilatkozik, hogy senkitől sem fél, csak Istentől; a magyar fiatalság tüntetőleg iratkozik a népfölkelés tiszti tanfolyamaira; Oroszország 3 millió fegyveres talpraállítását kürtöli; a középeurópai béke-liga összes jövedelmének harmadrészét öli hadsereg felszerelés és készentartásba: az Unio elnöke pedig azt üzeni, hogy a közel európa-amerikai háborúban a győztes a gabonaszák lesz, mely parancsol minden nép politikájának, — pedig lakossága alig közelíti meg Európa lakóinak negyedét.

Közel van az idő, hogy Európa két nagy ember szobrát tőri össze, Gutenbergét és Colombo Kristófét; mert míg az eu-

* Kossuth és Erdély ügye 1886. 57.

rópai sajtó folytonos izgatásával minden népet egymás ellen fegyverkezésre készít, azalatt a fegyverkezetlen Amerika valamennyit termékei túlbőségével nyomja agyon, mondja Türr István. Az éjszakamerikai népnek, mely legujabb a nagy népek közt és a térről külön fogalmai vannak, mint nekünk, már akkor szűk volt a hazája, mely majd akkora, mint Európa, a mikor még annyian sem voltak, mint Németország népessége.

Jellemző a hiedelem, hogy a Német birodalmat minden európai állam Éjszak-Amerika kereskedelmi szövetségesének tekintette soká és az alapon idegenkedett is tőle. Nem volt szándékon kívüli dolog eme hiedelem fönntartása a yankeek részéről és európai mintákról utánzott mesterfogás volt az, mert a mint az óceánon innen az volt a törekvés, hogy Németország mint közép-ponti állam meg ne szilárdulhasson, úgy a yankeek igyekeztek azon, hogy Európa államai egységes kereskedelmi politikával hatalmat ne fejthessenek ki. Canning hármass szövetsége óta, melyet Anglia Franciaország- és Ausztriával annak idején kötött, már e törekvést nem is látták szükségesnek Éjszak-Amerikában palástolgatni.

Németország tehát, mely Franciaországgal fölváltva gyakorolja földrészünkön a hegemoniát, a szerint a mint egyik vagy másik győzött utóbb, úgy hogy a XIV. Lajos korát Nagy Frigyesé, I. Napoleonét Metterniché, III. Napoleonét Bismarcké követte, német fölfogás szerint arra van hivatva, hogy földrészünknek hatalmi középpontja legyen és mégis szándékán kívül állandóan fegyverbe kell állnia saját vérei ellen; mert a magyarok, törökök, finnek kivételével mind vérségi viszonyban vannak Európa beszámítható népei a német elemhez. A román ajkuakat a teutonoktól csak az erősebb kelta vérkeveredés és a klímaviszonyok, mint módosító tényezők sodorták messzebb; a kelta elemet pedig nem épen kedvezően jellemzi a történelem, mely szerint vonásai a következők: vitézség, szabadságszeretet, de a mellett örökös nyugtalanság, kitartás- hiány, rend és fegyelem iránti ellenszenv, dicsekvési ösztön, folytonos viszálykodás és határtalan hiúság.*

Az a félromán elem, mely magát francziának nevezi, a németek szerint nagyon a nyakára hagyta nőni a kelta erkölcsöket, melyek Európa belbékéjének állandó háborítói. Csak 1871 óta nem bolygatja Francziország az egész földrész nyugat-

* Mangold L. Világtörténelem. I. 1878. 133.

mát nyíltan, mióta a németek elleni revanche-háború tervével és módozataival foglalkozik. Mely harc, ha kiütne, úgy biznak hozzá a németek, hogy Franciaországnak olyan földarabolásával fogna végződni, mint egykor Lengyelorszáé; mert mint Bismarck kifejezte, egy újabb kihívás következménye nem lehetne olyan gyermekjáték, mint az 1870. 71-iki volt, és Franciaországnál nem területi indokok lesznek ez esetben a szétarabolás mozgatói, hanem a néprassz-gyűlölet.

A lengyelek politikai viselkedése, mely sokban hasonlít a francziák és irekéhez, szintén német fölfogás szerint hasonlóképpen abban leli magyarázatát, hogy erősen megtetszik rajta a keltaság. Az irek, francziák és lengyelek egymás iránt táplált erős rokonszenvét a németek ebben keresik, holott eredhet az a vallásazonosságából is, mert ez érzelem mind a három nemzetnek szívében mélyen gyökerezik. Különbözik az, hogy sajátosságok ellentétek nyilatkoznak e három nép értelmi és akaratbeli kifejezéseiben; sőt még testi alkotásukban is sok jel mutat arra, hogy ők csak olyan kelták már, kiknek vérében indogermán rasszkeverék higitotta föl.

Legélénkebben nyilatkozik az ősi típus abban a bizonytalanságban, mely kivált gazdasági mostoha viszonyaik rendezése körül nehezen találja meg az Ariadne-fonalat. Meglehet abból az időből származik ez, mikor még az őserdők és vizek ipar nélkül, önkényt is táplálták az embert. Még az alkoholos italokhoz való szívós ragaszkodás is e népek egyik jellemvonása gyanánt tűnik szembe; talán mert szervezetük kedvezőbb éghajlati viszonyokhoz volt szokva, ma pedig a mostohábbra fordulttal szemben szükséges voltát érzik emez izgatónak. Sőt a német világnézet az ir, francia és lengyelnek még nyelvében is fölismerni véli a kelta rokonságot. A jövő tehát nem ezeké a népeké; de Franciaországnak egyelőre nagyhatalomnak kell még maradnia, míg az orosz egészen hatalma alá teperi Ázsiát, az angol-yankee Amerikát, a teuton elem pedig Európát-Afrikát.

A német fölfogásnak önmaga felé hajlik a keze csuklója és jóslatul tekint a III. Napoleon 1856-iki mondását, hogy a germán fajé a jövő.

HANUSZ ISTVÁN.

A TENGEREK TÖRTÉNELME.

— Suess Ede könyve.* —

Suess Ede »A Föld ábrázolatjá«-nak leírásához fogott. Három évvel ezelőtt megjelent e munkájának I. kötete, a mely a szárazföldek (kontinensek) felületi alakulásaival foglalkozik, a most megjelent II. kötet a tengerek leírásának van szánva. Csak az utolsó megjelenendő kötet fog tulajdonképpen a föld ábrázolatjával szólni, de földrajzi szempontból az eddigiek is oly bő anyagot nyújtunk a felületi formák kimagyarázásához s oly gazdagok eredeti gondolatokban, hogy a geografia sem napirendre nem térhet oly nagyszabásu munka fölött, sem későbbre nem halaszthatja az elért tudományos eredmények ismertetését.

Mivel az első rész a Földr. Közl. régibb számaiban már említve volt, jelenleg a fontosabb 2-ik részét taglaljuk, mely a a tengerekről szól.

Geológiai álláspontjából természetesen nem oceanographia lebegett az írónak szemei előtt, hanem mareographia inkább a tengereknek történeti multja s fokozatos kialakulása. A tengerek történelmének lehetne a második részt nevezni. A felölelt anyagnak minőségéről tájékozást nyújt a munka 14 fejezeteinek czímszerinti felsorolása 1. fejezet. A partok lassú emelkedésének és süllyedésének theoriái. 2. Az Atlanti oceán területe. 3. A Csendes oceán köre. 4. Az Atlanti és Csendes oceán parthagosultságának összehasonlítása. 5. Paläozoikus tengerek. 6. Mezozoikus tengerek. 7. Harmadkorbeli tengerek, 8. Norvég parti terraszcok. 9. A Puzzuoli melletti Serapis templom. 10. A német és a keleti tengerek a történeti időben, 11. A földközi tenger a történelmi korban. 12. Éjszaki partok ingadozása. 13. A déli félgömb s az egyenlítő melléki partok oscillatioja. 14. A tengerek (összefoglalt eredmények.)

A munkának nagy terjedelmessége miatt nem lehet egyes szakaszok külön-külön tárgyalásába bocsátkoznunk, hanem az

* Eduard Suess: Das Antlitz der Erde. II. Band: Die Meere der Erde. Wien, Tempsky kiadása. 42 képpel 703 l. Nagy nyolczadréthben.

egésznek általános benyomása alatt főtekintettel leszünk a phys. és összehasonlító geographia tanulságaira.

Két főgondolat vörös fonalként húzódik keresztül egész művén. Az egyik Cordier-nek, Danának és Suessnek gyűrdési vagy sülyedési theoriája, mely tudvalevően kiszorította az emelés elméletét s ma legnagyobb népszerűségnek örvend, a másik a partok lassú emelkedésének és sülyedésének kérdése.¹ Az elsőre állapítja Suess minden következtetését, a másodiknál kedvencz ötletét igyekszik érvényre emelni, hogy t. i. nem a földnek szilárd kérge mozog, hanem a tengerfenék süpped s így a lithosphära helyett a hydrosphäranak, a tengernyi víztömegnek vannak positiv és negativ mozgásai. A tenger vize húzódik el egyik helyről, hogy más helyen nagy területeket foglaljon. Mennél lejjebb kerül partja, annál nagyobb a víz negativ mozgása, és mentől serényebben bomlasztja a régi hegyrendszereket, aprítja szigetekre és félszigetekre a kontinentalis kérget: annál bizonyosabb hódítása. A tengernek változó helycseréje: fölülkerekedése és visszahúzódása transgressiók nevével jelölhető. A positiv és negativ transgressiók képezik valamely tenger történelmét s mivel azoktól a szárazföld is szenved, egyuttal a kontinensek növelkedésének és fogyásuk történetét. A kettőnek sorsa egymástól elválaszthatatlan.

Bernhard Varen a 17. században valamennyi tengernek egyenlő magasságú szintáját vitatta. Peschel Oszkár erre vonatkozólag Lepère-nek nivellemente-ját »Rückschrift zum Irrthum«-nak nevezte, mivel a Földközi és a Vörös tengereknek niveaujában különbséget talált² s irataiban dogma gyanánt hirdette az óceánok egyenlő magasságáról (Gleichgewichtslinie) vallott nézeteit. Ma már bizonyos, hogy az óceánok felülete sehol sem egyforma magasságú, s hogy földünk valóságos alakja messze marad mértanilag képzelt formájától. A szintáj különbözőségeit különösen öt okra vezetik vissza: a) A szél és árhullám duzzasztó erejére, b) a légnyomás változó eloszltságára, c) a vizek fajlagos különbségére, d) a kontinensek attractiójára, e) az emelkedések és sülyedések, valamint a víznek vájó és elhordó munkája által elmozdított tömegek módosult megoszltságára.³

¹ Suess: Die Entstehung der Alpen. Wien, 1875. 51. 61. l. Dr. Hahn: Untersuchungen ü. d. Aufsteigen und Sinken der Küsten. Leipzig, 1874. 220 l.

² Peschel: Geschichte der Erdkunde. 638. l.

³ Boguszlavszky: Handbuch der Oceanographie. 1884. 31–33 l.

Suess az emelkedések és süllyedések neve alatt összefoglalt parti ingadozásoknak semmiféle jelentőséget nem tulajdonít a kontinensek és óceánok külső szabásának kialakulásában. Az efféle ingadozások helyi jelentőségűek, egymást idők folytán kiegyenlítik, de óceáni medenczék képződésénél, derékföldek alakulásánál semmi részük.

Egész kontinenseken keresztül huzódnak némely geológiai tenger eltűnésének nyomai, p. o. ilyenek a különböző kőzetekbe vajt parti rovások; máshol a pozitív transzgressiónak, a tenger terjeszkedéseinek jeleit oly nagy területeken találjuk, hogy lehetlenség azokat a partok lassú ingadozásaiból kimagyaráznunk, a mikor sokszor emelkedések mellett közvetlenül süllyedő partvonalakat találunk, sőt némelyik félszigeten hullámszerű vagy ringató mozgást konstatálhatunk.

Az óceánok szintáj-változásainak oka kapcsolatos keletkezésük történelmével, mely nem más, mint a föld belsejének lassú tömörülése. Az összehuzódó »magma« helyenkint lemélyíti, behorpasztja a külső kérget, oda huzódnak tehát a tengerek s követik a contractiót nyomról-nyomra. Ez által egyes területek megszabadulnak a tengerek ártatól: ezek a kontinensek, a lesüppedt medenczék megtelnek óceáni vízzel: ezek a tengerek. »Der Erdball sinkt, das Meer folgt!« mondja Suess. Majd megújul a kontinenseken az erosio munkája, mely letarolja a derékföldek tetejét és hordalékaival apasztja a medenczék mélységét és így előkészíti a tengernek pozitív transzgressióját. A tengerfenék fokozatos süllyedése földkörüli útjában lassanként hatalmába keríti a földgömb összes száraz helyeit s megkurtítja idővel valamennyire a földgömb sugarát — de végkép még sem tünteti el a kontinenseket, mivel a világvíz a d o t t mennyisége már fenekének süllyedése miatt is elégtelen az egész fölület elborítására. Óceánok és kontinensek tehát mindig lesznek, csakhogv folyton változó elrendezésben. (680 l.)

Minél nagyobb a zökkenés, annál közelebb jut a lithosphära a föld középpontjához. Így p. o. a Feketetengert okozó zökkenés 4 méterrel juttatta közelebb. De a zökkenő helyek mindig tengerfenékek, soha kontinensek. Ez a punctum saliens Suess felfogásában. A kontinentalis kéreg gyűrődésére, hegyek, síkságok keletkezésére a tengerek lassú süllyedésének semmi befolyása. A tangentialis erőnek gyűrődő-intensivitása nincsen arányban az óceánok lemélyedésével. Dana synklinatoriumai tehát nem okozhatnak

kéreggyűrődéseket,¹ legfeljebb a depressionális helyeket jelölhetik s fokozzák a víznek kivájó erejét s így siettethetik a kontinens lehordását, de felszínének alakulására semmi hatással sincsenek. A gyűrődés titkát máshol kell keresnünk.

Már e néhány kikapott gondolata is mutatja S. művének geogr. jelentőségét. A phys.-geogr.-nak számos problemája, különösen a hegy képződésére, tavak, harántos és általvölgyek² keletkezésére vonatkozók jelentékenyen módosulnak; egyik-másik elv mint divatjamúlt-tétel kimarad és újabbnak, találóbbnak adja át helyét. Az oczeánok körvonalaínál el kell ejtenünk ezentul Peschel s Reclusnek szellemes homologiait s a megfelelőbb, geologiailag megokolt Suess-féle elemzést kell elfogadnunk, mely nemcsak gyönyörködtet, hanem egyuttal magyaráz.

Az oczeáni partok szerkezetéről nem tudtunk eddig többet, mint a mennyit Kant, Buffon, Krause, Kapp, külső formájukból leolvastak. Folyamszerűnek nevezték az Atlanti, körszerűnek a Csendes oczeánt. Reclus még azt is hozzátette, hogy a körülforgó kontinensek az Atlanti oczeán felé fordítják lejtős oldalukat, ellenben a Csendes és Indus oczeánnak mintegy hátat fordítanak.³ Suess a partok szerkezetéből egyfelől az Atlanti oczeánt az Indus oczeánnal társítja (Reclus-vel ellentétesen), másrészt azokból az óczeánok keletkezésére von le következtetéseket. A kontinentalis gyűrődések hajlásából a három óczeán szerkezetére nézve következő elvekre jut:

I. Az Atlanti és Indus oczeán partvonalai nincsenek összefüggésben a kontinentalis kéreg ivrendszereivel és gyűrődéseivel. Szabásuk azt mutatja, hogy a medenczék lezuhant területrészek (Rückland). A Csendes oczeánnak partkörét ellenkezőleg mindenütt redőzött hegyívek szabják ki, medenczéje külső területet képvisel (Vorland).

E tétel természetesen összefügg Suessnek zonalis elméletével, mely a hegységek keletkezésénél külső és belső övet szokott megkülönböztetni.⁴ Megértésül a következő részletekkel tartozunk: Az Antillák Kordilleráinak és a Gibraltár melléki Ős-Kordillerának (béli iv) kivételével az Atlanti oczeán körületén sehol sem

¹ Peschel-Leipoldt: Phys. Erdkunde. I. 556.

² Quer- und Durchbruchsthäler.

³ Reclus: A föld. 1874.—48. 57. l.

⁴ Supan: Grundzüge der phys. Erdkunde. 299. l.

látható a hegy-gyűrődések külső oldala, de igen is a gyűrődött terület lezökkent, betört fele, mely horgas riasz- és fjordospartokkal, szakadékos kéreg-omladékokkal (Bruchränder von Horsten und Tafelbrüche) nyilatkozik. Ugyanigy az Indus oceánban a Ganga torkolatáig. Amott a lezuhant összetöredezett kéreg biztos jelei a félszigetek és szigetek az Atlanti oceán felé néznek. Innen működött a tangentialis erő, mely Amerikában meghagyta keleten az ősközetű Alléghaniket s a brazilai tömeges hegyföldet. de a gyűrődést, a redők képződését az Andesznek felé irányította. Európának hármas gyűrődése u. m. *a)* a kaledoniai ív, mely Skothon, a Hebridák, Donegal, Orkney s a Shetlandi szigetek sziklaszálaiból áll, *b)* az azmorikai ív, mely déli Irhon, Cornwallis és Bretagne archaicus hegyeit magában foglalja s *c)* a varcini, máskép a német középhegységeket átölelő ív, valamint a francia középhegységet, a Pyreneusokat, Jurát, Alpokat és a Kárpátokat magába záró negyedik ív is úgy keletkezett, hogy mindegyik újabb keletkező gyűrődés az előbbinek romjain torlódott föl. Valamint Amerikában úgy Európában is a legrégebb gyűrődések közelednek a tenger partjához, külső ives oldaluk a kontinens felé irányult, az Atlanti oceántól pedig elfordított, mintha ezek is jeleznék az Atlanti oceán medenczájének beszakadt voltát. Az Indus oceán is depressiónalis terület. A Perzsa, Vörös, Arab tengerek meredek partjai az afrikai Quathlamba hegység tengerbenéző vízszintes rétegei, s azoknak ásatag növényzárványai, a Natalpart jellege egy lezuhant sziklahátságnak vagy kontinensnek szakadékvonalait, feslett széleit mutatják. Emitt a *G o d a n a* nevű kontinens süppedt le óceánicus mélységekre, amott az Atlanti oceánnak nevetadó kontinense: az *A t l a n t i s z* szakadt le az ékalakunak maradt Grönlandról s mint submarinus hátság húzódik éjszakdéli irányban.¹ (678. 258. l.)

A *C s e n d e s* o c z e á n felé ellenkezőleg semmiféle gyűrődési rendszer nem fordítja belső felét, szakadék oldalát, összes ismert körvonalai gyűrődött és pedig az oceán felé gyűrődött hegyredőkből állanak, melyek élesen határolják a kontinentalis kérget, vagy mint tengerbe merült félszigetek, szigetek kísérik az oceán peremét, de nagy terjedelmű hátságok, törött felületek nem tartoznak az oceán keretéhez. (»Kein Tafelland tritt auf

¹ V. Ö. értekezésemet: Az o c z e á n i m e d e n c z é k mint földr. egyedek. Temesvár 1880. 12. l.

den offenen Ocean heraus! Kein pacifisches Gebirge wendet dem pacif. Ocean seine Innenseite zu!*) A Cs. o. körül redőzött hegysorokat, vulkánok koszorúját, Kaliforniától a Horn fokig az Andesznek előtt redőszámba vehető parti kordillerát találunk. Ilyes nincs az Atlanti és Indus oczeán kerületében, a mint hiányzanak az oczeán nyugati részén jellemzetes félkörös ívelések is. Peschel csak utalt rájuk, Krümmel partmelléki tengerek határainak nézte,¹ — de Suess megfejtette a guirlandeos partalakulásokat, Eurasia (borzasztó szóalkotás) központi redőzetéhez számítván azokat. Szerinte Európa s Ázsia roppant kiterjedésű gyűrődés eredménye. A torlódás, a gyűrődő rétegeknek feltüremlése Afrika — Kelet-India felől történt, Hymaláját délfelé kanyarította, Jünan hegységeit, a burmani (Java, Szumatra, Nikobarok, Andamánok, Arrakáni part,) s a maláji ívet (Malakka, Szunda, Timor, Palaui szigetek és talán a Filippinek is) meggörbítette, majd átsapott a japáni gyűrődés területére: így a szélmenti hegyrendszerek, félszigetek és szigetsorok nem önálló alakulások, hanem ugyanazon görbítő, kanyarító erőnek eredményei, mely Eurasia belsejét formálta s közepén a hegykaréjok sorait összezsúfolta. Ivek belső része a magas éjszakra utal, a honnan a tangentialis erő működött és alakította a belső-ázsiai és a partmenti hegykarajokat. Ilyes karajnak tekinthető az Alaszka félsziget, Nyugat-Amerika a Kenia öböltől a mexicói öbölíig, továbbá Dél-amerika nagy hegyredője, mely az Antillák kordilleráján veszi kezdetét (Guatemalán keresztül harántosan csap, Aricanál megtüremlik, sugárszerűleg széjjel terjeszkedve, (virgatio) hatalmasabb ágát délfelé bocsátja s a Horn fokig Andesznek neve alatt képezi a déli földség nagy ivbeli gyűrődését. Az ivrendszerek magyarázatába unos-untig felhozott vulkánosság csak másodrendű tünetény.

A hegykarajok rendszereinek a Csendes oczeán köré való tololása egyfelől azt mutatja, hogy a hegyformálás munkája az oczeán felé volt irányítva, a gyűrődött kontinentalis kéregnek tehát külső felének is kellett lennie, mely a tenger alá merült, — ez a mai Csendes oczeán. Hogy az oczeáni medenczék valóban zökkenések, mutatja azon körülmény, hogy legnagyobb mélységük közel esik a kontinenshez. Az Atlanti oczeánban az Antilláknál

¹ Peschel: Neue Probleme z. vergl. Erdkunde 29. Krümmel: Morphologie der Meeresräume 33. l.

7 kilométernyi, Dél-Amerika keleti partján 6 kilométernyi sőt a Csendes oceánban a Kurilok körül 8 kilométernyi mélységeket mértek. Az Indus oceán legnagyobb mélysége szintén szárazföldre közel, Ausztrália körül van.¹ Másfelől a Csendes oceán redőzött partjai, megezáfolják a régi hiedelmet (Dana), mintha a depressiók fölhajtó erővel birnának, mert földünknek sehol sincs akkora sülyedt medenczéje, minőt a Csendes oceán feltüntet, s partjainak hegykarajai mégsem fordulnak el tőle, hanem ellenkezőleg gyűrődő ivateket feléje fordítják, mintha a kontinenst az oceán rovasára akarnák kiszélesíteni. A sülyesztő erő tehát nem működött közre a kéreg felgyűrődésénél, hegyhátak emelésénél. A partalakulásnak két rendbeli ellentétessége, melynek határvonala körülbelül a Horn-foktól a Ganga torkolatáig képzelt egyenes, lehetővé tette egy világraszóló vízválasztónak (Welt-Wasserscheide) létrejöttét, mely a kont. tömegeknek főbb vizeit az Atlanti mélység felé tereli.²

A tengerfenék sülyedéséből továbbá megfejtethő a nagy félszigeteknek ék alakúsága. Ahol t. i. két sülyedő terület összeért, a levált zökkenések ékalakúnak hagyták a megmaradt darabot. Ily törések szabták ki Grönlandot (Atlantisz), Kelet-Indiát és Afrikát (Godvana), csupán Dél-Amerika esik másik szempont alá, mert kicsucosodása egy dél felé kanyarított nagy hegykaréj eredménye. Régebben Adhemar elméletével vagy a kont. elrendezkedés főbb (ék-dny, dk-ény) vonalainak találkozásával magyarázták e morphologiai tüneményt. Így Dana, Supan stb.³

II. A tengerek nem egyeredetűek. Különböző időkben alakultak és változó terjedelemmel birtak. Planétánknak nem ősi eredeti horpadásai, hanem idők folytán támadt lemélyedései. Képződésük tényezői *a*) az oceáni víznek egyenletes (eustaticus) negatív mozgása v. i. a fenék sülyedése, *b*) a tengerbe rakódott hordalék, mely elősegitheti a pozitív transgressiót v. i. a kontinensek elöntését.

A transgressiók váltakozása teremti meg a tengerek történetét. A geologiai ő-, közép- és újkorban hol emelkedett, hol leszállott a tenger szintája, különböző korbeli üledékeket hagy-

¹ Krümmel: Der Ocean. 1886. 69. l. Annalen der Hydrographie 1880. Die Bodengestaltung des grossen Oceans. Petermann: Geogr. Mittheilungen 1877. IV. 125. Taf. 5. 1878. VI. 213—215. l.

² Suess: Das Antlitz der Erde I. 187. II. 264. l.

³ Hann: Allgem. Erdkunde 202. l. Supan: i. m. 29. l.

ván hátra, melyeknek az egész földön való elterjedése azt mutatja, hogy általános okok s nem a partok lassú emelkedése és süllyedése tényezői az oceánok elhelyezkedésének. Az egyféle alakulás is egyetemes indító okokra vall. A Csendes oceánnak triasz képletei p. o. mindenütt gyűrődöttek: Perúban, éjszak-nyugati Amerikában, az Aleutákon, Kelet-Ázsia partjain, a burmani iven, Eurasiának sarki tájain, a Spitzbergákon, sőt még Ujseelandon is. Az Indus oceánnak középkori lerakódásai fiatalabbak, a közép jura-szakából valók, vízszintesek, sohasem gyűrődöttek. Még fiatalabbak az Atlanti oceánnak mezozoikus üledékei, melyek a Csendes oceán partjainak mintájára épített Antillák és a béli Kordillerának kivételével (Gibraltár) csak a közép kréta korszakban kezdődnek és Dél-Amerika csúcsától Grönlandig s innen a Jöremény fokáig gyűrődést nem mutatnak. Kiváló nevezetességük a portugalliai és franciaországi (Charente) édesvízü üledékek, melyek a jura előtti liasz korából valók és szorosan az Atlanti oceán mellett megszakadó homlokzatukkal az afrikai Quathlamba hegységnek hasonló eredetű rétegeire emlékeztetnek. (Atlantis, Godana!)

Ugy látszik az ősrégi földközi tenger partalakulásához tartoztak, melyből idővel az Atlanti oceánnak éjszaki medenczéje kikerült.

Lássuk most már a transzgressiók váltakozását földünk történeti multjában.

a) Paläozoikus kor. A legrégibb geológiai korban, a szilur-korszak végén negatív tünetekkel találkozunk Illinois-Jovában, Skóthon, Anglia és éjszaki Oroszhonban, a Sarki tenger partjain s a Spitzbergákon, Kanadában s a Baffin öböl vidékén, hol az állatoknélküli vörös homokkő és palaképződés szélteben hirdeti a sziluri tenger ottlétét. A devoni korszakban keleti Oroszhont Kanadát és a Mackenzie völgyét találjuk előntve, tehát legnagyobb részt sarkitájakat. A kőszén korszakban az atlanti medence ügylátszik száraz volt, de Khina, Anglia, Irhon, Texas és, Kalifornia (Kohlenkalk) viz alatt lappangtak. A permi korszakban Amerikának és Európának éjszaknyugati tájaira húzódott a tenger. A transzgressiók sorozatát pontosan még meg nem határozhatjuk, különösen a sarki tájak ismeretlensége miatt, mindazáltal ügylátszik, hogy a tenger az őskorban felváltva a sark vilékéről a térítő kör felé mozgott.

b) Mezozoikus kor. A geológiai középkorban a tenge-

reknek többszörös pozitív és negatív változásaival találkozunk. A pozitív transgressio a kor rhäti-, liasz és a korai jura szakaira esik, a negatív transgressio pedig a krétának szakára. Földközi tengerünk akkor roppant kiterjedésű lehetett, mert egyfelől Belső-Ázsiának felföld tömegeit, sőt még Ausztrália nyugati részét is borította, másfelől a keleti Alpokon, Itálián, Bosznian keresztül Abessziniában s az Ebro síkságán rengett és az Atlanti oceán derekán keresztül összeköttetésben volt az Antillák tengerével. Odáig követhetjük az európai és ázsiai korallzátonyok elterjedését (Neumayr tengere). Idővel az Atlantisznak fokozatos sülyedésével mindinkább kitágult nyugati medenczéje, míg a keletiben vize apadt. Az Atlanti oceán éjszaki medenczéje a keleti résznek rovására nőttön-nőtt, végre a régi kontinenstől csupán a kihegyesedett Grönland s az említett submarinus hátság maradt meg. A tenger vizének a jura korszak végső idejében beállott nyugat felé való lehuzódása megszabadította Oroszországot az oceáni takarótól, Közép-Európában, Spanyolhon éjszaki és Franciaország nyugati tájain pedig (Charente) édes vizű tavak sorozata keletkezett. De már a krétának idejében újra előntötte a tenger az Alpok vidékét, a Jura hegységet, Oroszországot s a fennemlített tavakat. Később negatív változás köszöntött be. Levonult az éjszaki tájakról a délre. Patagonia és egyáltalában a két Amerika délkörmenti rónáinak legnagyobb része tenger alá merült. A sarki vidéken a Spitzbergákon ellenben nyomát sem találhatjuk a kréta tengernek, nem Szibériában, éjszaki Oroszország-meg Khinában, de igen is déli Oroszországban, a Kaspi-Aralnak mélysikján, az iráni, arab, szir felföldön továbbá a Szaharának depressióiban. Miként a jura korszak végén, úgy a krétának utolsó szakában is ismétlődik a kiterjedt tengernek tavakra, öblökre való szakadása, azon különbséggel, hogy a kréta korszak tavai déliebb fekvésűek. E korszakban is felöltő a tengernek éjszokról délfele vándorlása.

c) Känozoikus kor. Nagy változások teremője volt a harmadkor. A krétakorszak végén a régi hatalmas földközi tenger, mely az egyenközű körök irányában a világ felét fogta körül, apadt, öblökre oszlódott, fogyott mindenfelé. Először is a bel-ázsiai felföldekről Tibetről, Perzsiáról takarodott el; az eocén szakban többé már nem kapcsolatos az Indus oceánnal. Erre azonban pozitív visszahatás állott be. A Loire, Szajna sikkja, Anglia, Oroszország a Kárpátoktól kezdve a Krim félszigetig újra

tengerlenék. Keleten Szíria, Irán, Borneo, sőt még a Luzon szigeten is akadunk ugyanennek üledékes nyomaira. Az eocén végét járván, a negatív transgressio összezsugorította tengerét, de már a következő oligocén szakban Franciaország- s Armeniában a déli Alpokban és Szíriában talált korallzátonyok pozitív transgressióról beszélnek. Ezt az oligocén formációk befejeződése előtt negatív transgressio váltja fel, mely legelőbb Iránban és Kelet-Európában apasztja a tengert s a Földközi tenger mai korláta közé tereli vizét. A párolgás szintén sorvasztja felületét. Akkor rakódnak le a Kárpátok és a német középhegység peremére a sóhegység, akkor ülepszik le a franciaországi és más medencékben a kékagyag (Schlier). A tenger lassankint másfelé gyülemlik s megszabadítja a szarmát síkságot, az aral-kaspi féle horpadást és Galicziát árjától. A Dunának, Rajnának völgyei kibukkannak, s ha hébe-korba a visszahúzódó tenger kanyarít is egyes öblöket az Alpok és Kárpátok völgyeibe, ez már csak múló jelenség, mert az öblökből csakhamar édesvízű vagy kiédesedő tavak lesznek, a hová a földközi tenger halai inni járnak. Végre beállhat egész Közép-Európában a völgyek képződésének és kimosásának munkája. A bemélyedt tenger növeli az erosiót, partja annyira leszorul, mint soha azelőtt! A hajdani világtengerből szerény földközi tenger lesz, a mainál is kisebb partkerettel. Tulajdonképp nem is összefüggő tenger, inkább szorosokkal összefűzött tavak csoportulása. Hajdani partjainak: a Karaibok és Antillák széleinek, s a béli Kordillerának semmi köze többé hozzá. Ez legkisebb vízállásának stádiuma, melyet csak a korszak végén kiujult pozitív transgressio, különösen az égei, szíriai és adriai süllyedések, meg a gibraltári és tunisi kapu megnyitása hoznak helyre és kiformálják földközi tengerünket mai alakjában (384. 402.).

A harmadkorban azonképpen tapasztalhatjuk az oczeáni vizek vonulását a sarkkör mellől a terítő kör felé, miként az előzőkben, így pl. az eocén transgressio nem éri a sarki tájakat de már az oligocén szakban éppen éjszak-kelet felől zúdul a tenger Némethonra, miglen az u. n. parti tengereknek lehorpadása Európa és Ázsia déli és délkeleti szélén e tájakra nem igazítja a legmélyebb helyeket kereső vizeket.

Suess ezekből valószínűnek tartja, hogy az oczeánok időről-időre a sarkoktól az egyenlítő felé és fordítva nyomulnak. Adhemar theoriáját azonban tarthatatlannak mondja, mivel mind a

két sark körül tetemes magasságban (100—400 m.) láthatók egy néhai tengernek parti törmelékei (Strandlinien).

Természetes, hogy a transgressiók váltakozása szerfölött lassú, majdnem észrevétlen módon megy végbe. (607. lap.)

Mert hogy pl. a mai földközi tengerek mind emelkedőben¹ volnának, tehát e tájak egy negatív transgressio küszöbén állának, vagy hogy ellenkezőleg más helyeken a pozitív transgressiónak, sülyedésnek kétségtelen jeleire akadhatnának, mint azt az oczeánok fióktengereiben p. o. a német és északi tengerek partjain észrevenni vélték, — az efféle állításokat S. határozottan tagadásba veszi, kimutatván, hogy történelmi emlékezet óta a német tengerek partjaira sülyedés vagy emelkedés be nem bizonyítható.

Mondása előreláthatólag nagy ellenmondást fog kelteni, de önként következik Sness theoriájából, mely földünk kontinenseinek és oczeánjainak elrendezésében egyedül csak az oczeánok egyetemes vonulásában látja a változások okozóját. A kont. kéreg egészében véve csöndes, vesztég marad. Tapasztalt emelkedések vagy zökkenések helyi jelentőségűek. Barlang beomlások, geotektonikus földrengések, vagy a folyók, hullámok munkája okozhatják a szintájnak megváltozását, de ilyesminek soha sincsen általános alakító hatása, csupán helyi jelentősége.

A Keleti tenger körül észlelt állítólagos süppedések az árhullámok és az ény. viharoktól megduzzasztott oczeánok elöntéseire vezethetők vissza. A tenger maga is csak elöntött kont. darab («Pfaune»); csekély mélységű laposság, melyet a beömlő folyó- és hóvíz kisebb-nagyobb magasságú vízzel elborít. A víz oscillálhat, de nem a partja. A tenger és folyók együttes munkája a partmelléki fővénydombok (Dünen) s a mögöttük képződött televény, mely természetszerűleg nem lehet felettebb magas, tehát könnyen ki van téve a tenger berontásainak. Fővényhalmak sorozata és földnyelvek csak állandó talajon képződhetnek, tehát a föld ingadozását eo ipso kizárják. Megeshetik, hogy a vihartól korbácsolt tenger áttör a fővény-gáton (Nehrung) megparti domkokon keresztül, eltemethet erdőket, bronztárgyakat, rejlő turfatelepeket, de ebből nem lehet sülyedésre következtetni. A betemetett erdők fatörzseit szükségképpen kidöntötte volna

¹ Hahn: i. m. 4. §. 221. l.

helyzetéből a partok mozgása; álló helyzetük legjobb bizonyosság az elöntés mellett. A hollandi gátakon századok óta nem vettek észre változást, miből sülyedésre lehetne gondolni. Így áll a dolog a franciaországi sülyedéseknél is. A tenger visszafoglalta a fővénygátak és dombok által elhódított területét, vagy árhulláma jobban mosta ki a Garonne és Loire aestuariumait. Ez még nem sülyedés.

A mint a Keleti tenger klimatikus befolyások alatt bir változó vízmennyiséggel: ugyanigy a Fekete tenger is. Édesvízbeli fölöslegét a Földközi tengernek szolgáltatja, mely maga is klimatikus befolyásoktól függvén, igen természetes, hogy mindkettőnek vízállásában oscillatiókat észlelhetünk. Erre vezetendők vissza partjaiknak ingadozó voltáról keringő híresztelések. Hogy a Fekete tenger több ezer év óta változatlan mederben hullámzik, bizonyásra egy tengeralkotta fővénygát (Nehrun), mely Achillesnek versenytereül szolgált és mai napig változatlan. Ha állana Reclus¹ véleménye a partok emelkedéséről vagy sülyedéséről, annak a versenytérnek változni kellett volna. A Földközi tenger sem változott a történelmi idők óta. Helyenkint konstatált ingadozások helyi okok eredményei. Így p. ö. a Puzzoli melletti Serapis-templom, az emelkedések és sülyedéseknek sokszor idézett példája, kráter szélén fekszik, tehát könnyen érthető ingadozása. A velencei és ravennai lagunák betömésére elegendő ok a Pó torkollatának valamelyik iszapos elágazása, mely feliszapolhatta a kérdéses helyeket. Velence maga házainak terhe alatt sülyed, azért bugyognak föl források a kriptákban és nedvesedik Sz.-Márk templomának padmalya. Aigues-Mortes nem szárazra került tengerparti város, hanem csatornáinak elhanyagolása juttatta mai sorsára. Lajos kir. hajója, melyen a ker. hadjáratra volt indulandó, csatornában horgonyzott, melyet idővel a Rhone s a tenger hullámai fővénygáttal zárták el. A Balkán félsziget sülyedő helyei vagy vulkánikusak, vagy a tenger rongálásai miatt süppedeznek. Példa reá az 1861. lemerült Aigion városa, melynek helyén 22 századdal ezelőtt Helike városa alámerült. Mindkét város gyöngye uszadék parton épült, a melyet a hullám könnyen alá mosott. Számos sülyedő szigetről beszéltek Franciaország ny. és ény partján, a melyeket legföljebb a megtüremlett hullámok rongálnak. Ha sülyedtek volna, világító tornyuk fénykaraja

¹ Reclus: La Terre. I. 756. l.

szükségkép keskenyedett volna, a mit nem tapasztaltak. A földközi tenger legmélyebb helyén (Afrika és Kréta sz. között) szintén süllyedést véltek fölfedezni, de akkor a Nilusnak esése okvetetlen nagyobbodott volna, már pedig ezer meg ezer esztendő óta egyformán folyik a Nilus, egyformán esik a Juszuf-ág a Mórisztava felé. A vízrendszerek és lövénygátak változatlansága ellene mond a parti süllyedésnek. Szóval a partok ingadozásainak tünevényei nincsenek beh bizonyítva, máskülönben sem oly általános jellegűek, hogy akár pozitív, akár negatív transgressiót okozhatnának.

A mi a jövőendőbeli transgressiókat, tehát a tengerek jövőendő elhelyezését illeti, csak a multakból vonhatunk erre nézve következtetéseket. A Csendes oczeán a mezozoi kor derekán a triaszban már megvolt, azóta fogyott területe. Az Atlanti oczeán későbbi eredetű, de a Kréta idejében nála is keskenyedés állott be. A sarkok körül mindenütt magasabban állott hajdan a tenger. Negatív jelek kísérik az Indus oczeánt és földközi tengert, mely utóbbira nézve a miocén és pliocén közötti időben volt a partoknak legnagyobb összezsugorodása. Azóta úgy látszik újra megtelt, most azonban elég jel utal legmélyebb vízállásának ismétlődésére.

* * *

Helyén volna ezek után Suess theoriájának rövid megrostálása.

Sok újat és igazat mond Suess. Új gondolat számába mehet az erosionalis völgyek keletkezésének új magyarázata az eddigi elevatio-elméletnek (nagy ellenese Suess!) mellőzésével¹ a kanyarulatok segítségével; ilyen a föld horpadásai (tengerek) és földföldjei (kontinensek) compensativ parallelismusána kaz elejtése, az oczeáni víznek felváltott mozgása az egyenlítő és a sark kör felé, a földgömb kisebbedése az oczeani, és kontinentalis időszaknak váltakozása — de egyuttal, sok a feltevés is fejtegetéseiben, a a mire a geographiának, mint egyetemesítő tudománynak, okvetetlenül rá kell mutatnia, míg tételeit kombinatióinak körébe vonja.

¹ Tietze: Über Bildung d. Querthäler Geolog. Jahrbuch Wien 1878. 580. L. v l: Über Thalbildungen 38 l.

Igy már maga 1) a contractionalis-elmélet föltevése, mely csillagászati ellenmondásokba ütközik. Ha a föld az oceánok beomlása miatt behorpad s a kontinensek a horpadásokba temetkeznek, úgy veszt felületi kiterjedésében, gömbsugarának tehát kisebbedni kell, a minék visszahatással kellene lennie forgási idejére, keringési sebességére. Ezt azonban tagadják. Suess szerint minden 100 ezer □ km. süppedés után 1 m. rövidül meg a földnek gömbsugara. Mivel a hegyek gyürésére is megrövidül a sugár, úgy hát rövid időre van szabva Földünk lakhatósága. 2) A kontinensek málladécai és hordalékai legfeljebb zárt és földközi tengereket fognak betemetni, nagy oceáni medenczék közepén nincsenek, tehát nem is segíthetik elő a positiv transgressiót.¹ A nagy mélységek üledékei szerves eredetűek (radiolariák, foraminiferák héjjai) nagy részüket az oceán állat- s növényélete használja föl. Zöppritz számításai tehát csupán a zárt tengerekre s a kontinensek szélére vonatkoztatnak, s ha mégis a tömegek másféle megoszlásának indító okai, attractiv erejük elegendő az oceánok vándorlásának magyarázatára, s nincs szükség a fenekek zökkenésére. 3) A tengereknek a sark és az egyenlítő felé való vonulására nincsen elfogadható okunk. Adhémar-Croll csillagászati tűneményekhez szabták elméletüket, midőn a tengerek sark körüli felgyülemelését az egymást felváltó jégkorszakokból magyarázták. Suess ellenben az egyenlítő és sarki tájak változó vízmennyiségét a csillagászati napnak rövidülésére, tehát egy be nem bizonyított, sőt Penck által meczáfolt okra vezeti vissza. A víznek időszakai elmozdítása újra felidézi a Schmicke-Falb-Wettstein-féle² elméletet, mely szerint a nap és a holdnak kombinatív vonzása miatt minden 10,000-ik évi cyclusban, az egyenlítő felől a sarkok felé ömlenek földünk belsejének mozgékony anyagai s kibillentik földünket egyensúlyi helyzetéből; hacsak Pencknek³ magyarázatát el nem fogadjuk a jégkorok keletkezésére vonatkozólag és mutatis mutandis általánosan ki nem terjesztjük azt az oceánok helycserélésére is. A diluvialis jégtömegek szerinte magukhoz von-

¹ Supan: i. m. 172.

² Schmick: Sonne u. Mond als Anordner der verschiebbaren Erdstoffe 1878. 18. l.

³ Penck: Jahrbuch d. geogr. Ges. in München 1882.

ták a vizeket és felduzzasztották a sark s megapasztották az egyenlítő körül. Később az olvadékvíz az attractiótól felszabadult többi vízzel a sarkról az egyenlítő felé vonult és itt okozott duzzadást. 4) A viznek a föld belsejében való beszívárlése szintén leszállíthatja a tengerek szintjét, a nélkül hogy a medenczéknek süllyedniök kellene. A félmérföld vastagságú jéghideg oceáni takaró alatt mélyebbre hatolnak le a geo-isothermák, mint a kontinensek alatt, tehát megkönnyítik a viznek beszívárgását. 5) Érthetetlen, miért kellene éppen az oceáni medenczéknek süllyedniök, míg a sokkal nagyobb fajlagos súlylyal bíró kontinentalis tömegek vesztég maradnak? Az oceánok alatt a fenti ok miatt tömöttebbnek gondolhatjuk a kérget (Faye), mint a kontinensek alatt. Azután a denudatio és erosio sem tarthat határ és mérték nélkül. 6) Suess transgressióinak sorozatából azt vesszük ki, hogy földünknek felváltva oceáni és kontinentális időkörei voltak. Suess a kompensatiót elejti, tehát a kontinensek és oceánok arányszerű megosztoltságáról szó sem lehet. Az oceáni időszakokat csak értjük, mert a nagy tengerek ittletét üledékeik hirdetik, de a kontinentális idők geogr. határolásában vajmi szegények a geologusok, mert azokat geologiai hézagokból, a transgressiók rétegsorozatainak hézagaiból kellene magyarázni, ezekre nézve pedig ismereteink vajmi hézagosak. Figyelembe veendő azon kérdés megvitatása is, valjon a kontinensek geológiája elégséges-e az oceáni medenczék titkainak kimagyarázására, a mikor az oceánok geológiája annyira ismeretlen, a minő fiatal maga az oceánografia. 7) Végre feltűnő Suess vallomása, hogy az ősi tengerek sehol Európában oly üledékeket nem hagytak, melyek nagy mélységekre, mint keletkezésük helyére mutatnának (367. l.) Ez tehát azon geol. nézetnek látszik kedvezni, mely megengedi ugyan, hogy a nagy oceánok ideiglenesen előnthetnek nagy kiterjedésű kont. területeket, formálhatnak ideiglenes zárt és partmelléki tengereket, de kétségesnek nyilvánítják azt az állítást, hogy oceánok és kontinensek helyeiket egész terjedelmükben kicseréljék. Tíz év előtt ezen álláspontok jogosultságát vitattam.¹ Azóta Wallace, Neumayr, Geikie külön argumentumokkal járultak hozzá.

E néhány odavetett ellenvetésből is látható, hogy a con-

¹ Földr. Közl. VIII. 241—257. l.

tractionális theoria még nem szinigazság, még sok a bökkenője, eligazítani valója, ámbár tagadhatalan, hogy földünk rétegeinek hagymahéjszerű sorakozása s a felület gyűrődött volta legkönnyebben magyarázható e theoriával.

DR. CZIRBUSZ GÉZA.

MAKEDÓNIA ÉS Ó-SZERBIA.

piridion Gopčević a Balkánnak 12 év óta komoly szorgalmú, mindenkor önálló kutatásokon alapuló és rendkívül éles és részrehajlatlan ítéletű ismertetője. Mióta az 1876–1878-ig lefolyt török-montenegrói háborút német nyelven leírta, művei általános feltűnést keltettek; a Montenegróról és a montenegróiakról írt tanulmánya már francziául és nemetül jelent meg, majd egymást követték a legszebb s nemcsak a tudomány, de a politika terén is általános feltűnést keltő nagyszabásu tanulmányok Szerbiáról, Bulgáriáról; Kelet-Rumeliáról, Felső-Albaniáról, a törökökről, majd a Balkán ujabbkori hadi történelméről. Minden művét az önálló kutatás jellemzi; mielőtt ír, beutazza az országot, melyről írni akar, melynek történelmét, nyelvét akkor már jól ismeri. A szabadság és igazságszeretetén néha ugyan felül engedi kerekedni a hazafiságot, de a tényeknek eléggé részrehajlatlan bírálója, a következményeknek szigorú levonója marad.

Gopčević ez évben egy újabb nagy munkával lepte meg a világot Makedóniáról és Ó-Szerbiáról.* A Balkán darázs-fészke ez, s ő biztos és határozott kézzel merészen nyúl beléje. 1878 óta hogy a berlini szerződés Boszniát, Hercegovinát és Bulgáriát kivonta a porta hatalma alól, bulgár propaganda indult meg, mely czéljául Makedónia és Ó-Szerbia bekebelezését tűzte ki. A keleti kérdés süllypontja most e két tartományra helyezkedett át. A szerbek és bolgárok hogyan fognak a területen megosztotni? E kérdés előbb-utóbb napirendre kerül, s kétségtelen hogy az oly kérdések megoldásában a politikai viszonyokon kívül leg-

* Makedonien und Alt-Serbien. Von Spiridion Gopčević. Mit 67 Original-Illustrationen (14 Tafeln, 2 Doppelbilder, 51 Textbilder) und einer ethnographischen Karte (1:300.000) in fünf Blättern und fünfzehnfachem Farbendruck. Wien, Seidel & Sohn, 1889. Preis 10 Gulden ö. W.)

nagyobb befolyás épen a néprajzi viszonyoknak jut. Nemcsak nem érdektelen tehát, de rendkívül fontos, sőt a legidőszerűbb e viszonyokkal oly alapon megismerkedni, aminőt Gopčević tudományos és részrehajlatlan tolla nyújt nekünk.

A gyönyörű kiállítású és képekben gazdag kötet első része harmincz fejezetben 238 lapon Gopčević utazásaival foglalkozik, melyeket Makedóniában és Ó-Szerbiában tett. Az első fejezetben közli Gopčević azon szerződést, melyet egy gazdag bolgár magánzóval kötött s melynek négy pontját, minthogy az utazás tudományos és politikai célját teljes szabadsággal körülírja, itt közöljük: »1. A két szerződő fél együtt tanulmányutat fog tenni Makedóniába és Ó-Szerbiába Petrov Dimitrij költségén; főczél ez országok néprajzi viszonyainak pontos megállapítása. 2. Gopčević kötelezi magát útjának eredményeiről egy könyvet írni, azt ethnographiai térképpel ellátni, s mindkettőben a közös kutatás eredményeit teljes hűséggel fogja összeállítani. 3. Petrov azt hiszi, hogy ez országokat túlnyomólag bulgárok lakják; ha e tények e nézetet megerősítik, Gopčević kötelezi magát, hogy mint a Kelet ismerője, tekintélyének egész súlyával, írói képességeinek teljes felhasználásával védeni fogja a bolgár nép igényeit a bolgárok által lakott ezen területre, s küzdeni fog a szerbek jogtalan igényei ellen. 4. Ha azonban az eredmény ellenkező, vagyis Makedóniát és Ó-Szerbiát túlnyomólag szerbek lakják, Gopčević úrnak szabadságában áll, hogy felfedezéseit közli-e vagy sem. Ha megteszi, Petrov kötelezi magát, hogy ez ellen nem tiltakozik, ellenkezőleg a felfedezések igazságát mindenütt megerősíti s így honfitársai ellen is küzd.«

A szerződés Bécsben kötött s Gopčević onnan indult ki útjára, mely így főleg néprajzi szempontból érdekes. Ép ezért nem is akarunk útjának földrajzi becsével különösen foglalkozni, mert Gopčević nem ismeretlen vidékeken járt, földrajzi és egyéb hasonló természeti megfigyelésekkel nem szélesbíté ismeretkörünket. Ez irányban azonban annyiban becses útleírása, mert csaknem 30 év óta e vidékről részletes leírás nem jelent meg; az egyes részeket ugyan Hahn, Mackenzy-Irby és Barth beutazták és leírták, de Gopčević adatról-adatra kimutatja, hogy mily nagy tévedéseket, botlásokat követtek el ez írók, s hogy ezeknek oka csaknem kizárólag a nyelvismeret hiánya volt. Gopčević utvonalt itt csak egészen röviden jelöljük meg, általános tájékozást akarván nyújtani, mily irányokban szelte át az utazó a két tar-

tományt: Nis, Tikves, Saloniki, Chalkidike, Gradsko, Raklje, Prilep, Krusevo, Murihovo, Babuna, Bitolj, Ohrid, Kosztur, Kozsani, Szervija, Voden, Moglena, Szaloniki; Szeresz, Drama, Nevrokop, Razlog; Szeresz, Petrics, Melnik, Dzsuma; Males, Radovicz, Tikves, Velesz; Stip, Kratovo, Palanka, Szkoplje; Tetovo, Gosztivar, Kicsevo, Sztruga, Debar; Reka, Prizren, Gjakovicza, Decsani, Pecz, Mitrovicza, Kossovopolje s onnan vissza Bécsbe.

Ez útleírásnak, mely mindenütt festői, élénk s a figyelmet a legnagyobb mértékben lebilincselő, itt csak azon helyeiről akarunk megemlékezni, mely minket magyarokat a legközelebből érdekel.

Egyik megjegyzése boszniai politikánkra vonatkozik. Kifejti, hogy mennyire káros befolyása van a népre az izlámnak, s azon állításait, hogy az izlám minden fejlődést megakadályoz, a művelődés fellendülését lehetetlenné teszi, az erkölcsi élet megneumesülését csirájában fojtja el, mindenki igaznak tartja, ki a mohamedáni Keletet ismeri. Gopčević megfigyelte azt, hogy a szerbek nagy számban lépnek át a mohammedán vallásra s bár ezáltal nem törökösödnek el, mert nyelvük megmarad, de már az első nemzedék teljesen elveszti szerb nemzeti öntudatát s nem szerbnek, hanem töröknek nevezi magát. Hasonlóképen a mohamedán bosnyákok is jobbnak tartják magukat keresztény testvéreiknél; ennek a véleménynek a megszilárdulása természetesen csak az occupáló és a meghódolt közti gátat emeli, a keresztényművelődési átvételétől távoltartja s így Gopčević, ki az izlámnak teljes kiirtását véli szükségesnek, azt hiszi, hogy az osztrák-magyar kormány a helyett hogy a keresztény bosnyákok rovására a mohammedán bosnyákoknak hizeleg, sokkal jobban tenné, ha ezeknek választást csak az izlam elhagyása, vagy pedig vagyonuk hátrahagyása mellett való kivándorlás közt engedne; ily választás mellett 90% a mohamedan bosnyákoknak visszatérne a Krisztus hívei közé.

Gopčević a pecz-i patriarchatus leírásánál megemlékezik a magyarországi szerbekről; ezek egy része 1690-ben települt le Dél-Magyarországon azon szerződés értelmében, melyet az akkori patriarcha Csarnojevicz Arzén kötött Lipót császárral 36.000 szerb családnak Ó-Szerbiából és Makedoniából való betelepítésére. Szomorúan panaszolja el, hogy a szerbek eltűrték, hogy Lipót császár busás ígéreteit be nem váltotta, el hogy Brankovics György 22 évig szenvedett az osztrák börtönben, hogy 1707-ben meg-

türték a patriarchatus eltörlését; sőt ellenkezőleg Jenő herczeg zászlója alatt a törökök ellen harczoltak. 1848-ban a magyarországi szerbek ismét félre hagyták magukat vezettetni és 1848—1849-ben az osztrák trón legerősebb támasza az osztrák dynastia és monarchia védője épen a magyarországi szerb nép volt. Gopčević ezt a magyar nép iránti hálátlanságot pirulás nélkül tudja leírni, büszke arra, hogy ezek a magyar földön magyar kenyéren élő szerbek nem magyarok és szidja őket, mert ezek most »a magyarok engedelmes cipőtisztítói lettek, megmagyarosodtak, elfajzottak.«

Nem csekély érdekű az a megjegyzés sem, melylyel a Balkán e kiváló ismerője még Battenberg Sándorról, a volt bolgár királyról tesz, kit a német és angol lapok »szlivniczai hős győzőnek« neveztek el, aki azonban tényleg »szlivniczai deserteur« Sándor fejedelem kebelbarátja Huhn a bolgár háborúról írt könyvében részletesen elmondja, hogy ő és Stambulov hogyan követték Battenberget, ki az első ágyúlövésnél Szofiába menekült, és csak az ütközet befejezte után tértek vissza annak színhelyére; Szofiában ez időben látta a három menekültet Chytil, Peretz és sok ezer más, e miatt lett oly nagy az izgatottság Szofiában s e miatt támadta meg Szlavejkov bolgár miniszter és állami tanácsos lapjának 1887. ujévi számában oly hevesen Battenberget sőt maguk a konzulok is bejelentették aényt kormányaiknál, s mégis a táviró jelentései szeéint a lapok azt közölték, hogy Battenberg Sándor a szlivniczai ütközetet hősileg nyerte meg.

A könyv második fele (239—501. lapig) a néprajzi események és politikai viszonyok ecsetelésével foglalkozik. A népek elterjedését áttekinthetően mutatja be a pompás ethnographiai térkép; mely oly módon keletkezett, hogy a szerző az osztrák katonai térképek megfelelő lapjain összesen 2000 javítást tett. bár Gopčević még így is kijelenti, hogy ő ugyan teljes jóhiszeműséggel járt el, azonban a népszámlálás a mohammedánok közt oly nehéz, hogy nem csoda, ha némi tévedés került belé. E térkép az eddig megjelentektől teljesen eltér, de hát ez részben természetes; mikor Lejean a magáét megcsinálta, Makedóniát és Ó-Szerbiát még nem utazta be; Sax sem önnálló kutatások alapján ismerte a tartományokat, Kiepert a maga térképét oly utazók jelentései alapján írta meg, akik sem szerbül, sem bulgárul nem beszéltek s akiknek a délszláv népek történelméről erkölceiről, szokásairól, sajátságairól fogalmuk sem volt. Így

azután nem lehet meglepő, hogy Gopčević, aki a kutatások minden kellékével jól felszerelve volt, arra a meglepő eredményre jutott, hogy Makedónia és Ó-Szerbia lakosságának túlnyomó része szerb eredetű, ami teljesen ellenkezik az eddigi megfigyelésekkel, melynek hitelessége azonban ma már teljesen kétségbe vonható.

E tekintetben rendkívül becses és fontos azon népszatistikai anyag, melyet Gopčević csaknem helyről-helyre szerzett össze és állított egybe egész részletezéssel. Makedonia és Ó-Szerbia három vilajetre oszlik, ezek Szaloniki, Monastir és Kossovo. Ennek az egész területnek a lakossága 2,880.420; ebből a lakosságból a Gopčević kutatásai szerint keresztény szerb több mint a fele, 1,540.500, mohamedan szerb 507.820, török cserkesz és jürük 231.400, alban 165.620, görög 201.140, keresztény zinzár 69.665, mohamedán zinzár 4800, keresztény bolgár 36.600, mohamedan bolgár 21.000 mohamedán zsidó 5000, izr. zsidó 64.645, cigány 28.730, idegen 3500. Ezen táblázatból kitűnik tehát, hogy Makedonia és Ó-Szerbia egész lakosságának $\frac{2}{3}$ -a szerb, míg a bolgárok alig teszik annak $\frac{2}{100}$ részét.

E statisztikai kimutatásokon kívül azonban nemcsak a lakosság szerb eredetét, de annak mind a mai napig megőrzött szerb jellemét is feltűnteti. E kérdések egyike volt, hogy a makedóniak nyelve szerb-e vagy bulgár; ez is ismét a két utóbbi nyelv rokonságának megállapítását tette szükségessé; az ősz szerb nyelv tanulmányozása Gopčevićnek itt is megadta a kellő alapot. Meglepő volt a szerb és bolgár nyelvek látszólagos rokonsága, de igen sok része a bolgárnak nem szláv, hanem határozottan ázsiai eredetű, s ezt Gopčevićnek azon történelmi tényre sikerült megvilágítania, hogy 679-ben a bolgárok nem szláv népe elfoglalván Iskerig a dunai alvidéket az ott talált szerb lakossággal összevegyül; a 200 éven át tartott vegyülés eredménye az lett, hogy a bolgárok nevüket adták az őslakoságnak, de viszont azért azok nyelvét vették át. Gopčević megállapítván a bolgár és szerb közti különbségeket, kimutatja azt is, hogy a középkori szerb irodalmi nyelv sokkal jobban hasonlít a mai Makedonia szójáráshoz, mint a mai szerb irodalmi nyelvhez s ily módon nyelvészeti vizsgálatának végeredménye az, hogy a makedóni nyelv a szerbnek egyik tájszólása, s hogy az a bolgár nyelvtől ép annyira különbözik, mint a szerb irodalmi nyelv a bolgártól.

A nyelvi bizonyítékokon kívül Gopčević a néprajziakat is összegyűjti. Van a szerbeknek egy szokásuk, a krszno-ime vagy szlava; a szlava annak a par excellence szentnek az ünnepe, a kinek a napján a családfő született, s így az a család védszentje. E szokás az összes szláv népek közül egyedül a szerbeknél van meg, ott pedig több, mint 1000 éves, és mikor Gopčević a szokást, s ezeken kívül más törzsgyökeres szerb és szokásokat is, minők a karácsonyi koleda, a pogány eredetű dodala, pünkösdi szombati lazarice, a prekada, moba, pobratimsztvo, feltalálja a makedónoknál, ez csak megerősítheti ama véleményét, hogy Makedónia és Ó-Szerbia lakói és a tőlük éjszakra lakó szerbek közt a legbensőbb vérbeli rokonság van, s minthogy az épen itt felsorolt szokások a bolgároknál egytől-egyik nincsenek meg, mikép lehetne megmagyarázni azt, hogy ha a makedónok bolgárok volnának, mégis csupa és-szerb szokásaik vannak.

Ugyanezt erősíti meg a népdalok tanulmánya is; míg egyrészt a bolgároknak ősi népdalaik egyáltalában nincsenek az ezekként kiadottakról pedig már Jagič kimutatta, hogy a bolgárok akár azért, hogy idegen tollakkal ékeskedjenek, akár azért, hogy a makedóniak bolgár eredét igazolhassák, a makedóniak eredeti népdalait elbolgárosították, meghamisították, eredeti és bolgárdaloknak adták ki, s tették azt »a legvakmerőbb szemtelenséggel és a leggyerekesebb ügyetlenséggel, másrészt bizonyos az, hogy a szerb népdalokat egész Makedóniában és Ó-Szerbiában maig is lehet oly formában hallani, a mely teljesen megfelel a népdalok ősi alakjának.

Gopčević történelmi bizonyítása egészíti ki a makedóniai és a szerbiai lakosság eredetére és néprajzára vonatkozó részt. Gopčević avatott tolla és kritikája itt is érdekes tényekkel, új adatokkal ismertet meg. Történelmi források alapján kimutatja, hogy a »szlávok« ősi neve »szerb«, melyet csodálatos módon már e század közepén megállapított két svéd tudós Faehraeus és Danielsson. Majd kimutatja, hogy a szerbek és horvát egy és ugyanazon vérű közös nyelvű nép voltak, s hogy a horvátok a nevet csakis azért vették fel, hogy megkülönböztessék magukat a Pannoniában a Szármát-síkon és az Elbe mellékén lakó »szerbek«-től: Majd követvén a szerbek letelepülésének történetét a Balkán-félszigeten, kimutatja, hogy szerbek Makedóniában is maradtak; aztán áttérve a bolgárok bejövetelére és letelepedé-

sére, kétségtelenné tenni azt, hogy a IX. század folyamán a bolgárok az Iszkeren nem nyomultak túl, s következőleg Ó-Szerbia, Makedonia, Felső-Albania és a Sopluk lakói mind szerbektől származtak, amit azzal is bebizonyíthatunk, hogy az u. n. »nyugat-bulgáriai birodalom« tényleg szerb volt s hogy az ohridi patriarchatus nem lehetett bolgár, hogy a XVI. század folyamán a »szerb« vagy »makedoni« elnevezés teljesen egy jelentőségű volt, hogy a középkor századainak folyamán egyetlen szerb író sem tartja Éjszaki és Közép-Makedoniát népére nézve bolgárnak, politikájára nézve Bulgáriához tartozónak,

Ezek után pedig még néhány sorban a bolgár propagandáról akarunk megemlékezni. Gopčević művének erre vonatkozó fejezete amily rövid, époly klasszikus. A bolgár propaganda 30 év óta működik már; akkor Makedoniában és Ó-Szerbiában csak szerb és görög iskolák voltak; a görögöktől a lakosság sokat szenvedett s nem csoda, ha a mézes ajkakkal és teli zsebbel közeledő bolgári ügynököket és apostolokat szívesen fogadták; a bolgárok »testvérek«-nek adták ki magukat, s megígérték, hogy felszabadítják őket a görög egyház és később a török kormány uralma alól is. Az apostolok kezdetben szerény határok közt mozogtak, de 1870-ben a görög pápák helyét bolgárok foglalták el és ezek azonnal a leglázasabb izgatást fejtették ki. 1876-ban a szerb háború következtében a török kormány a szerb iskolákból kiüzte a szerb tanítókat, s ezek helyét is a bolgárok töltötték be, akik tevékenységüket még jobban kifejtették, és már a gyermekekbe beléoltották a makedonoknak a bolgároktól való eredéséről szóló tévtant és a szerbek iránti gyűlöletet. Az egész bolgár propaganda élén jelenleg a bolgár exarcha titkára Sopov áll, aki maga évenként 700,000 dinárt áldoz a propaganda céljaira, a bolgár szobránje 400,000 frankkal segélyezi évenként az ó-szerbiai és makedoniai iskolákat, ezenkívül a bolgár kormány rendelkezési alapjában nem kevesebb mint 2 millió frank van évenként propaganda célokra előjegyezve, s így a bolgár kormány és exarchatus propaganda célokra évenként 3.700,000 frankot költ.

A munka többi részeiről szólni itt nincs terünk; elég megemlítenünk azt, hogy Gopčević még egy sereg nyelvpróbát és népköltészeti gyűjtést közöl, melyek mind csak arról győznek meg, mily széles és rendkívüli bő anyagot gyűjtött össze a kiváló

író aránylag rövid ideig tartó útjában. A munka célját fényesen megoldotta, mert az a makedoniai és ó-szerbiai szerbeknek első hiteles és kimerítő néprajzát megadta, s ma a tudománynak forrás munkája, a politikának nélkülözhetlen segédkönyve lett.

IFJ. JANKÓ JÁNOS.

JELENTÉS

DR. PÁPAI KÁROLYNAK ÉJSZAKNYUGATI SZIBERIÁBAN TETT UTAZÁSÁRÓL.

Kazán, 1889. május derekán.

Tekintetes Társaság!

Éjszaknyugati Szibériában tett utazásom második, téli felét befejezván, van szerencsém utvonalamról és főbb eredményeimről folytatólagos, vázlatos jelentésemet előterjeszteni. Hogy tanulmányaimat a télen át is folytathattam azt közoktatásügyi kormányunk, tudományos akadémiánk folytatólagos támogatásának köszönhetem; ennek kiegészítéséhez járult még Semsey Andor urnak, hazai tudományunk páratlan hőkezű pártfogójának, becses adománya. Mindezen támogatásért szíves jóakaróim Budenz József és Török Aurél egyetemi tanár ügyszeretetének, fáradhatlan közbenjárásának vagyok lekötelve.

Míg nyári utam, melyről volt alkalmam jelenteni, a nyelvileg velünk legközelebb rokon vogulság tanulmányozására irányult, addig téli utam alatt az osztyákság kutatása volt fő célom. Társamtól dr. Munkácsi Bernáttól, a nyár végén megváltoztam, minthogy ő továbbá is a vogulság körében utazott, annak nyelve és népköltészetének tanulmányába, feljegyzésébe mélyedve el.

A tanulmányaim célját képező osztyákság, mind nyelvre, mind embertani és néprajzi tekintetben a legközelebb rokon a vogulokkal, kiket azonban számra és területi elterjedtségre messze fölülmul. Az osztyákok Nyugat-Szibéria főfolyójának az óriási Obnak folyam vidékét lakják; e folyam középső és alsó vidékének majdnem kizárólagos lakói. Éjszakon a nomád számojedekkel, délen a tatársággal és oroszországgal határosak; és elszórva közöttük mindenütt vannak orosz települők. Osztyák-utam kiindulási pontja Tomszk volt, hová még az őszi közepén hajón

jutottam, némileg gyengélkedő állapotban. Tomszkból még csónakon utaztam az Ob folyása irányában néhány orosz és tatár telep érintésével a Castrén által tanulmányozott o s z t y á k - s z á m o j é d o k k o z. Ezek az Obon és némely mellékfolyóin Narüm alattig terjeszkednek. Őket az oroszok osztyáknak nevezik, bár tényleg úgy nyelv, mint fizikai típus és szokás tekintetében a számojedekhez sorolhatók. Náluk voltam kénytelen bevárni a téli szánút megnyitását. Rövid körükben időzésem alatt főleg az osztyákokhoz való viszonyukra fordítam figyelmemet.

Az osztyák-számojedek megtelepült, vadász és főleg halász nép, életük és foglalkozásuk módjában a közöttük települő orosz-ság erős befolyása alatt állanak, de azért, bár nagyon titkolva, őrzik ősi hagyományaikat és vallásukat. Feljegyeztem, bár nem az eredeti nyelven, néhány hősi mondájukat, meséjüket; tettem nyelvjárásukra vonatkozó feljegyzéseket és láttam gondosan rejtetett bálványaikat.

Az osztyák-számojedek köréből jutottam a tiszta osztyákság tanulmányához: az Ob baloldali nagyobb mellékfolyójára a Vász-Jugánra. E folyó osztyákjai eddig a legkevésbé ismertek; néprajzilag el vannak zárva többi rokonaiktól. Egy havi körükben időzésem alatt tanulmányoztam a népelet különböző oldalát, megláthattam néhány bálványukat, jelen voltam egy áldozatnál. Nyelvjárásuk, ha nem csalódom a legtisztább osztyák nyelvjárás, és minthogy eddig egészen ismeretlen: szükségesnek láttam szókincsükre vonatkozó feljegyzéseket tenni, bár az kívül esett feladatom körén. Feljegyeztem néhány hősi mondát fordításban és kettőt nyelvi érdekből az eredeti nyelven.

A Vász-Jugánról az Obra térvén vissza ennek folyása irányában folytatám utamat az osztyákság körében. Október közepe felé a hőmérsék jelentékenyen alá szállott, nem ritkán figyeltem meg napközben is -- 30° C.-t és még mélyebb állást. A nagyfokú és tartós hideg jelentékenyen megnehezíté az utazást és a foglalkozást. Ehhez járult a közlekedés eszközéül szolgáló szánok kényelmetlensége, melyeken a kocsis mellett, csak egy utas is nagyon kényelmetlenül helyezkedhetik el. Röviden időzván a a Surgut vidéki osztyákoknál a tél derekára az éjszakibb vidékre Berjozov felé siettem. A Berjozov feletti osztyákok megérkezésem idejében az évi adó (jázák) lefizetése céljából nagyobb számban voltak összegyűlve egyes központokon. Az egyébként nagyon szétszortan élő lakosságnak tömegesen együttléte, különö-

sen kedvező alkalmat nyújtott anthropologiai megfigyelések és méretek eszközlésére.

Az orosz karácsony Berjovszkban talált. Innen az ünnep elmúltával az Ob nagy nyugati mellékfolyójára a Szoszvára utaztam, melynek vogul lakói szintén adószedés alkalmából gyülekeztek. E folyó felső folyásánál Jéri-paulban történt örömdetes, előre kitűzött találkozásom uti társammal, majdnem félévi távollét után, az orosz újév előestéjén. A szoszvai vogulokat a több mint egy havi körükben időzés alatt három főponton figyeltem meg: a felső, a közép Szoszván és ennek mellékfolyóján a Szigván. E vogulok különös érdeklődéssel bírnak reánk, minthogy a nyelvileg velünk legközelebb rokon vogulság legtisztább jelegű része, leginkább ment az orosz befolyástól. Ezek körében jegyzett fel társam nagy számú mythologiai vonatkozású költeményeket, melyek egyéb hasonirányú megfigyelésekkel kapcsolatban nagy világot vetnek a sámánizmusra, és talán nem csalódunk, ha azt reméljük, hogy némi gyér fényt vethetnek a magyarok ősvallására is.

A Szoszvárról ismét az Obra tértem vissza legéjszakibb az obdorszki osztyákokhoz fordulván. Az utazás e vidékeken, mint már a Szoszván is apró rénszarvasok által vont szánokon történik. Az obdorszki osztyákok között, a halászok és vadászok mellett nagyszámban vannak rénszarvas nomádok, és így körükben betekintést nyerhettem a rénszarvas tenyésztők életmódjába. E vidéken két kis néprajzi szigetet képezve, laknak zürjének is, akik mint erősen oroszosodó kereskedő nép újabb időben települtek oda. Az osztyákoktól éjszakra részben pedig velük együttesen kóborognak a számojédék. Ugy ezekkel, mint a zürjénekkel csak felületesen ismerkedhettem meg, ezek behatóbb tanulmánya különben is túlesvén kitűzött célomon. Körülményeim a visszautazást tévén szükségessé és társamtól is ily irányú sürgetést kapván márczius közepé táján utam legéjszakibb pontjáról Obdorszkból visszasiettem Berjovszkba. Innen társammal egyetemben Tobolszkbba sietünk, hogy azt még a téli uton elérjük; minthogy e vidéken a tavaszi folyó nyílás idején a közlekedés több mint egy hónapra megakad, Tobolszkbban könyvtári tanulmányokkal töltve néhány hetet vártam az első hajó idulását, melyen Kazánba jutottam. Innen Moszkván és Péterváron át, a gyűjtött anyag feldolgozásához nélkülözhetetlen muzeumi és irodalmi tanulmányok megtéle után kívánok hazautazni.

Téli utam eredményei, amint azt előre reméltem, nyári

utam eredményeit messze felülmúlták. Ennek magyarázata, hogy magamat a viszonyokba jobban beleéltem, megtanultam kiaknázni az orosz kormány által oly lekötelező szíveséggel nyújtott előnyöket, jobban begyakorolva magam az orosz nyelvbe és egy kevéssé a vogul és osztyák nyelvekbe is, nagyobb könnyűséggel mozoghattam; ehhez járult a beutazott terület nagyobb terjedelme és érdekessége, mely bővebb anyagot nyújtott. Mindazáltal gyakran éreztem az utra való rövid előkészületnek és annak hátrányait, hogy e nagy út mint ilyen első utazásom. Bár feladatomat csak két közel rokon népek a vogulok és osztyákok tanulmányozására korlátozám, kiterjedésük nagysága és a közlekedés nehézségei folytán ezek vizsgálatába sem mélyedhettem mindig a különböző pontokon annyira, mint azt óhajtottam volna. E mellett a még utamban akadt osztyák-számojédekkel, zürjénekkel, számojéd- és tunguzokkal csak annyiban foglalkoztam, a mennyiben tőlük lőtárgyam nagyobb foku megvilágosítását remélhettem. Tanulmányaim eredménye röviden kifejezve: a vogulok és osztyákok ethnografiája és anthropológiája. Feltüntetése e népek életmódjának, foglalkozásának lehetőleg minden oldalról és hitüknek. Továbbá egyes népköltészeti feljegyzések, egyes nyelvjárási jegyzetek, helyekhez kötött mondák anyaga néprajzi térképhez. Antropológiai eredmény: néhány száz megfigyelés és méret vogulok- és osztyákokon, zürjének- és számojédeken

Tanulmányaim kapcsán létesült és azok megvilágítására szolgál néprajzi, embertani, régészeti és fénykép gyűjteményem. E gyűjteményről a következőkben nyújthatok rövid áttekintést.

I. Néprajzi tárgyak:

1. Lakás minta, konyhai eszközök, tisztálkodási tárgyak, bölcsök ..... 46 drb
2. Ruházkodás, ennek anyaga és feldolgozási eszközei. Ékesítési tárgyak. .... 103 »
3. Vadászati tárgyak. Cselek és ezek mintái. Nyilak. Kések. Szánok minták ..... 51 »
4. Halászati tárgyak. Cselek, ezek mintái és készítési eszközei. Csónak minták ..... 25 »
5. Orvosságok; izgató szerek és ezek tartói. ... 30 »
6. Mithológiai vonatkozású tárgyak, sámáni eszközök, fétisek. Zene-eszközök. Rovásos fák... 47 »

Összesen 302 drb

II. Régészeti tárgyak :

Kő, bronz, réz, vas-tárgyak. Tizenöt darab újabb keletű mithologiai jelentőségű ezüst tárgy.... 37 drb

III. Fényképek (negativok):

1. Mellképek (anthropologiai érdekűek) ..... 42 »

2. Csoport képek (a ruházat feltüntetésére is).. 32 »

3. Néprajzi képek : az építkezést, életmódot és foglalkozást feltüntető és jelentékeny számú mithologiai vonatkozású kép..... 78 »

Összesen 152 drb

Néprajzi, régészeti tárgyak és fényképek összesen 491 »

Utazásom minden eredményénél fontosabbnak látszik előttem az utam alatt szerzett azon erős meggyőződés, hogy az uton, melyre léptem, egy óriási terület nyílik a magyar tudományos kutatás előtt. Ez pedig a finn-ugor, töröktatár és szláv népek anthropologiai és ethnografiai kutatása; kiterjesztése a nyelvészeink által oly sikerrel folytatott munkának az anthropologia és ethnografia terére. Amint azon népek nyelvének tanulmánya által jutott nyelvészetünk oly magas fokra nyelvünk elemzésében és magyarázatában, úgy reméljük, hogy ama népek anthropologiai és ethnografiai vizsgálata képesíteni fog bennünket a magyarság fizikai és lelki típusának elemzésére, megmagyarázására. Csak ily tanulmányozás, karöltve a nyelvészeti kutatással, világíthatja meg az ős magyarság életét, hitét. A közreműködést az ily munkában, annak gyámolítását a magyar földrajzi társaság egyik legszebb legnemzetibb feladatának tekintheti.

DR. PÁPAI KÁROLY.

NANSEN UTJA GRÖNLANDON KERESZTÜL.

27 éves norvég ifju, Dr. Nansen Frithof, nagy grönlandi utjáról, mely nevét egyszerre világhírűvé tette s őt korunk legnevezetesebb utazói sorába emelte, legelőször a nagytekintélyű londoni királyi földrajzi társaság előtt adott számot annak junius hó 24-én kizárólag e célból összehívott fölolvasó ülésén. A nevezett társaság Közlönyében megjelent terjedelmes fölolvasásból Nansen utjáról hozott eddigi közleményeink kiegészítéséül rövid kivonatot közlünk jelenleg.

Grönlandot már 900 éve ismerik, de benső része nemcsak az európaiak, hanem az ott lakó eszkimók előtt is rejtély volt, habár már a Vikingek azt állították, hogy ez a benső rész teljesen vastag jéggréteggel van borítva, úgy hogy magát a földet csak itt-ott lehet látni. A legelső, ki megkísérelte a behatolást, Paars dán ezredes s Grönland kormányzója volt a múlt század közepén. Egész karavánnal indult utra, husz katona nejeikkel és gyermekeikkel, 12 ló és más eszközök, mert azt hitte, hogy keresztül hatolva a keleti parton erődöt s gyarmatot alapíthat. A merész vállalat hamar kudarcot vallott és Paars élénk rajza az általuk kiállott veszélyekről visszariasztott mindenkit, úgy hogy a múlt században még csak a norvég Dalager kísérelte meg az útát gyalog, de ez is csak néhány mértföldet tudott hatolni. A jelen században számos kísérlet történt, de eredménytelenül. 1867-ben a híres angol hegymászó Whymper is siker nélkül járt. Kissé szerencsésebbek voltak Nordenskiöld báró 1870-ben és 1883-ban, Jensen dán kapitány 1878-ban s az amerikai Peary 1886-ban, de ezek sem hatolhattak tovább mint 150 kilométernyire.

Az eddigi kísérletek mind a nyugati lakott partvidékről történtek, a fiatal Nansennek jutott eszébe 1882-ben a keleti partról indulni el, midőn egy norvég hajón ezt a partot legelőször meglátta. Már akkor elhatározta, hogy utazásában, ha megtörténik, a norvég hó talpakat fogja használni, mert látta hazájában, hogy ezzel az egyszerű eszközzel mily könnyen lehet a havon előrehatolni. A lelkes ifju számos vállalkozó társat talált s a kopenhágai Gamál jelentékeny összeggel segélyezvén a vállalatot, múlt év június 4-én Jason nevű norvég hajón elindultak Grönland keleti partvidékére. A sok uszó jég miatt csak július 17-én köthettek ki Dan fok közelében a Sermilik fjord külső részén. Összesen hatan voltak a merész vállalkozók két kis csonakkal, kik most teljesen magukra hagytak.

Nagy nehézséget okozott már maga a szárazföldre jutás is. Az erős áram által hajtott jégdarabok minduntalan félrehajtották a kis csónakokat, erős eső s köd lepte meg őket s végre is kénytelenek voltak a Sermilik fjordból kievezni s más alkalmasabb kikötőt keresni. Az erős eső miatt a csónakban sátrat kellett felállítani, más alkalommal nagy jégdarabokon kellett a csónakokat átvonszolni s ez így ment napról-napra, mialatt az utazásra alkalmas becses nyári idő folyvást rövidebb lett. Voltak éjek, midőn szemüket sem hunyhatták be, s a kisebb torlódások nem

egy becses csomag elvesztését okozták. Csaknem két heti küzdelem után július 29-én száraz földre jutottak Anoritoknál, mely a $61\frac{1}{2}^{\circ}$ éj. szélesség alatt fekszik, tehát 400 kilométernyivel lejjebb, mint az a hely, a hol utazásukat megkezdeni szándékoztak. A rövid grönlandi nyár legszebb része már elmúlt, de mivel visszatérésről szó sem lehetett, legfeljebb arról tanakodhattak, hogy délre Farewell fokhoz menjenek. Nansen utitársai: Sverdrup kapitány, Dietrichsen hadnagy az eredeti terv mellett voltak s telve bizalommal keresték fel azt a helyet, a honnan a nagy bellőldi ut megkezdése legszerencsésebbnek látszott.

Umvik volt e hely, a hol csolnakaikat is hátrahagyva augusztus 11-én utnak indultak oly hittel, hogy a Disco öbölben fekvő Christianshaab nevű dán gyarmathoz fognak jutni. Öt szánkájuk volt, csaknem 1200 font teherrel. Az eledel szárított hus, pemmican, kétszer sült, száraz kenyér, vaj, csokoládé, téa stb. készlethől állott s ezenkívül voltak még tudományos szerek, puskák, hótalpák (ski), balták, hegymászó botok, egy sátor és két nagy rénszarvas bőrből készült zsák, melybe hármasával bujtak be éjjelre aludni, mikor oly hideg volt, hogy a havon kinn nem feküdhettek.

Az első két nap, a nagy teher vontatását is tekintve véve, aránylag gyorsan haladtak, de azután viharos idő keletkezett erős esőzéssel, úgy hogy három napig sátorban s a hálózsákban kellett maradniok s érezniök, hogy a jég gyorsan olvad alattuk. Az utazás ezután lassabban ment, különösen a sok szakadékra kellett ügyelniök, mert sok baj történt velök, bár nagyobb szerencsétlenség nem. Minél távolabb mentek a parttól, annál lazább lett a hó s nehezebb az előrehatolás. A szél is napról-napra egyenlő erővel gátolta előrehaladásukat. Augusztus 27-én midőn $64^{\circ}50'$ szél. fok alatt voltak, mintegy 65 kilométernyire a parttól 7000 láb magasságban, belátták, hogy Christianshaabba már nem juthatnak el arra az időre, midőn a legutolsó európai hajónak vissza kell térnie s így utjuk irányát a délebb fekvő Godhaab felé vették, habár valószínűnek látszott, hogy a jég erre még alkalmatlanabb. A változás az ut rövidege mellett még annyiban is kedvezőbb lett reájok nézve, hogy a szél fúvását is felhasználták és szánkáikra vitorlát tűzve kevesebb fáradságba került azok szállítása.

Szeptember első napjaiban egy megfagyott oczeánhoz hasonló nagy kiterjedésű jéggel borított fensikra jutottak, mely 8—9000 láb magasságban feküdt a tenger színe felett, bár éjszaki

része még magasabbnak látszott. Két hétnél tovább vándoroltak a jégtenger felett. Fagyasztó hideg volt. A magukkal vitt hőmérőkön már nem is lehetett leolvasni a hőfokot mely -40 és -50° C. lehetett, még a sátorban is, hol 6 ember aludt és a hol a theát és csokoládét főzték, mindig -40° C-on alul volt a hőmérséklet. Egy hónapon át nem volt vizük és felolvasztott hólevet ittak, melynek olvasztására sokszor ruháik alá helyezett vasedényeket használtak. A hómezőkön megtört napsugár vakítólag hatott szemekre, de nagyobb szembaj szerencsére nem fordult elő. Az egész úton csak három tárgyat láttak folytonosan: havat, napot és önmagukat, egyik nap olyan volt mint a másik és mindamellett a szép naplemenet és a csillogó éjszaki fényvel tarkázott éjszakák sok gyönyörűséget okoztak. Gyönyörű volt a holdfény és a csillagok ragyogása is a véghetetlen hómezőkön. Mindamellett egyhangú életükben a legnagyobb változatosságot a vihar okozta, mely gyakran előfordult és néha oly erős volt, hogy egész nap kénytelenek voltak a sátorban maradni avagy magát a sátort is hó borította el, úgy hogy reggelenként nehezen áshatták ki magukat. A reggeli felkelés, főzés, és utrakészülés mindig nagy fáradtsággal járt és a hideg vasedények érintése nem ritkán okozott fájdalmat. Tisztaságra nem ügyelhetek. A Jason elhagyásától egész a nyugati part eléréséig, tehát harmadfél hónapon át, nem mosdhattak, sőt tiszta ruhát sem válthattak, mosdani különben veszélyes is lett volna ily nagy hidegben. Az eledellel is csinján kellett bánniuk és minden falatot felhasználtak.

Szeptember 19-én kedvező szél nyervén a szánkákra fűzött vitorlákkal és a hótalpakon igen gyorsan haladtak előre, néha csaknem a versenylovak futásával egyenlő gyorsasággal és ennek estéjén már ismét mutatkoznak a szakadékok, úgy hogy ezentúl ismét óvatosabbaknak kellett lenniük, bár a kedvező szél felhasználva, éjjel is utaztak. Egyszer két szánka, két emberrel csaknem leszakadt, utjuk még is gyorsan haladt. Szeptember 24-én már jégmentes szárazföldet és egy kis tavat is láttak a Kangersunek fjordtól délre. Szept. 24-én már meglátták a tengert is az Ameralik fjord benső végén $64^{\circ}12'$ éj. sz. alatt. El sem képzelhető mily nagy örömük volt, midőn ismét vizet láttak, vizet ihattak és elegendő tüzelő anyagot találva a szabad ég alatt is tüzet rakhattak. Uti bajaiknak vége lett, elértek Grönland nyugati partjaira. Eledelük ugyan még volt, de már is nagyon érezték a zöldség és zsíros étel hiányát, pedig Godhaab, a legköze-

lebbi lakott hely, innen még 80 kilométernyire volt. Mivel ezt az utat könnyebb volt hajóval megtenni, neki állottak a csolnak készítésének. A sátorfából, szánkából s parton talált egy pár fadarabból egy nap alatt csolnakot készítettek s november 28-án Nansen és Sverdrap kapitány ezzel a csolnakkal útra indultak. Kezdetben nehezen ment az út, mert a fjord tele volt jégár iszappal, úgy hogy a csolnakot gyalog kellett vonszolni; de más nap már elérték a nyílt tengert és bár a szél ismét kedvezőtlen volt, október 3-án megérkeztek Godhaabba, hol a lakosság nagy örömmel fogadta őket és rögtön két csolnakot küldöttek el az expedíció hátramaradt négy tagjáért, kik, vihar miatt kissé késedelmezve, október 12-én értek Godhaabba. A nagy vállalat sikeresen véget ért. De az utolsó hajó már elment és még csak a Fox dán hajó volt Ivigtutban, körülbelül 400 kilométernyire délre Godhaabtól. Nansen egy eszkimót küldött el a hajó kapitányhoz, hogy jöjjön el érettük, de a kapitány az idő előre haladt volta miatt erre nem vállalkozhatott s csak hirt vitt felőlük Európába, míg Nansenenék a telet kénytelenek voltak Grönlandban tölteni. Érdekes felemlíteni, hogy ugyanez a Fox hajó, mely az ő expedíciójuk sikerét tudatta a világgal, egykor M'Clintock Lipót híres expedícióját vitte Franklin kutatására. Nansenenék maguk csak a jelen évben ápril 15-én indultak útnak a Hvidbjørnen nevű dán hajóval, mely csakhamar szerencsésen megérkezett Kopenhágába.

A merész utazók által tehát mindenek előtt bebizonyult az a többek közt Nordenskiöld által is kétségbe vont állítás, hogy Grönland bensejét jég és hó borítja. Oly hatalmas és állandó az a jég boríték, mint valamely páncél, mely hegyeket és völgyeket egyaránt elborít s a talaj változatosságait sem lehet megkülönböztetni. Legalább a déli részekén, de valószínűleg éjszaken sem. Délen az a hatalmas jégpáncél fokozatosan emelkedik 9—10,000 lábnyira s azután ismét oly fokozatosan süllyed le nyugat felé. A jégpáncél vastagsága sok helyen óriási lehet, különösen a partok közelében, a hol sok hó hull le s ez alatt valószínűleg valóságos hegyek is lehetnek, de különösen a szél egyenlősítő hatása már teljesen megszüntette a jégboríték különbségeit, mert a boríték tetején nyáron száraz, laza hó réteg van, melylyel a szél könnyen játszik s mely oly vastag, hogy Nansen a magukkal vitt hosszú botokkal sem érte el a szilárd réteget. A nappal felolvadt hó éjjel megfagy s így folyvást uj és

új jégvétegek képződnek s mivel a csapadék nagy, ez a hóten-
ger évről-évre vastagodik. Az óriási tömeg nyomása alatt azon-
ban a part közelében állandó mozgás jó létre, melynek ered-
ményei a jégárak, fjordok és az apró patakok. A jégárak el-
méletének némely homályos pontjait itt lehetne legjobban el-
dönteni.

Meteorologiai szempontból Grönland bensejében a rendkívül
alacsony hőmérsékletet valószínűleg a levegő nagy ritkasága is
okozza. Tény, hogy itt van a földgömb egyik leghidegebb vidéke
és ennek tudományos megmagyarázása világot deríthetne az Euró-
pában és Éjszakamerikában egykor uralkodott jégkorszak saját-
ságaira, melyhez Grönland bensejében, e teljesen pusztaság és nép-
telen vidéken, lehet a legtöbb hasonlatot találni.

KÖNYVÉSZET.

**Politicko i sudbeno razdieljenje kraljevinâ Hrvatske i Sla-
vonije i reportorij mjestâ.** Izdala kr. horvatsko-slavonsko-
dalmatinska zemaljska vlada a sastavio kr. statisti-
čki u Zagrebu. — (Politische- und Gerichts-Eintheilung der
Königreiche Kroatien und Slavonien und Orts-Repertorium. Heraus-
gegeben von der kgl. kroat.-slav.-dalm. Landesregierung. Zusammen-
gestellt vom kön. statistischen Bureau in Agram.) — Zagreb 1889.
Tipografski zavod »Narodnih Novinah.«

A hely- és népleírás egyik tisztán gyakorlati ré-
szét a hiteles helyek feljegyzése és leírása, vagyis mint ujab-
ban nevezik, a helységnévtárak képezik. Alakjuk és be-
osztásuk szerint ezek vagy rovatosak vagy folytatólagosak, mely
utóbbiak jelek és rövidített magyarázatokkal vannak ellátva. Az
előttünk fekvő 170 lapszámra terjedő nagy negyedréte alaku könyv
az előbbeni, de már elavult, alak szerint lett egybeállítva és ki-
adva, mely alak választása azonban bizonyos czéllal látszik ösz-
szefüggésben lenni. A horvát-szlavonországi kir. statisztikai hivatal
ugyanis e munkával nemcsak egy gyakorlati segédköny-
vet látszik adni akarni a nagy közönségnek, hanem ezzel egy-
üttal ez országra vonatkozó főbb statisztikai adatok ismeretét is
terjesztetni célozta, mely kettős cél azonban teljesen elérnie

nem sikerült. Ugyanis a népességre vonatkozó adatai már kissé elavultak, mert azok az állapotot az 1880. évi népszámlálási adatok szerint tüntetik ki, s ezek is csak a népesség általános számára, a nem és vallásra terjednek ki, tehát vajmi kevésre, helyrajzi része pedig nehezen kezelhető és szintén nem egészen teljes. Ujabb és teljesebb csupán a területi s a közigazgatási beosztásra vonatkozó része, s ennél fogva ez képezi ezen hivatalos kiadvány legérdekesebb és legbecsesebb részét.

Horvát-Szlavonország számos helységénél hiányzott eddig a terület kiterjedésének ismerete, mert eddig a terület csak a d ó k ö z s é g e k szerint volt felmérve, s az azokhoz tartozó⁶ ugynevezett falvak határainak kiterjedése egészen ismeretlen volt. Egy ilyen adóközségben pár ezernyi holdon olykor 5—10, sőt 20—30 falu is állott egymás mellett, melyek határai egymástól elkülönítve nem voltak.

A horvát-szlavon királyság kiterjedése 7.391.052 hold és 154 négyszögöl, vagyis 42.532·8585 négyszög kilométer, mely terület közigazdaságilag n y o l c z m e g y é r e van felosztva, Ezen a területen van 393 politikai község és 2.346 adó- vagy katasztrális-község. A lakóhelyek közt van 20 város, 55 mezőváros, 4.603 falu 952 házesoport, 309 puszta és 43 telep, tehát összesen 5.982 lakóhely. E lakóhelyeken a házak száma volt, az 1880-ik évi népszámlálás szerint 276.464, melyben összesen 1.892,439 lélek lakott. Ezek közt volt férfi népesség 943,666, női népesség 948,833. Vallásra nézve volt: római katolikus, 1,346,485, görög katolikus 10.640, görög keleti 497.746, evangélikus 23.684, izraelita 13.488 és más vallásu 456 lélek. A törvénykezési beosztás szerint volt kilencz törvényszék, 64 járásbiróság és 387 helyhatósági biróság; továbbá volt nyolcz adófelügyelőség és 32 adóhivatal; végre a királyság 88 választókerületre van beosztva. Váltó- és kereskedelmi bíraskodással 16 törvényszék és járásbiróság, és telekkönyvi hatósággal 52 törvényszék és járásbiróság van felruházva. A nemesi birtokok s az állami és vagyon, községekre felosztott állami erdők telekkönyvei az illető törvényszéki bíróságoknál vezetettek. Sajtóvétségekben és bányáügyekben az egész királyságra nézve a zágrábi kir. törvényszék határoz, valamint ez ítél hűtlenségi, felségsértési s a közcsend és közrend megháborítási esetekben is.

A nyolcz megye és 20 város kiterjedésére, a lakházak s a népesség számára nézve álljanak itt a következő főbb adatok:

Megye	Kiterjedés holdakban	Házak száma	Népesség
1. Lika-Krbava	1,079,385. ¹⁴⁹⁰	25,517	174,239
2. Modrus-Rieka (Modrus-flume)	847,854. ¹⁸	32,165	203,173
3. Zagreb (Zágráb)	1,253,062. ⁴⁸⁷	53,301	419,879
4. Varazdin (Varasd)	438,129. ⁸⁷⁷	27,679	229,063
5. Bjelovár-Krizevci (Belovár-Kőrös) .	877,158. ¹⁵⁷¹	37,085	219,529
6. Pozega (Pozsega)	858,698. ⁶⁰⁶	25,618	166,512
7. Virovitica (Verőcze)	842,997. ¹²³¹	27,553	183,226
8. Srijem (Szerém)	1,193,765. ²⁷⁴	47,546	296,878
Város	Kiterjedése holdakban	Házak száma	Népesség
1. Bag (Carlopage)	23. ⁸⁰³	116	710
2. Senj (Zengg)	496. ¹²⁰²	425	3,039
3. Bakar (Buccari)	590. ¹¹⁷⁴	427	2,002
4. Karlovac (Károlyváros)	1,373. ⁵⁵⁰	458	5,824
5. Kostajnica	2,645. ¹⁵⁷⁰	436	2,557
6. Petrinja	7,040. ¹⁷¹	693	4,478
7. Sisak (Sziszek)	4,001. ⁷⁹¹	531	5,529
8. Zagreb (Zágráb)	5,781. ²⁶⁸	1,736	28,388
9. Varazdin (Varasd)	11,668. ⁷²³	1,149	10,371
10. Bjelovar (Belovár)	1,208. ¹⁵⁹⁸	384	3,172
11. Ivanics	78. ¹⁵⁹⁴	123	753
12. Koprivnica (Kaproncza)	10,695. ⁵¹⁰	1,060	6,027
13. Križevci (Kőrös)	6,639. ⁵⁰	509	3,655
14. Brod	3,600. ³⁵	690	4,433
15. Požega (Pozsega)	4,246. ⁷⁸⁰	512	3,294
16. Osjek (Eszék)	9,839. ¹³⁰¹	2,405	18,201
17. Karlovci (Karlócza)	8,414. ³²³	699	4,916
18. Mitrovicza	8,407. ¹²³⁷	1,123	7,144
19. Petrovaradiu (Pétersvárad)	7,516. ⁶⁴⁶	545	3,603
20. Zemun (Zimony)	9,706. ⁵⁵⁰	1,714	11,836
és Ruma mezőváros	11,797. ¹³¹⁰	1,563	8,541

Ezzel befejezhetnők ismertetésünket az előttünk fekvő könyvről, ha csak valami különös jelenség le nem kötné figyelmünket. Ugyanis nagyon visszásnak tűnik fel a horvát-szlavonországi kormány statisztikai hivatalának azon eljárása, hogy a horvát helynevek mellé, mindenütt a hol csak van, kiteszi azon helynek német elnevezését is, de a magyart — ámbár

mint fentebbiekből kitetszik, hogy olyanok is léteznek — sehol, mintha bizony Horvát-Szlavonország valami osztrák-német tartomány lenne, nem pedig a magyar korona országainak egyik kiegészítő része. Ez a körülmény pedig nemcsak magyar nemzeti szempontból bir jelentőséggel, hanem történelmi szempontból is, a mennyire a helynevek nyomról-nyomra kísérve, számos érdekes fonalat adnak a kutató történetíró kezébe, a melyekről néha egész az első alapítójukig vissza lehet menni, és több felvilágosítást tartalmaz némelyik, mint sok irott lap. Azért sajnálattal említettük fel ezen körülményt, hogy azok, a kik e bajon segíteni tudnak, igyekezzenek annak útját állani, hogy hasonló eset elő ne forduljon. *T. S.*

Bergwerks-Geographie des Kaiserthums Oesterreich. Zusammenge stellt von Wenzel Hofbauer, Assistent an der Bergschule in Klagenfurt. Klagenfurt 1888. Nyolczadrét, 69 lap.

Czélja az előttünk fekvő füzetnek a bécsi birodalmi gyűlésben képviselt királyságok s országokban előforduló nevezetesebb bányák és bányalehelyek leírása bányászati szempontból, valamint az azokban előforduló hasznosabb bányatermékek ismertetése. Szerző ezen munkájához Ausztria érdemes és bő anyagot nyújt, mivel a bányatermékek gazdagságát illetőleg Ausztria az európai államok közt a harmadik helyet foglalja el.

A füzet végén függelékként minket érdeklő néhány feljegyzés is foglaltatik, melyből jónak látjuk itt a következőket átvenni:

Kárpataink — szerző szerint — feloszthatnak a tulajdonképi Kárpátokra s az erdélyi felföldre, melyeket a Tisza eredete választ el egymástól.

A Kárpátok hasznos ásványokban rendkívül gazdagok; úgy az erdélyi mint a magyarországi trachytok arany- és ezüstöt rejtenek magukban, melyek kibányászására létesültek Magyarországon Selmecz- és Körmöczbánya, Erdélyben pedig Verespatak, Abrudbánya és Zalatna. Zalatnán higany nyeretik; ólom Selmeczen, Krassó-Szörény megyében és Erdélyben. A vastermelés a Kárpátokban igen nagy, és pedig úgy tulajdonképi Kárpátokban mint p. o. Szepes, Iglón, Dobsinán, Krompachon, valamint Dél-Magyarországon Ruszkahegy, Resicza, Steierdorf, Oraviczabányán stb. helyeken. A mármarosai és az erdélyi sóbányák sóban oly gazdagok, hogy velök csak a galicziai sóbányák Wieliczkában és Bochniában tudnak mérkőzni. Barnaszén is nagymennyiségben fordul elő, még pedig az esztergomi medenczében.

Az egyes érczek lelhelyét hazánkban szerző következőkép sorolja elő:

A r a n y- és e z ü s t é r c z e k: Selmeczbánya, Hodrusbánya (Hont m.), Körmöczbánya (Bars m.), Nagybánya, Felsőbánya, Kapnikbánya (Szatmár m.), Oravicza (Krassó-Szörény m.), Offenbánya (Torda-Aranyos m.), Vöröspatak, Abrudbánya, Zalatna (Fehér m.), Nagygág (Hunyad m.).

E z ü s t é r c z e k: Szepes-Igló, Gölniczbánya, Szomolnok (Szepes m.), Rozsnyó (Gömör m.).

H i g a n y é r c z e k: Szepes-Igló, Gölniczbánya (Szepes m.), Rozsnyó (Gömör m.).

R é z é r c z e k: Selmeczbánya (Hont m.), Libetbánya (Zólyom m.), Szepes-Igló, Gölniczbánya, Szomolnok, Krompach (Szepes m.), Dobsina, Gömör (Gömör m.), Rézbánya (Bihar m.), Budfalu (Máramaros m.), Miszbánya, Illoba (Szatmár m.), Oraviczbánya, Csiklova, Szászka, Dognácska, Moldova (Krassó-Szörény m.), Balán (Csik m.), Vöröspatak (Fehér m.), Oláhláposbánya (Szolnok-Doboka m.).

Ó l o m é r c z e k: Selmeczbánya (Hont m.), Nagybánya, Felsőbánya, Kapnikbánya (Szatmár m.), Dognácska (Krassó-Szörény m.), Ó-Rodna (Naszód m.), Ivanecz (Varasd m.).

H o r g a n y é r c z e k: Kapnikbánya (Szatmár m.), Dognácska (Krassó-Szörény m.), Ó-Rodna (Naszód m.), Ivanecz (Varasd m.).

V a s é r c z e k: Salgó-Tarján (Nógrád m.), Rónicz, Libetbánya (Zólyom m.), Szepes-Igló, Gölniczbánya, Szomolnok, Krompach (Szepes m.), Prakfalva, Rozsnyó, Nadabula, Sajó, Betlér, Dobsina (Gömör m.), Fejérpatak, Kabola-Pojána (Máramaros m.), Boros-Sebes (Arad m.), Ruszkahegy, Resicza, Anina, Steierdorf, Oraviczbánya, Ruszka, Tirnova, Dognácska, Nadrág (Krassó-Szörény m.), Gyolár, Telek, Govasdia, Kudzsir, Kalán, Szent-Keresztbánya, Vajda-Hunyad (Hunyad m.).

M a n g á n é r c z e k: Solymos-Bucsava (Arad m.).

K o b a l t- és n i k k e l é r c z e k: Libetbánya (Zólyom m.), Szepes-Igló (Szepes m.), Dobsina (Gömör m.).

A n t i m o n: Bánya (Vas m.), Szepes-Igló, Szomolnok (Szepes m.).

K é n: Radoboj (Varasd m.)

K é n k o v a n d: Bazin, Czaila (Pozsony m.), Szomolnok (Szepes m.).

T i m s ó p a l a: Beregszász (Bereg m.)

Barnaszén: Krétaképződmény: Ajka (Veszprém m.) Báród (Bihar m.), Ruzsika (Krassó-Szörény m.); harmadkoru képződmény: Dorog, Tokod, Sárissáp, Csolnok (Esztergom m.), Handlova (Nyitra m.), Kosztolány (Bars m.), Salgó-Tarján, Kürtös, (Nógrád m.), Ózd (Gömör m.), Diósgyőr, Edelény (Borsód m.), Brennberg, Büdöskút, (Sopron m.), Csernye, Zsemlye, Szápár (Veszprém m.), Máriafalva (Vas m.), Hidas (Baranya m.), Báród-Kornicel (Bihar m.), Petrozsény (Hunyad m.), Baróth (Háromszék m.), Verdnik (Szerém m.), Krapina, Ivanec (Varazsd m.), Pozsega (Pozsega m.)

Kőszén. Carbonképződmény: Resicza, Eibenthal (Krassó-Szörény m.); Liász képződmény: Domán-Resicza, Steierdorf-Anina, Berszászka (Krassó-Szörény m.), Pécs, Szászvár (Baranya m.), Váralja (Tolna m.), Törcsvár (Brassó m.)

Aszfalt: Felső-Darna, Hagymádfalva (Bihar m.)

Só: Szlatina, Rónaszék (Marmaros m.), Deés, Akna (Szolnok-Doboka m.), Torda (Aranyos m.), Maros-Ujjvár, Vizakna (Alsó-Fehér m.) Parajd (Udvarhely m.)

A felsorolt helynevek csak a főbb termelési helyek, valamint az elősorolt érczek, fémek és ásványok a hasznosabb bányatermékek közt szintén csak a főbbek. Magyarországnak ezeken kívül még számos nevezetesebb hasznos ásványai és termelési helyei vannak, melyek itt nem fordulnak elő, minthogy szerző azokra kevesebb súlyt fektetett. Általában szerettük volna, ha szerző hazánkra több figyelmet fektetett volna, és ha a mi viszonyainkkal bővebben foglalkozott volna. A felületességen kívül szerző még azon hibába is esett, melyet az osztrák cenzuráltak felejtetni nem tudnak, s a melynek a munka címében (des Kaiserthums Oesterreich) is oly feltűnőleg kifejezést adott. Továbbá Magyarország jelenlegi politikai beosztását sem vette figyelembe s Erdélyről (Siebenbürgen) úgy beszél, mintha az Magyarországnak külön tartománya volna, valamint a »Bánát«-ot is említi, mint külön politikai területet. Végre pedig a helynevek nála csak német nevük szerint fordulnak elő, magyar nevüket pedig egészen mellőzi.

Az utóbbi rossz szokásnak részben magunk is vagyunk okozói és terjesztői, és vajmi keveset gondolunk azzal, hogy a külföld már valahára tanulja el tőlünk helyneveink hivatalos egyedül jogos magyar elnevezését is. Ezt legkönnyebben úgy lehetne elérnünk, ha a magyar nevet első

helyre tennők mindig és az idegen, vagyis itt német nevet csak zárjel közt említenők. Ez utóbbi azért szükséges, mert a külföld — de gyakran a belföld is — e néven ismeri csak helyneveinket s a magyar helynév előtt a leggyakrabban ismeretlen. Culturalis szempontból tehát ez az eljárás helyes, csak hogy jobban kell terjesztenünk a magyar neveket, mert a külföld különben sohasem vesz tudomást róluk és még kevésbé fogja azokat használni. Egyelőre azonban meg lehetnének elégedve, ha a magyar helynevek kizárólagos használatát hazánkban tudnók csak elérni, a mint hogy az eddig nagy részben — különösen kereskedőinknél — nincsen szokásban.

Mindezen hiányok daczára azonban el kell ismernünk, hogy a szerző jelen kis munkájával jó szolgálatot tett ugy a szakközönségnek, mint a tudományos földleírásnak. T. S.

Budapesti turista térkép. (A Magyarországi Kárpát-Egyesület budapesti osztályának megbízásából és utasításai szerint rajzolta Kogutovicz Manó térképész. Mértéke 1:500.000. Kétszeres színnyomat. Kiadja a M. K. E. budapesti osztálya, az általa eszközölt utjelzések feltüntetésével, magyarázó szöveggel és a környékbeli közlekedési vállalatok nyári menetrendjeivel. Budapest, Posner K. L. és fia műintézetéből, 1889. Ára 45 kr., tagoknak 30 kr.)

A Kárpát-Egyesület budapesti osztálya ugyan még csak ebben az évben keletkezett, de programja gyors fejlődést biztosított számára. Mivel a legsürgősebb szükségek közé tartozott egy jó kirándulási térkép rajzolása, az osztály elhatározta, hogy habár nem is egészen kimerítő és teljesen jót — mert ez a kezdet nehézségeivel szemben a jelen körülmények közt még lehetetlen — legalább a gyakorlati czélnek megfelelőt fog nyújtani. Az egész térkép három részből áll, egy borítékból, a kirándulásokra vonatkozó jegyzetekből és a térképből. A boríték csinos, de ami ennél sokkal fontosabb, nélkülözhetlen, mert az osztály praktikus vezetői oda nyomtatták mindama közlekedési vállalatok menetrendét, melyeket az osztály összes kirándulásaiban felkeres, s melyek végpontjait a felölelt tér megjelölése végett itt felsoroljuk: Dunavarsány, Ercsi, Maglód, Lajos-Mizse, Siófok, Esztergom-Nána, Monor, Tata-Tóváros, Hatvan, gőzvasuton; Czinkota, Haraszi, Szent-Endre, Szt.-Lőrincz helyi érdekű vasuton, Budarörs, Budakesz, Lipótmező, Vörösvár, Zsámbék társas-kocsin, a Svábhegy fogaskerekűn és a dunai állomások a dunagőzhajozási társulat hajóival. Mindezen vonalokon az osztály ked-

vezményekben részesül. — A második rész a »kirándulások rövid ismertetése«, mely a térkép széles margójára van nyomva. Ügyes összeállítása ez valamennyi kirándulásnak, mindenütt meg van mondva a kirándulás tartama, az egyes pontok nevezetességei, szépségei, hegyeknél a csucsok és állomások magassága, mindenütt gond van arra, mi a fáradt turistának igen fontos, hol lehet étkezni, hol van vendéglő, koresma stb. A kirándulások 9 csoportjában (a közlekedési vállalatok szerint) nem kevesebb mint 79 kirándulás van leírva. Ezt dr. Thirring Gusztáv állította össze. A térkép 2000 példányban jelent meg; felöleli a Dunántulból a Téténytől Esztergomig terjedő vidéket, ezenkívül a hont-nógrádi hegyeket, a rónáról pedig csak a czinkotai, főthi és sződi határokat. A Duna-folyam kék, az erdő, mi a turistára igen fontos, zöld, a nevek, magasságok eléggé tisztán olvashatók. Ezenkívül a sárga, kék, piros vonalak az osztály által eszközölt útjelzéseket is feltüntetik. — A térképnek ezenkívül nagy előnye az is, hogy olcsó. A bécsi térkép, mely ugyanezen vidéket öleli fel, 4 forint; a Hatschek »kirándulási térképe« 80 kr., a budapesti turista térkép 45 kr., tagoknak 30 kr. *lfj. J. J.*

Esztergom és vidéke. Helyrajzi átnézet. Irta Bartek Lajos k. r. főgymn. tanár. Esztergom, 1889. Nyomatott Laisszky János könyvnyomdájában. Kis 8-ad rétű 48 lap. Ára?

E derék kis monographia olyan vármegyével foglalkozik, a melyről Fényes óta keveset hallani földrajzi szempontból. Közleményeink is csak 1882-ben (274—276.) hoztak dunántúli része termékeiről rövid ismertetést. Ez okon tehát méltán mondható ez alapos kis mű hízagpótlónak. Megtetszik a szerző előterjesztésmódorán, hogy e vármegye fia, melegséggel ír mindenről, de nem elfogultan. Bár minden vármegyénknek meglenne ilyen érdekelt leírója.

A földrajzi fekvést nem adja szélesség és hosszúságban kellő pontossággal, a terület és hegymagasságoknál sem veszi figyelembe Kogutowitz újabb kitűnő térképét, de szolgálatot tesz azzal, hogy idézi 1798-ból a »Bétsi Magyar Mercuriussal egyesült Magyar Kurirt«-t. Az esztergomi keserű vízről; valamint onomatologiai szempontból figyelemre méltón mondja el Esztergom megye és város nevének eredetét és jelentését. Uttörő különösen a megye ethnografiai rajzában munkája vége felé.

Fölhívjuk rá a méltányló figyelmet. *H. I.*

Meissas G. Les grands voyageurs de notre siècle Paris Hachette 1889. 4° 799 ll. mintegy 300 fametszettel.

A »Tour des mondes« ismert szép képeivel díszítve igen érdekes és tanulságos ifjúsági munkát adott ki a Hachette cég a fenti cím alatt. A nagy mű, 39 egymástól független cikkben ugyanannyi híres utazó útleírását ismerteti, a nagyobb rész ugyan francia s angol, de nem érdemetlen férfiú. Az útleírások közül 18 Afrikára, 11 a sarkvidékre, 7 Ázsiára, 2 (Burke és Wills) Ausztráliára vonatkozik. Amerikáról csak egy utazó (Crevaux) leírása szól. A kiállítás igen díszes. *Gy.*

Andree R. Ethnographische Parallelen und Vergleiche. Neue Folge. 8° VIII. és 273 l. Leipzig Veit 1889. 8 képpel 9 táblával

A Földrajzi tudományok kitűnő népszerűsítője, Andree, már 10 évvel ezelőtt adott ki egy művet, melyben ethnographiai tanulmányait összehasonlító módon dolgozza fel. A mostani sorozat, melynek egyes cikkei különben különböző folyóiratokban már megjelentek, hasonlóképp igen érdekes és tanulságos mű, mely szerző rendkívüli olvasottságát mutatja, a mint azt számos idézetével is bizonyítja. Az egyes fejezetek címét, melyekből a munka tartalmát is megismerhetjük, a következők: Ördögösök és szellemidézők. Delejezők. A kép elrabolja a lelket. Fa és ember. Halotti pénz. Mennykő. Vadászbabonák. Kedélyizgalmak és taglejtések. Természeti népek rajzai. Tulajdon jelzők. Játékok. Népies álarczok. Körülmetékedés. Népek illata. Üdvözlés az orral. A láb, mint fogóeszköz. Albinok és vörös hajuak. Az üdvözlés az orral vagy kölcsönös megszagolást vagy az orrok kölcsönös dörzsölését avagy nyomását jelenti. Andree két egymástól külön álló vidéket talált; egyik a sarkon van Lapplandtól Grönlandig, a hol eddig még csak szamojodeknél és a Beringszoros lakosainál nem lehetett ezt a szokást kimutatni; a másik Hátsóindiától a Malajsziget csoporton, Ujguineán és Polynezián át egész Madagaszkárig. Ezenkívül csak szórványosan fordul elő Ausztráliában Queensland őslakóinál és Éjszakamerikában a feketeláb indiánoknál, de itt sincs teljesen behozonyítva. Veres haju emberek csaknem minden fajnál előfordulnak ugyan szórványosan, de azért a fekete haj az uralkodó. Szőke és veres haj gyakori a germán, szláv és kelta fajoknál, különösen pedig a finnek és rokonaik között. A votjákokról már Pallas megjegyezte, hogy egy népnél sem fordul elő oly sok tűzveres haju ember, mint náluk. Hasonló érdekes eredményeket olvasunk

Andree művének többi részeiben is, különösen a népszokásokról és babonákról s e mellett forrásainak pontos feljegyzése által alkalmat nyújt olvasóinak, hogy az egyes tárgyakat bővebben is tanulmányozhassa. *Gy.*

RÖVID KÖZLEMÉNYEK.

I. Expedíciók.

Az indiai archipelagusban hosszabb tanulmányutat tett Wichmann A. német tanár. Timor szigetén Kupang környékén geológiai tanulmányokat téve Samawa kis szigetre ment, hol számos iszapvulkánt talált, valamint Rotti szigetén is, mely Timor délnyugati csucsa közelében van, ez utóbbi helyen lelte az első jurakori kőületeket, minőket eddig az indiai archipelagusban nem találtak. Több más apróbb sziget meglátogatása után Celebes szigetére ment; Palosban kötött ki és itten keresztül hatolt a keleti parton levő Tomini öbölbe. Utja egy körülbelül 3000 láb magas, őserdővel borított és lakatlan hegyláncon vitt át, melyben gneiss, granit kőzeteket talált, és egészen ismeretlen vidékeken hatolt át nagy nehézségek között. *Gy.*

Közép Ázsiában nagy felfedező utra indult el Grum-Grijmailo testvérével. Legelőször a Tien-shan keleti lánczát kutatja ki, hogy Przsevalszky és Potanin kutatásai között összeköttetést biztosítson és innen Turfan mellett Lob-Nor tóhoz megy, hogy az Altyn-tag hegylánczot kikutassa. *Gy.*

A Timan hegység kikutatására az orosz kormány külön expedíciót szervez, melynek feje Csernysef ismert geologus. A szent-pétervári földrajzi társaság az expedícióhoz a maga részéről egy ethnográfot küldött ki. A Timan hegység tudvalevőleg a Pecsora folyótól nyugatra fekszik az orosz birodalom éjszaki részén, és még eddig nagyon kevésbé ismeretes. *Gy.*

Tibet khinai határáig jutott el a jelen évben a Polhill-Turner, missionárius nejével, ki valószínűleg az első európai nő volt mely Tibet határán túl lépett. Kwang-tíng-tól három napi járó földre már majdnem tisztán tibetiek között voltak. A vidék szép, csaknem tisztán legelő, szántóföldek csak elszórva vannak a völgyekben. Az utasok számos tibeti falun mentek át, melyben lapos födelű földszintes házak voltak, néha egy, kisebb második

épülettel a tetőn. A házak négyszögletűek, agyagból építvek, az udvar közepén van. Minden udvaron magas rud áll s rajta egy szalag vászon imával beírva. A mezei munkát tulnyomólag a nők végézik, mialatt a férfiak otthon maradnak. A nők szeretik a rikitó színeket s hajukban sok apró czopfot hordanak, melyek végére gyöngy s kagyló jó diszül. Lábukat csak kivételesen szorítják össze s a khinai nők szokásával ellentétben egészen szabadon mozognak az utcákon. A férfiak khinai modorban leborotválják fejüket. A benszülöttek határozottan vonakodtak az utasokat elszállásolni, mivel a Kwan-tingban akkor uralkodott szarvasmarha ragálytól féltek. Csabában azonban, mely mohamedán város a Koko-nor partján van, barátságosabbak voltak velük szemben s különösen Kwei-teh kis városban nagy kíváncsisággal tudakozódtak az európai élet részleteiről. Kwei-teh-től Tibet bensejébe rendes ut vezet délkelet felé, 3 nap múlva el lehet jutni Bao-nganba s ismét három nap múlva Lah-rang zárdához. Egy másik ut vad vidéken át visz Si-csuenbe (Sung-pan). *Gy.*

Ujguinea legnagyobb hegycsoportját, az Owen Stanley hegységet, szerencsésen beutazta Sir William Macgregor, Brit Ujguinea kormányzója, a 13,121 láb magas Victoria hegyet is megmászván. Az Owen Stanley hegységtől éjszakra egy új körülbelül 12,500 láb magas hegységet fedezett fel, melyet Albert Eduard hegységnek nevezett el és számos csucsot, melyek szintén igen magasak. Az utazó csak most tért vissza Moresby kikötő helyre és így érdekes felfedezéseiről a részleteket csak később közölhetjük. *Gy.*

Labre Antal braziliai ezredes igen érdekes és tanulságos felfedező utat tett Délamerika bensejében oly célból, hogy Bolivia éjszaki és Peru déli részének kincsei az Amazon folyón át megközelíthetők legyenek, a mit eddig a Madeira és Beni folyók (az Amazon nagy mellékfolyói) számos zuhatagja meggátolt. Utazása teljes sikerrel folyt le. Kimutatta, hogy a Madeirától nyugatra eső és eddig csaknem ismeretlen vidékeken vasút építés nagyobb nehézségekbe nem ütközik és e mellett itt teljesen hiányzik a malaría is, mely Madeira zuhatagainál oly végzetes jelentőségű. Különösen alkalmas vízi közlekedést nyújt továbbá az Amazonnak éjszakibb mellékfolyója, a Purus, melyet már Chandless is hajózáhatónak tartott s azóta (1865) a gummi fakeskedőknek gyakran felkerestek. Labre nagy útjában kikutatta a Beni egyik jól hajózható mellékfolyója, a Madre de Dios, továbbá a Parus mellék folyója. Aquirý. között levő legrövidebb utat (mintegy

150 kilométer) és megállapította, hogy e csekély távolságban építendő vasut Bolivia és Peru nagy forgalmát az Andeseken innen képes volna rövid idő alatt az atlanti oceán felé terelni. Hat csolnakkal San-Antoniótól Villa-Belláig, azaz a Madeira torkolataig 34 nap alatt jutott el és e közben 9 nagyobb vizesést vagy zuhatagot kellett kikerülni, melyek némelyike több napi utat igényelt. Az általa tervezet ut a Madre de Diostól Amaponál indulna ki, Nova-Yorknál érné el az Aquiryt, a honnan a hajózás már egészen szabad. A Purus vidékén mintegy 40,000 benszülött él, kik legalább 40 különböző nyelven beszélnek. *Gy*

Gabun hátsó vidékén nagyérdekű kutató utat tett Crampel, Brazza titkára, az Ogové éjszaknyugati részén fekvő ismeretlen országokat utazva be. Kiséretében két fegyveres ember, két szenegáli és egy tuezat Adomma volt. Augusztus 12-én indultak el Madivilleből az Ogové mellől és éjszakfelé haladva, Brazza előbbi útjától kissé nyugatra, október 1-én értek el az Ivindo felső folyásáig, mely az Ogové legnagyobb mellékfolyója és melyet eddig alig ismertek. Az itt lakó pahuin törzs igen barátságos, úgy, hogy az utazó csomagjának nagy részét is az itteni főnök gondviselésére bízta és maga a Lekoli folyó mentéig hatolt, mely Bonga mellett ömlik a Kongóba. Itt van a francia és német birtokok határa. Crampel azután nyugatra hatolt és egészen ismeretlen vidéken ment a partig. Egy jelentékeny folyót talált, melyet N'Tem-nek neveznek, bár ő azt hiszi, hogy a Campo felső folyása. Fleuriot de Langle francia utazó említi a N'Tem tavat, mint a Pahuin törzs eredeti hazáját, de valószínűleg összetéveszti e folyóval. Crampelnek, ki különben mindig barátságos lábon állott a benszülöttekkel, itt egy kis összezörrenése volt, a midőn maga is megsebesült és egy szenegáli kísérője megöletett. Nézete szerint e baj két német expedíció által előidézett zavarok következménye. Nagy nehézségek után eljutott márczius 3-án a parthoz Batánál. Utazása kétségkívül jelentékeny földrajzi eredményeket mutat fel. *Gy.*

Francia Guianában a Tumuc-Humac hegységben, melyet dr. Crevaux 1877—9-iki expedíciója óta senki sem látogatott meg, újabban Coudreau francia utazó fordult meg, ki már 1883—5-ben nagyobb utazásokat tett e tartomány különböző részeiben. Utazásáról, mely 1887. május havától 1889. ápril haváig tartott, ő maga a következő eredményeket sorolta fel a párizsi földrajzi társaság ülésén: Négy ezer kilométernyi utjából,

melyet 1:100.000 méretben fel is vett, 1400-at hegyi vidéken és a többi folyamok között tette meg. Maroni, Oyapock és Maruni folyók mentét egészen felmérte. A hegyekben 210 napig gyalogolt 160 napig az őserdőkben található indián ösvényeken s 50 napig teljesen nyom nélkül. 150 magaslaton méréseket tett s csaknem minden vizirányt megjelölt. Itt a magaslaton egészséges helyek vannak, a hőmérséklet átlaga 25° C. A hegységek alján óriási erdőségek terülnek el. A környéken lakó indiánok nagy része értelmes, békés, szorgalmas földművelő; harcziás hangulatú a kuffari törzs, a kiknél utazónk megsebesült. E népek szokásairól és nyelvi sajátosságairól számos jegyzetet tett. Nagy útjában rendszeren csak két-három indián kísérte. *Gy.*

Madagaszkár déli részét, mely az európaiak előtt eddig teljesen ismeretlen volt, közelebb utazta át Nielsen-Lund J. norvég missionárius. Antananarivából kiindulva eddig ismeretlen úton ment keresztül Bara vidéken, kezdetben éjszaknyugati, azután déli irányban, hajózott az Onilahyn, a St.-Agoston folyó felső részén Tanosy tartományig, melyen keleti irányban hatolt át; innen dél felé fordult és kezdetben lakatlan és vízszegény pusztaságon, később igen népes vidéken ment át. Az eddigi nézetekkel ellentétben a déli, eddig ismeretlen vidék nem egyes dombok által tarkázott nagy síkság, hanem valódi hegyvidék, a hol 1200 méternél magasabb csúcsok is találhatók. Dauphin erődnél ért véget útjának felfedező része, innen éjszak felé már a part hosszában hatolt. Az érdekes útról, mely Madagaszkár nagy részére új világot derít, közelebb térkép is fog megjelenni. *Gy.*

Dr. Winckelmann a Kaukaszban. Dr. Winckelmann Ottó, az ismert utazó és hegymászó az erdélyi havasokból ment a Kaukaszba. Odeszából hajón folytatta útját; a barátságos Eupatoriában először talált ázsiai népeket, tatárokat; érintette Jaltát, az orosz udvar s jelenleg Natalia fürdőjét, majd az élénk kereskedelmű Kercset; a botanikus kertjéről és lázas klímájáról híres Szuhum-Kaléban pillantotta meg először a Kaukasz orkait s végre Batumban átszállt a vasutra s a 900 m. magas Szurám szoroson át 14 órai vasutazás után a régi Georgia, a mai Transkaukazia fővárosába Tifliszbe érkezett. — Két napi tiffiszi tartózkodása alatt W. hegyi útjaira szerelte fel magát, aztán Kutaiszba utazott vasuton s itt lovakat szereztve be a Rion völgyön felfelé Ogaráig, onnan a Ladjapuri völgybe hatolt, a hol vadon tenyészik a karvastag szőlőtőke, meglátogatta Lailaszí városát, melynek lakói

tiszta zsidók, kik a gruzini szójárást beszélik. Szageri alatt a Zkenisz-Zkali bujatenyészetű és vízdús s mintegy 800 m magas völgyszorosába nyomult be, mely a szvanéteket a mingrélektől választja el. A kukoricza és szőlő művelése itt 2000 méterig felnyomúl. A Zkenisz-Zkali völgyet annak forrásvidékéig kísérte és a 2900 m. magas Latpari hágóról a legpompásabb kilátást élvezvén, mintegy 90 km. átmérőjű területre, az Uszba 17.000 láb magas csucsára, a Tetmuld-Tau csodás pyramis óriásaira, az Ingur kedvesen zöld völgyébe ereszkedett le Lalkaron keresztül Ipari-ig, ahonnan egy hegyháton átkapaszkodva a Mesztia-Csalai völgy főhelyére Becsoba érkezett. Itt Dadiszkilian szvanécziai herczeg vendége volt, ki gondoskodott az út folytatásának megkönnyítéséről. — W. ezután a Bakszán völgybe ment át, még pedig a Becso vagy Gulszki 3500 m. magas s minden erejét megfeszítő s a kedvezőtlen időjárás miatt még a kilátásban sem hálás hágóján, melynek jégárait a végmorenáig követve, a Joszengi völgybe s onnan a Bakszán ennek főhelyére Uruszbi-ba érkezett. Uruszbi vidéke műveletlen és vad, a lakosság tatár, kunyhókban él, mohamedán, de azért a nő fátyoltalanul jár; W. itt is a Dadiszkilian herczeg egyik rokonának vendége volt. — Innen indult el W. az Elbrusz vagy Mingi-Tau megmászására. melynek két csúcsa közül az DK 5619, az ÉN 5648, s így mintegy 800 m.-rel magasabb, a mint a Mont-Blanc. Freshfield, Moore és Tucker 1868 ban, a második angol expedíció 1874-ben, Déchy Mór 1884-ben szintén innen mászták meg az Elbruszt, Winckelmann Uruszbiból a Bakszán völgyön fölfelé vonult Tersz-kulig, mely a Bakszán-völgy legmagasabb telepe (2600 m.) Az Elbrusz megmászsza előtti napon 3800 m. magasan megháltak, másnap reggel 8 órakor már 16 ezer láb magasságban voltak, az Elbrusz törzsének felső peremén, ahonnan a két csúcs meredelen nyúlik az égnek. W. neki indult a csúcshoz s 2½ órai kapaszkodás után azt hitte, hogy elérte, de a köd szétoszlott s akkor látta, hogy csak egyik fokán áll s attól még legalább egy órai út választja el. A hideg, a vihar, a köd hó és szél egyrészt, s a tudat hogy estig vissza kell térniök, az időből pedig már kifogytak, nem engedte meg neki, hogy tovább nyomuljon, és ez eredménynyel szükségszerűleg beérve, kíséretéhez, majd azzal együtt Uruszbibba tért vissza, — Winckelmann itt szemgyuladását kigyógyítva, követte a Bakszán völgyét, majd Kata-sugovnál DK. felé fordult s kinosan átvergődve a Cserem folyón

Nalesikon át, sík steppe övön keresztül Kodlarevznia vasuti állomásig, onnan vasuton folytatva útját a 30,000 lakost számláló Vladikavkázig jutott. Vladikavkából indult ki az 5043 m. magas Kaszbek csúcs megmászására, de ezen 3700 m.-nél magasabbra nem tudván előrenyomulni, visszafordult Vladikavkázba s onnan Tillszbe. Winckelmann útjának célja nem tudományos tanulmányok tétele, hanem csak a föld és népének megismerése volt, ezt tanulságosan írta le, érdekesen adta elő s így célját elérte.

Iff. J. J.

II. Statisztika.

A magyar állam köz- és vasutai és ármentesítő társulatai.
A kereskedelemügyi — akkor még közmunka- és közlekedésügyi m. kir. miniszterium vízrajzi osztálya Baross Gábor miniszter rendeleletére összeállított 1887-ben — a legújabb hivatalos adatok alapján — egy kimutatást a magyar állam területén létező közutak, vasutak és ármentesítő társulatokról, mely mint melléklet adatott ki a magyar állam közuti, vasuti és vízrajzi térképéhez. E térkép a m. kir. államnyomdában készült s ugyanaz, melyet az államnyomda az 1885-iki országos kiállítás alkalmával bemutatott. A vízrajzi osztály ezt a térképet a magyar állam területén létező vízszabályozó és ármentesítő társulatok munkálatainnk fekvésével, azok kiterjedésének nagyságával s egyéb helyi körülményeinek feltüntetésével kiegészítette, valamint pótolta a közuti és vasuti vonalakat az akkori állapotnak megfelelőleg. Mivel azonban e kimutatás és térkép megjelenése óta — 1888. év február havában — a viszonyok nagyjában s egészben nem igen változtak, továbbá miután az államnyomda által 1885-ben kiadott térkép a »Földrajzi Közlemények«-ben kellőleg méltatva már volt: tehát jónak láttuk a »kimutatásban« közlött adatokat, az azóta történt változások figyelembe vételével, e helyen ismertetni, mivel ez által is szolgálatot vélünk tenni a föld- és helyleírás tudományának. Ez adatok a következők:

Magyarország 63 megyéjében és Horvát-Szlavonország nyolcz megyéjében volt:

	Magyarországon	Horv.-Szlavoniában	Együtt
	k i l o m é t e r e k b e n		
Állami útvonal	107 — 5.906. ₀₇₀	29 — 1.226. ₀₀₀	136 — 7.132. ₀₇₀
Törvényhatósági útvonal . . .	1.656 — 33.368. ₉₄₆	144 — 4.505. ₅₀₀	1.800 — 37.874. ₄₄₆
Vámútvonal	108 — 370. ₇₀₅	— — —	108 — 370. ₇₀₅
Összesen . . .	1.871 — 39.645. ₇₂₁	173 — 5.732. ₅₀₀	2.044 — 45.378. ₁₂₁

A magyar állam területén ez idő szerint 12 vasúttársaság létezik, melyek vonalainak összes építési hossza 10.737.⁴⁷⁹ kilométer.

A kereskedelmi ministerium felügyelete alatt álló ármentesítő- és vízszabályozó társulatok ármentesített területének kiterjedése 3,977.397.⁶⁸⁴ 1600 öles hold, vagy 2,288.852.⁶⁰⁹ hektár, töltéseinek hossza 4.367.⁹⁸⁹ kilométer, csatornáinak hossza pedig 2.650.²²² kilométer. Ebből van a Duna és mellékfolyói mentén 1.036.750.³⁷⁰ 1.600 öles hold vagy 596.615.⁹⁴² hektár ármentesített terület 947.⁵¹⁶ kilométer hosszú töltésekkel és 476.⁸¹⁷ kilométer hosszú csatornákkal; a Tisza és mellékfolyóinak mentén pedig van 2.940.647.³¹⁴ 1600 öles hold vagy 1,692.236.⁶⁶⁷ hektár ármentesített terület, 3.420.⁴⁷³ kilométer hosszú töltésekkel és 2.173.⁴⁰⁵ kilométer hosszú csatornákkal.

Ármentesítő és vízszabályozó társulat van a Duna és mellékfolyói mentén 15, a Tisza és mellékfolyói mentén pedig 33. Ezeknek neve és székhelye a következő:

a) A Duna és mellékfolyói mentén:

1. Felső-csalóközi ármentesítő-társulat... Csallóköz-Somorja
2. Alsó-csalóközi és csillizközi egyesült ármentesítő és alsó-csallóközi belvíz levezető társulat ..... Komárom
3. Vág balparti ármentesítő és belvízszabályozó társulat ..... Tótmegyer
4. Rábaszabályozó társulat ..... Győr
5. Dömsöd-dunapataji védgát társulat .... Budapest
6. Pestmegyei sárközi Dunavédgát társulat Kalocsa
7. Paks-faddi ármentesítő társulat ..... Paks
8. Szegszárd-bátai Dunavédgát társulat... Szegszárd
9. Somogy-Balaton szabályozási társulat. Siófok
10. Sióberki vízszabályozó társulat ..... Enying
11. Nádor csatorna társulat ..... Székesfehérvár
12. Bezdán szigetét ármentesítő társulat .. Bezdán
13. Apatini Rákvíz szigetét ármentesítő társ. Apatin
14. Gombos-vajszkai ármentesítő és vízszabályozó társulat ..... Bogojeva
15. Pancsova-kubini ármentesítő és belvízszabályozó társulat ..... Pancsova

b) A Tisza és mellékfolyói mentén:

1. Beregmegyei vízszabályozó és ármentesítő társulat... Beregszász
2. Felső-bodrogi vízszabályozó társulat .. Tőke-Terebes
3. Bodroγκözi tiszaszabályozási társulat.. S.-A.-Ujhely
4. Felső-szabolcsi tiszai ármentesítő és belvízlevezető társulat ..... Kis-Várda
5. Nyírvíz szabályozó társulat..... Nyiregyháza
6. Kárász-Gyulaháza stb. községi érdekeltek belvízszabályozó társulata ..... Kis-Várda
7. Alsó-szabolcsi tiszai ármentesítő társ.. Tokaj
8. Hevès-Szolnok-jászvidéki Tisza és belvízszabályozó társulat ..... Jász-Kis-Ér
9. Középtiszai ármentesítő társulat ..... Tisza-Roff
10. Gerje-Perje vízszabályozási társulat ... Nagy-Abony
11. Szolnok-Csongrád-Tisza balparti ármentesítő társulat ..... Czibakháza
12. Szolnok-Csongrád-Tisza jobbparti ármentesítő társulat ..... Uj-Kécske
13. Hortobágy-berettyó-vidéki belvizeket szabályozó társulat..... Karczag
14. A körös-tisza-marosi ármentesítő és belvízszabályozási társulat..... Szentes
15. Sörényháza-szegedi ármentesítő társulat Szeged
16. Ujszeged-vedresházi ármentesítő társulat Szeged
17. Gyála-nagyréti ármentesítő társulat ... Szeged
18. Felső-torontáli ármentesítő társulat ... Nagy-Becskerek
19. Arankavidéki belvízvéd- és levezetési t. Német-N.-Szt.-Miklós
20. Bácsi tiszaszabályozási társulat..... Ada
21. Törökbecsei ármentesítő társulat..... Török-Becse
22. Törökbecsei belvízrendező társulat.... Török-Becse
23. Nagy-Becskereki tiszai ármentesítő társ. Nagy-Becskerek
24. Tamisácz szabályozó és belvízlevezető t. Párdány
25. Titeli Tisza-Duna-töltés fentartási társ.. Ujvidék
26. Berettyó-ivánfenék-mezőtur- mesterszállási vízszabályozó és ármentesítő társ. Nagy-Várad
27. Sebes-Körös vízszabályozó és ármentesítő társulat..... Nagy-Várad
28. Hosszúfoki ármentesítő társulat..... Békés

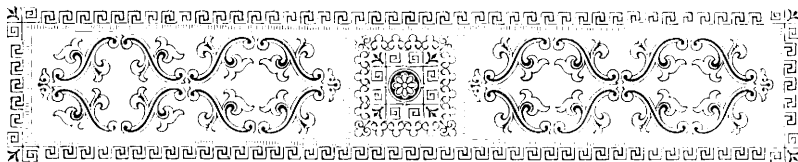
29. Fekete-kőrösi ármentesítő társulat .... Nagy-Szalonta
30. Alsó-fehérekőrösi ármentesítő és belviz
levezető társulat..... B.-Gyula
31. Aradmegyei ármentesítő társulat..... Erdőhegy
32. Tököze-istvánházi ármentesítő társulat. Szelevény
33. Temes-begavölgyi vízszabályozási társ.. Temesvár

T. S.

III. Vegyesek.

A Kongo-vasút előmunkálatai már befejeztettek s jelenleg a 25 millió frankra előirányzott költségék előteremtésével foglalkoznak. A vasút kiinduló pontja Matadi lesz az alsó Kongo déli pontján, hová középjáratu hajók könnyen eljuthatnak. Innen, hogy a szomszédban levő portugál határt kikerüljék, költséges műépítések segítségével haladnak tovább, átmegy a vasút a Mposo, Lufu, Kuilu és Inkissi folyókon s végállomása Kinsassában lesz a Stanley Pool mellett. Az építési tervek alapján Wauters a »Mouv. géogr.« egyik újabb füzetében a vasutról térképet is közöl 1:600,000 mérethben. *Gy.*

Az Indiai óceánról a legújabb mélység-méretek alapján tanulságos térképet állított össze a Petermann-féle füzetek. Első pillanatra láthatjuk ezen, hogy az óceán legmélyebb része az a nagy keleti mélyedés, mely Jávától s Szumátrától délre terül el s nyelvalakulag húzódik Ausztrália déli partjai alatt; 5000 méternél mélyebb hely ezenkívül az indiai óceánban csak egy pár fordul elő szórványosan. Figyelemre méltó, hogy az Atlanti és Csendes óceánokban a legnagyobb mélységek ettől eltérőleg a nyugati part felé vannak. Az óceán déli részében a talajt globigerin iszap fedi, itt-ott megszakítva piros vagy csokoládébarna agyaggal, míg éjszak felé radiolaria iszap az uralkodó. A hőmérsékre nézve jellemző, hogy az izothermák keletről nyugat felé mélyebbre szállanak, a minek magyarázata az, hogy a passzát a meleg felső vízáramot nyugatra hajtja, s ezért keleten hideg víz emelkedik fel a mélységből. A hőmérséki viszonyok különben az Indiai óceán déli részén csaknem ugyanazonosok a Csendes óceán déli részével, mivel mindkettő egyenes összeköttetésben áll a déli sarkvidékkel. *Gy.*

A PEUTINGER TÁBLA EGYIK DÁCZIAI ÁLLOMÁSÁNAK BLANDIANÁNAK MEGHATÁROZÁSA.

(Felolvastatott a f. évi október 24-iki ülésen.)

Dáciai őskori bányászatát és mívelődési viszonyait nyomozva, szükségkép fel kelle ölelnem az egykori telepek helyrajzi tanulmányozását is, szoros értelemben vett szakmámra nézve kiváló jelentőséggel bírván a közlekedési vonalak biztos ismerete és kitűzése is. Sőt az adatok kiegészültével egyenesen az erdélyrészi Érczhegység aranybányászatában keresem és találok a rómaiak hódító politikájának valódi célját és indító okát is, s mint a Magyar Tudományos Akadémia 1889. évi márczius 11-én megtartott osztályülésében előterjesztett behatóbb tanulmányom során már kifejeztem: a dáciai colonisatio elrendezése és kifejlődése kiválóképen az aranybányászat érdekei szerint alakult s a tartomány ellen, utóbb a markoman háboruktól elkezdve a 255 körül bekövetkezett végső felbomlásig, vagyis a gothok tulsulyra jutásáig ¹ meg-megújuló támadásokban is hegyeink aranygazdagsága játszotta a főszerepet.

Ebbeli nézetemben főleg azóta erősödtem meg, mióta sikerült a helyszínen megbizonyosodnom, hogy a Maros-térről a mai Tordán (Potaissa) át felfelé a Kis-Szamos völgyébe a mai Kolozsvár helyén állott Napocához s onnan Zilah tájáig Perolissomba

¹ Tanulmányok a rómaiak dáciai aranybányászatáról. Székfoglaló értekezés, egy térképpel. Ára 40 kr. Budapest 1889. Értekezések a történet-tudományok köréből XIV. köt. VI. szám, 1—61 lap.

irányult fő hadi úttal is az Érczhegység szorosabb körülzárolását czélozták, s épen e végből mindjárt a Közép-Maros völgyben a Maros téres balpartja helyett a jobb parton igyekeztek a katonai főhadiszállásul kiválasztott Apulumot, tehát a mai Gyulafehérvárt is megközelíteni, mert ily módon az Érczhegységnek DÉÉK kanyargó főgerinczéig felhatoló völgyek mindenikét a szó szoros értelmében elzárhatták. A római hadiút ugyanis az 1849. február 9-iki diadalmas csatáról jól ismert s ma a magyar államvasutak egyik elágazási állomásául szolgáló piskitéről a Maros áthidalásával Aranyfalú mellett a jobb partra csapva, azt követte felfelé Apulumig, holott mainapság a balparton hatol arra a tájra a kocsis és vasúti közlekedés egyaránt.

Az említett marosmenti utszakasz pedig nem egyéb, mint a Dunától Dáciába vezetett kereskedelmi és hadi mozgalmak fő csatornája. Ugyanis a Duna völgyéből Sarmizegetusánál bevezetett római út a hátszegvárjai vasúti állomástól elkezdve a Strigy balpartján haladt a kis Kaláni meleg fürdőkig, hol a Peutinger tábla ¹ Ad Aquas-át (= Aquae) érinté a Sarmategte m. p. XIV.

Innen a mai Aranyfaluhoz szolgált át az út, hol a Peutinger tábla Petris vagy Petrae állomását Torma Károlynak sikerült még 1877-ben megállapítani, a mint azt Mommsen is gyanítá a Corpus inscriptionum latinorum III. kötetének 225. lapján (XXIII.)

Aranytól Rápolt Bábólna irányában jobbadán a jelenlegi járási út vonalán Germisaraig haladt a római út, mely állomás épen az Érczhegység szívébe nyíló algyógyi völgy kulcsául szolgált s egyúttal a Feredő Gyógynál eső hévvizet használatát is megkönnyíti. Germisara vagy a Peutinger tábla Germiseraja nevét egy a leydai akadémia kéziratárában levő epigrammon ² kívül Ptoleameusnál is megtaláljuk mint *Ζερμίσσηρα ἢ Νευρίσσηρα*.

Ez állomások tehát tisztázva valának s a római út iránya Apulum felé már ezek által meglehetősen határozottan ki vala jelölve. És ennek dacára az Apulumig terjedő útszakasz felől korábbi régészek, mint Neugebauer és Ackner mégis abban a feltevésben éltek, hogy a balparton valahol Alvincz felé vezetett volna el s következőleg a Peutinger táblának egy idáig tüzetesen meg nem jelölt állomása: Blandiana és a ravennai névtelen Burticumja

¹ Weltkarte des Castorius, genannt die peutingerische Tafel von Dr. Conrad Miller. Ravensburg 1888.

² Adalékok Dácia föld- és helyiratához Torma Károlytól Archaeologiai Értesítő XIV. köt. 1880. év 3. füz. 102—109.

szintén ott keresendő. Goos Károly, a dácziai régiségek e nagy-
 érdemű és oly idő előtt elhunyt buvára *Studien zur Geschichte
 und Geographie des Trajanischen Daciens* című művében már
 helyesebb érzéket tanusít, midőn a balparton, de minden tényleges
 alap nélkül Borbereknél keresi Burticumot és Blandiana hollétéről
 ő se tud felvilágosítást adni.

Részemről mindkét irányban több ízben megfordulva, mind-
 járt eleinte erős kételyeket ápoltam e feltevések alaposságára
 nézve; de miután Algyógy-Gyulafehérvár közt a Marospart va-
 lóban a legkedvezőtlenebb fejlődéssel bír s a rendkívül keskeny
 partszegélyt az omlatag hegyoldalak görélye iszapolása annyira
 fenyegeti: hogy ott a Hunyad- és Alsófejérmegyék által létesített
 járási út részletei a szó szoros értelmében időnkint elsüllyednek
 s legfőbbképen, mert arról az oldalról kétségtelen hiteli római
 lelettel valóban nem rendelkezünk: nem láttam időszerűnek
 aggályaim nyilvánosságra hozatalát, hanem annál szívósabb el-
 határozással láttam a bizonyítékok gyűjtéséhez.

A Maros és Ompoly közé ékelődő hegygerincz átjáróit vet-
 tem először is gondosabb szemle alá. Az Alvinczczel szemben
 Borbereknél feltáruló völgynyílást bejárva s azon át az Ompolyig
 hatolva csak annyit constatálhattam: hogy Borsómező községnél
 a praehistoricus ember egyik állomását kereshetjük s hogy a
 borbereki Z e b e r n i k nevű középkori várrom valószínűleg dák
 alapokra épült.² A Goss Károly által ide helyezett hadi állomásnak
 azonban ezen a vidéken legkisebb jelét se sikerült megtalálnom.

Majd a Bokaj falunál kiömlő s a Zalatnára vezető ösvények
 egyikének színhelyeül szolgáló patak tájékát vizsgáltam meg.
 Ott se mutatkozott római település; de a Bokaj felső részétől
 látható P i a t r a T o m i nevű mészsíklán a praehistorikus ember
 egy újabb erősségét jelölhetém meg. Végre múlt 1888 év őszén
 az elébb leírt két fővölgy hegyormójából a Vurvu maréból eredő
 s épen középén kifutó K a r n a i völgyet látogattam meg miután
 onnan időközben egy bronzlelet részletei jutottak tudomásomra.
 A bronzlelet megszerzésén s az arra vonatkozó adatok kinyo-
 mozásán kívül végre a Peutinger tábla B l a n d i a n a j á t is sike-
 rült megtalálnom.

¹ Programm des evangelischen Gymnasiums in Schässburg zum Schluss
 des Schuljahres 1873/4.

² Az erdélyi medencze őstörténelméhez. Kolozsvár 1887. Téglás Gábor.
 10. lapján 30 Alvincz, 31 Berberek, 33 Borsómező.

Mint említők a Bokaj és Alvincz felé szétágazó vizek forrásul szolgáló s 1012 m. magas Vurvu marehoz a legrövidebb ösvényt a karnai patak völgy nyitja meg. Épen azon a ponton hol a patak a Maros terére lép, folyása által egy jelenleg szőlőhegyül használt előfokot metsz el a parti hegyekből. E jól elkülönülő s a Marostért domináló hegyfokot *Czeli grad* néven emlegeti az oláh nép. A járási ut is épen ezen vezet át s ettől délre a Marosnak néző oldalon a szőlőmunkások sokszor bukkannak koponyákra, emberi csontokra sőt bronzneműekre is. Közelebből az ut javítása közben épen erős vakolattal készített épület romokra, korábban pedig faragott kövekre akadtak. Mindez az egykori Blandiana maradványait képezi s ez a hadi posztó már azért is jól vala megválasztva, mert innen a Maros terének inspicálása mellett a lehető legkényelmesebben teljesítheték az őrzőjáratokat a római aranybányászat székvárosa: Ampelum, vagy a mai Zalatna felé átvivő völgyi ösvények kulcsa s a már többször említett Vurvu mare felé is. Sőt ezt a pontot nem is a rómaiak sas szeme fedezte fel először, mert ezen a völgyön a praehistoricus idők telepesei is sűrűn közlekedhettek, miután kézi őrlőköveken s a völgyoldala durva cserepein kívül egyik jelentékeny bronz depotletünk is onnan származik.

De vegyük kissé szemügyre azt is: mennyiben vág össze Karna távolsági mérete a Peutinger tábla distantiaíval? Mint érintők a járási ut Algyógytól Gyulafehérvár Portusig, vagyis Germisara Apulumig nagyjában, de csakis nagyjában a régi római ut irányát követi. Ez utvonal távolsági méretei pedig a hunyadmegyei építészeti hivatal egyik szíves közlege Meysonnier József mérnök ur közlése szerint következők: Algyógy-Bokaj 7·5 kilom. Bokaj-Szarakszó 3 kilom., Szarakszo-Akmár 4·7 kilom., Akmar-Karna 3·8 kilom. vagyis Algyógy-Akmár 19·9 kilom., A Peutinger tábla pedig Germisarától Blandianáig IX miliaret számít, a mi nagyjában összevág a mai távolságnak, mennyiben 15·75 kilométert tesz ki. Erről az oldalról tehát még a távolsági különbözet se mutat lényeges eltérést.

Lássuk felfelé az ÉÉK. eső Apulumig mutatkozó távolsági adatokat. Karna-Borberek 9·5, Boberek-Poklos 6·6, Poklos-Maros-Portus vagyis Apulum 3·8 összesen 19·9 kilom. A Peutinger táblának Blandianától Apulumig vett VIII miliare valamivel nagyobb különbözetet mutat, mennyiben 14 kilométernyi különbözetet képvisel a két római állomás közt. Azonban tekintve a mai utnak

főleg Karna-Borberek közt mutatkozó s a csuszós talaj miatt folyvást változatlan görbüléseit, ez az eltérés Blandiana imént meghatározott helyi fekvése ellen nem bizonyít s a tényleges bizonyítékok erejét nem gyengítheti.

Az a kérdés már most, hogy a római út testéből mutathatunk-e fel maradványokat. Előrebocsátott észrevételemből kitetszőleg a talajviszonyok Germisara Blandiana-Apulum közt sokkal kedvezőtlenebb, mint alább a Petris (Germisara közé eső szakaszon). És ennek daczára a kedvezőbb területen se mutathatunk jelentékenyebb útszakaszokat fel. A földmivelő ekéje, a hegyi vizek árja s az utókor utmunkálatai a hadi út testét rendkívül megrontották. Hogyne következett volna be ugyanez fennebb Apulum felé, hol a hegység nagyobbára a Marosig hatol s a letarolt homokos, agyagos hegyoldalak árja oly mérveket ölt, hogy a szolgabírói hivatal által tavasszal elterítettett kavicsréteg öszre már nyomát veszti s az uttest közönkint egészen sárba süpped. Karnától Poklosig tehát ez okból kerestem eredménytelenül az uttöltés maradványait. Mihelyt teresebb partszegélyre érkezünk azonban Poklosnál, mindjárt felismerhetjük az egykori út irányát is. Így Poklisánál éppen 1888-ban jól feltárult az út szerkezete s világosan láthattuk az erős kőalapzatra helyezett közép nagyságú fedőanyagot, melyre kavicsolás következik.

Az a kérdés merült most fel: mi érdeke lehetett a római kormányzatnak abban, hogy az utat a Strigy torkolatától kezdve nem a sokkal téresebb balparton, hanem a szűk és uttfentartásra hátrányosabb jobbparton vezette? Erre nézve félig-meddig bevezető sorainkban megadtuk a választ, mert a hadállások elrendezése kézzelfoghatólag azt illusztrálja: hogy a telepítés vezéreszméjét a Maros jobbparti hegység mögött 35—40 kilométerre következő s harántvölgyei által a Maroshoz gravitáló Aranyvidék vagyis az Érczhegység szoros körülzárolása és biztosítása képezte. Ezért szállották meg az onnan kivezető fővölgyek torkolatát Germisarával, Blandianával, sőt ezért avatták a szintén Érczhegységünkől eredő Ompoly, vagyis a római Ampelum beszakadásánál épült Apulumot Dácia hadi központjává.

Még egy másik tekintet is döntőleg szerepelhetett a hadiutnak a jobb partra átvezetésénél. Éppen a Strigy (Sargetia) torkolatával szemben emelkedik az aranyi augit-andesit kup, melynek kitünőleg idomítható s építkezésnél igen hasznavehető kőzetét, messze földre, így a meglehetősen távoleső metropolisba:

Sarmisegetusába, (mai Várhely) ugyszintén Veczel (Micia), Germisera és Apulum építkezéseihez elszállították. Azt ugyan nem sikerült még határozottan megállapítani: vajjon itt Arany-nál rendes hiddal történt-e a közlekedés? Részemről az élénk forgalmat tekintve, nagyon valószínűnek tartom s akkor egészen érthető, hogy miután Apulumig egy hidat ugyis igényelt a Maros, azt ide helyezték, hol egy jelentékeny köfjtés anyagának szétosztását is szolgálva, egyuttal az Érczhegység felé a fővárostól s odább az Al-Dunától a gyors és állandó közlekedést biztosíthatá.

Az itt szóban forgó területen a balparti előhegység birtoklása is az 5—6 kilométerrel túl fekvő őrvonalról kellő rendőri fedezett mellett történhetett s a déli Kárpátoknak közeli rengeteg erdőségei felé különben minden nagyobb völgyön külön katonai pontok valának, mintegy az Érczhegységet ővedző katonai lánczolat hátvédjeül és a Határ-Kárpátok vadonjaiba menekült dákokkal szemben használt előőrsök gyanánt elhelyezve.

Ezekben van szerencsém nekem is Dácia hajdankori föld- és helyiratának emez újabb adalékait e folyóirat szíves olvasóinak rendelkezésére bocsátani.

TÉGLÁS GÁBOR

A SZÁHEL PARTJAIN.

(Előadatott a f. évi október 24-iki ülésen.)

I.

A budapesti kereskedelmi és iparkamara megtisztelő megbízása folytán szerencsés voltam a tavaly (1888-ban) megkezdett afrikai tanulmányutamat az idén folytathatni. A kamara igazgatósága idei utam vonalául Éjszak-Afrika nyugati kikötőit jelölte ki, Tripolisztól kezdve az albir-marokkói határszélig, mely partvonal kikötőinek nemzetgazdasági viszonyait kellett tanulmányoznom, különös tekintettel az ottani piacok magyar czikkeire és arra, hogy ezek mily utakon, mily közlekedési eszközökkel, a magyar kereskedelmi tengerészet milyfokú felhasználásával kerülnek oda. Id. Luczenbacher Pál főrendi házi tag ő méltósága nagylelkű bőkezűségének köszönhetem azt, hogy a vállalatot föld- és néprajzi tanulmányokkal is kiegészíthettem, hogy a tunisz-tripoliszi népelettől egy, bár szerény, de minden darabjában eredeti néprajzi gyűjteményt állíthattam össze, s hogy utazásomban néhány a földrajzra is becses adatot gyűjthettem

egybe. Fogadja a budapesti kereskedelmi és iparkamara a szíves megbízásért, id. Luczenbacher Pál ő méltósága a nagylelkű segélyért e helyről is legforróbb köszönetemet.

Utazásaimat f. év május 13-án kezdtem meg s Olaszország adriai kikötőinek rövid ideig tartó érintésével ugyanazon hó 27-én Maltába érkeztem, majd átkeltem Tripoliszba s innen kezdve mindig hajón utazva, látogattam meg egymásután a következő kikötőket: Tripolisz, Dzserba, Gabesz, Szfaksz, Monasztir, Mehdia, Szusza, Tunisz, Bizerta, Bona, La Calle, Philippeville, Kollo, Dzsidzselli, Budzsia (Bongie), Dellys, Alger, Gersel, Tenez, Mosztaganem és Oran. Ez utamat f. évi július 5-én fejeztem be; a városok nagysága szerint rövidebb-hosszabb időt minden kikötőben töltöttem; a gyors utazást a francia gőzösök páratlanul pontos, biztos, nagy sebességű és igen jó csatlakozású járatain kívül az időjárás rendkívüli kedvezése is lehetővé tette.

Egész utam vonalát itt nem vázolhatom, Tuniszt és a Tunisztól Oranig terjedő partvonalakat ma már eléggé jól ismerjük. Sokkal kevésbé ismert és így sokkal érdekesebb azon vidék, mely Tripolisztól Tuniszig terjed, s melyet az arabok kelet-tuniszi Száhelnek neveznek; eddig erről vajmi keveset irtak, pedig ez a keleti életnek a francia és más európai befolyás által még alig érintett fészke; a Száhel partjainak leirői az utolsó évekig többet merítettek a régi latin és görög leírásokból, mint a saját tapasztalásaikból. Nincs még egy évtizede sem, hogy a francia buvárok komoly gonddal kutatják e vidékeket. Azt hiszem, mégis mindenki természetesnek fogja találni, ha nem tartom magam felfedezőnek, s ha dolgozatomnak érdeme van, vagyis a földrajznak is tehet szolgálatot, ezt csak abban az igyekezetemben kereshettem, hogy a Száhel általam meglátogatott városainak önálló észleléseim és naplófeljegyzéseim nyomán az eddig közlötteknél kimerítőbb, a részletekbe mélyebbre ható leírását nyújtsam.

Az úgynevezett Száhel-partok déli kiinduló pontja Tripolisz, mely mint a Szahara és Szudán terményeinek emporiuma, a belső afrikai karaván-utak gócza, s jelenleg a politikai ambíciók czélja, különösen komoly figyelmet érdemel; igyekszem amenynyire terem engedi, oly hű és részletes, de mégis egységes képet adni, a melyet oly munkák, melyekben Tripolisz csak kiinduló vagy végpontképen szerepel, nem adhattak; a városról pedig külön részletes leírás még meg nem jelent. Tripolisztól Gabeszig

a part átlag nyugat felé vonul s e szelvénynek két nevezetes helye van, Dzserba szigete és Gabesz városa; Gabesztől Tuniszig átlag éjszaki irányban halad s e vonalban fekszenek Szfakesz, Mehdia, Monasztir és Szuza. Mind e helyeknek általam elkészített leírását hasonló egységes és széles alapon a legelső kísérletek közé lehetek szerencsés sorozhatni. A Száhel partok ezen felosztása két szelvényre geológiai alapon történt; az éjszaki terület az Atlasz környékéhez tartozik, és Bourgniat szerint már azon korban megvolt a mai főalakjában, a mikor a Tripolisz-Gabesz szelvény tenger alatt volt, mely az Atlasz lábait dél felől mosta s összefűzte a Földközi tengert az Atlanti óceánnal, mint-hogy ez időben a gibraltari tenger-szoros még nem volt átszakítva. Ezen geológiai felosztással szemben ma általánosan elfogadott felosztás szerint a Száhel partjai Tripolisztól Tuniszig, a mit Kis-Syrt-öbölnek neveznek, három részre oszlanak: Tripolisztól Dzserbáig az első; Dzserbától a Kapudia fokig a második s ennek neve a gabesz golf; Kapudiától a Bona fokig a kelet-tuniszi Száhel végpontjáig a szuzai golf név alatt a harmadik. E felosztásnak sem nép sem természetrajzi alapja nincs. Tunisz leírását, amennyiben e város már sokkal ismeretesebb, mellőzöm, de remélem, hogy úgy erre, valamint az algíriai Száhel jellemzésére még egykor visszatérhetek.

Május 28-án délután négy órakor indultunk el az erős Maltaból a Compagnie Generale Transatlantique egyik hajóján Afrika felé; a szél igen hevesen fújt s korán vonultunk kajütünkbe. Másnap, a legfelségesebb reggelek egyikén pillantottam meg ismét Afrika földjét, mely itt Tripolisz előtt époly alacsony meszes-homokos pad, mint Egyiptomban, Alexandriánál. Nem először láttam e világrészt, hanem azért most is, hogy viszontláttam, megint csak megdobbant a szívem. Először egy részben elmerült szirtzátony sort kell megkerülnünk, hogy e közé és a part közé zárt öbölkébe jussunk, mely éjszak-kelet felé nyílt. Az öblöt nyugaton a partvonal egy előre rugó félszigetkéje zárja el, melyen maga a város fekszik; ennek a csucsához fűződik a szirtzátony, mely a part előtt mintegy három km.-nyire fekszik; a várost délkeleten a pasa rezidenciája zárja el a part folytatásától, mely kelet felé húzódik. Ha az öbölben körütekintünk, mindenütt erődöket találunk. A legközelebbi szirten, mely a város éjszaki csucsához fűződik, a spanyol erőd, azontúl az új török erőd, a pasa kastélyától keletre vagy két kilométerre a holland, ettől

vagy 100 méternyire az angol erőd áll, míg a városnak éjszaki-nyugat felé tekintő partjaival szemben a francia erőd fenyegeti a várost. Mindezek persze régiebb idők emlékei, mert ma Tripolisz az ottomán birodalomhoz tartozik. Minthogy a kikötő éjszaki szirtzátony sora nem képez összefüggő molot, a kikötő sem nyújt mindig biztos révet az éjszaki és éjszaknyugati szelek ellen, sőt rajtok nem ritkán hajók is megfeneklenek; a legjobb horgonyzó hely a pasa váracsával szemben a főzátony mögött van, hol már a homokpart látható. Ha a zátony szikláit mesterséges tömlőkkel összekötnék, mint az Alexandriában történt, kitűnő kikötőt lehetne építeni itten.

Tripolisz, egy vad országnak, Tripolitaniának, fővárosa volt előttünk. Régi város ez, melynek történelme visszanyúlik a trójai háborúk koráig. Akkor a föníciaiak telepedtek itten le s így keletkeztek az északafrikai nagy városok Leptis, Oea, Sabratha és Carthago. Mindezek később Carthagó sorsában osztoztak, Oea is, a mai Tripolisz, átment a rómaiak kezébe, de akkor még korántsem volt a mai tripolitániai terület fővárosa; a vezérszerepet Leptis vitte. Alig csirázott ki itt a kereszténység, mikor annak minden hajtását letörte először a vandálok, majd az arabok betörése. Otman kalifa 647-ben küldte Oea ellen Abd-Allaht, a IX. században már az Aglabiták uralkodnak itten, Roger 1146-ban csak tizenhárom évre tudta elvenni Tripoliszt a mohamedánoktól, melyet 1159-től kezdve négy és fél évszázadon keresztül nem bántottak az európaiak. 1510-ben navarrai Péter Tripoliszból minden mohamedánt kiűzött, de V. Károly megengedte ezek visszavonulását. 1551-ig viaskodott érte a máltai lovagrend a Barbarossa tengeri rablóinál, de ekkor Szinan pasa a félholdnak ajándékozta. Háromfejű uralom honosult itt most meg; a jancsárok egy deit, Kopstantinápoly egy kinevezett pasát küldött ide, s ezenkívül volt itt egy örökös bei; Tripolisz ennek az oligarchiának lett áldozata, míg végre 1714-ben Ahmed el Karamanli pasa leverve a beit és deit, egyedüli uralomra jutott s a mult század közepéig áldásosan uralkodott fia, Mohamed pasa, majd ezután unokája Ali Karamanli jóakaróan és igazságosan kormányozták az apai örökséget, de ennek az utolsónak fiával szemben tanusított gyengesége a dynastia hatalmát megingatta. Három fia közt csakhamar trónviszály tört ki, közülük Juszuf lett a győztes s hatalmát már biztosítottak hitte, mikor 1793-ban Tripolisz előtt a török hajóraj megjelent és új regentst hozott, ki

elől Ali Karamanli Tuniszba menekült, míg Juszufot az Auled Szoliman fezzáni törzs felkelése buktatta meg, ki aztán Ali fia javára le is mondott, Tripolisz pedig segílyt kért a portától s ennek végkép kezéré került a város. 1836. május 26-án az utolsó Karamanli Konstantinápolyba hivatott s azóta a három-négy évre kinevezett pasák egymást követik a trónon, mert a szultán fél, hogy Tripolisz, ha egy pasa nagyon meghonosodik benne, ismét ki akarja vivni függetlenségét.

Ennek a zaklatott történetnek megfelelően a város külseje, nagysága az egyes korokban sokat változott. Csodálatos az a folytonos átalakulás, melyen Tripolisz városa átesett. Négy hű leírás van előttem és a modern Tripolisz. Legrégibb arab leirója, Ibn Haukal, mint igen gazdag és igen erős várost mutatja be a IX. században, mely kereskedelme miatt akkor lett Tripolitania fővárosa Zavra helyett. A másik leírás a XVI. századból való a híres Leo Africanus tollából, ki már mint hanyatló várost mutatja be, mely akkor csak Maltával és Tuniszszal kereskedett, holott kevéssel azelőtt még a velenceiek is felkeresték kikötőjét. Lucas Pál a XVIII. század elején a várost már csak mint fénykorából fenmaradt romot mutatja be, míg e század elején Lyon kapitány szerint újra fellendült az. Az utolsó évtized történelmi eseményei, Tunisznak a francziák által történt okkupálása, a porta hatalmának hanyatlása az olasz gyarmatpolitika ujjáéledése hirtelen óriás jelentőséget adtak Tripolisznak a jelenben. Azelőtt egy-két hóban egyszer lehetett átmenni Tripoliszba akár Maltából, akár Tuniszból, ma kikötőjében hetenkint egy franczia (Compagnie Generale Transatlantique) és egy olasz (Navigazione Generale Italiana) hajó fordul itt meg. Ma már a legfontosabb hely ez Alexandriától Tuniszig, a politikai ambíciók féltett terenemua. Az olaszok azt hiszik, Szicília közelsége és Tripoliszban már régóta meggyökeresedett érdekeik nekik biztosítják az országot, a francziák azt hiszik, Tripoliszhoz a kulcs Tunisz, az pedig az ő kezeikben van.

Tripolisz ¹ fekvése, földrajzi helyzete mindenképen kedvező,

¹ A magyar nyelvben a várost is, országot is rendszeren Tripoli vagy Tripolisznak nevezik, ami pedig egyik európai nyelvben sincs így. Azt hiszem, ha nem akarjuk az ország jelölésére a Tripolisz-ország kifejezést használni, legcélszerűbb a »Tripolitaniá«-t elfogadni. Tripolisz városának fenecziai neve Uajat volt, ebből lett a latin nyelvben Oea; a város a legfőbb tyrus-i istenségnek, Mellkartnak volt szentelve s igen virágzó és jelentékeny

ugy Afrika belsejéhez, mint a déleuropai kikötőkhöz s már itt hangsúlyozhatjuk azt, hogy a mi magyar kikötőkhöz való viszonyában is. A belföld felé fekvése azért fontos, mert Tripolisz az egyedüli hely, honnan ma éjszak felül kiindulva, Közép-Afrikát meg lehet közelíteni; Egyptom felől a szudáni háborus állapotok miatt nem lehet odajutni, Marokkóból kiindulni a nép vakbuzgósága miatt képtelenség; Algiria és Tunisz ország felett az a nagy előnye van, hogy míg Algir és Tunisz éjszaki partja az é. sz. 30° alatt fekszik, addig Tripolisz déli birtoka, Fezzan, az éjszaki naptérítő alá esik, s így, ha a naptérítő (23°) alá akarunk jutni, a tripoliszi uton csak 8° -nyi biztos utat, Algiria felől 7° -nyi biztos és 7° -nyi bizonytalan, összesen 14° -nyi utat kell megtennünk. Ép ezért az utazókra nézve is rendkívüli fontos kiinduló hely.¹ A kikötő fekvése a déleuropai kikötők közül Trieszt-Fiuméhez a legkedvezőbb. Tripoliszhoz az európai kikötők közül Genua fekszik legközelebb, ezenkívül Trieszt-Fiume lenne a legfontosabb, mert Marseille csak francia kikötő, Genuának a kereskedelmi területébe pedig Franciaország nem esik bele, s így ő annak a területnek, melynek kereskedelmét Tripolisz felé közvetítené, csak egyik szélső sarkában, míg Trieszt-Fiume ama terület déli határvonalának csaknem közepére esnék s így Tripolisz kereskedelmének előmozdítására éppen a mi kikötőink volnának legalkalmasabbak. Ez azonban tényleg nincs így. Trieszt-Fiume Tripolisz kereskedelmében csak közvetve vesz részt, kikötőjét évenként alig látogatja meg 1—2 hajónk, e szempontból monarchiánk a hatodik helyen áll, holott kedvező földrajzi helyzetünk az első helyet volna hivatva számunkra biztosítani, melyet ma úgy a hajók számában, mint azok tonnatartalmában az olaszok foglalnak el, míg utánuk az angolok következnek Maltával, majd a francziák Tuniszszal, az ottománok Konstantinápolylyal s végül a spanyolok Barcellonával.

város lett. Mely időben kapta a Tripolisz nevet, nem tudjuk; e név csakhamar arra az egész gyarmatra kiterjedt, mely Leptiszt, Szabratát és Oeát foglalta magában. A Tripolisz a görög Tarabolusz-ból származik, melyet a törökök a szíriai Tripolisztól való megkülönböztetés végett »el gharb« = nyugati-nak neveznek.

¹ Elégge bizonyítja ezt az expedíciójukat itt felszerelt s utnak innen indult utazók gazdag névsora: Hornemann, Lyon, Ritchie, Denham, Oudney, Clapperton, Bechey, Laing, Barth, Vogel, Overveg, Beurmann, Duveyrier, Mircher, Polignac, Vatome, Hoffmann, Ismael-Bu-Derba, Nachtigal, Tinné, Bary, Rohlf s stb.

Tripolisz kikötője egészen keleti kép, sokkal keletibb, mint aminőt az afrikai kikötőben eddig láttam, s hatása Maltáról jövet egész hirtelen, minden átmenet nélkül nyomul a lélekbe. A kikötő pompás, persze a törökök nem tudják felhasználni; elég mély arra, hogy a legnagyobb hajókat is befogadja; éjszakkelletről sziklák, délnyugatról a tripoliszi lapos part és a Mesija oázis kedves zöldje szegélyezik; azontul a nagy messziség poros ködében a Gurian hegycsoportja kékellik. A város háztengeréből egyes nagyobb tömegek emelkednek ki, az egyik oldalon van az erőd a világító toronnyal, a másik oldalon a pasa minden izlés nélküli kasbája, közben sok karsu minaret nyulik fel és a fürdők kupola csoportjai tűnnek elő. Hajónkról még a török csapatok sátrait is kivehetjük, mert Tripoliszban roppant sok a katona és mióta az olasz gyarmatpolitikában felmerült Tripolisz okkupálásának eszméje, Tunisz elfoglalása által pedig francia birtokok tőszomszédságába jutott, az őrséget csaknem hetenkint szaporítják, hol emberekkel, hol fegyverekkel. Nehány török hadi hajó is horgonyoz itt, hanem azok bizony csak gyenge csolnakocskák az olasz hajóraj oly óriásai előtt, mint a minőket Velenzében, Syracusában és Maltában láttam. A városnak a tenger felé tekintő partján a pasának egy kis üteggel felszerelt palotájától fal húzódik, mely mögött azonban a város házai jóval magaslanak; a fal négyszögletes kövekből épült. Ezután következik egy torony, egy nyomoruságos raktár, majd a kikötőhely melyet egy molo és két tornyocska véd, a hol a vámhivatalnok helyezkedik el. Ha a falak mentén délkelet felé megyünk, megpillantjuk még a Dzserbei edénypiaczot, ezt követi az egészségügyi moletto a hivatalos épületekkel, mely mögött egy a szárazság következtében felrobbant löportorony romjai láthatók, tovább egy marabú koronázza meg a sánczokat, mi mögött még egy kis külső bástya áll.

Persze a kelet bűvös képe a partraszállás pillanatában eltűnik s amint bejutunk a pizsok ez ősi fészkébe, minden csak illúzió marad. A kikötőben a felügyelet igen szigorú s ha európai öltönyben vagy, tetőtől talpig átkutatnak, nincsenek-e fegyvereid és rendben van-e útleveled. A kikötő közvetlen közelében egy római győzelmi ív emelkedik fel, melyet egy római questor Marcus Aurelius és Lucius Aelius Verus tiszteletére épített; ez figyelmeztet arra, hogy klasszikus földön vagyunk; egy maltai árul az ív alatt dohányt és ez az ó-korból a XIX. századba dob; az

ív körül van az európai negyed. A város topografikus felosztását az utcák adják meg; ezeket háromféleképen nevezik Tripoliszban, a szélesek neve s á r a, a keskenyeké z a n k a, a vásáros utcáké s z u k. Amint partra szállunk, mindjárt a sziklanyelv tövében van a Bab el Bahar, »a tenger kapuja« a honnan egyik főút a városba, a másik a tengerpart mentén a pasa palotája felé visz. Minthogy az egész várost fal veszi körül, a város e legélénkebb forgalmi pontja annak minden kapujával össze van kötve; így a tengerparti út is az Ali Riza által épített toronyóránál ketté ágazik a város délkeleti kapuihoz a Bab el Sandagu és a Bab el Mesijához, és egy ut megy ezeken kívül a város belsejébe. A Bab el Sandagu és a part közt fekszik a kormányzói palota. A városba vezető út első szakaszát Szuk-el Turknak a török kereskedők utcájának, második szakaszát Szuk-el-Tarzinak a szabók utcájának nevezik. Erről a vidékről a Gharian negyeden át a délikapuhoz, a Bab el Dzsedidhez jutunk, s ettől nyugatra fekszik a zsidó negyed.

Tripolisznak öt negyede van; a város éjszaki csúcsán van az európai negyed; ehhez délnyugat felől a zsidó negyed, délkelet felől a gazdag arab negyed fűződik; a gazdag arab és a zsidó negyed közt van a szegény arabok negyede, e mögött a Mesia felé a néger negyed. Az európai negyedben persze legtöbb az olasz és malta, mely egymást licitálja túl a csalásban és boldogulásban, mert a hová a malta lép, ott arany terem és azt maga szedi fel. Az európai negyednek csak lakossága az, a város építkezése egészen keleti; keskeny, piszkos, részben kövezett szűk utcák vannak mindenütt, csak a konzulatusi épületek válnak ki a környezetükben levő tisztaság, rend és csend által; ezek közelében a tengerpart is elég tiszta s a konzulok családjai ide kísértálhatnak, szemlélni a hajókon ide érkező idegeneket, hátha akad köztük ismerős. Ezeknek bizony meg lehetős magános életök van, a többi európai, a ki ide jön, ritkán egyéb mint kalandor vagy szerencsevadász; ez a valóságos száműzetés legalább belső családi életet fejleszt ki köztük. Az arab negyedben bizony félelmes járni; az európaiak itten gyűlölik akár politikai, akár egyházi izgatások folytán s ha a sétáló idegen egy nyitva felelt ajtón vagy a mus arabie félretölt rácsán betekint, könnyen baja lehet; ezek az arab lakóházak csaknem teljesen ablaktalan házacsákák, rideg, életteleneknek látszó falakkal, melyek a családi életet a külvilágtól teljesen elzárják. Annál kel-

lemesebb azonban a zsidónegyed, itt szabadon körültekinthetek, semmitől sem kell félnem, semmi sincs zárva, ablak-ajtó tárva-nyitva, bemehetek a lakásba, megnézhetem az egész berendezést, jegyezgethetek, egy újjal sem érintenek; meglep a gazdagság, mi itt uralkodik, a fényűzés, melyet a nők az öltözetekben kifejtenek, és a tripoliszi zsidónők szépsége, mely bárkinek idealizmusát is teljesen kielégítheti, de csak a mig fiatal, mert később iszonyúan elhízik, úgy hogy menni alig tud, s fuldokolva lélekezik.

Tripoliszban mintegy 2000 kőház van, ezeken kívül persze számos kunyhó és kalyiba; a házak fehérek és tisztábbak, mint Kelet- és Éjszak-Afrika más városában. Itt különben mindenféle építészeti modort megtalálunk. A középületek, mint a kormányzó palotája, a kaszárnnyak, börtönök és kórházak, mind a sztambuli óriási török építményekre emlékeztetnek, a maltai negyed a délolasz városok piszkos külvárosait juttatja eszünkbe; a Rue de la Marine egy kis európai city-t varázsol elénk; a négerek gallyakból összerótt s gyékénnyel takart kunyhóiban pedig a belső afrikai néger építkezést bámuljuk. Az eredeti tripoliszi építkezési mód azonban, — és ez nagyon figyelemre méltó dolog — határozottan különbözik az egész keletétől, mert minden háznak van három-négy emelete. Sziciliából az utat Tripoliszig a leggazdagabb tripoliszi zsidókereskedők egyikének, Arbibnak társaságában tettem meg s ez a ház egész belsejét megmutatta nekem. Először a skiffarba léptünk, egy előcsarnokos lépcsőházba, melynek falai mellett köpadok vannak. Innen lépcső vezet egy nagy terembe, a gulfonba, melynek — néhány sűrű — rácsos ablaka az utcára is nyílik, a mi különben a tripoliszi mohamedán ház más részében sehol sincs meg. E helyiség a ház uráé, itt fogadja vendégeit, itt tárgyalja üzleteit, s engedelme nélkül ide még a család tagjai sem léphetnek be. Viszont azonban a ház urának is tiltva van neje szobájába lépnie, ha annak ajtaja előtt női szandált talál s be kell várnia míg azok onnan eltűnnek. E terem előtt egy udvar van, a birtokos vagyoni állása szerint többé-kevésbbé gazdag kövezettel, mely arra szolgál, hogy ott fogadják a nagyszámú női vendégeket, kiket a ház úrnője hív meg és fogad egyes újabb házasság vagy haláleset alkalmával. Ez udvarból egymással nem közlekedő s csak az udvar felől megvilágított termek nyílnak, az egyes feleségek termei. A ház fedele lapos, ott élvezi a muzulmán a tenger üde levegőjét, amit »nibát«-nak nevez, ott szárítja a fehérneműt, a szőlőt, fügét

datolyát s ott fogja fel hatalmas djerbai korszokban az ivóvizet, mely csöveken át a czisztárnákba folyik alá. Tripoliszban egyáltalában vízhiány uralkodik; jóideig csak a czisztárnák látták el a várost, melyek az esővizét felfogták, most már ártézi kutat is fúrtak. Szabri pasa más módokon is akarta a szükségét enyhíteni, de épen akkor a böles konstantinápolyi kormány visszahívta.

A középületek közül első sorban a mecseteket kell felemlitenünk. Tizenegy mecsete közül öt főmecset; legrégibb a Dja mi-Negu (teve-mecset), ez ezerkétszáz éves, építkezésében pedig byzanczi nyomokra találunk. Legszebb mecsete a Dja mi-Gordji mely 63 év előtt épült, kívülről durva épületnek látszik, két fayence-diszítésű márványkapuja az előcsarnokba vezet, a hajó gazdag és kupola borítja. Legszentebb mecset a Durgut-Pasa djamija, mert ennek egy zöldre kifestett kamrájában a próféta egy kabátját és szakállának néhány szálát őrzik, mellette pedig a Durgut pasa sirját és renaissance székét mutogatják. Az időszaki ájtatoskodás központja a Turin-Djami, mely a város közepén egy sarok tornyocska által válik ki, ennek közelében van egy czisztarna udvar, hová nyolcz nyíláson ömlik a víz; ez szolgál az év némely részében imádkozó helyül. A kegyelet viszi az igazhívőket a török bazár kezdeténél álló Turchars-Djami 176 éves mecsetébe, hol Mehemet pasa heted magával alussza örök álmát. Az Ahmet-Pasa egyszerű djamija belsejében levő karrarai oszlopokról híres és arról, hogy közelében, tőle balra, van a kis temető, ahol a Karamanli dynasztia tagjai, kiknek nevét a tripoliszi mindig a szeretet és ragaszkodás rajongásával ejti ki, pihennek. A többi mecsetek egyszerűbbek, kevésbbé nevezetesek, de kivétel nélkül görög és római épület maradványok-, oszlopok stb.-ből épültek fel.

Keresztény temploma kettő van, egy görög keleti, és egy katolikus; ez egy kolostorral van összekötve, mely még a maltai lovagok tripoliszi uralma idejéből származik; minthogy a kath. templom francia protektorátus alatt áll, a francia konzul abban külön körülzárt padot csináltatott magának, mi a maltaiak egyenlőség érzetét annyira felháborította, hogy egy időben a padot erőszakkal el akarták huzcolni. A főpap püspöki rangú és hatalmú, a kolostor évi jövedelme 20,000 franc. A kolostor mellett egy kórház is van, melyet a Karamanlik egyik, a szultán által a keresztényeknek ajándékozott házában rendeztek be, ezt Szent-József-apácák vezetik, mindenhitű beteg felvétetik benne; 30

beteg számára van hely. Ugyanott van az apáczakolostor, de ebben csak katolikus lányokat nevelnek, továbbá még egy iskola a szegények számára is, hol ezek ruhát kapnak; az első osztály tannyelve francia, a másodiké olasz. A törököknek csak a városban kívül van egy katonai kórházuk 120 ember számára, szükség esetén azonban háromszáz ágyra is be lehet rendezni. A betegek reggel levest kapnak, d. u. 5 órakor pedig az orvos előírása szerint étkeznek. Gyógyszertár a városban három van.

A keleten a fürdőnek fontos szerepe van. Tripoliszban nyilvános fürdőhely öt van, ezek közül kettő a Hammam el Kelur és Hammam Zrez a kormányé, ezért említ Rohlf csak két fürdőt. Nők számára az első fürdő hétfőn és csütörtökön van nyitva 10—5 óráig. A magánfürdők közül legjobb a Seich-Hammam. A fürdők berendezése olyan, mint Egyiptomban, de disz dolgában azok fényűző pompáját nem közelíti meg. A fürdőzőt levetkezés után körülgöngyölik egy vászon lepellet, mely a vállon is keresztül megy; ezután a gőzszobába lép, a leplet ledobja; a termet felül kupola fedi, melynek üvegtábláin a gőz miatt csak kevés világosság szűrődik be, úgy hogy lámpást is kell használni. A falak körül kőpad van, a terem közepén pedig egy négyszögletes hely, mely alatt a folyton fűtött vízmedenczéből párolog a gőz. Az embert itt megberetválják, megdörzsölik, megtörlik, aztán száraz ruhát adnak rá s más szobába vezetik, hol kávé és pipa mellett pihen, majd azokat elfogyasztva, felöltözik és elmegy. Ez így van a század eleje óta, változás csak az időben volt, mert Lyon kapitány feljegyzései szerint akkor a férfiak délelőtt, a nők délután fürödtek.

Az európai ember ma már találhat némi kényelmet a szállodában, de ezt a benszülött vagy mohamedán nem keresi fel. Ő a fandukban lakik, ami egyszersmind karavánszerály is, különben pedig minden kétes egyéniségnek tartózkodási helye, ahol semmi sem biztos, csak az, hogy ha odamegy, meglopnak. Ehhez mérten természetesen rendkívül olcsó. Ha az ember állat (szamar, teve, ló) nélkül megy oda, és nem kér külön szobát, ingyen alhatik, ha külön szobát kér, fizet egy óra 4 (mond négy) francot. A tevéért egy éjszakára takarmánnyal együtt tuniszi pénzben 2 karubát (= 8 centimes = 4 kr.) fizet. Itt együtt van aztán a halfagyűjtő, kigyóbüvölő, eszelős, törzsfőnök, rabló, rabszolga, mind piszkos, büzös, és minden esetre soha sem csendes környezetben.

Tripolisznak külön kis népkertje van, mely tekintve azt, hogy e téren egész Tripolitániában az első kezdeményezés, igen sikerültnek mondható. Fái között néhány gazella is legel, melyek igen szelidek, nyájasak, az emberhez közelitenek. Fournel Márk azt is rájuk fogja, hogy a dohányt élvezik s csodálkozik, hogy a puszták ez állatkái úgy bagóznak, mint valami amerikai matróz. Vajjon Fournel megkínálta-e őket? Erről könyve nem szól. E kertben még néhány régiség is el van helyezve, és egy Antoninus korából való felirat.

Sokkal elragadóbb azonban Tripolisz környéke, a Mesija, melynek zöldöve babér koszorúként övezi a várost körül. De az utolsó időkben a Mesija elvesztette régi eredeti külsejét. Rohlfs legjobban tudja azt megítélni, mert ő hosszabb időközökben többször látogatta meg Tripolisz városát. Azelőtt a város e része tisztán az arab előkelőség nyaraló helye volt, »ma nemcsak a kertekben lakó emberek száma emelkedett, hanem itt-ott láthatunk már ilyen feliratokat is, mint »Belvedere«, »Casa di vino« vagy »Qui si vende birra« s ezek eléggé bizonyítják, hogy a lakosság mennyire előrehaladt az európai italok tanulmányozásában.« A Mesija ma már sokkal jobban összeolvadt Tripolival, mint volt néhány évtizeddel ezelőtt. Lyon kapitány leírja, mily ünnepségek közt ment a pasa Mesijába, egész lovas sereg és a fiai kísérték oda; a pasa most nem igen látogat oda, s ha igen, ilyen nagy ünnepélyek, lövöldözések stb. már nincsenek. A Mesijában ma már nemcsak az előkelőség lakik, ott élnek a bornui és nigmelléki felszabadult négerek, a vándor arabok és a máltai kereskedők; Krafft csak Mesija lakóinak számát 30.000-re teszi, amit azonban én hihetetlennek tartok; a 10.000-et azonban biztosan meghaladja. Mesiját azonban a sivatag homokja gyakran fenyegeti elnyeléssel, 30–40 m. magas dűnák nem ritkán öntik el az oázis széleit, s ilyenkor a fa egész törzse a homokban van, melynek felszínét a lomb söpörgeti.

A part sülyedésére vonatkozólag Egyiptomban tett tanulmányaimhoz kiegészítésképen nem hagyhatom megemlítés nélkül azon tüneteményeket, melyek a tripoliszi partvonalon is a sülyedést jelezzik. A harmincz év előtti leírások szerint a város falain kívül a víz mentén a kikötőtől a Kasbaig és onnan a part széléig száraz lábbal lehetett eljutni. Ezt most a tenger, melynek hullámai a falakat verik, nem engedi meg. Ime egy másik tény: Rohlfs 1878-ban a parton a várostól Mesijáig gyalog mehetett el, csak a

legmagasabb árnál csapott fel, néhány hullám és már 1879-ben még a legalacsonyabb apály mellett is ugyanazon uton a tenger vizében kellett gázolni. Harmadik tény az, hogy Leptis magna kikötőjének építményei ma mind víz alatt állanak. Egy negyedik adatot a XVI. századbeli Leo Africanus művében találunk, ott ő azt írja, hogy Tripolisz még éjszakabbra is nyult egyidőben mert az ő korában a hullámok alatt még elmerült épületek romjait lehetett látni. Maltzan, és ennek alapján Reclus e jelenséget az erosióra vezetik vissza; de a Rohlf's adatait egyik sem ismeri, azok pedig az erosiónál nagyobb hatánytól származnak, s e tünetmények csakis azon partsülyedésekre vezethetők vissza, melyeket Egyiptomban is a harmadkori képleteken lehetett észlelni.

Tripolisz lakóinak számára vonatkozólag a vélemény igen eltérő. A legkevesebb szám 10.000, a legnagyobb 40.000 s így az ingadozás óriási. Tripolisz különböző meglátogatói szerint a város lakossága a következő: Klöden, Testa: 10.000; Barth: 14.000; Maltzan, Mircher, Rohlf's: 15 – 18.000; Nachtigal: 20.000; Salvator: 22.000; Ritter: 25.000; Vatonne, Reclus: 30.000; Hoffmann: 35.000; Fournel: 40.000. — Számításaim alapjául véve azt az eléggé hiteles adatot, hogy Tripoliszban 2000 kőház van, melyek legtöbbször emeletesek s így legalább is két öttagú család lakhatik bennük s ehhez hozzáadva a néger kunyhók lakóinak és az utasoknak állandó állagát, én a lakosság számát a 20 és 30 ezer közt állónak tartom. E lakosságnak egy harmada mindenestre, ha nem fele, zsidó; az európaiak száma 3–4 ezer közt ingadozik, miből körülbelül félezer olasz s vagy 200 ember francia.

A város lakói közt sokféle típust tanulmányozhattam. A társadalmi életben a vezérszerepet a törökök viszik, ezek kezében van a kormány és minden hivatal; könnyen felismerni őket, rendesen magas, igen elhízott, fehér vagy vörös arcú, fekete szemű alakok; számra nézve azonban igen kevesen vannak. Igen sok török bennszülött nőt vett el és ezek utódai ma már számosak, kurugli-knak hívják őket, külön osztályt képeznek, büszkék arra, hogy ereikben török vér csergedez és azt hiszik, hogy ővéké a vezérszerep; testileg épen nem kiváló alakok s több bennük a török vér, mint az arab. Ezek mellett van a lakosság zömét képező arab, szikár száraz termetű, rézbarna bőrrel, világító fekete szemekkel, ritkás szakállal s rendkívül jól kifejtett homlokdudorokkal. A zsidót a nemes vonású arabtól izgékony,

nyugtalan megjelenése hangos és teli szájú bőbeszédűségű jobban megkülönböztetik, mint anthropologiai sajátosságai, melyek a zsidó rassz határain belül is rendkívül sok típust, s a típusokban is igen sok változást tüntetnek fel. A berbert rokonszenvessé teszi előttünk az európai rasszok kiváló tulajdonsága, az arczpirja, mely az ő arczain is fellobog; gyakori és meglepő köztük a szőkehajú, kékszemű. Az európai rasszok közül itt van a máltai, ki nem más mint európai töről metszett mohamedán, vagy mint a nagy mester, Nachtigal mondja, átmeneti alak Európa és Afrika közt; az olasz, ki arczban és egyéb testi tulajdonokban nem sokat különbözik a máltaitól, de bennszülött ruhában a máltáival együtt mindenkor megkülönböztethető a zsidótól; ez különben sem az igazi olasz, mert néhány nemzedék óta van itt és sok közülök francia honpolgárrá naturalizáltatta magát. Végül sok Tripoliszban a néger, ami a nagy gazdagságnak a jele; az ember nem sejti, hogy abban az egyszerű burnuszban járó arabnak 15—20 néger szolgája, eunukja van, mert a néger itt mindenütt a szolgaszemélyzetet képezi; legtöbbször mint rabszolga kerül ide, de itt a fáradságos út után jó dolga van, mert a korán, melyet itt a bennszülött jobban követ, mint másutt, dicséretesnek mondja a rabszolgákkal való szelid bánásmódot.

A nők anthropologiai sajátosságait még csak megközelítőleg sem állapíthatjuk meg; a ház a nők életének teljesen elzárt színhelye; s életük a mily érdekes, ép oly kipuhatólatlan. Egyet-mást mégis sikerült megtudnom Arbib feleségétől és különben egészen európai műveltségű leányaitól, kik mohamedán házaknál is bejáratosak. A pasa vagy dey családjához tartozó nő nem mehet az utcára, csak ha a mecsetbe megy; ilyenkor késő estig, éjjelig is kinnt van, persze nagy kíséretével együtt. A középosztályok női, rendesen gyalog járnak, de egy rabszolga mindig követi őket. Ilyenkor beburkolóznak a 3—4 m. hosszú barákaiba, mely egészen eltakarja őket, még szemüket is befedi s ők maguk csak úgy látnak menni, hogy a barákánt egészen közel tartják az arczukhoz. Bár a polygamia Tripoliszban is meg van engedve, mégis úgy a nomádok, mint a város lakók nagyrészt egynejeűek. A nő állása általában véve ugyan nem magas, de még sem elnyomott, mint sok utazó állítja. Ők csak a háztartás dolgait végezik, a nehéz munka a férfiakra marad.

A tripoliszi bennszülött ruhája korántsem oly egyszerű, mint azt Reclus nagy földrajzában Krafft nyomán leírja. A férfin

legalul egy ing van, melynek alsó vége a deréken a bugyogó fölé kerül. A bugyogó el-fareszi (azaz »lovasnak való« t. i. nadrág) a térdig bő, azon alúl a lábához simúl, szűk s a bokáig nyulik. A felső testet először egy mellény (szedrija, szidrea, szidra) takarja, melynek csak három kerek lyuka van a nyak és két kar részére; erre húzzák rá a farmelát, a másik aranyhimzésű, de nem begombolni való s elől végig nyílt mellényt; e fölött viselik a mindig gazdag aranyhimzésű kabátkát (zibbon vagy bidria, bedia = pruszlik). Ha az arab az utczára megy, minderre ráveti hófehér burnuszát, mely részben fejét is eltakarja. A fején különben turbánt viselnek, mely szeszély szerint változik: majd a kasmiri shawl, majd ezek európai utánzata a legelőkelőbb; zöld turbánt csak a serifek és a próféta egyenes származékai viselhetnek; kéket a zsidóknak kell viselni. Lovaglás közben vörös és néha sárga marokkói csizmát viselnek, ha nem lovagolnak, sárga cipőket, de erre, ha utczára mennek, még hasonlószerű vastagtalpu papucsot huznak. Ez utóbbiakat, ha szobába lépnek, mindig az ajtóban hagyják. Itt-ott vörös cipőt is látni; a zsidók fekete cipőt viselnek. A női ruhából, minthogy azt csak az utczán látjuk, csak a legfelső három haulit ismerhetjük meg, az egyik gazéból, a másik selyemből, a harmadik lenből van; a fej és arcz teljesen el van takarva, még jobban, mint akár Egyiptomban, akár európai Törökországban.

A tripoliszi mohamedánok túlnyomó része a malekita felekezethez tartozik, mely az imádkozásnál nem követeli meg az utazótól, hogy nagy gonddal befűzött szandálját levesse, imádkozásnál pedig karjait nem fűzi össze, hanem lebecsátja. A Mu-lei Thaib felekezetnek is számos hive van itt, s e hitágazat tényleg a legelterjedtebb egész Afrikában; a felekezetek közül legtűrelmesebb a többi vallások iránt a madaui-felekezet, mely a vahabita tannal ellenkezőleg egy oly isteni lényt ismer el, kivel az ember az ima által érzékileg is érintkezik, elismeri továbbá az Isten egységét, a lélek halhatatlanságát, jutalmát és büntetését a túlvilági létben. Annál irtózatosabb a szenusziták felekezete, melynek hármas tiltakozása: általában az európai civilizáció ellen, az európai civilizációnak engedményeket tevő mohamedánok ellen, és végül az Allah kegyelméből az európai civilizációtól eddig meg nem mértelyezett hívőknek, a többi mohamedánokkal való érintkezés általi megmértelyezése ellen a legfanatikusabb lá-

zat szítja fel a sivatag fiában, s melynek, mint Duveyrier kimutatta, oly sok európai utazó esett már áldozatul.

A tripoliszi mohamedán élet középpontja, — mint különben minden keleti városban, — a bazár; Tripolisznak két bazára van, s Arbib mindkettőbe elvezetett engemet; az egyik keresztalakú, négy szárnya van, melyek mindegyikének közepén út vezet; ez a főbazár és ebben van a Szaharán túli országoknak minden gazdagsága felhalmozva; a másik bazár kicsiny s inkább a helyi szükségleteknek szánva. Van egy külön bazár kávéház is, ahol a napi újdonságokat beszélnek meg; ide jár Tripolisz egész »haute-volée«-ja, de egy jobb családból való arab sem lépne be a kávéházba, hanem a rabszolgájával hozatja ki a kávé s a ház előtti márványpadon szürcsölgeti azt, szíva melléje a nargilét. E kávéház előtt találjuk a nap bizonyos óráiban a leggazdagabb arabokat is, kiknek mindegyikét a saját rabszolgája szolgálja ki. Arbib figyelmeztetett egyre, aki hat szolgával jött ide, egyik a pipát, másik az arany kávécsészét, harmadik a zsebkendőt hozta, negyedik a papucsot segítette lehúzni és tartotta, mert az arab előkelőségek is mezítláb kuporodnak fel a gyékényre, az ötödik a barakant tartja, a hatodik a strucztoallas legyezővel kergeti a legyeket.

A nagy bazárban tarkább élet pezseg, mint Kairóban a Muszkin; ez nem Éjszak-Afrika, ez a Szahara és a Szudán belseje. Együtt találtam itt Afrika minden népét Kordofántól, a Szenegálig, Marokkótól a Nilusig; a nép nem az a vidám, szelid, jámbor arab, a kikkel óráig elalkudoztam a Muszkin egy piaszter felett, hogy nyelvüket tanuljam; ezek arczán a sivatag vad-sága tükröződik vissza, fegyverük talán még most is véres; a természettel való örökös küzdelem szítja fel bennük azt a félelmes lángot; gyűlölet ég a lelkükben az európai iránt, s inkább kevesebbet nyerve adják el árúikat a zsidónak, csak európaival ne kelljen beszélniök. Ha megszólítod, elfordul, nem felel, ha megszólításodat ismétled, vad láng villan fel szemében, melyet érdekedben áll megérteni. A ki arab karavánnal jön a tripoliszi vásárra Afrika belsejéből, az majdnem mind szenuszita; ez pedig a legborzasztóbb felekezet a világon; a kannibal felfalja az embert, mert műveletlen állat, nincs erkölcsi érzéke, a szenuszita megöli a keresztényt, mert tudja, hogy ez az iszlám moráljának ellensége; siváran áll előtte a létért való küzdelem, tudja, hogy egyik vallásnak Afrikában bukni kell, vagy a kereszt-

nek, vagy a félholdnak jut a győzelem; félti morálját s a keresztény szellemmel való érintkezés szennyjétől is meg akarja óvni.

A gyűlölet magában Tripoliszban annyira megy, hogy az arab, miután itt az európai hatalomnak engedményeket tenni kénytelen, a város külső részei felé vonul. Az arab előkelőség, a mohamedán fanatizmus, a vallásos és politikai élet színtere, darázsfészke a kedves Mesija, hol a pálmalomb alatt a karamanli szultánok alusszák örök álmukat, míg emlékü a legborzasztóbb láz lángját táplálja és lobogtatja. Egy alkalommal Arbib, amint az utcán jártunk-keltünk, hirtelen bevont egy sötét piszkos kávéházba; valami távoli menydörgésszerű morajt hallottunk, amint az egyik ablaksarokba meghúzódttunk, egyszerre óriás néptömeg vonult el előttünk, irtózatosan orditozva. A tömeget főnők, marabuk és török tiszték, azok gyalog, ezek lóháton vezették, közben-közben egy ágyú is tűnt elő, melyet vagy negyvenen húztak és toltak; a nép mind nyomorult és szegény volt, szemükben ádáz, vérszomjazó fanatizmus dübe villogott s megijedtem, hogy Tripoliszban valami forradalom tört ki. Arbib megnyugtató, hogy ez itt mindennapos jelenet, legfeljebb néhány arabot gázolnak agyon; mindez tüntetés, mit a török kormány az európaiak ellen mesterséges izgatásokkal szit és rendeztet s mely tüntetések ele főleg a francia és olasz konzulatusok ellen irányul. Ezen panizlamitikus izgatások élén egy Szi-Hamza nevű arab állott, kinek sógora a tripoliszi polgármester, fivére pedig a szultán legbelsőbb titkos tanácsosainak egyike; Hamza havonként ezer frankot kap, ezenkívül minden legkisebb szolgálatért óriás baksist, s nincs más dolga, mint a népet izgatni. A szerény nyomorult nép, kinek e földön semmije sincs, minden bizalmát a túlvilági életbe veti s ezen hite, vallása, lesz mindene. Hamza azonban még a földön sokat ígér nekik, ajánlja, hogy válasszanak egy házat akár Tuniszban, akár Algirban, az az övék lesz, mert nemsokára üt a szabadulás órája, a mikor minden francia a halál fia. Majd elhiteti velük, hogy egy bizonyos napon megérkezik a szultán hajórajja, persze az nap nagy tüntetés van, a hajóraj nem érkezik meg, de ez nem baj. Majd a nép vezetői álhireket terjesztenek magukról, pl. hogy megakarnak hódolni a francziáknak. Ez persze csak alkalom arra, hogy az arab néplapokban, minő a »Dzsevaib«, nagyhangú czáfolatokat közöljenek s ezek ürügye alatt a szenvedő haza ügyét érintsék, a vakbuzgóság üszket még jobban elhítsék s az izgatásokat a nyilvánosság

terére vigyék. Ezek a vallásos és politikai izgatók az arab hiszékenységet teljesen kizsákmányolják, a fölkelések Tripoliszban egymást követik, a konzulok folytonos sérelmeknek vannak kitéve, a francia konzul kavaszát egyszer majd a vízbe dobták, pedig e fölkelések háttérében semmi pozitív erő nincs, csak az Ezeregyéj álmai azok, mikén e láz táplálkozik. S elvégre is mindennek mi lesz a vége? Egy arculütés szerezte meg a francziáknak Algirt, talán egy másik nekik adja Tripoliszt is.

A vallásos fanatizmus szülte legkülönösebb alakok közé tartoznak a marabú, olyan az, mint Egyiptomban a véli, a csodatevő szent. A marabúk szent élete eredetileg a Kórán pontos betartásában áll, nem isznak, nem káromkodnak, négy feleséget tartanak, más férfi nejétől óvakodnak. A marabúk is kétfélék, az egyik »bort iszik, vizet prédikál,« a másik azonban hibáit javítva, bizonyos elvek szerint él, azt hiszi, a marabú címre csak neki van joga s még önkinzással is vezeklik; január hóban három napon át szent ünnepet tartanak s ilyenkor minden bárbar szertartást végig csinálnak, az utczákon teljes díszben jelennek meg, a népet szüntelenül izgatják és ilyenkor a zsidók és európaiak az arab negyedről csaknem el vannak tiltva. — Ezzel kapcsolatosan kell megjegyeznünk, hogy a nép szerfelett babonás. Fél, hogy valaki a szemével meg ne verje, s ilyenkor ijedten tartja fel kezét, mert az ötös számot szerencseszámnak tartja. Ha valaki lakást bérel, a legkicsinyesebb ok is befolyásolja határozatát, elég, hogy rossz szagot érezzen s már tovább megy, más lakást keres. — Buzgó vallásossága daczára sem fél azonban az italtól s az a nevezetes, hogy Lyon kapitány ezt már a század elején is mondta. Szerinte az iszákosság sokkal közönségesebb Tripoliszban, mint Anglia sok városában. Magam is megerősíthetem, hogy az arab aggodalom nélkül issza az olasz szíverősítőket, kedvencz itala a rozolia és más illatos és színes szeszek. Az araboknak különben saját italuk is van, a pálmából nyert lagme, mely részegítőbb, mint a bor vagy pálinka.

Említettem, hogy Tripolisz par excellence kereskedő város; s ha most ennek részletesebb ismertetésére és tárgyalására visszatérek, teszem ezt kizárólag magyar szempontból s különösen tekintve e kereskedelem osztrák- és magyar vonatkozásait. Tripolisz kikötőjében a nemzetközi versenyben az angol, olasz, francia, görög és osztrák magyaron kívül még az ottomán, spanyol, norvég, német és montenegrói is részt vesz, még pedig valamennyi

a mi rovásunkra, mert mindezek közt hajóink számára nézve az utolsó előttiek, tonnatartalomra nézve pedig az utolsók vagyunk; míg angol lobogó alatt a kikötő összes forgalma 189 hajót tett ki 156.868 tonnával, magyar-osztrák lobogó alatt ugyanezen forgalomban 3 hajóval 1.749 tonával vettünk rész. Az osztrák-magyar forgalom ezen hátramaradottsága nem volna szomorító, ha a mi ipari termékeinkre Tripoliszban szükség nem volna. Pedig nemcsak hogy van, de évről-évre bámulatosan növekszik. 1884-ik évben bevitelünk Tripoliszba csak 110 ezer frankot képviselt, még 1885-ben 400.000 frank értékű volt, s míg 1884-ben mi a bevitelben csak a hatodik helyet foglaltuk el, s előttünk állott még Anglia, Franciaország, Belgium, Olasz és Törökország, addig 1885-ben a negyedik helyet foglaltuk el, a versenyben Svájcot, Belgiumot, sőt még Olaszországot is leszorítottuk, s még csak Angol-, Francia- és Németország maradtak. És daczára bevitelünk ily rohamos emelkedésének, hajóforgalmunk ezzel nem tart lépést, czikkeinket pedig más államok hajói szállítják oda. A főbb osztrák-magyar czikkek közül, melyek Tripoliszban is élénk keletnek örvendenek, fontos a czukor, bár a Tripoliszból Maltán keresztül ide hozott pilét csak a helyi fogyasztásban használják, míg a karaván-kereskedésben Ghadamesz és Murzuk felé és a Szudánba a francia 2½ kgros süvegrafinade-ot viszik. Építőfa ugyan kevesebb kell, mint p. o. Alexandriában, mert az építkezés lassú, mivel az arab sárkunyhóban is megél, az évi bevitel mégis 20.000 lécz, 30.000 deszka, melyből 75% Velenchezéből, 25% Fiuméből jött Maltán keresztül; a puhafakarókat a svédek szolgáltatják, a transversákat a belgák; gerendát alig keresnek; a tüzelőfát pedig a montenegróiak hozzák Albániából. Az alkohol kereslete a Kórán tilalma folytán ugyan egy kevésé korlátozva van, de azért Tripolisz lakossága e tilalom ellenére is évenként 15—20 ezer franknyit fogyaszt mindenféle színes és erősen illatozó pálinka alakjában. Bort ugyan nem vihetünk be, hanem sörrel monarchiánk látja el Tripoliszt. Röviden említjük fel azon czikkeket, melyek bevitelében monarchiánknak is jelentékeny s a versenyben komoly számot tevő szerepe van, ezek a ruhafélék (400,000 frt értékben), vasárúk (30,000 frt é.), papiros, üvegárúk, rövidárúk (100,000 frt é.); a Szudánnal folytatott karaván-kereskedelem számára kötárgyak, csiszolt achátgyűrűk, fülönfüggők és gyöngyök, edények, nemes fémek és mária-tallérok.

Tripolisznak kivitele is elég fontos reánk; az egész kivitel értéke tíz millió frankra rüg, s ez összegből Angliára 74⁰/₁₀₀, vagyis 7.400,000 frank, Franciaországra és Ausztria-Magyarországra 12—12⁰/₁₀₀ vagyis egyenkint 1.200,000 frank. Csak ezek után következik Olaszország 1⁰/₁₀₀-kal stb. Látszik tehát, hogy a kivitelben is előkelő helyünk van, sőt viszonyaink kedvezőbbek, amennyiben a kivitel háromszorosa a bevitelnek. Főkiviteli cikket képeznek a strucc tollak és az elefántesont, az elsőből az évi kivitel értéke a 3 millió, a másodikból a 200,000 frank körül forog, e két cikk a londoni és párizsi piacokra kerül. Igen fontos cikk még az alfa, s a kivitel értéke csaknem kétszer akkora, mint a tollaké (5.200,000 frank) s ez óriási mennyiség mind Angliába megy. Érdekes nemzetgazdasági jelenség, hogy mióta 1871-ben az első csomag alfát innen kivitték, azóta a földművelés hanyatlott, mert a lakosság ettől kezdve az alfa gyűjtésével, Tripoliszba való szállításával foglalkozik, minthogy ez kevesebb fáradsággal, a szárazság ellen kevesebb veszéllyel többet fizet mint amaz; így a gabnakivitel csekély, csak árpából visznek Maltába mintegy 200,000 franknyit. A kivitel e főcikkeiből mi nem sokat hozunk a magyar és osztrák kikötőkbe, hanem annál többet közvetítünk részben Olaszország, részben Anglia felé is. Van azonban Tripolisznak egy kiviteli cikke, melyet csaknem kizárólag a mi kikötőinkbe szállítanak, és ez a szivacs. A görögök 1884-iki felfedezése, hogy Tripolisz vizeiben sok szivacs terem, igen nagyszámú szivacsshalászt gyűjtött ide, s bár az ottomán kormány a szivacsshalászatot szabályozni igyekezett, az 1885-iki gyűjtés nem kevesebb, mint 1.200,000 frankot képviselt, mely csaknem kivétel nélkül mind az osztrák-magyar kikötőkbe szállítottott.¹

II.

Tripolisztól nyugat felé Tunisz irányában a partvonal meglehetősen egyenes vonalban s elég tagozatlanul vonul (ábeszig a hol éjszak felé fordul; ez a partvonal képezi a Kis-Szirtek (Syrtek) öblének déli szegélyét, terméketlen és kopár a talaj, hol semmi sem terem, vad és nomád az urghemma nép, mely lakja, s mely-

¹ A kereskedelmi viszonyokra vonatkozólag lásd részletes jelentéseimet: Érdekeink Éjszak-Afrikában (»Nemzetgazdasági Szemle«, 1888. 107—126. l.) és Kereskedelmünk Éjszak-Afrikában (u. o. 520—541. l.)

nek lelkében csak a barbárság burjánzik. E partvonal előtt fekszik egyetlen egy nagy sziget, mely minden tekintetben merő ellentétet képez a partvonallal, Djerba, a lótuszevők hazája.

Este indultunk a francia gőzössel Tripoliszból és reggel hét órakor érkezünk meg Djerba szigetére, a lótuszevők földére, ebbe a kis földi paradicsomba, a hová már olyan régóta kíváncskoztam, mert Afrika legérdekesebb részei köze tartozik; itt akartam tölteni két napot és bevárni az olasz Navigazione Generale Italiana hajóját, mely át volt viendő Gábeszbe. A sziget éjszaki partján, a fővárosnak Djerbának, vagy amint itt nevezik, Humt-esz-Szuknak, — ami annyit jelent, hogy kereskedő város, — kikötőjében vetettünk horgonyt, ami itt nagyobb feladat, mint Tunisz vagy Tripolisz bármely kikötőjében, mert a szigettől 6—7 km.-nyi távolságban a víz sehol sem mélyebb néhány lábnál; maga a hajó nyolcz km.-re horgonyzott a parttól, mely csakis csendes időben lehet megközelíteni és amikor a tenger árad.

Klasszikus földön vagyunk. Az első Afrika-utazó nem történelmi alak, egy hős talán a legnagyobb görög hős, kit csak a monda, de a legnagyobb mondák egyike örökít meg. Ez az utazó Odysseus. És a fekete világrésznek első ismert része, melyet európai nemcsak hírből ismert, hanem fel is keresett, nem a Nilus deltája, hanem a lótuszevők szigete, melyet a nagy Homér néhány egyszerű sorban oly mesterileg fest le, s mely nem más, mint Djerba. Nem akarom sorra venni a klasszikus íróknak, Herodotosznak, Pliniusnak, Ptolomaeusnak, Atheneusnak és Polybiusnak, valamint a IV. századból Peutinger-féle tábláknak a szigetről nyújtott leírását, elég megjegyeznünk, hogy mindezek kétségtelenné teszik, hogy a lótuszevők szigete, mely Homer szerint 9 napra van déli széllal Korfutól s egy pompás gyümölcsöt, lótuszt terem, nem más, mint a rómaiak által Menynxnek nevezett sziget, a mai Djerba.

A földrajzi kérdést könnyen tisztázták, a másikat azonban hogy a Homerosz lótuszevői tulajdonkép hát minő lótuszt ettek, csak napjainkban oldották meg. A pompás gyümölcscről, mely a szigetet az Odysseus emberei előtt olyan kedvessé tette, háromféle vélemény uralkodott. Egyik szerint nem volt az más, mint a datolya (*Phoenix dactylifera*), a második szerint a lótusz a damuk (*Rhus oxyacantha*) gyümölcse, a harmadik szerint ez a jujuba (*Zyziphus lotus*). Nem leírni, csak jellemezni kívánom a vitát. Az angolok a kérdéssel nem foglalkoztak; a németek tu-

dományos értekezéseket irtak a kérdésről és teremtettek három hypothesis-t, de meg azt nem oldották; végre a francziák elfoglalván Tuniszt, Djerbát is elfoglalták s megállapították, hogy a lótuusz a Zyziphus lotus gyümölcse. Persze, akkor megint előállottak a németek, hogy hiszen ezt már a Herodotes és Athene-Polybius-féle leírásból is tudni lehetett.

A római idők egy emléke még klasszikusabbá tette e földet. Az éjszaki parton római maradványokra nem találunk, hanem ha átmegyünk a sziget déli részébe, a régi Menynx városnak romjaira akadunk, a miket ma a djerbaiak El-Kantarának neveznek. A sziget e déli partja igen csekély távolságban van a szárazföldtől, melytől sekély csatorna választja el. A rómaiak belátták a hely fontosságát, ismerték a djerbai vizek szeszélyességét és egy hatalmas hiddal kapcsolták össze a szárazföldet és a szigetet. Ennek a hidnak a romjai maig is megvannak, de csak romjai; emberi erő e titáni művet, mikor a dynamit még nem volt feltalálva, nem rombolhatta össze, az arabok és vandálok minden erőszakossága sem árthatott semmit e colossusnak és rombadőlését csakis a part egyenetlen sülyedésének, földrengéseknek és más hasonló földtani tényezőknek kell tulajdonítanunk. Mikor e romokat meglátogattam, az egész vidék kietlen dombos-halmos, homokos volt, a hid oszlopának nagy részét homok temette el s bizony szerencse, hogy 1882-ben Jamais tábornok, amit lehetett, innen megmentett, ámbár Tissot szerint egy rossz garas sem jutott a Louvre-ba.

Djerba szigetén minden különös és érdekes; a szigeten lakó nép még sokkal inkább az; negyvenezer benszülött lakosa van és ez mind siita mohamedán, tehát olyan mint a perzsa, akit a szunnita-mohamedánság, a melyhez egész Afrika mohamedán világa tartozik, eretneknek tart. Ez magában már érdekes tény, de még érdekesebbé teszi az, hogy a sziget körül a szárazföldön lakó összes népek az arabok és a Zarzisztól (ábeszig) lakozó urghemmák mind igazi szunnita mohamedánok s Afrika egész éjszaki partján, sőt mondhatjuk, a földközi tenger medencéjében, néhány a kairói Al-Azar mecsetegyetemben tanuló perzsán kívül sehol siita nincs. Az, hogy a szigetlakók mohamedánok, megóvta őket a keresztényekkel és a zsidókkal való keverődéstől, az, hogy eretnekek, a parti mohamedánokkal való egybeolvadástól, és így Djerba lakói a rasszt, a melyhez tartoznak, igen tisztán mutatják be.

Djerbai tartózkodásom alatt láttam a bennszülöttek közül néhány százat s meglepetve távoztam el. Az idegen, a' ki Málta felől jő s nem látta még Tuniszt és Algirt, a legnagyobb csodálkozással látja ezt az emberi típust, mely még a turistának is feltűnik. Kik ezek? Az kétségtelen, hogy nem déleurópaiak, a haj, a szem nem fekete, az arcz bőrszíne nem barna; nem arabok, azt is azonnal látja, a maltai sokkal inkább arab, mint a djerbahi. Aki azonban Algir és Tunisz felől jön, az ezekben viszontlátja a legtisztább berbereket, a kikhez a kabilok is tartoznak s a kik szőke, nem ritkán vörös-hajú, barna vagy szürkészemű, szelid tekintetű, világos piros (az arab arczbőre pirtalan) arczszinű s rendkívül értelmes tisztességtudó jelenségek, kik itt a körülöttük lakó araboktól s arab-berber vegyülékű urghemmáktól teljesen elkülönített tiszta emberi fajtát képviselnek. Különben Djerba lakossága e berber eredetű bennszülötteken kívül még vagy négyszáz európaiból, — olasz kereskedő, görög halász és francia katonákból — és jelentékeny számú zsidóból áll, kiknek helyzete itt nemcsak megtűrt, de kellemes, ha azokra a zaklatásokra gondolunk, melyeket Tripoliszban és Algirban el kell viselniök. A zsidók a városi lakosság egy hatodát képezik, a fővárosban pedig a Humt-esz-Szukban külön negyedben laknak.

A földrajzi helyzet, vallásbeli elkülönültség, és a vérbeli eredet tisztaságának megóvása a djerbai népet néprajzilag is teljesen elkülöníti a szomszédos partok lakóitól. A djerbai rendkívül jámbor, szelid; munkás, földmivelő és iparüző nép s ezek mind oly tulajdonok, melyek teljesen elkülönítik Afrika határos népeitől, akik vadak, barbárok, nomádok, rablók; a többnejűség szerfelett ritka köztük, a családi élet mintaszerű, a nő állása a mohamedán államokhoz képest szerfelett magas, az erkölcsök jók; a lopás köztük igen ritka, a gyilkolás ismeretlen, míg ez a szomszédos urghemmák köznapirenden van. A nép szelidsége, jóakarata meglepő, mintha csak a Homerosz alakjai elevenednének meg; járhat-kelhet köztük az ember fegyver nélkül megnézik, megbámulják, tréfálkoznak vele, de nem bántják, s ami az araboktól nagyon megkülönbözteti őket, nem zsarolják. Ha egy néger megüti a dobját, ha két kutya összemarakodik, azonnal vidám csödület támad, de ez nem tart sokáig, mert a djerbahi szorgalmas és munkás, kinek az ideje becses; nincs meg benne az arab méltóságteljes lassúsága, de nem is olyan lusta, s minthogy a munkát becsüli, nem kapzsi, tisztességtudó.

A nő, ha fiatal, eltakarja arczát, de a gyermek és a vén asszony leplezetlenül jár; a testet, ha az utczára mennek, bő haik-ba burkolják s fejükön csucsan végződő óriás szalma kalapot viselnek. A férfiak a gandurát és fezt viselik, némelyik még turbánt is csavar a feje köré és kaftánt is vesz magára.

A djerbai szövő-fonó és agyagipar egész Tripoliszban és Tuniszban ismeretes. Jelentékeny és nevezetes a selyemipar, melyet valószínűleg a byzancziak hoztak ide magukkal, mert ők már a VI. században ismerték azt; tény az, hogy a djerbai selyemipar még az arab invasio előtt honosult meg, s a bombyx-el együtt terjedt el az eperfa is. A djerbai mellénykéket, haikokat takarókat és szőnyegeket, melyeket lenből és selyemből szőnek, egész Tripoliszban és Tuniszban nemcsak szépeknek, hanem értékeseknek is tartják. Djerba másik igen jelentékeny ipara az agyagipara, edényeit Tripolisztól Algirig mindenütt feltaláljuk s ezeket a belföldre is beviszik. A házak tetején djerbai edény fogja fel az eső vizét, mely abban fel nem melegszik, a spongea és korallhalász sajkájának árboczához kötözött djerbai edényben viszi több napi vízkészletét a tengerre és djerbahi edényben tartja maga a djerbai földmives és élelmiszereit, a djerbai zsidó pedig a borát. Harmadik czikke a szigetnek, mi piacra kerül a bor, mert Djerbában sok és jó bor terem, mit Szfaksztól Tripoliszig minden nem-mohamedán elismer. A borral azonban csak a zsidók kereskednek. A kezelés különös és igen eredeti, módja azonban a bort magában Djerbában az európai számára csak kevésbé élvezhetővé teszi, a bort ugyanis hatalmas urnákban tartják, s minthogy az edények porusain egyrészt, az elpárolgás által, másrészt igen sok bor veszne el, az edényeket jó ideig olajjal itatják át s aztán a bor felszínére is egy réteg olajat öntenek.

Djerba a föld legtermékenyebb területei közé tartozik s a benszülött a kis területnek minden részét felhasználja és kitünően műveli. Valóságos kert ez a kis sziget, egy darab éden, hol a föld mindent megterem és az ember boldog. Főleg gabonát, datolyát, olajat és gyümölcsöt termel, de ezeket óriási mennyiségben; a djerbai kertek látják el Szfaksztól Tripoliszig az egész partot almával, körtével, fügével, szilvával. Az olajfa itt óriásra nő, 10—12 m. kerülete van s bizonyára nem egy alatt pihentek meg a menyxi hid római építői. Mindazonáltal a fában a szigeten hiány van; nem egy helyütt láttam, hogy az olajfában

a kéreg alatt óriás odvak vannak, melyek fenekét a karommal nem tudtam elérni; a benszülöttek szokása az, hogy ha megszorulnak fában, a törzs belét szedik ki, úgy, hogy a lomb csaknem kizárólag a kéreg és a közvetlen alatta levő részekből táplálkozik, de azért üde zöld is bőven terem. A kerteket igen gondosan öntözik, pedig ha meggondoljuk, hogy a szigeten a víz igen kevés, mély kutakból kell felhozni, mert folyó vize csak az Ued-Zebib-ben van, ha ugyan a nyári hónapokban ki nem szárad, csak akkor tudjuk ezt kellőleg méltatni. És még ez a kevés víz is, ami van jobb, mint Tripolisztól Szfakszig bárhol, hol a sottok sójától átíratott gipszes talajon tör át.

Djerba szigetének és a djerbaiaknak különössége az építkezés módjában is nyilvánul. A háznak külseje teljesen meglepő és különbözik a keleti típusoktól. Az ember azt hihetné, hogy egy csoport keresztény kápolna közt sétál, csak a harang hiányzik. A házak alkotása igen egyszerű, négy fala mészből van felépítve, melynek egyes darabjait a vályog tartja össze. A falakon felül négy egymással párhuzamos ív emelkedik ki, a két szélső a homlokzatot képezi, míg a belső kettő a külsőktől egyenlő távolságban van. Felül a boltozatot szorosan egymás mellé helyezett s egyik ívtől a másikig terjedő pábuatörzsek képezik, melyet ezenkívül még földdel takarnak be. Valószínűleg ehhez hasonlított azoknak a byzanci házaknak az alakja is, melyeket az arabok ideérkeztükkor itt találtak. Meglepő sok Djerba szigeten a mecset és szent hely s a szomszédos törzsek és verghommák ép ezért Djerbát a »kétszáz mecset szigetének« nevezik. A városokban ezeknek csak kis része van, a legtöbb a tanyákon, kívül a községek határain van. Sétaközben megesett az, hogy félóra hosszat nem találkoztam emberrel, de nem történt meg az, hogy mecsetet, dzsemaát ne találtam volna. E szentélyek közül sok egészen kicsi, alig tíz négyszög méternyi területű föléjük emelkedik ki a minaret, mely gyakran alig 8—10 m. magas. E szentélyek mindegyikét egy-egy marabut őrzi, aki alamizsnából él és hétköznapi épüget lopja a napot, mint a mohamedán pénteken.

E csendes békés népen élén egy igen derék algiriai személyiség áll, akinek teljes neve Kalifa Szidi Ahmed Ben Driz s aki dynasziájának immár negyedik uralkodója. Nem kell azt hinnünk, hogy ez valami keleti kalifa, zsarnok kényur vagy politikai hatalom; csak czimei vannak, azokkal uralkodásnak lehet nevezni azt, amit jobbra a saját érdekében tesz, anélkül azon-

ban, hogy önző lenne. Ősei a sziget kormányzói voltak kilenczven s egynehány év óta, a hivatal szállt át apáról fiára most már negyediziglen. Tunisz elfoglalása alatt már Ahmed volt a kormányzó, nem csinált forradalmat, összehívta a humtok fejeit, tudata velük, hogy ezentúl francia protektoratus alatt lesznek. E dynastiának van még néhány örökös hivatala, ő Franciaország helytartója, Anglia konzulja, a Compagnie Generale Transatlantique ügynöke, egy szóval épen olyan minden, mint az apja, nagyapja, dédapja; és mindez anélkül, hogy egy szót tudna francziául! Ahmed azonban belátja, hogy rangja megköveteli a nyelv tudását s két fiát már a Lavigerie bibornok iskolájában neveltette, mi által a trónöröklést családjá számára biztosította; naturalizáltatni csak azért nem akarja őket, mert ezt most mégis csak rossz néven vennék a djerbiaiak.

Ahol francia gyarmaton olasz ember van, ott megvan a politikai ellenségeskedés is, így a djerbai olasz konzul, a ki sziléziai születésű zsidó, különben szőnyegkereskedő, esküdt ellensége az egész Ahmed-dynastiának. De hát hiába az! a djerbiaiak ragaszkodó, simulékony, szelid népében a lázadás üszkét ugyan el nem hintheti.

Djerbával kezdődik meg a tuniszi partvonal, Djerbán találkozzunk először a francia befolyással és nem tagadhatjuk el, e befolyás áldásaival is. A tuniszi partvonal itt egy öblöt a Gábeszi öblöt képezi, melynek délnyugati zugában maga Gábesz fekszik, keleti határát Djërba, éjszaki határát pedig a Kerkennai szigetcsoport képezi. Az én utam Djerbából Gábeszbe vezetett, mely két város közt rendszeres állandó hajózási összeköttetés van; az utat az éj folyamán tettem meg, úgy hogy hajnali négy órakor már Gábesz előtt horgonyt vetettünk. Alattunk a tenger apró hullámai locsogtak, amint békétlenül oda-oda verődtek a hajó óriási hasához, hogy legalább az odatapadt piros-barna és zöld tengeri növénykék sűrű rojtját szaggassák meg. Fölénk a tiszta felhőtlen ég boltja hajlik szeliden, az éltető nap még nem ragyogja be, de az első sugár hírnökei, a fehér tollú madarak már a magasban lebegnek. Előttünk az afrikai part keskeny, alacsony, sárga homokvonulata húzódik el, ki-kivillan belőle Gábesz pálmaerdőinek üde zöldje, mosolygó oázisainak fehér falu háztömege, a karesű minaret, ami mind tisztán, élesen íródik be az égbe, mint maga az árboez bonyolult kötélzetével. Csak kaptányom figyelmeztet komoran: »A légnyomás nagy, a hőség egy

óra múlva rekkenő s tekintsen arra dél felé, látja azt a csíkot ott a szárazföld mögött az ég alsó szegélyén. Ön még nem ismeri ezt az afrikai eget, ön ma még szenvedni fog a kebbeltől.»

Mi az a kebbel? Kevésszavú kapitányom csak annyit mondott, hogy gonosz szél. Nekem ez nem volt elég. Lementem a hajó könyvtárába, megnéztem a híres német utazóknak, Barthnak és Rohlfsnak munkáit, a meteorologiai adatoknak Sticker és Hahn tollából megjelent feldolgozását, és még egy sereg útleírást, földrajzot, s mindezek közül egy sem — még a Reclus nagyszerűen összefoglaló műve sem — tud róla tájékozást nyújtani. Be kellett várnom, hogy ha kapitányom szava valósul és a kebbel nem marad el, saját magam megfigyelhessem azt. Mikor az első nap-sugár előbukkant, én is csónakba ültem és a parthoz eveztem, hogy megtekintsem Gábeszt s oázisait. Ez esetben alaposan csalódtam, mert Gábesz egyszerű kicsiny hely, nevét csak a híre tette nagygyá, mely a Szahara-tenger eszméjének felmerülésével kelt szárnyra.

Gábesz azon a 30 km. széles földszoroson fekszik, mely Tunisz belsejének depressionalis söttjait választja el a Földközi tengertől a Kis-Szirtektől. Megállapítatván, hogy a sottok — beltavak — tényleg a tenger színe alatt fekvő tengermaradványok, minthogy ezenkívül a római leírásokban egy Triton-tórol szerezhettünk adatokat, melyek a topografikus viszonyok megegyezése folytán valószínűvé tették, hogy ez eredetileg nem más, mint a sott, mely tehát azon időben a tengerrel még összeköttetésben állott, a míg Gábesz vidékén pontosabb vizsgálatokat nem végeztek, általában azt hitték, hogy ez isthmus a történelmi korban épült fel a tenger iszapjából és a Szahara homokjából. Fuchs, majd 1875-ben Antinori kutatásai kétségtelenné tették, hogy ez eredetileg eocen kori mészpad, s ha igaz, hogy a sottok egykor érintkeztek a tengerrel, úgy itt a partvonal emelkedésének jelenségével találkozunk; Roudaire azt is megállapította, hogy ez isthmus legalacsonyabb nyerge csak 47 m. magas. Ez a meglepő eredmény fogantatá meg Lesseps lángelméjében azt az eszmét, hogy ezt az egész sottot egy csatornával a tengerrel össze lehetne kötni. A tudományos forumok elé vitt kérdés megvitatása azonban a tervet, mint időszerütlent, bár nem kivihetlent elvetette.

Gábesz tehát ma csakis a francziáknak egy stratégiai állomása, kikötője és csak az 1881-iki franczia foglalás óta létezik, akkor települt itt le egy sereg kereskedő az egykori kaszánya,

Keszla körül, mely ma a kormányzó kaidnak lakóhelye. A városnak ezt a részét, melyet főleg a 3000 főből álló francia katonai őrség szükségének fedezésére itt letelepült emberek laktak, Coquinvill-nek nevezték, s ebből lett a ma eléggé csinos, de nem nagy európai negyed, ahogy itt nevezik, a Gabes-Port; ennek főépülete a kaszárnya, a katonai kórház és egy keresztény templom. A Keszlával szemben áll a Cercle des Officiers (tishti kaszinó) fényűző berendezéssel.

A város a gábeszi folyónak Ved-el-Gábesz déli vagy jobb partján fekszik; a Gábesz-Port-hoz, vagyis az európai negyedhez fűződik nyugat felől két kis oázis, egymástól alig egy km. távolságban, a Djara és Menzel, melyek tulajdonkép a bennszülött városrészeket képezik. A francia hódítás előtt a két falu mindenkor elkeseredett testvérháboruban élt egymással; a versengés egyetlen oka az volt, melyik helyen tartásák a vásárokat, a szukot. Volt idő, mikor a vita oly hevessé fajult, hogy a kormány a két helység közé versengéseik megfékezésére egy erődöt, a bordj-el-djedid-et építtette. Erről az örökös viszályról, »arad«-ról, kapta az egész gábeszi terület is a nevét. 1881. július 24-dikén azonban a francziák elfoglalták e falvakat, s bár egyideig Menzelé maradt a fölény, ma a szukokat már Djarában tartják. A két oázis lakóinak száma 3500—4000 közt ingadozik. A ved balpartján még két oázis csatlakozik Gábeszhez, a Szemma és Senneni mindkettő azonban sokkal jelentéktelenebb, mint akár Djara, akár Menzel; az európai negyeddel szemben a balparton pedig a katonai temető terül el.

A gábeszi völgyet a szárazföld felől a Rasz-el-ved (a völgy feje) van hivatva védeni; ez a katonai telep egy eléggé emelkedett fensíkon, de mégis a lehető legkedvezőtlenebb vidéken fekszik; a legkisebb szél, homoktölcsérekkel árasztja el, a láz itt endemikus baj, a víz egészségtelen és, ha a rómaiaknak itt egy időben mégis virágzó telepük volt, ez csakis a ma már alig létező, de akkor bizonyára a rómaiak mesteri tökélyével keresztülvitt csatornázás mellett volt lehetséges; de hát a francziák azt hitték, hogy a Rasz-el-ved megerősítésével, a gábeszi isthmus közlekedését a tuniszi felkelések elnyomásáig elzárhatják.

A Ved-Gábesz a Djebel-el-Halugában ered, mintegy 20 km.-re DN-ra a torkolattól, medre futása nagy részében mélyen a sziklába vájt s vize sohasem apad ki. A Rasz-el-ved-nél alig egy-két méter széles, azon alul nem nagy távolságra egy gátszerű tor-

lasznál a folyó kis tóvá szélesül, melyet ved-el-bej-nek hívnak. Itt ketté ágazik a folyó, az egyik ág az oázist látja el vízzel, a másik azt átszelve a tengerbe szakad. A folyó a torkolatnál annyira kiszélesül, hogy áradáskor egy-két hajót is befogadhatna, ha a magával hozott törmelék a szelek ellen különben is védtelen kikötőt el nem iszaposítaná. Ez indította a francziákat arra, hogy addig is, míg egy jobb végleges kikötőt nem építenek, egy kis molot vontak a tengerbe a torkolattól délre, melyet Porteur-Decauville-nek neveznek. Sokkal nagyobb baj azonban, hogy a Ved-Gábesz vize ihatatlanul rossz; a mai gábeszi vízszükséglet részben a Ved-Gábesznek átszűrt vize s részben a $3\frac{1}{2}$ km.-re délre fekvő oázis forrásainak földalatti utakon ide vezetett vize fedezi.

A gábeszi völgy ugyan ma is igen termékeny, de a régi időkben bizonyára jóval inkább az volt. Még a karthagóiak alapítottak itt egy Tacape nevű várost, amelyet a Kis-Szirtek emporiumának neveztek; a rómaiak idejében a Peutinger-féle táblák szerint valóságos colonia volt; a keresztény időkben pedig a a tripoliszi püspök liszták szerint püspököt kapott Episcopus Tacapitanus név alatt. Ennek a régi városnak néhány romját ma a Szidi-bul-Baba szentélyénél (zauija) találjuk, aki állítólag a hadzsem-rasszuloknak, vagyis a próféta borbélyainak egyike volt. Tacapetől származik a város mai neve is; Guérin szerint a Ta nem más mint a görög előszó, így a Capeből csinálták az arabok Galbeuszt, mely név először a X. században kezd divatozni, majd El Bekri és Edrizi leírásaiban is feltaláljuk azt, ebből csináltak az olaszok Gábeszt, a francziák, csak hogy az olaszokkal ellenkezzenek, ámbár nyelvük szellemével nem egyezik Gábeszt-t. Plinius sokat beszél a Gábesz termékenységéről s e tekintetben ma is a Száhel egyik legkedvesebb pontja; terményei a granátalma, citrom, narancs, olaj, buza, kukoricza, sorgho, fűszerek és henné. A XI. században El-Bekri szerint itt czukornád, banán és szeder is tenyészett, ma már czukornád nem terem, a banán fanyar; valószínű, hogy itt is, mint Éjszak-Afrika más helyein is, ezeket a klimatikus változások jelenségeinek kell tekintenünk. Utolsó időkben a strucztenyésztésre is gondolnak, hogy a Fokföldnek versenyt támasszanak, a francziák azt hiszik, hogy a strucztenyésztésre itt minden kellék egyesül. — Gábesz különben csendes és kedves város, van azonban két baja; egyik a hőség, s ennek következménye a másik, hogy a víz megromlik, mi

typhusos lázaknak, vérhasnak stb.-nek lesz szülő oka. Gábesz a nyári hónapokban a világ legegészségtelenebb helyei közé tartozik, pedig az ember az európai városkából, a hol a hőség ellen védekezni nem lehet, az oázisokra sem menekülhet, mert ott félni kell a kétszarvú homoki viperától, ami itt bizony igen közönséges jószág.

Hogy a rabszolga-kereskedés még Éjszak-Afrika parti államaiban sincsen elnyomva, arra érdekes esetet hallottam gábeszi kísérmőtől; a tuniszi bej itteni katonai képviselője és egyszersmind az egész Arad kerület kormányzója Szidi Allegro, a kinek apja franczia, anyja arab volt s ki maga a legszebb pályafutással dicsekedhetik, a tripoliszi vásáron három kis négerfiút és egy kis négerleányt vett 50 frankért s azokat most igen gondos nevelésben részesíti, szeretetével halmozza el őket, a kis ficzkók is ragaszkodnak hozzá s papának nevezik; a derék tábornok terve az, hogy mindegyik kezébe egy-egy mesterséget ad, és ha felnőnek világgá bocsátja őket, mint szabad és addig már bizonyára naturalizált franczia polgárokat, hadd próbáljanak szerencsét. Nem akarunk a kis fiuk sorsára gondolni, csak a tényt, hogy egy európai ember rabszolgát vett, bárminő czélból vette is azt, ohajtjuk regisztrálni.

A kebbel, amint kapitányom előre jósolta, nem maradt el. Irtózatosszél ez, amely három rohamban zúdul az oázisra a sivatag minden homokjával. A nap fénytelen izzó gömbbé sötétül s a lég tele van a Szaharáról összehordott finom s a bőrt hegyes tűként szűrő homokszemekkel. A Tripolisz és Gábesz közti partvonalnak a kebbel-vihar a réme; megremeg tőle a szív, mint a földrengéstől; rekkenő meleg és nyomasztó szélcsend előzi meg, aztán támad egy kis délkeleti szél, mely a homokot felkavarja, ez egyre nő, majd eléri legnagyobb fokát, elsötétíti a napot, az emberek házaikba rejtőzve jajveszékelnének, a tevék orrukat a homokba ásva hörögnek; ez az első szélroham 12 perczig tart, félóra múlva következik a második, mely 8 perczig, de már gyengébben, ismét félóra múlva a harmadik; ez gyengébb ugyan, mint az előzők, de sokkal hosszabb. Az egész vihar 2—2½ óra hosszat dühöng. Engemet Menzel és Djara közt ért utol s alig volt időm egy arab sátora alá menekülnöm. Iszonyu szívet facsaró kép tárult szemeim elé, amint visszaindultunk. Az oázis szélén levő pálmák nem megtépve, hanem a talajból kiszakítva, gyökerestől kifordítva s derékban ketté törve heverték a

földön, magas torlaszt képezve a törzsek közt felhalmozódott homokkal együtt. Így legalább a beljebb levő fákat meg lehetett védeni. Az utcák mind néptelenek voltak, ajtók, ablakok gondosan bezárva, lefüggönyözve, kávéházak bedeszkázva. Ilyenben kerestem én is menedéket, üdülést. Csodálkoztak rajtam, hogy az utcán vagyok. A kávéház csaknem légmentesen volt elzárva s mégis az asztalokra, székekre ujjnyi vastag porréteg rakódott le. Hát a kebbel még a falakon is áthatol? Mikor visszatértem a hajóra, csodálkoztam, hogy nem esett az eső, és a hajó fedélzetén mégis bokáig érő sár volt. A kebbel a tengerre is kijut, homokja a hajókat is ellepi, a szél a hullámokat felkorbácsolja, s ha egy hullám átszap a fedélzeten, készen van a sár. Este tudtam meg, minő károkat okozott ez a mai kebbel: 859 pálmát tépett ki, 14 állat (teve, ló, szamár) megfulladt, 8 ember (köztük 4 francia katona) napszúrást kapott. Olyan ez a kebbel, mint az egyiptomi khamsin, a melyet Kairóban ismertem meg, a mikor a nap fényvesztett gömb lesz a sápkóros égen, a távolság kék színe sárgába megy át, a vizek nem mutatnak tükröt; olyan ez, s talán egy a szülőanyja azzal, mi Tunisz nyarait az európaire nézve elviselhetlenné teszi, mi átkel az Atlasz gerinczén és a Középtengeren is tönkre teszi a Provence narancsligeteit.

Este hajóra szállva, másnap reggel már Szfaksz előtt állottunk. A hivatalos utmutató, mely a Navigazione Generale Italiana hajózási vállalatáról tájékoztat, azt mondja, hogy Szfakszba megérkezünk reggel 7-kor s onnan elindulunk délben. Ma megérkeztünk 8-kor és elindultunk délután 3-kor, s így elég szép idő állott rendelkezésünkre, hogy a város viszonyaival megismerkedhessünk, csak a forróságtól szenvedtünk sokat.

Szfaksz történelméből csak keveset mondhatunk. A Ptolemaeus és Antoninus itinerariumai, valamint a Peutinger-féle tábla körülbelül e helyre, Usillától délre, Thenaetól éjszakra teszi Taphrurát (Taprura, Tapra, Taphae), de az azoktól számított távolságok meglehetősen ingadozók. A modern írók hallgatással mellőzik a város eredetének kérdését. Csak a X. században halunk róla egyet-mást. Az arab történetíró Ibn-Khaldun felemlít egy Omar szfakszi kormányzót, ki a hedzsira 551-ik évében (1150 K. u.) felkoncizolta a város frank lakóit. El-Bekri és Edrizi földirataukban nagyon dicsérik Szfaksz szépségét, hatalmát és gazdagságát. Ha keveset tudunk Szfaksz történelméből, annál több mondát ismerünk, melyek nevének eredetét igyekeznek

megmagyarázni. A római eredet hívei szerint Szfaksz neve a numidiai királytól Syphaxtól származott; azok kik belátják, hogy e magyarázat nem helyes, mert Syphax fővárosa Cirta, a mai Constantine volt s mert Titus-Livius, Appianus és Polybius bizonyossága szerint Syphax sohasem fordult meg Szfakszban, azok azt hiszik, hogy a várost Vermina, Syphax fia alapította és nevezte el az apja tiszteletére, mert róla tudva van, hogy osztozkodás után dél felé a garamantok és lotuszevők földje felé vonult. A mohamedán mondák egyike szerint a hedzsira második századában építé a tebesszai szultán; miután ennek atyai szívét elidegeníté fiának rossz magaviselete, ezt száműzte ezzel az arab kifejezéssel szfahi! = menj, ahová akarsz! A fiú kíséretével a tengerpartig nyomult előre és ott alapítá Szfahit a későbbi Szfakeszt; a szultán neve ismeretlen. Egy másik monda szerint, melyben tagadhatatlan a reminiscencia a karthagói Didómondára, e város eredetileg egy kis falu volt, melynek egyik kormányzója Szfaa arra kérte a szultánt, hogy a falut fallal köríthesse a beduin hordák betörései ellen. Épen előttük (!) feküdt egy döglött ökör és Szfaa ennek a bőrén rajzolta ki az erődítési terveket. Erre a szultán ollót adott neki s így szólt: »Szfaa kusz! (vágd ki Szfaa!) és magyarázd meg pontosan a tervet mit ujjaiddal mutatsz«. És így Szfaa kivágta az erődítéseket s így jutott a város a Szfaa-kusz, Szfakesz, Szfaksz elnevezéshez.

Szfaksz Alexandriától a Bona-fokig a legjobb horgonyozó hely; a kerkenai szigetek oly alkalmasan veszik körül, hogy bármily vihar korbácsolja fel a tengert s bár mekkora a hullámvérés, a hajó mozdulatlanul pihenhet a kikötőben horgonyain; ami hullámot fel nem fog a szigetek koszoruja, pozdorjává török a zátonyokon; a közlekedés a part és hajók közt soha sem szünetel, pedig ez Tripoliszban, Djzserbában elég gyakori eset; nem zavarja ezt az árapály tüneménye sem, mely a Földközi tengerben épen a Kis-Szirtben a legnagyobb, Szfaksznál 1·80 m. különbséget mutat. Reclus szerint a közepes különbség csak 1·60; a maximalis 2·60 m. Nagy baj azonban az, hogy a kikötő nem nagy mélységű, a halászbárkákon kívül csak kisebb ó-divatú görög hajók, vagy olasz tartánok látogatják. A nagy hajók három-négy km-re horgonyoznak a parttól.

Szfaksz annak a mintegy 50 km. széles csatornának nyugati partján fekszik, mely a szárazföldet a Kerkenna szigetektől elválasztja, kissé hullámos síkon terül el, melynek közvetlen

környezete sivár kietlen és termékeny, távolabb azonban mosolygó kertek veszik körül. Már távolból látjuk, hogy a pompás erődítményeket összefűző fal az egész várost két részre osztja, a kicsi európai és a nagy arab negyedre. A szfakszi falak legalább látszólag a legjobban konzervált szaraczen építmények közé tartoznak. Nagy négyszöget zárnak körül, mely 425 m. széles és 550 m. hosszú, átlagos magassága 12--14 m. bástyákkal és tornyokkal jól el van látva s ágyukkal is gondosan felszerelve, mely célra a városnak külön pénzalapja van, ámbar ennek csak csekély részét fordítják e célra, a többin megosztozkodnak a — hivatalnokok. A fal DN végén áll a főerőd, a Kaszbah 9 közép-kaliberű ágyuval s mintegy 225°-nyi óriási lőtérrel. Ezután következnek a fal többi bástyái, balról jobbra haladva ily sorrendben: Bordzs-Hajjar 5 ágyuval, Bordzs-Kszar 3, Bordzs-Dzsebb 13, Bordzs-Meszaua 5, Bordzs-el-Arifá 2, Bordzs-en-Nar 11, Bordzs-Resszasz 6 és végül Bordzs-Driza 5 ágyuval. Ez az erődítményi öv rendkívül erős, az egyes bástyákat jókarban tartott utak kötik össze, s a francziáknak a város elfoglalása 1881 július 16-án a tuniszi occupáczió egyik legnehezebb fejezete volt.

Ez a fal, melyről Szfaksz a »Sfax la Forte« nevet kapta, választja el az európai és mohamedán negyedeket. A falakon át az európai negyeddel három vagy négy kapu tartja fén a közlekedést, melyek jelentőségüket azonban ma már elvesztették, A francia okkupáczió előtt az europainak esti hét órán túl az arab negyedbe nem volt szabad átmennie, ilyenkor a kapút bezárták s a kulcsot a kaidnak, nagykormányzónak adták s az éj folyamán még az arabot sem bocsátották a városba. Ma már persze ezen annyi zaklatásra alkalmat nyújtó szabályt eltörölték s éjjel-nappal szabadon és biztosan járhat-kelhet az európai ember, akár a maga, akár az arabok negyedében. A falak kapúi közül legélénkebb forgalmuak: a Báb-el-Diván, a Báb-el-Dzerbi és a Báb-el-Serki. — Az európai negyed neve: Ribat, az arabé El-Belád. A Ribát az arab város és a tenger közé épülve, mintegy 300 házból áll, ahol kizárólag európaiak és zsidók laknak; e negyedet hosszában nyolcz elég széles és hosszú, egymással csaknem párhuzamos utcza szeli át, melyek a tengerpartot a falakkal, ezek kapui által tehát az arab negyeddel kötik össze s melyek közé természetesen a város legnagyobb üzletei, raktárai is csoportosulnak.

Szfaksz utczái csaknem mind szűkek, keskenyek, rosszul kövezettek, gyakran kátyusak, közepükön egy csatornával, ahol

az esővíz és mindenféle kiöntött folyadék lefolyik. A házak a szokásos arab stílusban épültek, lapos házfedéllel, egy nagy felülről világított középső teremmel, a melyből az oldalszobák nyílnak. Minden háznak van egy cziszternája, szokásos ezenkívül a gazdag díszítésű bolthajtásos széles bejárat; de ez és más építészeti gazdagság a városnak egy régibb korából valók, mikor még a szfakeszi nagy urak vagyonukat rabló- és kalózkirándulásaikon harácsolták össze. Szfaksznak számos mecsete van, a város közepén áll a nagy-mecset; ezenkívül még nevezetes a Szidi-Amer, Abdel-Mula és a Busnidjama nagy mecset; a kubbák közül (szentélyek) legnevezetesebb a Szidi-Ben-Hasszemé, a ki a város patronusa. A Báb-el-Divannál vannak a mesés gazdagságú bazárok, külön a fűszerek, külön az arany és ezüst ékszerek, a nyergesek, az illatszerek stb. számára. Csak a halpiacz van másutt, a Báb-el-Batornál.

Szfakszben azonban nagy vízszükség uralkodik. A várost maig is főleg a régi római cziszternák, mintegy 3 km.-re a várostól látják el; minden reggel szamarak hozzák be a vizet, mindegyik oldalukon két-két amforával; szándékosan mondom amforák, mert ezek ez edények meg mindig egészen olyan alakúak, mint voltak a római urnák, csak az emberek változtak s tóga helyett haikot viselnek. Ez az oka annak, hogy a víz Szfakszban igen drága, de a szegényeknek legalább egyrészen a jószívű, kegyes életű, gazdag mohamedán úgy segít, hogy a házában levő víztartóból egy csövet, vezet az utcára, s annak csapjánál üdülhet fel a pór a pihenés óráiban. A Bab-el-Dzseblitől éjszakra 1 km.-re van egy fallal körülvett két hektárnyi terület, ahol 597 cziszterna egyesül átlagos 15 köbméter víztartalommal; ezt a helyet, melyet azelőtt a kormányzó elzárt, ma mindenki használhatja, nevezik naszriának; kiszámították, hogy e cziszternák megtelezésére átlag 450 mm. évi esőzésre van szükség, ami itt óriási szám. A várostól nyugatra 1800 m.-re két fészgia, vízmedenceze van, mintegy 15—20,000 köbm. víztartalommal egyenkint, melyeket a várostól 15 km.-re ÉN-ra fekvő hegycsoportnak mesterségesen felfogott és egy irányban terelt vizei táplálják; érdekes az, hogy e mű alig 200 éves és a magasrangú jóltevőnek, ki ezzel Szfakszot megajándékozta, neve ismeretlen maradt. A szfakszi fészgiák és naszria épségben tartása czéljából a habbúk (vagyis jóltevők, kik már földi életükben kegyes adakozásokkal akarják maguknak biztosítani Allah kegyeit a túlvilágban)

60,000 frankot adnak össze évenként. Ezeken kívül ma még a Szaidi Szaábuni két kutját használják a várostól 6 km.-re, melyet a múlt század végén a hasonló nevű gazdag szfakszi tulajdonos alapított; ez az egyedüli kút, mely az év minden hónapjában elegendő és tiszta, bár kissé magnesium tartalmú vizet nyújt. A francziák 1886. júniusában végre artézi kutak furásához láttak, hogy magukat biztosítsák egy esetleges felkeléssel kétségkívül együtt járó vízhiány ellen.

A város lakóinak számáról a legkülönbözőbb adatok vannak forgalomban; 1846-ban Barth Henrik 20.000-re becsülte, 1848-ban Pellisier 8000-re, 1873-ban Salvator Jenő főherczeg 20—25 ezerre, melynek $\frac{1}{3}$ -a zsidó, $\frac{2}{3}$ -a arab s vagy ezer európai, Duveyrier félhivatalos utmutatója (La Tunisie 1881) az egész szfakszi után (kerület) lakóinak számát becsüli 24.000-re a városét csak 7—10.000-re, akik közül 1.200 zsidó s vagy 800 keresztény. A »La France« czimű francia lapnak 1881-iki harcztéri tudósítója volt az első, ki végre a modern Szfaksz lakosságát hozzávetőleg, de helyes alapon kiszámítá, azt 25.000 főre tette, melyből 3500 zsidó és 1500 európai. A legutolsó részletes kimutatás szerint (Servonnet és Lafitte) a város lakossága a következő:

Arab negyed és a kertek	25.000	Görög	35
Zsidó	2.300	Angol	10
Maltai	725	Katonaság	1.200
Olasz	375	Utazók	1.000
Francia	85	kerekszám	30.000

A város öslakosságának három típusában az arab, berber és zsidóban, meglepett az elemek rendkívüli tisztasága, sehol jellemzőbb típusokat nem találtam egész utamban Tripolisztól Oránig, mint épen itt. Az arab szokásaiban még mindig olyan, mint a tripoliszi; a tuniszi divat csak Szfaksztól éjszakra kezdődik. Meglepő a sok zöld turbános arab; ezek a próféta származékai és nem, mint Servonnet és Lafitte hiszik, hadzsik vagy pedig hadzsik gyermekei, kikre a zöld turbán örökségül szállana; a hadzsik vagyis mekka látott arabok vörös turbánt viselnek s ez nem száll apáról fiára, mint a zöld. A zsidók világos kék köpenyt hófehér harisnyát, finoman fényezett lakk cipőt viselnek; különös szokásuk, hogy a tarkórészen beretváláskor egy négyszögletes hajcsomót meghagynak, hogy meg lehessen őket ismerni még sirjokban is, hogy zsidók voltak. E divat különben ma már

mindinkább ritkul, valamint egyházi aggályaik is mindinkább fogynak, s a halat is meg merik enni. Köztük, azon esetre, ha feleségük gyermektelen marad, vagy más hasonló ok merül fel, meg van engedve a többnejűség; a nők száma azonban csak három lehet.

Francia ember ugyan kevés van itt, hanem azért minden valamire való hivatalt ők viselnek; a fi- és leányiskola, az arab-francia iskola tanárai és tanítónői, békebíró, rendőrbiztos, polgári ellenőr, douane-igazgató, közmunkabizottság, kikötő kapitányság, hajózási társulati ügynökök mind francia hivatalok; a posta is 1848 óta francia kézben van. A tuniszi benszülött méltóságokat egy kaid (kormányzó), ennek hadsegéde khalifa, egy kadi, egy nagy-mufti és két mufti képezik.

A lakosság főfoglalkozása a spongyahalászat és a földmivelés. Már említettük, hogy a várost gyönyörű kertek veszik körül s ez sokat jelent, ha arra gondolunk, mily nehéz Szfakszben a vízszerezés, a rendszeres öntözés. Szfaksz kertjei (jenane) majd oly hiresek a keleten, mint a Rosette kertjei; valamennyi gyümölcsöst, 2—3 m. magas földfal veszi körül őket, a mit ellep a *Cactus mexicanus* tövise és szurós sövénye, melynek magva az érés idején csaknem kizárólagos tápláléka a bennszülötteknek. A gyümölcsfák közül olaj, mandula, pisztácia, szilva, körte, alma, barack, szeder, gránátalma, cseresznye, szőlő, füge, kermes, karuba, pálma, narancs, mandarin, citrom, banán, ezeken kívül cypirus és ricinus, továbbá igen sok zöltség és főzelékféléket orvosi növényeket és illatos virágokat tenyésztene itt. A guerbával öntözött kerteket szeignáknak nevezik, ami a mi konyhakertünk fogalmának felel meg. A várostól éjszaknyugati irányban terjed el az olaj ültetvények bekerítetlen óriás területe, a hueza, melyet a bennszülött nem tud úgy felhasználni, mint lehetne, mindazonáltal az olajtermés igen nagy és hires.

A város tengeri kereskedelmének kivitele főleg e kertekből kerül ki; a kivitel ugyanis kgr.-okban kifejezve, a következőkép oszlik meg: olaj 2.000,000, szappan 80,000, olajtörköly 1.000,000, spongya 80,000, lencsövet 12,000, datolya 200,000, alfaiparcszkek 1.200,000, mandula 60,000, pisztácia 8,000, alfa 10.000,000, gabona 2.500,000, len 40,000, másfélék 35,000, összesen 17¼ millió kgr. A bevitt képezi fa Orosz-, Norvég- és Magyarországból; bor és butor Olaszországból; rövid árúk Németországból; kelmék, szövetek Angliából; likörök, kávé és selyem Franciaországból.

A Száhel partvonalának harmadik szakasza Szfaksztól éjszakra kezdődik; ott nyulik ki a Tunisztól Gábeszig terjedő partvonal legkeletibb foka a Rasz-Kabudia, a római Caput-vadurum a tengerben, mely egyszersmind a gábeszi golf legéjszakiabb határát jelöli. Az a három város, melyet a Rasz-Kabudiától éjszakra még meglátogattam a Száhelen: Mahdija, Monasztir és Szuza a Száhelnek a Bon-foknál végződő éjszaki szakaszához tartozik. Szfakszot este hagytuk el, az éj folyamán megkerültük a Kerkenna-szigeteket, melyek a halászatnak oly kiváló központját képezik, de melyek termékenysége, szépsége a földművelők arab származása miatt korántsem oly dús és virágzó, mint Dzserbáé, s reggelre Mehdijába érkeztünk, hogy a délelőttöt ott töltsük, délután pedig Monasztirba ránduljunk át.

Mehdiát (Mahdeya, Mahdia, Mahadia, Mehdia, Mehedia, Mehdiya stb.) vagyis a »máhdi városát« 972-ben alapította Obeid Allah el Mahadi, a kairuáni fatimita szultán s nemsokára a Száhel egyik legjelentékenyebb helye lett. A kereszténység első századainak hajósai következetesen Africa-nak nevezték, Guerin szerint azért, mert katonai helyzeténél fogva, akkor Afrika kulcsául tekintették; később épen ezen hódítási törekvéseknek estek áldozatául, mert folytonos zaklatásnak kitéve, nem fejlődhetett; 1147-ben szicíliai Roger foglalta el, de tizenhárom év múlva visszakerült a mohamedánok kezeibe. 1557-ben V. Károly szállta meg, serege pedig a falakat rombolta le, melyek azóta is alig épültek valamit.

Mehdia a hasonnevű fok legkiállóbb csücsán fekszik, melyet kis félszigethez hasonlóan egy keskeny földnyelv fűz a szárazföldhöz; ily módon egy éjszaki és egy déli öble is van a városkának. Ez a régi kikötő, mely egy időben igen jeles volt, s az uticai és karthagói cothon-ok mintájára építtetett ki, ma már csaknem teljesen használhatlan, homok s mindenféle törmelék annyira betöltötte, úgy, hogy ma a 8—9 láb mély járatú hajóknak a nyílt tengeren, a szelek és áramok minden veszélyének kitéve, kell horgonyt vetniök. Az egész város ovális alakú, kerületét Guerin négy km.-re becsüli. A kikötőt egy bordzs védi arról a földnyelvről, mely a fokot a szárazföldhöz fűzi, de ez csak ijesztget, mert ágyúit aligha lehetne használni.

A várost fal övezi körül, mely azonban szerfelett roskatag alkotmány, s az utolsó forradalom idejében egy új 200 m. hosszú falat kellett felépíteni, ami négy nap alatt elkészült. A városba a Szkifa-Kahla-n át jutunk, mely kaput két oldalt egy-

egy nyolczszögletes torony védi. A mehdiai házak vakító fehérre vannak meszelve, laposfedelűek, alacsony ívelt ajtókkal, mely fölre a ház egész félmagasságában nem ritkán egy-egy római töredéket találunk befalazva. A város közepén a főút vonul el a maga bazárjaival, ebben az utczában van a Dzsama Szuleiman; közelében a Dzsama Kebir van, a város főmecsete. Sok Mehdiában a marabúk szentélye, melyek közül leglátogatottabb a Szidi-Abdel-Szalem-é és a Szidi-Djeber-é.

Mehdia lakosainak számára is különbözők az adatok. Guerin szerint (1860) 3500 ember lakik itt, a tuniszi hivatalos jelentés alapján Duveyrier 9000-re becsüli a lakosságot, Reclus 6000 főre teszi, míg az 1889-iki hivatalos algír-tuniszi Annales szerint ez csak 4500 főre tehető. Salvator főherczeg (1874) adata 3000 lakosról szól, de ez okvetlenül igen kevés. Az európai telep azonban semmi esetre sem haladja meg a 300 főt, ennek is nagy része máltai és olasz s csak igen kevés a franczia. A lakosság főfoglalkozása a halászat és olajtermelés. A halászat főczikke a szardinia, májustól júliusig Mehdia körül a vizek e halban oly roppant gazdagok, hogy egyetlen éjszakán 200—300 kgr. szardiniát foghat össze egy-egy bárka. Az olajsajtólással nem kevesebb mint 35 olajmalom foglalkozik, melyek közül néhány a városon kívül fekszik. Ezeken kívül némi ipara is van, öveket és takarókat szőnek a djerbaiak mintájára s ruhaneműeket is hoznak a piacra.

Mehdiából délben indultunk el, hajónk megkerülte a város fokát s innen beláttuk az egész öblöt, a várost, mögötte a campagnát s mindent, ami a Rasz- (Fok-) Dimaszig terjed, mely maga alacsony olajberkes parttal emelkedik föl széles földhát módjára s homokos nyulványban végződik, melynek közelében a régi Thapsus romjaira akadunk; ennek az örökséget ma csak néhány kunyhó és sátor vette át. Azután két kis sziget alacsony, erdőtlen, jelentéktelen magasságú partjait pillantjuk meg a kis és nagy Kurját-ot s mikor tekintetünknek nem szab már határt a Rasz-Labjah (Fehér fok), akkor már élénk fehérlenek először Monasztir házai. Elvitorlázunk két kis falucskának Szejáddá-nak és Csebá-nak fehér házai előtt s végre beérünk a Bordzs-el-Kadir-ba, Monasztir horgonyhelyére. A város szürke tömegén túl csak egy fok látható a Szidi Meszri marabújával és a kis Gdemzi szigettel.

Monasztir vagy Mistir eredetére vonatkozólag sok ideig a nevet vették a kutatás alapjául, minthogy pedig zárdát csak

keresztény ember épített Afrika éjszaki partjain, a várost a kereszténység első századaiból származlatták. Kétségtelen az, hogy régi keresztény nyomokra a városban folyton akadunk; a Szidi-Maszri szent forrása közelében a Bab-el-Maszri kapujának egyik sarokoszlopán byzantin főt láttam egy kereszttel, s valószínűleg sok épület egyes részeiben fogunk akadni még kereszténykori reminiscenciákra. Ámde ismeretes az is, hogy a kis Monasztirban a mohamedán vallásos élet bámulatosan kifejlett s erről tanuskodik 13 mecsete, 8 zauijá-ja, számtalan arab iskolája, szent helye; e tekintetben tehát a mohamedán eredetű város is hozzájuthatott a monostor névhez. Ma még nincs megállapítva, volt-e itt a római vagy karthagoi időkben valami telep s így a latin történelmű irodalom sem nyújt tájékozást, annyit azonban Tissot-val együtt valószínűnek tarthatunk, hogy az egykori Ruspina, »a fok feje«, helyét foglalja el.

Ámbár Monasztir is arab város, teljesen elütő az eddig látott helyektől. Fallal van körítve, melyen 6 kapu vezet át; ezek közül legszebb, valódi arab építészeti műremek, a Bab-el-Derb. A várost a falakon kívül egy czitadella a Kaszba védi meg vagy 30 ágyúval, míg a kikötőt a Bordzs el Kadir és Bordzs Szidi Manszur biztosítják. A kaszbához tartozik még a híres Na-Dór jelzőtorony. A falakon belül meglep először a házak építészete; a házfalak sarkain szemünkbe tűnik egy oszlop, mely nem római eredetű, hanem egészen új; az ajtók alacsonyok és keskenyek ugyan, mint minden mohamedán házban, hanem alakra kétfélék, majd iveltek, majd csak négyszögletesek, a legtöbbnyire azonban rozettás díszítésekkel; az újabb arab házakon pedig még a renaissance egy két elemét is felfedezzük. A házak környéke is meglepő, csaknem minden házhoz és mecsethez tartozik egy kicsiny kert, ez nincs meg más mohamedán városban; a kert azokat körülveszi, de az egyes házak szorosan egymás mellé vannak épülve. A mohamedánoknál falú nincs, csak várost és tanyát ismernek: Monasztir legalább építkezésében egészen falusias és így nagyon kirí a mohamedán világ tarka mozaikjából is.

Monasztir lakóinak száma a 6—8 ezer közt ingadozik, ha Barth Henrik Monasztir lakóira is oly megbízható adatot közölt 1843-ból, mint a többi városokéiról, akkor kétségtelen az, hogy Monasztir azon idő óta, a mikor lakóinak száma 10—12 ezer közt volt, sülyedt, ami különben a közeli Szuzza felvirágozásánál fogva könnyen érthető is. A lakosságból, az európai telepre alig

jut 200 fő; főfoglalkozás az olajtermelés és sajtolás, melynek egyik eléggé jelentékeny állomása.

Monasztírból az utat Szuszába éjjel tettük meg s így a partból nem sokat láttunk a városig; korán reggel, mikor felébredtünk már a város előtt horgonyzott hajónk. Tripolisztól kezdve ez volt az első hely, a hol az Osztrák-magyar monarchiának konzula van, Gandolphe Amadée úr, aki igen szíves, nyájas és nagylelkű, hanem testestől-lelkestől franczia. Abban is csalódtam, hogy itt monarchiánk bármelyik lapját feltaláljam s így várnom kellett Tuniszig, a hol leveleket remélhettem.

A mai Szuza, a tuniszi Száhel jelenlegi főhelye, egész Tunisz második városa; ámbár lakosságára nézve Szfaksz felülmulja, de jelentőségére korántsem. Ha hozzá a tengerpart felől közeledünk, meglepően hasonlít Algirhoz, amennyiben szintén lejtőn terül el, bár oly monumentalis épületei épen nincsenek. Az egész város nagy négyszöget foglal el, melynek egy-egy oldala körülbelül egy km., mint Tunisz minden városa, ez is fallal van körülvéve, míg a dombnak, melyen fekszik, a tenger felé hajló csúcsán a Kaszba erőd áll, mely egykor a tuniszi kormányzó ősi lakhelye volt, míg ma a franczia őrség tábornokának rezidenciája.

Szuza jövő fejlődésének alapja nem kereskedelmi fontosságában, hanem előnyös stratégiai fekvésében rejlik; ez Tunisz egyik legnagyobb és legmohamedánabb góczának Kairuán-nak a kikötője a kereskedelemben, a kulcsa a háborúban. Ez adta meg a multban is, adja meg a jelenben is, jövőben is minden jelentőségét, és biztosítja számára e fölényt Szfaksz felett. A várost már a főnicziaik megalapították, majd görök és római kézen ment át; akkor Hadrumetumnak hívták, de volt egy görög jelzője: ἡ σά-ζου-σα, s Barth ebből származtatja a város nevét. A rómaiak idejében a Byzacium-provinczia főhelye volt s teljes neve így hangzott: Colonia Concordia Ulpia Traiana Augusta Frugifera Hadrumetina. Rendkívüli gazdagsága már akkor ismeretes volt, hajói az egész Földközi tengert bekalandozták, mert hiszen tudva van, hogy Pál apostol is Szyriából Lystrába hadrumeti hajón tette meg az utat. Mint kereskedelmileg és stratégiailag fontos helynek kétségkívül már a rómaiak idejében nevezetes építményeik voltak. Műkikötőjéről már Caesar nyomán értesülünk, ez a kikötő azonban nem soká lehetett ép, mert Stadaismos már úgy tudósít, hogy a hajós itt ki ne kössön, mert a városnak nincs kikötő.

tője. Később azonban újra kiépült, mert a X. század végén Badisz Ben Manszur szemlét tartott itt hajói felett, a XI. században pedig Abu-Obeid-Bekri nyomán értesülünk, hogy a város oly módon volt fallal körülvéve, hogy az a kikötőt is bezárta és így a hajók a nyolcz kapu egyikén mentek ki a sik tengerre. Ez a pompás, szél és ellenség ellen ily módon egyaránt megvédett kikötő, azóta teljesen elhomokosodott úgy, hogy most már szabad térré alakult, úgy hogy a felületes vizsgáló könnyen azt hihetné, hogy itt nem is volt kikötő. Abu-Obeid-Bekri még más nagyszerű római maradványokat is leir, egy amfiteatrumot és egy templomot a többek közt, de ezekből ma már semmi sem maradt. Legfeljebb a régi kikötő fal egy-két nyomára akadunk, de csak is oly hosszas és beható kutatás után, mint aminőket Guerin és Daux végeztek. — A történelmi fejlődés folyamán a városnak sokat kellett szenvednie a vandaloctól, majd az araboktól, spanyoloctól is, legvégül 1881-ben a francia okkupáló sereg szállta meg.

A tengert a szárazföldtől egy alacsony, de jól épített rakodó part választja el, hanem egy kis molo is előre nyúlik. Egy előre rugó foka a Rasz-el-Bordzs, mely ágyúkkal is meg van rakva, a kisebb bárkáknak és halászcsoznakoknak nyujt kellő védelmet a szelek viharja, az ár hullámai és az ellenség golyói ellen, a nagyobb hajók azonban a nyílt tengeren kénytelenek horgonyozni a hol az éjszaki és keleti szeleknek erősen ki vannak téve, ami könnyen zátonyrajutást eredményezhet. Azelőtt az olajhordókat a vízben kellett a hajóhoz vontatni remorqueurökkel, míg ma külön töltés van, hová a hajók terheiket kirakják.

Szuza városát szintén falak veszik körül; a fal 12 méter magas és persze vakító fehér, mint minden arab építmény; belőle időről-időre egy-egy torony emelkedik, mely négy- vagy nyolczszögletes. A fal keretében a karcsú minaretek, a kasbah kiemelkedő komor tömege, a világító torony megragadó képpé olvad össze. És mégis ez a város a betegség fészke s hozzátehetjük, hogy épen a falai következtében, melyek a városban minden légáramlatot lehetetlenné tesznek, s melyek ezenkívül a lakosságában emelkedő város terjeszkedését lassítják, amennyiben a falak kívül csak igen kevésbé építkeznek, hanem a meglevő házakra emelnek inkább egy-egy emeletet, ami aztán az amúgy is szűk és keskeny utca levegőjét egy emeletnyivel még rosszabbá, melegebbé, füledtebbé teszi. Mások ellenkezőleg azt hiszik,

hogy ez az építkezés kitűnően alkalmazkodik a természethez, hogy a nagy fehér falak pompás hőelnyelők s hogy az egyenes széles utcákat a keleti szándékosan kerüli, hogy megtörje a nap hevét.

A szuzai falnak három kapuja van: az egyik a Bab-el-Bahr (és nem mint Salvator főhg gondolja Bab-el-Bulr) éjszakai Szidi Ahia marabújával és kútjaival; a másik a Bab-el-Djedid (vagy mint Salvator főherczeg az itteni tájzsolás szerint jegyezte fel Bab-esz-Szdid), a tenger felé, végül a harmadik a Bab-el-Gharb (vagy Bab-el-Garbi) amely a belföld felé, tehát nyugati irányban vezet. A városnak mecsetein kívül két nevezetes épülete van; a Kaszbá-t már felemlítettük; a másik a Kaszr-Arbat a városnak a tengerpart felé eső részében, mely kétségbevonhatatlanul a byzantini kor maradványa; azelőtt fanduknak használták, ma egy marabú pihen benne, s így a keresztény ember oda be nem mehet. Hat mecsete van minarettel ellátva, ezek Djama-Kebir, Dj.-Bufteta, a Dj.-Betrilli, Dj.-esz-Szuk, Dj.-Ahmed és Dj.-esz-Szmurda. Ezekben a hanefiták és malekiták is imádkozhatnak, az elsők 12, az utóbbiak 1½ órakor. Ezekenkívül van Szuzában egy keresztény templom, egy kolostor, egy gyógyszerár s néhány zsidó zsinagóga. Fürdői közül a Bej-Hammam érdemes az említésre. Szuzá jól el van látva vízzel, mert cziszternáit minden korban és minden uralom alatt nagyon gondozták, néhány vízvezeték is van, melyekből számár hordja a vizet házról-házra. A város magasabban fekvő részében egy nagy nyilvános cziszterna is — »Szafrá« — van.

Szuza lakosainak száma a 8—10 ezer közt ingadozik. Ebből a zsidóságra vagy 1000 jut; valamennyien a tuniszi viseletben járnak. Az európaiakat főleg az olaszok és maltaiak képviselik, mint Tunisz minden városában, de ezek száma a zsidókat nem haladja meg. A lakosságot még néhány száz néger, kiszolgált arab vagy kabil »tirailleur algerien« egészíti ki. A szuzai mohamedán bennszülött, kik közt nem ritka a kabil jellegre valló szőke haj és kék szem, egészen külön rassznak tartja magát s büszkén hangsúlyozza, hogy ő szuzai.

Szuza a tuniszi partvonalon az olajkereskedelem legfontosabb központja. Az olajkivitel évi átlaga 40.000 hectoliter 4 millió frank értékben, ami Szuza egész kereskedelmében, minek értéke 10 millió frank, a főrovatot tölti be. Az olajligetek Szuza tőszomszédságában 15 km. hosszúságban a leggyönyörűbb park alakjában

terülnek el; ha a gyümölcs megéri, versenyt dolgozik a nő a gyermek és a számár, míg a férfi kényelemben szürcsöli kávéját Szuza valamelyik kávéházában. A szuzai olajtermés az ország egyik főjövedelmi forrása, Szuzának majdnem minden lakója az olajelőállítás és kereskedelemmel foglalkozik és ügyetlen és kezdetleges eszközeikkel eléggé kedvező eredmény, ha a törkölből csak 14—15% olaj marad, amit aztán hajószámra visznek Marseille sajtógyáraiba, hogy ez se vesszen kárba. A lakosság másik foglalkozása a szardíniai halászat, mely époly gazdag itt mint Mehdiába s a szicíliai halászok azt nemcsak Olaszországba, hanem Dalmáciába, Görögországba stb. is széthordják.

Ezen kívül azonban Szuza a kairuani kereskedelemnek is raktára. A két hely közt vasuti összeköttetés létezik, mely a fejlődésnek ugyancsak különböző állapotain ment keresztül. A Decauville rendszerű vasutat 1885-ben még Caulbon leírása szerint ló vonta, 1887-ben már csak öszvér, 1888-ban számár; ma végre arról gondolkoznak, hogy itt rendes gőzvasutat fognak építeni, mely szárnyvonala lesz a tervbe vett száhel-parti vasutnak és ezt összefogja kötni a Tunisztól Kairuán érintésével a sőtökig tervezett belföldi vasuti vonallal.

Szuza volt a kelet-tuniszi Száhelen végső, legéjszakibb állomásom, innen már Tunisz városába hajóztam (egy éjszakai ut) a mely már az éjszak-tuniszi Száhel keleti gócza és főhelye. A fentebbi sorokban leírtam a kelet-tuniszi Száhel művelődési góczait, a legnevezetesebb városok leírásában előtűntettem a Száhel világát, amint azt e városokban, a francia és olasz hajók ezen állomásain megismertem. Az elősoroltakon kívül van a Száhelnek még több igen érdekes, de nem oly jelentékeny helye, melyeket leírni érdemes volna; a nebali edényipar, az el-djemi római amfiteatrum, a Kerkenna-szigetek halászata, ezeken kívül a nép egyes ethnográfiai csoportjainak élete, mind a megfigyelés érdekes tárgyai; az itt említett helyeket azonban meg nem látogattam, a tuniszi pusztai életet tapasztalásból nem ismerem, s így azok leírásától itt tartózkodom. Ami végül egyes néprajzi megfigyeléseimet és a halászat körében tett észleléseimet illeti, azokra, reméllem, még majd visszatérhetek.

IFJ. JANKÓ JÁNOS.

A FÖLDRAJZI ELNEVEZÉSEK JELENTÉSE.

Onesime Reclus »La terre à vol d'oiseau« című két kötetes földrajzi művében következőleg beszél a földrajzi elnevezésekről: »Ezen elnevezések: fekete-víz, fehér-víz; fekete hegység, fehér hegység; fekete tó, fehér tó, nagy számmal fordulnak elő mindazon országokban, melyeket török eredetű népek laknak: feltalálhatók a török birodalom európai s ázsiai részében, ép úgy mint Turkesztánban és Szibíriában. Csakhogy ezeket az elnevezéseket nem lehet egyhangúságukért elkárhozatni, mikor az angolok az ő hizelgő Viktoria s a hadi dicsőségükre emlékeztető Waterloo vagy Wellington elnevezésekkel; a yankeek az ókor s a többi világrészek neveinek örökös ismétlésével; a spanyol, portugál s kanadai felfedezők, térítők és pionírek az ő santo, são, saint, veracruz, exaltacion, conceição, espíritu santo stb. elnevezéseikkel végtelenül elcsufították a térképet: a hazafias s vallási rajongás e túllépése nélkül térképeinken azon gyakran hangzatos elnevezéseket találunk, melyekkel a vadnépek természeti tulajdonságaiknak megfelelőleg felruházták a síkságokat, folyókat, tavakat, hegyeket, völgyeket stb.«¹

Reclus itt azon ferde eljárást akarja ostorozni, mely nem tekintve a helyek természetére, egész önkényüleg kereszteli el azokat. Pedig ez az eljárás a földrajzi felfedezések terén sok bajnak lett okozója. Ezen eljárással szemben Cook James kezdte meg legelőször a harcot, mikor a polynéziai sziget-világon az önkényes elnevezések helyett érvényre juttatta a benszülöttek elnevezéseit; minek az az üdvös következménye lett, hogy ugyanazon szigetet nem tekintették elnevezése után többé két vagy több szigetnek.

Az angolok, igaz, mind e mellett még nem igen tudnak leszokni a Viktoria elnevezésről, de más részről mégis tőlük bírjuk India legteljesebb nomenclaturáját; a francziáknál különösen É. Reclus, La terre cz. két kötetes s Nouvelle géographie universelle című, eddig 14 kötetre terjedő művében, különösen ennek második, Franciaországot tárgyaló részében, felkeresi a vidék lakóinál divatos s épen azért jellemző helyneveket, s miután

¹ Onesime Reclus; La terre à vol d'oiseau I. k. 342. 1.

óriás mennyiségű fogalmat felsorol, kimutatja, hogy a földrajz nyelve épen nem szegény, csak a szoba-tudósoknak tovább kell látni az orruknál. Az »Atlas manuel de géographie moderne« kiadója pedig még tovább megy; betűrendben adja elő az egyes nemzetek főbb földrajzi alapkifejezéseit (terminusait), melyek között, dicséretére legyen mondva, a magyar terminusok is kellő méltatásban részesülnek. Így szem elé tárva e kifejezéseket, sokat tanulhatunk belőlük. Először is, hogy Ázsia helyeinek elnevezései túlnyomólag a perzsák, hinduk, sinaiaiak s a török-tatár népektől származnak; de mellettük az egykori arab birodalom is érvényesítette jogát s Elő-Ázsia s Mezopotámiában meglehetősen elnyomta az eredeti elnevezéseket; Afrika keleti partjain ellenben csaknem kizárólag az arabok nevezték el a helyeket; belső Afrika ismét prédára van bocsájtván, mint a két Amerika s Ausztrália is, hacsak az újabb kor értelmessége nem hagy fel a fölösleges udvariassággal, mely mind a mellett mégsem nélkülöz bizonyos jellemző vonást. Így talán nem egészen méltatlan, ha a Kongó vidéke Livingstone és Stanley nevét megőrzi; ha az egyenlítő közelében ott találjuk Rudolf és Stefánia nevét. A tömeges kikeresztelés az, a mi botrányt szül.

Hála Istennek mi magyarok sem maradtunk el a földrajzi alapkifejezések helyes méltatásában Európa művelt népei megett. Köszönet érte Hunfalvy Pálnak, ki megtanított reá, hogy a helynevekből hazánk történetének egy fontos szakaszát tanulhatjuk meg. E szerint Magyarországon kelta elnevezések: Duna, Rába, Száva, Dráva; dák elnevezések: Kárpát, Maros, Szamos, Olt; jazyg elnevezés: Uscenum = Waitzen = Vác; avar: Bécs, Fertő, Hanság; frank-német: Veszprém, Kőszeg, Zala, Francavilla, Fruska-Gora; szláv: Pusztaszer, Szerencs, Bihar (Pustozero, Sreča, Bellehrad); bessenyő: Sajó, Berettyó; mohamedán: Böszörmény, Ibrány; jászkún nevek: Alpár, Kecskemét, Karczag, Küküllő. Milyen könnyű ezek után hazánk őstörténetének áttekintése. Hunfalvy hatásának tulajdonítható, hogy Pesty Frigyes kitűnő munkája is napvilágot látott;¹ intő például szolgál ez történészeinknek, hogy a helynevek sokszor minden okmánynál hangosabban beszélnek, tehát igen jól teszik, ha kellőleg méltatják; vagyis anyaggyűjtés közben nem ignorálják, hanem szépen félreteszik, hogy egy-egy követ juttassanak azon épülethez,

*) Pesty Frigyes. A helynevek magyarázata. Budapest 1887.

melyben hazánk helyneveinek lehetőleg teljes helynévtára benne foglaltatik.

Az említettem helynevek leginkább a történet támogatására szolgálnak, de sokszor (esetleg etymologiai úton) a földrajz is hasznát veszi. Így nálunk a fehér tó nem tisztán minden jellemzőt nélkülöző kifejezés; alföldi tavaink szikes talajon vannak, s általában a sziksó kivirágzás miatt partjuk fehér. (Külföldi írók közül ismét csak Reclus méltatta alföldi tavaink e jellemző vonását kellőleg). Mikor elemzés útján reájövünk, hogy Küküllő kőkényfolyót jelent, megtudjuk ezzel azt is, hogy havasi vidékről ered, hol a szőlőbokor helyét a hegyoldalban a kőkénybokor foglalja el. A magyar Sebes, a szláv Bisztricza, a palaesztinai Jordán azonos értelmökkel a hegyi folyók jellemző tulajdonságát jelölik; ugyanezt jelenti képes értelemben a Tigris, melynek ó-perzsa elnevezése annyit jelent, mint nyíl. Tudják más felülről, hogy a jégárak vize habzó kékes fehér szint mutat s bizonyosan a »blaue« jelző is az Inn-től ragadt a Dunára, melynek vize éppen nem kék; e szerint a Szungoriról, melynek neve annyit jelent mint tejfolyó, rögtön kitalálhatjuk, hogy magas hegységből (az Altajból) ered, ép úgy a Bár-el-azrek (Kék Nil) Abisszinia hegyvidékéből. A fehér és fekete fogalmát már Hunfalvy Pál állapította meg ethnographiájában. Szerinte a fehér jelenti a hatalmasabbat, a fekete a gyengébbet. Csakugyan a Bar-el-Abiád, a Nilusnak hatalmasabb ága, míg, tudjuk, a hazánkban levő Cserná-k kisebb hegy folyók. E név eredetét a természetes embernél könnyen felfedezhetjük. A hatalmas hegyóriások tetői rendszeren jégmezőkkel borítottak, s a Montblanc-tól a Himalájáig mindenütt találkozunk a fehérnek reális, vagy képes kifejezésével. A Montblanc értelmét mindnyájan ismerjük, csak azt kell hozzátennünk, hogy az Alpoknak legmagasabb tetője az, mely e nevet viseli. Mellette az Olympos, Elbursz és Kénia annyit jelent, mint fénylő, mely elnevezés a csillogó jégmezőkre vall; a Liban vagy Libanon fehéret jelent, a Himalája elnevezés a hó hazáját jelenti; ebből következik, hogy a fehérhez lassankint a hatalmas fogalma csatlakozik, s a tényekből dedukáló nép észjárása metonymiailag használja a végokot, az okozat helyett.

Mily szegény és érthetetlen sokszor a modern elnevezés a régi elnevezéssel szemben, mutatja az Amazon elnevezése. Dél-Amerika hatalmas vizere e nevet azon mythologiai hősnőktől kapta, kiket a görögök 'képzelete' teremtett, de a kik a köz-

napi életviszonyok közt élő letelepedő előtt teljesen ismeretlenek. Másik neve Maranon, szójátékból származott (Mare an non = tenger-e vagy nem), épen mint a magyar népmesékben s népmondákban vagy épen Anonymusunknál is sok név, mely elnevezéseknek semmi alapja nincs; ellenben indián neve Paranaguaszu (nagy folyó) és Paranatinga (király folyó) annyira jellemző, hogy csakugyan fájlalni lehet az indián elnevezés mellőzését. Pisavar (az út), Darjel (a szoros), Szinah és Thuot (az oázis), Ain (a forrás), Orense (a meleg tó), Tiflisz (meleg forrás), Tebriz (meleg város) semmiféle kétséget sem hagynak fel milétükre nézve. Ennélfogva nem gondolnám, hogy fölösleges munkát végeztem volna több könnyebben hozzáférhető földrajzi név jelentésének közlésével; az eredetiséget e tekintetben nem vindikálom, magamnak; de ha a neveknek a földrajzi művek olvasása közben való összegyűjtése nem plagium, úgy mégis nem hiába dolgoztam, annál inkább, mert e nevek legnagyobb része Egli etymologiai szótárában nem fordul elő.

Aachen = aquisgranum

Aar = a víz

Abaj = óriás

Aberdeen = Din torkolata

Abisszinia = keverék

— Abruzzok (Abruptus) = meredek

Adour = a folyó

Adomin = a vér útja

— Aethiop = égett arcú

Aetna = égő hegy

Ahmedabad = Ahmed városa

Ain-Madi = Madi forrás

Ain-Szalah = szent forrás

Akka = meleg

Albion (Alba inn) = hegy sziget

Albannaich = hegyek népe (skót)

Ala tau = sötét hegység

Altaj = aranyhegység

Aldan kul = arany folyó

Albula = fehér

Aleppo = szép

Algier = sziget

Alborsz (Elbursz) = fényes hegy

Alibunár = Ali forrás

Allahabad = Isten városa

Alkazar = a vár

Alkantara = a híd

Algarve = nyugat

Almaden = a bánya

Alleghany = vég nélkül való

Alpujarra = legelők hegye

Amarapor = halhatatlanságvárosa

Amritszér = élet forrása

Ambras = árnyékos

Amur = a folyó

Anatoli = kelet

Angara = a víz kifolyt

Annam = dél békéje

Arachnaeon = pókhegy

Ara-gava = Ara folyó

Aral nahr = sasok tava

Ararat = beszenyezett

Arkadia = medvék országa

Arlberg (Adlerberg) = sashegy

Ardsisz = fehérhegy
 Armorika = tengeri ország
 Aszpropotamosz = fehér folyó
 Asszam = hasonlíthatatlan
 Asszuan (Syene) = a nyílás
 Asturia = zuhogók országa
 Asztrabad = csillagváros
 Attika (Aktika) = parti tartomány¹
 Avon = a folyó

Bab-el-mandeb = könyek kapuja
 Bahr-el-abiad = fehér folyó
 Bahr-el-azrek = kék folyó
 Bahia = az öböl
 Balth = bátor
 — Bajkal = gazdag tó
 Bala hisszar = király palotája
 Bangkok = vad olajfák városa
 Bara-Lacsza = keresztút gerince
 Barka = mélyen fekvő vadon
 Barathron = nyeldekő
 Benaresz = jó viz birtokában
 Bender Abbasz = A. kikötő
 Benue = vizek anyja
 Ben Nevis = szikla mely az eget éri
 Ben More = nagy szikla
 Belorthag = fekete hegység
 Bengal = Banga lakása
 Beira = a part
 Belt = az őv
 — Bern = medvék városa
 Bethlehem = kenyér városa
 Bethel = Isten háza
 Berettyó = erdei folyó
 ~ Bereg = mocsár
 Birket-el-Kerun-Kerun = tó (a Moeris maradványa)
 Bihar = fehérvár

Bileduldserid = datolya föld
 Birmingham = tanya a harasztban
 Bodza = a völgy szoros
 Bloemfontain = virágforrás
 Bombay = jó öböl
 Borneo = tengerszülte
 Branitz = hágó
 Branyiszko = hágó
 Brad = fenyő
 Brahmaputra = Brahma fia
 Brod = gázló
 Bosporos = ökörgázló
 Buenos-Ayres = jó levegő
 Bulak = forrás
 Bungor basi = a források feje
 Bután = Tibet vége

Caernarvon = kőváros?
 Carya = a diófák hazája
 Caudes (Loire tork.) = összefolyás
 Ceuta = a hét
 China-balu (Borneon) = sinai asszony
 Cingo-moél (Snorodon) = öt csúcs
 Codru = erdő, vadon
 Coele Syria = homorú Szíria
 Condate (Rennes keltá neve.) = összefolyás
 Cuenca = teknő
 Cymri = kiknek u. a. hazájuk van
 Citlapetl = csillaghegy
 Csad = nagy víz
 Csamalari = úr és úrnő hegye
 Csandernagor = hold város
 Csecsme = a forrás
 Csernozem = fekete föld
 Csimboraszo = tulsó oldali hó
 Csinab = vízgyűjtő
 Csinho = tiszta folyó
 Czingling = kék hegység

¹ Strabo IX. k. 263. lap.

Damaszkusz = vérpohár, vértó	Facset = бүккердө
Dapszang = pompás tünemény	Firtos = csonka
Darjel = szűk út	Formóza = szép
Dardsiling = messzeterjedő	Fucus = város
Dhavalagiri = fehérhegy	Fundu-nyuá-land = Új Found- land (izlandi neve).
Dehli = küszöb	Fuzinojama = nem két hegy.
Dekán = dél	
Dest-i-kuvir = nagy sós pusztá	Gadir = körülzárt hely
Derbent (Demirkapu) = vaskapu	Garamszir = melegföld
Dervent (Derby megyében) = szép víz	Gadsrat = Gadsra országa
Despoto-dagh = papok hegye	Ganga = a folyó
Despennaperros = kutyaszirt	Garip = a zajongó
Diarbekr = Bekr földe	Kaj Garip = nagy zajongó
Dollart = dühös	Nu Garip = a fekete zajongó
Dombes (Burgundban) = medencze	Gat = hágó
Drepanon (Rhion) = kasza (Strabo)	Gap = hézag
Dzajzan = parancsoló tava	Gaicht (gach) = meredek
Dsaggernat = felhők ura	Gauriszankár = fénylő, sugárzó
Dsamna = lejtő	Gáza = erős
Dsilam = a víz	Giants Causeway = óriások szik- lája
Dsoliba = nagy folyó	Ghor = a síkság (a Jordán völgye)
Duab = folyóköz (Dsamna és Ganga)	Glanz (klaue) = szűk út
Dunkelboden (Dungauboden) = Dunavidék	Glen mor = nagy völgytorok
Duplah = a barlang	Gobi = a kősvatag
	Godaveri = barmót adó
Eddyston = a hajósok köve	Grönland = zöld ország
Eifel = havas vidék	Guadaliavár = fehér folyó
Elbursz = fénylő	Guadalquivir = nagy folyó
El, dseszére (Mezopotamia) = a sziget	Guardafui = óvakodjál
Ellora = El városa	Habe = a víz
Ellsass (Illsass) = Ill földe	Hadramaut = a halál országa
Ephrata = termékeny	Hajderabad = oroszán város
Eriván = látható	Hajti = nagy hegyek szigete
Eszkol = szőlőfűrt völgye	Hamadán (Ekbatana) = fensík
Estramadura (extremum) = szélső	Hamum = sikk
Faróer = juhsgizegek	Hala = sós
	Halle = sós

Hardvar = Hari kapuja
 Hedsasz = vándorlások helye
 Helgoland (Hallagun) = elöntött
 dombok földe

Hekla = köpönyeg hegy
 Himalája = a hó hazája
 Hindusztán = feketék országa
 Hindu kuh = Hindu hegység
 Hoang ho = sárga folyó
 Holland (Holtland, Houtland) =
 erdős föld

Hong-kong = illatos víz
 Hosszere habe = víz melletti hegy
 Hugli = nád, sás
 Hunnan = déli tó
 Hunsrück = magashegyhát
 Hupe = éjszaki tó

Ibi Gamin = a jegesek nagynyja
 Ichnousa (Sardinia) = halsziget

Ida = a fás
 Ikva = szent folyó
 Ili = a fénylő
 Illinois = férfiak
 Indus = a folyó
 Invernes = Nesz folyó torkolata

Irán = a nemes
 Iravadi = víztartalmú

Island = jégföld
 Iszik-kul = hágón levő tó

Isze-kul = meleg tó
 Jablonoj = alma hegység

Jaffa = a magaslat
 Jamajka = források szigete

Jang cze kiang = kék folyó
 Japán (Nipon) = napkelet

Jarkand = barátok helye
 Jáva = árpasziget

Jedo = öbölajtaja
 Jemen = jobbra eső (dél)

Jerikó = pálmák városa
 Jeruzsalem = béke öröksége

Jordan = rohanó, sebes
 Jura = tilos erdő

Jünling = felhő hegység

Kairó = a győző

Kalahári = a sivatag, fásrtó

Kalikut = Káli erődje

Kalkutta = Káli lakása

Kánaán = alföld

Kancsindsinga = a havas öt gyé-
 mántja

Kandi = a hegy

Kaphar-barukha = áldás városa

Kariath-arbe (Hebron) = négy
 ember városa

Karakorum = fekete hegység

Karakul = fekete tó

Kards = a nagy oáz

Karaturán (Amur) = fekete folyó

Karaszu = fekete folyó

Karru = kemény

Katava = Aetna alatt

Kelat = a vár

Kentucky = hosszú folyó

Kénia = fénylő

Khalsza = a felszabadított

Khartum = az ormány

Khoraszan = a nap tartománya

Kiangszu = folyó tartomány

Kilimandsaro = hideg szellem
 hegye

Kirinula = Kirin folyó

Kinlöchewe = Ewe tó vége

Kioto = főváros

Kizilirmak = vörös folyó

Kizilozen = vörös folyó

Kiu-sziu = kilenczföld

Koblencz = összefolyás

Kolczvár = fogvár	Malgasott = havas alatt
Kolin (chlm) = domb	Malta (Melite) = mézsziget ~
Kolombo = kikötő	Mangkislak = száz téli szállás
Kongo = hatalmas folyó	Manzanáresz = alma folyó
~ Koppenhaga = kereskedő kikötő	Marokkó = távol nyugat
Koromandel = Csoda földje	Masszaa = hires
Kosin Sina = Sinától nyugatra	Masz kara = a mező
Kosszovo polje = rigó mező	Mauharim (Mauretania) = nyugat
Kuen-lün = kék hegység	Maung = a hegy
Kuh-i-Szulejman = Szul. hegység	Mauna kea = fehér hegy
Kufisztan = hegyvidék	Mauna loa = nagy hegy
Kukunor = kék tó	Mazulipatam = hal város
Kunene = a nagy	Medina = a város
Kuro-szivo = fekete ár	Medsad Ali = Ali lakhelye
Kurana (Rio negro) = fekete folyó.	Mekong = folyó-folyó
	Menam = déli folyó
Laachersee = a tó (kétezeresen)	Merom = a magaslat vize
Laban (Liban) = fehér	Meuszi niadí = valamennyi folyó befogadója
Laugafjelt = meleg források hegye	Miako = főváros
Laulanier = fekete tó	Michigan = nagy tó ~
Lahor = La városa	Mirpur (Mirzapur) = fejedelem városa
Lähn = lavina	Misszisszippi = nagy folyam ~
Lakkedivák = tó szigetek	Miszinippi = folyók anyja
~ Laplata = ezüst folyó	Missouri = iszapos víz ~
Lethe (Welikonon) = feledés forrása	Mnemosyne = emlékezés forrása
Luambezi = a folyó	Mojenziengadi (Kongo) = hatalmas folyó
Lucsu (Liu-kiu) = klárisok földje ¹	Montgibello (Aetna) = a hegy
Lüzerne = lámpa	Mor bihan = kis tenger
Maastricht = átkelő a Maason	Mor braz = nagy tenger
Madeira = fás	Mordetuola = erdős hegység
Maghreb = nyugat	Morotva = állóvíz ¹ ~
Mahanadeli = nagy folyó	Morvan = fekete hegység
Majmacsin = kereskedő város	
Malabar = hegyvidék	
Maldivák = ezer sziget	

¹ Csudákat nevelő
Gályákat viselő
Nagy tenger morotvája

Mozioatunya = dörgő füst	Patna-pur = gyémánt város
Mulahacen = Mulej Hasszán cs.	Peiho = fehér folyó
Nagaszaki = hosszúfok	Peking = éjszaki főváros
Nagpur = Nagy melletti város	Peling = éjszaki hegység
Nanking = déli főváros	Pelusium = sárváros
Nanling = déli hegység	Penmare = lófejfok
Nantes = folyóár, vizesés	Pergamon = fellegvár
Nebraszka = nedves folyó	Pera = tulsó föld
Nedsd = felföld	Pertius breton = breton szoros
Nerbada = örömadó	Philae (Bilak) = a határ
Nefud = homok fuvatag	Pilat (billotta) = hasított hegy
— Nil = a folyó	Pisavar = az út
Nikobárok = kilencz sziget	Piz Languard = messzelátó csúcs
Nercsinszk = Nercsa folyó melletti	Plataniki = platánok hazája
Nilgiri = kékhegység	Plymlimmon = öt csúcsú hegy
Nipon = Napkelet	Pnompen = bőség hegye
Nienport = új kikötő	Pondicseri = új város
Nortwick = éjszaki öböl	Porosz = Russ melletti
Nyanza Nyassza = nagy víz	Pulo pinang = areko sziget
Nyitra = sziksós	Pulo kondor = tők sziget
Ob = a kettő	Pulo do Lobo = farkas ugrás
Okhoczk = a folyó	Puzzoli bűdös
Oetz = legelő	Queyras = a kövek országa
Orense (Warmsee) = meleg tó	Radsputana = harczosok országa
— Orkney (Orkadok) = foka szigetek	Rangun = megkötött béke
— Olympus = fénylő	Rasz-al Kima = Kima fok
— Orinoko = a folyó	Retyezát = lekerekített
Palaestina = filiszteusok földje	Reykjavik = füstöböl
Palk = az örvény	Reykjanes = füstfok
— Palmyra = pálmasziget	Rhegium = hasadék
Pamir = urolkodó sík	Riad = kertek
— Pandsab = öt folyó köze	Rimak = zúgó, lármás
Parana = a folyó	Roggeweld = árpaföld
Paranaguaszu (Amazon) = nagy folyó	Roma = az erő ¹
Paranatinga = király folyó	Rotomahama = meleg tó
Parime = a víz	

¹ Duruy, Hist. des Romains I. k. 1. l.

Sajó = sós folyó	Szrinagar = napváros
Samo = homok sivatag	Stonehenge = függő kő
Samos = magas sziget	Strath more = nagy völgy
Sanghai = tengerparti város	Szudan = feketék országa
Sari = a folyó	Sunderbunds = ezer alföld
Sat-el arab = arab folyó	Sund = sekély, Untiefe ¹
Schwitz = irtás	Szungari = tejfolyó
Sot-esz-szajda = boldog forrás	Szungei = a folyó (Szumatrán)
Spessart = karvaly erdő	Szurat = nagyon szép
Stockholm = szigetcsoport	Szurisztan = rózsák országa
Stokkr = köpülő	Syrtis = homokzátony
Szaghalin = fekete	
Szaghalienula (Amur) = fekete folyó	Tadmor = pálmasziget
Szamhara = a föld	Tacsing-szu = fényes hegység
Szatleds = százágú	Taho = nagy folyó
Sauerland = déli föld	Taivan = fokozatos part
Szebka melgig = melgig sóstó	Takt-i-Szulejmann = Sz. trónja
Szefid rud = fehér folyó	Tananarivo = ezer falu
Szefid kuh = fehér hegység	Tana (v. Czana) = a víz
Szemirietsenszk = hét folyó vi- déke	Tanganyika = a keverék
Szeringapatam = főváros	Tapti = a melegítő
Szidon = a halászhely	Taraj = az alföld
Szizjah kuh = fekete hegység	Tharr = a sivatag
Szikiang = nyugati folyó	Taskend = kővár
Szinhapura (Szingapur) = orosz- lány város ¹	Tassziszudon = az ige szt. városa
Szkipéri = sziklásföld	Taupe = buvópatak
Szkipetárok = (albánok) = szik- lásföld lakói	Tebritz = meleg város
Szir derja = Szir folyó	Teddington (tied-end-ton) = az ár vége
Szihho = kis folyó	Teherán = tiszta
Szinah = az oázis	Tetarata = tetovált szikla
Szokotora = boldogok szigete	Tengri nor = isteni tó
Szongkoj = veres folyó	Tien san = menyhegység
Sorgue (Sorguette) = az éjjel (buvópatak)	Tiflisz = meleg forrás
	Tigris = a nyíl
	Timbuktu = a sivatag királynéja
	Timor = kelet
	Titikaka = ónkó sziget

¹ Wheeler, A short history of India
587. d.

¹ Kant, Physische Geographie 52. l.

Toblach = a barlang	Valanidia = cserfák hazája
Tokaj = összefolyás	Vedretta = a régi
Tokió = keleti főváros	Verona = medve város
Tong-king = kelet palotája	Verőcze = kis kapu
Trieszt (trsz) = a nád	Vestmannaeyjar = nyugati em- berek (Islandon)
Trinkomoli = háromcsúcsú hegy	Vindhja = szaggatott
Trollhatte = boszorkány vizesés	Vladikavkáz = Kaukázus ura
Tuat = az oázis	Vladivosztok = kelet ura
Tung ting hu = halastó	Vlamingen (fläminger) = szöke- vény
Tweed = kanyarulat	Wai-Levu = nagy folyó (Fidsi sz.)
Uadi = a folyó	Wallon = gall
Uadi draa = hegyi folyó	Wetterhorn = réses, szakadékos
Udung = a győző	Welches = idegen
Ukajali (Apurimak) = nagy lár- mázó	Wight (Guith) = elválasztott
Um el bled = városok anyja	Zahara = a sivatag
Ural = ővhegység	Zambezi = a folyó
Urga = a tábor	Zankle = a sarló
Uszkudir (Skutari) = széle (Ázsiának)	Zuider see = déli tó
	Zsolna = zöld harkály. ¹

LAUKÓ ALBERT.

¹ Olvasóink figyelmébe ajánljuk, mint idevágó értekezéseket:

1. Dr. Konrad Ganzenmüller, Erklärung geographischer Namen, zur Belegung des geographischen Unterrichts und zur Erleichterung des Studiums der Erdkunde. Wien, Alfr. Hölder.

2. Dr. J. J. Egli, Die Namenerklärungen im geographischen Unterrichte. Aus den Verhandlungen der 30. Philologenversammlung.

ISKOLAI KIRÁNDULÁSOK

A FÖLDRAJZI OKTATÁS SZEMPONTJÁBÓL.

Felolvastatott az 1889. október hó 24-én tartott ülésen.

Az előző év április havában szerencsém volt társaságunkat a német geographusoknak Berlinben tartott VIII. nagygyűlésén képviselni. S ha eddigi szokásomtól eltérőleg, nem terjesztek a t. társaság elé az egész nagygyűlésről részletes írásbeli jelentést: teszem ezt azért, mivel ezen VIII-ik nagygyűlés tárgysorozata leginkább oly pontokból állott, melyeket mélyebb szakszerűségöknél fogva, az ily általános jelentésbe beilleszthető kivonatokban, csak hiányosan lehetne ismertetni. Helyesebben vélek tehát eljárni, ha a nagygyűlés azon mozzanatairól, melyek általánosabb érdekűek vagy innen a felolvasó asztaltól, vagy Közleményeink hasábjain nyujtok tüzetesebb ismertetést.

Ismeretes mindnyájunk előtt, hogy úgy gymnasiumainkban, valamint reáliskoláinkban a jelenleg érvényben levő tanítási terv következtében a földrajz tanítása a legszerényebb határok közé van szorítva. Valóban meglepő az a fukarság, a melylyel középiskoláinkban ezen nagy fontosságú tárgy kezeltetik! Majdnem mindenből többet nyujtunk és többet követelünk a kellenél, legkevesebbet a legfontosabbról, a legérdekesebből, lakóhelyünkről, a Földről! S azt a keveset is, a mit róla tanítunk, oly koru gyermekeknek tanítjuk, kik még szórakozottak, a mélyebb és komolyabb gondolkodásra alig alkalmasak s hamarjában felejtene! Gymnasiumainkban u. i. a heti tanítási időnek csak 3%-ja, reáliskoláinkban pedig annak csak 4.3%-ka fordítatik a földrajz tanítására!

Ily körülmények között valóban ideje volna arról gondoskodni, hogy miképen lehetne középiskolai tanításunk ezen nagy csorbáját valamiképen kiköszörölni? S épen ezen kérdés megoldásához kívánok némiképen hozzájárulni, a midőn a t. társaság figyelmét néhány perczre igénybe venni bátorlakodom.

A német geographusok VIII. nagygyűlésén Dr. Hotz-Linder baseli tanár arról értekezett, hogy miképen lehet az iskolai kirándulásokat a földrajzi tanítás czéljaira felhasználni; s ezen értekezés engem azon meggyőződésre vezetett, hogy

középiskolai földrajztanításunk imént jelzett mostoha állapota miatt nagyon is ránk férne ha az iskolai kirándulások kultiválásához a földrajzi tanítás szempontjából, mi is mielőbb hozzálátnánk.

Gyermekeink az elemi iskolában kezdenek a geographiai alapfogalmakkal megismerkedni, s rendszerint helyes módszerrel, a mennyiben a tanító kis tanítványaival a helységet, melyben laknak s annak környékét szemlélet útján ismerteti meg (legalább így kellene ennek megtörténni) s így közvetlenül a természetből veszi a magyarázat tárgyát! Mihelyt azonban a tanítás a lakóhely szűkebb köréből kibontakozik, ez a módszer azonnal megakad s a természet szemlélése helyett, a szóbeli leírásra, képek bemutatására, térképek magyarázatára s olvasmányokra szorulunk! Dr. Hotz-Linder jeles értekezésében azt mutatta ki, hogy az oktatás elemi fokán helyesen alkalmazott módszer, a tanítás közép és felső fokán is lehet és szükséges is alkalmazni. Ő az iskolai kirándulásokat, milyeneket a középiskolai tanulók rendszerint a város környékén a természetrajz tanórának vezetése mellett bogarazás vagy botanizálás végett tesznek, tovább fejleszteni s azokat a földrajz-tanítás javára is kiaknázni kívánja!

Igaz, hogy sok nehézséggel jár iskolásgyermekkel több napon át utazni; de hogy ezen akadályok nem legyőzhetlenek, azt több németországi és svájci gymnasium már tényleg bebizonyította. A berni gymnasiumnak például már évek óta vannak oly alapjai, melyeknek kamataiból évenként 2, 6, 8 sőt 10 napig tartó iskolai kirándulást rendeznek. Ezen kirándulások költsége évenként a 3000 frankot meghaladja. A múlt évben például a VIII-dik osztályból 11 tanuló, a VII. osztályból pedig 9 tanuló két-két tanár vezetése mellett tíz napig tartó, a VI-dik osztályosok közül pedig egyik csoportban 14, egy másikban pedig 15 tanuló szintén két-két tanár vezetése mellett hat napig tartó kirándulást tett földrajzi ismeretek szerzése czéljából!

Ezen alkalommal a kirándulásoknak főczélja az volt, hogy a tanulók a Központi Alpokkal megismerkedjenek; máskor azonban ezentúl is megy az utazás, s volt eset, hogy a lombardiai síkságra is eljutottak, sőt Velence lagunái közt is megfordultak már. A baseli gymnasiumnak ily kirándulásokra már 17,000 frankból álló alapja van; s kisebb s nagyobb alapokkal bírnak ezen czélra a burgdorfi, neuenburgi és a chauxdefondi iskolák is. Aarauhan pedig állami pénzsegélyt kapnak a kantonbeli ta-

nulók ily kirándulásokra. Németországban a berlini és a boroszlói iskolák kísérlették meg jó sikerrel az iskolai kirándulásokat az Óriás- és a Harzhegységbe. Elősegíték ezen kirándulásokat az úgynevezett *Schülerherberge*k, minőket főképen az Óriáshegységben állítottak. Ezekben az utazó tanulók rendkívül olcsó áron kaphatnak szállást és táplálékot. Csehországban és Sziléziában ily diákszállók a szünidők tartamára egyesületi költségen az iskolák egy-két tantermében rendeztetnek be. Az itt elért eredmények által buzdítva a Német-Osztrák Alpegyesület is elhatározta, hogy a német és osztrák Alpokban is állít ily diákszállókat; s jelenleg a keleti Alpokban már 133 helyen, összesen 192 diákszálló van szervezve 877 ágygyal. Ezekben a »Deutsch- und Oesterreichischer Alpenverein« igazolványával ellátott tanulók 50—80 krért kapnak vacsorát, éjjeli szállást és reggelit.

Svájcban egy-egy tanuló utaztatása és ellátása naponként 10—12 frankba kerül. De olcsóbb kirándulások is rendeztetnek. Így például a baseli reáliskolából évenként 50—60 tizenégy—tizenhatsz éves tanuló két tanár felügyelete alatt 14 napra terjedő kirándulást tesz az 1400 m. magasan fekvő Schrina-Hochruck-ra St.-Gallen kantonban. A tanítók magukkal viszik családjukat és cselédeiket is s ezek gondoskodnak a háztartásról; mely azonban nagyon egyszerű, miután az ételmezés leginkább tejből és kenyérből áll. Egy-egy tanuló napi költsége azonban átlagosan nem kerül egészen 2 frankba. A 14 nap alatt a fiatal sereg összevisszabarangolja az Alpok ezen részét s alaposan megismerkedik azzal.

A költséget az ily kirándulásokhoz különböző módon szerzik meg. Némely helyen, mint már említettem, vannak alapítványok; máshol a tanulók hetenként egy kis összeget fizetnek e célra; aztán meg koncerteznek és tornaünnepélyeket rendeznek s ezek tiszta jövedelmét szintén ezen célra fordítják. Itt-ott a városok is segítézik ezen hasznos vállalatot.

Nagyon természetes, hogy minden ily kirándulásnál annál nagyobb eredmény helyezhető kilátásba, minél tökéletesebb a vezető tanárok előkészültsége. A tanárnak a beutazandó vidéket minden részletében teljesen kell ismernie és pedig nem csak topographiai, hanem geologiai és történelmi tekintetben is. Aztán a vidék állattani és növénytani viszonyai se legyenek előtte teljesen ismeretlenek, tudjon egyet s mást a vidék irodalmáról is; sőt jó ha kezénél vannak mind azon munkák, melyek a bejárandó vidék leírásával foglalkoznak.

A mi a kirándulások alkalmával követő módszeres eljárást illeti, ezt Dr. Hotz-Linder a következőkben foglalja össze.

Első sorban legalább némileg meg kell ismertetnünk tanítványainkkal a lakóhely geológiai viszonyait, bevezetve őket a geológia legszükségesebb elemeibe, oly könyvecske alapján, mint a milyen Geikie geológiája. E célból először fölkeresendők a közeli vidéken található azon helyek, melyeken a Föld felülete akár hasadék, akár bevágás vagy vizmosás által fel van tárva; továbbá a homok, kavics vagy kőbányák: mivel ily helyek alkalmat adnak a Föld rétegeinek magyarázatára. Hegyes vidékeken teendő kirándulásnál találkozik alkalom a glaciális tűnemények észlelésére is. Más helyeken az eruptiv kőzetek nyújtanak alkalmat a vulkanikus tűnemények magyarázatára. Ismét máshol a só-, szén- vagy más bánya, vagy barlangok azok az alkalmas helyek, melyek meglátogatása a földrajz tanítására igen nagy haszonnal járhat. Ha pedig alkalom nyílik a tengerpart meglátogatására, a tanár egy egész új világot tárhat fel a tanítványok előtt. A kirándulások alkalmával a kisebb tűnemények és jelenségek is megfigyelendők. Az eső hatása a porra, a homokra, a hűmuszra, a záporvizek sodróerejének következményei, a kőzetek elmállása a levegő és a víz vegytani behatása következtében és a fagyok miatt; a források keletkezése, a folyam-ágyak és a völgyek keletkezése, szigetek, delták- s üledékképződések, a szelek hatása s a növényélet befolyása a Föld felületének átalakítására; mind ily erőhatások, melyek a Föld ábrázolatjának megváltoztatásán folytonosan működnek s minden nap s minden helyen észlelhetők. Arra, hogy p. o. a víz nivellirozó hatásáról beszélhesünk, nem szükséges a hegyeknek a vizek által való lehordását közvetlen példákön bemutatnunk; mert ezt akár egy dombocskán is láthatjuk, mely a víz hatása alatt lassankint elmosódik. Rohanó s kötőrmeléket hordozó patakok pedig nem találhatunk csupán a magas és középhegységekben.

A kirándulások további tárgyát képezhetik némileg a meteorológiai tűnemények is. Megfigyelhető s beszélgetés tárgya lehet a köd-harmat és dér képződése; a felhők alakjai stb. Sőt a nép életéből a viseletre, szokásra, foglalkozásra való figyelmeztetések is jelentékenyen hozzájárulhatnak a tanulók ismeretkörének szélesítéséhez.

Szorosan vett geographiai szempontból azonban az iskolai kirándulások főfeladata az, hogy tanítványainkat megtanítsuk a

topographiai térkép használatára kint a szabad természetben. E végből szükséges, hogy a tanulók a kirándulást megelőzőleg a tanár által a táblán adott útmutatás szerint, a bejárando vidékről térképvázlat készítsenek, melybe aztán utközben jegyzeteket is tehetnek s melyet a kirándulás befejezése után az iskolában ismét áttekintenek. Majdnem nélkülözhetlennek tartom, hogy a bejárando vidéknek jó topographiai térképe mindenik tanulónak a kezében legyen. Svájcban a topographiai hivatal gondoskodott e célra való térképekről, s ennek következtében a Dufour-féle nagy térkép egyes lapjainak lenyomatait a tanulók papíron 10 centért, vásznon 30 centért kaphatják meg. Így aztán a tanuló könnyen megtanulja a térkép olvasását s a térkép gyakorlati használatának módját; megérti ezzel a térkép becsét és fontosságát. Ez által ébren tartatnék a tanulóban a földrajz iránti érdeklődés is, és buzdítást nyernének tanulóink hiányos földrajzi ismereteik kiegészítésére s a földrajz tovább művelésére. Hasznát is vennék tanulóink ezen fáradozásuknak, sok irányban, de főképen a katonai szolgálatnál.

Miután pedig hazáját csak az szeretheti, a ki azt alaposan ismeri, — a földrajzi iskolai kirándulások a haza igaz szeretetében fogják tanulóinkat megerősíteni.

Hazánkban, hol a topographiai viszonyok oly nagy ellentétben mutatkoznak, hol aránylag rövid idő alatt csekély költséggel eljuthatunk a tengerpartra, vagy az Alföld kellő közepére vagy fel a felső Tatra hegységbe; hol oly különböző nemzetiségű, nyelvű és szokásaikban egymástól elütő népek laknak, mennyi alkalom nyílik, az iskolai kirándulások érvényesítésére!

Valóban bámulatos, hogy ezen irányban, nálunk eddigelé csak itt-ott tétetett gyenge kísérlet; miért is nagyon kíváncsnak tartom hogy ezen ügy az illető körök által komolyan fontolóra vétessék.

A közoktatási kormány, a Magyarországi Kárpátgyesület összes osztályaival, az Orsz. Középiskolai Tanáregyesület s a Földrajzi és a Földtani Társaságok együttesen volnának nézetem szerint hivatva arra, hogy hazánkban az iskolai kirándulások intézményét meghonosítsák és rendezzék! Mindenek előtt kíváncsnak azonban, hogy középiskolánkban a földrajz tanítására nagyobb gond fordíttassék s hogy az egyetemeken oly alapos és sok oldalú képzettségű földrajztanárok képeztessenek, kik az imént vázolt földrajzi iskolai kirándulások haszonnal járó vezetésére is teljesen beváljanak!

BERECZ ANTAL.

A NÉMETORSZÁGI GEOGRAPHUSOK VIII. NAGYGYŰLÉSÉN

Berlinben 1889. április hó 24—26-án tartott értekezések kivonatai.

A föld- és világmágnességi vizsgálódások egybegyűjtött anyagáról. Dr. G. Neumayer, a hamburgi »Seewarte« nagy nevű igazgatója, a geographusok I. nagygyűlésén, 1881. június 8-án: »A mágnességi vizsgálódásoknak a geographia és a világnézet szempontjából való fontosságáról«¹ értekezett. Ez a nagyszabású tanulmány, mely az érintett vizsgálódások kiváló jelentőségét tárgyalta és a mágnességi bűvárkodásnak minél szélesebb körökben való eszközlését sürgette az említett nagygyűlés munkálatai között — szerzőnek elfoglaltsága miatt — nem láthatott napvilágot. A VIII. nagygyűlésen tartott felolvasásában² Neumayer, az általa kezdeményezett vizsgálódások eredményét ismertette; beszámolt az utolsó nyolcz év mágnességi vizsgálatairól.

Mielőtt jelentése teljébe hatolna, utal az imént érintett előadásában, nemkülönben a természetvizsgálók danzigi ülésében (1880-ban) hangsúlyozott szavaira. A mágnességi bűvárkodás — úgy mondá Neumayer akkor — a kulturélet mindegyik ágára nagy hatással van, ennek fejlődésétől, izmosodásától függ minden elektrotechnikai törekvés. Az utolsó tíz esztendőben gyűjtött adalékok Neumayer mellett bizonyítanak és oly nagy horderejűek, hogy méltók a geographusok figyelmére is.

Neumayer már tizenöt évvel ezelőtt sürgette a sarkvidékek tüzetes rendszeres megvizsgálását; az ő intentióját tette magáévá a meteorológusok római kongresszusa tíz évvel ezelőtt; ily értelemben szólalt fel Weyprecht is a természetvizsgálók gráci ülésén 1875-ben. Az említett kongresszus magáévá tette Neumayer indítványát, mely szerint a sarki régiókon eszközlendő bűvárlatok mindkét hemisphärán egyazon időben történjenek. Ezen mozgalmaknak

¹ Die Wichtigkeit magnetischer Forschungen vom Standpunkte der Geographie und der Weltanschauung.

² »Ueber das gegenwärtig vorliegende Material für erd- und weltmagnetische Forschung«. Verhandl. d. VIII. Deutschen Geographentages.

betetőzőjeként összeült a hamburgi polár-konferencia 1879-ben, ugyancsak a nagybuzgalmu jelentést tevő elnöklete alatt. Ezen ülésnek eredményéről indultak meg széles tudományos alapon a magas éjszak és a déli szélességi körök alatt az internationalis kutatások. A mágnességi adatok a sarkvidékekről úgyszólván hiányoztak, azért tehát az e tájakon eszközölt és a jövőben teendő mágnességi meghatározások a poláris vidékek feltárásával szoros kapcsolatban vannak. A rendszeres tudományos munkásság át fogja hidalni ennek a térnek hézagait is!

A föld- és világmágnességi vizsgálatok ez idő szerint való viszonyainak vázolásában előadó hivatkozik a »Challenger«-féle expedíció, valamint a »Gazelle« korvett adalékaira, továbbá a Mohn és C. Wille vezetése alatt állott norvég expedíció, nemkülönben a »Willem Barendtz« nevű holland hajó kutatásaira. A legutóbb említett vállalat megindításában és sikerében nagy része volt Buys-Ballot-nak, kinek Neumayer ott az ülés színe előtt mondott köszönetet.

Ezen expedíciók az utolsó tíz év jártán az adatoknak oly kincs-halmazát gyűjtötték egybe, melyek szükségessé tették a földmágnességi tünemények újból való tanulmányozását. Ezekhez járult a Véga-expedíció-nak valamint az Oszkár főherczeg vezetése alatt álló svéd tengeri hajónak munkája.

De nemcsak a tengeri expedíciók gyűjtöttek hasznavehető anyag-halmazt, hanem a kontinensek is kivették részüket a munkából. Első sorban Éjszak-Amerika említendő, hol a Csendes óceántól az Atlanti tengerig, továbbá a Mexikói öböltől a sarkvidékek határáig határozottatott meg a mágnességi görbék rendszere. Ehhez fűződik az Egyesült Államok geodätikai munkálata. Az Egyesült Államokról most készült — az isogonokat, isoklinákat és isodynamokat feltüntető — térképek egyrészt azt igazolják, hogy csak a részletes meghatározások állapítják meg a görbék rendszerének igazi képét, de másrészt, fényesen tanuskodnak az óceánon túl munkálkodó tudósok mély tudományossága mellett.

Dr. van Rijckevorsel — Rotterdam polgára — 1881—1884-ig saját költségén a braziliai császárság éjszakkéleti részében eszközölt pontos mágnességi meghatározásokat, úgy, hogy itt a görbék rendszerének alakulását a legnagyobb biztossággal

meg lehet állapítani. Dr. van Rijckevorsel munkásságának annyival nagyobb a jelentősége, amennyiben a hetvenes évek elején ugyancsak ő eszközölte Kelet-Indiának fölvételét is, a melylyel a mágnességi erőnek megoszlásához a legbecsesebb adalékokat szolgáltatta. A földmágnességre felette fontos területen — itt éri el a vízszintes összetevő a legnagyobb értékeket! — különben C. M. Elliot volt a Rijckvorsel elődje. Az Elliot munkájára támaszkodva, továbbá összeköttetésbe lépve Kelet-Indiának observatoriaival és Bataviával, az ő munkásságának eredménye az lett, hogy az egyes elemek évszázados változásainak értékeit is ki lehet számítani.

Dr. Fritsche orosz tanácsos az éjszakázsiai szárazföldön továbbá Khinában és Mongolországban végzett mágnességi meghatározásokat. Földünk ezen területeinek mágnességi definitiója csak az ő buzgalmának köszönhető. Fritsche felvételei egyrészt khinai, másrészt az európai orosz-birodalom observatoriumainak meghatározásaihoz csatlakoznak; vizsgálódásait számos állomáson végezve, hozzájárult ahhoz, hogy a sákuláris változások folyamán lehetővé vált a mágnességi elemek értékének redukciója egy normál-epochára!

Uj-Quineáról és a Föld egyéb helyeiről becses adalékokat szolgáltatott Dr. K. Schröder.

Ausztráliában a földmágnesség dolgában a legutóbbi időben vajmi kevés történt, pedig itt ugyan helyén lett volna a buvárkodás, annyival is inkább, mert a kontinens délkeleti részében maga Neumayer foglalkozott meghatározásokkal egy negyed évszázaddal ezelőtt. Enyhíti a helyzetet azon körülmény, hogy Melbourne-nek van mágnességi observatoria és Sidneyben is folytonosan meghatároztatnak a mágnességi elemek értékei, úgy hogy az elemek sákuláris változásai — melyek csekély értékűek — megközelítőleg megállapíthatók valának. Sőt, ha a »Gazelle-expeditió«-nak a kontinens éjszaknyugati részében végzett meghatározásai is számba vétetnek, Ausztráliának isogonisoklin- és isodynam-vonalai is meghuzhatók!

Afrikában az ausztráliaiaknál sokkal meddőbbek a viszonyok. Sem a geographai kutatások szép eredménye, sem a colonisatio nem lendítettek a mágnesség ügyén; mert — kivéve a Mauritius-szigeten levőt — Afrikában observatoriumok nincsenek. A portugálok részéről Capello és Ivens a délnyugati partvidéken széleskörű méréseket eszközöltek ugyan, Tuniszban és

Algirban pedig francia tudósok foglalkoztak mágnességi sorozatok megállapításával és Madagaszkárban is meghatározattak az elemek, de ezek a vizsgálódások nem elegendők arra, hogy a mágnességi görbék rendszere oly biztosággal megvonassék, mint a Föld más részein.

Dél-Amerika a Rijckevorsel érintett mérésein kívül — igen szegény mágnességi felvételekben. Sem a francia expedíciónak az 1882—8. évben végzett észletei, melyek különösen a Tűzföldre és a Magelan-szoros területére vonatkoztak, sem a német tudósoknak — közöttük Güssfeld és dr. Vogelnek szórványosan végzett munkája alapján Dél-Amerikában a mágnességi görbék megállapíthatók nem voltak. Talán a Cordobában legközelebb alapítandó mágnességi állomás és a Rio de Janeiroban végzendő hydrographiai munkálatok segítenek a bajon, ami felette kívánatos, mert ha Dél-Amerikában a vízszintes erősség (intensitás) tüzetesen meghatározatnék, Földünk mágnességi állapotáról fontos adalék kerülne kezünkbe.

Európa földmágnességi viszonyainak kipuhatolásában első helyen említi Neumayer Schenzl Guidónak, a meteorológiai és földmágnességi m. kir. központi intézet volt igazgatójának, ez idő szerint a szent Benedek-rend admonti apátjának fáradozását.¹ Schenzl Magyarország földmágnességi felvételét újból eszközölvén, munkásságával Kreil meghatározásaihoz csatolta a mágnességi adatok gazdag adalékait.² Legutóbb Gelcich lépett Magyarország déli vidékén és a Dalmát partvidéken végzett

¹ »Adalékok a magyar koronához tartozó országok földmágnességi viszonyainak ismeretéhez« 2 táblázattal és 6 térképpel a kir. magy. természettudományi társulat megbízásából írta Dr. Schenzl Guidó Budapest 1881.

² »16 év ernyedetlen munkája fekszik előttünk a hatalmas kötetben, melylyel Schenzl Guidó Magyarország irodalmát gazdagította. Ha elgondolom — írja Szily Kálmán 1882-ben, a Természett. Közl. XIV. kötetének 16 lapján — mennyi szellemi munka és fáradság néz e sorokból felém, ha elgondolom, hogy azt a mit Olaszországban egy Denza négy assistens segédletével és 16,000 frank államköltségen létesített, azt nálunk egy szerény papi ember — (Schenzl akkor még az admonti káptalannak csak egyszerű tagja volt) — egy két jó barátja önkéntes vállalkozása mellett és az államtól, Akadémiától, Természettudományi Társulattól apránként összekéreggetett 3000 forinton majd két annyi állomáson kétszer akkora terjedelemben hajtotta végre, az őszinte mély tisztelet fog el azon férfú iránt, ki második hazájával szemben ily nemesen, ily gazdagon rótta le kötelességeit.«

vizsgálataival — Kreil és Schenzl nyomdokába, folytatván az általuk megkezdett meghatározásokat,

Olaszországban Chistoni kutatásai érdemlik meg az osztatlan elismerést. Franciaországban Mascart vezetése alatt, a legutóbbi időben szintén nagyot haladt a mágnességi kutatások szervezése. A Saint Maur-i park observatoriuma a nemzetközi polár-kutatások előleges vizsgálódásai alkalmával új műszereket kapott. Moureaux a most lefolyt évben tett meghatározásaival Lamont felvételeihez csatlakozik. Angolország és Belgium sem maradt bár tétlenül, de ezekben az országokban még mindig sajnosan nélkülözik — a tudomány és szaktudós egyaránt — a részletes meghatározásokat. Az angol és belga mágnességi mérések távolról sem hasonlíthatók össze a Lamont avagy Thalén és Lundquist munkáival; az első tudvalevőleg Bajorország földmágnességi viszonyait kutatta ki, az utóbbiak pedig Svéd- és Norvégországban végezték ezt a munkát.

Németországban a Lamont által rakott fundamentumot nem használták fel eléggé. A »Deutsche Seewarte« alapítása (1875) óta folytonosan gondoskodik arról, hogy a hajózásra nézve legfontosabb pontokon, a mágnességi elemek rendszeresen meghatározottassanak; most a Wilhelmshaven-ben állított mágnességi observatorium lesz a német partvidék mágnességi hálózatának középpontja.

* * *

Neumayer értekezésének első részében a mágnességi observatoriumokról csak annyiban emlékezett meg, amennyiben ezek a felmérések alapjául szolgáltak; ismertetésének második szakasza ugyanezeknek munkásságát tüzetesen méltatja. Örömmel konstatálja, hogy a művelt államok majd mindegyikében vannak immár jól felszerelt központi állomások. Az observatoriumok műszereiket csoportba sorolhatók; az első kategóriába tartozók a mágnességi elemek abszolút értékeinek meghatározását végzik, a második csoportbeliek pedig a mágnességi elemekben mutatkozó változásokat jelzik. Ez idő szerint t. i. a szakférfiak arra töreksenek, hogy a följegyzések ne legyenek megszakítva; a műszerek is — úgy a fotográfálókat valamint az önműködőket — ezen alapelv

szerint vannak szerkesztve. Amerikában, Ázsiában, Európában és Ausztráliában a műszerek az elemek legkisebb ingadozásait is hiven jelzik, hogy így akár a Földre, Napra, avagy a világűrre vonatkozó vizsgálódásnál biztos alapul szolgálhassanak adataik. Ezen kutatásokhoz járul a polár-állomások munkássága! A sarki observatoriumok a mágnességi műszerek szerkesztésére, valamint a vizsgálódás módszerére oly nagy hatással vannak, hogy velők a földmágnességi kutatás terén új korszak nyílt meg. A sarkvidékek systematikus feltárása elfogadtatván, ezzel együtt a rendszeres mágnességi kutatások terén is új aera kezdődik, annyival is inkább, mert ez idő szerint a Föld mindegyik zónájának intézetei egyöntetű terv szerint közös célra törekcsenek, s mindannyian dicséretes buzgalommal osztoznak a búvárkodás nagy művében!

A mágnességi meghatározások egyöntetűségének létesülésében nagy része van a »British Association« bizottságának. Bokros érdemeket szerzett a legutóbb sirba szállt Balfour Stewart, a bizottság elnöke, ki a mágnességi észlelések módszeréhez oly sok becses adalékot szolgáltatott. Ha majd minden állam magáévá teszi a Balfour Stewart fejtegetéseit, akkor válik csak igazán egyöntetűvé a mágnességi vizsgálódás!

Az utolsó nyolcz év eredménye biztos záloga annak, hogy a természet erőinek nyilatkozásait lassacsán mindjobban megismerjük.

E kutatások folytatására nézve — Neumayer utal a mágnességi elemek időszaki ingadozására, s különösen az évszázados változásokat ajánlja a geographusok gyűlésének figyelmébe. Visszapillantást vetve az egyes elemek vizsgálásának sorrendjére, elmondja, hogy először az abszolút elhajlást (declinatiót) utóbb, a mágnességi lehajlást (inclinatiót) és legvégül, századunk első harmadában a vízszintes erősséget (intensitást) figyelték meg az észlelők. A vizsgálódások feltétlenül megkövetelik azt, hogy a különböző pontokon és különböző helyeken eszközlöt meghatározások összehasonlíthatók legyenek. E célból valamennyit egyazon időszakra kellene vonatkoztatni, ám ezen körülmény határos a lehetetlenséggel. azért tehát most a reductió értékeit kell megállapítani; ezek segélyével lehet majd a végzett megfigyeléseket egy bizonyos időszakra nézve kipuhatolni.

Egyik-másik helyen, hol már huzamosabb idő óta folyt az észlelés, az egyes elemek évszázados változásainak kifejezésére képleteket állítottak fel; ámde a tudomány még mai napig sem jutott el azon ponthoz, hogy csak egyes helyek sáculáris változásait is kellő pontossággal ábrázolhatná, de másrészt ezen ritka tünetmények physikai összefüggését is homály borítja még.

Ezek után az előadó példákkal igazolja mily nagy az ingadozás, a tapogatózás a százados változások képleteiben és értékeiben.

Kiváló fontosságu dolog lenne — Neumayer szerint — ha a Föld mágnességi állapota egy és ugyanazon időre kiszámíttatnék! Tanulmányában tovább haladva, Neumayer reátért a mágnességi elemek ábrázolására, szemléltetésére: a mágnességi térképekre. Ismertet Gauss módszerét, ennek 24 állandóját, a Sabine által tervezett abroszt, mely arra bírta a nagy Gausst, hogy a 24 állandót ki is számítsa. A Gauss-féle elmélet 24 állandója volt évek hosszú során át a földmágnesség elméletének alapja. Elfeledték — ugymond Neumayer — hogy ha ezen konstáns értékeket különböző jövőendő korszakokra nézve kifejtik, — ezzel immár a földmágnesség történetét is vázolják. Pedig erre maga Gauss is utalt. Az újabb észlelők biztosabb utakon haladtak. A mágnességi buvárkodás nem szünetelt. Lefroy Kanadában, Lamont Bajorországban és Közép-Európában, Sabine és Ross Angliában, Neumayer Ausztráliában eszközölt részletes meghatározásokat. Mindezeket valamint az elősoroltakat számba véve Neumayer elérkezettnek látta az időt arra, hogy a Gauss-féle elmélet megvizsgáltassék, annyival inkább, mert annak felállítása óta immár egy évszázad múlt el. Előadó meg is kíséri ezt, és a példák és számadatok egész tengerével valamint a nagygyűlésnek bemutatott térképek sorozatával vázolja számításának módszerét. Ismertetve a különböző övek s földterületeken előforduló declinatio- és inclinatio eltéréseket, nagyszabású előadásának vége felé közeledvén, a földmágnességi anyag gyűjtésére vonatkozólag ad útmutatást. Felfogása szerint az észleléseket azon területeken kellene eszközölni, a melyeken a eddig megfigyelések csak kis mértékben végeztek, melyeken bonyolódott

földmágnességi viszonyaiknál fogva csak a részletes meghatározások vezethetnek célhoz. Első sorban a délamerikai kontinensen kellene megkezdeni a rendszeres kutatást; egyrészt az isodynamvonalak rendellenes lefutásával másrészt — Rijckevorsel észleléseit számba nem véve — az alapos bűvárkodás hiányával okolja meg ezen megfigyelések égető szükségét. Ezeket kellene folytatni Ázsiában valamint Európában is.

Ujból reátérve az expedíciók által végzett észlelésekre, melegen ajánlja hogy küldessenek ki hajók pusztán mágnességi meghatározások céljából, de ezek aztán célirányosan — vasszerkezet nélkül! — legyenek felszerelve.

El fog jönni amaz idő — így végzi Neumayer felolvasását — midőn elmondhatjuk, hogy az emberi tudomány ezen ágát nagy figyelemben részesítettük és annyi anyagot hordtunk össze, a mennyi nagy elméletek felállítására elégséges. Akkor aztán a földmágnesség elméletével ép oly mértékben foglalkoznak majd a szakférfiak, mint a nehézkedés tüneteivel, sőt talán velük összefüggésben, a mágnességi vizsgálódásokra is szebb idő derül az utolsó félszázadnál — a szélcsend idejénél!

A folyóvizek állandó apadásáról a német geographusok VIII. nagygyűlésén Dr. Götz W. igen alapos értekezést olvasott fel. Szerinte a folyó víz állandó apadását légköri, szárazföldi és szerves életi (athmosphärikus, terrestrikus és organikus) tünetények okozzák.

Állításának bebizonyítására a következőket sorolja fel.

1. Azon kutatások nyomán, melyekkel Fischer Theobald a déli vidékek forrás és folyó vizeinek apadását felülvizsgálta s melyeket német és orosz tudósok Szíriában, Meszopotamiában, Turánban és Ázsia bensejében tettek, kétségen felül áll, hogy a subtropikus és ezzel szomszédos vidékeken a légáramlások miatt kiszáradás észlelhető, mire nézve például áll előttünk a Tarym-medencze és a Tiansan; továbbá az aequinoctialis délkeleti szélnek (kosava) hatása a Magyar Alföldön és az oláh síkságon.

2. A vegetatio határának tovább emelkedése a tenger színe felett és éjszak felé való eltolódása, valamint a hóhatár emel-

kedése. Ugyanis ott, hol a magas hegyek hátán és oldalán az erdő s általán a növényzet kiirtatott a légáramlás intensitása emelkedik, s ez által, valamint a miatt is, hogy ezen területekre a Nap szabadabban rásüt, a vegetatio mindinkább eltűnik s így a források táplálásának föltételei is elenyésznek. Igaz ugyan, hogy azon víz, melylyet valamely vidék az erősebb elpárolgás által elveszt, más vidéken, mint csapadéktöbblet ismét visszajuthat a földbe; de az is áll, hogy ugyanazon okok, melyek az erősebb elpárolgást okozzák, a Föld takaró rétegének alkotásában az elmállás és felbomlás által oly változást idéznek elő, melynek folytán ez, az eddiginél jelentékenyen több vizet képes megtartani s így azt a forrásoktól elvonni. Ezen felül a kopárrá vált hegytetők és hegyoldalokról a vizet felszívó réteg is lemosódik s így az esőviz szabadon s gyorsan rohan alá s elsiet a tengerbe s ezáltal a források, a hegyi patakok táplálék nélkül maradnak. De meg az sem áll egészen, hogy az erősebb párolgás, bősége-sebb esőzéseket vonna maga után; mert a jobban felmelegedett levegő is több vízpárát tarthat meg anélkül, hogy ennek szükségépen teljesen le kellene csapódnia.

3. Miután az agyagföld képződése folyton tart, s az agyagot szolgáltató anyaközetek oly hatalmas részét képezik a Föld kérgének, folytonosan szaporodik a vizet felszívó s megtartó anyag is. S ha bár a növények, melyek az ilyen talajon tenyésznek az elnyelt víz egy részének elpárolgását elő is segítik, a lecsapódások egy másik része mégis még mindig hátra marad s elvonatik a források s patakoktól. S ha az tény, hogy a föld kérge a folytonos merevedés miatt ma hatalmasabb mint volt ezer évek előtt: bizonyos az is, hogy ezen folyton vaskosodó tömegnek a beitatására, folyton nagyobb és nagyobb víztömeg szükséges s hogy ez által szakadatlanul kevesbedik a források ellátására szükséges vízmennyiség!

De még a növényvilág is hozzájárul a folyóvíz apasztásához és pedig a humusz képzés által. Ebermayer észleletei szerint a humusz 80—86% vizet képes elnyelni a légköri csapadékból. Ez a mennyiség tehát nem szivárog a patakokba. S habár ezen víz egy része ismét el is párolog s közvetve ismét a források táplálására szolgálhat a humuszcéteg fölszaporodása, még is maga után vonja a szabadban folyó víz kevésbedését.

A forrásoktól és a patakoktól elvont víz azonban a talajban marad s így nem kell attól tartanunk, hogy a folyó vizek

apadása miatt a kultiváció, akár a kultura veszélyeztetve volna így egy angolnak ezen kérdésére: »Kiszáradunk-e?« határozottan nem-mel felelhetünk.

A földrajzi képgyűjtemények fontosságáról értekezett Dr. Penck A. a bécsi tudományos egyetem földrajztanára. Értekezése bevezetésében hangsúlyozza, hogy valamint a természeti tudományok tanításánál a kísérletek és mutatóványokra kell támaszkodnunk, hogy a tárgyat kellőleg megvilágítsuk s annak felfogását megkönnyítsük; úgy a földrajz tanításánál sem elegendő a térkép egymagában, hanem itt is mutatóványokkal s kiválóképen jó jellemző képek bemutatásával kell a leccskéket élnkíteni s a tárgy megértését előmozdítani. Hogy ezt tebessük megfelelő földrajzi képgyűjteménnyel kell az iskoláknak rendelkezniök. Készséggel elismeri, hogy az ily földrajzi jellemző képek kiadása által Hölzel Ede bécsi kiadó már is nagy szolgálatot tett, s hogy főképen mióta a photographálást a tudomány emberei is üzik s mióta a photographiai felvételek sokszorosítása oly könnyen és olcsón eszközölhető, évről-évre szaporodnak a földrajz tanításához szükséges ilynemű taneszközeink, még is az ügy érdekében örömmel kell fogadnunk minden oly mozzanatot, mely ezen irányban haladást jelez és pedig annál inkább, ha az elismert szakférfiu munkásságából ered! Ezután bemutatja Dr. Simony Frigyesnek, a 70 éves tudósnak s a bécsi tudományos egyetem volt földrajztanárának legközelebb megjelent gyönyörű művét, mely úgy a tudomány, valamint az iskola és a művészet szempontjából is teljes elismerést érdemel.¹ Ezen jeles mű czime: »Das Dachsteingebiet, Ein geographisches Charakterbild aus den österreichischen Nordalpen«, melyből az első füzet két lithographiai, 6 világos fénynyomatu és 12 phototypiai külön képpel és a szöveg közé nyomott 12 ábrával illusztrálva már meg is jelent császári subventióval Hölzel Ede bécsi kiadó műintézetében. Dr. Penck Simonyi ezen szép művét a nagygyűlésnek a

¹ A mű teljes czime: Das Dachsteingebiet. Ein geographisches Charakterbild aus den österreichischen Nordalpen. Nach eigenen photographischen und Freihandaufnahmen illustriert und beschrieben von Dr. Friedrich Simony für Fachmänner und Freunde der Alpenkunde. Mit allerhöchster kaiserlicher Subvention. Wien und Olmütz, Verlag von Eduard Hölzel. Preis des Heftes 5 Gulden.

tudós író nevében átnyújtá és részletesen ismerteté. S midőn bátor vagyok ezt a Magyar Földrajzi társaságnak szintén bemutatni, azon őszinte óhajomnak adok kifejezést, vajha mi is mielőbb oda jutnánk, hogy hazánk természeti szépségeit hasonló gyönyörű munkák alapján ismertethetnénk meg, s mutathatnánk be tanuló ifjúságunknak! Nemcsak a földrajzi fogalmak tiszta megértésére, s a tanár szavainak illusztrálására tesznek ily művek megbecsülhetetlen szolgálatot, hanem meg is tanítják a tanulót a haza drága földjének alapos megismerésére és szeretetére!

A speciálgeographia feladatáról s jelenlegi helyzetéről a földrajzi irodalomban Dr. Supan Sándor, a Petermann-féle Mittheilungen nagyérdemű szerkesztője tartott előadást, melyet — minthogy a speciálgeographiának egészen új irányt jelöl s új feladatokat tűz ki, e helyen bővebb kivonatban közlünk. Az a körülmény, hogy a cikk jeles szerzője ismét visszatér Ritter Károly álláspontjára, igen érdekes jelenség a földrajz fejlődésében, melyre e helyen is különösen felhívjuk olvasóink figyelmét. A cikk veleje a következő:

Mind azon számos kísérletben, mely a földrajz helyes beosztását czélozza, visszatér a két főcsoport: az általános és a speciális geographia; a kettőnek más-más a módszere, s ezen módszer egyuttal határt is szab. Az általános földrajz, mely rendesen egyik tárgyról a másikra haladva, mindig csak egy tárgyat állít vizsgálódása központjába, sohasem jut igazi benső egységre s a természettudományi és történelmi elem okozta fatális dualismus itt élesen kifejezésre jut, míg a speciál földrajzban szépen kiegyenlíthető. Belenyugodtunk abba, hogy ezen dualismus oly tény, melyen változni nincs hatalmunkban; de mégis akadtak egyesek, kik — ellentétben egész tudományunk fejlődéstörténetével — az embert a földrajzból ki akarták zárni, és meg kell vallanunk, hogy az általános földrajz szempontjából nézve ezen kívánság logikai alapja alig vonható kétségbe. Mások ismét azt vetik szemünkre, hogy a földrajz jogtalanul más tudományzajok területére is átlép; ily vádakát különösen az általános földrajz ellen emeltek, de ezek jogosultságát semmikép sem ismerhetjük el. A szabad szellem munkamezején nem ismerünk el czéhibeli kényszert, sőt azt hisszük, éppen abban rejlik az általános földrajz emelkedésének egyik oka, hogy általános problémákkal

foglalkozik, melyek megoldására különböző tudományokból veszi a bizonyítékokat.

Ezzel szemben tény az, hogy a földrajz óriási haladása mellett annak egyes részei s így névszerint a speciálgeographia, vagy amint még nevezik, a *h o n i s m e* (chorographia, chorologia) hátramaradt; igaz ugyan, hogy irodalma nagy mérvben szaporodik, de kevés benne az új felfogás s ha van is, az ritkán talál termékeny talajra; azelőtt egyenrangú testvére volt az általános földrajznak, — ma a szerény szolgáló szerepe jut neki; ily felfogást tanúsít Richthofen is, midőn azt mondja, hogy »a m a g a s a b b, általánosabb eszmék az általános földrajzéi«. Kétségtelen, hogy e felfogás korunk természettudományi irányának eredménye; törvényeket keresünk mindenütt, de ilyeneket a részletes földrajz terén, mely mindig csak e g y e s esettel foglalkozik, nem találunk. De van még más oka is.

A földrajzot, mint általában minden tudományt, két úton vihetjük előbbre: saját észleléseink által és idegen észlelések benső egybekapcsolása által; az általános földrajz helyzete e tekintetben jóval kedvezőbb a speciális geographiánál s ebben láthatjuk annak okát, miért sokkal intenzívebb az elsőnek művelése. Az általános földrajz problémáinak tárgyalása bizonyára önálló saját felfogást tételez fel, de sokkal nagyobb mértékben tisztán szellemi munkásság műve. Nagyon ritkák azon esetek, midőn valaki valamely természeti jelenség tanulmányozására a helyszínen utazásokat, kutatásokat végez s az utolsó évtizedek nagy tengeri expedícióin és A b e r c r o m b y földkörüli útjain kívül (a melyek egyedüli célja a légáramlatoknak és a felhőzetnek a helyszínén való tanulmányozása volt) alig hozhatunk fel erre példát. Mások a speciálgeographia forrásai; ez is kénytelen a meglevő forrásokból kiindulni, de a míg ezen alapon állunk, csak az oktatás művét végezzük. A ki valóban állandó becsű munkát akar nyújtani, annak az önálló kutatás hosszú s fáradságos munkájára kell vállalkozni, mert a compilatorikus működés e téren nagyon kétes becsű; igaz, hogy a tudomány anyagának óriási bővülése mellett soha sem fogjuk teljesen mellőzhetni, de elmúlt már az az idő, midőn Poestion nagy munkát írhatott Izland szigetéről, holott azt sohasem látta. S tény az, hogy a compilatorikus földleírásnak inkább oktató, mintsem tudományos feladatánál s jellegénél fogva kevesebb vonzóereje van, mint az általánosnak.

Elméletileg véve a dolgot, a speciálgeographiának nem volna szabad a leírásnál megállania, hanem kutatnia kellene a jelenségek okát is, vagyis chorographiából chorologiává kellene válnia; de tényleg ez nincs így, a chorographia elnyomta a chorológiát.

A chorologia feladata a száraz és a víz, az éghajlat és a szerves élet közti kölcsönös hatások kutatása és magyarázata volna. De ezen tényezők nem egyenértékűek; a hol t. i. az ember mint a kutatás tárgya valamely tudományszakba belép, ott uralkodó állást követel a maga részére, mert hisz épen az ember űzi a tudományt. Ez a követelés a speciálgeographiában is érvényre jut, hiszen az egész speciálgeographiai irodalom szokásos sematikus tagozata ez: föld, nép, föld és nép kölcsönös hatásban. Az első rész chorographikus és chorologikus, a második chorographikus és históriai, a harmadik chorologikus. Látszólag megvan óva az egységes belső összefüggés, de csak látszólag, mert megszűnik a szigorú egységesség ott, ahol az anyag több szerző között megoszlik. Ez a megosztás pedig, az anyag minőségénél fogva, okvetetlenül szükséges. Olyan munkában, minő »Az osztrák-magyar monarchia írásban és képen,« a munkafelosztás okvetetlenül szükséges, és ez leíró műveknek, azaz oly műveknek, melyektől első sorban exaktságot és tüzetes tárgyismertet követelünk, egyáltalában előnyére is van. De ily műveknél a belső összefüggés megszűnik s ezért ezeket szigorúan el kellene különíteni a speciálgeographiától; rájuk legjobban illik a »honisme« elnevezés, mert hiszen a honisme tényleg nemcsak a földrajzból, de számos más tudományszakból veszi anyagát.

Senki sem fogja tagadhatni, hogy a chorographia végcéljára a chorologia; de ebből még nem következik az, hogy a kettőnek irodalmát egyesíteni kell. S ha ez az egyesítés károsnak bizonyul, ismét meg kell szüntetni; ez által oly tudományszakot nyerünk, melyet — miként az általános geographiában — nemcsak észlelés, de tisztán észmunka által is vihetünk előre; evvel a speciális földrajz mellőzésének egyik főoka elvész.

De még tovább is mehetünk. Ha a speciálgeographia anyagából minden chorologiai szempontot kiküszöbölünk, ezek azonnal két külön csoporttá, egy fizika-geographiai és egy anthropogeographiaiá válnak egyesülnek. Vagyis egy szóval, ismét azon dualismus előtt állunk, melyre az általános földrajzban is akadunk, és melyről azt hittük hogy a chorologia által legyőztük. S itt

nincs más mód, mint hogy ismét visszatérve Ritter Károly alapon-dalatára, az embert a kép középpontjába helyezzük. Mellőzhetünk minden teleologiai czélzatot, s tisztán induktív módszerrel élhetünk, ha oly szempontot találunk, mely úgy a természetben, mint az emberi életben mérvadó tényező gyanánt lép fel. Ezzel létrejönne a belső egység, habár — mint látni fogjuk — a chorologiai feladatok terjedelmének rovására.

Az ember és a természet közti vonatkozások ugyanis két-félék: egyrészt minden egyes embert érintik kisebb-nagyobb mértékben s összehatásukban bizonyos néptípust teremtenek, másrészt az emberiséget a maga összegében tehát mint társadalmi egységet illetik. Mindazon problémákat, melyek az előbbi vonatkozásokat felölelik, csak az általános anthropogeographia oldhatja meg az egész Földre kiterjedő észlelések alapján; gyakran hangoztatták azt az állítást, hogy az Alpok lakói konzervatívok, mert a természet őket mindig ugyanazon foglalkozásra utalja; hogy istenfélők, mert a hegyek rémei s természeti csapásai mindig egy felső hatalomra emlékeztetik őket. De vajjon az ilyen általánosságban mozgó állítás törvényszerű belső vonatkozást derít-e fel a külső természet és az ember közt? Lehetséges, de a speciálgeographia nem bizonyít mellette semmit. Szorítkozzunk tehát oly vonatkozásokra, melyek bizonyos határokon belül biztossággal kimutathatók. Ilyenek a termelés, a közlekedés, a telepedés és részben a politikai fejlődés természetes feltételei.

De itt figyelemmel kell lenni arra, hogyha egy bizonyos földrajzi egység természeti viszonyainál fogva lakóira bizonyos irányban befolyást gyakorol, ezen befolyásba a szomszédos földrajzi egység eltérő jellemének hatása is belevegyül. Szomszédos geographiai ellentétek hatása, melyek kiegyenlítődéssre törekszenek, a népelet egyik legfontosabb alakító ereje, de ez különböző időben különbözőképen nyilvánul s a kulturális súlypont gyakran egyik földrajzi egységről egy szomszédosba csap át.

A szomszédos földrajzi ellentétek fogalmában látjuk azon szempontot, melyben a természet a népek életével együvé fonódik s ebből magából előáll a chorologia feladata, amely áll:

1) a szomszédos földrajzi ellentétek megállapításában, jellemzésében és okozati magyarázatában

2) vizsgálásában annak, mily hatással voltak ez ellentétek a lakók anyagi kulturájára és politika viszontagságaikra, úgy a múltban mint a jelenben.

Természetes, hogy ezen vizsgálatok csak a Föld lakott részeire terjeszthetők ki, és pedig első sorban közvetlenül szomszédos egységekre. De a történelmi fejlődés folyamán ezen egységek geographiai provinciákká egyesülnek s így előáll a szomszédos provinciák földrajzi ellentéteinek mérlegelése. Így tovább menve lassankint az egyes országok chorológiája a föld chorológiává fejlődik, ép úgy a mint az egyes országok speciális történelméből kifejlődött a világtörténelem. De amint kell, hogy a világtörténelem egyéb legyen, mint egy speciáltörténelmek egyszerű egymáshoz fűzése, de másfelől nem szabad teleologice abstrahálnia: épp így a Föld chorológiája is önálló helyzetet fog kivívni, midőn magasabb, tágabb körű álláspontra emelkedve azon földrajzi ellentéteket fogja kutatásainak körébe vonni, melyek az emberiség fejlődéstörténetében vezérerőknek bizonyultak.

Reméljük, hogy ezen szempont — ha nem is old meg minden nehézséget — a földrajzi dualismust tetemesen enyhíteni fogja. A leíró és a speculativ speciálgeographia szétválasztása tulajdonkép csak czélszerűség kérdése, de alkalmasnak tartjuk arra, hogy a chorologia helyzetét tudományunk rendszerében magasabb színvonalra emelje s neki több tudományos munkát erőt biztosítson. De bármint gondolkozunk felőle, a chorologia intenzívebb művelését okvetetlenül kívánnunk kell, s e kíváncsnak sehol másutt nem adhatunk méltóbb kifejezést, mint azon helyen, ahol Ritter Károly, a nagy chorologus, élt és működött.

Tapasztalatok a népies gondolkodás fejlődésének története körében. E czímmel Dr. Karl von den Steinen figyelemreméltó felolvasást tartott. Arra az eredményre jut benne, hogy a gondolkodásnak és a beszédnek alapformái mindenütt ugyanazok. Maga a linguistika nem tudja ugyan bebizonyítani az emberiség egységét, de nem is tagadja azt világosan azzal, hogy képtelen a sok nyelvet egy anyanyelvre visszavezetni. Ethnologiai vizsgálatok könnyen rávezetik a vizsgálót, hogy sok dolog, a miben közös jegyet keresünk, csak analogia s hogy az egymástól távoleső helyek hasonló alkotásainak önálló fejlődéstör-

ténetök van, úgy, hogy távolról sem gondolhatunk egyenes összetartozóságra. Ha azonban sikerül az az ethnológiának, hogy felüntesse azon szabályszerűséget, melylyel a közös alapgondolatok egymástól függetlenül alakulnak, akkor, ha közvetve is, döntő és nagyszerű bizonyosságot tesz az emberi nem egységéről. Már pedig tény, hogy nemcsak egyes gondolatok, hanem egész összetett fogalomsorok is közösek némely, térben és időben egymástól nagyon távol eső népeknél s hogy a fogalmak eme találkozása néha bámulatosan meglepő.

Felhozza például a bűgófát, azt a kerülék alakú deszkát, mely sajátságosan bűg, ha kötél segítségével a levegőben csóváljuk. Európában ma már gyermekjáték; Amerika, Afrika és Ausztrália némely törzsénél azonban az, a mi Európában is volt valaha, t. i. vallásos tisztelet titokzatos tárgya. A délamerikai bororóktól csak fondorlatok után kaphatott ilyen eszközt, mely halálát okozhatná annak az asszonynak, ki rá pillantana. Maga is látta, hogy a mint az erdőből tánczolva előrohanó s agyaggal bőségesen bemázolt bororók megsuhogtatták fejük felett az eszközt, annak messzire elhallatszó hangjára azonnal becsukódtak a kunyhók ajtai s az asszonyok félve rejtőzködtek el; s ime, a klasszikus görögök szintén használták a bűgófát a Dyonysos-mysteriumoknál, — tánczoltak s agyaggal kenték be magukat!

Nagy hiba volna, ha a nép gondolatvilágának megalakulásánál mindig a feltalálót kutatók, a mire pedig elég nagy a kísértés ma, a pátensek korában. — Kiváló példa erre a tűznek úgynevezett feltalálása. Általán úgy képzelik a dolgot, hogy valami ismeretlent olyas véletlen vezetett a tűz gerjesztésének módjára, mint a hogy Newtont egy lepottyanó alma juttatta a nehézkedés törvényének kieszelésére. Pedig az egyik nép így, a másik amúgy, de mind értett a tűzgyújtáshoz. A kőbalták használói könnyen rájöhettek, hogy kőfejtésközben gyakran szikrát csíhol ki a szerszám. S a szingu-indiánok, kik pedig csiszolt kőbaltákat használtak, mégis álmélkodtak, midőn az értekező nemcsak a maga aczéja és kovája, hanem a műhelyökből előrántott két kődarab segítségével is kitudott csíholni. Mindenütt szerszámok segítségével gyújtottak tüzet, melynek erejétől nem is féltek; főkép midőn annak nemcsak jótevő melegével, hanem fenntartó hatásával is megismerkedtek. Prairie-égek után ugyanis könnyen tapasztalhatták, hogy az összesült vad húsa napokon át élvezhető, míg a nyers hús csakhamar elromlik.

A szerszámok azonban elvontabb fogalmakra is irányozták figyelmüket: a dualismusra, a szerves és szervetlen, a test és lélek közt való ellentétre, vagy összefüggésre. — E téren a gondolkodás először és általánosan az *animismus* ban nyilvánul. A kezdetleges népek elevennek képzeltek a mindenséget. Vannak amerikai törzsek, melyek nemcsak magukat származtatják jaguároktól, hanem szentül hiszik azt is, hogy a szivárvány óriáskigyó, egyik-másik csillag madár, a tejút csillagai pedig a bolhák milliói.

Mielőtt a nyelv keletkezett, a világképének felfogása a lélekben gyökeresen megváltozhatott. Csak a nyelv vezette rá az embert, hogy a másiknak is van belső, önálló élete, lelke. Önmagában sohasem jöhetett volna a lélek gondolatára. Azelőtt minden létezőnek középpontjává saját személyét tette; ez a természet most elveszti egységét s igen sok középpontra, sok lényre forgácsolódik szét; ezeket azután saját személyiségéhez képest látja el nevekkal. Afféle eljárás, mint a hogy a gyermek beszélget a maga babáival. E fokon az ember még egyes jegyről von következtetést az egészre. A bakaïri a napot vörös papagálytollhoz hasonlította s így merőben a szín hasonlatosságból indult ki; megbotráncozott azonban szerzőnk ama megjegyzésén, hogy de hiszen a nap süt, a papagálytolla pedig nem; és nem ismerné fel a shakespearei komikumot, midőn a Szentivánéji Álomban a fal beszélni kezd.

A cselekvés fölismerése dönti meg az animismust. Ennek tagadása az emberi munkának, a szerszámok fölfedezésének lélektani következménye. A szerszám az első készített dolog, az első tárgy; s a technika az élettelennek gondolatát ébreszté föl az emberben. Az uralkodás érzületét, — azt hogy a dolgokon felül állunk, az a tudat teremtette meg, hogy alkotni tudunk. S ez késztet okoskodásra is; arra, hogy a létezőknek keletkezése iránt érdeklődjünk.

A teremtés mondája különben sehol sem regél az eszközök feltalálásáról, hanem arról beszél, hogy már meglevő eszközök segítségével mint keletkezett a világ. Ennek a felfogásnak még semmi köze sincs az etikához; de ennek az elvontabb felfogásnak csirája is mutatkozik már és pedig először is — és mindenütt — a halál elképzelésében. A természetes népek a halált s betegséget rendesen titkos ellenség művének tartják. Rájöttek tehát, hogy nem minden dolog hasznos és czélszerű s

különbséget tettek a jó és rossz között. Mindaz a mi társadalomilag még fejletlen népeknél istenre és halhatatlanságra vonatkozik, a nélkül, hogy csak gondolnának is jutalomra vagy büntetésre, — csupán a világ megmagyarázására szolgáló kísérlet. Nem hitének és reményének, hanem egyszerűen ismerőképeségének eredménye,

Lassankint azonban növekedik és finomodik a megismerés; hosszabb megfigyelés után be kell látni, hogy a korábbi magyarázatok elégtelenek, ha nem képes is jobbakat adni helyettük, Ez az összeütközés teremti meg a mythos költészetét. A kételyt egyszerűen mellőzik s azt mondják: »egyszer így volt.« A népmesék ily régi ismeretek maradványait tartogatják fenn.

A legrégebbi találmányokban rejlő népies gondolkodásmód is csak idővel jött viszonyba a vallással. A tűz pl. nem egyetlen ember találmánya, mert egymástól függetlenül, különböző helyeken és módokon kísérelték meg annak gerjesztését. Hagyomány tehát nem is képződhetett róla, noha később eleget fáradoztak azon, hogy egy ember érdemeül tudják be a feltalálást. Akkor, midőn a tűzgyújtás módjai már tökéletesedtek; tehát igenis elkésve. Nem csoda, ha ily körülmények közt az istenek sorában keresték a fölfedezőt, s hogy e hitet a vallás különböző cselekményeiben is ébren tartották.

Idővel azután az egyszerű, népies gondolkodásmód, mely mindenütt egyforma helyet ad a rendkívül sokoldalú művelt gondolkodásmódnak; a tömeg helyébe papok és próféták lépnek s az egyéni vélemény a szó vagy fegyver ereje által terjed.

A közönséges szerszámokat okoskodásunkban ma már a technika magasabb, elvont alkotásai, a természettudományi készülékek s a modern, igazi találmányok váltják fel. A vihar nem kelt többé szent borzadályt, mert villamos szikrákat magunk is tudunk előidézni stb.

De ha igaz is, avagy a megismerés igen alacsony fokon áll, pl. a singú-indiánoknál, ebből nem következtethetünk ismereteik csekélységére. Tudományuk igen kevés ugyan, de mégis bámulatosan sokat tudnak, mivel figyelmöket az egész természetre irányozzák, emlékező tehetségük pedig rendkívül üde. Szerzőnk saját példáját idézi, midőn elbeszéli hogy egy indián kísérője élénkebben tartotta meg emlékezetében egy szeszélyes folyó kanyarulatait mint a hogy ő maga vázolhatta azt naplójában. Ismernek minden, környezetükben élő állatot és növényt, meg is nevezik azokat és

szókincsök nagyobb, mint egy műveletlen európaié; magasabb fogalmak megértésére azonban képtelenek. A szemléleten alapuló egymásmellettiesség s nem a fogalomszerű egymásután jellemzi őket. Például az igen is fogalomszerű számokat csak annyiban értik, a mennyiben családtagjaikra vonatkoztathatják. Akármilyen összeget kérdezett tőlük szerzőnk, mindig csak családjuk tagjainak számát mutatták újjaikon.

Ezen a szemléleten alapuló számismeret, melylyel a nyelv és művészet legegyszerűbb fogalmai tökéletesen párhuzamosan haladnak, világosan bizonyítja, hogy a lélek őstörténetét nem lehet csupán az indógermán képzetek megalakulásának történetéből ismertetni, hanem a természeti népek ethnológiáját is tanulmányozni kell. Ennek mellőzése óriási tévedéseket okozhatna. Az indógermán alapra való helyezkedés oly egyoldalúságra vezet, mely teljesen veszélyezteti az őstörténet hitelét; az értekező szerint pedig már egyenesen azon az úton jár a kutatás, hogy — kezünkben a nyelvtannal, — indógermán majmot fedezzünk fel. Az írni nemtudó népek szerszámai egyetlen bizonyítékai annak, lassankint mint fejlődtek fennköltebb, elvont fogalmak. S a művelt népek tagjai sohasem fogják elérni, hogy midőn saját ősmúltjukról kérdezősködnek, a feleletet ne a busmánoknál, papuáknál, vagy botokúdoknál kelljen keresniök.

A klíma változásai a Földközi tenger körül. E czímen Dr. Partsch boroszlói tanár tett előterjesztést.

Az éghajlati ingadozások megállapítása két módon lehetséges, vagy meteorologiai észleletek alapján, melyek az időjárást folyton ellenőrzik és pontosságuknál fogva nagyon értékesek, azonban rendszeren nem messze nyúlnak vissza a múltba; a mely időjárási változásokat segítségével észreveszünk, olyanok mint az ingalengések, melyek egy pillanatra sem állapodnak meg, hogy nyugalmi helyzetüket fölismerhessük. A másik módszer, mely geologiainak nevezhető, ment e hibáktól, mert a lefolyástalan belső medenczék partszegélyein a régi flórák maradványain világosan ismeri föl a változások nagyságát és irányát valamely ország klímájában, de időtartam meghatározásra képtelen.

E két hiányos módszer kiegészítésére segítségül kell hívni a történeti följegyzéseket; természetesen legjobban sikerül az olyan vidékeken, hol az ilyen irányú kutatás irodalomra talál,

midőn a mult időkbe visszapillantani akar. Ez kivált a Földközi tenger medenczéjének országaiban lehetséges. A régi följegyzések kritikájában előadók mindjárt azon tépelődik, hogy a pusztá, mely a Sinai hegy és Palesztina közt elterül, mikép birt 40 éven át akkora népet táplálni, a melynek 600,000 fegyverese volt, holott a Sinai hegy vízforrása ma alig láthatna el 2000 embert itallal. E kérdést különben megoldatlan hagyja, de az egész előadásából kilátszik, hogy a klíma változatlanságát óhajtja a történeti okmányokból kideríteni. Természetes dolog, hogy a légkör melegsége értékét abból a kiterjedés nagyságból becsülhetjük föl, a melyet az a testeken eszközöl; miért sem ezt, sem az átlagos hőmérsékletet, mivelhogy ideális dolgok, a történelem forrásaiból kibetűzni nem lehet; mert azok a legtöbb esetben akkor szólanak meg a meteorologus javára, mikor a klíma valamely irányban szélsőségbe tévedt, de már akkor a valónál erősebb színeket szeret használni az író; de ha a későbbi kutató egyes országra nézve minden föllelt adatot összeállít, belőlük meglehetősen normális képet kap.

Ilyen az a hiedelem, hogy Róma környéke hajdan hidegebb, hóban gazdagabb volt mint ma. Össze is szedte erre a bizonyásokat Nissen, de azok értékét való világításba helyezi a tény, hogy az olajfa kiterjedt művelés alatt állt a régi Itáliában. A növényvilág fejlődésmenete, térbeli elterjeszkedése biztos támaszpont is, mert a növény az évi melegátlagnak pontos mérője, noha figyelembe veendő az is, hogy nem egyedül a meleg a létföltétel a növények boldogulása körül. Hogy a régi Görögország és Itália flórája melegezőbb volt hajdan a mai közép-európaival, nem a lég hűvösebb voltának róható föl hanem inkább az ember közbelépésének eredménye az.

Képes az ember próbálgatásokkal olyan növényeket is meghonosítani, a melyek kezdetben nem akartak kibékülni a mostohább viszonyokkal; ezért klimatologiai meghatározásokhoz érvet nemcsak a vadon termő növények szolgáltatnak. A délvidéki hasznos növényekből annyit honosított meg a középeurópai ember, a mennyit csak lehetett és innen van az erős hasonlatosság az éjszakibb mai és a délibb régi növényzet közt. A vidék, mely a datolyát megérleli, hajdan is a Kanári szigetek, az Atlasz hegység déli völgyei, Tacape a Kis-Syrtisnél, Cyrene, Egyiptom, a Jordán völgye, és Palmyra voltak, mint ma. Jericho egykori pálmaligete elpusztult, de Gor földén a pálmafa tenyészetének minden föltétele

megvan ma is. Cyprus, déli Görögország, a Földközi tenger-melléki Spanyolország akkor sem bírták megérlelni, sőt a legvégső határok, a meddig e fa, mint dísznövény előnyomult, az aegaei tenger szigetein ma is ugyanazok. Trallesből Chios, Tenos, euboeai Karystoson át jutott el Boeotiába.

Különös pontossággal tartotta meg az olajfa elterjeszkedése ókori határait. Ezek Isztria, a görcei lapály és az Ádriai tenger mellékének legbelső zuga, tovább a Po síksága, onnan nyugatnak a Rhone torkolatától fölfelé Gallia belseje egy darabon és egy vonal keresztül az iberi félsziget közepén. Mai térfoglalása Thesszáliában vivmány, mert csak a Pelion hegy ereszkedőin vannak régi olajfaligetek. A belső vidékeken való művelése az ókorban is csak úgy volt, mint ma, hogy díszlik éveken keresztül, míg az első szigorúbb tél tönkre nem teszi. Hajdan is barátságtalanok voltak az olajfával szemben a carseoli és tifernumi völgyek az Appennin hegységben.

A szőlőtőt, fügefát, gránátalmát minden nehézség nélkül meghonosították a régiek Krim déli oldalán, de el is érték velök ott a klimahatárt Panticapaeum körül; a tauriszi hegyfal védő vonalán kívül hasztalan próbáltak babért és mirtuszt ültetni, nem sikerült a hideg telek miatt.

Fontosak a vetés és aratás följegyzett határidői, valamint a növényzet téli pihenése és nyári tenyészetének hossza. Ezek kutatásánál nagy nehézséget okoz az időszámítások különbözőzése, úgy, hogy ma csak Itáliára nézve vannak velök készen. Nissen ezek alapján a régi Itáliára nézve hűvösebb, csapadékban gazdagabb nyarakat hoz ki, Olek ellenben a kimutathatólag túl messze volt aratási határnapoknak egymáshoz közelebb vonásával tagadja azt, hogy klimaváltozást kelljen fölvennünk. A bor és olajsüretre nézve a mai datumok összevágna a régiekkel. Az antik görög irodalomban való kutatás is a klíma állandósága mellett tanuskodik.

Mivel az állatok kevésbé függnek az éghajlattól, azok térbeli elterjeszkedésének módosulása nagyobb elővigyázattal veendő adat gyanánt a klíma-változékonyság megállapításánál. Hogy Peloponnesusból állítólag eltűnt a teknős béka, abból nem következtethető az, mintha e félsziget a történeti kor folyamában vált volna szárazabbá, hiszen nyugati Moreában ma is gyakori a *Testudo graeca*. Igaz, hogy a teve csak a római uralom idén terjedt el Éjszak-Afrikában és a Szahara oázain, szemmel láthatólag pedig a

szarvasmarhák helyébe lépett. E két állatfaj elterjedésének tovább tolódása azonban nem függ annyira a klíma változásától, hogy őket életfeltételeiknél fogva összeférhetlennek vagy egymást épen kizárókul lehetne tekintenünk.

Justinián császár idejében a sivatagszéli berbereknél egy-szerre voltak nagy teve- és szarvasmarha csordáik; a sűrűlódásokat ellenben, melyek az ősi berbereknél és a betolakodó arabok között felmerültek, szerencsésebben állotta ki a teve, és nagyfokú alkalmazhatósága a puszták lakói előtt becsesebbé tette azt, a miért a szarvasmarhának onnan való eltűnése nem annyira klímaingadozást, mint inkább egyszerűen művelődéstörténeti tényt jelez. De az sem tagadható, hogy a sivatag oázisaiban nagyon összezsugorodtak a szarvasmarha életfeltételei, minél fogva ott a természeti viszonyok módosulása figyelembe veendő, az azonban ki nem deríthető, mily mértékben hatott a klíma, mert az oázisok kiterjedését, úgy mint termőképességét a talaj átalakulása, a terméketlen rétegek felfedése, a művelhető földnek, a források és kutaknak futóhomok alá kerülése, a legelők elvételeivel megkevesebbitette.

Fischer Theobald abban a hiszemben van, hogy a déleurópai félszigetek és Kis-Ázsia nedvességi viszonyai nem-igen változtak a történeti idő folyamán, de a Szaharában, az afrikai partszegélyen, az előázsiai sivatag vidéken a szélesség 34. fokától éjszakra a csapadékok meggyérültek. A régiek nagyon jól ismerték a vízereket, harczok is folytak értük, ma azonban vádi néven kiszáradt medrek; csak a kutak és források vize tűnhetik el a klíma bűne nélkül is, eltemethetik ezeket fővénytörzsek vagy talajcsuszamlások.

Largeau, Baraban és mások kutatásai derítették ki, mint romlottak meg a természetes vízviszonyok Tuniszban és Algirban a sivatag szélén a talajkultúra elhanyagolásával, midőn nomád szokások kaptak lábra a földműveléssel szemben, mely egyedül becsüli meg és oltalmazza a föld rögét. Nem meglepő tehát, ha itt-ott egy-egy vidék szegényebb lett vízforrásokban, míg egy másik megmaradt régi vizei birtokában.

Többre lehet menni a folyók vizsgálatával, noha ott is baj, hogy a régi följegyzések csak a hajózhatóság kiterjedését jelzik, pedig az nemcsak a csapadékoktól függ, de a talaj kihasználásának módosításaitól is; a megkimélt erdők egyenletesebben és hosszabb időn át engedig lefutni a csapadékot, mint egyéb műveléságak.

A folyómedrek gondozása is fontos ebben, kivált a könnyen eliszaposodó torkolatoké.

Vizállási adatok csak a Nilusról vannak, 9 mérő oszlop mutatta annak nyári magasságát Memphistől fölfelé. A rodai vízmérőnek, mely Kairónál a kettéágazáson fölül van, megfigyeléséből Volney mutatta ki először, hogy a mai niveau megegyezik a régivel. Eltekintve attól, hogy azóta a folyómeder magassága is változhatott, lényeges nyilatkozat ez. Bizonytalanabb az áradás keletkeztének kritikája, mert a vízmagasság állandóságából merész dolog lenne azt következtetni, hogy ma is régi módon működnek össze a régi faktorok.

A klíma-változások megállapításánál több szolgálatot tesznek az olyan álló vizek, melyek táplálékukat korlátozottabb, geografiailag egységes jellemű vidékből nyerik. Ilyenek a lefolyás nélküli tavak. Ezek közt a Földközi tenger környékén legfontosabb a tuniszi sós tavak viszonyainak vizsgálata. A naiv hiedelmet, hogy Kr. e. az IV.—V. században a Shott el Djerid közlekedett a Földközi tengerrel, épen úgy elejtik a régi értesítések, mint a geológiai kutatások; csak kiterjedésének megállapítása körül kell kritikával élnünk. Ha az volna kimutatható, hogy a régi 5000 □ km. kiterjedésű Triton-tó csordultig volt tele vízzel a meddig ma körülötte sólerakódások mutatkoznak, akkor óriási kiszáradást kellene ott sejtenünk, mert ma mint Roudaire méretezéseinél is kitűnt, évenként 9 hónapon át víztükre sincs, csak kevés maradék a vastag és több irányban átjárható sóburkolat alatt a tó közepe táján.

Nyugati partján Thosuros és Nepta városok romjai ma már néhány méterrel alantabb fekszenek, mint a régi tó keleti partja; olyan pontokon alapították tehát őket a medenczében, hol a források és eső kilúgozták a sót és e városok közlekedtek a keleti part felé a tó medenczején keresztül csinált úton. Igazolja ezt a Peutinger-féle tábla és az Itinerarium, mely Ptolomaeus Afrika térképén felismerhető. Kimutatták Tissot és Duveyrier a Bir Mensof régi római kutat a medence közepe táján olyan ponton, hol az egymás irányát keresztező utasok pihenni szoktak. Érintette ezt a kutat Roudaire nivellement-ja is, szerinte ez utnál a Shott partjai 20 m. magasak a Földközi tenger tükre fölött, a legalacsonyabb pont 15·52 m. a Bir Mensofé 15·59 m.

Ha hozzávesszük Tissot értesítését, hogy a kút régi földője 60—90 cm. magas volt, ebből az tűnik ki, hogy csak úgy létezhe-

tett az víztartó, ha a tó az ókorban is szárazon állt s csak a téli esők gyűjtöttek össze annak fenekén némi vizet, mely csak esetlegesen szaporodhatott föl annyira, hogy a közlekedést megnehezítette vagy megakasztotta. Ez különben megtörtént 1850. és 1857-ben is. A tó tehát vízszükségben szenvedett a császári korszak idején is, miből alapos Pomel következtetése, hogy ott a csapadékok erőssége lényeges változást nem szenvedett. Az az ellenvetés azonban megállhat, hogy minél inkább szétterül az esetleg több csapadék e lapos nagy tómedenczében, annál nagyobb fölületen indul meg az elpárolgás munkája.

Fontosabb egy olyan vízmedence viszonyainak a kutatása, a mely meredek partok közé zártan mindig egyforma felületű vízzel van ellátva. Ilyen a Holttenger, melynek tüköringadozása csakugyan észrevehető néhány évtized folyamán. Az ókor óta nagyon lassan mehetett végbe a csapadék kevesbedése a Holttenger környékén, mert partjainak körüljárása sem a víztükör emelkedését, sem csappanását kielégítően nem igazolja, és a kik a jövőben is meglátogatni készülnek, ne vigyenek vérmes reményeket magukkal, mert csekély niveau-ingadozásoknál is olyan változásokat szenvedne a tópart, hogy arról, ha valaha voltak ilyenek, nem hallgathatna a történelem vagy a hagyomány; 2—3 m. sülyedés a tó egész déli részét szárazon hagyná, ugyanennyi emelkedés pedig az El Lisan félszigetet teljesen elmentsené a száraztól. Robinson adata sem bizonyos, hogy a félsziget nyaka 10 m. magas a víztükör fölött.

Az ilyen kutatások a Földközi tenger medenczéje környékén értékes adatokat derítenek a klíma-változások kérdésére feleletül, de mint dr. Partsch mondja, meg kell élesíteni a kutató szerzőszámokat, vagyis kételkedéssel kell fogadni minden nagyzó állítást. Messze van még a kutatás a biztos eredményektől, de ha csak nem csal minden előjel, akkor már remélhető a siker; az az igazság azonban ellenállhatatlanul tolatodik előtérbe, hogy a föld életében 1000 esztendő annyi mint egy nap.

Mennyiben állandó a mai klíma? Előadó Dr. Brückner Ede berni tanár.

A kérdés, hogy változott-e a klíma a történeti idő folyamán, régóta erősen érdekli a legtágabb köröket, mivel nagy a gyakorlati jelentősége. Ha ugyanis bebizonyul, hogy földtekénk

éghajlati viszonyai a közel múltban módosultak, akkor a közel jövőben sem lehet merev állandóságot várni. És ez nagy befolyású az egész emberiség élete s működésére, úgy hogy a felelet a kulturára s műveire nézve jóslat értékű. Hogy a geológiai múltban mások voltak a klímaviszonyok, ma már ki van derítve. Tanuskodnak róla a sarkvidékeken található forró övi növény-maradványok a kréta korszakból, tovább a mérsékelt övben a diluviál korszak jegeseinek morenái, melyek nem hiányzanak még a forró öv egyes hegynyomjaiból sem. Változott tehát a klíma a krétakorszaktól a jégkorig, de azóta is, sőt a történeti időkben sem maradt módosulás nélkül.

Fischer Theobald kimondta 1877 és 1879-ben, hogy a puszták a Földközi tenger vidékén előrenyomultak, Whitney pedig 1882-ben azt jelezte, hogy Földünk általános kiszáradásnak néz eléje. Gyakrabban szokás emlegetni olyan klímaváltozásokat, melyek okozója maga az ember, ha a Föld színén munkájával geológiai viszonyokat alakít át, természetesen korlátolt téren. Sokan mondják, hogy az erdők irtása fogyasztja a csapadékot, vele a források és folyók vízbőségét; az erdősítés ellenben növeszti. Az Unio prairie-vidékein meggyőződés az, hogy a talaj-kultúra terjeszkedésével szaporodik helyenkint az eső évi átlaga. A meteorológusok az ilyen állandóbb változások létrejöttét nem örömet ismerik el; a geológusok, geo- és hidrográfusok ellenben kész szívvvel.

Új irányt vett a kérdés, midőn az észleletek anyagát az időjárás százados ingadozásainak megállapítására kezdték fölhasználni. Okot erre az Alpok jégárainak hosszúság-változásai adtak, mert ezek az éghajlati viszonyok hosszabb tartamú ingadozásaitól függhetnek csak. Ezek statisztikai megállapítását Forel (1881), Richter (1883) kezdték el, általános értéket nekik Lang munkája (1885) adott, mely már nagyobb adathalmazra támaszkodva mutatta ki, hogy a jégárak növekedése vagy rövidülése a maga okát olyan időjárásban leli, mely több éves periodusban hűvös és nedves, más periodusokban meleg és száraz volt. (Foglalkozott a klímaváltozás kérdésével a Földrajzi Közlemények 1880. 301—307., 1885. 1—12., 1887. 684—696. lapja is).

Ilyen volt a dolgok állása, midőn Brückner 1887-ben a klíma változóságára érveket más téren is keresett. A Kaspi, a Fekete és a Balti tengerek vízállása ingadozását ő, mint egyedül a klíma befolyása alatt álló tüneteményt, vette vizsgálat alá a

mult századokbeli emlékek alapján. A Fertőtónak szintén megvannak e ritmusos emelkedései, a mint Swarowsky a bécsi egyetem geografasainak egyesületében 1886-ban jelentette. Mind e helyeken egyidejűleg léptek fel váltakozva magas és alacsony vízállásos periodusok.

A Kaspi tengernel tünt fel a legvilágosabban a niveau-különbözés a szerint, hogy több-kevesebb folyóvíz került-e bele, több-kevesebb párolgott-e el fölületéről. Alapot erre a Volga vízmérő oszlopainak leolvasása és az Oroszbirodalom meteorologiai állomás-hálózata megfigyelés adatainak összevetése nyújtott; sőt kiderítette Lang azt is, hogy a száraz és nedves periodusok az Alpokban ugyanazon időközökben álltak be, mint a Kaspitenger vízbirodalmához tartozó folyók medenczéiben. De a Balti és Fekete tengereknél egyidejűleg észlelt fölszínváltozások is a közöttük terülő vidékek vízmennyiségével állnak kapcsolatban. A Visztula, Odera, Elbe, Weser, Rajna, Duna, sőt a Szajna is vizálulásuk ingadozásával hosszú időszakokban jelzik az esők periodusos föllépését.

Kitűnt továbbá, hogy nemcsak Európa, de az egész éjszaki félteke alá van vetve e hidrographiai és meteorologiai oscilációknak; azok általánossága és tartama megfelelő, mint Sieger 1888-ban az örmény hegyvidék és Belső-Afrika tavainál is kimutatta. Gyűjteni kezdte Brückner az adatokat a déli féltekéről is, de előbb ügyelt a víztükör ingadozásokra, utóbb a meteorologiai adatokra. Ma az egész földtekéről 600 állomással számol és azok összesen 30 ezer észleleti évet ölelnek föl egységes földolgozásban; ennyi már nyújthat képet a klíma ingadozásairól.

Grafikai tábláin fölhasználta Európában 86 állomás adatait, közte hazánkról egyedül a nagyszebenit, akarjuk hinni, hogy csak nyelvi könnyűség miatt. Szibiriából 4, Elő-Indiából 4, Afrikából 1, Éjszak-Amerikából 9, Ausztráliából 7 állomás észlelet-anyagát és azt pentadonként 30 éves átlagokba számította össze előterjesztése két első tábláján, az 1831—1885 közti évekről. Meglepő a hullámzó görbék parallel járása, a mint sülyedésekkel a csapadékok minimumát, emelkedésükkel azok maximumát ábrázolják egyidejűleg a különböző messze vidékeken. Általános a sülyedés 1860. körül, az emelkedés 1850. és 1880. évek tájékán az óvilág nyugati szélétől a keleti partokig, Éjszakamerikától Európán, Ázsian át Ausztráliáig.

Miből az következik, hogy a Földnek minden része többé-

kevésbé alá van vetve a csapadék mennyiség ingadozásának és a jelen évszázadban az esők maximumai 1815. 1850. 1880. évek közé csoportosultak, a minimumok pedig 1830 és 1860 köré. Ez epochák természetesen nem köszöntöttek be mindenütt abszolút fontossággal, pl. az eső-minimum némely vidékeken 1856—1860, másutt 1861—1865 években jelentkezett, sőt elkésetten 1866—1870 között is; áll ez a maximumra nézve éppen úgy, de arra eset nem volt, hogy a két ellentét összeesett volna; 1841—1855, 1871—1885 közé egy minimum sem szorult, valamint 1825—1840, 1856—1870 közé egy maximum sem.

Ha tehát valahol kevésre ütött ki az eső, nem másutt hullott az le, mert e tekintetben pótlás az eddig észlelt vidékek közt nem mutatkozott. A csekély időbeli eltérések, melyek különben is korlátozott területeken jelentkeztek, apró szabálytalanságok számába nem mehetnek; de alig is várható másképp, mert daczára, hogy az évszakok klímája egészen határozott jellemű, még sem lépnek azok föl minden évnél ugyanazon forduló pillanatában; hanem az éppen meglevő momentán időjárásra építkezve, valamivel előbb vagy utóbb, mint a hogy a naptári számítás magával hozná.

De a maximum és minimumok intensitása sem egyenlő mindig. Ausztráliában az 1850 körül föllépett maximum erősebb volt, mint az 1880-as; az egymás mellett sort alkotó vidékeken csak megegyezett a maximumok erősebb föllépése, de a legtöbbször az 1830-iki volt nagyobb, mint az 1850-iki. Ez utóbbi eset oka az is lehet, hogy a csapadékmérés módszere javul, kivált a hóesés vastagságát vízrétegre átszámító eszközök alkalmazása folytán, mit a görbéknek emelkedésre törekvése Oroszországban, Szibériában meg Közép-Itáliában igazolni is látszik.

Kivételekül tolazkodnak föl Dél-Itália, Szicília, Dél-Spanyolország, az Indus és Gangesz alsó völgyei, az Unio keleti államai; ezek maximuma 1860-ra esett, midőn egyebütt csapadék-szükség uralkodott. Hasonlóra hajlandó Izland, Skóciában elmosódnak az ellentétek, de már Anglia kidomborítja azokat. E kivételek azonban csekély téren jelentkeznek a földtömegek amaz óriásaihoz mérten, a melyek az ingadozásban résztvesznek.

A görbék szemlélete azt tárja föl, hogy érvényre törekszik egy másik törvény is: élesebb t. i. a két szélsőség közt való ellentét a kontinensek belsejében. Németországban az 1860 körüli lustrumok esőmennyisége úgy viszonylott az 1880 körüliekhez,

mint 1 : 1·09, Kelet-Oroszországban 1 : 1·24, Nyugot-Szibiriában 1 : 2·26. Az 1881—1885 közti nedves periodusban két annyinál több eső volt, mint az 1861—1865 közti szárazban. Kelet-Szibiriában meg már a viszony 1 : 1·36-ra sülyedt. Törvény gyanánt tolakodik ez föl, kivált akkor, ha az Atlanti óceán medenczéjének hatása alatt álló, főnebb elősorolt kivételes helyeket figyelembe vesszük; az esőmennyiség ingadozásának eme ritmusa száraz-földi tünetény és ha részére kompenzáció van, azt a óceánok tükre felett kell keresni.

A másik meteorologiai elem, a hő is hasonló ingadozásokat mutat. Ezt részint a folyók téli takarójának állandóságából, részint a mérsékletnek egyenesen megfigyelt adataiból sikerült megállapítani. A hőingadozás megvilágítására Köppen tábláját használta föl Brückner 1874-ből, mely 1786—1870 közt nyújt pentádokat, a régibb időkre nézve azon középértékekből, melyeket 1820 előtt számítottak ki Európa és Uj-Anglia mérsékletéből. A mely lustrumokban az első két táblán csapadék-maximum van, ez is hőmérséki maximumot mutat és megfordítva a nedvesnek hideg felel meg. Hideg éveket találunk 1815, 1840 körül, forrókat 1825, 1860 körül és ezeket a 70-es évek végén ismét hideg váltja fel.

Ilyen ingadozásoknak a messzebb multban való kimutatása más utakon sikerült, mivel megbízható hőmérsékleti feljegyzések nem mélyen nyulnak be a mult századba sem. A beltengerek tükörmagasságának ingadozásai és a növényélet tünetényeinek megfigyelései voltak ezek. A Kaszitengerről 1685 óta vannak adatok, az orosz folyók befagyása és felengedéséről a mult század eleje óta, még pedig csaknem hézagok nélkül Franciaország, Svájc meg délnyugati Németországból ellenben a szőlőszüret idejét leli a meteorologus följegyezve körülbelül 1400-tól, de csak 1550 után akkora számban, hogy értékeket ellenőrizni és belőlök átlagot számítani lehet.

Tény az, hogy nedves és hűvös években későn érik a szőlő a száraz és forrókban korán; ezért kivált a mult század közepéig a klima-ingadozások jelzőiként jól beválnak. Pentád értékeket 30 állomás adataiból állított Brückner össze és ez alapon 1670—1880 közt két egymást követő táblán mutatja ki, 1550-től fogva azonban csak később közzé teendő nagyobb munkájában fogja feltüntetni. Kilátszik ezekből, hogy 1671—1675, 1696—1700, 1741—1745, 1766—1770, 1816—1820, 1851—1855, 1880-ra es-

nek a nedves hideg periodusok, 1681—1685, 1726—1730, 1756—1760, 1786—1790, 1820—1830, 1861—1865 körül voltak a száraz-forrók; a minimum és maximumok elválasztó időközei ellenben hirtelen sem teljesen egyenlők, az ingadozások tehát nem határozott hosszúságú periodusokban lépnek fel és ha 36—37 évet tesznek ki, az körülbelül középtérték.

A hőmérsékleti átlag ingadozásának okai ismeretlenek, csak az esőmennyiség fellépésének okát kereshetjük Európában a légnyomásban, mely az Atlanti óceán északi felében és földrésznünkön úgy lép föl, hogy esős periodusban kevés az ingadozása, a szárazakban ellenben erős. Mivel a barométer esése általában a száraz felől a tenger felé irányul, ezért természetesen könnyebbé válik a páratelhes óceáni légnek a száraz felé való áramlás, mi esőt hoz. A légnyomás ingadozásának oka pedig a melegségi viszonyok ingadozásaiban van. Ha emelkedik a hőmérséklet, élesebbé válnak az ellentétek a száraz és a víz feletti légtemperaturájában úgy a közepes, mint a magas szélességi fokoknál, mi az óceánon nyugvó légnyomás gyarapodását eszközli és vele együtt az eső kevesbedését. Noha erre nézve csak Európában vannak biztos adatok, de kiterjesztheti az analogia az egész földtekére.

Kivált szárazabb vidékeken, melyeknek különben is kevés a vizök, erősen változnak a hydrográfiai viszonyok, mert nyomon követik a klíma ingadozásait. Eltűnnek a száraz periodusban a tavak, a nedvesben pedig ismét megjelennek. Ujdéli-Wales-ben a Lake George, mely 1820 és 1876-ban megvolt, csekélyebb kiterjedéssel 1850-ben is, 12—18 km. hosszú, 10 km. széles és 5—8 m. mély szokott lenni, a közbe eső száraz periodusokban pedig teljesen elvész a föld színéről. A Csad, Tanganyika és Nyassza tavak olykor annyira földuzzadnak, hogy néhány éven át meg is csapolják magokat, de a száraz periodus beálltával lefolyás nélküliek. Források és patakok eldugulnak egy-egy évtizedre, mocsárok eltűnnek, hogy a következő nedves periodusban ismét visszatérjenek. Erre kivált Afrika és Ausztrália szolgáltat sok példát.

Mélyen nyúlnak be az ember gazdálkodásába a klíma változásai, mert a hajózás nagyon függ a vízmagasságtól, mely a folyók medrében van. Annyira felszaporodtak 1830 és 1860 körül a hajózási akadályok, hogy egész irodalom keletkezett az eszmecseréből, mely a folyóvizek megapadásának okát törekedett kima-

gyarázni; de a jégviszonyok tartóssága is befolyásolja a hajózást. A Néva folyó és vele Pétervár kikötője 1806—1820 közt évenként 3 teljes héttel volt tovább használhatlan, mint 1821—1835 közt mint Rykatszew mondja. Ez annyiban jelentős az orosz fővárosra nézve, hogy forgalmát a jégzárlat idején nyugati kisebb város szomszédai ragadják magokhoz.

Legérzékenyebben érintik a klíma hosszabb tartamú ingadozásai a földmívelést, mert kivált a kontinensek belsejében merev ellentétekkel lépnek fel. Szibíriában a 60-as években éhínséget hozott az aszály, Egyiptomban a Nilus áradásának a szokottnál nagyobb vagy kisebb mértékben való beköszöntése tönkre teszi a reményeket. Végzetes lehet kivált Éjszak-Amerika száraz belső vidékeire, ha ismét beállnak a régi száraz évek. A Nagy Sóstó a 70-es évek közepe óta 3 métert nyert vízmagasságban és mint Gilbert Powell-ben mondja, a földuzzadt folyók vízfölöslegét új mezők öntözésére siettek fölhasználni, a gyakoriabbakká vált esők növesztették a termőtalaj kiterjedését és ez éppen a nedves-hűvös periodusban történt. Ma azonban jelek mutatnak arra, hogy a száraz-forró periodus fog következni, 1888-ban a nagy tó tükre nem volt már magasabb, mint 1864-ben ez pedig nehéz időket jósol. A klíma-változások arányban állnak tehát a művelés alá vonható területek nagyságának ingadozásával.

Sajátságos, mondja Brückner, hogy e tünetmények mint ok és okozat a kutatók figyelmét eddig kikerülték. A klimatologiai irodalomban csak sejtésekre bukkanunk e tárgyat illetőleg. Hann a Kaspi tenger, Schweinfurth a Földközi tenger vidéke, Fritz a föld számos tájaira nézve állapított meg rövidebb tartamú éghajlati változásokat. Ezek azonban az egész földtekén mind idő, mind térbeli beállítás szempontjából csak akkor lesznek pontosan jelezhetők, ha a meteorologiai állomások hálózata sűrűbbé fog válni.

A NEMZETKÖZI FÖLDRAJZI KONGRESSZUS

PÁRISBAN 1889-BEN.

A párisi földrajzi társulat elhatározá, hogy a folyó évben Párisban létrejött világtárlat alkalmával a földrajzi tudományok nemzetközi kongresszusát is egybehívja. Mindeddig három nemzetközi földrajzi kongresszus tartatott és pedig Belgiumban, Franciaországban és Olaszországban. Ruelens Károlynak, a brüsszeli kir. könyvtár főőrének, később a belga kir. földrajzi társulat elnökének és társulatunknak is tiszteletbeli tagjának érdeme, hogy indítványa folytán, 1871-ben Ortelius és Mercator tiszteletére felállított emlékszobrok leleplezése alkalmából Antwerpenben az első nemzetközi földrajzi kongresszus megtartatott.

Az eszme létesülését a legnagyobb siker koronázta és a párisi földrajzi társulat karöltve a francia kormányval lelkesedéssel karolá föl a neki jutott tiszttel, hogy a második földrajzi kongresszus Párisban tartassék meg. — És csakugyan 1875-ben Párisban tartatott a külföld legjelesebb geographusaink és utazóinak legélénkebb érdeklődése mellett a második nemzetközi földrajzi kongresszus, mely minden várakozást felülmúló, a földrajzi tudományokkal kapcsolatban levő tárgyak kiállításával volt összekötve. E fényesen sikerült gyülekezetnek utódja az 1881-ben Velenczében összehívott kongresszus volt, mely szintén igen sikerült kiállitással volt összekapcsolva.

A Földrajzi Közleményekben megjelentek a jelentések a kongresszusok tárgyalásairól, boldogult nagyérdemű elnökünk Hunfalvy János tollából; míg a párisi kiállitásról e sorok írója értekezett és Erődi Béla a velencei kiállitásról számolt be.

A velencei kongresszust rendező társulat, az olasz földrajzi társulat, mint állandó bizottság meghatalmaztatott arra, hogy a kongresszusok folytatására, egy új nemzetközi földrajzi kongresszus létesítésére törekedjék. Az olasz földrajzi társulat a nyert megbízás folytán, több földrajzi társulatot ismételtlen keresett meg, hogy a megkezdett munka folytatásaként új kongresszus egybehívására tegye meg a szükséges lépéseket. De e felszólítások sikertelenek maradván, évek lefolyása után, az olasz földrajzi tár-

sulat azon kényszerhelyzetbe jutott, hogy egy új nemzetközi földrajzi kongresszus előkészítésére czélzó megbízásairól lemondjon.

A nemzetközi földrajzi kongresszusok fonala tehát megszakadt és midőn a párisi földrajzi társulat elhatározza, hogy a földrajzi tudományok nemzetközi kongresszusát egybehívja, bár soron kívül állót, mindenesetre a legmelegebb elismerést és köszönetet érdemel. A rendező bizottság szükségesnek tartá, hogy a kongresszusnak nemzetközi jelleget adjon és Lesseps a francia földrajzi társulat elnöke, mint a kongresszuson való részvételre szóló meghívókban említettett, a társulat 1888. december hó 7-én tartott nagygyűlésén kiemelés, hogy a párisi földrajzi társulat az összes földrajzi társulatok legidősebbike, mindig és folyton példáját adván a testvériségnek, melynek egyesíteni kell minden különbség nélkül, az összes nemzetek tudósait: fel van jogosítva, hogy emlékeztessen arra, hogy a tudomány idegen a politikai kérdésekkel szemben, melyek a nemzeteket felbolygatják és elválasztják.

A kongresszus egybehívatott augusztus 5-ére és tartama hat napra volt tervezve. Mint a kongresszus főbiztosa Bizemont gróf, a párisi földrajzi társulat központi bizottságának alelnöke, mint másodbiztos Gauthiot a párisi kereskedelmi földrajzi társulat főtitkára működtek. A kongresszus tárgyalásai hét csoportban foglaltattak össze és pedig:

- I. Matematikai csoport: Geodesia, hydrographia, topographia és kartographia.
- II. Természettani csoport: Meteorologia, klimatologia, geologia, botanikai és zoologiai földrajz; egészségügyi földrajz.
- III. Nemzetgazdasági csoport: Kereskedelmi földrajz és statisztika.
- IV. Történelmi csoport: Történelmi földrajz, a földrajzi és térképészet története.
- V. Oktatási csoport: A földrajz tanítása és a földrajz ismeretek terjesztése.
- VI. Utazások és kutatások csoportja.
- VII. Ethnographiai és anthropologiai csoport.

A párisi bizottság tűzte ki e csoportokban való tárgyalásra a kérdéseket, felhíván a földrajzi társulatokat és tudósokat, hogy részükről a megvitatásra alkalmas kérdésekkel és közleményekkel járuljanak a részletes program megállapításához. De különösen

felhívta az összes földrajzi társulatokat, hogy azon országra vonatkozólag, melyet képviselnek, készítenének egy sommás átnézetet azon utazásokról, kutatásokról és közleményekről, melyek egy század óta, leginkább hozzájárultak a földrajz haladásához.

E felhívásnak csak az orosz földrajzi társulat tett eleget, a kongresszusnak bemutatván Kaulbars báró *«Aperçu des travaux géographiques en Russie»* című munkáját, mely a földrajzi kutatások és a kartographia történetére nézve fontos forrásművet fog képezni.¹ A párisi földrajzi társulaté marad az érdem, hogy ily munkák létesítését indítványozta, és egy jövő kongresszusnak leendő feladata, az eszmét pontosan körülírt egyöntetű alapelvek szerint keresztülvitetni, mint ilyen nemzetközi munkák a statisztikai és geológiai nemzetközi kongresszusok megállapodásai alapján létrejöttek.

A kongresszust Augusztus 5-én a párisi földrajzi társulat palotájában az elnöklő Lesseps lelkes beszéddel nyitotta meg.

Németországon kívül majdnem minden ország képviselve volt. Jelen voltak: az angolok közül: Galton, az angol földrajzi társulat alelnöke és Delmar Morgan. Osztrákországból: Paulitschke és Höhnelt afrikai utazók; a belgák közül: Leclercq, a belga földrajzi társulat elnöke, Wauvermans tábornok, az antwerpeni földrajzi társulat elnöke, Du Fief, a belga földrajzi társulat főtítkára. Braziliából: Vicomte de Cavalcanti a brazil császár képviselője. Egyiptomból Albate Pasa, a khédíviai földrajzi társulat alelnöke; a spanyolok közül: Coello a madridi földrajzi társulat elnöke, Ferreiro a madridi társulat főtítkára; a Németalföldiek közül: Kan, egyetemi tanár és a németalföldi földrajzi társulat alelnöke, Timmerman, a németalföldi földrajzi társulat főtítkára; az olaszok közül: Dalla Vedova az olasz földrajzi társulat főtítkára; az oroszok közül: Kaulbars báró tábornok, az orosz földrajzi társulat képviselője, Grigorieff, az orosz földrajzi társulat főtítkára, Veniukoff, ismert földrajzi író és utazó, Lessar főkonsul és középázsiai utazó. A portugaliak közül: Cordeiro, a lisbonni földrajzi társulat örökös főtítkára, Sarrea-Prado mérnök, Almeida tengerészeti tiszt és képviselő. Svajcból: Bouthillier de Beaumont a genfi földrajzi társulat tiszteletbeli elnöke, Saussure a genfi földrajzi társulat elnöke.

¹ Lásd e munka megbeszélését. Petermann Geographische Mittheilungen, 1889. XI.

Norvégiából: Lumholtz queenslandi utazó. Dánországból: Ussing és Waldemar Schmidt. Svédországból: Retzius és Schwerin báró. Képviselve voltak az amerikai Egyesült Államok, továbbá: Bolivia, Havaji, Japan, Mexiko, Monaco, Nicaragua, Paragay, az Argentiniai köztársaság, Románország, San Salvador és Venezuela.

A francia tagok közül említendők: Daubrée, Milne Edwards, Quatrefages, Levasseur, Barbié du Bocage, Roland Bonaparte herczeg, Maunoir, Jackson, a földrajzi társulat tiszteletbeli főkönyvtárnoka, Marsy, Drapeyron, Hüber Schrader, az utazók közül: az afrikai utazók nestora d'Abbadie, Savorgnan de Brazza, Grandidier, Duveyrier, Charnay, Borelli, Capus, Cotteau, Crampel, Rabot, Caron, Labonne, Hamy.

Az egyes csoportok délelőtt tanácskoztak, a délutáni ülésekben pedig nagyobb előadások tartattak. Az 1875-i párisi kongresszus alkalmával már Hunfalvy megrótta, hogy a kongresszus tárgyalásainak részleteiről és folyamáról, az egyes tagok nem igen szerezhettek maguknak tudomást, mert nem volt napi közlöny, mely az osztályok tárgyalásait részletesen közölte volna, s hogy az egyes tagok több csoportnak tárgyalásaiban nem vehettek részt, mivel a tárgyalások egy és ugyanazon időben folytak. — Velenczében ugyan napiközlöny már kiadatott, de azért a több csoportban való részvétel szintén lehetetlen volt. — Ez idén Párisban több esetben az egyes csoportokban tárgyalandó kérdések az ülések előtt ki voltak tűzve, de lehetetlen volt kitalálni, hogy az egyik vagy a másik kérdés mikor kerül sorra és így ha esetleg a tagok oly kérdések iránt érdeklődtek, melyek többféle sektióban előfordultak, majdnem lehetetlen volt, azok tárgyalásában résztvenni. — Úgy hiszem, hogy általánossá vált azon meggyőződés, hogy egy jövő kongresszus alkalmával ajánlatosabb leend, a csoportok megszorítása és a tárgyalások különböző órákban való megnyitása.

A megnyitó ülésen a földrajzi társulatok képviselői megjelentek az elnöki emelvényen, a közgyűléseken pedig felváltva vettek részt az elnöklésben.

Az egyes csoportokban részint francziák elnököltek állandóan idegen elnöktársakkal, vagy pedig a külföldi képviselők elnököltek felváltva.

E tiszteletben a magy. földr. társulat képviselője is részesült.

Jelentésem a tárgyalások lefolyásáról a következő főbb mozzanatokra szorítkozik.

A matematikai csoportban Bassot alezredes értekezett a földrajzi szélességek meghatározásáról. Derrécagaix ezredes a nagymértékű földrajzi abroszok készítésében mutatkozó haladásról tartott előadást, melyben különösen a magasságok megjelölésére a méterlábót ajánlja. Triboulet mérnök értekezése: a photographiai módszer alkalmazása térképi felvételekre, különösen aerostatikai fényképezés útján, élénk eszmecserére adott alkalmat, melyben Blanchot ezredes, Bassot ezredes és e sorok írója is részt vettek.

Eltekintve a photographia aerostatikai használatától, szükségesnek tartottam egy földrajzi kongresszuson kiemelni azon szolgálatot, melyet a photographia mint photogrammetria tehet, különösen idegen, kevésbé kikutatott országokban való felvételekre, annak bebizonyítására egyes részletekbe és a módszer rövid vázolásába bocsájtkozva. Blanchot ezredes, ki előbb élesen kelt ki Triboulet ellen, a geometriai módszert matematikai pontosság elérésére nélkülözhetetlennek tartja, mely nézetet én is osztottam, de hozzát teszi, hogy egyetért velem azon kitűnő szolgálatokra nézve, melyeket a photographia, különösen mint photogrammetria, az előadott esetekben és célok elérésére nyújtani képes.

Lallemaud bányamérnök szükségesnek tartja, hogy a hegyes vidékeken eszközendő lejtvméréseknél az inga (Pendulum) változásainak befolyására tekintettel kell lenni. Egyuttal közölte, hogy a legújabb franciaországi lejtvmérés szerint, az Oczeán és Földközi tenger közti niveau-különbség nem egy métert, mint eddig hitték, hanem csak egy vagy két decimétert teszen.

Defforges parancsnok, a műszerek és módszerek fölött értekezett, melyek egy század óta pendulum megfigyelésekben a súlyerő meghatározására alkalmaztattak, és nemzetközi egyezményt ajánl a követendő módszerre nézve, azon célból, hogy az elért eredmények összehasonlíthatók legyenek.

A monacói herczeg ő fensége, ki az ülésekben mindig élénken vett részt, közölte a csoporttal az éjszaki Atlanti Óczeán áramaira vonatkozó kutatásainak eredményeit.

Bassot ezredes Loevy, az Observatoire de Paris igazgatójának jelentését olvassa fel, melyben felszámolja azon előnyöket, melyek az időnek a tized — decimal — rendszer szerinti felosztása által elérhetők, és végre főtisztelendő Tondini, a bolognai tudományos Akadémiának küldöttje előadja indítványát, mely szerint a jerusalemi meridian elfogadását ajánlja a hosszúságok

és az egyetemes óra meghatározására, az utolsót különösen a nemzeti távirászat érdekében.

A második — természettani földrajzi-csoportban — a föld-rengéseknel követendő megfigyelések képezték az eszmecsere tárgyát, melyre nézve a genfi Saussure igen érdekes részleteket közölt. Blanchot ezredes az erosioról értekezik és ennek kapcsán az erdő megkimélésére hívja fel a figyelmet.

Schwerin báró ez osztályban a Kongo torkolatánál és Afrika nyugati partján tett kutatásairól nagyobb tanulmányt olvasott fel, kimutatván, hogy e partok hosszában a tenger visszavonul és a föld emelkedik. Az esőzés mindinkább kevesebbedik, a föld kiszárad és ennek következtében összehúzódik.

A harmadik — nemzetgazdasági — csoportban különösen a kivándorlások, bevándorlások és gyarmatosítás körül forgó kérdések képezték a tárgyalások anyagát. Itt a la Plata államok, az argentiniai köztársaság képviselői, illető országukra vonatkozva, szólaltak fel, míg Gauthiot a francia bevándorlásról Kanadába érkezett, Turquan az idegenek Franciaországba való bevándorlásról és a francia kivándorlásról mutatott be érdekes statisztikai tanulmányát. Vitatkozás tárgyává tétetett azon kérdés, hogy melyik gyarmatosítási rendszer a legjobb. Nagyon természetes, hogy ily kérdésről, melyről köteteket lehet írni, mely fölött tényleg egy egész irdalom létezik, így, általánosságában egy kongresszusi csoport, egy ülésének egyik részében csak igen felületes eszmecsere támadhat, minden pozitív eredmény nélkül. A csoport tényleg egy igen jámbor ohajjal végzé e tanácskozást, kifejezván ohaját, hogy a különböző gyarmatosító államok, a szabadság eszméjét kövessék (le Congrès se prononce pour le principe de la liberté). A csoport továbbá egy más, már számtalan alkalommal megbeszélt tárgy fölött tanácskozott, tudniillik az erdőpusztítás nemzetgazdasági következményeiről. Most is, mint máskor azon ohajnak adtak kifejezést, hogy tekintettel arra, hogy az erdőpusztítás a legszomorúbb következményekkel járt és fog járni, úgy fisikai mint gazdasági és meteorologiai tekintetben, minden elkövettessék, a még meglevő erdők oltalmára és ott a hol az erdőt már egészen vagy nagy részben kiirtották, sürgősen intézkedjenek az erdőlepel megújítására. Bár nem új, vannak igazságok, melyeket nem lehet eléggé gyakran ismételni, és azért szívesen ide igtatom.

A csoport továbbá még a nemzetközi tengerészeti rend-

szabályok és a Szajna csatornázására vonatkozó kérdéseket vette tárgyalás alá és elsőre nézve óhaját fejezte ki, hogy azok a ten-gerészet mostani állásával megegyezőleg megváltoztassanak; a Szajna csatornázására vonatkozólag pedig kimondja: »hogy felette kívánatosnak tartja, miszerint nemzetközi szempontból, a Szajna csatornázása minél gyorsabban keresztülvitessék, hogy a víz mélysége 3 méterről, 6 méter 80 centiméterre vitessék, azon cél-ból, hogy a hat méternyi mélyjárású hajók is feljuthassanak egé-szen Párisig«.

A negyedik — a historiai csoportban — Pisani apát a ve-lencei uralomról Dalmáciában, tett közlést, térképekkel illus-trálva Velence határvonalát e tartományok felé, a mint külön-böző időközökben a Törökországgal és Raguzával kötött egyes-ségek alapján megállapítottatott. Felemlítendő Heutgen úr értekezése d'Auville fölött, különösen kutatásairól szólván, melyek a régi mértékekre vonatkoznak. Albate Pasa a csoport figyelmét Mah-moud Bey tanulmányára felhívja, melyben az az egyiptomi mértékek-vel foglalkozik. Ugyan Albate Pasa szólt a szőlőművelés számos nyomairól Egyiptomban, azt véleményezvén, hogy e művelési ág a mohamedánok jöttével rögtön abba hagyatott. Igen érdekes volt továbbá Coello ezredes előadása a római utakról Spanyol-országban.

Végre Jackson indítványára azon óhajnak adatott kifejezés, hogy minden országban az utazókról biographiai munkák szer-kesztessenek.

Az ötödik csoport tanügyi kérdésekkel foglalkozott. Két kérdés képezte itt az első ülésben az eszmecsere tárgyát: Valjon az ethnographia tanítását el kell-e fogadni a felsőbb oktatásnál és szükséges-e a földrajz külön tanára a magasabb tanintézetek-ben (dans les Facultés)? Mind e két kérdésre igenlő választ adtak.

Fontosak még azon tárgyalások, melyek a földrajzi tani-tásra az alsó iskolákban vonatkoztak. A következő határoza-tokban állapodtak meg: összekötetésbe kell hozni a lakhely föld-rajzi jelenségeit az általános alapvonások tanításával és a prak-tikus gyakorlatokat a táborkarok térképeire kell fektetni. A vizsgánál a mennyire lehet mellőzendők azon részletek, melyek csakis memoralizáláson alapulnak. A csoport továbbá szükséges-nek tartotta visszatérni egy az ülések kezdetén megvitatott kér-désre és formulázott határozatban kimondani: hogy a k o n -

gresszus, ismételvén az előbbi kongresszusok által is kifejezett óhajtást, felette szükségesnek tartja, hogy a középiskolákban a földrajz tanítását külön tanárra bízzák.

Az utazások és földrajzi kutatásokra vonatkozó közleményeknek a hatodik csoport volt szentelve. Itt az ülések kezdetén vitatás tárgyát képezé azon kérdés, hogy mily eljárás fogadandó el az utazók által, azon helyek megnevezése tekintetében, melyeket felfedeztek és mennyire terjed ebbeli joguk. Nehéz volt az ily általánosságban feltett kérdésre határozott feleletet adni. A különböző körülmények igen sokféle esetet teremthetnek, attól függ, hogy az utazó lakatlan vagy lakott vidéken jár, hogy valjon a benszülötteknél divik-e egy megnevezése az illető pontnak, legyen az völgy vagy hegy, patak vagy tó, és ha igen, melyik elnevezés elfogadandó a földrajzi irodalomban, ha egy bizonyos pontról többféle elnevezések léteznek, mint az különösen, hegyes vidékekben szokott előfordulni, hol egy hegylánczot, egy hegycsúcsot, vagy hágót a lábánál elterülő különböző völgyekben, különböző névvel jelölnek, kérdéses továbbá, mennyire terjedhet a felfedező utazó joga az elnevezésre oly vidéken, melyet ugyan ő fedezett fel, de mely más országhoz tartozik, mint melynek ő a szülöttje; melyik nyelvből meritendők ennek folytán az elnevezések, és egyáltalában mennyire terjed a felfedező utazó joga személynevek felhasználásban új elnevezésekre. Ily értelemben e sorok írója is vett részt a tárgyalásban, illusztrálván az egyes állításokat a földrajzi felfedezések történetéből és saját tapasztalataiból meritett példákkal. A csoport végre egy rövid határozatban egyezett meg, mely a kérdés egyik részére vonatkozván, azt mondja, hogy a felfedező utazó joga csak azon esetben kezdődik, ha a kutatott vidéken, nincsenek benszülöttek.

A csoport többi üléseiben a következő közlemények tétettek: Masqueray a Tuaregről értekezik, Cavalcanti gróf előterjeszti tanulmányát a Paramanéma folyóról, valamint a Kingou vidékről Braziliában és vad ősnépéről, Leclercq Szamarkand régiségeit, különösen Tamerlan mausoleumát írja le. — Sarrée Prado pedig szól a közlekedési vonalokról a portugál gyarmatokban és elbeszéli, hogy hontársai már a XVII-ik században szárazföldön jutottak el Portugáliából Indiába. Nagy érdeklődéssel hallgatták Timmermann kitünő értekezését a Szunda szigetekről a malayi

szigettengerben, egy igen szép térkép bemutatása melletti mire Kan tanár igen fontos adatokat közölt a Mollukákról.

Számos közleményt mutattak be a 7-ik, az ethnographiai osztálynak. Felelőitjük a következőket: Grodekoff tábornok a kirgizekről, Mauret a Kambodzsa benszülöttjeiről, Riedel a németalföldi Indiákhoz tartozó Rote sziget benszülöttjeiről tartottak előadásokat. Riedel, mint mellékesen felemlítjük, azt mondja, hogy e sziget nőlakói, joggal valóságos szépség hírében állnak, mit a németalföldi szigetszoportok benszülöttjeiről, kiket láthattam, nem igen tapasztaltam. Hamy részleteket közöl Tunisz déli tartományában tett utazásáról, melyek különösen a népek szokásaira, lakházaik építésére és berendezésére vonatkoznak. Rabot egy nagyobb értekezést olvasott a lappok és finnekről, Capus pedig utolsó középázsiai utazásától vette előadásának tárgyát, a kafiokról szólván. Előadja egyuttal észrevételeit e vidék kutatásáról, jövőjéről, az utakról, melyek odavezetnek, kiemelvén azon rendkívüli érdeket, mely a Hindukus e részének kutatásához fűződik.

Ha, mint láttuk, elég érdekes tanácskozások folytak az egyes csoportok üléseiben és igen értékes és sokoldalú közlemények lettek előterjesztve, a délutáni órákban, a földrajzi társulat palotájának nagy, és igen szépen térképekkel és ethnographiai gyűjteményekkel díszített termében tartott ülések még nagyobb vonzerőt gyakoroltak a kongresszus tagjaira.

Az első nagygyűlésen Lessar, középázsiai utazó és jelenleg orosz konzul Liverpoolban értekezett a Amu-Darja folyammedrének változásairól; Martel pedig előadja élményeit, melyeket a francia Causses vidékének földalatti vízzel telt barlangok kikutatása alkalmával szerzett. Faure és Grigorieff, az első a Jurában levő jégbarlangokra, az utóbbi a Krimeában látható jégbarlangokra tesznek rövid megjegyzéseket. A második nagygyűlésen Waldemar Schmidt, dán tudós, Nansen híres grönlandi utazásának vázlatát adja, a kongresszus legélénkebb tetszésének nyilvánításai közt, a merész utazó szerencsésen véghezvitt vállalkait. Lumholtz norvégiai utazó jelentését a Queenslandban tett kutatásairól Dr. Hamy olvasta, megjegyezvén, hogy az utazó egy egész éven át a vad népek közt élt, kik még a kőkorhoz hasonló állapotban tengődnek. A harmadik nagygyűlésen Borelli, ki épen most tért vissza a Gallák földjén tett szép útjáról, előadja ezen utazás vázlatát, bemutatóván a magával hozott különböző ethnographiai tárgyakat.

Az utazó később kimerítően felelt a d'Abbadie és Savorgnan de Brazza által hozzá intézett kérdésekre. Ezután e sorok írója értekezett a kaukáziai magashegységben tett négy expedíciója alkalmával nyert néhány főbb eredményeiről, az orographiai és és glaciológiai viszonyokra nézve. Bemutatja a saját, valamint Freshfield úr észrevételei nyomán a londoni földrajzi társulatban készült óriási falabroszt, mely a terem legnagyobb falát betöltve, kifüggesztve volt; előadás után pedig saját fényképi felvételeit projekciókban oxy-hydrogen világítással. Faure, Leclercq és Veniukoff megjegyzései követték az értekezést, melyekre az előadó utazó felelt.

A negyedik és zárülésben még Crampel projekció képekkel illusztrált konferenciáját hallottuk épen most végezhvitt utazásairól déli Afrikában, míg Höhnel, gróf Teleki utitársa, szintén csak nemrég visszatérve érdekes útjáról, főbb tapasztalatait közölte a kongresszussal. Ezután Bizemont gróf felolvassa jelentését a kongresszus munkálatairól, bemutatta az egyes csoportokban hozott határozatokat és reflektált a nagygyűlésekben előadott értekezésekre; mire az elnök rövid beszéddel a földrajzi tudományok e nemzetközi kongresszusát bezártnak nyilvánította.

A kongresszus imént ecsetelt tevékenysége mellett, a tagok figyelme és ideje még másként is volt lekötve, részint a rendezett estélyeken és lakomákon, részint pedig a világtárlat által, melynek a kongresszus is szentelt egy délutánt, hogy a földrajzi tudományokkal szorosabb összeköttetésben álló osztályokat meglátogassa. Ott megtekinthettük a francia utazók által utazásaikról magukkal hozott gyűjteményeket, térképvázlatokat, rajzokat. E gyűjtemények többnyire a közoktatási ministerium által évenként kiküldött expedíciók eredményei, mely budgetjében minden évben e célra tetemes összegek fölött rendelkezik, és e szolgáltatást egy bizottságra (Comission des missions scientifiques du Ministère de l'Instruction publique) ruházza, mely bizottság egyes tudósokat az utazások megtételével megbiz. Lehetetlen e jelentés már úgy is túlhágott szűk keretében részletesen megemlékezni e tárlatról. Elég legyen megjegyeznem, hogy láttunk tárgyakat, melyeket Chaffaujon az Orinokko forrásvidékéről, Hamy és de la Croix déli Tuniszból, Brazza az Ogoveről, Coudreau francia Gujanából, Saint-Pol-Lias Szumatra, Malakka és Kambodsából, Rabot pedig éjszaki Európából, Lapland és Kola félszigetről hoztak magukkal. Ott voltak Roland Bonaparte herczeg ethnogra-

phiai rajzai, Capus térképvázlata utolsó, Bonvalottal véghezvitt, középázsiai utazásáról, mely nemsokára közöltetni fog és a Pamir és az indiai határ közt elterülő vidékeken két új befagyott tavat 4125 méternyi magasságban mutat, továbbá, Hübernek a szerencsétlen, 1884-ben Dzeddában megölt utazónak jegyzetei és végre Thonar útirányát feltüntető vázlatát, melyet az 1882-ben Boliviában megölt Creveaux sorsának megtudása végett kiküldött expedíció követe. A tudományra igen fontosak a Travailleur és Talisman francia hajók által 1880—1883-ig Milne Edwards vezetése alatt véghezvitt tengeri mélységmérések.

Az ez alkalommal használt műszereket és apparatusokat szintén kiállították, valamint a tenger mélységeinek és fenekének faunáját kitüntető gyűjteményeket. A Monakói hercegség kiállítási pavillonjában pedig az azóta a kormányzáshoz jutott herceg maga mutatja be a kongresszus tagjainak, különösen a tengeri áramok tanulmányozására az Atlanti óceánon »Hirondelle« nevű hajóján tett utazásainak eredményeit, az ezen kutatásokban használt és részint általa kitalált műszereket apparatusokat és a szerzett gyűjteményeket. Valóban a hercegnek a tudományok iránti nemes ambíciójától felhevült előadásai a legmélyebb tiszteletre és bámulatra késztetnek. Még fel kell említenem a Trokaderó gazdag ethnographiai gyűjteményét, melyet Dr. Hamy vezetése alatt megtekintettünk; továbbá a szabad művészetek palotájában tett látogatást, hol a hadügy és tengerészeti ministerium térképei, a belügyministerium statisztikai ábraszai függtek. Ott megtekintettük szintén Schrader szép relieftérképét, mely a Mont Perdut ábrázolja és bámulva álltunk a relieftérképezés mesterművei az Imfeld és Simon svájcz mérnökök által az Alpok egyes csoportjairól készített domborművek előtt. És ismét elvezettek bennünket az Esplanade des Invalides-on emelkedő katonai pavillonba, hol a francia topographia és kartographia története a 18-ik századtól mai napig térképekben, felvételi rajzokban, többszörösítési módszerek bemutatásával, ki volt tüntetve.

De ott van még a koloniális kiállítás! Az összes francia kolóniák voltak ott mondhatni élő képekben bemutatva. Különkülön egymástól elválasztott térségeken elterjednek a bennszülöttek telepei lakóházaikkal. Minden telepen az illető ország bennszülöttjeit látjuk, egész családokat: férfiak és nők, fiatalok és öregek, gyermekeikkel. Mind ide jöttek Franciaországba, Párisba, mely ez időben ismét a világ központja látszott lenni,

hogy most, visszatérőben vagy már visszatérve derültebb, a naptól jobban hevített hazájukban, ők is meséljenek Európa bennszülöttjeiről.

Igen, a világtárlat a figyelmes szemlőnek sok tanulságos jelenséget volt képes felmutatni és ha nem lehet tagadni, hogy éppen a világkiállítás inkább csökkenté a kongresszus működését, elvonzá a tagok figyelmét és idejét, másokat pedig visszariasztott a Párisba való utazástól, és ily alkalmakat épenséggel nem lehet ajánlani nemzetközi gyűlések egybehívására, meg kell vallani, hogy sok más tekintetben gazdagon kárpótolta az ottlévőket.

A lefolyt kongresszus egyik gyümölcse gyanánt a földrajzi társulatok képviselőinek egy értekezlete is tekinthető, melyben megegyeztek arra nézve, miszerint köszönettel fogadták a párisi földrajzi társulat kezdeményezését ezen kongresszus egybehívására és felkérlik e társulat választmányát, hogy lépjen érintkezésbe az összes földrajzi társulatokkal és emezek képviselőivel együtt állandó bizottságot alakítva, tegye meg a szükséges lépéseket, hogy a földrajzi tudományok nemzetközi kongresszusának és kiállításának megszakadt fonala ismét felvétessék és egy újabb kongresszus megtartását előkészítsék.

Kellemes tisztelet végzek midőn végre felemlítem, hogy a kongresszus francia bizottsága szívesen látta, hogy a Magyar Földrajzi Társaság képviselve volt és ennek köszönhettem azon kitüntető figyelmet, melyben társaságunk képviselőjét részesítették.

DÉCHY MÓR.

TÁRSASÁGI ÜGYEK.

Választmányi ülés 1889. október 10-én az állami felsőbb leányiskola nagytermében.

Elnök: Xántus János; jelen vannak: Gervay Mihály al-elnök, Berecz Antal főtitkár, Dr. Brózik Károly, Dr. Floch Henrik, György Aladár, Dr. Havass Rezső, Király Pál, Laky Dániel, Lóczy Lajos, Majláth Béla, Dr. Márki Sándor, Pesty Frigyes és Dr. Téry Ödön vál. tagok. Jegyző Dr. Thirring Gusztáv titkár.

1. A múlt ülés jegyzőkönyve felolvastatván, hitelesítették.

2. A felolvasások megállapítása ügyében főtitkár jelenti, hogy ifj. Jankó János jelentett be előadást »A Száhel partjain« cím alatt.

Dr. Márki Sándor felhívja a társaság figyelmét Czimmerman J. magyar hittérítőre, ki Afrikából visszatért.

A választmány felkéri Dr. Téry Ödönt, hogy magát nevezettel érintkezésbe tegye, sőt felolvasás tartására felszólítsa; hasonlóképp felkéri Xántus János alelnököt, hogy Faragó Ödönt felolvasás tartására felkérni és hogy Vadona János utazási jelentéseiből felolvasásra alkalmas tárgyat kiválasztani sziveskedjék.

3. A főtitkár feleleveníti a referáló előadások eszméjét.

Az eszme megvalósítására szűkebb bizottság küldetik ki, melynek tagjai Lóczy Lajos, Dr. Márki Sándor és Dr. Staub Mórícz.

4. A főtitkár rövid jelentést tesz a német geographusok folyó évi nagygyűléséről, melyen a társaság képviselőjében vett részt. Kiemeli, hogy ezen nagygyűlés nem foglalkozott az iskolai földrajz ügyével, hanem tisztán tudományos kérdések vitatását tűzte ki célul.

A választmány a jelentést örömdíj tudomásul veszi s a főtitkárnak, ki e nagygyűléseken a társaságot már 4-edszer képviselte, köszönetét fejezi ki.

5. A főtitkár jelenti, hogy a társaságot a párisi földrajzi kongresszuson — a közoktatásügyi minisztérium részéről nyert elvi beleegyezés folytán — Déchy Mór vál. tag képviselte, aki ott előadást is tartott.

Örömdíj tudomásul szolgál.

6. Csereviszonyt kér a Société de géographie finlandaise »Fennia« című folyóiratával.

Elfogadtatik.

7. A főtitkár jelenti, hogy Csőke F., Tomasek J., Torkos L. és Willer J. a tagok sorából kilépnek. Új tagokul belépnek Hargai Oktáv és a Pósta- és távirdai tanfolyam igazgatósága.

Tudomásul szolgál s a választmány tagjai felkérnek, hogy új tagokat gyűjteni sziveskedjenek.

8. A magyar földhitelintézet beküldi a vagyonkezelésre vonatkozó kimutatását.

Tudomásul szolgál.

9. Péchy Imre felemlíti, hogy Tóth Adolf főmérnök projekciójához kiszámította az összközelítőket s kéri a társaságot, hogy

azokat annál is inkább tegye közzé, mivel azok nélkül a már közölt idevágó értekezés alig használható.

A választmány, tekintettel ezen táblázatok nagy becsére, és a nagy fáradságra, melylyel azok kiszámítása a szerzőre nézve járt, elhatározza, hogy azokat külön füzetben kiadja és a tagoknak megküldi.

Több tárgy nem lévén, az ülés feloszlott.

Felolvasó ülés 1889. október hó 24-én a tud. Akadémia heti üléstermében. Elnök Hunfalvy Pál v. tag. Felolvasást tartottak:

1. Berecz Antal r. tag: Iskolai kirándulások a földrajz tanítása szempontjából.

2. Téglás Gábor r. tag: A Peutinger tábla egyik dáciai állomásának Blandiánának meghatározása.

3. Ifj. Jankó János r. tag: A Száhel partjain.

Felolvasó ülés 1889. november hó 14-én. a tudom. Akadémia heti üléstermében. Elnök: Xántus János alelnök. Felolvasást tartottak:

1. Berecz Antal r. tag: a) A föld- és világmágnességi vizsgálódásokrol. b) A folyók vizének apadásáról. c) Dr. Simony: Das Dachsteingebiet.

2. Hanusz István r. tag: Szeged földrajzi helyzete.

RÖVID KÖZLEMÉNYEK.

I. *Expedíciók.*

A tibeti expedíció. A boldogult Przsevalszkij-nek örökebe tudvalavőleg Pjeffzoff ezredes lépett. Az ötödik expedíció Przsevalszkijnek Razakolban hirtelen beállott halálával¹ ért véget. Az út céljáról — Középázsia déli és délnyugati részének feltárása volt ez — a Közlemények tübbizben megemlékeztek, másrészt pedig Csopely László tagtársunknak szakavatott Emlékezése² hiven beszámolt a kiváló utazónak munkás-

¹ Csopely László: »Emlékezés Przsevalszkij Mihajlovics Nikolájra. Földr. Közl. XVI. köt. 613. l.

² P., mint utólagosan konstatáltatott, nem hagymázban, hanem szívban a jaban hűnyt el, egyik vadászata alkalmával meghűlt: ezen meghűlés következménye: a szívbaj, döntötte őt sirba.

ságáról. A Przsevalszkij gyűjtötte anyag még jóformán fel sincs dolgozva, már is útnak indult az új expedíció Ázsia belsejébe. Ez húsz emberből fog állani, kik között 12 ember lesz az expedíció fedezete, ezekhez csatlakozik — miként a »Gaea«-ban olvassuk — 2 tolmács és 2 praeparátor. A vezető mellett tudományos segéd munkások lesznek Roboroffszki és Kosloff, a kik Przsevalszkij oldalán is nagy buzgalommal munkálkodtak; az orosz földrajzi társaság Bogdanovics geológust küldi ki az expedícióval. Ezen útnak célja az leend, hogy Tibet éjszaknyugati részének jókora része — egyrészt az éjszaki párkányhegyektől délre a 43. szélességi fokig, másrészt nyugatról a Pangany-tótól, a Jan-cze-kiang forrásáig keletre — a tudomány számára feltárassék. A terv szerint az út két évig fog tartani. A telet Tibet lakott vidékein szándékozik tölteni az expedíció, a honnan a jelzett területre nagyobb kirándulásokat teend. Ők talán megvalósítják Przsevalszkij sovár vágyát — talán látni fogják Tibet szent városainak legszentebbikét: Lhasszá! Ezen tervüket oly formán vélik elérhetőnek, hogy az éjszaknyugati vidék valamely kolostorának szent embereivel barátságot kötnek, s ezek segélyével majd néhányan bejutnak Lhasszába is. Tibet és az angolok között ez idő szerint kitört a viszály; ezen körülmény talán előnyükre lesz az orosz utazóknak, mert a tibetiek bizonyára ismerni fogják Oroszország és Angliának ellenséges viszonyát. Az idéztem folyóirat különben megezőfolja azon véleményt is, mely szerint Lhasszában eddigelé európai ember nem járt volna. Voltak ott már európaiak a 17. és 18. században is, de róluk tudományos közlemények nem maradtak reánk. Sőt 1845-ben is voltak Lhasszának európai látogatói, a miről persze Przsevalszkijnek aligha volt tudomása. — A mostani nagy expedíció, mely mindennemű eszközökkel kitűnően van felszerelve: gyűjt kartographiai anyagot, végez csillagászati helymeghatározásokat, terepfelvételeket eszközöl és fizikai észleléseket is tesz. Bogdanovics geológus szakjába vágó munkálatokkal fog foglalkozni, Pjefzoff, Roboroffszki és Kosloff földtani, botanikai és egyéb gyűjteményeket készítenek. Pjefzoff ethnographiai adalékokat is gyűjt, sőt praehistoriai ásatásokat is akarnak kutatásuk színhelyének egyik pontján végezni. Az utazók a nagy Kaukázuson keresztül Vladikavkáz-ból Tifliszbe mennek, innen Bakuba térve, hajón a Kaspi tenger keleti partján fekvő Usun-Adaba érnek, onnan vasuton Szamarkandba mennek. Ut-

jok egyéb állomásai: Jarkand, Khotan, Kizia és Nija; innen indulnak tovább délkelet felé a magas plateau-ra. *L. S.*

Grombcevszky, az ismert ázsiai orosz utazó, kinek a Pamir hegység kikutatásában nagy érdemei vannak, július 23-án ismét felfedező útra indult a Hindu-kus déli részébe, jobban nyugat felé fordulva, mint előbb. Margilanból indulva az Oxus felső vidékén Karategiszen és Darvázon át eljutott Kalaikumba. Szándéka meglátogatni a Siva tavat és innen elmenni Kafirisztánba. *Gy.*

Spitzberga vidékét látogatták meg a múlt nyáron dr. Kükenenthal és dr. Walter, a brémai földrajzi társaság tagjai. Május 2-án indultak el Tromsöből »Berentine« nevű norvég hajón, de már június 11-én hajótörést szenvedtek, mely azonban nem gátolta meg őket, hogy a »Cecilie Malene« hajón ismét éjszakra menjenek. Az Olga és Hinlopen szorosokon áthatolva elérték Spitzberga éjszaknyugati csucsat és felvételeik megerősítették az 1868-ki német sarkvidéki expedíció adatait. Ezután többször elhajóztak a Károly királyföld mellett, melyből azt állítják, hogy a térképek hibásan rajzolják. Ez a föld két, látszólagos talán három szigetből áll, melyek a 26° 20' k. h.-tól a 30°-ig és a 70° 30' éjsz. sz.-tól a 78° 57'-ig terjednek és így sokkal kisebb területet foglalnak el, mint az 1872-ki norvég czethalászok adatai után rajzolták. A közlött adatok szerint a szigetet nyugot felé 8 fokkal távolabb kell tenni. Az egész utazás alatt a jégviszonyok kedvezők voltak. *Gy.*

Délkeleti Afrika ismeretlen részein új utat kísérelt meg Monks Ferencz a Becsuána- és Matabele földön át a Zambézi irányában. A gyémántmezőről indult el csaknem teljesen pénz nélkül, egyetlen számara volt, melyet a Zambézi partján csolnakkal cserélt fel és ezen elhajózott Kilimaneig és a Shirén fel, számos oldalkirándulásokat téve. Gubuluvájó és a Zambezi között ismeretlen vidéken járt, melynek térképét Knight Brucenak, az Orange köztársaság püspökének küldötte meg. Később ismét utnak indult oly célból, hogy a Bangveoló tó partján kereskedelmi telepet létesítsen, azonban Tete vidékén saját emberei meggyilkolták. *Gy.*

II. Statisztika.

Az argentinai köztársaság népessége a bevándorlások által igen gyorsan növekszik, Jenner buenos ayresi angol konzul hiva-

talos adatai szerint 1857 óta, midőn a bevándorlók száma csak 4951 volt, folyvást évről-évre nagyobb mértékben történik az idegenek beköltözése; 1888-ban már 155,632 volt és a jelen évben bizonynyal 200,000-re is lesznek. Számítása szerint a köztársaság népessége, mely jelenleg $3\frac{1}{2}$ millió, a jelen század végeig eléri a 7 milliót. A bevándorlók nagyobb része, mintegy $65\frac{0}{10}$ olasz, 15 spanyol, 10 franczia, úgy hogy a latin fajok maradnak uralkodók; habár az argentinai hatóságok nagy buzgaimat fejtenek ki, hogy németek és angolok is nagyobb számmal telepedjenek le náluk. *Gy.*

III. Vegyesek.

Déchy Mór kaukázusi fényképei közül többet mutat be a londoni »Graphic« nevű híres angol képes lap Freshfield Douglas által irt hosszabb tanulmány kapcsában. Freshfield felemlíti azt is, hogy Déchy a Kaukázus különböző részeiben négy ízben tett utazásáról közelebb részletes művet fog kiadni. *Gy.*

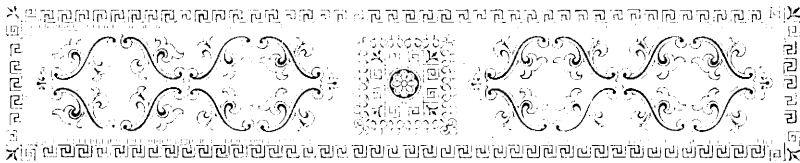
Schickert a szerbekről. A metzi földrajzi társaság 1889. ápril 9. ülésében Schickert hadnagy előadást tartott Szerbiáról és a szerbekről 1885—1887-ben tett katonai természetű utazásai alapján. Ámbár Schickert ez utjában Belső-Szerbiával is megismerkedett, csakis Belgrádról, a város szépségeiről, negyedeiről, palotáiról, templomairól, majd a királyi családról, Milánról, Natáliáról, Sándorról, a szerbek Bismarckjáról (!) Riszticsről, azután a szerb demokratismusról, az orosz üzemekről, Topcsiderről mond el egészen ismeretes dolgokat. Utleirása Nissig a legsoványabb Baedeckernél is kevesebbet nyújt, s bár ismeri a szláv nyelveket s szerinte a szerb népet is, oly sarkalatos hibákba esik, hogy azt állítja a »szlava« az összes szláv népek szokása, holott ez egy annyira tisztán szerb népszokás, hogy bármely más föld vagy város lakossága a Balkán bármelyik országában ezt a szokást ismeri és gyakorolja, az csakis szerb eredetű lehet. Minket az útleírás főleg azért érdekel, mert jellemzi a németek felfogását, földrajzi ismeretét monarchiánkra vonatkozólag. A bevezetés leírja az utat Budapesttől Belgrádig vasuton. Ir a pusztáról (puszta), a délibáb- (delibab) ról — december hóban. Magyarországról fogalma sincs. Szabadkánál kezdődik a szerb föld s bár Péterváradot még »magyar Gibraltar«-nak nevezi, a Száva már Szerbia és Ausztria (még csak nem is Ausztria-Magyarország) közt képez

határt. Zimony még „österreichische Grenzstation.« A Magyarországra vonatkozó ismereteinél csak a Szerbiára vonatkozó ismeretei felületesebbek. *Ij. J. J.*

Óriási globus a párisi világkiállításon. Az elmúlt párisi világkiállítás alkalmából Lesseps Ferdinand elnöklete alatt külön tudományos bizottság alakult, hogy egy óriási földgömböt készítsenek. A földgömb Seyrig mérnök és Tissandier Albert építész műhelyében el is készült. Kerülete 40 méter (a föld meridiánja 40 millió méterének megfelelőleg), úgy hogy minden milliméter területnek e földgömbön a természetben pontosan egy kilométer felel meg. A földgömb átmérője 12,732 méter és ez is megfelel a föld 12.732 kilométert tevő átmérőjének. A sarkokon 21 kilométer lapulás van és ennek megfelelően a földgömbön is 21 milliméter, a mit természetesen észre sem lehet venni. Az óriási globus felületét 586 mezőre osztották, melyek mindegyike, a meridiánok és szélességi fokok szerint számított 10 foknak felel meg. Minden ily mezőt külön rajzoltak és azután illesztették be az érczkeretbe. Ez utóbbi 10 tonnát nyom, a kartonok pedig 3 tonnát. Az olajban festett globus oszlopon forog és nincsenek rajta reliefben kidolgozott talajemelkedések, hiszen a legmagasabb hegyek is csak 8000 méter magasak és így csúcsaikat itt csak 8 milliméter emelkedés mutathatná. A tengerek mélységét színezés által különböztetik meg. A legvilágosabb szín 2000 méterig mutatja a tenger mélységét, azután vannak 2000—4000, 4000—6000, 6000—8000 és 8000 méteren felül levő mélységek jelzései. Az egyes országokat sem nevezik meg, azt hitték, hogy a nevezetesebb városok nevei a nézőt eléggé tájékoztatják, de a határvonalakat apró fekete keresztek jelzik. A folyók kék színben vannak ábrázolva, a tűzokádó hegyek veres pontokkal, a fő vasuti vonalak és a csatornák fehér csíkokkal. A két sarkon levő jégárakat fehér pontok mutatják. A szárazföldek és szigetek, mintegy 136 millió □ kilométernek megfelelően, a földgömbön, melynek összes felülete 510 □ méter, 136 □ méter területet foglalnak el. Abban a pavillonban különben, a hol az óriási földgömböt mutogatják, különböző rajzok és táblázatok voltak ki-függesztve, melyek a hegyek nagyságát, a tengerek mélységét, a földkéreg valószínű vastagságát, az egyes földrészek és országok népességét és más ily adatokat szemlélhetőleg tüntettek fel. *Gy.*

 Ezen füzet „ABRÉGÉ“-je a következő füzetrel fog megjelenni.

ÉJSZAK-SZIBIRIÁBÓL.

(Felolvastatott a f. évi november 28-án tartott ülésen.)

Éjszak-Szibíriában tett utazásomból kívánok egyet-mást elmondani. Ez ötnegyed éves utazást a mult és jelen év folyamán Munkácsi Bernát dr. nyelvész barátommal, az ő kezdeményezésére, végeztük. Utunk czélja a vogul és osztyák nép tanulmányozása volt, mint a mely népek a magyarságnak igen közeli nyelvrokonai. Mig társam a nép nyelvét és költészetét kutatta, addig a reám váró feladat a népek fizikai típusának, élete módjának és szokásainak vizsgálata volt. Ama kiváló érdeklődés mellett, melylyel a magyar tudomány ama népek nyelve felé fordul; érdekekkel birhatott annak kiderítése, hogy a rokonságnak nyomai feltalálhatók-e e népek fizikai szervezetében, élete módjában és szokásaiban? E mellett érdekekkel birhat e kevésbé ismert, kezdetleges, kivesző népek kutatása az egyetemes néprajzi és embertani kutatás szempontjából is.

Ezek voltak utazásom motivumai. Hogy minő nehézségek álltak a vállalat megvalósításának útjában, hogy mely oldalról és minő mértékben lettek elhárítva a nehézségek, hogy minők az út eredményei, mindarról jelentésemben más helyütt számolok be. Nem mulaszthatom el azonban ez alkalmat, hogy ki ne fejezzem köszönetemet azon támogatásért, melylyel a magyar földrajzi társaság utam megvalósításában közreműködött. A társulathoz intézet két előzetes jelentésemben volt alkalmam ut-

vonalamnak vázát adni.¹ Ezen vázat óhajtanám ez előadással némileg kitölteni. Azon kérdésekre, melyekkel érdeklődő laikusok a leggyakrabban fordultak hozzám, kívánnám megadni, mintegy összegezni a feleleteket. Célom egy kis képet nyújtani a beutazott terület természeti viszonyairól és a rajta élő vogul és osztyák népről, ezek életének külső oldaláról. Az általam nyújtható halvány képet a helyszínén eszközölt fényképfelvételek, és egy némely néprajzi tárgyak bemutatása van hivatva megélenkíteni.

I.

Egy óriási földterületet neveznek Szibiriának: az oroszok összes ázsiai birtokait. E nagyobbára sík terület az Uraltól kelet-felé terjeszkedik egyre keskenyedve a Behring-szorosig. Délről az Altai-hegység határolja, melytől éjszak-felé mindinkább lejtősödik egész az óceánig: a Jeges óceán partja mentében, mint óriási alföld huzódik. Ezen ereszkedés irányában, tehát déléjszaki irányban folynak a terület folyó-óriásai: az Ob, a Jenisszej, a Léna, melyek mind az Altai vidékén erednek. E folyók áztatta terület korántsem oly sivár, örökké hó fedte, fagyos vidék, minőt nyugatnak még művelt embere is maga előtt lát, mikor e szót hallja: Szibiria. Nem az örök tél hazája az, aminőnek sokan képzelik. Van ott is nyár, habár rövid; forróság, mely nem kisebb, mint a mienk. Tenyészeté sem mindenütt oly nagyon szegényes. Az éjszaki óceáni part szegényes növényzetét délebbre túlelvő erdőségek, majd az Altai lábainál dús gabnatermő területek váltják fel. Sőt újabb időben az orosz hódítás és gyarmatosítás Szibiriához csatolt olyan tájakat, melyeken délies növényzet virul: mint az Amur vidékén és a Turáni alföldön. A déli tájak termékenysége, a hegyek dús bányászata, az erdős vidékek vadbősége és a folyók halgazdagsága feljogosítanak arra, hogy Szibiriát szegénynek ne nevezzük. A közlekedés nehézsége, a gyér népesség ott helyenként nem kevésbé fontos tényezői az elmaradottságnak, mint az éghajlat zordonsága. Amint fejlődik a közlekedés, a szaporodás és gyarmatosítás útján gyarapodik a népesség: fellendül a jóélet. Ma már élénk városi életről, sőt tudományos mozgalmakról beszélhetünk Szibiriában.

¹ Földrajzi Közlemények. 1888. IX. X. és 1889 VIII. F.

Jelenleg azonban nem czélom ezen, hogy úgy mondjam, uj orosz Szibiriáról szólni, melyről egyéni tapasztalásból kevésbé is szólhatnék. A sivárabb, szegényebb éjszaknyugati vidékeket jártuk, annak kezdetleges népe vonzott. Utunk Nyugot-Szibiria folyam-óriásának az Obnak környékén vitt. Az Ob folyamvidékének közepe táján volt Szibir várossal (ma Tobolszk) a történeti Szibiria, melyet először szállott meg a hódító oroszok. Az Ob éjszaki tájain volt a régi Juhra, melyről egy 16-ik századbéli térképen azt olvassuk: Juhra, inde Ungarorū origo. (Juhra, a honnan a magyarok erednek.)¹

Napjainkban a régi Jugrát, az Ob folyamvidékét, annak középső és éjszaki részét, ugor népek utódai, vogul és osztyák nyelvrokainak lakják. Az ő területük volt utazásunk területe, folyók országutaink. Földjük főfolyóját az óriási Ob-ot e népek nyelve »Öreg«-nek (As, Es) nevezi és a mellékfolyókat úgy tekinti, mint az öregnek karjait. Ilyen mellékfolyó, melyeken vogul és osztyák él, az Irtis, mely majdnem a Dunával mérhető össze, és melybe a Lozva és Szoszvából képződött Tavda és a Konda ömlik. Ezeken kívül a nevezett népek élnek az Ob nagyobb lakottabb mellékfolyóin, minők a Vasz-Jugan, Vach, Jugan, Szoszva a Szigvával, Kazym stb. Nem egy e folyók közül a mi Tiszánkkal ér fel. Az Ob és az Irtis az Altaiban, az éjszaknyugati mellékfolyók főleg az Uralból erednek, míg a keletieket és délieket a mocsárok táplálják. A terület, melyen e gazdag folyamhálózat szét ágazik, csak a nyugati határát képező Uralban emelkedik annyira, hogy hegyekről szólhatunk. Egyebütt főleg csak a folyók mentében huzódnak egyes emelkedések, dombhátak. A vogul-osztyák föld tehát egy óriás síkság, melynek területe a mi monarchiánk területét messze felülmulja, bár népessége nincsen annyi ezer, a hány millió nálunk van. E síkság azonban korántsem valami kopár, örökké fagyos, hófedte

¹ A 16-ik századbéli író, Herberstein, mint tudós kortársai általában tisztában voltak az iránt a hagyomány alapján, hogy a dunai magyarság és az éjszaki Ob népei rokonságban állanak. Hogy ő a közös eredetből közös hazára következtetvén az ugor népeknek az ő korabeli otthonát tekinté ez őshazának, azt tőle rossz néven nem vehetjük. E merészsége sokkal inkább megbocsátható, mint némely kortársaink viselkedése nyelvi rokonságunk kérdésében, kik a tudományos kétkedés örve alatt, valójában pedig tájékozatlanság és félszeg nemzeti hiúságból, megtagadnak olyan tényeket, melyek ma már minden bizonyításon felül állanak.

vidék. Ha Tobolszk városából, a vogul-osztyák terület kormányzati központjából, éjszakra haladunk, rövid idő alatt osztyák területre jutunk. Ha e nép területén át az Ob hátán éjszagnak haladva megteesszük azt a másfélezer versztnyi utat, mely Tobolszkot az éjszaki sarkkörtől elválasztja, akkor nyár idején erdők és mocsárok képe váltakozik előttünk. Rengeteg erdőségek, megszaggatva folyók, tavak és óriási összefüggő mocsárok által: ez a képe ama vidékeknek. Az erdők a fenyvek sok fajából állanak. A lombhullatók közül egyedül a nyír kíséri e túlelvőket a végső határokig, ahol egészen eltörpülnek. Egyhangu örök zöld ez erdők képe, melybe csak a nyír fehér törzse hoz egy kis tarkaságot. Helyenkint még vad áthathatlan rengetegekre találni, melyekhez a folyók, patakok az egyedüli utak, míg ezek is meg nem szakadnak. E rengetegek még a széleiken lakó bátor vadászok előtt is titokzatosak, fantasztikus meséknek színhelyei. Ezekben találnak a vadak biztos menedéket, kedvelt otthont, szaporodást. Az ember fejszéje, bár az nagyon kiméltlen ott, a gyér népesség mellett, kevés kárt tehet ez erdőkben.

Van azonban e vadonoknak egy kegyetlen ellensége, pusztítója és ez a tűz. A lecsapó villámból és méginkább az emberi gondatlanságból eredt erdő-égés okozója óriási rengetegek pusztulásának. A tűz kezdetben lassan kuszik zuzmón, mohon, bozótton át fától-fához vagy ágról-ágra csap, mignem óriási lángtengerré válik. A vadak riadva futnak szét a lángok elől, ha ugyan azok martalékául nem esnek. A szibériai vadász mindenütt panaszkodik az erdők, a vadak ilyenén pusztulását.

Untalan utunkba akad egy-egy égett erdő. Az ilyennek képe sivár, lehangoló képe a pusztulásnak. Egyik-másik fenyő még büszkén emelkedik az égnek, megfeketült törzsszel, letördelt ágakkal, levéltelenül. Némelyek csak félig dültek el, mások a földre terültek és nem ritkán elzárják utunkat. Lassan-lassan ez élettelen fatörzseket is megrongálja a szél, az eső, a hó, a rajtuk képződő élősdie növényzet és elkorhadnak, elpusztulnak. Az ember, ki ott kimélet nélkül használja, pusztítja az erdőt, annak pótlását egészen a természetre bizza és a romokon, ha évek múlva is, új élet támad: felnő a fiatal erdő. Utunk alatt többnyire ily fiatal erdőkre találtunk. Ezekben megcsökkent a vadak száma és a vadászat mind háladatlanabb lesz, mindinkább háttérbe szorul.

Olyan némáknak, elhagyatottaknak látszanak ez erdőségek. Csak nagy ritkán hangzik fel valamely madár kellemetlen kiáltása, vagy a száraz ágak zörgése, a mint azokat egy-egy tovasurránó evet letördeli. Nagyobb vaddal meg éppen csak nagy ritkán találkozunk. Csak a párzás idején élénkül meg némileg az erdő. Máskor napokig eljárhatna a vadász anélkül, hogy vadnak csak színét is látná, ha csak jó kutyája ki nem űz egyet-egyet sűrűjéből. Ez erdőkben a nagyobb vadak közül a medve, az elen- és a rén-szarvas; a kisebbek közül a nyust, a mókus; a madarak közül a különböző fajok vannak nagyobb számban képviselve.

Erdők szegélyezik jobbadán a folyók partját. Ha azonban beljebb hatolunk a parttól, nagy kiterjedésű mocsárokra, ingoványokra és tavakra bukkanunk. Helyenként látható az átmenet az erdők és mocsárok között: a mocsár szélén alacsony, szegényes fenyvek tűnnek fel, melyek kezdetben nehéz harcztot folytatnak a létért, míg nem a talajt lassan-lassan kiszáritják, megszilárdítják és rajta elszaporodnak. A valódi mocsáron csak apró bozótok, kórós növényzet, fűfélék, mohok és zuzmók vannak. Néhol csak a moh élhet, melynek élénk zöldjét a fehér rén-szarvas zuzmó tarkítja. A moh helylyel-közzel összefüggő mohszőnyeget képez, mely minden lépésre, melyet rajta teszünk megmozdul, meginog. Ez az igazi ingovány, ilyenén átgyalogolni valódi győtrelem. A mocsár zsombékjai bő táplálékot nyernek a közöttük lévő kis víztartókból. A mocsárok vize felesen meggyült vízerekbe folyik össze, majd patakok képződnek, melyekből jelentékeny folyók nyerik táplálékukat, eredetüket. A feles víz más része tavakba gyűl össze, melyek nagy számban vannak szerteszét a mocsárok között. Mikor a fagyok beállanak, jéggé válik a semlyék vize, és oly mélyre megfagy a mocsáros talaj, hogy alsóbb részében még nyár idején sem enged fel. A hó a befagyott tavat, mocsárt elborítja, az utóbbi egyenetlenségeit kitölti és megkeményedve a nyáron áthatolhatatlan mocsárokon a legjobb szán-utak vezetnek. Elzárt vidékek nyílnak meg, és a közlekedés viszonylag megélénkül. Ilyenkor azután a róka, farkas, nyúl a tundrát vadászterületté alakítják.

Ilyen az éjszak-nyugat szibíriai síkság képe. Amint inkább és inkább éjszakra haladunk, egyre gyérül az erdő, míg a sarkkörtáján egészen elmarad. A tengerparti vidék nyáron mocsár, télen óriási hósivatag. Ez az igazi tundra, melyet már nem vált fel

erdő, mint délebben, és növénytenyészetete nem jut ember magasságra. Ennek a legéjszakibb tájnak téli képe az, melyet a nyugati ember képzelete fest, valahányszor Szibiriára gondol. Ilyen területre jutva télidején bármerre nézzünk: mindenütt hó! Derült napokon, melyek ott elég gyakoriak, e hótenger fényessége vakító, szemrontó. Elviselhetetlen még a benszülöttre is, kik helyenként kezdetleges, látórésszel ellátott pápaszemmel védekeznek az erős fény ellen. Éjjel derült, csillagos égboltozatnál, a hold szelid fénye mellett valami sajtószerű varázs van a hó-sivatatag fényében és árnyaiban. A tundrák képe, csakugy mint a fenyves rengetegeké, egyhangú, hamar válik unalmassá, fárasztóvá.

Az éjszaki tájon a hólepel 8—9 hónapig tart, szeptembertől júniusig. A tavaszi olvadás nagy vízmennyiséget hoz össze, megdagasztja a folyamokat és az áradások nagy területeket borítanak el. A vizek partján a délibb tájon az áradás nyomán gazdag fütenyészet támad, mely alkalmas rejteke a vízi madaraknak. Ilyenkor vadkacsák nagy számban lepik el a vizeket és könnyű prédái lesznek a vadászoknak. A nyár rövid, hőmérséke ingadozó, de nem ritkán vannak olyan forró napok, akár csak minálunk. Így képes a rövid nyár felszáritani az áradásokat és fakasztani új életet. A nyárral a vadászat háttérbe szorul úgy a prémekek silánysága, mint a közlekedés akadályai miatt; és a megnyílt folyókon megkezdődik a halászélet.

Ilyen nagyjában a képe annak az éjszaki vidéknek, melynek még állandóan ember lakója van. Az állandó lakás körülbelül az erdős övvel szakad meg. Azontúl ez éjszak embere: az osztyák és számojéd csak kóbor életet él és vissza-visszatér az erdők övébe.

A külső természet vázolt képe mutatja, hogy az utazónak aki fel akarja keresni éjszak népeit otthonukban, nem épen könnyű útja van. A vidék mindenütt víz, erdő vagy mocsár. Csak a délibb részen van helyenkint olyan talaj, hogy nyáron szekérrel járhatni. A rendes nyári országút a folyó; az utazás eszköze a csónak. A nagyobb folyókon nagyobb csónakok is járnak, sőt a kereskedőknek kis fedett »kájük«-jök van. A kisebb folyókon kis lélekvesztők járnak, minőket a lehetőség a legnagyobb folyókon is használnak. A lélekvesztő egy fatörzsből van kivájva, melyhez hogy magasabb széle legyen, felül keskeny oldalt erősítenek. E lélekvesztőknél rendszeren könnyű evezőket használnak; az Ural sekély rohanó folyóin főleg a víz ellenében, a csónakban állva,

hosszú rúddal tölják azt előre. A lélekvesztővel rendkívül ügyesen bánt a vogul és osztyák; biztosabban érzi benne magát, mint nagyobb ladikban.

Ilyen lélekvesztőn tettük nyári utainkat, sok száz versznyi távolságokon. Eső alkalmával helyenkint hosszú nyirhéjból készült takaróval borítják be a csónakot. Az úthán levők pedig olyankor partra szállnak és faágak és galyakból összetákolt, nyirhéjjal fedett galibában várják az eső elmúltát rögtönzött tűz mellett.

A ki mocsáron, ingoványon akár átjutni, hogy félreeső, helyeket keressen fel, vagy pedig hogy hosszú kerülő utakat rövidítsen meg, az csak gyalogszerrel érheti el célját. Ha lóháton akarjuk mégtenni ez utat, úgy rendesen mi leszünk kénytelenek lovunkat kivonszolni a mocsárból.

A nyári út nehézségeit nagyban növelik a szúnyogok. Ezek a meleg nyári napokon elmaradhatatlan kísérőink folyón, erdőn, mocsáron át. Óriási rajokban zümmögnek szünetlen köröttünk: ellepik fedetlen testrészeinket, bebujnak füleinkbe. Nem elég, hogy nem kis mennyiségű vérünktől fosztanak meg; még belepik ételeinket, elrabolják álmunkat: úgy, hogy egészen kimeretve, majdnem a kétségbeesés szélére juttatnak. A helyi tapasztalás és tudomány nyújtotta ellenszerek, mind elégtelenek ellenük. Csak a hőmérsék alászállásával tűnnek el éjjelenkint, míg a tél közelettével végre egészen elpusztulnak.

A beköszöntő tél megkönnyíti némileg az utazó dolgát, a nehézkes vízi közlekedést könnyebb váltja fel és megszorodik az utak száma. A bennlakók is örömmel üdvözlik a tél beálltát: a nyár csak átmeneti időszak náluk, a tél az ő igazi évszakuk, ilyenkor előkerülnek az apró könnyű szánkák. A délibb vidéken lovaikat fogják a szánka elé. Lovaik nyár idején minden felügyelet nélkül legelésznek az erdők rétjein. Az éjszakibb vidéken rénszarvasokat fognak a szánka elé. Ezért lehajtják télre az Uralról a rénszarvas nyájakat, melyekkel nyáron a szúnyograj elől menekültek a hűvös magaslatokra. A téli utazó nyári lélekvesztőjét apró szánkáival cseréli fel, melyet az eléjük fogott három, négy rénszarvas nagy gyorsasággal röpít át a folyók jéghátán a végtelen hómezőkön.

II.

A mily egyszerűek a távol éjszak természeti viszonyai, oly kezdetleges annak népelete is. Nyujtsunk egy kis képet ma-

gáról a népről, mely célja és kísérője volt utunknak, mely velünk rokonnelyvet beszél.

A vogulok és osztyákok egészben véve egymás között rokon fizikai típust tüntetnek fel. Általában alacsony és középtermetűek, mely csak éjszakon megy helyenkint magasba át. Fejük a mongoloid típust tünteti fel, de sokkal kisebb mértékben, mint éjszaki szomszédaiknál: a szamojédeknel. A bőrszín sötétebb, mint nálunk. A sötétbarna dús hajzat néhol feketébe megy át. A test egyéb részein a szőrzet, így az arczon a szakál és hajusz felette gyér, és jobbára ezt is kitépdesik, hogy a tél idején rajtuk képződő kellemetlen jégcsapoktól szabaduljanak. Az arcz hosszukás közepén kiszélesedő, míg alul nagyon megkeskenyedik.

A többé-kevésbé kiálló pofacsont duzzadó, husos. Különösen jellemző az orr alakja, mely tövénél keskeny, de lefelé mindinkább kiszélesedik. A szemek keskeny nyílásúak és ferdés metszésűek, ami főleg a nőknél és gyermekeknél feltűnő. A szem szivárványhártyája sötét színű. A férfiak erőteljes emberek benyomását teszik. A nők között egyes élettől duzzadó fiatal egyének csinosaknak mondhatók, de tisztátalanságuk gyakran visszaszítatóvá teszi őket. A gyermekek finom arczbőre, ragyogó szeme kellemes benyomást gyakorol.

A szervezet e vázlatos képét nyert összbenyomás útján nyujtom, minthogy anthropologiai kutatásaim eredményét még nem volt alkalmam feldolgozni.¹

A vogulok és osztyákok általában egészséges szervezetűek. A beteg hamar elpusztul, minden orvosi segély híján, mert hát a kuruzslás nem helyettesíti a gyógyítást. Főleg a himlő és venerikus betegségek pusztítanak e vidéken, melyeket az orosz gyarmatosok hoztak magukkal. Ugyancsak orosz befolyásnak tekinthető legfőbb bajuk: a nagymérvű pálinkaivás. A hideg kevés bajt okoz nekik. Erősebb hidegekben 35—45 fok körül szívesebben ülnek ugyan otthon a tűzhely mellett, de ha foglalkozásuk úgy kívánja, a szabadban is jól el vannak. Már a gyermek edzve van a hideg ellen. A csecsemőt hóval is mossák. A gyermeknek rénszarvas prém rongyokból álló ruhája alul, néha a legnagyobb

¹ Korai lenne ma még a választ megkísérteni a sokakat érdeklő kérdésre, hogy kétségtelen nyelvi rokonságunk e népekkel, kiterjeszthető-e és mennyiben a fizikai rokonságra? E kérdésre bár tagadóan válaszolni, ma már csak azért is nehéz lenne, minthogy a magyarság élő típusának tudományos tanulmányozására a legelső lépések sem történtek meg.

hidegben meztelen tagjai kandikálnak ki. Igaz, hogy a gyermekek nem igen mennek messze a háztól vagy sától. A nőknek, kik szintén ritkán hagyják el a házat, ruhája szintén szellős.

A nők fő ruhadarabja egy kívül-belül szőrös rén-bőr köpeny, mely alatt csak egy egyszerű övféle van. A lábakon rénszarvasbőrből készült botos-félét viselnek. Csak orosz befolyás alatt kezdenek inget és másnemű alsóruhát hordani. Ha utra kelnek a nők, úgy a férfiakéhoz hasonló felsőruhákat vesznek még magukra.

A férfinál, aki vadászat, halászat után jár, a ruházat bőségesnek mondható. Az egész ruházat rénszarvas bőrből kerül ki. Alul a rénborjú bőrből készült ruha van szőrrel befelé, melyet a derékon övvel kötnek át, melyről a kés és tüzi szerszámtartó függ alá, mint elválhatatlan kísérői a vogul-osztyák férfinak. Ez alsó ruha fölé, mikor hazulról elmennek, két más ruhát öltenek. Az egyik szőrrel kifelé álló rénborjubőr ruha csuklyával, melyre legfelül egy másik vénrénszarvas bőrből az előbbihez hasonló szabású vastag ruha következik. E ruhadarabok egyikéhez, rendszeren a legalsóhoz, keztyű van varrva rénszarvas lábakból. Mind e ruhák zsákszerűek, úgy hogy fejjel kell beléjük bujni, így a hideg szél nem juthat alájuk. A lábon térdén felül érő rénszarvas lábprémből készült botosokat hordanak belül bőrharisnyával. E botosokon többnyire csinos díszítések láthatók.

Az ember a sok ruhában csak nehezen mozoghat előre. Az egész ember a talptól a fejetfedő csuklyáig csupa szőr, csak éppen az arcza látszik ki valamennyire. Ha hátulról nézünk ilyen mozgó alakot, egész állati benyomást tesz és nem csudálhatjuk, hogy a régi kor képzeletgazdag népei a távol éjszak lakóit első találkozásukkor állatoknak tekintették.

A ruhák elkészítése a bőr kidolgozásától kezdve az asszony feladata. Már a gyermekleányt erre oktatják és nagyon büszkéek arra, ha a ruhák díszítésében nagyobb ügyességre tesznek szert. Különösen ügyesek kisebb-nagyobb varrózacskók kidolgozásában: díszítésében a rénbőrből kivagdalt mértani idomokkal, melyek egyes állatalakokat is ábrázolnak. Mindennemű varrás az erős, rénszarvasbőrből készült czérnával történik.

Amíg e népek a ruházatról bőségesen gondoskodnak, addig a lakás melegítésére tél idején is keveset gondolnak. A fűtést, mint olyat, nem ismerik: tüzet csak főzés vagy világítás céljából raknak. Aki épenséggel melegedni akar; az leveti ruháját felső testéről és úgy hajol a nyílt tűz felé.

Lakásuk az éjszakibb tájon, a rénszarvas-tenyésztőknél, felszedhető sátor, délen faház. A sátor kúpido mu; vázát 25 és több rud képezi. Ezen rudakat nyáron nyirhéjből készült takaróval fedik be. Télen, valamint a hol nyirháj nincs nyáron is, számos rénszarvasbőrből összevarrt takarót alkalmaznak. A sátor szétszedése és ismételt felállítása költözéskor az asszonyok dolga, kik azt nagy ügyességgel és gyorsasággal végezik. A sátor takarója egy helyen felhajtható és az így támadt nyíláson mászhatni be a sátorba. Közepén a sátorban van a tűzhely, melynek füstje a sátor nyílt csucsán távozhatik. A tűzhely felett állvány van, melyen az üstök ide s tova tolhatók. Mindkét oldalt a tűzhelytől keskeny járó van deszka alappal. A sátor mindkét oldalán venyigék vannak a földre rakva, hogy óvjanak a föld nedvességétől; e felé gyékényfeléket teritenek, legfelül pedig rénszarvas bőroket. Ezeken ülnek, ezeken alusznak. Itt van elhelyezve vagyonuk értékesebb része, néha ládácskában házi fétisük is. Javaik többi részét: a feles élelmi szereket, a ruhaneműeket a sátor körül álló szánkákon helyezik el. E szánkák száma vagyonosabb embereknél igen nagy szokott lenni. A sátorban mindig több család van összezsufolva nemcsak a szegényeknél, hanem a jobb móduaknál is: a szolgák egész családjukkal együtt, a gazdával együtt élnek. Ez összezsufoltság, a tűz felett száradó bőrruhák bűze, az ételszag; szélben a bebecsapódó hideg szél, a visszaverődő vakító füst: a tartózkodást e sátrakban nagyon kellemetlenné teszik. Szívesen lemondunk, ha csak lehet, e sátrak kétes értékű melegéről; hogy a szabadnak hideg, de tiszta levegőjét élvezzük.

Délebbre a sátor nyirhéjjal fedve, csak nyári tartózkodási hely, téire faházakba vonulnak, mignem a sátor egészen elmarad. A faházak fenyű-törzsekből lesznek összeállítva, melyekről csak a héját hántják le. A gerendák közötti részeket mohával tömik ki. Az egész ház, hogy úgy mondjuk egy szobából áll, csak az ajtó előtt van gyakran egy bedeszkázott fülke eleség és ruhanemű tartására. A házban a bejáratától jobbra a sarokban van a venyigéből készült, agyaggal bevont kandallószerű tűzhely. Az ajtóval szemben és tőle balra dobogószerű deszkaemelvénnyel van, mely ékes gyékénnyel van fedve, felette pedig rénszarvas bőrök az ülésre és a fekvésre. Az ajtótól közvetlen balra a főzőeszközök és a víztartó van elhelyezve. A falakat helyenként ékes gyékények fedik. Egyes rudakról átnedvesedett száradó ruhaneműek lógnak alá. Világosságot a ház oldaláról kap egy a falába vágott négy-

szögű nyíláson át. E nyílás, a hova az üveg el nem jutott, halbőrrel van befödve, télen jégtáblával. A vastag jégtáblát kívülről póznával támasztják a nyíláshoz és időnként, ha a szoba melegétől olvad, meg-megújítják. Vannak olyan házak, melyek félig a földben állanak, ezek a világítást felülről nyerik szintén jégablakon.

A fölös élelem és ruhaneműek, továbbá az eladásra szánt állathörök, szárított és fagyott hal tartására a ház közelében felállított hambárok szolgálnak. Ezek négy embermagasságú faoszlopon állanak, hogy tartalmuk a vadak és apró kártékony állatkák ellen védve legyen. Az ember ellen, olyan tájakon, ahol csak osztyák vagy vogul lakik, nem kell védeni, sem a ház sem a hambár tartalmát, nem is zárja be a gazda sem az egyiket, sem a másikat. A lopás ismeretlen; de meg aztán könnyen is megbocsátának annak, aki elvinne valamit, ha éppen olyan nagy szüksége volt rá. — Egy-két sátor vagy egynehány ház és hambár folyó vagy tó emelkedettebb partján: ennyiből áll egy vogul vagy osztyák falu.

A sátorban vagy házban az asszony uralkodik. Ő azt ritkán hagyja el, főleg télen csak víz vagy fahordás czéljából távozik, ekkor sem messzire. Az asszony feladata a ház rendbentartása, az eledel és a ruházat elkészítése. A lakást tisztábban tartják, mint némely más szibériai benszülöttek. Érdekes, hogy minő gonddal tisztogatják le a lakásba lépés előtt a havat ruhájokról. Kevesebb elismeréssel szólhatunk a tisztaságról az étkezés körül, edényeiket csak nagy ritkán mossák ki.

Általában a konyhai munka nem valami változatos. Az ételek elkészítésének csak egy módja ismeretes, a főzés. Ez a tűzhöz állított fazékban, vagy még inkább nagy vashográcsokban történik.

Az edényt nyáron a folyóból merik tele vízzel, télen hóval vagy jéggel töltik meg. A főzésre szánt hust vagy halat egyszerűen a vízbe dobálják minden só vagy fűszer nélkül. A hal azon pikkelyesen kerül az edénybe, ha nagyobb, úgy előbb darabokra vagdalják. A megfőtt eledelt teknő-alaku fatálba öntik és ezt körülülve ujjakkal szedik ki a darabokat, ekkor választván le a halról a pikkelyeket. A nők a férfiaktól külön, azok után étkeznek. Nyáron némelyek megeszik a nyers halat is, míg télen a nyers fagyott hal igen nagy kedveltségnek örvend. A keményre fagyott halat megtisztítják azután forgácszerű darabokat

hasitanak belőle. Ezzel szokták megvendégelni az érkező vendéget addig is, míg valami főtt étel elkészül. A fagyott halat ama vidék oroszai is eszik, csak hogy sóval, ilyenképpen, ha első idegenkedésünket legyőztük, igen kellemes eledelnek találhatjuk. Áldozataiknál úgy a vogulok, mint az osztyákok esznek nyers hust is: különösen rénszarvashust. Ugy a rénszarvas húsát, mint a halat is nyáron át a levegőn vagy tűznél szárítják, hogy ily módon belőle állandó készlettel birjanak. Amint sót és fűszert nem használnak, úgy növényi táplálékuk sincsen, táplálékra alkalmas növény nem is tenyészik azon vidékeken. Az orosz kereskedelem megismertette őket a liszttel. Kenyeret azonban csak az eloroszosodott vidékeken, a hol kemenczével is birnak, képesek készíteni. Egyebütt csak lepény-félét készítenek, néha vérrrel vagy zsirral és azt a tűz mellé állított fanyárson vagy hamuban sütik meg, persze só nélkül. Ha nincs mit enni, ami gondatlanságuk folytán, főleg tavasz felé nem ritkaság, akkor az éhséget napokon át a legnagyobb nyugalommal tűrik. Ilyenkör a kutyák számára félretett halcsontok is előkerülnek: azokat porrátorve megfőzik. Mikor bőségben élnek, időnkint bámulatos étvágyat képesek kifejteni. Így áldozatoknál 3–4 ember képes egy egész rénszarvast felfalni.

Amint a kenyeret az orosz befolyás hozta e népekhez, éppen úgy annak révén jutottak a tea és pálinka ismeretére. Addig a vogul-osztyák nem ivott egyebet tiszta víznél. A tea használata, bár egyesek még mindig nem isszák, egyre terjed. A téglatea van használatban, ez téglalakban összepréselt silányabb minőségű tea, melyről a szükséges mennyiséget esetről-esetre késsel vakarják le. A teát úgy isszák, mint az oroszok: gyengén de nagy mennyiségben és csak olyankor, mikor kenyeret szerezhetnek hozzá. Ha cukorhoz is jutnak, úgy egy darabka cukor elég 10 csésze teához is, a cukorból időnkint apró darabkákat harapdálnak le. Ama vidékek minden népeinek bálványozott itala a pálinka; ez azonban több itt mint pusztai ital, erről később szölok.

Láttuk, hogy a nő munkaköre ama népeknél az otthon körében az eledel és a ruházat elkészítésére szorítkozik, de annak terhe azután egészen reá is nehezül. A férfi feladata megszerezni az eledelt és a ruházat anyagát. E feladat megoldásának módját a természeti viszonyok jelölik ki. E módok a halászat, vadászat és az éjszakibb tájon a rénszarvas tenyésztés.

A vadászatnak alkalmas területei a fenyves erdőségek; évszaka a tél. Télen a vadász előtt megnyílnak azok a területek is, melyeket nyáron mocsárok zártak el; a vadászat tárgyát képező legtöbb állatnak téli bőre bir csak értékkel. Ilyenkor szürke bundájú az evet, mely elsőrendű jelentőséggel bir a vadászatban. Keresett vadak a nyúl, a róka különböző éjszaki válfajai. Vadásszák a vadrénszarvast, a medvét, farkast, vidrát, délibb vidéken az elénszarvast, nyulat. Helyenként hódra is bukkannak. Nyáron főleg csak madarakra vadásznak, a vadrucza-félekre és a fajokra.

A vadászat régi eszközeit még nem szorította ki egészen a puská. Gyütös puskát használnak, mely általában el van terjedve. A golyókat maguk készítik ólomból, vagy vasdarabkákat használnak töltésül. Nagy becsben tartják a löport, melyhez csak kereskedés útján drága áron juthatnak. Madárra vagy kevésbé értékes vadra nem is pazarolnak töltést, kelepczékkel, hurkokkal fogják vagy nyíllal ejtik el. A nyilazás, mely régebben elsőrangú jelentőséggel birt, úgy harczaikban, mint vadászataiknál, mind inkább divatját mulja. Ma már az ij és nyíl készítéséhez is kevesen értenek. Az ij két összeragasztott részből áll, úgy hogy a külső rész kevésbé hajlékony fából készült mint a belső. A nyíl, melyet nélnék neveznek, igen változatos végekkel bir, melyeket a vason kívül, csontból készítenek. Érdekesekek a fa- vagy csontvégű tompán bunkószerűen végződő nyilak. Ilyenekkel apró prémes vadakra lőnek, hogy azoknak bőrét meg ne rongálják. A nyilazási ügyesség rohamosan csökken és egy-két nemzedék alatt a nyíl és ij csak mint gyermekifjak játékszere marad még fenn.

A fárasztóbb fegyveres vadászat mellett sok vadat ejtenek el cselek, kelepczék, hurkok, hálók segélyével. Ezeknek számos leleményesen kiesztelt fajai közül csak kettőt említek: a csapó-kelepczét és az önlövő-ijat. Az előbbinél dorong lecsapódásajálal esik áldozatul az állat: a madár vagy kisebb vad. Az önlövő-ijat főleg vizpartokon állítják fel: bizonyos területet elzárnak, úgy hogy a szabadon hagyott nyílásra a felajzott ij nyíla irányul. Midőn a vad a nyíláson át akar hatolni egy fonálba ütközik, minek következtében az ijról önmagára lő. Ezt az eljárást főleg nagyobb vadaknál alkalmazzák. Arra nézve, hogy mily magasságban állítsák fel az ijat: minden vadra megállapított mértékük van.

A vadászati zsákmány húsa a legtöbb állatnál a konyhára kerül, míg a becesebb préme a kereskedelembe. Maguknak ruházatra csak a rénszarvas prémet tartják, és a délibb vidéken a csekély értékű nyulprémet bállás minőségben. Helyenkint az evetláb-bőrökből varrnak össze bállást roppant nagy szorgalommal. A bőrök értékét a kereskedők szabják meg, a hol csekély a verseny, nagyon önkényesen. A leggyakoribb és amellet nagyon keresett az evet prémje, melynek darabját átlag 16 kopejkjével (20 kr.) veszik. Az evetbőr képviselte korábban a cserekereskedésben az áreységet, ilyenben volt megállapítva adójuk is. Ujabban azonban a pénz ismerete mindinkább terjed, bár a cserekereskedést még ki nem szoríthatja. A távol elszigeteltségben élő ember a kereskedő áruját azonnal értékesítheti, míg pénzt csak ritka alkalmakkor.

A vadászat a népesebb helyeken nagyobb folyamok mellett mindinkább háttérbe szorul a halászat mellett. A halászat az első szoktatója itt az emberek állandó letelepülésének egy helyre. Aki egy bizonyos vidéken állandó halzsákmányra talál, az lassan-lassan abban hagyogatja a fárasztóbb, bizonytalanabb vadászatot, míg nem elszik tőle, kitanul belőle. Így a nagy, halgazdag Ob mellékét lakó osztýákság ma már tulnyomóan halásznép: vadászat-tal csak a mellékfolyók lakói foglalkoznak komolyabban. A halászat főévszaka a nyár és az ősz. Nyáron a nagyobb folyók partjai meg-népesülnek. Nemcsak a part lakói, hanem a kisebb mellékfolyók lakói is a nagyobb Ob partjára sietnek, hogy a tengerből jövő halakat fogadják. Minden parti falunak megvan a maga vízterülete, melyen az egész falu közösen halász és a fogáson azután megosztóznak. A jövevénynek, ha az vogul vagy osztják, szívesen megengedik, hogy hozzájuk csatlakozzék, míg az orosz telepestől valami csekélységet vesznek a haszonélvezetért. Egyes falvak bérbe adják halászfőterületüket orosz kereskedőknek és maguk munkába állanak. A halászfőterület eladását a törvény bölcsen tiltja, enélkül bizony már a legtöbb orosz kézre került volna néhány hordó pálinkáért.

A halászat nagyban, hálóval történik. A horgas halászat ritkán és csak szórványosan üzetik. Sekély vizeknél helyenként szigony, kapóhorog is használatos, sőt a nyíl is szerepel, mint halászati eszköz. Hálóval halásznak főleg a tavakon a jég alatt ősszel, midőn a jégkéreg már az embert elbirja, de még nem oly vastag, hogy helyenkinti átfurása nagyobb nehéz-

séggel járna. A háló mellett, amely többek közreműködését igényli, legelterjedtebb a varsa használata. Ezzel tavasszal, és télen halásznak. Tavasszal a kisebb folyókon, ezeket czéégével elzárva, a meghagyott nyílásokhoz állítják a varsákat. Télen a jég alatt nagyobb folyók szélén is varsáznak. Ez viszonylag legkönnyebb és nem kevésbé hálás neme a halászatnak: csak időnként meg kell tekinteni a varsát és tartalmát kiüríteni. Télen a varsa felett gyorsan képződő jégkéreg eltávolítása nem kis munkát okoz. Igen sok család élelmét hónapokon át a varsa adja.

Nyáron a halfogás jó részét maguk használják fel, részben pedig megszáritják vagy nagy ritkán besózzák; ebből azután el is adnak. Frissen nyáron csak ritka helyen adhatják el a halat, nincs a ki megvenné, nem érdemes elszállíttatni. Télen azonban, amint kikerült a vízből a hal, azonnal megfagy egészen keményre, úgy, hogy fejszével sem könnyű szétvagdálni. Ilyenkor elszállítható messze vidékekre. Legkeresettebbek a tok- és vizafélék, melyek az óceánból mennek fel a folyókba. Ezek nem csak húsup, hanem ikrájuk (kaviar) miatt is igen becsesek. Nagy mennyiségben fordul elő a csuka, mely főleg mint a szegényebb néposztály eledele bír nagy jelentőséggel. Ezek mellett a kisebb-nagyobb halak különböző fajtái vannak képviselve. A vogul-osztyákok nagy haltudósok, ismerik a különböző halak életét, szokásait, vándorlásait és ez ismereteiket alkalom adtán nagyon leleményesen fel is használják.

A halászat és vadászat mellett, vagy csak ez utóbbival együtt foglalkoznak az éjszakibb vidékeken a rénszarvas tenyésztésével. A legéjszakibb vidékek e fürgelábú, szelid, kedves háziállata több száz darabból álló nyájokban legelész a fehér-moh és zuzmó mezőkön. Tavasszal, midőn a szúnyogok miriádjai ellepik a síkság erdőit és a tundrákat, halálra kínozzák az embert és állatot; akkor a rénszarvas-nyájakat egy-egy pásztorra bízva felhajtják az Ural hidegebb magaslataira, hol védve vannak apró ellenségeiktől és bőséges táplálékot találnak. Ott nem háborgatja őket semmi, hacsak valami ragályos betegség nem pusztítja sorraikat. A tél beálltával a meghízott nyájjal alászállanak a síkságra. A szánhúzásra betanítottakat hosszú vetőhúrokkal kiválasztják a nyájból és a könnyű szánkó elé fogják. A gazda ilyenkor a nyájjal együtt vándorol helyről-helyre, ahol a nyájnak alkalmas táplálékra talál. Az élő rént csak tehervonásra alkalmazzák, még tejét sem használják. Mikor azután leölik,

táplálkoznak a husával; bőréből, ha az eladásra nem kerül, az asszonyok ruhaneműeket készítenek; a szőr a csecsemő bölcsőjét teszi puhává; az ínből czérna, a csontokból, agancsokból házi eszközök, nyílvégek stb. készülnek. Minden részét tudják az állatnak értékesíteni, a miből nem következik, hogy értékesítik is.

A rénszarvas mellett a kutya az egyetlen házi állata ama éjszaki vidékeknek, sőt a szegény embernek egyedüli háziállata. Középnagyságu, bundásszőrű fehér kutyáik vannak. A kutya neve a voguloknál kut' vagy emp (eb). A kutya feladata a sátor vagy ház őrzése, ami legfőljebb az állatokkal szemben szükséges. Fő-jelentőséggel azonban a vadászatnál a rénszarvas nyájak körül és a házkörüli munkában bir. A vadásznak a kutya egyetlen kísérője, legjobb barátja. Mikor a vadász a hótalpon hosszúrudu lapátjával, maga után kis szánkót vontatva az eleség és az el-ejtendő vad számára, neki indul az erdőségnék, a kutya hűsé-gezen jelt ad az utjukba eső vadakról és minden lehető elkövet, hogy azokat a puskacső elé hozza. Vannak kutyák, melyek különösen a medvével, mások a nyusttal vagy más vaddal szemben állanak különösen helyt. Az ilyen speciálistákat azután különösen nagy becsben tartják, ezek révén gazdájuk néha jólétre jut. Nagy a kutya szerepe a rénszarvas nyájak körül. Ő jelzi a nyáj ellenségeinek, főleg a farkasoknak közeledtét; nélküle lehetetlen volna a nyájat összeterelni, együtt tartani. Mindezekon kívül a kutya szolgálatokat végez a ház körül. Három és több kutyát apró szánkák elé fognak és víz és fa-hordásra használják. Ilyenkor rendesen nő ügyel fel rájuk, a ki a szánka mellett gyalogolva egy zsinegnél fogva igazgatja őket, pálczával fékezi. E fékentartás nem valami könnyű munka, főleg, ha emberrel, állattal találkoznak az utban vagy éppen valami vad közellétét érzik. Nagyobb utaknál teherhordásra csak a legszegényebbje használja a kutyát, a kinek egy pár befogható rénszarvas sincs, sőt olyat bérbe sem vehet. Magukat csak a legnagyobb szükségben huzatják a kutyák által. Általában kimélettel bánnak a kutyával, elég gonddal táplálják. Hogy néha megengedik kutyáiknak, hogy egy tálból egyenek gazdájukkal az nem annyira jutalmazásul, mint inkább hanyagságból, tisztaság hiányából történik. Ha a kezdetleges népek tiszteletük tárgyául azon állatokat választanak, melyek képességeinek legtöbb hasznát veszik, úgy éjszak népei a kutyát részesítenék ama vallásos tiszteletben, melyben náluk a medve részesül, melytől leginkább rettegnék.

A terület, melyet népéletével együtt pár vonással bemutatni megkísérlettem, bármily szegényesnek látszik is a mi fogalmaink szerint, elég gazdag arra, hogy gyér népességét fentartsa, sőt azt a jólét bizonyos fokára emelje és a művelődés terén a haladásra képesítse. És mégis hanyatlást látunk e népeknél úgy szervezeti-
leg, mint anyagilag és szellemileg. E hanyatlás éppen azokon a pontokon a legerősebb, hol az idegen orosz művelődés hatása a legrohamosabb. E pusztítás oka persze nem az új műveltség, melynek áthasonítása nem folyhat le nagy rázkódtatások nélkül, hanem a műveltséggel és kulturelemmel együtt jövő káros tényezők. Ilyenek ama tájakon eddig ismeretlen betegségek, ilyen a pálinka. Mig az új művelődés csak lépésről-lépésre hódít, a vele járó bajok és bűnök egynémelyike egyszerre meghódítja ama népek egész területét. E bajok és bűnök közül egyet akarok kiemelni, melynek leginkább kellene, de legkevésbbé tudnak ellenállani és ez a nagyfoku pálinkaivás. Ez egyik főoka a testi és gazdasági, szellemi és erkölcsi hanyatlásnak: a nyomornak és a pusztulásnak. A pálinka legfőbb kincscsé, valóságos eszménynyé lett e népeknél. Nagyon csalódnék, aki azt hinné, hogy az éghajlat zordsága tesz szükségessé valami hevítő italt, ama tájakon. Akkor voltak ama népek a legegészségesebbek, mikor vizen kívül más italt nem ittak. Amit az ivással elakarnak érni, az nem a belső meleg, nem is jó kedv, becsipettség; hanem a részegség, a holt részegség. A becsipettség náluk csak ellenállhatatlan vágyat támaszt a tovább ivásra. Ezt a tulajdonságukat szokták kizsákmányolni a kereskedők, kik nem csak az oroszokból, hanem a velük rokon zürjénekből sőt néha saját népükből kerülnek ki. A kereskedő megvendégeli őket egy-két pohárával, ezután hogy többet kapjanak, készek árúikat potomárért vagy pusztá pálinkaért átengedni. Az asszonyok csak annyiban engednek férjüknek az ivásban, amennyiben nehezebben juthatnak az italhoz. A részeg asszony tulságosan barátságos lesz, úgy hogy csak ügygyelbajjal menekülhetni ölelései elől. A férfiak részegségükben oly bűntetteket követnek néha el, mi náluk józan embernél soha elő nem fordul (pl. nagyobb testi sértés, gyilkosság). Az ily tetteket azután felette enyhén ítélik meg; amint hogy a részegséget egyáltalában nem ítélik el. Legmesszehatóbb következményei az iszákosságnak a betegségek, a szervezet elgyöngülése, munkátlanság, a vagyon elfecsérlése az italra: a nyomor, a pusztulás. A kormány melylyel

buzgalma, e bajok ellen küzd, orvoslását keresi, mit sem használ. Rendszabályai részben fogamatba sem vehetők, legnagyobb részt pedig, az ellenőrzés nehézségei miatt kijátszatnak. A pálinka egy tényezővé lett e népek életében, melyet kiirtani nem lehet többé, hanem alkalmazkodni kell hozzá. Aki erre nem képes, az elpusztul.

Amint a nyugati hatás aláásta a vogul-osztyák nép testi és gazdasági életét, éppen úgy rohanta meg szellemi és erkölcsi életüket is. Régi sámán vallásukat mindinkább szorítja a keleti kereszténység. Azt, mely az ő talajukból, multjokból fakadt, lényege volt életüknek, hogyan pótolja emez, melynek csak egyes külsőségei jutnak el hozzájuk, mely rájuk erőszakolt, idegen? Fogalmaikat a családi életről, társas együttéléstől kénytelenek egészen megváltoztatni. Nyelvüket a hódító nyelve szorítja ki rohamosan. A nyelvvel együtt kivész a régi gazdag költészet. Közel a jövő, midőn csak a mult és jelen feljegyzéseiből fogja ismerni a világ, ama nép rokonaink eredeti sajátosságait.

*   *

Eljutottam előadásom igénytelen czéljához, vázlatos képét adni a távol beutazott terület természeti viszonyainak és az ebből fakadó emberi életnek, főleg külső életnek. Ama népek belsőbb életének, sajátos családi, társadalmi, vallási életének, gazdag költészetének bármily rövid körvonalozása nagyon messze vezetne. Anyagban nem volna hiány, azt bőven nyújtanak az ötnegyedéves utazás bőséges, változatos tapasztalásai. De keveset szólhatnék olyan dolgokról, melyeket távol mostoha vidékek, kezdetleges népek között járó utazótól a leginkább várnak, melyekről a legszívesebben hallgatnak. Ilyenek az életveszélyes turistai bravurok, rémítő kalandok a benszülöttekkel. Mindezekre mi alig akadtunk és azokat éppen nem kerestük. A turista mindenek felett az Ural bérceit kereste volna fel. Mi azonban annak havas tetőit csak távolról néztük, és csak kevéssé jártuk néptelen domb vidékét. Az ember, az emberi lélek kutatóját más vidékek érdeklik, mint a melyek a külső természet vizsgálóját és a turistát vonzanak.

A benszülöttek sem nyújtanak hálás anyagot rémes kalandok elbeszélésére. Éjszak népeinél a természettel folytatott küzdelemben, elszigeteltségükben és elzártságukban, egy idegen hatalom alatt, igen szelid jellem fejlődött ki. Küzdenünk csak az

éghajlattal és a kezdetleges életviszonyokkal kellett. Az éghajlat sivársága, a szokatlan nyomorult élésmód meg-megújuló nélkülözéseknek voltak okozói. E küzdelemben pedig elégséges fegyverei az utazónak: a lelkesedés és a türelem.

PÁPAI KÁROLY.

BOSZNIA-HERCEGOVINA LAKÓHELYEI ÉS NÉPESSÉGE.

Az első hely- és népszámlálás, melyet Bosznia-Hercegovina közigazgatása és belügyeinek vezetéseivel megbízott közös pénzügyminiszter Kállay Benjamin az occupált tartományokban eszközöltetett, 1885. évi május hó 1-én lőn végrehajtva. Az eredmény erről egy terjedelmes kötetben fekszik előttünk,¹ melynek főbb adatait a következőkben ismertetjük.

Bosznia kiterjedése 729·1431 négyszög mértföld, vagyis 4,195.959·2546 hektár, Hercegovináé pedig 158·8368 négyszög mértföld, vagyis 914,048·9833 hektár; a kettőé együtt 887·9799 négyszög mértföld, vagyis 5.110.008·2379 hektár. Az összes földterület 2,844·672 katasztrális parcellákba és 2.539 katasztrális községekbe van beosztva. Ezen a területen van 48 ugynevezett város, 31 ugynevezett mezőváros (Märkte) és 5261 falu, vagyis összesen 5.340 község, melyekben összesen 215.429 ház s ezekben 226.699 lakás van. A lakott házak közül volt 309 kaszárnya, 291 hivatal vagy községház, 60 zárdá (és pedig görög keleti 13, római katolikus 31 és tekke 16); a nem lakottak közül volt 429 templom (még pedig görög keleti 285 és római katolikus 144), 929 mosé és 16 synagoga; továbbá volt 926 iskola, u. m. 67 állami és községi iskola, 59 görög keleti, 27 római katolikus, 760 mohamedán és 13 izraelita iskola. Ezeken kívül volt még 32 vár (Schlösser), 206 rom, 93 fűrészmalom, 97 gyár, 9 sörfőződe, 2900 szeszfőződe, 10.490 gabona őrlő malom, 165 mészégető

¹ Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und der Hercegovina nach dem Volkszählungs-Ergebnisse vom 1. Mai 1885. Amtliche Ausgabe. — Statistika mjesta i ziteljstava Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885. Sluzbeno izdanje. Sarajevo Landesdrukeriei — Zemaljska stamparija — 1886. 362 oldal, 5 statistikai tábla és 3 grafikai térkép.

kemencze, 41 tégláégető és 146 kőbánya. Meleg ásványforrás van e tartományokban 17, gyógyforrás 23, és savanyú víz forrás 38.

Bosznia közigazgatóságilag öt kerületre van felosztva, Hercegovina pedig csak egy kerülettel bír; az elsőnek a népessége 1,148.517 lélek, az utóbbié 187.574, az összes népessége tehát 1,336.091 lélek. A legnépesebb kerület Dolnja-Tuzla 313.416 lakossal, ezt követi Banjaluka 265.456, azután Travnik 218.172, Mostar (Hercegovina) 187.574, Sarajevo (a város nélkül) 166.651, a legkisebb pedig Bihác 158.124 lélekkel. A népességből esik egy négyszögmértőföldre 1.504.₆ lakos; kerületenként legsűrűbb lakossággal bír a d.-tuzlai kerület 2.008 lakossal egy négyszögű mértőföld területre; utána következik a banjalukai kerület 1.797.₆ lakossal, azután a biháci 1.648.₇ a sarajevoi 1.326.₃ s a trovniki 1.187 lakossal; aránylag legritkább lakossággal bír a mostári kerület, vagyis Hercegovina, miután itt csak 1.180.₉ lélek esik egy négyszögmértőföldre. Az 1.336.091 lelket tevő népességből volt 27.438 állandóan letelepedett idegen, még pedig 25.273 magyar és osztrák alattvaló és 2.165 más államok alattvalói. A tényleg jelenlevő népesség száma volt a népszámlálás idejekor 1.331.792 lélek, a távollevő helybeli pedig 4.299 lélek; tehát a fentebbi 1.336.091 lelket tevő népesség száma Bosznia-Hercegovina jogi népességét mutatja. A távollevő helybeliekből az Osztrák-magyar monarchia területén tartózkodott 2.032 lélek, más országokban pedig 2.267 lélek.

Az országos kormány székhelye Sarajevo, mely városnak hét kerületében 5926 házban összesen 26.268 lakosa van. A lakosok legnagyobb része mohamedán, t. i. 15.787, utána következnek a görög keletiek 4.431 lélekkel, azután a római katolikusok 3.326 lélekkel, az izraeliták 2.618 lélekkel és végre az egyéb felekezetűek 106 lélekkel. A népesség foglalkozás szerint következőkép oszlik fel: pap 204, állami hivatalnok 338, községi hivatalnok 110, tanító 59, egészségügyi személy 17, földbirtokos (bég és aga) 247, szabad paraszt 84, kmet 16, ház- és járadék tulajdonos 1.488, gyáros, kereskedő és iparos 1624, segédmunkás, napszámos és szolga 4.065, egyéb 16 éven felüli népesség 453, a többi asszony és gyermek t. i. 17.553 lélek. A város 26.268 lelket számláló népességéből volt állandóan letelepedett magyar és osztrák állampolgár 2.940, és más állam alattvalója 206 személy.

Sarajevóban a népszámlálás idejében volt 10 kaszárnya, 25 hivatalos és községi épület, 8 zárda, még pedig kettő volt

római katolikus és hat tekke, továbbá hat templom, két görög keleti és négy római katolikus, 106 mosé és három synagoga; iskola összesen 61 volt, még pedig 6 állami és községi iskola, két görög keleti, két római katolikus, 49 mohamedán és két izraelita iskola, volt még egy vára, egy romja, öt gyára, két serfőződéje 69 szeszőződéje, 23 gabona őrlő malma, hét tégláégetője és öt kőbányája. A városban egy meleg ásványvíz forrás van. A 8179 lelket tevő felnőtt férfi lakosságból volt aga 247 (3·02%), szabad paraszt 94 (1·15%), kmet 16 (0·20%) és egyéb felnőtt 7.822 lélek vagyis 95·63%.

Nem szerint volt az összes 1.336.091 lelket számláló lakosságból 705.025 férfi (azaz 52·77%) és 631.066 női (azaz 47·23%) lakos, tehát megfelelőleg a keleti országok jellegének, sokkal több férfi mint nő.

Vallás szerint a népesség következőkép oszlott meg, volt: mohamedán vallású 492.710, görög keleti 571.250, római katolikus 265.788, izraelita 5.805 s egyéb felekezetű 538 lélek.

Állapot szerint volt: hajadon és nőtlen 740.848 (55·45%), férjes és nős 522.100 (39·08%), özvegy 72.272 (5·41%) és elvált 871 (0·06%) lélek.

Foglalkozásra nézve a népesség következőkép oszlott meg: pap 2.271, állami hivatalnok 1.239, községi s egyéb hivatalnok 347, tanító 493, egészségügyi személy 88, földbirtokos (bég és aga) 8.162, szabad paraszt 117.466, kmet 197.833, ház- és járadék-tulajdonos 7.610, gyáros, kereskedő és iparos 15.454, segédmunkás, napszámos, szolga 34.238, egyéb 16 éven felüli férfi 14.172; a többi pedig nő és gyermek összesen 936.713 lélek. A földbirtok elosztására nézve érdekes világot vetnek még a következő adatok. A 394.984 lelket tevő összes felnőtt férfi lakosságból volt bég és aga 8.162 (2·06%) szabad paraszt 117.466 (29·75%) kmet 197.833 (50·09%) s az egyéb felnőtt férfi lakosságé pedig, 7.123 (18·10%) lélek.

Említettük már, hogy Bosznia-Hercegovinának Sarajevo városán kívül még 47 ugynevezett városa van, még pedig hat kerületi városa (Sarajevot is beleértve) és 42 járási városa (Begrirskorte). Ezeknek neve és lakosságainak száma, a nagyság sorrendjében, a következő volt:

1. Sarajevo ..... 26.268 lélek
2. Mostar ..... 12.665 »
3. Banjaluka ..... 11.357 »

4. Bjelina	7.807 lélek
5. D.-Tuzla	7.189 »
6. Travnik	5.933 »
7. Tešanj	5.807 »
8. Visoko	4.994 »
9. Prijedor	4.746 »
10. Gradiška	4.569 »
11. Livno	4.535 »
12. Dervent	4.449 »
13. Foča	4.360 »
14. Brčka	4.281 »
15. Jajce	3.706 »
16. Bihač	3.506 »
17. Ljubuški	3.464 »
18. Stolac	3.397 »
19. Gračanica	3.350 »
20. Maglaj	3.210 »
21. Gradačac	3.076 »
22. Zenica	3.073 »
23. Zvornik	3.030 »
24. Petrovac	2.518 »
25. Krupa	2.096 »
26. Rogatica	2.013 »
27. Vlasenica	1.957 »
28. Zepče	1.880 »
29. Zupanjac	1.752 »
30. Cazin	1.681 »
31. Trebinje	1.659 »
32. Prnjavor	1.579 »
33. Fojnica	1.562 »
34. Konjica	1.520 »
35. Srebrenica	1.455 »
36. Kladanj	1.438 »
37. Višegrad	1.393 »
38. Kostajnica	1.375 »
39. Čajnica	1.327 »
40. Sanskimost	1.242 »
41. Nevesinje	1.127 »
42. Ljubinye	983 »
43. Prozor	947 »

44. Bugojno	932 lélek
45. Gacko	757 »
46. Glamoc	731 »
47. Bilek	419 »
48. Ključ	246 »

Az országos kormánynak Sarajevóban három osztálya van, t. i. az első vagyis politikai közigazgatási osztály, második vagyis pénzügyi osztály és harmadik vagyis igazságügyi osztály; ezek mellett van a számvevőség és a segédhivatalok. Az országos kormány élén áll a kormányfőnök, a ki egyszersmind katonai parancsnok, s a polgári segéd (Civiladlatus.)

Az országos kormány alárendelt politikai hivatalai és közzei a következők: *a)* kerületi hatóságok (hat), csendőrség 220 állomáson 48 kerületi őrmesterrel, 152 állomásvezetővel és 1683 csendőrrel, czirkáló csapat 600 emberrel, ménesügy (méntelepek Sarajevóban és Mostarban); *b)* pénzügyi közzei: országos pénztár Sarajevóban, bányakapitányság Sarajevóban, kataszter, dohányigazgatóság, vám- és pénzügyőrség, országos könyvnyomda Sarajevóban; *c)* bíróságok: főtörvényszék Sarajevóban, hat kerületi törvényszék, 48 kerületi közigazgatósági hivatal mint bíróság; *d)* közoktatásügyi intézetek: főgymnasium Sarajevóban, kiegészítő-tanítóképző-tanfolyam Sarajevóban, négy kereskedelmi iskola (D.-Tuzla, Brčka, Mostar és Banjalukán), nevelő- és tápintézet fiuk számára Sarajevóban, katolikus papnövelde (papi vezetés alatt) Travnikban, görög-keleti papnövelde Reljevo-ban Sarajevo mellett (papi vezetés alatt), 943 népiskola (még pedig 84 általános és 859 felekezeti iskola); *e)* bányászat: sóbánya Siminhanban és kőszénbánya Kreka-ban, kőszénbánya Mostar-ban; *f)* vasuti üzem: Mostar-metkovići boszna-hercegovinai államvasút, Boszna-vasút, Banjaluka-Dobrlin csász. és kir. katonai vasút; *g)* posta- és táviró hivatalok: 58 kombinált katonai, posta- és táviró-intézet, 13 katonai posta-hivatal és 11 katonai táviró intézet.

TELKES SIMON.

TÁRSASÁGI ÜGYEK.

Felolvasó ülés 1889. november 28-án a magy. tud. akadémia heti üléstermében. Elnök: Xántus János, alelnök.

Az elnök az ülést megnyitván, meleg szavakban emlékezik meg Pesty Frigyes választmányi tag elhunytáról; vázolja a társaság körében kifejtett buzgó működését; rámutat nagybecsű irodalmi munkásságára, melynek a földrajzi tudomány is sokat köszönhet, s javaslatba hozza, hogy a társaság ezen gyászos esemény fölötti mély szomorúságának jegyzőkönyvileg adjon kifejezést.

Indítványa közhelyesséssel elfogadtatott.

Dr. Pápai Károly r. tag előadást tart Szibiriában, a vogul és osztyák nép körében tett tanulmányútjáról; egyuttal bemutatja utazása alatt felvett fényképeit s számos ethnografiai tárgyat.

Választmányi ülés 1889. november 14-én a magy. tud. akadémia heti üléstermében. Elnök Xántus János; jelen vannak Gervay Mihály alelnök, Berecz Antal főtitkár, dr. Brózik Károly, György Aladár, Hunfalvy Pál, Koller Lajos, Lévy Henrik, Lóczy Lajos, dr. Márki Sándor. Jegyző dr. Thirring Gusztáv.

1. Elnök jelenti, hogy Faragó Ödönt előadás tartására felkérte s ő készséggel megígérte, hogy Formóza szigetéről fog előadást tartani. Ennek kapcsán jelenti a főtitkár, hogy Czimmermann hittérítő szintén hajlandó felolvasást tartani; továbbá felolvasást ígért Xántus János és dr. Pápai Károly. Egyuttal bemutatja Veress Endre dolgozatát: »215 év előttről való jegyzetek a magyarság rokonairól«.

A választmány a jelentést örvendetes tudomásul veszi s Veress Endre dolgozatának átnézésére Hunfalvy Pált kéri fel.

2. Lóczy Lajos jelentést tesz a referáló ülések előkészítésére kiküldött bizottság megállapodásairól. A bizottság, mely Lóczy elnöklete alatt dr. Márki Sándor és dr. Staub Móricz vál. tagokból állott, a referáló ülések ügyét oly módon véli legjobban megoldhatónak, hogy a választmány a földrajzi tudo-

mány egyes szakai vagy főfejezetei számára szakelőadókat kérne fel, kiknek feladata volna, a rájuk bízott szakma fejlődését s újabb vívmányait figyelemmel kísérni s azok alapján — esetleg általuk felkért egyének közreműködésével — a tudományág jelen állapotáról referálni; ezen referáló előadásokból oly gyűjtemény jönne létre, minő — nagyobb arányokban — a Geographisches Jahrbuch, mely a földrajzi tudomány összes ágainak fejlődését évről-évre feltüntetné s a földrajzzal foglalkozó hazai közönségnek nagy szolgálatot tehetne. Egyuttal, ha e javaslat elfogadtatnék, nélkülözhetetlennek tartaná a bizottság, hogy e referáló jelentések a Közleményekben, azoknak akár jelen terjedelmében, akár bővítésük által helyt találjanak.

György Aladár szintén üdvösnek tartja az eszmét, de — utalva a természettudományi társulatra, amely a referáló üléseket szintén elejtette — nem hiszi, hogy társulatunk megvalósíthatná; a tervezet igen szépen van kidolgozva, de annyi szakelőadót nem fognak találni, s még kevésbbé lesz közönség, mely ezen előadásokat meghallgassa.

Lóczy Lajos bizonyos tekintetben szintén osztja György nézetét; ami azonban a szakelőadókat illeti, azt hiszi, hogy kellő körültekintéssel minden szakmára lehetne alkalmas előadót találni.

Dr. Thirring Gusztáv ajánlja, hogy a szakelőadók egyuttal a Földrajzi Közlemények megfelelő rovataiba vágó dolgozatok és apró közlemények bírálatát is eszközöljék. Egyuttal, hivatkozva arra, hogy a társaság eddigi ülései túlnyomóan népszerűek voltak s a közönség azon reményben látogatja az üléseket, hogy ott népszerű előadást fog hallani, ajánlja, hogy ha ezen referáló előadások létrejönnek, azok a rendes (népszerű) előadásoktól egészen különválasztassanak s oly cím alatt (p. szakülés) hirdettessenek, melyből a közönség már eleve is megtudhassa, hogy ezek nem népszerű felolvasó ülések lesznek. Havonként amúgy is két felolvasó ülés lévén, ajánlja, hogy ezek egyike népszerű, a másik tudományos, vagy referáló ülés legyen.

Dr. Havass Rezső ajánlja, hogy minden ülésen egy tudományos és egy népszerű előadás tartassék.

Lóczy Lajos ehhez nem járulhat hozzá, a tudományos és a népszerű ülések közönsége más-más s példákra hivatkozik, a midőn a kevésbé érdekes tudományos előadás annyira kifáraszt

totta az utánna következő népszerű előadás kedvéért jött hallgatóságot, hogy az utóbbit be sem várva, eltávozott.

Miután a tárgyhoz még többen hozzászóltak, a választmány a referáló ülések eszméjét nagyon üdvösnek tartván, abban állapodik meg, hogy ily előadások tartásával kísérletet fog tenni; nem tartja azonban a bizottság javaslatát egész terjedelmében megvalósíthatónak, hanem egyelőre évenként csak 2—3 ily előadást fog — próbaképen — rendezni, a melyek a rendes (népszerű) előadásoktól elkülönítve (esetleg más helyiségben is) fognak megtartatni. A referensek felkérésével s a felolvasások rendezésével a választmány a főtítkárt bizza meg.

3. Berecz Antal főtítkár kéri a választmányt, hogy fordítson figyelmet a földrajznak a középiskolákban való tanítására, mely a mostani tanterv mellett nagyon el van hanyagolva, javasolja, hogy a társaság a közoktatásügyi ministeriumnak tegyen előterjesztést aziránt, hogy a mai földrajzi tanítás céljának nem felel meg, s hogy a földrajzi tanszerek, nevezetesen a térképek sem a tanügy, sem pedig a tudomány igényeit távolról sem elégíthetik ki. Ez utóbbiakra nézve ajánlja, küldjön ki a társaság a térképek fölülvizsgálatára szakbizottságot s ennek megállapodásához képest intézzen a társaság a ministeriumhoz felterjesztést.

Lóczy Lajos felhívja a választmány figyelmét a Posner-féle térképészeti intézetre, a mely éppen most ily irányú, megfelelő jó falitérképek készítésére vonatkozó tervezetet készül a ministeriumnak benyújtani; ajánlja, hogy a társaság e tervezetet pártolja s a ministerium figyelmét rá felhívja.

Hosszabb tárgyalás után

a választmány a meglevő összes iskolai térképek és atlaszok fölülvizsgálatára Berecz Antal főtítkár, Lóczy Lajos, Péchy Imre, Márki Sándor, Laky Dániel, Brózik Károly, Havas Rezső és Homolka József tagokból álló bizottságot küld ki, melynek feladata leendő a meglevő földrajzi tanszerek ügyében a közoktatásügyi ministeriumhoz intézendő memorandumot elkészíteni; ezen memorandumot a társaság — György Aladár indítványára,

— megvitatás végett az összes fővárosi földrajz-tanárokból összehívandó értekezlet elé fogja terjeszteni s ezután a közoktatásügyi ministeriumnak be-nyújtani.

4. A főtítkár felelveniti az Utazások könyvtárának ügyét.

A választmány felhívja a már régebben kiküldött bizottságot, hogy ez iránt tegyen előterjesztést.

Más tárgy nem lévén az ülés berekesztetett.

RÖVID KÖZLEMÉNYEK.

I. Expedíciók.

Orosz tudományos expedíciók 1889-ben. A korán elhunyt Przsevalszkij expedícióját Pjevcozov ezredes vezeti: Miután Przsevalszkij a róla »Przsevalszk«-nak nevezett Karakol városában elhalt, az oroszok figyelme Pjevcozovra irányult, a ki kapitány korában szintén utazott azon a nagy területen, a melyet az oroszok Közép-Ázsia névvel szeretnek jelölni.

Pjevcozov ugyanolyan arányokban vezeti az expedíciót, a mint Przsevalszkij tervezte volt: az egész különbség a két utazó közt abban rejlik, hogy míg ez utóbbi nem szeretett szakembereket vinni magával, addig Pjevcozov geologust is vett magához Bogdanovics személyében.

Az expedíció, mint Roborovszkij, Pjevcozov segédtisztje az orosz földrajzi társaság alelnökéhez, Szemenovhoz, intézett levelében írja, június 7-ikén hagyta el Przsevalszk városát és június 22-ikén befejezte a Tien-sanon való átkelését. Ucs-Turfauban a khinai hatóság igen barátságosan fogadta. Utjokat Khotan városának irányozták, a hol telelni szándékoznak. Kelpin nevű jó módú faluban az történt velök, hogy a jámbor lakosok, a kik soha se láttak még európai embert, szerte szaladtak, és csak ügygyel bajjal sikerült őket visszaterelni és megnyugtadni, hogy bántódásuk nem lesz. A Jarkand-Darjanál szerencsétlenség érte az expedíciót. Gyalommal való halászás közben az ár elragadta az egyik kísérő katonát, Grigorjev nevűt, örvénybe vitte, s a szorencsétlen a hullámok martaléka lett. Jarkand városában öt napot töltöttek s aztán vezetőt fogadván, Khotan felé indultak.

A Khotantól nem messze fekvő Teke-tau nevű hegység kikutatása után téli szállásra fognak vonulni.

Bogdanovics csak augusztus első napjaiban csatlakozott az expedícióhoz, mert előbb Kasgar környékét kutatta át és tanulmányozta geológiai tekintetben.

Grombcseszkij százados célul tűzte ki, hogy bejárja azokat a területeket, a melyek a Przsevalszkij látogatta uttól dél-nyugotra fekszenek. Beutazta a Hindu-kus északi lejtőit, bejárta a délieket egészen az Amu-Darja forrásvidékeit s ezzel összeköttetést létesített a mostani és a Kunzsutra tett előbbi expedíciói közt.

A Pjevcsov-féle expedíciót mintegy kiegészíti a Grum-Grzsimajlo testvérek expedíciója, a melynek Mihajlovics Nikolaj nagyherczeg 6000 rubelt bocsátott rendelkezésére. A testvérek a Tien-san északi lejtőire indultak, honnét keletnek veszik útjokat, hogy összekössék a Przsevalszkijtól bejárt uttal. Jelenleg Hamilban (Chami) vannak, ez lévén a telelő helyök.

A többi kisebbszerű expedíciók röviden összefoglalva, ime következnek.

Dr. Feliszejev anthropológiai és ethnográfiai célból bejárta az Usszuri folyó mellékét, behatolt Mandzsú-országba és ez utóbbiban főleg a barlangokban található csontok vizsgálatára irányozta figyelmét.

A francia származású Martens a pekingi orosz követ közreműködésével sok érdekes adatot gyűjtött a khinai birodalom központi részéből.

A kelet-szibíria földrajzi társaság Cselu kajevet az Ilim-folyó mellékére küldte az ottani fauna tanulmányozására.

Az ismert Fadrinczev egy topografus és egy képzett burjat tolmács társaságában nagyobb utat tett északi Mongolországban; megismerkedett a khinai gyarmatosítással, megtalálta a Karakorum folyó medrét és e folyó völgyében városok, várak és házak romjaira bukkant.

Makerov, a ki 1887-től a Szajan-hegység geológiai viszonyait kutattatta, e nyáron a Zeja folyó völgyének aranytelepeit vizsgálta.

Végül megemlítjük Szemenovot és Antonovot, a kik Transzkasziában biológiai kutatásokat tettek, és Kuznecovot, a ki folytatta kaukázusi érdekes tanulmányait. Cs.

Izland szigetén a múlt nyáron ismét hosszabb kutató utat tett az ismert Toroddson, különösen az ugynevezett Fiskivötn sivatagban, a Hekla és Vatnajökul között, melyet tudományos utazó még alig látogatott meg. A Heklától keletre és éjszakra három új obsidian vidéket fedezett fel. Ezután a Fiskivötn nevű vidékre ment, a hol igen sok krátertő van festői szép környezetben, mely azonban növényzetben szegény, mivel főkép lávamezőkből és vulkanikus homok síkságokból áll. A Gunlangson-féle térképen látható Thorisvatu mocsárról Thoroddson kimutatja, hogy Izlandnak nagyságra nézve második tava, nem sokkal kisebb, mint a Thingvalla tó, Rekjavíktól keletre. Utazónk ezután még a Tunguuaa eddig teljesen ismeretlen forrását kereste fel; e folyótól délre három eddig szintén ismeretlen hegyláncz között egy új, igen hosszú tavat fedezett fel. *Gy.*

Az Owen-Stanley hegyet, mint már röviden említettük, szerencsésen járta be Sir William Macgregor, brit Ujguinea kormányzója. 1889. ápr. 20-án indult el Moresby öböltől a Vanapa Usborne folyón. Mivel a sok zuhatag megnehezítette útját, új erősítést várva, máj. 17-én 42 ember kísérettel, kik közt 4 fehér volt, gyalog haladt tovább a Gleason hegyen át kelet-éjszak-keleti irányban. Hosszabb utazás után a Goodwin hegyláncznál találtak először benszülött tanyára és ezen a helyen utitársainak nagyobb részét visszahagyva a kormányzó négy polynéziai és két benszülött kíséretében felhatolt a 2135 m. magas Musgrave hegyre és innen zord vidéken átment a Knutsford hegységbe s azontúl egy hegyláncz irányában három napig nyugat felé hatolva június 9-én megkezdte az Owen Stanley megmászását. Három benszülöttel június 12-én ért a 4000 méter magas csucsra és Viktoria csucsának nevezte el. Egy más éjszak felé fekvő 3810 m. magas csúcsot Albert Edward csucsnak nevezett. Az Owen Stanley alsó része sűrű bokorzattal van borítva, de teteje 300 méternyire csupasz és itt-ott vastag jégcsapok is láthatók, de az érezhető fagy daczára különféle virágok tenyésztek. A visszatérés zavartalanul történt, a társaság június 22-én érte el ismét a Vanapa folyót és az odarendelt kis gőzösön már június 25-én Moresby öbölnél voltak. Egy benszülött halt meg útközben és egy európai kapta meg a lázt. Útjuk alatt csak két izben láttak férfi benszülötteket — a szenteknek tartott nők elrejtve maradtak, — ezek jó alkatu, erőteljes és békés indulatu emberek, de félénkek és igen babonások. Burgonyát, yamgyökeret, cukornádat, és dohányt termel-

nek körülkerített földjeiken. Nagy gondot látszanak fordítani fejdíszükre, melyek a Német-Ujguinea keleti partjain lakó benszülöttekről kapott kagylókból állanak. A beutazott terület általában véve hegyes, fennsík sem fordult elő. Alkata mállott pala, gránit és quarcz, aranynak nyomát nem találták. 2438 méter magasságig az éghajlat nedves volt, azonfelül száraz. Goodwin angol természethúvár, ki velük volt, igen érdekes új növényeket gyűjtött. köztök szép sárga rhododendronokat. A Viktoria hegyen a kormányzó új madárfajokat talált és egy új emlöst, 40 font súlyu a benszülött medvékhez hasonló állat hosszú lompos farkkal, piszkos barna nyakkal, melynek fekete végtagjain 6—6 köröm volt. Az állat hossza 1.07 méter és ebből csaknem fele a farkra esik. Az alantabb fekvő vidéken is találtak egy érdekes új madárfajt, a nagy Epimachushoz hasonló paradicsommadarat, továbbá a kisebb madarak közül egy az angol pacsirtához hasonló. Az expedíció tehát minden tekintetben sikerültnek mondható.

Gy.

II. Statistika.

Az osztrák tengerpart nemzetiségi viszonyai. Az osztrák tengerparti tartományokban, vagyis Istria-, Görz-, Gradiskában és Triest városában hat különböző nyelv van használatban, ugyanint a német, olasz, szlovén, szerb, horvát és furlan. Ez utóbbi az Alpok ladin nyelvjárásaihoz tartozik. 1880-ban Görz és Gradiskában 52.567 ember beszélte e nyelvet, Olaszországban pedig 430.000, úgy hogy az összes furlanok vagyis friauliak száma 480.000-re tehető, ámbár e számnak a rokon olasz nyelv hehatása alatt folyton csökkenie kell.

Az 1880-dik népszámlálás alkalmával a tengerparti tartományokban talált 647.934 lakos közül (a 37.246 nem odavaló illetőségű egyén leszámítása után) 2.1% német, 45% olasz és friauli, 32.3% szlovén, 20.2% szerb és horvát nemzetiségű volt. Németek tisztán a városokban laknak, olaszok és friauliak szintén a városokban és részben a tengerpartok mentén, a falusi lakosság egészen szláv jellegű.

1846-tól 1880-ig a lakosság száma 22%-kal emelkedett, de e szaporodás nem egyforma az összes nemzetiségeknél. A németek %-száma 1.97-től 2.1-ra emelkedett ugyan, tekintve azonban hogy Pola mesterséges fejlesztése és a lombard-velencei királyság elvesztése németeknek kívülről való bevándorlását vontu maga

után: ez odavaló németiségnek inkább apadását kell föltennünk. A szlovének 36·51°/_o-ról 32·17°/_o-ra, a szerbek és horvátok 24·63°/_o-ról 20·21°/_o-ra csökkentek, ellenben az olaszok 36·48°/_o-ról 45°/_o-ra emelkedtek.

Legrohamosabb az olasz elem terjedése Triest-ben; ugyanis a németek száma 10·55°/_o-ról 4·27°/_o-ra, a szlovéneké 31·51°/_o-ról 21·79°/_o-ra csökkent, ellenben az olasz lakosság 57·94°/_o-ról 73·76°/_o-ra fölszaporodott, úgy hogy Triestet méltán olasz jellegű városnak kell tekintenünk. Igaz ugyan, hogy e nagymérvű szaporodásnak oka nem annyira a kedvező születési arányban s a német és szláv elem beolvasztásában keresendő, hanem főképen abban, hogy a bevándorlás Olaszországból a nevezett időközben igen nagy mérvet öltött. Velence elvesztése után az osztrák kormány nagy áldozatokat tett, hogy Triest kikötőjét, illetőleg kereskedelmét emelje és előmozdítsa, de e támogatás sokkal inkább előnyére vált a közel olaszoknak, mint a Karsztón és Alpokon túl lakó németiségnek, melynek természetes pontját nem a tenger, hanem a Duna medenczéje képezi.

Görz és Gradiskában a nemzetiségek aránya következő változást mutat:

	1846-ban:	1880-ban:
Németek	0·72 ^o / _o	1·29 ^o / _o
Olaszok és frianliak . . .	32·28 ^o / _o	35·64 ^o / _o
Szlovének	67·00 ^o / _o	63·03 ^o / _o

Istriában pedig az arány következő:

	1846-ban:	1880-ban:
Németek	0 ^o / _o	1·68 ^o / _o
Olaszok	32·46 ^o / _o	39·66 ^o / _o
Szlovének	12·85 ^o / _o	14·42 ^o / _o
Szerbek és horvátok . . .	54·01 ^o / _o	43·37 ^o / _o

E szerint az olasz elem mindenütt növekedik s a többi nemzetiségeket kiszorítja, illetőleg lassan, szinte észrevétlenül, külső kényszer nélkül (*farà da se*) magába olvasztja. *Rqu.*

Oroszország statistikájából. Az 1888-ban Szent-Pétervárott kiadott statisztikai évkönyv szerint az Orosz birodalomnak 22,430.004 kl.² területén az 1885. évben eszközölt népszámlálás alkalmával 108,787.235 ember lakott. E szám a birodalom főbb alkotórészeire következőleg oszlott meg:

	Négyzet kilométer	Lakosság	Egy négyzet verstre jut
1. Az európai 50 kormányzóságban .	4,710.254,2	79,912.661	19,3
2. 10 lengyel kormányzóságban . . .	127 318,9	7,960.304	71,2
3. 8 finn kormányzóságban	373.611,9	2,176.421	6,6
4. Kaukázus éjszaki része a hegyge- rinczig	266.267,2	2,798.754	12,0
5. Az azóvi tenger	37.604,6	—	—
Európai Oroszország összesen .	5,515.056,8	92,847.540	19,2
Transkaukazia	206.286,9	4,485.793	24,2
Szibéria	12,757.864,0	6,215.463	0,6
Középázsiai területek	3,444.339,2	5,238.439	1,7
Kaspi-tó és Aral-tó	506.457,3	—	—
Ázsiai Oroszország összesen .	16,914.947,4	15,939.695	1,1
Az orosz birodalom általában	22,430.004,2	108,787.235	5,6

Az orosz birodalom határa 69.245 kilométer, melyből 19.941 szárazföldi, 49.304 kilométer víz határ. A birodalom a szárazföld $\frac{1}{6}$ -át teszi, csaknem $2\frac{1}{2}$ -szer oly nagy, mint egész Európa és a földgömbnek $\frac{1}{32}$ -ét foglalja el.

Legsűrűbb, t. i. 67 lakos a kl.²-re a népesség Lengyelországban, ellenben a tulajdonképeni Oroszországban a viszonylagos lakosság csak 18, sőt Szibiriában csak 0.6.

Nagy eltérések mutatkoznak a két nem közti számarányban is; ugyanis míg Lengyel- és Finnországban a nők száma túlhaladja a férfiak számát (100 férfira 104.1, illetőleg 103.8 nő esik), s a tulajdonképeni Oroszországban majdnem egyenlő az arány (100:101.2) addig az ázsiai tartományokban a nők száma messze elmarad a férfiak száma mögött (100 férfira esik Szibiriában 93.2, orosz Közép-Ázsiában 90.2, sőt Kaukaziában csak 87.9 nő).

A foglalkozásra s a műveltségi viszonyokra érdekes világot vet a városok csekély száma. 200.000-nél több lakója csak 4 városnak van (Sz.-Pétervár 861.303, Moszkva 753.469, Varsó 454.298 és Odessza 240.000 lakossal); 9 városnak van 100.000 egészen 200.000 lakója (Riga 176.332, Charkov 171.426, Kiev 165.561, Kazan 139.015, Szaratov 122.829, Taskend 121.410, Kisenev 120.074, Lodh 113.413 és Vilna 102.845 lakossal); 23 városban pedig 100.000 és 50.000 közt van az állandó lakosság (Tiflisz 89.551, Orel 87.091, Berditsev 77.223, Szamara 75.478, Asztrakan 70.554, Dunaburg 69.033, Cherson 67.349, Nikolajev 67.249, Novgorod 66.585, Tula 63.928, Rosztov 61.256, Elisabetgrad 58.496, Minszk 58.399, Bobrniszk 57.344, Orenburg 56.371, Vorones 56.177, Taganrog 56.047, Sitomir 55.875, Vitebsk 54.676,

Kokand 54.043, Reval 51.277, Bialastok 50.726 és Kovno 50.493 lakossal). E szerint ezen óriási kiterjedésű birodalomnak csak 36 oly községe van, melyek többé-kevésbé megérdemlik a nagy város elnevezést.

A fentjelzett összes lakosságból 1885. év végén 90.815 személy volt börtönökben, dolog- és javító házakban elhelyezve, kényszer munkára elítélve volt 6328 (1205 a charkovi és orenburgi kormányzóságokban, 5123 pedig Szibíriában), végül Sachalinba deportált 3769.

A születések és halálozások statistikája következő számokat mutatott föl: 1885-ben az egész birodalomban született 4,597.441 gyermek, de ezek közül 23·6%, tehát majdnem negyedrésze életének már első évében meghalt. A törvénytelen gyermekek száma legkisebb Kaukáziában (1%), legnagyobb Szibériában (4·8%), közepes számban pedig az egész birodalomban 2·8%, 1000 szülésre 24 iker- és 3 hármas gyermek esett. A halottak száma 3,291.824 volt, s e számból 54·3%, vagyis felénél több az öt éven alúl levő gyermekekre esett, s így ez adat elrettentő képét adja a gyermekek gondatlan ápolásának. A halálozások maximuma július és augusztus hónapokra, és minimuma a közvetlen rá következő szeptemberre és októberre esett, a mely jelenség ellentétben áll Közép- és Nyugat-Európa halálozási hullámmzásával.

Az elhaltak közül csak 1·3% volt 80 évnél idősebb, mely adat világosan megczáfolja azon tévesen meggyökeresedett nézetet, hogy a hideg égalj kedvez a hosszú életnek.

A lakosság évenkénti szaporodása általában 1%-nál valamivel többet tesz. 1000 lakóra a tulajdonképeni Oroszországban 48·4 születés és 35·1 halálozás esik, Lengyelországban pedig 38·5 születés és 25·9 haláleset.

A halál okait statistikailag a birodalomnak csak európai részében állították össze, s itt is csak a járványos betegségekre, az erőszakos hirtelen, továbbá a balesetek által okozott halálozásokra vonatkozó adatokat. Járványos bajba (különösen typhus, variola és diphtheritis) esett 644.274 beteg közül 77.488 halt meg (12%). Erőszakos halál 6371 esetben történt, s ezekből 58·2% gyilkosság, 41·8% pedig öngyilkosság volt. Hirtelen haláleset 16.732 volt, köztük 4.865 mint alkohol-mérgezés következménye.

21.028 halálozást balesetek okoztak, még pedig 824 embert

(4°/_o) a villám sújtott, 1129 ember (5°/_o) tűzvésznel lelte halálát, 1230 ember (6°/_o) megfagyott, 8313 ember (39°/_o) vízbefult, 911 személyt (4³/_o) gázok, 76 személyt vad állatok és 45 személyt a víz-viszony ölte meg. A többi baleset oka nem volt biztosan megállapítható.

Az 1885. évben katonai sorozás alá került fiatal emberek közül 227.906 az aktív hadseregbe, 562,970 a honvédelmi csapatokba osztatott be, a többi pedig vagyis 16⁷/_o különböző testi fogyatkozások miatt a szolgálat alól fölmentetett.

Az orosz seregeknek legfőbb alkotó elemét a kis és fehér oroszok teszik (74⁶/_o), azután következnek a lengyelek (7⁶/_o), a zsidók (4⁴/_o), a litvánok (2⁶/_o), a tatárok (2°/_o), a németek (1⁶/_o), a lettek (1⁵/_o), a baskirok (1³/_o), az esztek (1¹/_o), a románok (1⁰/_o), végül kisebb számban mordvinek, csuvaszok, votjakok stb.

Vallás szerint az ujonczok közt volt 75⁸/_o görög keleti, 11⁹/_o katholikus, 4⁴/_o mőz. vallásu, 3⁵/_o protestáns, 3²/_o mozlím, 1⁰/_o dissidens, 0⁰⁶/_o örmény és 0¹⁶/_o bálványimádó.

Az ujonczok műveltségi loka, ha annak mértékeül az írás és olvasás ismeretét vesszük, igen alacsony lehet, a mennyiben a besorozottak közül majdnem három negyedrésze vagyis 73⁴/_o nem tudott sem írni, sem olvasni. Az európai ujonczoknál e szám valamivel kisebb ugyan, t. i. 73¹/_o, de Ázsiában 82²/_o, sőt Szibériában 84¹/_o-ra emelkedik.

Az orosz katonák általában valamivel kisebbek, mint az osztrák-magyar s a német hadsereg tagjai. A testi nagyságnak minimuma Oroszországban 1⁵⁴ met. az ujonczok közepes magassága pedig 1⁶² méter volt. Legszálasabb legények Kaukázia- és Szibériából kerültek, utánuk románok, esztek és lettek sorakoztak, viszont legkisebbek a tatárok, lengyelek, és baskirok voltak.

Érdekes a határon történő személyforgalom statistikája is, mert világosan feltűnteti, mily csekély még az Orosz birodalom s a többi országok közti közlekedés, illetőleg érintkezés. 1885-ben csak 724.878 orosz alattvaló lépte át a határokat, még pedig 349.167 személy haza jött és 375.711 elutazott. Ugyanezen időben 668.377 idegen jött az országba, még pedig 405,342 német, 190.543 osztrák és magyar, 27.156 perzsa, 14.274 török és 13.445 román alattvaló; a többi európai és ázsiai országok alattvalói közül alig 18.000 ember kereste föl az Orosz birodalom határainak hosszú vonalát. *Rqu.*

Európa erdőgazdagsága. A francia kormány hivatalos adatai szerint Európában az erdő terület jelenleg a következő:

	Hektár	A terület százaléka
Európai Oroszország.....	200,000.000	36·9
Svédország.....	17,569.000	39·7
Németország.....	13,900.000	25·7
Ausztria.....	9,777.000	32·5
Franciaország.....	9,388.000	17·7
Magyarország.....	9,168.000	28·4
Spanyolország.....	8,484.000	17·0
Norvégia.....	7,806.000	24·5
Olaszország.....	3,656.000	12·3
Románia.....	2,000.000	15·2
Anglia.....	1,261.000	4·0
Szerbia.....	969.000	19·9
Görögország.....	850.000	13·1
Svájc.....	781.000	18·9
Belgium.....	489.000	19·6
Portugal.....	471.000	5·3
Holland.....	230.000	7·0
Dánia.....	190.000	4·8

Magyarország tehát, az Alföld kopársága daczára, a negyedik helyet foglalja el és előtte csak Svédország és Oroszország állanak, hol a terület egy harmadánál többet foglal el az erdő és azután Ausztria. Erdőben legszegényebb országok: Anglia, Dánia, Portugália és Holland. *Gy.*

Viktoria ausztráliai gyarmat népssége újabb időkben bevándorlások által nagyon gyaporodott. 1889. június 30-án a lakosok száma már 1,104,228 volt, melyből a fővárosra Melbournere 437,785 jut. A benszülöttek száma azonban csak 803, és ezek közül 453 a kormány által alapított hat »benszülött állomáson« rendes munkára neveltetik. A gyarmat 227,531 négyzetkilométernyi területéből már 1.037,773 hektár van művelés alatt s csaknem felében búzát termesztene. Nagy az állattenyésztés is, a juhok száma több mint 10 millió. A behozatal 240, a kivitel 139 millió forint értékű volt. Az állam évi bevétele 1889/90-re 106 millió frtra van előirányozva. A szarvasmarhák száma közel másfél millió. A vasutak hossza 3,552 kilométer. A gyarmat 3154 gyárában 56,271 egyén talál foglalkozást és a gyárakban alkalmazott gézgépek löereje 25,436. A művelődés magas fokát jelöli az a

körülmény is, hogy ebben a csekély népességű gyarmatban igen sok hirlap jelenik meg és ezek közt »Age« nevű napilapnak 80, az »Argus«-nak pedig 50 ezer előfizetője van. Gy.

Melbournenek, Victoria amerikai állam fővárosának, 1888 végén már 437,785 lakossága volt, tehát körülbelül ugyanannyi, mint Budapestnek, bár megjegyzendő, hogy ebbe a számba számos a főváros körül 16 kilométer távolságig levő hely is beszámíttatott. Melbourne különben is hatalmas forgalmu központ, a mint azt 1888-iki hajó forgalma a (zárjelbe tett múlt évi forgalommal összehasonlítva) eléggé tanúsítja. Megfordult itt egy év alatt 5769 (+ 374) hajó, köztük 3180 (+ 99) gőzös 1.936,072 (+384,880) tonna tartalommal. A kivitel 535.058 tonnát tett, 61,446 tonnával több, mint a megelőző évben. Gy.

Tenyészállatok a földgömbön. A washingtoni földművelési hivatal titkára kísérletet tett a földgömbön levő összes tenyészállatok számának megállapítására és kutatásai eredményét a következő táblázat mutatja:

	Szarvasmarha	Ló	Juh	Disznó
Európa . . .	97,239.593	33,253.454	186,556.547	44,719.386
Ázsia	70,402.062	4,195.408	36,649.478	518.700
Afrika	4,017.889	655.783	28,959.154	303.803
Éjszakamerika	55,092.747	14,917.856	46,173.825	51,529.744
Délamerika .	57,658.724	5,991.579	101,089.336	1,388.500
Ausztrália . .	8,966.326	1,440.424	97,912.272	1,207.840
Oceánia . . .	3.000	1.000	3.000	20.000
Összesen . . .	293,380.341	60,455.504	497,343.612	99,687.973

Ehhez járul még 29,136.981 kecske ($\frac{2}{3}$ -a Európában), továbbá 9,331.822 öszvér és szamár, egészben véve kerek számban egy milliárd tenyész állat (körülbelül másfél milliárd emberi lakosra). Legelső helyen állanak a juhok mintegy félmilliárddal, a szarvasmarhák 300, a disznók 100, a lovak 60 millió számmal tekintélyesek. Minden tekintetben a régi műveltségű Európa áll legelői, csak a disznók számát illetőleg mulja felül Éjszak-Amerika. Gy.

Hollandia nagy városai. A Németalföldön az 1889. január 1-én eszközölt hivatalos számítás szerint 61 oly község van, melynek lakossága 10,000-nél több. Ezen városok összes népessége 1.920,174 lélek. A legnagyobb városok a következők: Amsterdam 399.424, Rotterdam 197.722, Hága 153.440, Utrecht 83.304, Graingen 54.332, Harlem 50.974 lakossal. Gy.

III. Ethnographia.

A szemita típus elváltozása. Pantyuchov orosz tanár érdekes kutatásokat végezett a zsidó típus változásait illetőleg. Normalis szemita típusnak választván azt, a mely az egyiptomi piramisokon van ábrázolva, nevezetesen a fekete, kissé göndörös haját, és az intenzív fekete színű szírvány-hártyát, nyomról nyomra követte e típus mikénti elváltozását.

Az ó szövetségben már Mózes sok intézkedést tesz arra nézve, hogy az izraeliták a vér tisztaságát megóvják. Hogy megtalmazzák nemzetiségüket az idegen vérrel való keveredéstől, Palesztina meghódításához kegyetlenül legyilkolják az őslakosokat, asszonyostól, gyermekestől. A királyok idejétől azonban ez a türelmetlenség enyhült és ekkor veszi kezdetét a faji keveredés; Salamonnak, Jeroboámnak és más királyoknak, továbbá a vagyonosabb zsidóknak is sok idegen faju feleségök volt. A próféta, de kivált Esdrás és Nehemiás szigorúan üldözik a faji keveredést és követelik, hogy az idegen asszonyokat magzataikkal együtt elűzzék. Nehemiás a faj elkülönítése végett életbe lépteti a sátoros ünnepeket és megtiltja a szombaton való adást-vevést. Ámde a tisztaság megtartása csak részben sikerült, mert a szomszéd fajokkal való keveredés tovább is tartott. Különösen Artaxerxes perzsa király uralma alatt sok új elem került a zsidóság közé, a mennyiben Eszter könyvének tanúsága szerint, a perzsa birodalom sok lakosa, a zsidóktól való félelmében izraelitává lett. Ez idő tájt kezdődött a zsidók elszéledése is, a mely idő jártával olyan nagy lett, hogy Strabo korában a zsidók már az összes ismert országokban laktak.

Mainapság a zsidók típusra nézve két fő fajtára oszlanak u. n. hosszufejekre (dolichocephal) a kik a típus szemita jellegét legjobban megőrizték és kurtafejekre (brachycephal), a kiknek típusa nagyobb fokú metisatióknak vettetett alá. Az előbbieket azokban az országokban laknak, a melyekben mohamedánok uralkodtak és uralkodnak; így Kis-Ázsiában, a Kaukázus mellékén, a Balkán-félszigeten és Afrikában; ellenben az utóbbiak Közép-Európában Németországban és Oroszországban tartózkodnak. A közép keverék fajták Európa többi részeiben tulnyomók.

Szemlátomást legnagyobb változás érte a szemita típust a Németországban és Lengyelországban lakó zsidóknál. A típusváltozás

egyik oka abban keresendő, hogy sokan áttérnek a zsidó vallásra. de a fő ok mégis a szép hébernők s a német meg a más nemzetiségű férfiak házasságon kívül eső érintkezésében keresendő. Kétségre vonhatatlanul kimutathó, hogy Közép-Európa zsidóságának szemita típusához árja vér is vegyült. Vannak némi adataink, melyekből következtetni lehet, hogy e vérkeveredés a szemita típus erősödésére szolgált.

Pantjuchoy behatóbban tanulmányozta Odessza városának zsidó lakosait s ebbeli kutatásának eredményei a következőkben foglalhatók össze. Odessza zsidói közt 26·6% feketehajú, 15·6% világos szőke, 5·7% vörös, 51·1% sötét szőke $\frac{1}{2}$ % bizonytalan színű. A mi a szemek színét illeti, 15·3% szürke, 8·9% kék, 23·8% keverék, 45·2% bogár 3·9% fekete és 2·1% zöldes színű. A mi a termetet illeti, legmellesebbek a szőke hajuak és világos szeműek, legszűkebb melle és legkisebb, satnya növése van a fekete és vörös haju, fekete és bogár szemű zsidóknak.

Ez utóbbiak a kik a legtisztább régi fajt képviselik, a leggyengébb egészséggel dicsekedhetnek; a legtöbb esetben rossz fogaik vannak és más csontbántalmaktól is kínoztatnak. 1884-ben 14 ilyen fekete hajú és fekete szemű ujoncz közül egy se vált be katonának. A legegészségesebb ujonczok a világos szemű és hajú zsidók sorából kerültek ki.

Pantjuchoy vizsgálódásaiból kitűnik, hogy Odessza zsidó-lakosságának 34%-án világosan fel lehet ismerni az újabb keletű európai metisatio jégeit. Cs.

Sziklalakók Mexikó éjszaki részében. Schwatka hadnagy, a híres utazó, ki jelenleg Mexikó éjszaki részeiben tesz kutatásokat, Chihuahua éjszak-nyugati vidékén nagy számú sziklalakó törzset talált, melyek talán a híres moundépítők kihaltak tartott fájának utódai lehetnek. Mindannyian a Sierra Madre heglánczban Uj-Mexikó vidékein tartózkodnak, hova őseik valószínűleg éjszak felől menekültek és a hol századokon át zavartalanul élven, őseik egyszerű szokásait hiven megtartották a Barranca del Cobre lakói nagyobb részben teljesen meztelenül járnak. Ha idegenek közelednek feléjük, meredek sziklákhöz támasztott rudakon futnak be barlangjaikba, habár a csupasz sziklán is könnyen tudnak felkuszni, ha kapaszkodáshoz szükséges repedések vannak rajta. Ha a rudak vagy kötelek elvitetnek, lakásuk teljesen megközelíthetlen. A sziklalakók mind napimádók; az újszülött csecsemőt első nap kiteszik a napsugarakra és ezenkívül is sokfélekép imádják

a napot. Rendesen magas sovány termetűek, sötétveres színűek, jobban hasonlítanak a négerrekhez, mint az indiánokhoz. Schwatka számukat 3000—12000-re teszi. Fegyverzetük csak nyíl, dárda és kőbalta. A mexikói indiánok már régóta ismerik őket és egyes tudósítások e kutatók műveibe is eljutottak, de részletes ismertetésük még hiányzik. Az Egyesült-Államokban, hol a kutatásra sok patronus akad, már is külön expedíciót terveznek ezen érdekes népcsoport kikutatására. *Gy.*

IV. Vegyesek.

A magyar földrajzi terminusok. A magyar földrajzi terminologia nem elég gazdag, ennél fogva nem látom feleslegesnek, hogy azok számához adatokat nyujtsak. Az Osztrák-magyar monarchia Magyarországot tárgyaló II-dik kötetében Hojtsi Pál két fogalommal ismertet meg: a szikestó s turján fogalmával. A 174 l. a szikestónak következő leírását kapjuk: A szikestó vize tükör síma, partjain se sás, se nád, se káka, a fű is gyér. Martja állandó, feneke vizálló agyag. A tavak közötti rész másra mint legelőre nem alkalmas. Nem terem rajta csak kevés gyep, olykor kivirágzik rajta a sziksó. Sok helyt pl. Akasztó vidékén, össze is söprik a kivirágzást s megtisztítják. A növényzet annyira elkényszeredett, hogy legelőnek is alig gondolná alkalmasnak az idegen. Pedig nagyon az. A tavaszi nedvesebb idő alatt bő táplálékot talál rajta nem csak a juh, de a szarvasmarha is. Ez időben a kisebb fenekeket egy-két arasznyi víz borítja el. Később ellepi az egész feneket a fű, feltör a vizen át a felszínre, szép zölddé lesz az egész, az ember rétnek vagy legelőnek nézné, pedig bokáig ér a víz a fű alatt. 184 l. A turjánok feneke víz által átjárható réteg, rendesen agyaggal kevert homok; süppedékes és zsombékos. Mikor kiszárad is vizük, alig lehet áthatolni a haraszt között. A zsombék teteje régen száraz már, mikor a feneke még csupa sár. Partjuk menedékes s a magasabb vagy alacsonyabb vizállás szerint, a turján nagysága igen változó. Mikor sok a hóviz s magas a Duna vize, összekötetésben állanak egymással a mocsarak. Leginkább megkülönbözteti a szikes tavaktól a turjánokat az, hogy dús tarjazási növényzettel vannak borítva. Csak a mélyebb helyeken találhatunk sík vizet, melynek színe alatt terem a vízi lófark hosszúra nyúló száraival. A síkvíz szélén a nád képezi a legbelső zöld

övet sűrűen mint a jó vetés, elnyomni igyekezve minden más növényt stb.

Igen érdekes kifejezéseket találunk még »Lencsés, A természet és művészet remekei. Pest. Hartleben 1832.« cz. műben is. Ezek következők: Csornok (= Sandbank) pl. Dögger-csornok Jüttland előtt, fővény-csornokok. »Ezen tenger (a Kaspiumi) gyakran felzúdul, ilyenkor különösen veszedelmes rajta járni csekély mélysége s a számos csornok és homokzátony miatt.« Sikér víz: »Hol a szárazföld lassadon a víz színéhez hatol sikér a víz.« »A hajók örömeztőbb járnak a mély, mintsem a sikér tengeren.« »Itt fővény-zátonyok és sikérségek származnak« (a koralloktól Uj-Hollandiában). »Az Araltó (kéktó) általjánban sikér.« »Teljes szélcstillapnál is bizonyos emelkedését és lapulását látjuk a tengernek. Ott hol a tenger zúdulás habozva és csattogva s rendkívül erőszakkal ütődik a rejték sziklákba és sziklás partokba a zajgás (hullámmás) származik. A Keleti tengeren hol nincs tengerjárás (árapály) a zajgás csekélyen jelenik meg. A víznek a tengerben való mozgását tengerfolyás (tengeráramlás)-nak nevezik. A tengerjárás (tengerdagadás és lohadás) az oceánnak azon rendszeren visszatérő mozgása, melynél fogva az $24\frac{3}{4}$ óra alatt a parton kétszer felemelkedik és újra lecsillapodik. A víznek felemelkedése tengerdagadás, legmagasabb állapota pedig tengermagasság, mely hat óra alatt ismét lesüllyed és tengerlohadást formál. A lohadásnak legalsó állása tengermélyedés-nek mondatik stb.« *L.*

Oroszországban a leghosszabb alagutat most készítették a Kaukázus vidékén a Rion és Kura folyók vízválasztékán Ssuram község közelében, a hol a Fekete és Kaspi tengereket összekötő transzkaukazi vasutnak eddig oly nagy emelkedése volt, mely a forgalmat jelentékenyen gátolta. A ssurami alagút hossza 3963 m., legmagasabb pontja 784.7 méternyire van a Fekete tenger felett. Az alagút egyik nevezetessége 90 métert tevő profilja; mely sokkal nagyobb mint az európai alagutaké, mivel a szent-gotthardi alagúté is csak 60 négyzetméternyi. *Gy.*

Középázsia gyarmatosítása. Annenkoff tábornok, a transzkaspi vasut nagyhirű építője, közelebb érdekes előadást tartott az orosz földrajzi társaságban, kimutatva, hogy a transzkaspi vidékeket földművelésre is lehet felhasználni, mivel a termékenységet előmozdító lesz mindenütt elterjedt. Bogdanovics és Oبرا-

cseff nagy geologiai térképe mutatja ugyanis, hogy a Kopetdagh alján Kyzylarrattól Aszkhabadig és tovább kelet felé Atrekig termékeny lösz réteg vonul el, melyet a homok csak itt-ott szakít félbe, számos forrás tanúsítja, hogy a lösz több száz láb mélységre terjed és egészen azonos sajátsága a khinai löszszel. A talaj termékenysége itt-ott annyira meglepő, hogy a turkománok, habár igen kezdetleges földmivelők, Mervben egy magból 170-et tudnak előállítani. Igaz, hogy a homok nagy területet borít el, de a törzsterület még nagyobb és a homok terjedését is maguk az emberek okozzák az által, hogy a lakóhelyek közelében kiméltetlenül pusztítják a növényzetet, holott különösen a sakszaul (*Anabasis ammodendron*) a homokdombok körül nagyban tenyészik és védelmet ad számos növénynek. Mióta a transzkaspi vasút mentén szigorúan megtiltották a sakszaulnak és más bokroknak kiirtását, legalább 3 verst szélességben, a növényzet is bujább lett. Nagyon valószínű, hogy a homok egy részét ily belföldi bokrokkal meg lehet kötni és ebben az esetben a tenyészet nagy lesz, a mint hogy az eddig tett kísérletek mind jó eredményt mutatnak. Szamarkand környékén és az új czári birtokokon számos fát ültettek és Annenkoff nagy reményt helyez abba a régen tervezett csatornába, mely Karakult az Amudarjával összekötné. Az Amudarja hatalmas folyó, itt-ott 4 verst széles és így elegendő vizet adhat a Karakul vidéknek, a melynek lösz talaja az egész környéken a leggazdagabb. A transzkaspi vidékeken különben is több csapadék van, mint rendesen hiszik. Mervben például 1885 végső három hónapjaiban és 1886 első négy hónapjában (mely körülbelül az évi összegnek felel meg, mivel a nyári esőzés feltűnő ritka) a csapadék 64 hüvelyk volt, nagyobb mint a nagybritániai rendes átlag. Igaz, hogy a téli és tavaszi esőzés nem ellensúlyozza teljesen a nyári szárazságot, de a Tedjend és Murghab folyók, melyek most homokpusztaságokban vesznek el, valamint az Amu elegendő vizet nyújtanak, hogy nagy területeket lehessen csatornahálózattal bevonni. Az orosz parasztokra természetesen még jelenleg nem bír nagy vonzó erővel Középázsia sivatag vidéke, de máris többen telepedtek le és ha csak kellő utasítást és gyámolítást nyernek, különösen pedig ha a régi csatornákat helyreállítják és ujakat készítenek, ez a vidék egészen át fog alakulni. *Gy.*

Vasut Hátsó-Indiában. Ranguntól, mely újabb időben kiváló tengeri kikötővé lett, most már rendes vasuti összekötetés van

Birma hensejével, mivel közelebb a Tung-Mandalehi vasut vonal megnyílt. Ezt a vonalat most Bhamoig akarják folytatni, mi által Jünnan khinai tartomány és a mögötte levő tartományok sokkal jobb összeköttetésbe lépnek a külvilággal, mert jelenleg forgalmuk túlnyomólag keletre megy. Rangun és Birma a vasutvonal megnyitása által sokat fognak nyerni. *Gy.*

Tonkinban sok kísérlet után végre megnyitották a gőzhajó összeköttetést Khinával. A Szongkoi vagy Veres folyón az első gőzhajó 1889. jul. 21-én érkezett meg akadály nélkül Laokai-ba, Yünnan határához. *Gy.*

A Nyassza tó vidékén. O'Neil angol konzul és társai élénk forgalmu és jelentékeny fejlődésben álló gyarmatot létesítettek, mely valószínűleg az első gyakorlati példa lesz arra, hogy az európai művelődés Afrika hensejében is gyökeret tud verni. Egy nagy területen, melyet a Tanganyika déli partjai, a Banguelo és Moero tavak, a Kongó állam és Zambezi folyó, keletről pedig a Shiré folyó s Nyassza és Shirva tavak határolnak, már számos angol gyarmat és angol missiói telep virágzik és a régi arab hatás teljesen megsemmisített. Ez a vidék, a hol Livingstonne életének utolsó éveit töltötte és meghalt, gyors fellendülését többek közt aránylag kényelmes vízi útjának s nagy természeti kincseinek köszönheti, mely a forgalmat elősegítette. Most már csaknem bizonyos, hogy a Katanga vidékén található arany, réz és vas maga is elegendő ennek a vidéknek felvirágoztatására. Van ezenkívül aszbeszt, szén és még meglehetősen mennyiségű elefántcsont is. De e mellett már a kaktusznövények is talajt találtak itt. A Shire mellett levő dombos vidéken több társaság nagy sikerrel tenyésztí a kávét s a thea termelésével is kísérletet tettek. A gőzhajók máris elegendő szállítmányt kapnak a különféle hasznos fákban, olajban, viaszban és egyes gyümölcsökben. A bennszülöttek sok szarvasmarhát tenyésztnek, de annak bőrét még nem használják fel. Lombában a Buchanan czég már jó minőségű czukrot is gyárt. Buzát, lent, gyapotot, opiumot, sőt indigót, is tenyésztnek kisebb mennyiségben. A Shiré magaslatain az éghajlat is annyira egészséges, hogy az itt született angol gyermekek teljes erőben nőhettek fel. A legnagyobb nehézség eddig e tekintetben, hogy a partvidék mocsaras, s azon keresztül jöve sok utas megkapja a maláriát, de ezen az újabb gőzhajózás már is segített annyiban, hogy a Zambezi torkolatától már most is direct közlekedés áll fenn, melynek segítségével

a maláriás vidéken gyorsan keresztül lehet hatolni. Ha a Kimberleytől a Zambeziig terelt vasut létesül s a Fokföldről egyenesen lehet a Nyasszaföld határáig jutni, ezen a bajon még inkább lesz segítve. Különben a partvidék is lassankint népesedni kezd, mivel a Quaqua egész hosszában keletindiai britt alattvalókat telepítettek le és ezek száma folyvást szaporodik. Az angolok most komolyan gondolkoznak azon, hogy ezt a szép jövőjű és bizonyos fokig természeti szépségekben is gazdag vidéket mielőbb annectálják és az arab rabszolgakereskedők és portugálok hatását teljesen megsemmisítsék. *Gy.*

Az olaszok afrikai gyarmata Keren és Aszmara elfoglalása után jelentékenyen megnagyobbodott, mert már azelőtt is mind éjszakra, mind a szárazföld benseje felé előhatoltak. Régebben a Masszovától éjszakra fekvő Embeszemi volt az éjszaki határ, most Rasz Kaszar (18° 2' éjsz. sz.), a déli határ pedig Raheitaig terjed Obocktól nem messze. Nyugat és éjszaknyugat felé Habab, Beni Amer és más törzsek ismerték el az olasz fennhatóságot, mely most a Baraka felső vidékeig és közép Auszebaig terjed. A lakosok száma körülbelül 220.000. Az új gyarmatról Durazzo P. tanár készített kitűnő térképet 1:800.000 méretben. A szomali parton az olasz terület déli határát most a Zanzibari fennhatóság alatt álló Warsek alkotja (2° 30' éjsz. sz.), míg az éjszaki határ Vadi Nogalig (8° 3' éjsz. sz.) terjed. Midzsertin szultánja, kinek birtoka éjszak felé Rasz Hafunig terjed, szintén elismerte az olasz fensőséget. *Gy.*

Douls Kamill afrikai utazó, kinek meggyilkoltatását a Szahara nyugati vidékén ujabban megerősítik, kalandos modorban kezdte meg pályáját. Megismerkedve az arabok szokásaival és nyelvével, a kanári szigeteken halászként bérelt, kik őt mohamedán öltözetben a Garnet fok mellett levő pusztára vitték. Némi kóborlás után egy nomád törzshöz csatlakozott, melylyel beköborolta a Szahara nyugati felének nagy részét s azután megszököve tőlük, Marokkón át visszatért Európába. Kalandos útjának leírása a francia lapokban 1887-ben oly feltűnést keltett, hogy újabb expeditiójára már egy kis tökét is gyűjthetett, melynek segítségével 1888. június havában ismét elindult Afrikába. El-Hadzis-Adb-el-Malek név alatt, de Orantól délre 900 kilométernyire Aluef és Akabli oázisok között saját emberei meggyilkolták. Valószínűleg Timbuktuha akart menni. A derék utazó, ki első útjában részben egészen ismeretlen vidékeken járt, még csak 25 éves volt. *Gy.*

A Bisszagosz szigetekről, Nyugat-Afrika e kevésbé ismert archipelogusáról, részletesebb ismertetést közöl Stallibrass Ede a londoni földrajzi társaság Közlönyében. A szigetcsoport a Jeba, Rio Grande vagy Bolola és a Cassini folyók torkolata előtt fekszik. A Jaba csatorna éjszakról s az Orango csatorna délkelet felől két részre osztja a csoportot. A nyugati csoport tényleg ismeretlen, mert csak belföldi csolnakok hoznak innen baromfit s gyümölcsöt Bulamába puskaért és lőporért cserébe. Ezek a benszülöttek nagyon kevésbé hasonlítanak a nyugatafrikai négerrekhez, ügyes és harcziás faj. Legnagyobb szigetük: Orango, Kanabak, Formosa, Korbelha és Karashe. Az elmállott vulkanikus talaj igen termékeny, erdői hatalmas fákból állanak s mocsárok nincsenek. A szigetek partján igen sok sziklás s homokos zátony van, úgy hogy alig lehet közelébe jutni. Gyarmatosítást soha sem kíséreltek meg rajtuk. A szárazföldhöz közelebb fekszenek Bisszaó, Basszir, és Jatt szigetek, továbbá a Bolola torkolatában Bisszagua, Biafares, Bulama, Bosszesszami, Manteri s számos más apróbb sziget, melyeknek még nevék sincs. A sziget-csoportból legelőször Bisszaóban telepedtek le a portugálok, kik ott várat is építettek, de a fentartási költségek drágasága miatt 1703-ban azt abba hagyták. Balama szigetén angolok telepedtek le, de csak rövid időre, mivel a bírónál felhívott Egyesült államok a szigetek tulajdonjogát a portugáloknak ítélték oda, kik 1868 óta azt háborítatlanul bírják. Újabb időkben a szigetcsoporton csak egy nevezetesség történt, a Nyugat-Afrikai táviró társaság kábeljének itt állomást nyitottak s Stallibrass is e társaság megbízásából látogatta meg 1888 nyarán e szigeteket, a bulama-bisszaói elromlott kábel kiigazítása végett. Sierra-Leoneból egy kis bárkán öt nap alatt jutott el Bulamába, honnan már csak csolnakkal mehetett tovább Bisszaóba, mely teljesen elhagyatott sárfészek, nagyon lanya forgalommal és csak névlegesen áll portugál hatóság alatt. Bulama termékeny s eléggé művelt vidék, a hol a vadállatokból már csak hyenák s vadmacskák találhatók. A régi angol gyarmatnak nyomai még láthatók s egyes gyümölcsfák is megmaradtak, de a virágzó város helyén vályogkunyhók állnak. A benszülöttek gyapotot s különféle gyümölcsöket tenyésztenek, hal is elég bőven találtatik. Bulama sokkal virágzóbb város, mint Bisszaó, néhány téglából és vasból készült épület is van benne, melyekben egykor belgák hajógyártást kíséreltek meg. A benszülöttek mind ismerik a puska, de a mellett vasdárdájuk

is van, melyet fekete kigyótól nyert méreggel kennek be. Öltözetük bőrből vagy a nőknél fűből készült öv, különféle réz ékszerek és a férfiak fején tollakkal és kagylókkal díszített sapka, mindkét nem palmaolajjal keni be testét. A csolnakokat gyapottfából készítik, ezek néha 70 láb hosszúak és képesek 40—50 embert is befogadni, kik mind fegyveresek; vitorlát ritkán használnak, csak rövid evezőt; a csónak elején faragott alakok vannak rendesen tehenet vagy vízi lovat ábrázolva. A benszülöttek vasszereket is tudnak készíteni és dobféle hangszereket. A szigetek éghajlata egészségtelen, hasonló az Aranypart vidékéhez, különösen a nyári hónapokban. Legegészségesebb Formosa szigete. Junius hóban nyolcz orkánt észleltek, egyik nagyon erős volt záporosóvel és villámiással, de mivel nem jött hirtelen, nagy bajt nem okozott. Utazónk különben a benszülöttek barátságos indulatát elismeri és a szolgálatában állott krunégek készségéről, vidámságáról és munkakedvéről sok dicsérendőt mond. *Gy.*

Nagy vasuti vonal Dél-Afrikában. A Dél-Afrikában és a nagy tavak vidékén működő társaságok, így az afrikai főtársaság a Lord Giffard és Cecil Rhodes-féle társaságok az angol kormány kezdeményezésére és gyámolításával egy nagy társasággá egyesülnek, hogy az angol hatalmat e vidéken megszilárdítsák és Középfrika leggazdagabb tartományain át összeköttetést létesítsenek a Nilus vidéke és Délafrika között. Máris összeszedték a pénzt egy nagy vasuti vonalra, mely a Fokföldtől egész a Zambeziig terjedne és az egyes törzsfőnökökkel megkötötték az egyességet. A hatalmas és merész tervnek nyíltan kifejezett célja, hogy a Zambezi meder középrészét angol fenhatóság alá tereljék és így szilárd alapot nyerjenek Középfrikában, a mi által a portugál és német keletafrikai terjeszkedésnek is elejét tudnák venni.

Gy.

Kéjutazások Afrikába. A berlini német kereskedelmi- és gyarmattársaság elhatározta, hogy társas kirándulásokat rendez először Dél- és Délnyugati-Afrikába, később a keleti partvidékekre is. Az első ily kéjutazási hajó november 30-án indult el Hamburgból Kamerun, Liberia és Kongó felé. Az ut tartama öt hónapra van megállapítva. Libériában és Kamerunban az utazók hosszabb időt töltenek. *Gy.*

A Milanji hegységet, mely a Kilva tó déli részén fekszik, a jelen évben Cleland R. skót misszionárius járta be és először hatolt fel rajta, bár nem a csúcspontig. Chiradzulo állomásból

indulva ki a Tucsira síkságon át ment a hegység nyugati lejtő-jére, mely síkság egykor bizonyosan a Kilva tó kiegészítő része volt. A hegycsucs magassága becslése szerint 2800 méter, ő 2300 méterig hatolt fel. A Likalulo, a Ruo mellékfolyója, mereven elkülöníti a Milanji hegységet a Chamba hegységtől kelet felé, holott addig mindkettőt egy hegycsoportnak tartották.

Gy.

A Kilimandsaró havast a folyó év október havában végre sikerült teljesen megmásznia dr. Meyer Jánosnak, ki most e czélból tett harmadik expedíójára Purtscheller tanár kíséretében szeptember 18-án érkezett Tavetába. Valószínű, hogy a szerencsés utazó visszatérése előtt még a Keniavidék kevésbbé ismert részeit is meglátogatja. *Gy.*

Oregon állam éghajlati viszonyairól igen érdekes tanulmányokat közöl Laidlaw, portlandi konzul. Ez a magas éjszakon fekvő tartomány a japáni golfáram hatása alatt, mely a part hosszában folyik, továbbá a sarkvidéki szelek ellenében gátul szolgáló Rocky és Cascade hegységek következtében aránylag igen szelid éghajlata s különösen a nyári és téli hőmérséklet között nem nagy a különbség. Oregonban hatféle éghajlatot lehet megkülönböztetni u. m. 1. Partvidék, a hol szelid meleg uralodik és a tél sem zord; nappal tengeri légáram van, nyáron köd, télen nagy esőzések. 2. Willamette völgy, mely tavasszal és ősszel reggel ködös, nyáron meleg és télen esős. 3. Umpqua völgy, melynek éghajlata legkellemesebb, egyaránt enyhe nyár és tél, nyáron néha záporosók, télen hó, egész éven át gyengébb szelek. 4. A Rogue folyó völgyének is kellemes éghajlata van, de nyáron melegebb és szárazabb, télen pedig hidegebb, mint az előbbié. 5. A tó vidék Oregon délkeleti részén hegyek között fekszik, télen igen hideg, de nyáron kellemes. Esője kevés van, de a havazás gyakori. 6. A keleti fensík vidéke nyáron meleg és száraz, télen hideg, évi eső csapadéka 15 hüvelyk, havazása jelentékeny. Nyár derekán tulajdonkép nincs is eső, csak sűrű köd, mely elegendő a gabona termésre, de a közlekedést nem gátolja. Humboldt megyében az évi átlagos hőmérséklet 52°50' F., a legalacsonyabb januárban 44°6' a legmagasabb júniusban 58°8', a mely számok bámulatosan csekély ingadozásról tesznek tanuságot. *Gy.*

Angra Pequena vidékéről, mely tudvalevőleg a németek legelső gyarmata volt, hosszabb ismertetést közöl a »Deutsche

Kolonienzeitung-ban Hermann E. ki Nyugat-Afrika e részét csaknem teljesen bejárta keletfelé Bethanián át Keetmannohoopig s azután éjszaki irányban Okohandjáig majd a Czethalöbölíig és vissza Rehobothon és Grootfonteinen át Bethaniáig. Szerző, ki utjában magasságméréseket is eszközölt, a meglátogatott vidéknek legnagyobb részét alkalmasnak tartja arra, hogy német földművesek és állattenyésztők rajta letelepedjenek, bár ő sem hallgathatja el, hogy a földművelésre alkalmas területeket a tengertől nagy homok pusztaságok zárják el, és így a közlekedés a külvilággal nagyon meg van nehezítve. *Gy.*

A szárazföld átlagos magasságáról s a tengerek átlagos mélységéről Tillo tábornok az orosz földrajzi társaság Közlönyében újabb kutatásokat közöl, melynek eredménye a következő:

Középmagasság :	méter
Európáé.....	317
Ázsiaé.....	957
Afrikaé.....	612
Éjszakamerikáé.....	622
Délamerikáé.....	617
Ausztráliáé.....	240
Az éjszaki félgömbbé általában.....	713
A déli félgömbbé.....	634
Az egész szárazföldé.....	693

Átlagos mélység:	
Nagy óceáné.....	4380
Atlanti » ..	4022
Indiai » ..	3674
Éjszaki jegestengeré.....	3627
Déli jegestengeré.....	3927
Az összes tengereké általában.....	3803

A szárazföld középmagassága tehát $5\frac{1}{2}$ -szer kisebb, mint a tengerek mélysége és mivel a szárazföld 3:8 arányban áll a tengerhez, világos, hogy a szárazföld területe 1:15 arányban áll az óceánok vízmennyiségével, azaz az összes szárazföldet 15-ször lehetne a tenger vizébe dönteni, mielőtt az betelnék, egyszerűen a tenger mélye csak 250 méterrel apadna. A szárazföld középmagasságát különben dr. Leipoldt 440, de a tengerek átlagos mélységét pedig Dr. Krümmel 3440 méternyinek találták. Tillo számí-

fása alaposabb, mert azóta több mérés történt és jobb eszközökkel. *Gy.*

A méterrendszer használatának elterjedéséről de Malarce a párisi tudományos akadémia elé részletes kimutatást terjesztett. A művelt államokban, hol t. i. hivatalos népszámlálás is történik, 1887-ben 1.311 millió ember élt, ezek közül 302 millió lakosnál a méterrendszer törvényesen bevétetett, 97 milliónál (köztök Anglia s az Egyesült államok) a méterrendszer szabad tetszésre bízatik, 395 milliónál pedig (Oroszország és Keletindia) facultative használtatik, úgy, hogy a művelt népek 61 százalékánál ez a rendszer már részben, vagy egészen használatban van. Khina, Japán, Mexicó államokban s még egyes kisebb országokban nem ismerik a méterrendszert. *Gy.*

ABRÉGÉ DU BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE.

XVII. Année

Budapest, 1889.

1. Numéro.

La Société ne prend pas la responsabilité des opinions émises par les Auteurs des articles
insérés dans son Bulletin.

Le premier article de ce fascicule contient l'étude d'Etienne Hanusz, sur le Danube.

Dans le deuxième article Victor Legeza fait part du quatrième voyage de Nikolaj Przsevalskij en Asie.

Dans le troisième article Lud. Czink fait le rapport au point de vue géographique du roman »Au val d'Andorre« par Sutter-Laumann, publié dans la Bibliothèque française«.

L'article IV. donne un compte-rendu de la Conférence sur le canal de Panama, faite par Mr. Lesseps au Congrès de la »British Association«.

La bibliographie fait connaître les ouvrages suivants :

1. Völkerkunde von Dr. Fried. Ratzel.
  2. Geogr. Repetitions- und Zeichen-Atlas von Ed. Letoschek.
  3. Leben auf dem Mississippi von Mark Twain.
  4. Geograph. Bildertafeln von Dr. Alwin Oppel.
-

ACTES DE LA SOCIÉTÉ.

DISCOURS DU PRÉSIDENT

prononcé à l'assemblée générale de la Société tenue le 24 janvier 1889.

Messieurs,

Permettez, qu'en examinant les événements géographiques de l'année passée, je puisse selon mon habitude diriger votre attention sur les épisodes les plus importants auprès desquels la science que nous cultivons, par l'influence immédiate qu'elle exerce sur la vie journalière, s'est élevée à l'importance d'une question du jour, et pour ainsi dire, domine presque le monde

entier. Je comprends, bien entendu, en première ligne, la partie sombre de notre terre.

Comme jadis la question «quid novi ex Africa» avait éveillé des soucis fondés à l'époque où elle était à son apogée, de même nous attendons aujourd'hui avec un grand intérêt, presque avec impatience, les nouvelles qui nous arrivent des environs de l'équateur, de Vadelai, du Soudan et de la côte du Congo.

Les maîtres et les chefs des vieux temps cherchaient à consolider leur domination universelle par l'éclat des armes victorieuses, tandis que l'esprit du XIXème siècle, qui espère obtenir peut-être le même résultat définitif n'emploie, en attendant, que des moyens plus modestes, ayant inscrit sur son drapeau le mot d'ordre : dissiper l'obscurité.

Emin et Stanley, les Scipions modernes, qui frayent à vrai-dire les chemins de la science géographique et de la civilisation, veulent conquérir l'Afrique pour les Africains et non pour les Européens, bien que nous espérons gagner, par l'ouverture du grand continent des débouchés et des marchés nouveaux à notre commerce et à notre industrie. A la fin, c'est pourtant la lumière et la liberté qui vont régner sur le territoire nouvellement ouvert et le continent noir va se transformer tôt ou tard en continent éclairé.

Or, il est facile d'expliquer cette agitation fébrile avec laquelle nous sommes à la recherche des nouvelles relatives aux hardis apôtres qui séjournent au coeur de l'Afrique. Il se passe là-bas une de ces scènes qui se sont déjà renouvelées si souvent dans l'histoire de l'humanité et qui caractérisent chaque fois les efforts et les besoins de développement d'un peuple que le sort protège.

L'Afrique était, même dans les temps les plus reculés, le champ de lutte de toutes les ambitions des races qui l'habitaient. Les Sémites et les Ouraltaïques ne visitaient au commencement que les frontières du continent mystérieux et ils ne s'y établissaient que sur le seuil : c'est pourquoi les notions que nous avons du peuple du pâtre barbare, des colonies phéniciennes et des endroits commerçants ne sont que les fragments d'une tradition incomplète. La domination des humains fut aussi rapide que le passage d'un météore, et la seule nation dont l'apparition ait produit un effet durable est sans contredit celle des Arabes, qui fit de la terre d'Afrique, durant 1250 ans, le vaste théâtre de ses opérations et y favorisa ses intérêts intellectuels et matériels par le coran, les armes et les fers. Comme on le sait la première tentative fut faite à cet effet par Ambu Ibn al Aaszi qui, à la suite des ordres que lui avait donnés Omar, fit la conquête de l'Egypte. Okba continua avec succès l'oeuvre commencée, et l'islamisme dans l'espace de 66 ans, s'étendit de la Mer-Rouge à l'Océan atlantique. Aussitôt que leur domination se fut un peu affermie sur le côté nord de l'Egypte, le dogme nouveau et l'éclat

nouveau de la civilisation avancèrent progressivement vers le sud. Les fidèles du mahométisme se répandirent entre le XI et XII siècle au nord de Timbouktou, à l'est du lac de Tsad, dans les états du Niger central et sur des points nombreux de l'Afrique orientale. Au XVI et XVII siècles le Soudan, la Nubie, le Kordofan, le Bagirmi et en partie le territoire de Hausa tombèrent aussi au pouvoir de l'islamisme. L'Afrique se présentait aux missionnaires et aux marchands arabes comme un vaste théâtre naturel pour leur activité religieuse et commerciale et qui libre de rivaux gênants, était tout ouverte à leurs exploits. Et si les effets du climat défavorable n'y avait pas fait obstacle, l'islamisme se serait répandu, dès le moyen âge, d'une manière gigantesque dans cette partie sombre du monde. Pendant que l'Asie exempte de l'influence européenne était ouverte aux fidèles de l'islamisme, la conquête de l'Afrique faisait des progrès très-lents. Nous remarquons qu'à mesure que la puissance de l'occident chrétien gagnait la suprématie sur le territoire du berceau du monde et y menaçait l'existence des états mahométans, ou pour mieux dire, à mesure que notre commerce et notre industrie gagnaient les places de l'Asie, l'attention du monde arabe se tournait dans la même proportion vers l'Afrique ignorée et méprisée par nous. L'extension particulière de l'islamisme sur la partie entière de l'Afrique septentrionale commence avec notre siècle. Le progrès immense de l'extension tombe donc à cette époque, bien que le cardinal Lavigerie compte plus de 60 millions de mahométans entre le Soudan et le Niger et que Thomson fixe l'empire de l'islamisme du Nil à l'Océan atlantique et du Sahara jusqu'au 4ième degré de latitude du nord, toutes ces données se fondent seulement sur des suppositions, attendu que les auteurs mahométans des temps modernes ne disposant sans doute que de données statistiques de peu de valeur, mettent le nombre de leurs coréligionnaires à cent millions en Afrique.

De nos jours, alors que la question d'Afrique occupe le monde entier, nous voyons souvent des signes d'étonnement que l'Europe, aussi puissante sur terre que sur mer, ait pu assister tranquille et inactive à la conquête de ce vaste continent par le mahométisme.

La réponse à cette question est très-facile. Le génie européen n'a pu vraiment prendre un vol plus élevé que lorsque les communications rendues plus faciles donnèrent de la force à ses ailes et que la disparition de la distance, l'ubiquité de l'Européen sur tous les points du globe devint proverbiale. Nos vapeurs faisaient leurs premières courses, en vue d'entreprises lucratives, vers les Indes, la Chine et les points industriels de la côte du Japon. En second lieu, ils cherchaient à visiter les contrées fertiles des continents et de l'archipel des mers du Sud où sous un climat favorable pussent être établies des colonies qui offriraient, un jour, une patrie nouvelle et heureuse à la surabondance de

notre population. Personne ne s'occupait de l'Afrique, au climat mortel, de ses habitants vivant dans la bestialité et la sauvagerie ; il ne fallait que jeter un coup d'oeil dans les rapports du bon vieux Mungo-Park, pour que tout le monde fût frappé d'un sentiment de frayeur et d'épouvante, rien qu'en entendant prononcer le nom d'Afrique. En effet, fort peu de personnes pensaient, pendant la première moitié de notre siècle au continent noir. Mais comme le temps passe vite et que l'activité infatigable de l'esprit de l'enfant de l'occident trouvant que l'Asie, l'Amérique et l'Australie n'étaient pas assez vastes, souhaitait déjà d'autres aventures et cherchait de nouveaux marchés pour les produits industriels de ses nombreuses machines, ses regards devaient nécessairement tomber sur l'Afrique. Livingstone, Barth, Speke, Burton, Grant, Du Chaillu et Ladislas Magyar furent les premiers, messagers, en qui la nouvelle direction trouva son expression. Chaque nouveau livre écrit sur les recherches faites en Afrique, et même chaque page isolée sur ce sujet devenaient des gouttes d'huile pour la lampe qui éclairait cette partie du monde jusqu'alors inconnue. Qu'est-ce que l'Europe voyait dans le tableau qui venait de s'offrir à ses regards ?

D'un côté, on voyait des scènes affreuses et terribles de bestialité, de sauvagerie et de cannibalisme, ensuite les actes monstrueux de l'égaré de l'esprit humain si inouis que nous n'en avons jamais observé de semblables dans les coins les plus reculés de l'Asie, de l'Amérique et de l'Australie, et que même l'imagination la plus hardie n'aurait jamais pu nous en décrire de pareils. De l'autre côté du tableau, on admire des prairies luxuriantes, des plaines riches, des montagnes couvertes d'épaisses forêts, des fleuves majestueux et des lacs superbes, lesquels ont éveillé et augmenté le désir des voyages dans l'Européen se trouvant à l'étroit sur la terre limitée du pays natal. Il n'y a donc rien d'étonnant de voir que l'Afrique depuis l'année 1850 éveille de plus en plus l'attention de l'occident chrétien et que le nombre des missionnaires et des commerçants s'élève chaque jour, pour chercher la fortune au coeur même de la terre merveilleuse avec la bible et avec des ballots de marchandises. Un certain temps, l'invasion des éléments européens pouvait se faire sans aucun trouble. Leur nombre était beaucoup plus petit et leur influence trop insignifiante pour éveiller des soupçons et des craintes chez les Arabes mahométans qui pour ainsi dire exerçaient le monopole en Afrique. C'est seulement avec les recherches de Stanley qu'une ère nouvelle commence pour l'Afrique surtout depuis que le roi des Belges, par la fondation de l'état du Congo, qui a coûté jusqu'à présent 30 millions de francs au souverain généreux, a donné une importance politique à la question africaine et a forcé ainsi les autres gouvernements européens de prendre part à la civilisation de cette partie du monde sombre.

L'Angleterre, qui par l'activité de ses missionnaires et

surtout par les oeuvres immortelles de Livingstone a le plus contribué à faire connaître l'Afrique, s'est présentée il y a déjà longtemps de cela sur les côtes orientales et occidentales avec ses missions diplomatiques. Livingstone portait le titre de Consul de l'Afrique centrale et le hardi voyageur aimait tant cette dignité, qu'il portait sa casquette de Consul, galonnée d'or même dans la capitale britannique, Richard Burton il y a quelques dizaines d'années de cela, séjournait en mission diplomatique auprès du roi Dahomay, et il ne lui était pas permis de protester contre cela que, le souverain monstre, voulant rendre le déjeuner de son hôte plus piquant, fit exécuter devant sa tente 10 à 15 de ses sujets. Les Portugais et les Français firent aussi de semblables missions Mais l'intérêt plus grand et général commence depuis l'intervention belge et allemande. Depuis ce temps l'Afrique est à l'ordre du jour, et si la géographie a jamais acquis des droits à la reconnaissance universelle, c'est certes, à la suite des opérations qu'elle a faites dans l'intérêt de continent sombre!

Vous pourriez demander, Messieurs, dans quel intérêt l'Europe fait tant d'efforts sur ce vaste continent; quels sont ses vrais buts; s'ils sont de nature à éveiller l'intérêt et même l'enthousiasme de l'homme impartial, qui, en dehors des intrigues politiques n'est animé que de vrais sentiments d'humanité. Nous répondons à cela sans aucune hésitation par un oui. L'Europe qui a mis sur sa bannière la civilisation, la charité et le droit de l'homme et qui a su faire respecter les exigences de l'ordre universel nouvellement établi dans toutes les parties de l'Asie, de l'Amérique et de l'Australie, cette Europe ne peut plus regarder d'une manière inactive que l'esclavage et la barbarie régissent aussi affreusement, que nous le voyons en Afrique, dans son voisinage immédiat, sur les côtes possédées par elle. Il y a bien des gens qui pensent que, sous la suppression de la traite, se cachent des buts matériels secrets, des conquêtes, des colonisations et d'autres projets politiques du même genre.

De nos jours, plusieurs voix se sont élevées pour embellir la traite des nègres, en cherchant à démontrer la situation favorable et le sort meilleur de centaines de mille Africains rendus à l'orient mahométan. J'ai à ce sujet mes expériences que j'ai acquises à la suite d'observations de nombreuses années. J'ai trouvé en effet que le sort de l'Africain, dans les diverses parties de l'Orient, était de beaucoup meilleur et plus tolérable que celui de nos esclaves blancs dans les fabriques en Allemagne, en Belgique et en Angleterre. De plus, j'ai vu souvent que la délivrance d'une lettre d'affranchissement a mis l'esclave dans le désespoir et l'a même poussé au suicide, parce que l'esclave est considéré en orient comme un membre de la famille. Si, faisant abstraction de tout cela, nous entrons en lice pour combattre par tous les moyens possibles l'enlèvement brutal des hommes du centre de l'Afrique, nous le faisons afin de mettre un terme aux scènes

terribles qui ravagent une partie du monde depuis des siècles, qui frappent une population immense de misères et de fléaux inexprimables, à des scènes qui dépeuplent des contrées entières, rien que pour augmenter et favoriser la paresse des habitants de l'Asie, où sans cela les bras ne manquent pas et où l'on n'a guère besoin des secours des noirs.

S'il y a beaucoup de personnes qui nous rappellent la circonstance que l'Europe faisait, elle aussi, au moyen âge, le trafic honteux des esclaves sur une vaste échelle, attendu que les vaisseaux de Venise et de Gènes pourvoient les environs du Nil d'esclaves tures, fournis par l'Asie centrale, ou s'il y en a plusieurs qui disent tout haut que nous mêmes, pendant la première moitié du siècle, nous avons transporté de l'article noir en Amérique, nous leur répondrons que la tache du passé ne justifie aucunement le procédé tout aussi honteux du présent ou de l'avenir. Or, il n'y a aucun doute que l'Angleterre fait une besogne très-salutaire, en dépensant environ 80,000 livres sterling annuellement à l'entretien d'une escadre qui croise sur les côtes de l'Afrique orientale pour empêcher la traite des noirs. En outre, l'activité des missions anglaises, qui ont coûté jusqu'ici plus de 4 millions de florins, ne saurait être qualifiée également que comme très-salutaire.

L'expérience faite que la bible est accompagnée partout de la bouteille d'eau de vie, du jeu de hasard, du mensonge et d'autres faits criminels, est sans doute fort attristante. Notre intention n'est point de vouloir nier à cette place que le coran, comme civilisateur, ne rende en Afrique des services très-sérieux; qu'il y rend, dans la réalité, de grands services, nous l'avons déjà développé, cela, il y a deux ans, ici même. Il faudrait seulement astreindre les fidèles du coran à en observer strictement les principes qui sont contraires à l'esclavage; mais comme le monde mahométan indiscipliné manque de l'autorité nécessaire, le devoir le plus sacré de l'occident est d'intervenir et de supprimer ce commerce infâme. Ce mouvement qui unit de nos jours, dans l'oeuvre noble de l'affranchissement de l'Afrique, l'Angleterre, le Portugal, l'Allemagne et la France, même on peut dire l'Europe entière, considéré à ce point de vue, ne peut être qu'approuvé et salué de tout le monde avec joie. Nous admettons la possibilité qu'il y ait par-ci par-là des dissentiments entre les représentants de notre terre, néanmoins le fils de l'Afrique profitera du résultat et la science géographique encore plus, parce que nous pouvons attendre tôt ou tard un progrès extraordinaire sur ce terrain, et un de ces jours, l'Afrique aura cessé d'être la terre inconnue, *terra incognita*.

Si des intérêts humanitaires et économiques décidaient dans les entreprises africaines, les recherches en détail dans l'Asie centrale sont poussées par les ressorts politiques des états européens, rivalisant entre eux. L'un des deux facteurs principaux,

en activité sur le champ de lutte du monde asiatique, fait des efforts continuels pour avancer vers le sud; pendant que l'autre dans une direction opposée, cherche les coins les plus reculés et fait une étude spéciale des affaires politiques, et économiques bien entendu plutôt dans l'intérêt de la défense intérieure, qu'à cause de l'extension extérieure. Nous qui ne sommes nullement touchés par les intérêts des deux partis en lutte, et qui n'y assistons qu'en qualité de spectateur impartial, en présence de ce fait, nous ne pouvons pas conserver notre indifférence, attendu qu'il s'agit d'un événement d'histoire universelle de la plus grande importance. Comme pendant les années écoulées, de même cette année l'attaque des deux états européens, en lutte s'est dirigée contre le corps gigantesque de la Chine et contre la société chinoise. De la part de la Russie, c'est Mr. Potanin qui dans la société de sa femme et de Mr. Skassi continuait les recherches géologiques et botaniques à Kansu et sur la terre mongole; pendant que plusieurs voyageurs russes, Mr. Gasnag et Ressine, en visitant la séparation entre la terre mongole la Mandchourie et les montagnes de Khingans remplissaient sous le rapport topographique de cette contrée plus plus d'une lacune. Du côté anglais, le voyage de Younghusband y correspond, qui de l'Inde pénétra heureusement dans la Mandchourie par terre, et de là passa par la Chine du nord à Hami et de Hami entra dans l'Inde par le Turkestan oriental. Ce vaillant voyageur a parcouru ainsi un chemin de 7000 milles anglais et pendant ce temps, autant qu'il était possible, faisait aussi des dessins topographiques. Au moment où j'écris ces lignes, le colonel anglais Mr. Bell, qui venait d'arriver et qui avait fait le même voyage que moi, vient frapper à ma porte à l'effet de comparer ses données avec les miennes et de me faire connaître les détails de son voyage. Le colonel Bell, partant de Pékin, a traversé la Chine dans toute sa largeur du nord, et après avoir franchi à Karakorum les montagnes de Sasir si difficiles à passer, a continué son chemin de Kachmyr le long des frontières du nord de l'Hindoustan par le Béloutchistan et le Siistan qui est peu visité et par le Caucase est arrivé à Budapest, me trouver, couvert encore pour ainsi dire de la poussière du voyage.

C'est un de ces voyages merveilleux à la Marco Polo, lequel il y a 2 dizaines d'années seulement aurait frappé le monde d'étonnement; mais aujourd'hui on le classe parmi les faits ordinaires, et sous peu, un tel voyage paraîtra probablement comme une petite promenade innocente, attendu que tous les chemins, tous les sentiers et même les endroits les plus cachés du vieux monde seront connus. La jeune Europe a arraché sans ménagement à sa mère d'Asie le voile qui, dans ces derniers temps, s'en allait déjà par lambeaux. La décadence causée par une manière de voir surannée, la misère et d'autres difformités que les plis et les rides de la vieille dame cachaient jusqu'à présent

se font remarquer aujourd'hui bien clairement. Le génie constructeur du XIX-ième siècle sans qu'on puisse l'arrêter, marche continuellement en avant, transformant, brisant et construisant sur son chemin; aussi la grande question: ce qui va arriver de l'Asie, mérite-t-elle à juste titre que tout homme sérieux y pense. En tout, il n'y a qu'un coin perdu en Asie, le Tibet qui jusqu'ici ait pu résister aux regards scrutateurs. Le général Przsevalskij voyageur, russe riche en mérites, qui a entrepris avec la tenacité du Slave de nombreux voyages dans la partie septentrionale de la Chine a fait un chemin de 31360 kilomètres, et a enrichi sa collection d'histoire naturelle de 30000 exemplaires de toute sorte de mammifères, d'oiseaux, de poissons et de plantes; comme on le sait, il est devenu dans le courant de l'année dernière victime de son amour pour la science. La direction marquée par lui sera suivie par le capitaine Pjevtzow, son successeur, et bien qu'il s'agisse ici de buts politiques qui doivent servir principalement l'insatiabilité russe, la géographie cependant ne manquera pas de tirer profit du résultat définitif et tout ami des recherches n'a qu'à souhaiter bonne chance à l'entreprise en question. Je pourrais diriger votre attention encore sur d'autres épisodes des recherches asiatiques, notamment jé devrais faire mention des recherches détaillées, lesquelles seront d'une grande utilité pour la science géographique par l'annexion de Burmah à l'empire des Indes, par l'ouverture de la navigation sur le fleuve Karun vers le centre de la Perse et par les voyages isolés faits en Arabie et dans l'Asie mineure. Mais je crains de fatiguer votre attention, et je voudrais terminer mon récit incomplet et sans prétention en me bornant aux recherches effectuées spécialement par des Hongrois. Avant tout je vous rappelle l'expédition réussie du comte Samuel de Teleky voyage duquel, d'après les correspondances anglaises, nous avons donné tous les détails dans notre publication. Le comte de Teleky que nous espérons bientôt saluer à la maison, nous communiquera ses impressions probablement lui-même en personne et nous nous en réjouissons d'avance, car si modeste que soit notre aspiration nationale sur le terrain de la recherche géographique et de la civilisation, il faut que chaque point attaché au nom de notre patrie éveille chez nous un sentiment d'orgueil légitime. Nous devons encore faire remarquer que Mr. Jean Jankó fils, jeune membre de notre Société a aussi fait des recherches dans le nord-est de cette partie du monde, au Delta du Nil; il a rapporté de son voyage d'essai plus d'une donnée intéressante sur la flore, sur l'ethnographie et sur la situation commerciale de cette contrée.

Espérons que ce premier succès éveillera chez nos jeunes voyageurs le désir de recherches nouvelles. La science hongroise, bien que modestement, travaille aussi dans l'intérieur de l'Asie et principalement dans les tristes contrées de la Sibérie. Mr. Munkácsy et Pápay n'ont inscrit sur leur drapeau que des buts ex-

clusivement nationaux et scientifiques. Le premier fait des études dans l'intérêt de la philologie hongroise, tandis que l'autre dirige son attention sur l'ethnographie des habitants ouralaltaïques de cette contrée. Il est permis d'espérer que la Hongrie en première ligne et la science en seconde ligne profiteront des résultats de leurs travaux.

Après avoir fait la revue générale des événements géographiques, je dois rappeler avant tout la perte douloureuse qui nous a frappés par la mort de notre très-regretté président, le Dr. Jean Hunfalvy, dont la mémoire vivra toujours dans nos coeurs. Un tableau de sa vie et de ses travaux utiles et salutaires vient de vous être présenté. La douleur profonde que nous éprouvons de la perte du fondateur de notre Société, nous a émus jusqu'au fond de l'âme, parce que son souvenir, inscrit dans les annales de la science hongroise, reste gravé en lettres ineffaçables dans la vie de la Société hongroise de géographie. Jean Hunfalvy est mort, mais notre Société vivra, car il faut qu'elle vive. Les circonstances nous ont conduits sur le sentier d'une activité renouvelée, qui nous promet des résultats seulement à cette condition que si, tout en prenant en considération les points de vue de la science géographique, nous donnons à nos travaux une direction nouvelle par des réformes introduites avec précaution. Lorsque, il y a 16 ans, j'ai prononcé mon premier discours, d'ouverture dans cette Société, j'ai mis en évidence le fait que nous n'allumons pas de flambeau pour éclairer les distances éloignées, à l'effet de briller, et de paraître avec éclat, mais seulement une mèche modeste pour faire connaître les rapports géographiques de notre pays. Je maintiens encore aujourd'hui mes paroles d'alors, en faisant toutefois la remarque que j'aimerais voir la flamme de la mèche modeste un peu agrandie, et que l'intérêt pour la science géographique, que nous rencontrons partout aujourd'hui dans le monde civilisé, progresse également chez nous, en Hongrie, d'une façon extensive et intensive. Mais pour réaliser cela, avant tout, il faut que notre Société fasse introduire certaines réformes en proportion de ses forces. Nos travaux doivent se mesurer à la civilisation nationale qui progresse, et ils doivent faire des efforts redoublés, car c'est seulement à cette condition que la Société hongroise de géographie pourra être maintenue et stimulée à une activité salutaire.

Arminius Vámbéry.

RAPPORT DU SECRÉTAIRE SUR L'ANNÉE 1888.

L'année 1888 qui vient de passer, a été véritablement une année très-triste pour la Société hongroise de Géographie!

Les pertes, que notre Société a faites cette année sont très grandes : elles sont irréparables. Ce n'est pas seulement notre vénéré président, fondateur de la Société, et pendant 15 ans son

principal soutien, que nous avons perdu : mais aussi un de nos protecteurs éminents, Auguste Tréfort, membre honoraire, qui contemplait avec plaisir le développement de notre Société, qui en désirait vivement l'épanouissement et la propageait comme ministre, comme président de l'Académie hongroise des Sciences et comme patriote penseur, sachant s'intéresser au développement de la civilisation hongroise.

Si, en ce lieu, nous le mentionnons avec piété, si nous apprécions ses grands mérites, quant à la croissance de notre Société, nous ne lui rendons qu'une petite partie de la reconnaissance que nous devons à sa mémoire !

De la liste de nos membres honoraires, deux piliers forts sont tombés. L'un était l'investigateur savant de l'ancien, l'autre du nouveau monde. Le domaine d'activité de Nikolaj Przsevalskij a été l'intérieur de l'Asie, celui de Hayden l'Amérique. Leur mémoire, dans la science géographique, sera éternelle à cause de leur travaux importants. Depuis qu'ils appartenaient à notre Société, tous les deux ont été excessivement libéraux envers elle. Au milieu de leurs grandes expéditions, ils n'ont jamais oublié d'envoyer leurs publications avec une dédicace écrite de leur main.

Parmi nos membres fondateurs l'évêque et patriarche serbe Germain Angyelits, parmi les membres ordinaires le dr. K. Balogh professeur à l'Université, le lieutenant L. Egyed, le propriétaire Sz. Manno, P. Somssich membre du sénat, et Mr. le comte G. Teleky nous ont quittés !

Tant de pertes sont celles que la mort nous a causées ! Et cependant ce ne sont pas les seules. Beaucoup de membres se lassant des engagements pris envers la Société se sont retirés, ou ont été biffés par le comité. C'est ainsi que nous avons perdu l'année passée 50 membres ordinaires ; et, puisque les membres nouvellement entrés ne sont que 17, le nombre des membres ordinaires est tombé de 599 à 566. Ce fait appartient aussi aux tristes événements de l'année ! A la fin de l'année les membres honoraires étaient au nombre de 47, les membres correspondants de 31, les membres fondateurs de 29, ainsi le nombre complet des membres était de 673.

Le comité a tenu 6 séances pour diriger les affaires de la Société et pour arranger des conférences. Il a essayé d'organiser une excursion, qui n'a pas réussi, faute de participants. Les démarches faites en faveur de l'expédition de l'Oural n'ont eu d'autre résultat quel le secours moral et un peu matériel que la société a accordé à Mr. le dr. Charles Pápai, membre ordinaire. Outre cela le comité a de nouveau fait des démarches -- comme dans les années précédentes -- pour obtenir le secours de l'état et de l'Académie et n'a pas manqué de présenter ses hommages à Mr. le ministre Albin Csáky pour le prier de bien vouloir ac-

corder à la Société sa bienveillance et son attention. La subvention d'état de cette année a été de 1000 fl.; mais l'académie des Sciences obligée de prêter secours de plusieurs côtés, a diminué sa subvention annuelle de 100 fl.; sa subvention n'est donc que de 400 fl. Le nouveau ministre de l'instruction publique a promis de s'intéresser de tout son pouvois aux travaux de notre Société et de la secourir dans ses efforts patriotiques et scientifiques. Le nombre des conférences faites cette année a été de: en janvier 1, en février 2, en mars 2 en avril, octobre, novembre et décembre 1—1. Les conférenciers ont été Antoine Berecz, Ladisl. Csöpey, Dr. Béla Erődi, Jean Jankó jun., Dr. Paul Hunfalvy, Dr. Alex. Márki, Dr. Gustave Thirring, Dr. Aurèle Török et Berthold Weisz membres et Adolphe Tóth de Mikesháza hôte de la Société.

Comme édition de la Société a paru cette année le 16. volume des Földrajzi Közlemények (Bulletin géographique). Ce volume contient 16 articles de fond — 9 traitant des sujets nationaux — la critique de 22 ouvrages hongrois et de 19 ouvrages étrangers, de nombreuses notes et de mélanges courts.

Le volume est — y compris l'Abrégé et l'index des volumes I—XV — de 49½ feuilles imprimées au prix de 3108 fl. 94 kr. Nous sommes redevables a Mr. le Dr. Gustave Thirring secrétaire de la Société d'avoir dressé l'index des 15 volumes. C'est une oeuvre précieuse, car ce n'est qu'ainsi que l'on peut juger les travaux de la Société et rendre accessible les matériaux réunis dans les premiers 15 volumes du Bulletin.

Le dernier point de mon rapport s'applique aux revenus et aux dépenses de la Société. Celui-ci n'est pas désavantageux.

Les recettes sont aussi plus favorables que celles de l'année précédente surtout, car plus d'argent est rentré des membres et des souscripteurs. Les rétributions dans l'année 1887 ont été de 2880 fl. 50 kr.; en 1888 de 3147 fl. 50 kr. Les dépenses n'ont été que les régulières et n'ont pas surpassé les préliminaires.

La bibliothèque et la collection des cartes de géographie s'est heureusement agrandie l'année dernière. La bibliothèque contient en ce moment 1163 ouvrages, en 1947 volumes. La collection des cartes se compose de 295 ouvrages cartographiques en 1210 pièces. Notre collection entière est donc de 3157 pièces.

J'ai l'honneur de prier l'assemblée générale de bien vouloir prendre connaissance de mon rapport.

Antoine Berecz,
secrétaire général.

Exposé des recettes et des dépenses de la Société pour l'année 1888.

Recettes:

1. Reste dans la caisse de l'année 1887.....	92.89
2. Taxes annuelles de 461 membres, pour l'année 1888..	2302.—
3. Taxes annuelles de 98 membres des années 1886 et 1887	490.—
4. Taxes pour les diplômes de 16 membres.....	32.—
5. Abonnements.....	323.50
6. Subvention de l'état	1000.—
7. Subvention de l'académie des sciences.....	400.—
8. De la caisse d'épargne centrale.....	53.42
9. Intérêts	175.—
total.....	4868.81

Dépenses:

1. Frais de la publication des XVI tomes des »Communica- tions«.....	3108.94
2. Honoraires.....	600.—
3. Frais de manutention de la caisse	314.75
4. Salaires des serviteurs	67.—
5. Bibliothèque	156.23
6. Frais de poste, frais de bureau, et autre frais divers	304.33
7. Frais des conférences et dépenses extraordinaires ...	192.—
total	4743.25
reste.....	125.56

Budapest, 31. décembre 1888.

Dr. Henri Floch,
caissier.

Antoine Berecz,
secrétaire général.

Exposé de l'actif de la Société à la fin de l'année 1888.

1. Capital de fondation:

a) 30 pièces de lettres hypothécaires, de la banque du crédit foncier, à 5 pour cent, d'une valeur no- minale de 100 florins, placés à la banque du crédit foncier	3000.—
b) 5 titres de rente-papier de 100 florins, à 5 pourcent	500.—
3. Valeur des bien meubles	50.—
4. Valeur des livres et des cartes géographiques	2000.—
total.....	5550.—

Budapest, le 31 décembre 1888.

Antoine Berecz,
secrétaire général.

Les autres parties du fascicule contiennent de courtes notes et mélanges variés.

RAPPORT PRÉLIMINAIRE DU Dr. CHARLES PÁPAI SUR SON VOYAGE DANS LA SIBÉRIE OCCIDENTALE.

Le texte de ce rapport a paru dans le IX et X fascicule du XVI tome
du Bulletin.

Une partie de mon voyage dans la Sibérie occidentale et l'Oural septentrional, entrepris dans un but anthropologique et ethnographique, étant arrivée à son terme, je crois qu'il est de mon devoir de faire un rapport préliminaire sur mon voyage et sur les résultats obtenus jusqu'à présent, et par la même occasion d'exprimer à l'honorable Société mes sincères remerciements pour le secours cordial qu'elle m'a prêté.

Au milieu du mois de mai de l'année courante je quittai Budapest en société de Mr le Dr. B. Munkácsi, et nous prîmes directement la route de St. Petersbourg pour nous y procurer les recommandations indispensables. Grâce à l'intervention obligeante de l'Académie des sciences de cette ville, nous réussîmes à obtenir du gouvernement de l'Intérieur des lettres ouvertes de recommandation, qui nous assurèrent pour toute notre route la protection des organes de l'autorité. De là, nous nous dirigeâmes par Moscou et Kazan vers Perm; retardés au printemps par le mauvais état des chemins, ce fut seulement vers la fin du mois d'Avril que nous arrivâmes sur le territoire de Verchoturje, du gouvernement de Perm. Là nous rencontrâmes la branche la plus occidentale des Vogouls, dont l'étude fut un de nos premiers devoirs. La communauté religieuse de Nikito-Ivdil, où nous arrivâmes le 2 mai fut le premier but de notre voyage. Cette communauté étant le centre des Vogouls de la Lozva, surtout de ceux de la partie septentrionale, est d'une importance extraordinaire. C'est là que nous rencontrâmes pour la première fois des Vogouls revenant des environs. Comme cet endroit même ne nous fournit pas l'occasion d'entrer en relations suivies avec les Vogouls, nous prîmes quartier dans le petit village vogoul de l'ersina, bâti sur la rive de la Lozva et nous nous mîmes à nos travaux. Mon compagnon ayant découvert un nouveau dialecte dans la langue de la contrée, se mit à en prendre des notes qui une fois terminées, fourniront l'occasion d'étudier sur place la langue de la Haute Lozva. Pendant ce temps je fis mes premières avances pour faire connaissance avec les Vogouls de la contrée, qui se russifient rapidement, quant à leur manière de vivre, et à leurs coutumes; d'un autre côté je cherchai à m'orienter préalablement sur l'Oural le plus septentrional, pour me rapprocher des plus purs Vogouls. En même temps j'étais forcé de sacrifier beaucoup de temps à augmenter par des études pratiques mes connaissances de la langue russe. Je passai ainsi plus d'un mois avec mes études préparatoires, quand soudain j'eus

l'heureuse occasion de me rendre chez les Vogouls les plus purs de la Lozva du Nord, dont l'accès en été est si pleine de difficultés, qu'avec mes moyens matériels je n'aurais pas pu les surmonter. C'est déjà la quatrième année, qu'en été, une grande expédition s'est rendue dans ces parages, dans le but de rechercher les richesses (en métaux) de la contrée. Je saisis avec empressement l'offre obligeante que me fit le chef de l'expédition, le jeune ingénieur des mines Lucien Lebedzinszky, polonais de naissance, de passer quelques semaines dans leur Société. Notre route nous conduisit, par des chemins ouverts par l'expédition, à travers des marais boisés. Dans cette contrée l'on ne peut avancer en été qu'à cheval, cà et là seulement à pied ; dans d'autres à l'aide de petits canots, sur lesquels on est obligé, à cause du cours rapide de l'eau, de remplacer les rames par de longues perches. Pour moi ce voyage a été instructif sous maint rapport. Il m'a permis de jeter un coup d'oeil sur la structure géographique de l'Oural, m'a fait connaître la manière de voyager dans ces contrées, et, ce qui est le principal, m'a rapproché des plus purs Vogouls. Ceux-ci mènent sur la Lozva, la Sossva et leurs affluents, une vie nomade. Leur occupation est la pêche ou la chasse : ils élèvent un petit nombre de rennes dans une petite proportion seulement. En été ils mènent paître leurs troupeaux de rennes dans les contrées plus élevées de l'Oural ; la plupart cependant, ayant abandonné leurs demeures l'hiver, errent en canots, sur les rivières, emportant avec eux tous leurs appareils de pêche et de chasse, et dressent par-ci, par-là, sur les bords, des huttes couvertes de fraîche écorce de bouleau. Je m'arrêtai environ trois semaines dans ces parages, jouissant de l'hospitalité de l'expédition, puis je retournai à Persina. Je fis ce voyage en grande partie en compagnie de Vogouls, qui se hâtaient vers Vikito-Ivdil pour le jour de Saint-Pierre, où leur prêtre les avait mandés, pour la confession et le jeûne. J'y séjournai encore quelques jours, je me séparai de nouveau de mon compagnon de voyage, et je quittai enfin définitivement Persina.

Désirant passer le reste assez court de l'été chez les Vogouls établis et agriculteurs, je me mis en chemin pour visiter les Vogouls de la Lozva du sud, et ensuite les Vogouls de la Konda. Ma route se fit presque sans interruption en canot. Les Vogouls de la Lozva du sud parlent un idiome s'écartant non seulement de celui des Vogouls de la Lozva du Nord, mais en quelque sorte aussi de ceux de Persina. Ils vivent dans de petits villages bâtis à la russe, s'occupent quelque peu d'agriculture et de l'élevage de bétail, mais à côté de cela ils sont toujours portés à s'adonner à la chasse et surtout à la pêche. Ces Vogouls sont la partie la plus russifiée : dans quelques villages ils ont changé leur langue complètement avec le russe, et il n'y a que leur type physique et leurs habitudes qui indiquent leur de-

scendance originelle. De l'embouchure de la Lozva j'arrivai sur la Tavda, à travers plusieurs villages russes, à la communauté religieuse de Pelym. D'un affluent de l'Est du Pelym je désirai faire une excursion dans la contrée de la rivière Konda, afin d'y trouver les habitants encore occupés à leurs principaux travaux champêtres. Ce voyage ne fut pas exempt de difficultés assez considérables, ayant été forcé de pénétrer à travers des marais immergés. Je continuai ma route en descendant la Konda de nouveau en canot jusqu'à son embouchure. Aux bords de cette rivière vivent, dans cette saison, le plus grand nombre des Vogouls. Le Vogoul de la Konda se trouve en général dans des conditions de transition: à côté de l'occupation de ses ancêtres prend place celle que la conquête lui a imposée nouvellement; sa langue maternelle est influencée par la russe et écrasée avec une puissance inexorable; il est forcé de changer ses anciennes coutumes de famille avec des coutumes russes, la religion des ancêtres avec le christianisme. Dans de pareilles circonstances, perdant l'ancien caractère, le sien propre, ne comprenant pas l'étranger, le nouveau, ne pouvant faire de comparaisons: la décadence matérielle et morale survient rapidement, un triste tableau se montre devant celui qui l'étudie. Sur la partie inférieure de la Konda, mon voyage me porta au milieu des Ostiaques, qui dénotent dans leurs types physiques, leur langue et leurs usages leur descendance des Tartares; leur occupation est celle de leurs voisins les Vogouls, exception totale faite de l'agriculture.

Après avoir passé un mois environ aux abords de la Konda, l'entrée de l'automne me força de m'occuper des préparatifs les plus indispensables pour l'hiver (n'étant pas pourvu pour ce cas) Dans ce but je me rendis à Jekaterinbourg, et ensuite à Tobolsk. Arrivé dans cet endroit, comme j'étais en possession de matériaux, en grande partie littéraires, ayant rapport à mes études, je me mis à étudier les Ostjaks. En premier lieu je désirai connaître les Ostjaks de la contrée voisine de l'Ob, habitants des contrées de Seergut et de Narym. Dès que le voyage en traîneau sera possible, je me rendrai chez les Ostjaks du Bas Ob. Ces derniers, ainsi que leurs voisins les Samojèdes, s'assemblent en grand nombre à Obdorsk vers la Noël russe, à l'occasion de la foire annuelle et pour les coupes dans les forêts. Au milieu de telles circonstances, une occasion très-satisfaisante me sera offerte pour rassembler des matériaux ethnographiques et anthropologiques.

Ayant esquissé jusqu'ici la route que j'ai faite et mes projets de voyage pour l'avenir, je désire encore dire quelques mots du système suivi dans mes études et de leurs résultats.

Le but de mon voyage étant anthropologique et ethnographique, je n'ai pu, qu'en seconde ligne, étendre mes observations sur les contrées traversées, leur structure géographique offrant du reste très-peu de variété. Les conditions naturelles surtout ont attiré mon attention particulière en ce qu'elles sont d'une grande

influence sur la vie des peuples. C'est pour cela que j'exécute un travail qui ne peut être fait qu'au centre du pays même, et qui consiste à collectionner les dénominations géographiques dans la langue des Vogouls, dénominations qui sous bien des rapports jettent une lumière sur le passé du peuple, ainsi que sur les légendes des divers endroits.

Je séjournai plus longuement dans quelques localités, afin de pouvoir observer plus profondément la vie du peuple; vivant avec eux sous un toit, prenant part à leurs pêches, à leurs chasses, m'initiant à leur vie de famille, cherchant avec une attention particulière à découvrir de toute manière ce qui pouvait jeter quelque lumière sur les mystères de la croyance de leurs ancêtres. Mes études ethnographiques marchaient de front avec mes collections d'objets ethnographiques, avec leur classement et avec la dénomination en vogoul des objets et de leur parties. Vu les difficultés de transport, j'ai dû renoncer, pour le moment, à donner plus d'extension à ma collection ethnologique, qui contient environ 66 pièces, consistant en vêtements, en ustensiles de ménage et en objets ayant rapport à la pêche, à la chasse et à la mythologie.

Un des buts principaux de mes études étant la connaissance des types physiques du peuple auxquels je dois joindre mes observations anthropologiques j'ai, pris jusqu'à présent des mesures anthropologiques sur environ 50 vogouls; j'y ai aussi joint une petite collection de cheveux. J'ai réussi à entrer en possession de trois crânes vogouls. Mes levées photographiques — 32 groupes de types régnants, de têtes et de bustes — ont un mérite anthropologique tout particulier; 23 de ces levées sont purement ethnographiques. Un plus petit nombre d'objets antiques, provenant de kourgans, de vieux forts, de cartes géographiques, de livres spécialement russes, complètent les collections que j'ai réunies jusqu'à présent.

Ce court rapport préliminaire terminé, je ne puis oublier de mentionner la protection prévenante qui m'a été accordée pendant mon voyage par le gouvernement russe et ses organes, ainsi que par les savants et les amateurs des arts et des sciences. On en est surtout redevable au puissant intérêt qui, dans ce moment, s'attache, en Russie, aux recherches anthropologiques, ethnographiques et préhistoriques. Coup sur coup, des musées relatifs à ces sciences ont été créés, des sociétés fondées, des expéditions envoyées dans ce but, par la munificence des particuliers et du gouvernement. C'est à cela qu'il faut attribuer que les Russes trouvent compréhensible la présence de voyageurs hongrois au sein du peuple ougore, dont la parenté avec le nôtre y est plus généralement reconnue, que dans notre propre patrie.

En route vers Narym, au milieu d'Octobre 1888.

Dr. Charles Pápai.

A B R É G É

DU

BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE.

XVII. Année.

Budapest, 1889.

2. Numéro.

La Société ne prend pas la responsabilité des opinions émises par les Auteurs des articles
insérés dans son Bulletin.

JEAN HUNFALVY.

(1820—1888.)

Le comité de la Société hongroise de Géographie m'a imposé la tâche de rendre hommage au souvenir de son président défunt qui, il y a dix-sept ans a fondé notre Société. L'imposition de ce triste devoir, je la dois probablement à ce que, depuis une longue série d'années, c'est moi qui ai été chargé de rendre compte de tous les progrès qui ont été faits dans la littérature de la géographie hongroise.

Et ce développement, ces progrès se rattachent étroitement au nom de Jean Hunfalvy.

Ce nom est plus fort que moi ; je me sens homme et élève reconnaissant, et je ne saurais me borner à retracer, en grave historien, la grande perte que la science géographique et la Société géographique ont faite ; c'est plutôt la gratitude et la piété qui m'inspireront que la critique. Du reste celle-ci n'équivaut-elle pas à la gratitude et à la piété qu'un élève doit ressentir en examinant la vie et les œuvres de son maître.

Rendre compte, en une heure, d'une vie aussi riche, d'une activité aussi étendue serait chose impossible. La vie de Jean Hunfalvy devrait servir de lecture à toute la jeunesse, ce serait pour elle une riche source de nobles exemples. Elle y verrait comment le fils d'un pauvre agriculteur allemand de la »Sze-pesség« (Hongrie du nord) parvient à faire ses études dans un collège, et à fréquenter ensuite les cours universitaires ; elle verrait comment le jeune homme de 21 ans qui ne savait pas encore le hongrois à l'âge de 16 ans, fait son coup d'essai littéraire en langue hongroise, comment il gagne sa vie en donnant des leçons, et comment il s'applique à l'étude de la plupart des langues européennes, dans lesquelles il finit par se perfectionner. Revenu de sa tournée à l'étranger le voilà à l'âge de 25 ans professeur d'histoire au lycée de Késmárk. Mais le gouvernement allemand, ayant trouvé qu'il était trop libéral, le prive de sa place et de la liberté en le faisant emprisonner.

Tout était donc à recommencer. Il devient précepteur et ne quitte sa place qu'après s'être marié en 1875. A partir de

là, il se voua entièrement à l'étude de l'histoire et de la géographie. En 1863 nous le voyons professeur de géographie à l'école polytechnique avec les appointements de 539 fl. par an; et en 1870 il obtient la chaire de géographie comparative à l'Université. — Écrivain et professeur on le distinguait, citoyen on l'aimait parce qu'il prenait une vive part aux affaires de la ville, membre de la communauté, il a rendu maints services à son église. Dieu qu'il servait fidèlement l'a récompensé par une renommée dont il jouira toujours et à juste titre.

Ce que nous venons de résumer et maints autres détails sont encore présents à notre mémoire. Il n'y a pas encore deux mois qu'il est mort et tous ces détails ont été rapportés dans les journaux. Il me semble que, même à l'heure qu'il est, on ne devrait pas encore passer à l'examen de son influence scientifique, car la critique devient aisément apothéose quand la piété s'en mêle.

C'est cette piété qui impose à la Société hongroise de Géographie le devoir de se souvenir, la première, du grand savant, non seulement parce qu'il en a été le fondateur, mais principalement parce qu'il a créé, la science géographique moderne en Hongrie.

Dans ce résumé je prétends le présenter comme professeur de géographie, comme le chef influent de l'enseignement géographique, comme le fondateur de la Société hongroise de Géographie, enfin comme un savant qui a, avec le plus de succès, propagé la science géographique en Hongrie.

Mon style ne sera pas maniéré, il sera simple et vrai comme le défunt le désirait toujours; mais il sera aussi plein d'amour pour le sujet et la personne à traiter; plein de cet amour que notre maître prêcha dans ses écrits, dans son enseignement, enfin dans toute sa vie.

I.

Ceux qui observent le développement de la science géographique chez nous, ne sont certes pas sans connaître Mathias Bél, Bertalanffy, Grossinger, Korabinszky et Vályi du siècle passé, et Schedius, Csaplovics, Schwantner, Lassu et Fényes de la première moitié du siècle courant. — Chez eux la géographie proprement dite est remplacée par l'histoire, la statistique et la topographie. Nos savants amassaient ordinairement une matière énorme, mais ils ne réussissaient pas à la maîtriser, à y mettre de l'ordre. -- Leur zèle est louable, mais ce qu'ils produisent, ce ne sont guère que des inventaires des trésors matériels et intellectuels de tel pays ou de tel autre.

Les oeuvres qui entraient dans des détails furent d'une valeur plus considérable. Tels étaient les voyages de: Eder, Benyovszky, Besse, Bölöni, Haraszthy, etc. Ces voyageurs ont su

mettre la science à la portée de tout le monde. — Par leurs cartes géographiques Lipszky, Aszalai et Schedius nous ont appris à apprécier maintes circonstances qui désormais devaient être prises en considération dans les relations de voyage; à son tour Bendant, le savant français, a mis hors de doute que dans ces sortes de travaux la prise en considération des rapports naturels doit être de rigueur.

La topographie même a changé de face. Ici c'est Jean Hunfalvy qui le premier a fait des innovations pleines de succès. En 1856 il publia: »La Hongrie et la Transylvanie en tableaux originaux« en trois volumes. L'ouvrage était orné de gravures héliographiques; mais le but principal n'en consistait pas dans l'illustration. C'était une entreprise ethnographique et géographique dans le genre de celle de feu le prince héritier. C'est l'oeuvre d'un savant qui n'a d'autre prétention que celle d'amuser et d'être un compagnon instructif; cet ouvrage a vieilli à la vérité depuis les trente années qu'il a paru; il n'en servira cependant pas moins de riche source aux historiens à venir.

Dès sa publication ce livre eut un grand succès, parce que dans la dizaine de 1850 à 1860 on s'arrachait les romans de Józika, de Jókai, de Kemény et d'Eötvös, sans parler de ceux de Louis Kuthy qu'on n'avait pas encore oubliés et parce qu'on était bien aise de retrouver dans une oeuvre scientifique les paysages dépeints dans ces mêmes romans. Une autre raison qui lui a valu une renommée bien méritée, c'est que le style de Hunfalvy était intéressant; il avait le talent de charmer ses lecteurs ce dont ne pouvait se vanter Alexis Fényes qui, jusqu'à cette époque, avait été le géographe favori de la nation.

Ce premier ouvrage contenait plutôt certaines connaissances sans suite. Mais une partie du public aurait bien voulu avoir à sa disposition la géographie systématique du pays. L'Académie hongroise, dans son assemblée générale du 15 décembre 1859 énonça la nécessité d'un livre de géographie universelle. Quant à la géographie universelle, les classes intelligentes auraient bien pu en quelque sorte se dédommager par les chefs-d'oeuvre français et allemands, mais quant à la description des rapports naturels de la Hongrie, il fallait nécessairement attendre qu'un Hongrois s'en chargeât.

Le 30 juillet 1860 l'Académie confia la rédaction de cet ouvrage à un homme dont l'érudition semblait déjà garantir un plein succès et qui lors de sa réception, a le mieux marqué, dans son discours sur Strabo et Ritter, les limites et les différences entre l'ancienne géographie et la moderne. Déjà, le 30 mars 1862 il présenta le premier volume de l'ouvrage: »Description des rapports naturels de la Hongrie«; bientôt après, ce premier volume fut suivi de deux autres; — le premier était de 34 feuilles, les deux autres de 90 feuilles.

L'ouvrage était divisé en deux parties. Les rapports orogra-

priques, hydrographiques et géologiques étaient contenus dans la première partie. La seconde, moins étendue, traitait des rapports météorologiques, zoologiques et botaniques. Il connaissait à fond la littérature du sujet qu'il a traité. Rien ne lui échappa, il prit même note des articles géographiques parus dans les journaux.

Par ce livre la science géographique hongroise se trouve tout d'un coup et comme par enchantement élevée au niveau européen. Jusque là, c'est par des topographies et par des descriptions qu'on prétendait suppléer aux imperfections de cette science. D'autres pays, plus heureux et plus avancés, ne pouvaient pas non plus se vanter tous de posséder des oeuvres de cette valeur, ce qui fit que Hunfalvy fut, dès lors, cité parmi les plus grands géographes de l'Europe, non par les enthousiastes du patriotisme mais par suite du jugement des érudits de l'étranger. — Pour le récompenser l'Académie le reçut membre ordinaire en 1865, et lui adjugea le grand prix dit: »Marczibányi-díj.« — C'est alors que le baron Joseph Eötvös, président de l'Académie, l'invita à écrire un livre de géographie universelle.

Lorsque le 19 juillet 1870 le même président le nomma professeur de géographie comparative à l'université, Hunfalvy fit de nouvelles promesses et les tint.

Il publia »Le Ciel et la terre« en 1873. Ce n'était ni une astronomie systématique, ni une géographie astronomique. En fait d'astronomie et de mathématiques ce volume ne contenait que ce qui est absolument nécessaire à l'étude de la géographie. Il prétendait publier un livre qui fût à la portée des classes intelligentes, tout en satisfaisant les maîtres d'école et les professeurs.

Le deuxième volume de sa géographie universelle devait être la géographie physique, et il y apporta tous ses soins. Nous autres, qui avons suivi ses cours à l'université, nous connaissons une grande partie de cet ouvrage et nous avons tout lieu de regretter que lorsque la géographie physique de M. E. Reclus a paru en langue hongroise, Hunfalvy ait renoncé à achever la sienne. Il croyait que ladite traduction avait rempli la lacune respective de notre littérature. Il y a ajouté une préface et plusieurs milliers d'exemplaires — c'est beaucoup dire — ont été vendus. Quelque utile que nous ait été cette publication, il n'en est pas moins vrai que le besoin d'une géographie physique originale ne laisse pas de se faire sentir.

Si, un jour, le manuscrit de cet ouvrage qui, à mon avis, doit être plus d'à moitié fini, allait se retrouver, la pitié nous imposerait le devoir de le publier, d'autant plus que l'auteur n'avait pas renoncé à terminer ce travail en le différant. N'est-ce pas ainsi que M. Gustave Leipoldt a publié la; »Physische Erdkunde« de Oscar Peschel?

Dans un nouvel ouvrage il reprend son zèle à deux mains et publie une description détaillée de l'Europe. Le premier volume

qui a paru en 1884. est de 48 feuilles et traite des conditions générales de l'Europe et des trois grandes presqu'îles du sud. Le deuxième, de 56 feuilles, traite de notre patrie. Le troisième, qui est achevé mais qui n'est pas encore édité, renferme les autres pays de l'Europe. Le 4ième et 5ième volume qui devaient avoir pour sujet les autres parties du monde sont malheureusement à jamais perdus pour le monde scientifique hongrois.

Ce qu'on admire surtout dans cet ouvrage c'est sa vaste érudition et son génie organisateur.

Selon le plan qu'il avait tracé, 140 feuilles devaient traiter de l'Europe, et 60 des autres parties du monde. On n'est pas sans s'apercevoir de son intention si l'on songe qu'il a consacré, tout un volume à la Hongrie. S'il appuie d'arguments scientifiques tous ses jugements sur les faits géographiques, il ne cesse jamais d'être Hongrois dans ses écrits; son point de départ c'est le site géographique de la Hongrie il s'en sert comme d'un point d'appui sûr et incontestable.

Les peuples qui exercent quelque influence sur notre développement, il nous les fait connaître à mesure que l'exigent les relations que nous entretenons avec eux.

Partisan de la nouvelle école géographique, il tient compte de l'influence de la nature sur les hommes et vice-versa de la faculté d'accommodation de l'homme. En parlant de l'Europe, il nous la présente comme étant destinée à déchirer le voile de l'ignorance du monde entier, à dominer sur toutes les mers et à répandre partout les bénédictions de la civilisation et de la culture.

Si cette oeuvre ne le cède pas aux chefs-d'oeuvre de ce genre des autres nations civilisées, c'est que tout y annonce une science profonde, un esprit raffiné et que le style en est élevé. Dans la littérature hongroise, elle occupe sans contredit la première place. Désormais la sèche pédanterie est bannie de l'enseignement de la géographie. et il est prouvé à n'en pouvoir douter que la géographie n'est aucunement inférieure aux autres sciences.

On a souvent accusé Hunfalvy d'être maniéré et pédant et on a prétendu que l'effet de ses écrits est plutôt dû à l'immense quantité des dates soigneusement recueillies qu'à son génie. Supposé même que cela soit vrai, la gloire de Hunfalvy n'en est pas moins grande, car il a su vulgariser la géographie et la faire entrer dans toutes les intelligences. Il a atteint le but auquel il aspirait en disant: »Il faut que la science devienne un bien commun de la nation.

Si la Hongrie est connue sous tous les points de vue de la géographie scientifique, c'est à lui qu'elle le doit. Il a mis 3 volumes à en faire connaître les conditions naturelles, 3 topographiques, un qui en précise la description politique et un de statistique. — Et cette quantité d'études qu'il a publiées (l'in-

fluence des forêts sur le climat; la régularisation du Danube près Budapest; etc.) Ces articles et ceux qui ont été publiés dans la Revue de Budapest, dans le bulletin géographique, etc on devrait les recueillir, non seulement par pitié, mais surtout à cause de leur valeur scientifique. Et les services donc qu'il a rendus à son pays par ses articles parus dans la »Revue géographique internationale«, dans les »Geographische Mittheilungen« de Pettermann, dans la »Deutsche Rundschau« dans la »Ungarische Revue« et dans d'autres revues encyclopédiques!

Son activité est si étendue et si complexe qu'on ne saurait l'embrasser d'un seul coup d'oeil; mais toutes les branches sont pénétrées de ce génie au coin duquel sont frappés les vrais savants.

Après ce que je viens de dire je n'ai plus besoin d'assigner à Jean Hunfalvy sa place dans la littérature hongroise scientifique.

Nous pleurons en lui un érudit de profession et pour ainsi dire le seul et le plus grand représentant de la littérature géographique. Nous allons le considérer en sa qualité de professeur et nous verrons qu'ici sa gloire ne le cède en rien à sa renommée de grand écrivain.

II.

Il doit y avoir bien peu de professeurs dans nos lycées qui ne réglent la marche de leur enseignement sur l'exemple qu'il a donné; et il n'y en a peut-être pas un seul qui ne sente l'influence des ouvrages de ce grand maître.

Hunfalvy ne recherchait jamais l'éloquence; son élocution était simple. Ses descriptions étaient pleines d'une noble ardeur que lui suggéraient presque instinctivement les beautés de la nature, et celles des oeuvres humaines.

S'agissait-il de grouper, de résumer une série de faits, il procédait par un examen aussi rigoureux qu'approfondi, sans être pédant ni minutieux quant aux détails.

Ses cours, la jeunesse les suivait assidûment, et jamais rien ne put troubler l'attention de ses auditeurs.

Dans toutes les branches de son enseignement, il ramenait les faits aux principes de la nature qui sont d'une beauté éternelle et ne sauraient par conséquent être ennuyants.

Ses élèves avaient une sainte horreur du mot hasard; il les a habitués à ramener tout aux lois et à ne point juger sans s'appuyer d'un principe. Ses jugements à lui étaient fermes et incontestables, par suite de l'ordre logique qu'il savait si bien mettre dans ses idées. Il ne développait point les faits; ceux-ci se développaient pour ainsi dire d'eux-mêmes sans qu'on s'en aperçût. Il n'en appela jamais à son opinion, mais les faits qu'il exposait me manquaient jamais de se trouver en accord avec les idées du maître.

Et quand il rapportait la géographie aux hommes, à leurs créations politiques et sociales, il ne négligeait jamais de mettre en relief les idées dominantes ayant surtout égard à leur valeur pratique. Ses cours avaient un double avantage : ils mettaient la jeunesse à même de perfectionner les idées qu'ils avaient inculquées en elle et d'autre part ils lui apprenaient à vulgariser la géographie, circonstance fort heureuse pour ceux qui plus tard devaient occuper des chaires de professeur.

Ceux qui ont suivi ses cours de géographie pour compléter leurs études d'histoire ont eu aussi bien souvent occasion de s'en féliciter.

J'ai cité les oeuvres principales de Hunfalvy ; mais celles dont il a été fait mention regardent les professeurs et non les écoliers. A l'usage de la jeunesse il a écrit en 1869, une « Petite Géographie » dont l'édition de 1874 ultérieurement augmentée était destinée à l'usage des écoles bourgeoises ; en 1874—1875 un nouveau livre de géographie parut à l'usage des quatre premières classes des gymnases et des écoles réales.

L'arrangement de ces livres était tout nouveau, et conforme au règlement ministériel, lequel a aussi été rédigé d'après son initiative.

L'enseignement de l'histoire et celui de la géographie ayant été séparés à l'université, les cours de géographie y devinrent de moins en moins suivis, de sorte que Hunfalvy qui, il y a 15 ans avait en permanence de 15 à 20 élèves n'en avait guère plus de 6 à 10 depuis cette séparation.

Aussi s'est-il inscrit en faux à plusieurs reprises contre le trop de soins qu'on apportait dans les études de l'histoire naturelle. « Les limites de la science géographique, disait-il, dans une séance de notre Société, en 1887, sont tellement étendues à l'heure qu'il est, que toute une vie ne saurait suffire à l'embrasser tout entière ; ainsi ceux qui désirent étudier la géographie à fond doivent se contenter de la partie descriptive des sciences naturelles à l'exception de la géologie, qui doit nécessairement lui être familière.

C'est à cette époque qu'entra en vigueur un nouveau règlement qui avait pour but de faire entrer les notions d'histoire et d'histoire naturelle dans l'enseignement de la géographie. Hunfalvy interrompit la rédaction de sa géographie universelle et écrivit un nouveau livre de géographie à l'usage des deux premières classes des gymnases. Ce fut là une nouvelle preuve du vif intérêt qu'il portait à cette branche de l'enseignement.

On lui a reproché, à lui qui dans notre pays fut le plus puissant représentant de la science géographique, de n'avoir élevé aucun géographe érudit, ni aucun professeur qui s'adonnât exclusivement à l'étude de la géographie. Heureusement ce grave reproche est dénué de tout fondement.

C'est qu'ils sont rares ces hommes ! et heureux le siècle qui

voit naître un savant embrassant avec succès toutes les branches de la science géographique! Les encyclopédistes et les polymathes deviennent de plus en plus rares.

Un historien qui par suite d'une étude approfondie et un zèle persévérant porte la lumière dans telle époque ou telle autre de l'histoire de la Hongrie est sans contredit reconnu pour un historien de renom, quelque imparfaites que soient du reste ses notions d'histoire par rapport aux autres époques. Il en est de même des autres branches de la science. Tel peut passer pour un physicien célèbre qui n'a jamais franchi les bornes de sa spécialité favorite. Il y a donc injustice à exiger que le géographe soit également parfait dans toutes les parties de cette science étendue. J'ajouterai que si l'on convient — et l'on doit en convenir — que le principe de la répartition du travail est réalisable dans ladite science, il est incontestable que la nouvelle génération des géographes élevés par Hunfalvy l'emporte de beaucoup sur la précédente et que les 50 volumes que Hunfalvy a écrits ont été aussi salutaires et profitables à la nation hongroise que l'ont été les 50 semestres de son enseignement universitaire.

III.

En dehors du domaine de la littérature et de l'instruction publique, c'est dans les cercles et sociétés que Jean Hunfalvy répandait avec un zèle infatigable la science géographique. En 1858, il fut élu membre correspondant de l'Académie hongroise des sciences, et l'année suivante, il prononça son discours de réception, lequel traita des différentes vues de Strabon, Ptolémée, Büsching et Ch. Ritter sur la géographie, et dans lequel il exposa avec beaucoup de sagacité le sujet et la tâche de cette même science.

A partir de ce jour il fut un des membres les plus laborieux de l'Académie. C'est alors qu'il a édit les voyages d'Afrique de Ladislás Magyar.

Son oeuvre sur les conditions physiques de la Hongrie lui a valu le grand prix de »Marczibányi« et le titre de membre ordinaire.

De 1861 à 1873 il a rédigé les 12 premiers volumes de la revue statistique; de 1867—1873 il publia plusieurs essais historiques etc.; en 1873 il proposa la composition des cartes historiques hongroises, mais il mourut avant la réalisation de ce besoin urgent.

Il était membre titulaire des Académies de Vienne, d'Anvers, de Genève, de Buenos-Ayres et membre correspondant des Sociétés géographiques de Berlin, de Paris, et de Belgique. Animé par l'activité de ces sociétés il proposa le 12 janvier 1872 la fondation de la Société hongroise de Géographie.

Environ 300 membres se présentèrent, de sorte que dès sa fondation elle dépassa en nombre neuf sociétés sur les 24 déjà existantes. Depuis l'assemblée d'initiative qui eut lieu le 14 juillet 1872, c'est Jean Hunfalvy qui a été le zélé président de cette Société. A l'ouverture de la séance du 16 février 1873 il prononça un discours dans lequel il exposa savamment l'état actuel de la science géographique. Et depuis il en a prononcé dix-sept autres dans nos conférences auxquelles il ne manquait jamais d'être présent, à moins qu'il n'en fût empêché par quelque indisposition. Huit fois nous l'avons entendu faire rapport sur l'activité annuelle géographique du monde savant, sans parler de ces discours improvisés où il rendait compte de quelque nouvelle carte géographique ou de quelque nouveau livre digne d'attention. Comme président du comité, il n'était pas moins actif, songeant toujours à vulgariser la géographie et à en augmenter le crédit à l'étranger. Ce double soin lui inspira en 1881 l'édition de «La bibliothèque des Voyages» qui cependant eut un froid accueil, et le 29 décembre 1881 l'idée de faire traduire en français dans un abrégé du Bulletin séparé, les principaux articles du Bulletin.

Il apporta un soin tout spécial à élever le niveau littéraire des articles du Bulletin; et en fit le centre de toute l'activité géographique du pays. Ce projet était difficile à exécuter; maints obstacles s'y opposaient et ce n'est qu'après une longue lutte qu'aidé de M. Antoine Berecz, secrétaire général de la Société, qu'il parvint à y réussir. L'inquiétude qu'il éprouvait d'abord de ne pas trouver un nombre suffisant de collaborateurs se dissipa bientôt et lors de la publication du XVIème volume du Bulletin, l'entreprise en avait 94, et le nombre des articles originaux allait s'augmentant chaque année. Ces collaborateurs formaient pour ainsi dire une petite légion où chacun apportait ses talents et suivait plein de confiance ce chef chéri. — M. Antoine Berecz, secrétaire général de la Société s'est fort bien exprimé dans une des séances d'il y a quelques semaines, en disant de lui: «Cette figure affable, ce coeur d'or, ce caractère à l'abri de tout reproche, ce noble champion de la science hongroise dont les soins et les lumières ont donné naissance à cette Société pleine d'espérance de réussir — tout cela les enthousiasmait et les animait au travail.»

Depuis des années, c'est lui qui était le digne représentant de la géographie hongroise. Le 25 mai 1877 il fut élu vice-président de la section hongroise de la société internationale d'Afrique. De 1869 à 1885 il fut tour à tour l'envoyé de Hongrie aux congrès de statistique de la Haye, St. Pétersbourg, Budapest, Paris Londres, de 1871 à 1881 nous le voyons aux congrès géographiques d'Anvers, de Paris et de Venise; et en 1873 à l'exposition de Vienne et en 1878 à celle de Paris comme membre du jury, Partout il excellait par ses discours et plus d'une fois telle section ou telle autre tint à honneur de l'élire président. Les

cordons des ordres que ces expéditions lui valurent, il était trop modeste et trop démocrate pour s'en décorer. Mais cette science qui lui a valu tant de gloire, a aussi mis en relief le crédit de la science géographique hongroise.

La Providence a voulu que cette flamme qui réchauffait le cœur de cet homme-modèle, de ce grand savant subît le sort du feu des volcans ; elle devait être enterrée.

Enterrée sous cette terre hongroise que personne ne connaissait mieux ni n'a mieux fait connaître. Mais cette flamme en a allumé une autre dans le cœur de beaucoup de ses élèves. J'entends parler de l'amour de l'humanité et de la science. C'est cette même flamme qui a porté dans leurs esprits la lumière qui devra un jour dissiper toute incertitude et élargir de plus en plus les connaissances géographiques.

Le feu-follet flottant au-dessus de la tombe de ce noble cœur enseveli n'est qu'un reste matériel de l'immortel descripteur du ciel et de la terre, mais cette flamme prométhéenne qui le dévorait a quitté le cercueil et s'est élancée vers le ciel. Et au ciel de la science hongroise, l'étoile dont la lumière restera à jamais le guide du géographe, c'est : l'étoile — Hunfalvy !

A. Márki.

CONDOLÉANCES.

I.

Son A. R. le Prince Philippe de Cobourg-Saxe-Gotha, membre honoraire et membre fondateur de la Société a fait exprimer, par son secrétaire, ses sincères regrets et la vive part qu'il prend à la sensible perte qu'a faite la Société par la mort de Jean Hunfalvy.

II

Société de Géographie Commerciale de Paris.

Paris, 24. XII. 1888.

*A M. le Président de la Société hongroise de Géographie
à Budapest.*

Monsieur le Président,

Le Conseil de la Société m'a fait l'honneur de me charger de vous transmettre l'expression des vifs regrets que lui a causés la mort de M. le Dr. de Hunfalvy.

Membre de notre Société depuis 1875, M. de Hunfalvy était tenu en haute estime par ses collègues et ses travaux étaient fort appréciés; de plus l'auteur de l'Ethnographie de la Hongrie s'était fait parmi nous, grâce à son affabilité, à ses relations toujours courtoises, plus d'un ami aussi, appréciant la perte qu'a faite la science, le Conseil vous offre ses sincères condoléances.

Qu'il soit permis au signataire, qui a eu le plaisir et l'honneur de se rencontrer plus d'une fois avec le défunt, qu'il regardait comme un ami, de joindre ses regrets personnels à ceux du Conseil de la Société de Géographie commerciale de Paris.

Veuillez agréer, Monsieur le Président, l'expression de mes respectueux sentiments.

Le secrétaire général

GAUTHIOT.

III.

Société Royale Belge de Géographie.

Bruxelles, le 24. déc. 1888.

*A Monsieur Ant. Berecz, secrét. gén. de la Soc. hong. de Géographie
Budapest.*

Monsieur le Secrétaire général,

Le Comité central de notre Société a appris avec le plus vif regret la mort du Dr. Jean de Hunfalvy votre illustre Président, et il nous prie de présenter à votre Société l'expression de toutes ses sympathies pour la perte douloureuse que vous venez de faire.

Nous avons toujours tenu en très haute estime les services rendus à la science géographique par le Dr. Hunfalvy et nous nous trouvons honorés de le compter parmi les membres correspondants de notre Société.

Veuillez agréer, Monsieur le Secrétaire, l'expression de nos sentiments les plus distingués.

Le secrétaire général
DU FIEF.

IV.

Société de Géographie de Paris.

Paris, le 26. Décembre 1888.

*A Monsieur le Dr. Arminius Vámbéry, Vice-Président de la Société
Hongroise de Géographie*

à Budapest.

Monsieur le Vice-Président,

La Société de Géographie de Paris a appris avec une douloureuse surprise la nouvelle de la mort du savant et vénéré Docteur Jean de Hunfalvy. Si la Société Hongroise de Géographie a fait en la personne de ce distingué promoteur des études géographiques en Hongrie une perte irréparable, nous avons, nous aussi, été bien péniblement affectés par ce coup si imprévu. Nous n'avons pas oublié, en effet, quelle part active le Docteur Jean de Hunfalvy a prise au Congrès de 1885 et avec quel zèle il s'acquittait de son rôle de membre correspondant de la Société. Sa mort vient anéantir brusquement l'espoir que nous avions de le voir participer au Congrès international des Sciences géographiques qui sera tenu l'an prochain. Son souvenir subsistera néanmoins parmi nous, car notre Bibliothèque doit à sa libéralité de posséder plusieurs de ses précieux ouvrages, et ses importants travaux lui ont dès longtemps assuré une des premières places parmi les géographes contemporains.

En rendant hommage à la mémoire de votre très-respecté Président, la Société de Géographie de Paris a voulu profiter de

la pénible circonstance qui lui permet d'adresser à la Société Hongroise de Géographie le témoignage de sa vive sympathie.

Nous vous prions d'agréer, Monsieur le Vice-Président, avec nos sincères condoléances, l'expression de nos sentiments les plus distingués.

Le Président de la Commission Centrale
E. HAMY.

Le Secrétaire général
MANNOIR.

Le Président de la Société, Membre de l'Institut
FERD. LESSEPS.

V.

Manchester Geographical Society.

Manchester, 26. Dec. 1888.

*The Secretary of the Hungarian Geographical Society M. Antony
Berecz.*

Budapest, Hungary.

My dear Sir,

I am directed to acknowledge the receipt of the melancholy news of the death of your esteemed Président Dr. John de Hunfalvy and to beg to be allowed to express on behalf of this Society our sympathy and condolence with you in the affliction.

The closing of a noble life is always a grief to those who are left, although it may be a great gain to the departed.

Asking to be allowed to share in your grief

I beg to be

Your most truly

ELI SOWERBUTTS F. R. G. S.
Secretary.

VI.

*An den Vorstand der ungarischen geographischen Gesellschaft
Budapest.*

Der ergebenst unterfertigte geographische Verein zu Freiberg gestattet sich hierdurch der ungarischen geographischen Gesellschaft zu Budapest sein aufrichtigstes Beileid auszusprechen bei dem Hinscheiden ihres so hochverdienten Präsidenten Herrn Dr. Jean de Hunfalvy.

Freiberg, Sachsen, den 28. Dez. 1888.

In vorzüglichster Hochachtung

Der Geographische Verein zu Freiberg, Sachsen:

EDMUND GÜNDEL,
d. Z. Schriftführer.

VII.

Revue de Géographie.

Paris, le 14. Janvier 1889.

Monsieur le secrétaire général et cher Collègue,

C'est avec une vive peine que, comme correspondant de la Société hongroise de Géographie, j'ai appris la mort de son éminent chef, M. le Docteur Jean de Hunfalvy, conseiller du roi, professeur à l'Université de Budapest, membre de l'Académie des sciences de Hongrie.

Je vous prie d'exprimer mes condoléances à nos confrères de la Société de Géographie.

Veuillez agréer, Monsieur le Secrétaire général, l'expression de ma haute considération et de mon dévouement,

LUDOVICE DRAPEYRON.

VIII.

An das hochgeehrte Präsidium der königl. ungarischen Geographischen Gesellschaft in Budapest.

Die k. k. geographische Gesellschaft in Wien beehrt sich ihrer Schwestergesellschaft, der hochgeehrten königl. ungarischen Geographischen Gesellschaft, aus Anlass des im Dezember 1888 erfolgten Ablebens ihres um die geographische Wissenschaft hochverdienten Präsidenten, des Herrn Dr. Johann Hunfalvy, den auch sie zu ihren Ehrenmitgliedern zu zählen die Ehre hatte, hiermit ihr aufrichtigstes Beileid auszudrücken.

Mit dem Ausdrucke der vorzüglichsten Hochachtung zeichnen

Wien, am 23. Jänner 1889.

Für die k. k. geographische Gesellschaft in Wien :

HELFERT,
erster Vice-Präsident.

DR. V. LE MONNIER,
Generalsecretär.

IX

A. de Quatrefages, Membre de l'Institut, Professeur au Museum s'associe de coeur et d'esprit aux trop justes regrets que la mort du Dr. Jean de Hunfalvy cause à tous les membres de la Société hongroise de Géographie.

X.

W. H. Versteeg Colonel en retraite, Président de la Soc. de Géographie d'Amsterdam, apprend avec beaucoup de regret la perte sensible, qu'a subie votre Société par le décès de mon estimé collègue, son très honoré président le Dr. Jean de Hunfalvy.

XI.

Maria Camperio Siegfried en l'absence du *Cap. Manfredo Camperio* qui se trouve à Aden présente ses compliments de condoléance au comité de la Soc. hongroise de Géographie pour la perte de son président le Dr, Jean de Hunfalvy.

Milan, a 12 Janvier 1889.

XII.

a) Le Président de la Société de Géographie Commerciale du Havre.

b) Le Président et les Membres du Bureau de la Société de Géographie Commerciale de Bordeaux.

Le comité de la Société hongroise de Géographie, touché de ces manifestations de sincère condoléance, ainsi que des inestimables marques de sympathie qu'elles témoignent envers la Société hongroise de Géographie, en exprime ses plus intimes et plus reconnaissants remerciements.

Budapest, le 15 février 1889.

Arminius Vámbéry,

Président de la Société.

Antoine Berecz,

Secrétaire général de la Société.

La Société Hongroise de Géographie.

Protecteur :

(Vacat.)

Le bureau de la Société :

Président : *Dr. en philos. Arminius Vámbéry*, professeur à l'Université de Budapest.

Vice-présidents : *Michel Gervay*, conseiller ministériel pensionné ;
membre de la chambre haute.

Jean Xantus, conservateur du Musée National.

Secrétaire général : *Antoine Berecz*, directeur de l'École supérieure d'État pour les jeunes filles à Budapest.

Secrétaire : *Dr. en philos. Gustave Thirring*, professeur.

Trésorier : *Dr. Henry Floch Reichersberg*, conseiller au département des finances.

Membres du Comité :

Dr. en philosophie Aladár Ballagi, professeur à l'Université.

Albert Bedő, conseiller ministériel.

Joseph Berényi, inspecteur en chef des chemins de fer d'État.

Dr. en philosophie Charles Brózik, professeur.

Dr. en philosophie Guillaume Fralénói, secrétaire général de l'Académie des Sciences.

Béla Ghyczy, Maréchal-Lieutenant en retraite, membre de la chambre haute.

Paul Gönczy, secrétaire d'État.

Aladár György, membre interne du bureau statistique d'État.

Dr. en philosophie Rudolphe Havass, professeur.

Pierre Heim, conseiller ministériel.

Dr. en philosophie Paul Hunfalvy, membre de la chambre haute.

Paul Király, professeur.

Louis Koller, conseiller ministériel.

Daniel Laký, professeur.

Henry Lévy de Kistelek, membre de la chambre haute.

Louis Lóczy, professeur à l'école polytechnique.

Béla Majláth, bibliothécaire du Musée National.

Dr. en philosophie Alexandre Márki, professeur.

Frédéric Pesty, secrétaire de section à l'Académie des sciences.

Émeric Péchy, directeur de l'Imprimerie d'État.

Dr. en philosophie Maurice Staub, professeur.

Dr. en philosophie Joseph Szabó, professeur à l'Université.

Dr. en médecine Edmond Téry.

Dr. en médecine Auréle Török, professeur à l'Université.

A B R É G É

DU

BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE.

XVII. Année.

Budapest, 1889.

3. Numéro.

La Société ne prend pas la responsabilité des opinions émises par les Auteurs des articles
insérés dans son Bulletin.

UNGARISCHE TOURISTINEN.

— Aus Dr. Alexander Márki's Vorlesung.* —

Die Macht des Glaubens oder der Liebe hat die Frauen gar manchmal zu fernen Reisen voll Schwierigkeiten und Entbehrungen getrieben. Jókai's romantische Frauengestalt, die sich »durch alle Höllen« bis zum heiligen Lande durchkämpft, ist nicht ganz das Geschöpf seiner Phantasie. An Ende des 12. Jahrhunderts waren ungarische Pilgerinnen schon in der That nach Jerusalem gewallfahrtet. Eine reiche Ungarin, die in Dandolo's Chronik unter dem Namen Petronella verewigt ist, gründete bereits im Jahre 1135 eine Herberge für ungarische Reisende; am Ende des Jahrhunderts, im Jahre 1196, beschliesst Margarethe, die Gemahlin des Königs Béla III. ihre irdische Pilgerfahrt in Ptolomais.

Sonst hat kaum eine Frau Ungarn verlassen. noch ist eine von anderwärts gekommen, wenn sie nicht einem fremden Manne als Gattin folgte, oder vom Auslande nach Ungarn heirathete. Die Hochzeiten in den königlichen Familien haben darum auch für die Geschichte der Touristik Interesse, weil diese Hochzeitszüge nach bestimmter Etikette, mit genauer Bezeichnung der Haltepunkte erfolgten. So besitzen wir aus dem 11. Jahrhundert detaillirte Angaben über die 1097 unternommene Brautfahrt der neapolitanischen Prinzessin Buzilla, der Verlobten des Königs Koloman.

Gleichwie Lady Montague, die klassische englische Schriftstellerin sich im Jahre 1717 davon überzeuete, dass die Schreckbilder, durch welche ihre Wiener Freunde sie von einer Reise nach Ungarn zurückhalten wollten, lächerliche Ausgeburten der Phantasie seien, so gaben auch die ungarischen Frauen nach und nach die Furcht vor dem Reisen auf und suchten in immer grösseren Schaaeren, nicht blos aus Nothwendigkeit, sondern auch Studien halber die schönen Gegenden des Vaterlandes und der Fremde auf. Ja während der letzten hundert Jahre erzählten Einige sogar in Büchern ihre Reiseerfahrungen. Diese Werke

* Gehalten am 13. Dec. 1888 in der Ungarischen Geographischen Gesellschaft.

treten nicht mit wissenschaftlichen Ausprüchen auf, sind aber schon deshalb interessant, weil sie ein getreues Spiegelbild dessen sind, wofür die Frau sich auf ihren Reisen interessirt, was ihre Aufmerksamkeit fesselt. Die gefährlichste Reise von allen ungarischen Touristinnen hat bisher Frau Samuel B a k e r zurückgelegt, den längsten Weg Frau G i l l m i n g, die grösste Höhe erstieg Frau T a u s c h e r. Von diesen drei Heldinnen soll in diesen Blättern eingehender die Rede sein.

I.

Reisen in Ungarn.

Mehr als ein Jahrhundert ist vorübergerauscht, seit Baronin Susanna W e s s e l é n y i, die Gemahlin des Barons Georg B á n f f y, am 1. Mai 1786 von Siebenbürgen aus ihre Reise nach Wien unternahm, von welcher ihre Aufzeichnungen ein getreues, wenn auch nicht besonders interessantes, Bild entwerfen. Die Schönheiten des eigenen Vaterlandes wurden von den Reisenden der damaligen Zeit noch nicht gewürdigt, die Schwierigkeiten des Verkehrs mussten ihnen jeden Genuss verleiden. Selbst die Männer reisten nur dann, wenn eine dringende Nothwendigkeit sie dazu zwang. Wie erst die Frauen! Wann der wackere Herr Andreas K á s z o n y i seine Reise nach Venedig damit begann, dass er sein Testament aufsetzte, wer wollte sich da wundern, dass die Unternehmungslust der Frauen noch geringer war? Die Reise der wirklichen ungarischen Touristinnen eröffnet Therese A r t n e r fast vier Jahrzehnte nach der Baronin Bánffy. Die geistvolle Dame hat der im ersten Viertel unseres Jahrhunderts berühmten Romanschriftstellerin Karoline Pichler das Versprechen gegeben, ihr von Kroatien und der Militärgrenze eine Schilderung aus eigener Anschauung zu geben und hielt ihr Versprechen. In ihrer Darstellung findet sich nicht nur eine höchst anschauliche Schilderung der Landschaft, sondern auch die Organisation der Militärgrenze. Besonderes Lob ertheilt sie dem Obersten des Glinäer Regiments, dessen Einflusse es zu danken war, dass jedes Regiment seine eigene kleine Bibliothek hatte, in der man die Meisterwerke der deutschen klassischen Literatur fand.

Seither sind gute sechs Jahrzehnte verflossen. Die modernen Verkehrsmittel bieten den Damen alle wünschenswerthe Bequemlichkeit, doch hat keine der unzähligen Reisenden in den letzten Decennien eine eingehendere Schilderung der landschaftlichen Schönheiten Ungarns veröffentlicht und so müssen wir unsere Landsmänninnen in die weite Ferne begleiten, wohin sie so gerne ziehen, nach: Italien, der Schweiz und Frankreich.

II.

Reisen in Italien und in der Schweiz.

Von Alters her besass Italien grosse Anziehungskraft auf die ungarischen Frauen. Bekanntlich stammen dorthier mehrere unserer Königinnen und ist manche schöne Ungarin einem fürstlichen Gemahl nach Italien gefolgt. So zog Prinzessin Marie, die älteste Tochter König Stefan V., als Braut des Königs Karl von Anjou im Jahre 1269 nach Neapel begleitet von Agnes Csáky, der Witwe des Obergespans Thomas Csáky. Von grosser historischer Bedeutung war die Reise der Königin Elisabeth, der Mutter Ludwigs des Grossen, die 1343 mit glänzendem Gefolge nach Neapel zog, um ihren jüngeren Sohn, Stefan, gegen die Hofintriguen zu vertheidigen. Ein Jahr später kehrte die Königin, welche auch Rom besuchte und alle Kirchen voll Entzücken betrachtet hatte, zur See wieder in die Heimat zurück. Von all' diesen Reisen sind uns wohl Aufzeichnungen erhalten geblieben, allein die erste Frau, welche ihrer italienischen Reise ein literarisches Andenken errichtet hat, war die bereits oben erwähnte Therese Artner, die im Jahre 1828 den grossen Weg unternahm, einen Theil Oberitaliens kennen lernte und in begeisterten Schilderungen pries, aber schon ein Jahr später — am 25. November 1829 — in Agram starb.

Die erste ungarische Dame, welche ihre italienische Reise in ungarischer Sprache und zwar in geistvollster Weise schilderte, war Frau Johann Paget, geborene Baronin Polyxena Wesselényi. Sie beschrieb nur, wie dasjenige was sie sah auf sie wirkte, was sie hörte und wissenschaftliche Abhandlungen übten grösseren Reiz auf sie, als das Andenken der — manchmal kindischen — Reiseabenteuer. Sie selbst gesteht zu, dass von ihrer Phantasie, welche die Empfindungen oft mit sich fortrissen, die Gesetze der Logik manchmal in den Hintergrund treten müssen. Doch muss es zu ihrer Entschuldigung dienen, dass sie das Gesehene durch das Prisma der weiblichen Gefühle erblickte.

Das gibt ihrem Buche die eigenartige Anmuth, die es macht, dass wir dasselbe selbst heute noch — nach einem halben Jahrhundert — mit Vergnügen und mit Nutzen lesen. Dasselbe bildet ein Kapitel der ungarischen Culturgeschichte, aus dem wir erfahren können, wie eine hochgebildete, edel veranlagte Dame, in der ersten Hälfte unseres Jahrhunderts lebte, fühlte und dachte und zeigt uns nicht minder, welche Willenskraft und starke Entschliessung angesichts der Mangelhaftigkeit der Verkehrsmittel dazu gehörte, dass Jemand selbst mit wohlgefüllter Börse, mit vollem Herzen und hellem Kopfe eine Reise nach Italien unternahme. Der Weg ging von Wien aus am 1. Jänner 1835 und erstreckte sich bis nach Neapel. In Rom lernte die edle Frau auch den Cardinal Mezzofanti kennen, der wohl ungarisch mit

ihr sprach, den sie aber als eine gedankenleere Sprechmaschine, als eine Kuriosität des Vatikans bezeichnet. Der Papst wieder überraschte sie nicht weniger dadurch, dass er nicht einmal wusste, es gebe eine ungarische Sprache und meinte, die Ungarn sprechen alle lateinisch. Von den in Rom lebenden Künstlern besuchte sie Thorwaldsen und den berühmten ungarischen Landschaftsmaler Karl Markó, der dort in grossem Elend lebte. Ihr Reisewerk erschien unter dem Titel »Olaszhoni és Svájczai utazás« (Italienische und Schweizer Reise) im Jahre 1842 in Klausenburg zwei Bände stark. Schade, dass die Autorin von den vielen Landschaftsbildern, die sie während ihrer Reise entwarf, in ihrem Buche kein einziges veröffentlichte.

Ein Jahr später — 1843 — erschienen die italienischen Reiseskizzen der Gräfin Csáky, geb. Baronin Anna Vécsey. Man kann zwischen dieser Arbeit und den früher genannten Werken kaum einen Vergleich ziehen, so verschieden sind sie nach Anlage und Ausführung. Während sowohl Therese Artner als auch Madame Paget poetisch angelegte Naturen waren und der Zauberschimmer der Phantasie den Dingen der gemeinen Wirklichkeit einen dichterischen Anstrich gibt, ist die Baronin eine durchaus praktische Touristin, ihr Blick auf die realen Dinge gerichtet und das in so hohem Masse, dass ihr Buch eher an ein Inventar, denn an eine literarische Leistung gemahnt. Sie selbst bekennt, dass sie in künstlerischen Dingen durchaus unerfahren sei, nennt ihren Geschmack einen profanen, doch lassen einzelne hingeworfene Bemerkungen erkennen, dass sie Recht hat, wenn sie behauptet, in den Ufficien zu Florenz und in der Tribuna eine Kennerin geworden zu sein, ohne dass sie es selbst wusste. Trotzdem man nicht sagen kann, dass sie die Denkmäler der Antike mit soviel Sorgfalt und Andacht erforsche, wie Frau Paget, ist sie doch nicht ohne Pietät für dieselben. Bei allen seinen Mängeln hatte das Reisewerk der Baronin Vécsey für jene Zeit grosse Bedeutung, da es in einer Epoche erschien, in welcher die Reiselust noch auf einen sehr engen Kreis beschränkt war und jede derartige literarische Erscheinung zur Kräftigung derselben beitragen musste.

Sicherlich haben auch späterhin zahlreiche Ungarinen Italien besucht, aber nur Wenige von ihnen, und auch diese nur in spärlichen Mittheilungen, haben Schilderungen ihrer Reisen veröffentlicht. So z. B. im Jahre 1857 Lilla v. Buljovszky, die wir später als Touristin im Nordwesten Europas kennen lernen werden.

Im Jahre 1859 war es Gräfin Adam Wass, die in Erfüllung ihres liebsten Jugendtraumes eine Reise nach Italien und Frankreich unternahm. Am 20. September brach sie von Czege auf. Am dritten Tage kam sie über Klausenburg nach Grosswardein und von hier aus reiste sie fast ausschliesslich per Eisenbahn. In ihrem Buche, das sie einem patriotischem Zwecke — zu Gunsten des Klausenburger Nationaltheaters — widmete und das

schon 1860 erschien, vermissen wir deshalb jene Unmittelbarkeit, welche die kleinen Unannehmlichkeiten der Reise, der Schilderung zu geben pflegen. Auf dem Gebiete der Literatur eröffnet sie die Reihe der mit modernen Verkehrsmitteln reisenden ungarischen Frauen. Ihre Individualität tritt nirgends besonders in den Vordergrund, wenigstens nicht während der Reise; denn sie macht nur in den grossen Städten Halt und muss sich nicht mit den Qualen der oft unsauberen Gasthöfe kleiner Provinzstädte bekannt machen. Wenn sie aber die rasch vorbeifliegenden Stationen auch nur aus dem Coupéfenster sah und mit Hilfe des Bäddeckers kennen lernte, liest ihre Schilderung sich doch ganz anders, als die eines Mannes. Sie schaut die Welt mit den Augen einer Frau an und schon das besagt, dass ihre Empfindungen in die Schilderungen miteinfließen.

Ein weit ernsteres beschreibendes Werk ist das Buch der Frau August de Gerando (geb. Gräfin Emma Teleky), das unter dem Titel erschien »Hedvig és Andor utazása Rómában« (Hedwig und Andors Reise in Rom). So sehr es uns zur Freude gereichen würde, eine eingehendere Besprechung dieses geistvollen und inhaltsreichen Buches zu geben, müssen wir diese Absicht doch unausgeführt lassen, damit wir ihr als Wegweiserin folgen können in einem Lande, über welches noch keine Ungarin mit solcher Versirtheit geschrieben hat: nämlich in Griechenland. Doch muss ich eine andere Touristin erwähnen, die auf die modernste Weise, nämlich anlässlich eines Massenausfluges, Rom besucht hat: Josefa Uhl. Diese Dame, welche Directrice der Pressburger Lehrerinnen-Präparandie ist, hatte mehrere Jahre in Italien verlebt und unternahm Ende 1887, anlässlich des Jubiläums Leo XIII., einigen gewesenen Schülerinnen zu Liebe neuerdings einen Ausflug nach Rom. Sie kannte das Land sehr genau und desshalb ist das schwächliche Heft, welches sie über die Reise veröffentlicht hat, weit lehrreicher als mancher dickleibige Band.

Auch jene tapferen Frauen darf ich nicht unerwähnt lassen, die auf die Kunstgenüsse und Vergnügungen, welche manche grosse und interessante Stadt bietet, Verzicht leistend, die wilden Naturschönheiten bewundern und weder Mühe noch Gefahr scheuend, dieselben aus eigener Anschauung kennen lernten. Mehr als einer der Schweizer Bergriesen wurde von ungarischen Touristinnen erstiegen und wenn selbst ein Mann, nachdem er die Gletscher passirt hat, mit stolzem Selbstbewusstsein auf die zu seinen Füßen liegenden Bergriesen niederblickt, so durften die Frauen gewiss mit noch berechtigterem Stolze sich ihrer Heldenunternehmungen rühmen.

An der Spitze dieser muthigen Schaar steht Frau Hermine Tauscher, geb. Geduly, die nach einander den Ortler, die über 3000 Meter hohen Bergkuppen der Schweiz und Tirols unter der Führung Peter Dangi's, des berühmten Suldener Führers,

bestieg. Als Graf Mirafiori, ein Sohn Viktor Emanuels, die kühne Touristin eingeladen hatte, die Jagdreviere seines Vaters zu besichtigen, beschloss sie, vom Süden aus den König der europäischen Berge, den Mont-Blanc, zu ersteigen und am 4. August 1881 erreichte diese entschlossene Frau in einer Höhe von 4810 Meter den höchsten Punkt, den je eine Ungarin erstiegen hatte. Im Bureau der Führer zu Chamounix liegt ein Buch auf, laut welchem von 1809 bis 31. August 1887 im Ganzen 1050 Personen den Mont-Blanc erstiegen haben. Darunter 61 Frauen, u. zw.: 32 Engländerinnen, 15 Französinen, 4 Russinen, 3 Amerikanerinnen, 2 Schweizerinnen, eine Preussin, eine Dänin, eine Oesterreicherin und eine Ungarin.

Hiernach muss das Verdienst Hermine Geduly's in der Geschichte der ungarischen Touristik gewürdigt werden.

In neuerer Zeit hat die Gemahlin des Genfer Professors Béla Nagy, geb. Anna Gerard, als glückliche Bergsteigerin Aufsehen erregt, da sie die erste Frau war, welche den 3975 Meter hohen Viescherhorn, der sich zwischen den Aletschhorn und Finsterhorn erhebt, erstiegen hat. Der Auf- und Abstieg nahm am 31. August 1888 bei nebligem, stürmischen Wetter 14 Stunden in Anspruch.

All' diese Daten gereichen der ungarischen Touristik zum Ruhme. Es ist jedoch natürlich, dass weit weniger Frauen am schwierigen Erklimmen der Bergriesen Freude finden, als am betäubenden Lärm der Weltstädte. Folgen wir ihnen also dorthin.

III.

Frankreich und Deutschland.

Im August 1857 trat Lilla v. Bulyovszky ihre Reise nach dem Auslande an. Sie wollte Paris kennen lernen, die Stadt, die seit Langem schon ihre Phantasie beschäftigte, die sie in ihren Novellen schon wiederholt zum Schauplatze der Ereignisse gemacht hatte und Deutschland, dessen darstellende Künstler sie von Pester Gastspielen her kannte und das sie aus eigener Anschauung näher kennen lernen wollte. In Paris traf sie an einem herrlichen Sommerabend ein und fühlte sich in der Riesenstadt, deren strahlenförmige Strassen von Tausenden Gasflammen beleuchtet waren, recht niedergeschlagen, weil sie ganz vereinsamt war. In den ersten Tagen suchte sie vergeblich die Personen auf, an die sie Empfehlungsbriefe hatte, selbst der ältere Dumas liess sich Anfangs verleugnen, als er aber hörte, es sei eine ungarische Künstlerin, die ihn sucht, kam er ihr mit grösster Liebenswürdigkeit entgegen. Nachdem sie die französische Hauptstadt, an deren Schilderung sie sich nicht hinanwagte, da man wenigstens hundert Bände über dieselbe schreiben müsste, in allen ihren Theilen kennen gelernt, setzte sie ihre

Reise nach Deutschland fort, dessen grössten Theil sie kennen lernte.

Gräfin Adam Wass unternahm im Oktober des Jahres 1859 eine Reise über den Mont-Cenis zu Wagen. Zu ihrer grossen Freude konnte sie an der Ostseite des Bergknotens bei St.-Jean de Maurienne die Reise wieder mit der Eisenbahn fortsetzen und bei Culoz französischen Boden betreten. Am 20. Oktober 1859 langte sie in Paris an, wo sie von Einzelheiten sehr in Anspruch genommen worden zu sein scheint, denn sie gibt in ihrer Schilderung vom Eindruck des Ganzen keine Rechenschaft. Am 17. November nahm sie den Weg heimwärts aus der grossen Weltstadt, die ihr Interesse so sehr gefesselt hatte. Sie gesteht es ganz offen, dass sie mit schwerem Herzen die Stadt verlassen habe, obgleich ihr Weg sie ins Vaterland zurück und zu ihren Kindern führte. Am 23. November kam sie in Wien, am 28. in Pest, am darauffolgenden Tage in Klausenburg an. Ihre Erinnerungen schrieb sie noch im selben Winter nieder, so dass von der Frische ihrer Beobachtungen nichts verloren ging. Die Kritik nahm ihr Buch sehr freundlich auf, die Zeitungen veröffentlichten Auszüge aus demselben; denn damals waren die »Spezialberichterstatte« in Paris nicht so alltäglich, wie heutzutage. Diejenigen Frauen, die als Berichterstatte für einzelne Blätter Correspondenzen oder Feuilletons senden, können hier natürlich nicht gewürdigt werden; ja selbst das werthvolle Buch, welcher Frau Heckenast- (heute Beniczky) Bajza 1862 unter dem Titel »Nyu-gateurópa« (Westeuropa) über die Sehenswürdigkeiten von Brüssel, Antwerpen, Ostende und Paris veröffentlicht hat, kann hier nur kurz erwähnt werden; ebenso die zwei wirklichen gehaltreichen Bände, welche Frau de Gerando, geb. Gräfin Teleki, anlässlich der 1867-er Pariser Weltausstellung unter dem Titel »Antonina és Attila könyve« (Antonina's und Attila's Buch), veröffentlicht hat. Sie beschäftigt sich eingehend mit Paris, da sie die Stadt von vieljährigen Aufenthalte her kannte, mit den bedeutendsten Persönlichkeiten in Verkehr stand und von wahrer Begeisterung für das »Mekka der Civilisation« erfüllt war.

IV.

Reisen in andern Ländern.

Ist es nicht seltsam, dass Spanien, wohin schon im Mittelalter zahlreiche Ungarn zum Grabe des heil. Jakob von Compostella pilgerten, in neuerer Zeit nur einen einzigen ungarischen Schilderer in der Person Johann Zádori's (gest. 1888) gefunden? Einzelne Skizzen erschienen wohl, doch kein zusammenhängendes Werk. Erst in neuester Zeit sind wieder reizende Feuilletons von einer Frau über die Verhältnisse Spaniens erschienen.

Der Zug nach dem Osten war ebenfalls stets ein starker bei uns und schon zur Zeit der ersten ungarischen Könige pilgerten Frauen nach dem gelobten Lande; unter anderen die bereits erwähnte fromme und reiche Frau Petronella, welche im Jahre 1135 für 500 byzantinische Dukaten in Jerusalem zwei Häuser kaufte, die sie als Herberge für ihre Landsleute einrichtete. In der Zeit der Türkenherrschaft hörten die Reisen ungarischer Frauen nach dem Orient fast gänzlich auf; literarische Spuren solcher Reisen besitzen wir sogar erst aus den letzten zwei Jahrzehnten. Die klassisch gebildete Frau August de Gerando (geb. Gräfin Emma Teleki), begab sich am 7. Juli 1870, gerade vor Ausbruch des grossen Volkskampfes, mit ihrer Tochter Antonina, von Paris nach Griechenland. Die Einleitung ihres über diese Reise geschriebenen Buches, das 1873 erschien, bildet die geographische Geschichte Attika's; das Werk ist mit wahrhaft heiliger Begeisterung geschrieben und die Darstellung eine so vornehme, dass man an derselben die Freundin Quinet's und Michelet's erkennt. Eine bessere und anziehendere Schilderung Griechenlands hat die ungarische Literatur nicht aufzuweisen. Freilich hatte noch kaum eine Ungarin eine Reise mit so gründlichen Vorstudien unternommen, war noch kaum von so vornehmen Führern, von so ausgezeichneten Kennern Griechenlands gebietet worden, wie Frau de Gerando. Doch ein Jahrzehnt später fand sie eine ebenbürtige Rivalin, die vermöge ihrer socialen Verbindungen, ihrer Vorstudien, ihrer Empfänglichkeit für die Schönheiten der Natur und die Grösse der Vergangenheit die volle Eignung zur Darstellung alles Gesehenen besass: Frau Polyxena Hampel (geb. Pulszky), die im Frühling 1883 mit ihrem Manne Griechenland besuchte und in Athen wiederholt mit Schliemann zusammentraf, auf dessen Zureden die Reisenden dann auch die Ausgrabungen von Troja besichtigten. Auch Königin Elisabeth besichtigte die Ebene von Troja im Jahre 1885. Die Orientreise der Monarchin schilderte Kapitän August Almstein in dem Werke »Ein flüchtiger Zug nach dem Orient«. Ihre Majestät reiste unter dem Namen einer Gräfin Hohenems, brach am 5. Oktober 1885 von Miramare auf und kehrte am 2. November zurück. Sie weilte längere Zeit in Korfu, wo sie schon im Jahre 1861 Erholung gesucht hatte und landete am 15. Oktober in Hafen von Tenedos, von wo sie in der grössten Sommerhitze sich nach Troja begab. Keine Königin des Westens war vor ihr dort gewesen. Doch beanspruchte sie nicht den Comfort und Glanz, die ihrer Stellung zukommen; während der grösste Theil ihres Gefolges den Weg zu Pferde machte, ging sie in der grossen Hitze, ohne zur Stillung des Durstes auch nur ein wenig Milch erhalten zu können, volle acht Stunden zu Fuss und bestieg erst beim Skamander das Pferd. Die Königin gehört wahrlich zu den ausdauerndsten Touristinnen der Welt.

Von grosser Energie zeigt auch die Reise der Gräfin Géza

Kún, welche diese im Jahre 1888 auf dem Balkan bis Albanien und Montenegro unternahm und die ebenfalls nicht zu den flüchtigen, traumartigen Reisen der Eisenbahn-Ausflügler gehört. In den wissenschaftlichen Arbeiten ihres Gemahls und Reisegefährten werden sich bestimmt Spuren dieser Reise vorfinden.

In die entfernteren Gebieten Asiens gelangten nur wenige ungarische Frauen. Die verdienstvollste unter denselben ist die in Frankreich geborene, doch in Ungarn — in Schöndorf im Temeser Komitate — lebende Gräfin Nostiz, die den ganzen Südosten Asiens und einen Theil der Inselwelt des Stillen Oceans kennen gelernt hat. Ende 1885 reiste Etelka Györffy nach Asien und hielt sich längere Zeit am Fuss des Himalaya auf, worüber sie anziehende Schilderungen schrieb.

In das Innere Afrikas kam als Erste unter allen Touristinnen eine Ungarin, die Gemahlin des berühmten Samuel Baker, die eine geborene Budapesterin war. Ihre Entschlossenheit und ihr Muth feuerten sie zur Begleitung ihres Mannes bei der Erforschung der Nilquellen an und selbst die grausigsten Schilderungen der zu bestehenden Gefahren vermochten sie nicht abzuschrecken. Als Baker für seine Forschungsreise von der ganzen gebildeten Welt die ausgezeichnetste Verehrung zutheil wurde, äusserte Sir Murchison in der öffentlichen Sitzung der kön. englischen geographischen Gesellschaft sein Bedauern darüber, dass er der verdienstvollen Dame nicht ebensolche Auszeichnungen ertheilen könne, wie den hervorragenderen Männern der Wissenschaft. An uns ist es, Frau Baker als die ausgezeichneteste ungarische Touristin zu feiern, wenn wir auch nicht mehr über sie wussten, als die Umstände, unter welchen sie die Reise gemacht.

Von einer Reise um die Welt erhielt die Welt zuerst durch einen Ungar Kunde. Es war dies Maximilianus Transylvanus, der im Jahre 1522 über seine Reise einen Bericht veröffentlichte. Von weiblichen Touristen ist aber nur eine einzige zu nennen, die von sich sagen kann, sie habe die Welt zweimal umsegelt, und einen Weg von mehr als 88.000 Kilometern zurückgelegt. Es ist dies Frau Hermine Gillming, geb. Fischer, die am 30. Sept. 1875 von Ostende aus nach Amerika aufbrach, den ganzen westlichen Kontinent bereiste und über ihre Fahrten manches Interessante zu berichten wusste.

(In der ganzen Studie Dr. Márki's sind 40 ungarische Frauen erwähnt, die entweder über ihre Reisen Berichte veröffentlicht haben, oder die Aufmerksamkeit derjenigen erregten, die sich für die touristische Literatur interessiren.)

BIBLIOGRAPHIE.

Die Arbeiten der in Tátrafüred im Jahre 1888 vom 23—27-ten August tagenden XXIV-ten Wanderversammlung der ungarischen Aerzte und Naturforscher. Budapest, 1838. (In ungarischer Sprache.)

Den Inhalt dieses Bandes bilden nicht nur die amtlichen Mittheilungen der Wanderversammlung, sondern auch alle jene Vorträge, welche während der Dauer der Versammlung von den Mitgliedern derselben in den verschiedenen Sectionen gehalten wurden. Die Redaction dieses Bandes besorgten im Auftrage des Central-Comités die Secretäre Dr. Moriz Staub und Dr. Max Schächter.

Turisták lapja. (Blatt für Touristen.) Der ungarische Karpatenverein hat unlängst in Budapest eine Section errichtet. Diese Section gibt nun unter obigem Titel ein im Jahre sechsmal erscheinendes Blatt heraus. Redacteurs sind Dr. E. Téry und Dr. G. Thirring. Die 1-te Nummer dieses Blattes ist soeben erschienen.

Die Redacteurs haben vollkommen Recht, wenn sie in dem an ihre Leser gerichteten Vorworte behaupten, dass die Zeit bereits gekommen ist, wo die Touristik auch in Ungarn gepflegt werden muss. Und dass unsere Jugend die Strapazen des Militärdienstes leichter wird ertragen können, wenn sie ihre freie Zeit der Touristik widmen wird!

Es ist die Aufgabe dieses Blattes, die Kenntnisse über die Touristik zu verbreiten und das Interesse des grossen Publikums auf dieselbe zu lenken. Aus dem Inhalte der 1-ten Nummer ersehen wir, dass die Redacteurs ihrer Aufgabe vollkommen bewusst sind.

Ferner werden noch besprochen folgende Werke:

1. **Geographische Bildertafeln.** Herausgegeben von Dr. Alwin Oppel (Bremen) und Arnold Ludwig (Leipzig). III. Theil. Erschienen bei Fr. Hirt in Breslau. 1888.

2. **Br. Jerolim Benko.** Reise S. M. Schiffes »Albatros« unter Commando des k. k. Fregattenkapitäns A. Müldner nach Südamerika, dem Caplande und Westafrika. Pola. Gerold. 1889.

3. **P. Staudinger.** Im Herzen der Haussaländer. Berlin, 1889. Bei Landsberger.

Den Schluss des Heftes bilden Mittheilungen über die Sitzungen der Gesellschaft, dann kleinere geogr. Mittheilungen.

A B R É G É
DU
BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE.

XVII. Année.

Budapest, 1889.

4—5. Numéro.

La Société ne prend pas la responsabilité des opinions émises par les Auteurs des articles
insérés dans son Bulletin.

ON WESTERN MEXICO.

Abstract of the V. numbers, first paper by John Xántus.

Mr. Xántus, who has spent nearly two years on the western coast of Mexico, embracing the States of Jalisco, Colima, Michoacan, and Guerrero, — has delivered a free discourse about the Geographical features, of this interesting and comparatively little known part of Mexico, extending his observations to the mineral resources, agricultural products, trade, industry, commerce, social and political institutions, to the condition and customs of the Indians, and a great variety of items, connected with the subject.

In his introductory remarks, Mr. X. gave a historical sketch about the material progress of Mexico, during the last quarter of the century, pointing out the great influence of the Panama — San Francisco line of steamships, on the development of the export of Mexican products, and principally on the specie — export from the port of Manzanillo.

But lately the Mexican Central Railroad Company completed its line to the port of San Blas, in consequence of which, Manzanillo is declining very rapidly, as almost the whole pacific coast-export is directed now to San Blas.

Mr. X. then described the port of Manzanillo, and the commercial and forwarding houses established there, since over half a century. He also described the strange and very curious customhouse transactions, and port usages, according which the custom — dues are there always objects of barter, between the importing parties and the officers of government.

Immediately around the port of Manzanillo there is little tillage, except in maize for fodder, which is brought in, and sold to those, who are engaged in packing merchandize into the interior. The maize is sown broad-cast, so as to make the fodder grow fine, resembling coarse grass.

Mr. X. proceeded from the port of Manzanillo to Colima, the Capital of the likenamed state. From Manzanillo to the so called Salinas, the road or rather the bridletail leads between

the sea and the great Laguna of Cuyutlan, and is mostly sandy, presenting comparatively nothing, but a barren and dreary waste, bordering near the sea coast, however there are a few trees of a stunted and thorny growth, some of which resemble somewhat the locust trees, yet having longer thorns.

The Salinas are distant ten leagues from the port, and the end of the lake, where during the dry season the shallow water evaporates, and the ground is then impregnated with saline properties so that it becomes covered with a deep whitish incrustation, intermixed slightly with the soil. At the entrance of this period of the dry season, there is a population of between five and six thousand individuals of both sexes there, engaged in manufacturing salt, and attending to incidental business conducive to that end. Most, of this population being desultory in their habitation, have paid no attention to the construction of their transient homes, living in cane and palm honses of the most primitive design.

The process of salt making is, to clear off half an acre of the marsh smoothly, and when the salty properties arise, they are scraped into heaps, here and there over this surface. Afterwards, and near the center of this plot, small vats six by ten feet in dimension are formed by sinking them three or four inches below the surface of the ground, and then filling them with salt water, which is obtained in this manner: near the vats a hole is dug out, ten feet in diameter, by two feet deep, and then this, as also the vats, are plastered with mortar at the bottom and sides, so as to be water-tight. Afterwards lout croutched stakes are procured, and driven into the ground permanently, and left above the surface seven feet high, and twelve feet apart each way; besides which, two heavy polls are laid crosswisa of these stakes, and upon them, s waller ones are extended in the form of close joints. This done, sea grass and palm leaves are laid over this scaffold, on which common clay is deposited for the purpose of forming a ridge eighteen inches high and five feet in diameter, where the salt-earth in the heaps alluded to, is borne by ascending a short ladder. Then an operative takes a few buckets of water, and ponring it over this earth, it soon causes the salt water to filtrate into the basin below.

Thus this operation goes on, the earth being removed, when it is expected that its saline properties are quite exhausted, then from the basin, the salt water is dipped out, and poured into the wats for evaporation, which proceeds quite rapidly, as the sun is nearly vertical, and intensely warm. After it is reduced to salt, which appears of a fair quality, though specks of dirt are frequently seen in it, the operatives scrape it up, depositing it in heaps of various quantities. This salt is sold readily at 5 dollars per hundred pounds, and packed into the interior as far as Quadalajara, Morelia, and even Durango.

From the Salinas to the Armeria river the country is plain, covered with forest, and almost impenetrable jungle, here and there one meets with small Indian settlements, cultivating their small patches of maize, plantains, cocoa, and cacao, also coffee trees, and rice, cotton, oranges, and in fact most of the productions and fruits common to this part of Mexico, but seemingly barely sufficient for home consumption. The soil is quick, fertile, and generous, to conceive the labor of man, and were it cultivated and cared for, even to a small extent, where famine occasionally prevails, and all its consequences, a superabundance would invite all classes, in every portion of this most prolific country, to partake more largely on the bounties of the earth.

From the river Armeria the trail ascends rapidly towards the dividing ridge between Colima and the sea coast, winding always through high and almost unpenetrable forest, and from that point descends in a deep gulch to Raucha de Rosario, and thence alongside fine Maguey plantations to the beautiful Indian village, called Cochimatlan.

On this part of the road observed Mr. X. several crosses, alongside the road, indicating all spots, where ladronelike deeds had been committed, and where the Catholic Church had reared wooden symbols of her faith.

From Cochimatlan most of the country, Mr. X. had traveled over, was a fertile plain, with a few low hills, and ridges near the trail, and abounding with a few growths only of any kind, with the exception of Maguey and cactus, some of which resembled a tree, with reference to its trunk and boughs. The graceful curve of there attracts the attention, and excites the deepest admiration, bearing a delicious and cooling fruit of a yellowish color, juicy, and quite full of small seeds. The blossom of this species of Cactacea, though very shortlived, is a splendid natural production, surpassing the imagination of art, or, the combination of art and science. It begins to open in the evening about 7 o'clock, and by eleven o'clock it is fully blown, and at five in the morning it begins to fade away, soon after which it droops its beautiful head pensively downward, falling into a state of irrecoverable decay. When the plant is large, several blossoms will open in the same night, and there will be a succession of them for several nights together. The calix when expanded, is about six inches in diameter, yet sometimes Mr. X. had seen it nearly a foot, yellow within, and dark brown without. The petals are many, and of a pure white, while the great number of recurved stamina surrounding the style in the center of the blossom, tends to give it a grand and beautifully imposing appearance.

About the Maguey or Agave Americana gave Mr. X. also some interesting information, for instance that it possessed remarkably delicate fibres, out of which fine thread and cloth can

be manufactured; and also paper of the macerated, softened, and bleached Maguey is represented, as being remarkably pliable and beautiful, more so than the parchment of the modern times. It is even well disposed to retain the impression of various brilliant colours dyed on stamped on it. The fibres of this usefull plant are now used on the Western slopes of the Mexican cordilleras in the same manner, as hemp in our own country, for manufacturing rope, cordage, and bagging. The bags, made out of them for packing, and other objects, are generally worth from 15 to 30 dollars per hundred, and in good demand — though depending on their quality and size. From his own observation, with reference to staple of these macerated fibres of the Maguey. Mr. X. apprehends, that the texture of the ropes and bags would not endure, what the manufactured hemp might be in Hungary, for this staple does not seem to possess in its nature, those strong and tenacious qualities, so well known in the other, notwithstanding these fibres thus manufactured subserve the ends of inland commerce in thousands of different ways, and all useful.

*   *   *

The valley of Colima possesses a larger scope of productive land, and that too, adapted to the growths of hot climates, than any portion of the Republic, which Mr. X. has noticed thus far in the extent of his Mexican travels. Apparently it is situated in a basin or concave surface, surrounded with mountain ridges, except on the SE and NW., and extending to the base of the volcanoes. It is computed to embrace the superficial area of 400 square miles of arable land, or near 600 thousand acres, which could be made to grow produce enough in bananas to sustain double the present population of whole western Mexico, were it cultivated to the extent of its capacity, for Mr. X. has been informed by gentlemen of practicable judgment to discern, and decide, that one acre of bananas thus cultivated will afford ample sustenance for 30 persons one year, allowing each to consume two hundred pounds.

The valley generally carries with it a level, yet in some places an undulating surface, and is quite abundantly watered by the river Colima, which rises among the volcanoes, and flows southwardly. This serves to run the Cotton factory near the city of Colima. at a small village called San Cayetano, — and also the purpose of general irrigation. It is not large, except in the rainy saison, though it seldom or never dries up. The volcano of Colima is situated twenty five miles northeastwardly of the city, and bears in its active peculiarities that grandeur, and sublimity, which one conceives of the terrestrial vents, communicating with the central fires of the earth.

While here, Mr. X. did not notice its discharging torrents

of flame and sulphur — nor torrents of melted matter, but now and then, as Mr. X. arose early in the morning, he observed clouds of smoke, and apparent ashes enveloping its cone in a shroud, and extending downward. Its altitude is computed to be not far from 12,500 feet, above the level of the sea, and consequently, it embraces the characteristics in point of climate, of the three zones, the torrid, temperate, and frigid. The growths at its base, and so on to its summit, bears evident illustrations of this position.

The crater of the Volcano of Colima is about 800 feet in diameter, with an orifice perpendicular, and about 3 miles north of this, there is an extinct crater of an old volcano, the summit of which is frequently capped with snow, being nearly 13,000 feet above the sea, and serves as a landmark near the port of Manzanillo, to guide the mariner.

The torrents of lava had rolled down this ancient volcano years ago, many eruptions seemed to have taken place. for on riding along by its base and casting his eye upon its side, Mr. X. saw many fragments of lava, otherwise unaccounted for, of singular shapes and dimensions, seemingly broken up by an under current of this melted matter. About the base, there are many settlements, and even up the sides, mixed as usual, — although Mr. X. was informed, that there lived many tribes of Indians, possessing their peculiar and primitive traits of character, acknowledging a superior in the government, and themselves to be merely within the Christian pale, though secretly clinging to many of their ancient usages and customs, with respect to religious concerns most especially.

Many portions of the side of this mountain are vastly fertile, abounding in springs and streams, and yielding man just such a paradise to live in, as he might choose to throw around himself. These Indian settlements have Alcaldes appointed by the governor of the State. They appear all, like men of consequence among their tribe, and bear in their face the semblance of the Indian race. Their step is firm, yet elastic, their gait erect yet not stiff, their voice clear yet not arrogant, their eye penetrating yet not sad nor gloomy; and their gesticulations free and easy, and even gracefull. Such are those sons of the forest, around whose ancient home the brilliant bands of civilisation have shed their light for more than three hundred years.

The chief productions among these Indians are maize, rice, bananas, plantains, and honey, with an abundance of stock of all kinds. The grass extends up the side of the mountains more than 6000 feet, growing luxuriantly through the year, and as high as a mans head on horseback. It also abounds in trees of various kinds, the size depending of course on the altitude. Its arable portions on its sides, are said to be remarkable to promote health and long life, for many of the Indians live to the good

old age of more than one hundred years, and then they even seem active and quite healthy. An American, or European could easily frame in his own mind, from this slight description of the valley of the Colima, what might be made of it, were it settled and cultivated by intelligent people.

The city of Colima has been founded by Cortez himself after his return from Spain between the years 1522—24. The city is 80 miles from the port of Manzanillo by the trail, it is the Capital of the State, and the depot for merchandise in transitu to the vast interior. In the city are several wholesale German commercial houses, and one native owned by General Alvarez the former Governor of the State. Each of these houses, receives at least the importation of one cargo of foreign merchandise, and liquors, in the course of a year, amounting to eight hundred tons burden.

The city is laid out regularly, the streets crossing each other at right angles, however they are narrow, and so are the sidewalks. The streets and sidewalks are paved with small pebbles as all other Mexican towns, and the plazas publicas, or public squares are paved in like manner. The public market of provisions and vegetables is held on one of this squares, embracing all the varieties, Mr. X. has mentioned as produced by the Indian settlements, — and a still greater variety of tropical productions, and fruits of rich and flagrant flavor, produced in the endless gardens of Colima, to which Mr. X. particularly paid much attention in his discourse, and described many of these fruits.

The city abounds with mechanics peculiar to the wants and demands of the country, in its present state. Hats, shoes, boots, clothing, and earthenware are extensively manufactured at this place, for home use, but the finer cloth is imported. Apothecary is only one in the city, and it would hardly compare with a third class drugstore in our country. No foreigner is allowed to sell drugs in the Republic, till he has been examined before a board of physicians in the city of Mexico, which fact probably must be the reason, why so few foreigners are engaged in that special commercial line; nevertheless in Mexico there is a very strong prejudice exercised against foreign druggists, and more still against foreign physicians. In comparison with other countries Mr. X. met only with few professional gentlemen except the clergymen, whom he has found ever ready to meet him halfway, to all appearance, affable, bland, courteous and far from endeavoring to mention their creeds when in social conversation.

The style of architecture observed with reference to the church, the residence and stores, would rather impress one with an effort to imitate the modern Gothic, and also the moorish order, and the court yard of the latter, being ornamented with

fountains, and trees of tropical growth, would seem to assimilate themselves to what Mr. Xántus has so often noticed in Mexican cities.

The population is computed to be not far from thirty thousand, consisting equally as many shades of color, if not more as in other Mexican cities of mixed populace. The mixed, and pure Indians would from close observation, indicate a great preponderance, even nineteen — twentieths of this class. The whole foreign population, aside from Spaniards, would not, as Mr. X. judges, exceed two hundred souls either in Colima, Guadalajara, Tepic, or Mazatlan (the four greatest cities in western Mexico) as residents of each of these cities severally.

The cotton Manufactory, or as it is there called: the *la fabrica de Algodon* is situated about 3 miles from the city, and embraces a beautiful plot of ground for this object. It is on the east bank of the Colima river, and its wheel is propelled by the momentum of water, led through an aqueduct of more, than a mile in length, and much of it laid with stones in mortar. The factory is 100 feet long, by 50 feet wide, of two stories high, constructed of bricks, with a terraced roof, and plastered on both sides. The court yard and out buildings are spacious, and well adapted in their design to promote the best interests of the factory, the former is ornamented with a fountain, and beautiful shady orange trees. The factory runs sixty looms with all the appertenances requisite for manufacturing, and employs about one hundred and fifty operatives in all, when in full operation. It is considered in Mexico, that two natives will perform in a cotton factory, what is usually required of one European — say English — operative, their daily wages will average three reales, ranging from one real to five reales. These operatives live in the out — houses just alluded to, and seem to be happy in their avocations. The cost of the factory, when the construction of it took place under the superintendence of Mr. Barnay of Massachusetts, in the year of 1841, amounted to about 100,000 dollars, divided into 100 shares, and it is said to yield an annual profit — deducting all disbursements — of twenty thousand dollars.

On the opposite side of the river is the cotton spinning factory, called *la Harmonia*. Much of this cotton thread is sold to the natives of Colima, and to the surrounding Indian settlements, for the purpose of manufacturing rebozos, and various other articles of home consumption. It is said to pay a higher percent, than to weave it into domestics. The cost of this factory is computed at 40,000 dollars, and it is constructed in a similar manner to the one already mentioned, and is propelled by a water wheel; though the whole is on a much smaller scale, employing thereby fewer operatives. This factory is said to yield a net annual profit of twenty — five percent, on its original in-

vestment. The price of rawcotton ranges from five to ten cents a pound, but it is not generally cleaned so, as to be adapted for use, till it is run through the cotton gins attached to the factories.

Around the city of Colima are several small plantations of Sugarcane, coffee, and cacao, and also of cotton. Indigo and rice, but the production cannot attain a flourishing condition of account of the present vacillating system of labor. No one can think of export, as the production scarcely meets the demand of home consumption. For if a capitalist should invest his all in a hacienda, and its appurtenances, the natives would smile at him, when he wished their labor most, and going to their banana patches, bask in the sun, waiting for bananas to drop from the branch by the force of gravitation. rather than labor, in order to satisfy their hunger. Notwithstanding the great disadvantages rising from the want of labor, the cultivation of these staples being attentively and prudently pursued in this region, by a few planters, amply rewards their risks, and expentancies, for their improvements are of the cheapest character.

* * *

It the course of his discourse Mr. X. described the route from Colima towards Guadalajara. Leaving Colima there are in succession many sugar estates. Sugarcane would seem to form the staple in this district of country, attaining a high degree of perfection, and yielding about 3000 pounds per acre annually, notwithstanding cotton, rice, maize, and the rearing of stock, enter into the productions and pursuits, yet to a limited extent.

At some of the sugar estates, the proprietors have so arranged, as to do the rolling and boiling within the buildings and under sheds. Most of the syrup, when ready to granulate, is turned into earthenjars with small holes perforated through the bottom, so as to admit of drainage. The sugars made in this region would bear no relative comparison to those of Louisiana, Cuba, or Brazil; not even to those manufactured in other parts of Mexico. The old spanish plow, good among these people to supplant the improvements of the present age, still seemed to be in use, and in fact, most of the implements which would have naturally suggested themselves to mans necessities in the most primitive ages of human progression.

Rice is also cultivated in these parts extensively, the quality is the very best. The manner of separating the grains or kernel from the hull, observed here, and throughout the country is, after having procured a block of a tree two feet in diameter, and three feet long, and hollowed it out two feet deep by eighteen inches wide, to fill it half full of shelled rice, and then pound it with a wooden pestle, till the hull easily separates from the kernel; and after this, the chaff is winnowed out by exposing

it to a draft of wind, which cleans it, making it look beautifully.

Passing Tonila a small town at the base of the volcano, the trail leads among hills, and much broken places, the sight of which impress one with the conviction, that not many decades had elapsed since eruptions have taken place, and desolated many a happy spot, for volcanic rocks frequent the sight of the traveler on either side, in a half decomposed state.

The next noteworthy place is el plan de la Baranca a fine hacienda, on the outer edge of the celebrated Baranca de San Bertram, a deep glen or cañada over two thousand feet deep, and near 4000 feet wide. The trail here descends to the bottom of the baranca, and ascends again on the opposite side, in extraordinarily long serpentines, which are laid out with perfect engineering skill. The trail is pawed with cobble-stones, and protected by a wall 3 feet high, laid in cement. This labor, has been performed by the Spaniards while in possession of the country. So well constructed and adapted with sewers and side passages to turn the tropical rains off, that it stands the lapse of time without showing many evident marks of abrading or deterioration. The baranca was always a favorite spot for the daring highway undertakings of the ladrones, and Mr. X. gave to the benefit of his audience the history of some extraordinary robberies, performed here not only by professional ladrones, but also by regular Mexican soldiers, charged to convey safely treasure-transports to the port of Manzanillo.

Twenty four miles further is the city of Zapotlan already 3000 feet above the level of the Ocean. The city is computed to possess a population of near 18,000. and Mr. X. thinks fully ninety-ninths of the number are Indians, and the rest of mixed blood. Spanish race is not represented there at all. The city is situated in a valley remarkably fertile, and unique for its mountain scenery, being not far from the volcano of Colima, and that of the Volcano del nieve, which here present their lofty and proud peaks clearly to view. This city is laid out with much regard to regularity, the streets mostly crossing each other at right angles. These, and the sidewalks are paved in the same manner, as in all other Mexican towns, however the streets are far too narrow, for a large commercial metropolis, susceptible of being approached by navigation. There are two public plazas, near the centre of the city, and in one of which is a reservoir for supplying the citizens with water, and it is fed by a small stream turned from its regular course, not far off. Both of these Squares are ornamented with orange trees set in rows twenty feet apart along the promenades and alleys, which encircle and divide them into eight plots, converging to the center, which are tastefully arranged and ornamented with trees also. These walks are overlaid with small gravels procured near by, though with flag-stones

in the center of each Square. One contains an area, of two, and the other of five acres. Fronting these, there are stores, shops of various kinds, a hotel, and coffee and chocolate retreats, and on the northern side of the larger Square the stands a single edifice, where many are wont go, and bend, at the return of each early morn, on their child-taught knees, in the seeming presence of the Holy Virgin and the disciples.

With reference to the construction of this Church, Mr. X. saw nothing which could distinguish it from other churches, however it seemed appropriate and suitable to the wants of a quiet inland town. This church looked aged, and indicated on its sides an undeniable evidence of a fearful convulsion having taken place, which may have been radiated from the Volcano of Colima, so near, and from the height, apparently hovering over the consecrated spot.

From Zapotlan another fifteen miles travel brings us to the city of Sayula, which is situated in an extremely picturesque valley, at the base of the Sayula mountain range, which abounds in pines and cedars, presenting a beautiful and striking contrast to the dry and parched valley far below. This range of mountains is well adapted to sawmills, from the springs and streams which rise in it, and there are several which not only supply the adjacent country with lumber, but even the city of Guadalajara. It is also said to abound in wild bees, which are quite common in high altitudes, that is from 3 to 7 thousand feet above the sea, throughout the Republic.

Upon a mountain stream called Sayula, which also supplies the city with water, for domestic uses, and that of irrigation, is situated a Paper manufactory owned by a Mexican Company. The rags for this factory are obtained mostly in Mexico, though of late the company sent to foreign countries to get supplies of a better quality, which are not very abundant at home. The stock invested in the factory pays well, at least 20 percent, each year, free from all disbursements. On this stream there is also a flouring mill, but the quality of the flour is indifferent, owing to the stones not being kept in order, and having a poor bolt. Throughout the country, Mr. X. neither heard, nor observed many horse-mills for grinding corn or wheat, but the usual mode on ranchos and haciendas is to grind the grain between two stones, one large and hollowed out, and the other small, rounded, and easily handled. Before the grain is ground in this manner, it is common for it to be soaked awhile in lime-water, that it may become easily hulled, and fitted for use.

The valley of Sayula presents the ever agreeable aspect of much fertility, the mountains on either side extending out near the city, which gives it rather the form of an ellipsis, being narrower near the entrance and departure to, and from it. Maize seems to be the staple production, still a variety is produced

here, as different altitudes are easily attained. It is dotted with ranchos and haciendas, which, as if of the ancient patriarchs, have around them their flocks and herds. Trough this region Mr. X. has noticed with satisfaction and admiration the great utility of the shepherddog, he seemed only to want language to express his conceptions, or act the human part, for he was as watchful of his flock, as the eagle of his prey.

The city of Sayula is neatly laid out, with a public plaza beautifully ornamented, the streets are strait and paved in Mexican fashion. The buildings are here also erected of scoria or blocks of lava, like in Zapotlan, and this mode of architecture gives to the town a rather dark and gloomy aspect.

It may be mentioned here, that from Zapotlan to Guadalajara, there is a Diligencia, or a stage-coach playing every day, except Sunday. The distance is one hundred twenty miles, and they charge for a seat fifteen dollars. In the above named distance the Stage Company has stations at about every tenth mile, to receive a relay of fresh mules, and to proceed with rapidity.

* * *

Mr. X. has described some of his excursions into the mountains, skirting the volcanoes, and gave some amusing items concerning the customs and mode of life of the Indians. One of his excursions he undertook to the mouth of the Coahuagan river, where in the dry season he witnessed the extensive cotton picking, ginning, and packing business, — and described a rickety suspension bridge, constructed entirely of Maguey ropes over the San Remigio rivers fearful cataracts, — and spoke about the Zoology in general, and the game particularly, mentioning principally the gallinaceous gamebirds, and waterfowls of which are many, of the most exquisite kind, and in superabundance, they are also easily accessible and quite tame, as they are seldom if ever molested by sportmen.

The Indians of Western Mexico — according Mr. X. have never been fully conquered, and consequently look with a savage contempt upon the prowess and martial spirit of the Mexicans, and for many years these have ceased to wage war on these Indians, with the hope of ultimate success, in the conquest of that productive tract of country. Many of them are rich in stock, and land, making slaves of a certain caste of their own race, like the Hindoos or Negroes. However slavery does not exist in Mexico in the same sense, as it exists in Brazil, or as it existed formerly in North America, nor does peonage as is usually understood. But public opinion, associations, and a voluntary recognition on the part of the colored race, of their inferiority, from the fact of their doing and being coerced by circumstances and long usages, to perform menial services, have indelibly stamped them as a class, wholly distinct from the pure Castilian descendants.

To their superiors, these Indians and mixed races seem to readily recognize their true and relative position in domestic avocations, in the same manner, as the former slaves of north America. When employed by the day the month, or the year, they are treated in the same or worse manner, at times than the slaves, not being allowed any peculiar privileges about the house, which a slave under the circumstances is not entitled to. By the incessant revolutions in the Republic, the ancient system of peonage has become extinct, and consequently it is a matter of great difficulty to carry on an extensive operation of agriculture, as there is no dependence to be reposed in retaining this class in ones employment, when most needed. They take invariably the advantage of necessity, and know no bounds to their demands, for wages; till actual want enforces them into a compliance.

But little of a commendable spirit has Mr. X. seen in the general improvements of the country to render the habitations of man, the greatest desiderata, yet a personal spirit of revenge and hatred did he frequently witness this class extend to each other. In their habits they are extremely lazy, prone to misrepresentations, filthy, hair long and knotted, faces dirty, bare footed, and often bare — headed, with a loose pair of pantaloons, shirt, and sometimes a round — about, and with a blanket they are sometimes blest, as comprising a portion of a wardrobe. Frequently when Mr. X. was passing a rancho or a hacienda, he beheld them extended on the ground, and many times under an imperfect shade, very simiral to that humanity, which he has been wont to see in other lands. By the extreme force of hunger, and the remonstrance of persuasion of the proprietors of these establishments, are these peones urged and brought into the performance of manual labor, to obtain a mere sustaintment; though this requirement of nature they would not obey, were there ample opportunities of stealing, robbing, and escape, blended together. Mr. X. has seen many of them on horse — back, tilting about the plains with ease and gracefulness in their motions, keeping their bodies in a flexible position with the gallop of their steeds.

The dresses of the females, like the clothes of the males, are made of cheap calico for the skirts, with scarcely any notions of propriety or decency about them. This fashion, if it deserves a comparison, looked like that of the antique ages of the World, perhaps shortly after the creation, when human beings discerned their nudity; for in adopting them to their dusky frames, they gave their dresses ample measurement to admit the cool air to freely circulate; and seldom saw Mr. Xántus on them underclothes, perhaps a chemise without any addition.

Their dresses, though made with skirts and sometimes

sleeves, are seldom raised to a comely position, merely lashed around the waists. Over their heads and shoulders they usually wear the rebozo or long shawl, mostly knit of cotton thread, dyed with various hues. These rebozos they extend certainly gracefully over their heads, supplying the custom of wearing bonnets, and fully protecting their oval, brawny forms to the lower part of the waist. This class of female peones, doing what they may in the form of domestic employment, ever retain their rebozos, seldom or never using pins, as in other countries. These Indians generally sleep on the ground — floor of their huts, having dried oxhides beneath, and in this manner they pass long nights enfolded in their blankets, rehearsing ancestral achievements, and the feats in which they themselves have been engaged, till nature exhausted, closes their eyes in the oblivion of night.

Their diet is simple, consisting of dried beef with cayenne pepper, and tortillas, or cakes made of maize, also sweet potatoes called Camotes, and fruits common to the country. Coffee, or tea they never get. The chief amusement of this class consists in cock-fighting, bull-fighting, running horses on the plains, throwing the lasso when on a full gallop, with unerring certainty; and fandangoes accompanied and enlivened with violins and guitars and also tambourines, and sometimes with jolly vocal music, and generally ending in a general fight, with one or two deaths to pay a small tribute to the pleasure.

On most of the Haciendas there is a chapel, where the peones, with the surrounding country people attend Church on a Sunday morning, kneeling and ejaculating a short prayer in imitation of their sainted Padre, who has perhaps come from a distant city, to bless his flock in sowing good and righteous seeds, but with godly and pious care to reap his harvest, ere the setting sun had shut in his golden fleece. With all the pious care and instruction, with all the external forms of ceremony, and godly invocation, christianed under the holy banner of the faith, and surrounded by godly fathers, taught to kneel before the Altar and the Saints, and repeat in chorus loud, sacred anthems, attuned by the instrumental choir, adoring one set of men as mediators between an offended God and offending man, and paying these tribute to plead their cause and express their eloquence to the admiring crowd, it would most assuredly beggar truth to give red men of the forest a higher position, either mentally or physically, morally, politically, artistically, or scientifically, — than their ancestors possessed at the time of the conquest, under the iron sway of Montezuma.

Hence the amount of moral, and information, of which one would observe these Indian peones to be in possession, has been far excelled by a long line of ancestral birth if we can credit astute pages of history, which in bold relief reflect the manners,

habits, customs, arts, and sciences of the ancient and sagacious Aztecs.

Mr. X. did not intend to advocate but that religion in a State is necessary to its moral preservation and advancement, though this religion should advocate as little for self as possible, that it may inculcate moral duties efficaciously, but that of a State the past history of the Woold forbids; as all the elements whether good or bad in such a State, are concentraled in a few and become locked up under a preconcerted seal, the stamp of which would paralyze the soul of any commonwealth. Nor should the whole of a religious school or sect be condemned because of the tendency of its bad principles, or advocates; except so far as they may impose themselves upon the political affairs of a State; nor should we question but that under all forms of religion there most be some good and truly pious souls; though perhaps all mankind may bear watching to keep them good.

Der zweite Artikel bespricht Stanley's Reise zu Emin Pascha, nach englischen Quellen.

Im dritten Artikel folgt ein Auszug der Aufzeichnungen Alb. Berzeviczy's über seine ausländischen Reisen 1818—1820. Die Aufzeichnungen haben hauptsächlich touristischen Werth und dienen zur Kennzeichnung der ehemaligen Reise-Verhältnisse.

BIBLIOGRAPHIE.

Der Ursprung des ungarischen Volkes und der ungarischen Civilisation. Budapest, 1889. (Ungarisch.)

Wenn wir eine rein linguistische Arbeit besprechen, so liegt die Ursache dessen in der collectiven Natur der Geographie, die oft die Resultate der Forschungen anderer Wissenschaften für ihre Zwecke verwendet. Der anonyme Verfasser obigen Werkes hat der Lösung der Frage über die Urheimat der Magyaren einen bedeutenden Dienst erwiesen und wir wollen seine Arbeit von diesem Standpunkte aus betrachten.

Die finnisch-ugrische Schule verlegt die Heimat der Ungarn theils zwischen die Petschora, Kama und obere Wolga, theils zwischen den Ob, untern Irtisch und oberen Ural, d. h. mit einem Wort in die nördlichen Ebenen Asiens. Die Fürsprecher der türkischen Verwandtschaft hingegen in die südlicheren Theile des asiatischen Steppengürtels, in die Umgebung des Kaspi-Sees, der Donau und anderer östlich gelegener Landschaften. Auch die linguistischen Erläuterungen unseres Autors verweisen auf nörd-

lichere Gegenden, u. z. auf solche, die den asiatischen Civilisationskreisen (chinesisch, persisch-afghanisch, assyrisch, summerakkad) sehr nahe gelegen sind; der Verfasser stimmt daher mit Vámbéry überein, nur hat er ausser der turanischen Sprachgruppe auch die semitischen und arischen Sprachen in das Bereich seiner Vergleichen gezogen, da ja der gegenseitige Einfluss der Völker ein sehr ausgebreiteter ist. »Jedes Volk und dessen Sprache ist ein ergänzender Theil in der Kette der Völker«, es ist daher keine einzige Sprache selbstständig, sondern bildet einen lebenden, sich fortwährend entwickelnden Organismus. Unsere Ahnen haben den sprachlichen Einfluss ihrer nördlichen Nachbarn ebenso gefühlt, wie den der südlich wohnenden Araber, Akkader, Perser, Afghanen und der östlich wohnenden Mandschu und Chinesen. In Bezug auf Verwandtschaft ersten Grades steht die ungarische Sprache der türkischen näher, als der ugorischen, doch in einzelnen, sehr charakteristischen Stammworten zeigt sie eine nahe Verwandtschaft zu den semitischen und arischen Sprachen.

Der Verfasser greift zum Beweise dessen zur Vergleichung der Culturworte; er vergleicht die, die einzelnen Theile des Körpers bezeichnenden Stammworte und kommt zu dem Resultat, dass von 135 Stammworten 74 mit den türkisch-tatarischen gemein sind, 35 mit semitischen Sprachen, u. z. die meisten mit dem arabischen, assyrischen und babylonischen Dialekt. Mit dem Afghanischen haben wir 20 Worte, mit dem Persischen 18, mit anderen arischen Sprachen 24 gemein. Mit den finnisch-ugrischen nur 47. Aus seinen vergleichenden Studien zieht er folgende Schlüsse:

a) Die These von der Verwandtschaft ersten Grades zwischen der ung. und den finnisch-ugrischen Sprachen ist unrichtig.

b) Die Urheimat der ung. Rasse darf — in Folge der Wortgemeinschaft mit den semitischen, namentlich aber mit der afghanischen und persischen, sowie mit der akkadischen Sprache nicht im nördlichen Theile Asiens, sondern muss weit mehr im Süden gesucht werden. Eingehende Studien in dieser Richtung fehlen jedoch noch.

Das kleine Werk, das eine ganz neue Richtung verfolgt, verdient unsere Aufmerksamkeit. *Dr. G. Cz.*

Viktor Vajda: **Die Grande Chartreuse und die Karthäuser.** KecsKemét, 1889. (Ungarisch.)

Handbuch der Oceanographie. II. Band:

Dr. Penck: **Die Vertheilung des Luftdruckes im Mittel- und Südeuropa.** 1889.

Dr. Soyka: **Die Schwankungen des Grundwassers.** 1889.

Folgen kleinere Mittheilungen.

La Société Hongroise de Géographie.

Protecteur:

(Vacat.)

Le bureau de la Société:

Président: *Dr. en philos. Arminius Vámbéry*, professeur à l'Université de Budapest.

Vice-présidents: *Michel Gervay*, conseiller ministériel pensionné; membre de la chambre haute.

Jean Xantus, conservateur du Musée National.

Secrétaire general: *Antoine Berecz*, directeur de l'École supérieure d'État pour les jeunes filles à Budapest.

Secrétaire: *Dr. en philos. Gustave Thirring*, professeur.

Trésorier: *Dr. Henry Floch Reichersberg*, conseiller au département des finances.

Membres du Comité:

Dr. en philosophie Aladár Ballagi, professeur à l'Université.

Albert Bedő, conseiller ministériel.

Joseph Berényi, inspecteur en chef des chemins de fer d'État.

Dr. en philosophie Charles Brózik, professeur.

Dr. en philosophie Guillaume Fruknói, secrétaire général de l'Académie des Sciences.

Béla Ghyczy, Maréchal-Lieutenant en retraite, membre de la chambre haute.

Paul Gönczy, secrétaire d'État.

Aladár György, membre interne du bureau statistique d'État.

Dr. en philosophie Rudolphe Havass, professeur.

Pierre Heim, conseiller ministériel.

Dr. en philosophie Paul Hunfalvy, membre de la chambre haute.

Paul Király, professeur.

Louis Koller, conseiller ministériel.

Daniel Laký, professeur.

Henry Lévay de Kistelek, membre de la chambre haute.

Louis Lóczy, professeur à l'école polytechnique.

Béla Majláth, bibliothécaire du Musée National.

Dr. en philosophie Alexandre Márki, professeur.

Frédéric Pesty, secrétaire de section à l'Académie des sciences.

Émeric Péchy, directeur de l'Imprimerie d'État.

Dr. en philosophie Maurice Staub, professeur.

Dr. en philosophie Joseph Szabó, professeur à l'Université.

Dr. en médecine Edmond Téry.

Dr. en médecine Auréle Török, professeur à l'Université.

A B R É G É

DU

BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE.

XVII. Année.

Budapest, 1889.

7—8. Numéro.

La Société ne prend pas la responsabilité des opinions émises par les Auteurs des articles
insérés dans son Bulletin.

BARON FRANZ TÓTH'S REISEN IN AEGYPTEN IM JAHRE 1771.

(Auszug des ersten Artikels. Heft VII.)

Die Sympathie zwischen Ungarn und Türken wurde nicht nur durch die Blutsverwandtschaft und das mehr-weniger glückliche Zusammentreffen der politischen Constellationen hervorgerufen, es trugen zur Förderung derselben oft auch einzelne hervorragende Persönlichkeiten bei; eine der grössten Gestalten dieser Persönlichkeiten war unstreitig Baron Franz Tóth von Nyitra. Obwohl sein Leben eine Reihenfolge der abwechselnden Begebenheiten war, kann ich es hier doch nicht eingehend schildern,¹ auch seiner schon bisher viel besprochenen türkischen Studien darf ich hier nicht eingehender gedenken,² sondern ich will nur auf jene Beobachtungen geographischer Natur die Aufmerksamkeit hinlenken, die er in Aegypten als Geograph und Militäringenieur unternahm und die nicht nur seine Person unter die bewunderungswürdigsten Geister reiht, sondern auch seine Werke zu Quellenstudien stempelt.³ Nur einiger Details seines Lebens sei hier Erwähnung gethan, zumeist nach der Zusammenstellung Koloman Thaly's,⁴ ferner auch der Antecedentien seiner aegyptischen Reise, insoweit auf dieselben Sonnini's gleichzeitiges Werk einiges Licht wirft.⁵

Baron Franz Tóth von Nyitra, oder wie ihn die Franzosen hiessen, Baron de Tott, wurde als Sohn des Kurutzenflüchtlings Andreas Tóth (Tottandrez), 1733 geboren; nachdem er die technische Academie in Paris absolvirt, die er als Militäringenieur verliess, wurde er im Alter von 22 Jahren Hauptmann, verheirathete sich und ging als Militär-Attaché nach Konstantinopel, wo er am 18. Mai 1755 anlangte und durch sein sympathisches

¹ Biographie Universelle ancienne et moderne. Paris, Michaud. 46. Bd.

² Peyssonnel, Observations critiques sur les mémoires de M. le baron de Tott. Amsterdam, 1885.

³ Memoires du Baron de Tott sur les Turcs et les Tartares. Amsterdam, 1785. IV. Bd.

⁴ Thaly K.: A Szezei csatorna magyar tervezője. Egyetértés. 1888. április 5.

⁵ Sonnini: Voyage dans la Haute et Basse Egypte. Paris, an VII.

Auftreten, sein offenes Wesen, seine militärische und wissenschaftliche Bildung, durch perfekte Kenntniss der türkischen Sprache und Sitten sich gar bald das bedingungslose Vertrauen des Grossvezirs und der Serdaren erwarb, die sich von nun an fortwährend von ihm Rath einholten. Auch Sultan Osman gewann ihn lieb, doch war sein Einfluss während seiner Regierung nicht gross.

Nach Osman's Tod bestieg Mustafa den Thron und nun erreichte Tóth's Wirken im Orient den Zenith. Der Sultan, als er in Tóth einen Ungar erkannte, beschenkte ihn mit seinem vollen Vertrauen, liess durch ihn sämmtliche Befestigungen der Bardanellen und des Bosphorus renoviren, die ganze türkische Artillerie und das Geniecorps reorganisiren, an deren — durch Tóth geleitete Proben — er selbst theilnahm und gewährte ihm zu all' diesen grossen Unternehmungen unbeschränkten Kredit und Arbeitskraft. Nach Vollendung dieser Riesenarbeit bereiste Tóth die Türkei und so gelangte er auch als Kommercial-inspektor nach Aegypten.

Tóth begab sich auf seine aegyptische Reise am Segelschiff »Atalante« von Toulon aus, das er nach seinen Memoiren am 26. April 1777 verliess. Auf demselben Schiff reiste auch der Naturforscher Sonnini, der die Abfahrt auf den 2. Mai setzt. Da Sonnini ein genaues Tagebuch führte, während Tóth — wie es scheint — sein Werk nur nach flüchtigen Notizen oder aus dem Gedächtniss niederschrieb, so ist es wahrscheinlich, dass er sich im Datum irrte. Wir müssen aber schon hier bemerken, dass Sonnini ein verbitterter Feind Tóth's war, obwohl ohne jede Ursache, und dass er ihn in seinem Buche bei jedem Anlass verspottet.

Die officielle Thätigkeit Tóth's begann auf der Insel Kreta, von der er behauptet, dass dort kein Weizen wachse. Schon Peyssonnel bemerkt hierauf, dass auf Kreta, bei Messara vorzüglicher Weizen wachse, dass aber die Agas die ganze Fechsung für sich in Beschlag nehmen, um sie dann theuer zu verkaufen; nachdem es daher in ihrem Interesse war, dies zu verleugnen, so dürfte wohl Tóth's Irrthum daher stammen, dass er sich in seinem Werke auf die Berichte der Aga's stützte.

Die »Atalante« landete nach Umschiffung des Diamant-Felsens vor Alexandrien, im Port-neuf. Zu Tóth's Zeiten war der Name Diamant noch bekannt, und Sonnini war der Meinung, dass auf demselben Pharos gestanden. Heute kennt man den Namen kaum mehr, und vom Pharos ist es bekannt, dass er an Stelle der Fort Quait gestanden.

Zu Tóth's Zeiten war die Frage über den Zweck und die Bedeutung der Pompejus-Säule noch nicht gelöst, und es herrschten darüber die verschiedensten Meinungen. Tóth behauptete, die Säule hätte auf einem öffentlichen Platze gestanden und die darauf sichtbaren Inschriften bedeuteten die Geschichte dersel-

ben: diese Meinung, die später durch die Archäologie und Egyptologie bekräftigt wurde, fand in Tóth ihren ersten Vertreter. Dagegen irrte Tóth, wenn er meinte, die alexandrische Mauer stamme aus der Zeit Alexanders des Grossen. Sonnini wies richtig darauf hin, dass das griechisch-römische Alexandrien viel grösser war, als dass es von der arabischen Mauer hätte begrenzt werden können, andererseits beweisen auch die arabischen Aufzeichnungen, dass diese Mauern im Jahre 1212 erbaut wurden.

Vier Tage erforderte Tóth's Reise von Alexandrien nach Kairo; bis Rosette reiste er mit der Karawane, von dort zu Schiff. Tóth wurde überall mit grossen Festlichkeiten empfangen. Von Kairo wurde ihm ein Schiff entgegengesandt und der Pascha machte sogleich seine Aufwartung. In dieser Zeit brach eine Mameluken-Revolution aus und Tóth musste nach Gizeh flüchten. Von dort begab er sich zu Schiff nach Rosette zurück.

Zwischen Alexandrien und Rosette liegt Madiye, d. i. die Mündung; hier lag die Mündung des Abukir-Sees, über die heute die Eisenbahn führt, während der See selbst trocken gelegt wurde. Sonnini legte diesen Weg in Tóth's Gesellschaft zurück und die zweierlei Beschreibungen ergänzen sich gegenseitig. Ihnen gesellte sich auch Savary an, der vorzügliche Kenner der arabischen Sprache und des arabischen Geistes.

Auch Tóth überraschte die Trockenheit des Klima's von Aegypten und er erklärte die Überschwemmungen des Nil durch die Dunstmengen, die durch die Nordwinde aus Europa nach Süden geführt werden und erst in den abessynischen Gehirgen zur Erde fallen können. Auch an den Aufnahmen des aegyptischen Kanalsystems betheiligte sich Tóth eifrig und wir verdanken ihm zahlreiche Correcturen der Angaben seines Vorgängers d'Anville; unter seinen Angaben verdient am meisten unsere Aufmerksamkeit die Notiz, dass der die Nilarme von Rosette und Damiette verbindende Kanal nicht von Gezeid, sondern von Nadir ausgehe. Ueber den, Alexandrien mit dem Nil verbindenden Kanal bemerkte Tóth, dass dieser zur Bewässerung des nördlichen Ufersaumes berufen sei; über hundert Jahre mussten vergehen bis sich ein Malteser fand, der diese Idee zu verwirklichen trachtete. Tóth erklärte das Klima Aegyptens für gesund und schrieb den Ausbruch der Pest der Einschleppung aus Konstantinopel zu; heute wissen wir seit Clot Bey, dass das Klima des Deltas malarisch und die Pest daselbst endemisch ist.

Peyssonnel macht Tóth den Vorwurf, dass er die commerciellen Verhältnisse ganz übergehe; es kann vorausgesetzt werden, dass Tóth hierüber einen besonderen amtlichen Bericht erstattete, denn es geht auch aus Sonnini's Werk hervor, dass Tóth an der Entwicklung der Handelsverhältnisse bedeutenden Theil genommen.

Von grossem Interesse ist Tóth's Bemerkung über die to-

pographischen Verhältnisse des Deltas; »Il est important d'observer que de Delta plus élevé que le reste de l'Egypte, est bordé vers la mer par une forêt de palmiers, appelée la forêt de Berdos, dont le sol domine de beaucoup la plus grande élévation des eaux, et cette remarque topographique suffit pour détruire les systèmes de la formation du Delta par sédiment etc.»

Seine Folgerung trifft wohl nicht zu, doch ist seine Beobachtung präcis und richtig, wie ich mich davon im Laufe des Jahres 1888 selbst überzeugen konnte. Ich kann noch hinzufügen, dass — nach eigenen Beobachtungen — die ganze nördliche Uferlinie auf einer unter dem Wasserspiegel gelegenen Kalkbank ruht und durch den Sand des Meeres und der Wüste, sowie durch den Schlamm des Nil aufgebaut wurde, der auch schon in jener Zeit vorhanden war, als die Oberfläche des heutigen Delta noch vom Meer bedeckt war, obwohl damals nur der Saum von Burlus über das Meer herausragte, die nördliche Grenze des einst aufzubauenden Deltas bezeichnend.

Thatsache ist, dass Tóth der erste war, der zur richtigen Beurtheilung der Deltabildung die ersten Beobachtungen machte.

In Tóth's Memoiren verdienen namentlich seine auf Suez bezughabenden Bemerkungen unsere volle Aufmerksamkeit, umso mehr, als er die Frage des Suez-Kanals als Fachmann bespricht. Obwohl er nirgends erwähnt, in Suez gewesen zu sein, liefert er doch ein so genaues und vollständiges Bild der topographischen Verhältnisse von Suez und der Weltbedeutung eines dort mit leichter Mühe anlegbaren Kanals, wie vor ihm noch kein anderer Gelehrte. Bei seiner Rückkehr nach Konstantinopel hatte der Plan des Suez-Kanals in seinem Kopfe schon feste Wurzel gefasst; allsogleich legte er seinen Plan dem Sultan Mustafa vor, der ihn beauftragte, seine Pläne zu Papier zu bringen, um sie sogleich nach Beendigung des russischen Krieges auszuführen. Mustafa's jehem Tod müssen wir es zuschreiben, dass nicht Franz Tóth zum Schöpfer des Suez-Kanals geworden. Die Priorität der weltbedeutenden Idee jedoch muss dem ungarischen Baron Franz Tóth zugesprochen werden.

Nach Tóth's Rückkehr nach Aegypten erhob ihn der König von Frankreich zum General, 1781 zum Marchall de camp und als solcher veröffentlichte er die Memoiren seiner 20-jährigen türkischen Erlebnisse. In lebhaften Worten, in elegantem klaren Styl schildert er in denselben seine Erlebnisse und sind seine Angaben auch hie und da irrig, so verdanken wir ihm doch viele neue Beobachtungen. Die erste Ausgabe seines Werkes, die 1785 in 2 Bände erschien, erregte so grosses Aufsehen, dass im Verlaufe von drei Jahren noch eine dreibändige Textausgabe und eine 5 bändige kritische Ausgabe (mit Notizen von Peyssonnel), und drei deutsche Ausgaben, sowie Übersetzungen in's Englische Dänische, Holländische und Schwedische erschienen.

1786 wurde Tóth Commandeur der Festung Douai; von hier flüchtete er 1789 über Paris in die Schweiz, ging dann nach Wien und gab die in der ungarischen Literatur berühmten »Briefe von Clemens Mikes« heraus. In seinen alten Tagen liess er sich im Bad Tarcsa (Tatzmannsdorf) nieder, wo er am 22. September 1793 starb. Fast hundert Jahre nach seinem Tode kann ich mit Freuden melden, dass auch eine ungarische Ausgabe seiner Memoiren erscheinen wird.

Johann Jankó jun.

Dans le second article (Fasc. VII.) M. Ant. Reményi donne un résumé du livre de M. le baron J. Benko sur le voyage de la frégate austro-hongroise »Albatros« dans l'ouest de l'Afrique.

Dans le premier article (Fasc. VIII.) M. Etienne Hanusz expose ses idées sur la question de la formation des empires universels. Fondant ses explications sur les principes connus de Malthus et de Monroë l'auteur indique la situation géographique pour trois empires universels dans l'ordre suivant: l'Amérique, l'Europe-Afrique et l'Asie-Australie.

Dans l'article deuxième (Fasc. VIII.) M. Geysa Czirbusz donne un extrait de l'oeuvre d'Edonard Suess sur l'histoire des mers.

Eduard Suess: **Das Antlitz der Erde.** II. Band. Die Meere der Erde. Wien, Gr. 8° Mit 42 Abbildungen.

Von einer eingehenden Besprechung von Suess epochemachendem Werke kann an dieser Stelle Umgang genommen werden; jedoch können wir nicht umhin, einige kritische Bemerkungen zu machen.

Suess Werk bietet viel Neues und Wahres. Als neue Anschauung kann die Erklärung der Entstehung der Erosionsthäler mit Übergehung der Elevationslehre gelten u. z. 1) mit Hilfe der Krümmungen; so das Fallenlassen des compensativen Parallelismus zwischen Erdbablachungen (Meere) und Plateaux (Kontinente), die abwechselnde Bewegung der Oceanwässer gegen den Aequator und den Polarkreis, das Kleinerwerden der Erdkugel, das Wechseln der oceanischen und kontinentalen Perioden, — doch sind viele seiner Abhandlungen hypothetisch, worauf wir jedenfalls hinweisen müssen.

Schon 1) die a contractionale Theorie an und für sich ist eine Hypothese, welche an astronomische Widersprüche

stösst. Wenn sich die Erde wegen des Einstürzens der Océane vertieft, und die Kontinente in diesen Vertiefungen ihr Grab finden, so verliert sie an superficieller Ausdehnung, ihr Sphaerenradius muss daher kleiner werden, was auf ihre Rotationszeit und Circulationsgeschwindigkeit von Rückwirkung sein müsste. Dies jedoch wird geleugnet. Nach Suess verkürzt sich der Erdradius nach 100 □ Km. Einsturz um einen Meter. Da sich der Erdradius auch durch das Falten der Gebirge verkürzt, ist, somit die Wohnbarkeit der Erde nur für kurze Zeit berechnet. — 2) Durch Verwitterung und Ablagerungen der Kontinente werden höchstens abgeschlossen und Binnenmeere begraben werden, in grossen oceanischen Becken finden wir dieselben nicht, sie können daher auch die positive Transgression unterstützen. Die Ablagerungen grosser Tiefen sind organischen Ursprunges (Radiolarien, Foraminiferen), einen grossen Theil derselben verbraucht das Thier- und Pflanzenleben des Océans. Zöppritz's Berechnungen können sich daher nur auf Binnenmeere und die Ufer der Kontinente beziehen und wenn sie dennoch die Ursachen einer andersartigen Vertheilung der Massen sind, so ist ihre attractive Kraft zur Erklärung der Wanderung der Océane genügend und wir bedürfen nicht des Erbebens der Meeresgründe. — 3) Für die Wanderung der Meere gegen den Pol und den Aequator haben wir keinen annehmbaren Grund. Adhémar und Croll haben ihre Theorie an astronomischen Erscheinungen zu erklären gesucht als sie das Ansammeln der Meere um die Pole aus den sich abwechselnden Eiszeiten erklärten; Suess dagegen führt die veränderliche Wassermenge der Aequatorial- und Polargegenden auf die Verkürzung des astronomischen Tages, daher auf eine noch nicht bewiesene, ja von Penck sogar geläugnete Ursache zurück. Die periodische Veränderung des Wasser gemahnt wieder an die Schmick-Falbwettstein'sche Theorie. wonach infolge der combinativen Anziehung von Sonne und Mond in jedem 10.000-ten Jahr die beweglichen Massen des Erdinnern vom Aequator gegen die Pole strömen, in Folge dessen die Erde das Gleichgewicht verliert; ausser wir nehmen Penck's Erklärung der Entstehung der Eiszeiten an und dehnen sie — mutatis mutandis — auch auf den Ortwechsel der Océane aus. Nach Penck haben die diluvialen Eismassen die Gewässer an sich gezogen und dieselben am Pol geschwellt, am Aequator hingegen vermindert. Später ist das Thauwasser mit dem von der Attraction befreiten übrigen Wasser vom Pol dem Aequator zugeströmt und hat dort Anschwellungen verursacht. — 4) Das Einsickern des Wassers in's Innere der Erde vermindert gleichfalls das Niveau der Meere, ohne dass die Becken selbst sinken müssten. Unter der $1\frac{1}{2}$ Meile dicken eiskalten oceanischen Hülle dringen die Geo-isothermen tiefer hinab als unter den Kontinenten, erleichtern daher das Einsickern des Wassers. — 5) Es ist unbegreiflich, warum gerade die

oceanischen Becken sinken sollten, während die bedeutend grösseres specifisches Gewicht besitzenden Kontinente bewegungslos bleiben? Unter den Oceanen können wir aus obigem Grund die Rinde für dichter denken (F a y e), als unter den Kontinenten. Auch muss die Denudation und Erosion Grenze und Maass haben. — 6) Wir entnehmen aus Suess Transgressionen, dass unsere Erde abwechselnd oceanische und kontinentale Epochen hatte. Suess leugnet die Compensation, es kann daher von proportioneller Vertheilung der Kontinente und Oceane nicht die Rede sein. Die oceanischen Perioden wollen wir noch gelten lassen, da die Sedimente die ehemalige Existenz der Meere beweisen; in der geographischen Begrenzung der kontinentalen Zeiten hingegen sind die Geologen sehr arm, denn diese müssten aus geologischen Lücken, aus den Lücken der Schichtenreihe der Transgressionen erklärt werden, und diesbezüglich sind ihre Kenntnisse sehr mangelhaft. Es muss auch in Betracht gezogen werden, ob die Geologie der Kontinente zur Erklärung der Geheimnisse der oceanischen Becken genügend ist, da doch die Geologie der Oceane ebenso unbekannt ist, wie die Oceanographie selbst neu ist. — 7) Auffallend ist endlich Suess Erklärung, dass die Urmeere nirgends in Europa solche Sedimente zurückgelassen hätten, welche auf grosse Tiefen, als ihren Ursprungsort, hindeuten würden (S. 367). Dies scheint jene geologische Ansicht zu begünstigen, welche wohl zugibt, dass die grossen Oceane zeitweise ausgedehnte kontinentale Flächen überschwemmen, provisorische Binnen- und Ufermeere bilden können, — aber in Zweifel zieht, dass Oceane und Kontinente ihren Ort in ganzer Ausdehnung wechseln könnten. Vor 10 Jahren schon habe ich die Berechtigung dieses Standpunktes behauptet (Földr. Közl. VIII. 241—257.); seither haben ihn Neumayr, und Geikie mit gewichtigen Argumenten unterstützt.

Schon aus diesen wenigen Bemerkungen ist ersichtlich, dass die Contractions-Theorie noch kein Gesetz ist, sondern noch sehr vieler Verbesserungen bedarf; geläugnet kann aber nicht werden, dass die zwiebelschalenmässige Aneinanderreihung der Schichten und die Faltungen der Oberfläche mit Hilfe dieser Theorie am leichtesten zu erklären sind.

Dr. Géza Czirbusz.

Le troisieme article (Fasc. VIII.) dont M. Jean Jankó jenne est l'auteur, s'occupe du livre de M. Spiridion Gopčević sur la Macédoine et l'ancienne Serbie. Dans cette oeuvre récemment parue les opinions politiques de l'auteur ne sont pas toujours conformes aux idées des patriotes hongrois mais les dates ethnographiques et géographiques, la description précise du pays et de ses habitants sont néanmoins d'une grande valeur.

RAPPORT DU DR. CHARLES PÁPAI SUR SON VOYAGE LE NORD-OUEST DE LA SIBÉRIE.

Kazan, dans le courant du mois de mai de 1889.

Messieurs

Ayant fini en hiver la seconde partie de mon voyage dans le nord-ouest de la Sibérie j'ai l'honneur de vous présenter la suite du rapport esquissé sur l'itinéraire que j'ai suivi et sur les résultats que j'ai obtenus.

Mon voyage d'été, comme j'ai déjà eu l'occasion de l'annoncer avait pour but d'étudier les Vogoules qui, sous le rapport de la langue, sont nos parents les plus proches; tandis que pendant mon voyage d'hiver mon principal but était d'étudier et d'apprendre à connaître les Ostiaks.

Le point de départ du voyage que j'ai fait chez les Ostiaks était Tomsk où j'étais arrivé par bateau déjà au milieu de l'automne, dans un état un peu souffrant. J'ai voyagé de Tomsk en canot dans la direction du courant de l'Ob, et en touchant quelques colonies russes et tartares, j'allai visiter les Ostiaks Samoïèdes étudiés par Castran. Ces peuples sont établis sur les bords de l'Ob et sur quelques-uns de ses affluents, jusqu'au-dessous de Narum.

Les Russes les appellent Ostiaks, bien que sous le rapport de la langue, du physique, du type et des mœurs on peut les classer parmi les Samoïèdes. Je fus obligé d'attendre chez eux l'ouverture du chemin de traîneau, pendant le peu de temps que je passai chez eux, je dirigeai mon attention surtout sur leur relation avec les Ostiaks.

Les Samoïèdes Ostiaks sont un peuple chasseur, mais surtout peuple pêcheur; ils sont dans leur manière de voir et dans leurs mœurs fortement sous l'influence des Russes qui s'établissent au milieu d'eux; mais pour cela ils conservent fidèlement, bien qu'en grand secret, leurs traditions et leur religion antiques. J'ai pris des notes, des traductions, de quelques légendes héroïques et de quelques contes, j'ai également fait des notes sur leur langue et j'ai pu voir leurs idoles soigneusement cachées.

C'est du milieu des Ostiaks-Samoïèdes que je suis arrivé à l'étude des Ostiaks purs, aux bords du Vasz Jugan, grand affluent de l'Ob du côté gauche. Les Ostiaks de ce fleuve sont les moins connus, au point de vue ethnographique; ils sont isolés des autres parents.

Pendant le mois que j'ai passé chez eux, j'ai étudié de différents côtés leur manière de vivre, j'ai pu voir plusieurs de leurs idoles et j'ai aussi assisté à un sacrifice. Leur dialecte est, si je ne me trompe, le dialecte ostiak le plus pur. Et comme

il est tout à fait inconnu jusqu' aujourd' hui, j'ai cru devoir faire des notes relatives à la richesse de leurs mots, quoique cela fût en dehors de ma tâche. Eu outre, j'ai aussi noté la traduction de quelques légendes héroïques, et deux autres dans la langue originale, à cause de l'intérêt philologique qu'elles nous présentent. Revenu de Vasz Junga à l'Ob, j'ai continué mon chemin dans la direction du courant de ce dernier au milieu des Ostiaks. Au mois d'octobre la température baissait sensiblement, le thermomètre centigrade marquait souvent, même pendant la journée, 30 degrés au-dessous de zéro. Le grand froid rendait de plus en plus difficile le voyage et les occupations. De plus, les traîneaux servant à la communication sont fort incommodes, attendu que même une seule personne ne peut se placer qu'avec peine à côté du cocher. Après avoir séjourné peu de temps chez les Ostiaks des environs de Surgut, j'étais pressé de partir pour visiter des contrées situées plus vers le nord dans la direction de Besjozow. A mon arrivée, les Ostiaks d'au-dessus de Besjozow étaient rassemblés en grand nombre aux centres, à l'effet de payer l'impôt. D'ailleurs la réunion d'une population qui vit sans cela fort dispersée était une occasion favorable surtout pour les observations anthropologiques et pour procéder à des mesurages.

Le Noël russe me trouvait à Besjozow. Après les fêtes je suis parti pour les bords du fleuve Sosgva, grand affluent de gauche de l'Ob, dont les habitants Vogules se réunissaient également à cause des impôts. Après six mois d'absence, comme il avait été fixé d'avance, j'ai eu la joie de me rencontrer près du cours supérieur de ce fleuve, à Jais-paul, la veille du jour de l'an avec mon compagnon de voyage. J'ai observé les Vogules de Sosva pendant plus d'un mois de séjour chez eux sur trois points principaux; je les ai étudiés sur la Sosva supérieure et du milieu et sur la Szigra, son affluent. Ces Vogules nous intéressent tout particulièrement, attendu que leur langue, du type vogule le plus pur, s'approche le plus de la nôtre et en outre ils sont presque exempts de l'influence russe. C'est chez eux que mon compagnon de voyage a noté un grand nombre de poésies mythologiques, lesquelles mises en regard avec des observations semblables jettent une grande lumière sur le samanisme, et, peut-être, nous ne croyons pas nous tromper si nous espérons qu'elles peuvent éclairer d'une faible lumière aussi la religion antique des Hongrois.

Mais je suis revenu de la Sosva à l'Ob, me dirigeant vers les races les plus septentrionales, les Ostiaks d'Obdorszk. Le voyage dans ces régions, comme aussi près de la Sosva, se fait en traîneau attelé de petits rennes. Parmi les Ostiaks d'Obdorszk, à côté des pêcheurs et des chasseurs, les nomades de rennes se trouvent en grand nombre, par conséquent j'ai pu observer les moeurs des éleveurs de rennes.

Dans ces contrées demeurent aussi les Jurtes, faisant pour ainsi dire un îlot ethnographique. Les Jurtes, peuple

commerçant, s'y sont établis récemment ; mais ils deviennent de plus en plus russe. Au nord des Ostiaks et en partie avec eux les Samoïèdes parcoururent les contrées. Je n'ai pu faire connaissance avec celle-ci comme avec les Jurtes que superficiellement ; une étude approfondie était au-delà du but que je m'étais proposé. Les circonstances rendant mon retour nécessaire et ayant reçu de mon compagnon de voyage des avis dans ce sens, je suis rentré d'Obdorszk, point le plus septentrional de mon voyage, vers le milieu du mois de mars, à Besjow, d'où mon compagnon de voyage et moi, nous nous sommes hâtés de gagner Tobolsk avant la fin de l'hiver, parce que, au dégel du printemps les communications sont interrompues pendant plus d'un mois. Je faisais à Tobolsk des études dans la bibliothèque, attendant quelques semaines le départ du premier bateau qui nous a portés à Kazan. Je ne compte retourner chez moi qu'après avoir fait à Moscou et à Saint-Petersbourg dans les musées les études littéraires et les études indispensables pour la matière à recueillir.

Les résultats de mon voyage d'hiver, comme je l'avais espéré, ont surpassé de beaucoup les résultats de mon voyage d'été. L'explication en est que j'ai pu de mieux en mieux m'accommoder aux circonstances, que j'ai appris à exploiter les avantages offerts d'une manière vraiment gracieuse et obligeante par le gouvernement russe et que m'étant exercé dans la langue russe et un peu aussi dans la langue vogule comme dans celle des Ostiaks, j'ai eu plus de facilité dans mes mouvements.

Quoique j'aie borné ma tâche à étudier les peuples frères des Vogules et des Ostiaks, cependant, je n'ai pas toujours eu l'occasion de faire, sous tous les rapports, des observations aussi sérieuses que je l'aurais voulu, attendu que ces peuples occupent de grands espaces, et que les communications présentent de grandes difficultés. En passant, je ne m'occupais des Ostiaks-Samoïèdes, des Jurtes des Samoïèdes, et des Tunguzes qui autant que j'espérais gagner par eux des éclaircissements pour mon sujet principal.

L'ethnographie et anthropologie des Ostiaks ont été, pour le dire tout court, les résultats de mes études.

En outre, je cherchais à connaître autant que possible, sous tous les points de vue, les mœurs, les habitudes, les occupations et la religion de ces peuples. J'ai aussi pris des notes relatives à la poésie populaire, aux dialectes et aux légendes locales. Le résultat anthropologique a été que j'ai pu faire quelques centaines d'observations et de mesurages chez les Vogules, Ostiaks, Jurtes, et Samoïèdes. Ma collection d'ethnographie, d'anthropologie et de photographie a été faite pendant les études et les observations et elle sert à les expliquer. Cette collection se compose des objets ci-après.

I. Objets ethnographiques.

1. Modèle d'habitation, ustensiles de cuisine, objets de nettoyage, berceaux	46 pièces
2. Habits, la matière et les outils de confection, Objets de parure	103 »
3. Objets de chasse, Pièges et leurs modèles. Ares, couteaux et modèles de traîneaux	51 »
4. Objets de pêche. Pièges, les modèles et les outils servant à les faire. Modèles de canot	25 »
5. Médicaments ; remèdes irritants et les objets dans lesquels on les conserve	30 »
6. Objets relatifs à la mythologie, outils de saman, fétiches, instruments de musique, bois rannelés	47 »
<hr/>	
total.....	302 pièces.

II. Objets d'archéologie.

Pierre, bronze, cuivre, objets de fer	Quinze objets
d'argent se rapportant à la mythologie plus moderne.	17 pièces

III. Photographies (négatives).

1. Bustes (d'intérêt anthropologique)	42 »
2. Groupe de figures (pour faire ressortir les costumes.)	32 »
3. tableaux ethnographiques relatifs à l'architecture à la manière de vivre et à l'occupation ; en outre un grand nombre de tableaux mythologiques	78 »
<hr/>	
total.....	152 pièces

Le total des pièces ethnographiques, archéologiques et photographiques est de 491 pièces.

Sur le chemin que j'ai suivi, un vaste terrain d'étude est ouvert aux hommes de science hongrois aussi cette conviction sincère que j'ai acquise durant mon voyage est-elle beaucoup plus importante que tout les autres résultats que j'ai obtenus. C'est l'étude des peuples finnois-ugors, turco-tartares et slaves au point de vue anthropologique et ethnographique ; en un mot, l'extension des travaux faits avec tant de succès par nos philologues aussi sur le terrain de l'anthropologie et de l'ethnographie. Comme c'est l'étude de la langue de ces peuples qui a mis nos philologues à même de pouvoir analyser et expliquer notre langue à un degré de perfection si élevée, de même nous espérons que l'étude ethnographique et anthropologique nous permettra d'analyser et d'expliquer le type physique et moral des Hongrois. Il n'y a qu'une telle étude jointe à la recherche philologique, qui puisse éclairer la religion et la vie des anciens Hongrois.

La Société Hongroise de Géographie peut considérer sa coopération dans de pareils travaux comme la plus belle et la plus nationale de sa mission.

Le dernier article de ce fascicule donne un récit sur le voyage de Nansen à travers le Groenland.

BIBLIOGRAPHIE.

— Aus Nr. VII. des Bulletins. —

Geographisches und historisches Ortslexikon des Komitates Bács-Bodrog. Von Stefan Iványi. I. Band. Szabadka 1889. (Ung.)

Der vorliegende Band bildet einen ergänzenden Theil der Monographie des Komitates und behandelt die historische Geographie desselben, die Existenz, das Verschwinden und die Neugründung der Ortschaften, sowie die Umwälzungen auf sprachlichem Gebiete. An jeden Ortsnamen knüpft sich ein Diplomatarium, zusammengestellt aus dem gesammten vorhandenen Urkundenmaterial. In der Eintheilung schliesst sich das Werk Pesty's »Ortsnamen Ungarns« an; die Fortsetzung desselben stellt der Autor in nahe Aussicht. Den Abschluss bildet ein Anhang mit Daten aus den ältesten Karten. (Andreas Koberger 1493, Georg Tanstedt 1553, Abraham Ortelius 1556.)

Führer um den Platten-See. Handbuch für Touristen und Badegäste. Von Dr. Johann Sziklay. Budapest, 1889. (Ungarisch.)

Das vorliegende kleine Werk bietet in anmuthigen Schilderungen einen Führer um den Platten-See, mit besonderer Berücksichtigung der Badeorte und der an Naturschönheiten und historischen Denkmalen reichen Punkte der Gegend. Zahlreiche Illustrationen zieren das handliche kleine Büchlein.

La partie bibliographique (Fasc. VIII.) contient les comptes-rendus sur quelques nouveaux livres statistiques et géographiques. D'abord nous recevons un petit résumé de la statistique politique et judiciaire de la Croatie et de la Slavonie éditée par le bureau statistique royal à Agram. Les chiffres sur le nombre de la population sont quelque peu surannés, puisqu'ils datent de 1880. mais il faut pourtant constater un progrès, car le nouveau tableau statistique nous apprend aussi les mesures du territoire, qui s'étendent à 42.532.8585 □ kilom. partagés en huit comitats. Sur ce territoire il y a 393 communes politiques soit 5.982 lieux habités, entre lesquels: 20 villes, 55 bourgades, 4.603 villages ect. Le nombre entier des habitants. monte à 1.892.439 dont 943.666 hommes et 948.833. femmes. Les plus grandes villes sont Agram — la capitale de la Croatie

— avec 28388 habitants et Eszék — le chef-lieu de la Slavonie avec 18.201 habitants, les plus petites: Jvanics (753 h.) et Carlopago (710 h.).

Dans la géographie des mines de l'Autriche (Bergwerks-Geographie des Kaiserthums Oesterreich) M. Wenzel Hofbauer montre les richesses minières de l'Autriche qui, à cet égard, occupe la troisième place dans l'Europe entière. Dans un appendix l'auteur s'occupe de la richesse minéralogique des Carpathes. On trouve de l'or et de l'argent dans 12 mines, de l'argent seul dans 4, du cuivre dans 20, du plomb dans 7, du fer dans 32, du Nikkel dans 3, de l'antimoine dans 3, du zinc d'étain dans 4, du charbon brun presque partout dans les Carpathes, de la houille dans 6 comitats; de l'asphalte en deux lieux, du sel dans 5 comitats.

La littérature touristique est représentée par deux éditions. C'est d'abord un plan de Budapest et de ses environs publié par la section budapestienne de l'union de Carpathes, dessiné par M. Kogutovicz. Cette carte nous montre tous les moyens de communication dans l'entourage de la capitale de la Hongrie, accompagnés d'une description de 70 excursions, due à la plume de M. Gustave Thirring. C'est avec une grande précision que tous les détails concernant la durée des marches à pied, les routes, les auberges etc. sont expliqués.

Budapester Touristen-Karte. Im Auftrage der Section Budapest des ung. Karpathenvereins gezeichnet von Emanuel Kogutovicz. 1:150.000. Siebenfacher Farbendruck. Budapest 1889, Verlag der Section Budapest. (Druck von C. L. Posner.)

Die Section Budapest des Ungar. Karpathenvereins hat sich wohl erst im laufenden Jahre gegründet, doch hat ihr Programm sie zu rascher Entwicklung geführt. Da die Herausgabe einer guten Touristen-Karte ein grosses Bedürfnis war, hat die Section die Herausgabe einer solchen beschlossen und bei Ausführung des Planes vornämlich das praktische Ziel einer solchen Karte vor Augen gehalten. Die Karte besteht aus einem Umschlage, einem erläuternden Text und der Karte selbst. Der Umschlag enthält die Fahrpläne sämtlicher Communicationsmittel Budapests, d. i. sämtlicher Eisenbahnlinien bis zu einer gewissen Distanz, (Hatvan, Tata, Siófok, Esztergom, Monor etc.), der Localdampfboote, der Zahnradbahn, aller Vicinalbahnen und Omnibusfahrten. Am Rande der Karte selbst findet sich ein von Dr. Gustav Thirring zusammengestellter kurzgefasster Führer durch die Umgebungen Budapest's, der zusammen 79 Excursionen enthält, mit An-

gabe der Ausgangspunkte, der Zeitdauer, besonders bemerkenswerther Punkte, Unterkunftsorte etc. Die Karte selbst, die in 2000 Exemplaren erschienen, umfasst namentlich die für Touristen interessanten Berggegenden im Norden und Westen der Hauptstadt, erstreckt sich daher gegen W. bis Zsámbék und Gran, im N. bis über das Honter und Nógráder Gebirg, im S. bis Tétény und Ercsi, im O. dagegen nur bis Czinkota, Fóth und Sződ. Das siebenfache Kolorit erleichtert die Übersichtlichkeit der Karte, namentlich muss vom praktischen Standpunkt die Angabe der von der Section ausgeführten Wegmarkirungen (in denselben Farben, die an Ort und Stelle applicirt wurden) hervorgehoben werden. Auch der geringe Preis (45 kr., für Mitglieder 30 Kreuzer) verdient besonderer Erwähnung. *J. J. jun.*

Folgt die Besprechung folgender Werke:

F. Krauss: Die nordöstliche Steiermark.

Politische- und Gerichtseintheilung der Königreiche Kroatien und Slavonien und Orts-Repertorium.

W. Hofbauer: Bergwerks-Geographie des Kaiserthums Oesterreich.

G. Meissas: Les grands voyageurs de notre siècle.

R. Andree: Ethnographische Parallelen und Vergleiche. Neue Folge.

Zum Schluss: Kleinere Mittheilungen über neuere Reisen, ethnographische und statistische Miscellen. Hievon heben wir folgende Daten der ungar. Communicationsmittel hervor:

	Ungarn	Kroatien-Slavonien	Zusammen
Länge der Staatsstrassen...	5.906	1.227	7.133
» » Vicinalstrassen ..	33.369	4.505	37.874
» » Zolllinien.....	371	—	371
Zusammen ...	39.636	5.732	45.378 Km.

Länge der Eisenbahnlinien: 10.737 Km.

Ausdehnung der durch Entwässerungs- und Flussregulirungs-Gesellschaften entwässerten Gebiete ..... 2,288.853 Hektar

Länge der Dämme ..... 4.368 Km.

Länge der Kanäle..... 2.650 Km.

Dieselben vertheilen sich folgendermaassen:

Donau u. Zullüsse...	596.616 Hkt.	948 Km.	477 Km.
Theiss » » ...	1,692.237 »	3.420 »	2.173 »

Zahl der Entwässerungs- und Flussregulirungs-Gesellschaften:

im Donau-Gebiet..... 15

im Theiss-Gebiet..... 33

La Société Hongroise de Géographie.

protecteur:

(Vacat.)

Le bureau de la Société:

Président: *Dr. en philos. Arminius Vámbéry*, professeur à l'Université de Budapest.

Vice-présidents: *Michel Gervay*, conseiller ministériel pensionné; membre de la chambre haute.

Jean Xantus, conservateur du Musée National.

Secrétaire general: *Antoine Berecz*, directeur de l'École supérieure d'État pour les jeunes filles à Budapest.

Secrétaire: *Dr. en philos. Gustave Thirring*, professeur.

Trésorier: *Dr. Henry Floch Reichersberg*, conseiller au département des finances.

Membres du Comité:

Dr. en philosophie Aladár Ballagi, professeur à l'Université.

Albert Bedő, conseiller ministériel.

Joseph Berényi, inspecteur en chef des chemins de fer d'État.

Dr. en philosophie Charles Brózik, professeur.

Dr. en philosophie Guillaume Fraknoi, secrétaire général de l'Académie des Sciences.

Béla Ghyczy, Maréchal-Lieutenant en retraite, membre de la chambre haute.

Paul Gönczy, secrétaire d'État.

Aladár György, membre interne du bureau statistique d'État.

Dr. en philosophie Rudolphe Havass, professeur.

Pierre Heim, conseiller ministériel.

Dr. en philosophie Paul Hunfalvy, membre de la chambre haute.

Paul Király, professeur.

Louis Koller, conseiller ministériel.

Daniel Laky, professeur.

Henry Lévay de Kistelek, membre de la chambre haute.

Louis Lóczy, professeur à l'école polytechnique.

Béla Majláth, bibliothécaire du Musée National.

Dr. en philosophie Alexandre Márki, professeur.

Frédéric Pesty, secrétaire de section à l'Académie des sciences.

Émeric Péchy, directeur de l'Imprimerie d'État.

Dr. en philosophie Maurice Staub, professeur.

Dr. en philosophie Joseph Szabó, professeur à l'Université.

Dr. en médecine Edmond Téry.

Dr. en médecine Auréle Török, professeur à l'Université.

La Société Hongroise de Géographie

Le Président de la Société, M. J. Károlyi, a l'honneur de vous adresser, en réponse à votre lettre du 15 octobre 1900, le rapport annuel de la Société pour l'année 1900. Ce rapport, qui a été adopté par l'Assemblée générale du 15 novembre 1900, vous sera adressé par la poste. Le rapport contient, entre autres, les renseignements suivants : 1. Le nombre des membres de la Société pour l'année 1900. 2. Le montant des cotisations pour l'année 1900. 3. Le montant des dépenses pour l'année 1900. 4. Le montant des recettes pour l'année 1900. 5. Le bilan de la Société pour l'année 1900. 6. Les travaux de la Société pour l'année 1900. 7. Les publications de la Société pour l'année 1900. 8. Les conférences de la Société pour l'année 1900. 9. Les excursions de la Société pour l'année 1900. 10. Les autres travaux de la Société pour l'année 1900.

Le Secrétaire de la Société, M. J. Károlyi, a l'honneur de vous adresser, en réponse à votre lettre du 15 octobre 1900, le rapport annuel de la Société pour l'année 1900. Ce rapport, qui a été adopté par l'Assemblée générale du 15 novembre 1900, vous sera adressé par la poste. Le rapport contient, entre autres, les renseignements suivants : 1. Le nombre des membres de la Société pour l'année 1900. 2. Le montant des cotisations pour l'année 1900. 3. Le montant des dépenses pour l'année 1900. 4. Le montant des recettes pour l'année 1900. 5. Le bilan de la Société pour l'année 1900. 6. Les travaux de la Société pour l'année 1900. 7. Les publications de la Société pour l'année 1900. 8. Les conférences de la Société pour l'année 1900. 9. Les excursions de la Société pour l'année 1900. 10. Les autres travaux de la Société pour l'année 1900.

ABRÉGÉ DU BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE.

XVII. Année.

Budapest, 1889.

9—10. Numéro.

La Société ne prend pas la responsabilité des opinions émises par les Auteurs des articles
insérés dans son Bulletin.

SITE DE „BLANDIA“, UNE DES STATIONS DACIQUES DU TABLEAU GÉOGRAPHIQUE DE PEUTINGER.

Lu à la séance du 24 octobre (Premier article du IX. fasc.)

Dans mes recherches sur les anciennes mines d'or de la Dacie et sur l'ancienne culture de ce pays, j'ai cru devoir apporter un soin spécial aux voies de communication. D'après les dates que j'ai réussi à compléter il me semble certain, à n'en pouvoir douter, que c'est l'industrie minière, dans les montagnes de la Transylvanie, qui a été le but et le motif des conquêtes des Romains et comme j'ai déjà eu l'honneur de le dire dans mon discours¹ tenu le 11 mars 1889 à l'académie: tous les mouvements qui se sont opérés dans la colonisation dacique se réglaient sur les intérêts des mines d'or, et dans toutes les attaques dirigées contre la Dacie depuis les guerres marcomanes jusqu' à la décomposition complète (255), c'est la richesse de nos montagnes qui a joué le rôle le plus important.

Ce qui a achevé de m'en convaincre c'est la route militaire qui conduisait de la vallée de la Maros à Torda (Potaissa); de là à travers la vallée de la Szamos jusqu' à Kolozsvár (Napoca) d' où elle se dirigeait vers Porolissum (près Zilah). N'est-ce pas là une preuve que cette route même servait à cerner les montagnes métallifères. Voilà pourquoi ils ont construit la route militaire sur la rive droite de la Maros pour atteindre Apulum (Gyulafehérvár aujourd' hui) qu'ils avaient choisie pour centre. C'était là le vrai moyen de dominer toutes les vallées suivant la direction S. N. N. E. de l'arête des montagnes métallifères. La route militaire des Romains traversait donc la plaine de Piski, endroit bien connu depuis la glorieuse bataille du 9 février 1849 et devenu depuis une station d'embranchement du chemin de fer de l'État; près du village Aranyfalu on passait sur un pont pour arriver à la rive droite où le chemin conduisait jusqu' à Apulum. Aujourd'hui c'est tout le contraire: la chaussée et le chemin de fer sont à gauche sur un terrain bien

¹ Etude sur l'industrie des mines d'or des Romains en Dacie. Discours de réception avec une carte géographique. Prix 40 kr. — Traités historiques tome XIV. No. VI. p. 1 - 61.

plus spacieux. La partie de cete route militaire dont je viens de faire mention n'était que la continuation de la route qui conduisait du Danube en Dacie et servait pour ainsi dire de canal au commerce et aux opérations stratégiques. Ce grand chemin venant de la vallée du Danube passait près de Sarmisegetuse; depuis Hátszegvárallya il suivait la rive gauche de la rivière de Strigy jusqu'aux eaux de Kalán nommé Ad Aquas (Aquae) dans le tableau de Peutinger.¹ La distance de cette station est fixée à »millia passum à Sarmisegte. XIV.«

De là il passait au village nommé Aranyfalu aujourd'hui. La station Petris ou Petrae marquée à cet endroit au tableau de M. Peutinger a été incontestablement précisée par M. Charles Torma² en 1877. M. Mommsen lui aussi, s'était douté que c'est là que doit avoir été Petrae (Voir: C. J. L. tome III. p. 225. XXIII.)

De là le chemin allait sur la trace de la route d'aujourd'hui vers Rápolt et Bábolna jusqu'à Germisara qui était à l'entrée de la vallée de »Algyógy« et qui facilitait l'abord des eaux de Gyógy.

Le nom de Germizara se trouve non seulement sur le tableau de Peutinger; on le trouve aussi sur une épigramme dans les archives de l'académie de Leyden³ et dans l'Ptoloméus où on lit: *Ζεφυρίτρυα ἢ Νευρίστρυα.*

Ainsi ces stations étaient connues et précisées et la direction du chemin vers Apulum était tant bien que mal fixée.

Toutefois nos anciens archéologues, j'entends parler de M. M. Neugebauer et Aekner n'avaient pas des notions justes sur cette partie de la route. Ils croyaient qu'elle conduisait vers Alvincz sur la rive gauche de sorte que c'est là qu'on devrait supposer Blandiana dont le site n'est pas fixé sur le tableau de Peutinger, de même de Burticum dont il est fait mention dans l'Anonyme de Ravenne.

Feu M. Charles Goos, cet archéologue de mérite a mieux deviné en supposant que Burticum était aux environs de Borberek; quant à Blandiana, il reste court sans nous donner aucun renseignement positif.

Pour moi je doutais de la possibilité de cette supposition et me décidai à appuyer de preuves mon opinion contraire.

J'ai d'abord examiné le dos des montagnes enclavées entre la Maros et l'Ompoly. En parcourant l'entrée de la vallée qui s'offre à la vue près de Borberek et avançant jusqu'à l'Ampoly j'ai réussi à constater: que près du village de Borsomező il y

¹ Carte du globe terrestre de Castorius, nommée tableau de Peutinger, par C. Müller. Ravensburg 1888.

² Notices géographiques et topographiques sur la Dacie. Revue archéologique tome XIV. 1880. livr. 3. p. 102—109.

³ Lanc. ti. Bi. Marmores Cassam de Monte Di icavi Regina Vnarum. Nympha. Decus. Nems. ris vo. Ts. Damnasti. Per. Fecta. Quem. Prece. Dassus. Moe Nitae. Propter. Moenia Germisarae.

avait autrefois une station préhistorique et que le château en ruines de Zebernek près Borberek a été bâti sur des fondements daciques. Mais je n'ai découvert nulle trace du camp que M. Ch. Goos suppose avoir été à cet endroit.

Examinant de plus près les environs du village Bokaj, j'ai eu la chance de découvrir une seconde station préhistorique dans les rochers de chaux appelés »Piatra Tomi«. Enfin en 1888. je parcourais la vallée de Karma d'où l'on m'avait annoncé une trouvaille de bronze. Là, j'ai réussi non seulement à acquérir les objets trouvés, mais aussi à découvrir avec certitude l'ancienne Blandiana.

Le chemin le plus court pour arriver au »Vurou mare« est la vallée de Karna. Avant de se jeter dans la Maros, cette rivière passe près d'une espèce de cap que le peuple valaque désigne sous le nom de »Czeli grad«. La route départementale y passe en se dirigeant vers le sud. Du côté donnant sur la Maros il y a des vignes où l'on trouve souvent des crânes et des os d'homme, et même des objets en bronze. Tout récemment on a découvert les décombres d'un édifice badigeonné et antérieurement à cette découverte on y a trouvé des pierres taillées.

Tout cela, ce sont les restes de Blandiana. C'était une station bien choisie et mettant les Romains à même de surveiller le terrain de la Maros, Opulum, le siège de l'industrie minière, et le »Vuron mare« déjà mentionné.

Voyons maintenant comment s'accorde la distance de Karna avec le tableau de Peutinger. Il a été dit que la route de Algyógy à Gyulafehérvár et à Portus, c'est-à-dire de Germisara à Apulum suit à peu près les traces de l'ancienne route romaine. Or, sur les renseignements de M. J. Meyssonier employé dans l'intendance des bâtiments du comitat Hunyad je suis à même de préciser les distances suivantes: De Algyógy à Bokaj 7.5 Kilomètres; de Bokaj à Szarakszó 3 Km; de Szarakszó à Akmár 4.7 Km. de Akmár à Karna 3.8 Km. Cela fait 19 Kilom. de Algyógy à Karna. Dans le tableau de Peutinger la distance entre Germisara et Blandiana est de IX. milliaires ce qui fait 15.75 Kilomètres. On voit donc que la différence n'est guère assez considérable pour prêter au doute.

Voyons aussi la direction N. N. E. De Karna à Borberek 9.5 de Borberek à Poklos 6.6, de Poklos à Apulum 3.8. total: 19.9 Kilomètres de tableau de Peutinger marque une distance de VIII. milliaires. La différence qui paraît plus considérable ici, résulte des sinuosités de la route d'aujourd'hui dont il faut tenir compte.

Reste à savoir si l'on peut ou non voir les traces de l'ancienne route. De Karna à Poklos il est impossible d'en trouver; le terrain y est trop sujet au courant de l'eau.

Aussitôt arrivé à Poklos on découvre aisément la construction et la direction de l'ancienne route romaine.

J'ai déjà eu l'honneur d'exposer le motif qui peut avoir disposé le gouvernement romain à choisir pour la route en question la rive droite de la Maros, qui, tout en étant moins spacieuse, nécessitait aussi de plus grands frais pour la conservation de la route. En dehors de ce motif il y en avait un autre. Juste en face de l'embouchure du Strigy (Sargetia) se trouve la montagne d'Arany en forme de cône et contenant de l'augite. C'est une riche carrière fournissant d'excellente pierre à bâtir. Ces pierres furent employées aux bâtisses de Sarmisegetuse, de Micia d'Apulum etc. On n'a point encore constaté s'il y avait ou non un pont près de Arany. Pour moi, je suis d'avis qu'il y en avait, et comme il en fallait absolument un pour arriver à Apulum, il est probable que c'est à cet endroit qu'on a construit ce moyen de communication indispensable.

SUR LE SAHEL.

Second article (Fasc. IX.); lu dans la séance du 24. octobre 1889.

La Chambre du commerce et de l'industrie de Budapest m'ayant fait l'honneur de me charger d'une mission qui avait pour but l'étude de la côte septentrionale de l'Afrique, j'ai eu le plaisir, avec l'aide de la généreuse libéralité de Monsieur Paul Lutzenbacher aîné, membre de la Chambre des Seigneurs de visiter durant les mois de mai juin et juillet 1889 les ports de la côte de l'Afrique septentrionale, depuis Tripoli jusqu'à Oran. La section de la côte entre Tripoli et Tunis est sans contredit la plus intéressante, car, en dehors de ces deux points extrêmes, elle est la moins connue, ce qui justifie mon intention de faire connaître dans le cadre de cet ouvrage le Sahel oriental de la Tunisie. Mon voyage ne peut être, en raison même de la nature de ma mission, un voyage d'exploration, — mais si mon ouvrage a quelque mérite, c'est que j'ai tâché, autant qu'il était en mon pouvoir de décrire identiquement et fidèlement les villes du Sahel que j'ai visitées, et cela d'après mes propres observations et mes notes de voyage, plus étendues que celles parues jusqu'à présent et plus minutieuses dans leurs détails.

Les bords du Sahel commencent à l'île de Djerba. Les vapeurs français et italiens vous y transportent de Tripoli en une nuit. Cette terre des mangeurs de lotus est un véritable paradis terrestre. Sur la côte nord de l'île nous jetâmes l'ancre dans le port de la capitale de Djerba, ou comme on l'appelle ici Houmt-es-Souk, ville commerçante. Cette opération n'est pas aussi facile qu'on pourrait le croire car autour de l'île, sur un parcours de 6—7 kilom., l'eau n'a que quelques pieds de profondeur. On ne peut débarquer devant Houmt-es-Souk que si le temps est calme, à haute marée, et à 6—7 kilom. du rivage.

Sur l'île de Djerba, nous sommes en terre classique. C'est

l'Odyssée d'Homère qui en a fait la découverte et c'est lui qui l'a surnommée l'île des mangeurs de lotus. Je ne veux pas passer en revue les auteurs classiques, tels que Hérodote, Pline, Ptolomée, Athénée et Polybe qui ont décrit l'île, ni les tablettes de Peutingier du IV. siècle traitant le même sujet; il suffit de remarquer que d'après tous ceux-ci, il est prouvé que l'île des mangeurs de lotus, qui est selon Homère, située à 9 jours de distance de Korfou, avec le vent du sud, et où croît un excellent fruit, le lotus, n'est autre que l'île Menynx, ainsi nommée par les Romains, et aujourd'hui Djerba. On croyait pendant un temps que le fruit du lotus n'était autre que la datte (*Phoenix dactylifera*) ensuite on crut reconnaître en lui le fruit du *Rhus oxyacanthus*, (*damuk*), quand finalement les recherches des naturalistes français prouvèrent indubitablement que c'était le *Zizyphus Lotus*, c'est-à-dire la jujube sauvage.

Un souvenir de l'époque romaine a rendu cette terre encore plus classique. Sur la côte nord nous ne rencontrons pas de ruines romaines, mais dans la partie sud-est de l'île, j'ai pu visiter les ruines de Menynx, aujourd'hui El-Kantara. Le rivage méridional de l'île est à peine à 5—6 kilom. de la terre ferme et les Romains ont jeté un pont sur ce détroit. Il n'est fait aucune mention dans les chroniques arabes, ni par les historiens européens de l'époque de la destruction de ce colosse, et ce n'est qu'à la déclivité irrégulière du rivage, aux tremblements de terre et autres causes analogues géologiques que ceci peut-être attribué. Les ruines du pont sont aujourd'hui couvertes de sable, et il est heureux que le général Jamais en ait sauvé en 1882 ce qu'il était possible, quoique selon Tissot, le Louvre n'en ait pas vu même un mauvais liard.

Quoique tout soit très-singulier et intéressant dans l'île de Djerba, c'est cependant sans contredit, la population qui offre le plus d'intérêt. L'île dont la superficie est de 64.000 hectares a 40.000 habitants qui sont tous mahométans siïtes, c'est-à-dire comme les Perses, que les mahométans sounnites, auxquels appartient aussi toute la population mahométane de l'Afrique, considèrent comme hérétiques. L'islam les a préservés de se mélanger avec les chrétiens et les juifs, et leur hérésie de se mêler aux Ourghemma et autres mahométans, de sorte que les habitants de Djerba montrent très-clairement la race à laquelle ils appartiennent.

Les habitants ont tout à fait le type pur de berber; la peau du visage est blanche et rouge — la rougeur fait toujours défaut chez les Arabes — leurs cheveux sont très-souvent longs, ondulés, blonds ou roussâtres, les yeux bleus et gris, le pont haut et proéminent faisant bosse en avant, sont les traits principaux de cette race, qui cependant trahit aussi les traces indubitables du mélange arabe à une époque assez reculée. D'ailleurs la population de Djerba, outre les indigènes originaires de berber, se compose de 400 Européens, — commerçants italiens, pé-

cheurs grecs et de soldats français. Il y a aussi un nombre assez considérable de Juifs, dont la situation est non seulement tolérable, mais agréable. Les Juifs forment un sixième de la population de la ville, et ont dans la capitale, à Houmt-es-Souk, un quartier à part. La situation géographique, la différence des religions et la préservation de la pureté du sang, séparent complètement et aussi ethnographiquement le peuple de Djerba des habitants des côtes voisines. Le Djerbien est très doux, humble, travailleur, cultivateur, industriel, et ces qualités le séparent entièrement des peuples voisins de l'Afrique, qui sont sauvages, barbares, nomades et voleurs. Parmi les indigènes de Djerba la polygamie est très rare, la vie de la famille est exemplaire, la situation de la femme, comparée aux autres états mahométans, est très élevée, les mœurs sont bonnes, les vols sont rares, le meurtre est inconnu, tandis qu'il est à l'ordre du jour chez les Ourghemma du voisinage. Le Djerbien est assidu et laborieux ; le temps a, pour lui, sa propre valeur ; il n'est ni paresseux ni avide, mais il est honorable, car il estime le travail.

Si la femme est jeune, elle se couvre le visage, mais les enfants et les femmes plus âgées ont le visage découvert. Si elles sortent dans la rue, leur corps est enveloppé de l'ample haïk et leur tête est coiffée d'un énorme chapeau de paille très pointu. Les hommes portent le fez et le gandoura, quelques uns s'entourent aussi la tête du turban et s'affublent du cafetan.

L'industrie de Djerba est connue de toute la Tripolitaine et de toute la Tunisie. L'industrie de la soie y est très importante et renommée. Elle a sans doute été importée par les Byzantins qui la connaissaient déjà au VIIe siècle, et le fait est que l'industrie de la soie était déjà acclimatée bien avant l'invasion arabe, ainsi que la sériciculture. — Outre l'industrie de la filature et du tissage du lin et celle de la soierie, la poterie est très importante ; les vases qui en proviennent sont connus depuis Tripoli jusqu'à Alger et l'on en exporte en grande quantité dans l'intérieur de l'Afrique. — Le troisième article d'exportation de l'île est le vin, car il y a beaucoup et de bonnes vignes à Djerba, ce qui est reconnu par tous les non — mahométans depuis Sefakes jusqu'à Tripoli ; le commerce des vins est entièrement entre les mains des Juifs. La manipulation du vin est très originale et il n'est certes pas préparé de manière à satisfaire le goût des Européens de Djerba. Le vin est conservé dans de grandes urnes, et comme il serait à craindre qu'une grande quantité ne se perdît à travers les pores des vases ainsi que par l'évaporation, les vases sont pendant longtemps imbibés d'huile, puis on les remplit de vin, à la surface duquel l'on ajoute aussi une couche d'huile.

Djerba peut-être considéré comme un des territoires les plus fertiles de la terre, qui a été transformé en un véritable petit paradis, grâce au travail assidu des indigènes. La terre y produit tout ce que l'on peut désirer et l'homme y est heureux.

Il y croît surtout des céréales, des dattes, des olives et des fruits, mais tout cela en quantités énormes. Ce sont les jardins de Djerba qui approvisionnent le golfe entier de Gabès, de pommes, de poires, de figues, de prunes, d'oranges et de citrons. L'olivier y pousse à une hauteur prodigieuse, et occupe 1-12 m² de territoire, et comme il y a très peu d'arbres dans l'île, les indigènes creusent et vident souvent l'intérieur de l'arbre de manière que le feuillage n'est alimenté que par l'écorce et les couches situées immédiatement au-dessous, mais malgré cela l'arbre croît et produit abondamment. Les jardins sont arrosés avec beaucoup de soin quoiqu'il y ait très peu d'eau dans l'île. car il n'y a de l'eau de rivière que dans l'Oued-Zebib, et seulement en hiver; en été elle tarit.

Le nombre des mosquées et autres lieux saints de Djerbali est étonnant. On les nomme des »djemâa.« Les tribus du voisinage, ainsi que les Ourghemma ont donné à Djerba le nom de »l'île aux deux cents mosquées.« Il n'y en a que peu dans les villes, la plupart sont situées dans les fermes et sur les confins des communes. Il m'est arrivé, en me promenant, de ne rencontrer personne pendant une demi-heure, mais pendant ce même laps de temps j'ai toujours aperçu une »djemâa.« La plupart sont naturellement petites, elles ont de 8-12 mètres carrés et sont sous la garde d'un marabout, qui vit d'aumônes et ne fait rien.

Depuis près d'un siècle la brave dynastie du calife Sidi Ahmed Ben Driz est à la tête de ce peuple tranquille et pacifique, et outre le poste de gouverneur, qui a déjà été transmis quatre ou cinq fois de père en fils et qui est héréditaire, il est aussi lui-même résident de France, consul d'Angleterre et agent de la Compagnie Générale Transatlantique, et il est en discorde permanente avec le consul d'Italie, pour des raisons politiques faciles à comprendre. Car c'est à Djerba que commence la côte de la Tunisie, et c'est à Djerba que nous rencontrons premièrement l'influence française et son administration que les habitants de Djerba ont acceptée sans aucune plus grand trouble; et ils ne l'ont pas regretté, car depuis ce temps leur commerce et leur industrie ont reçu une nouvelle et meilleure impulsion.

Ma seconde escale sur le Sahel oriental de la Tunisie était Gabès, situé dans le sud-ouest du golfe du Petit-Syrt.

C'est en vain que j'ai pris place, avec de grandes espérances, dans un canot, pour aller visiter Gabès et ses oasis. Cette fois-ci je me suis radicalement trompé, car Gabès est un petit endroiti très simple; son nom n'est devenu grand que par sa renommée qui est due à l'idée qui avait surgi de transformer le Sahara en mer. Gabès est situé sur un isthme de 30 kilom. de largeur, qui sépare les chottes de dépression de l'intérieur de la Tunisie, de la mer méditerranée, du Petit-Syrt ou du golfe de Gabès.

Comme le grand plan de Lesseps qui devait unir le territoire de dépression à la mer pour en faire un golfe où le commerce de l'intérieur de l'Afrique se fût concentré, a été

rejeté par le forum des experts scientifiques non comme impraticable mais comme étant accompagné de grands désavantages et impropre, Gabès n'est aujourd'hui qu'un point stratégique pour les Français. Son port aussi n'existe que depuis l'occupation française de 1881, et c'est alors qu'un grand nombre de commerçants se sont établis autour de l'ancienne caserne, Kesla, qui est aujourd'hui la résidence du kaid gouverneur. Ce quartier de la ville, qui est habité par des personnes qui se sont établies ici pour subvenir aux besoins des 3000 soldats français formant la garnison, a reçu le nom de Coquinvill et est devenu l'assez élégant, mais pas très grand quartier européen d'aujourd'hui ou comme on l'appelle ici Gabès-port. Ses principaux édifices sont : la caserne, l'hôpital militaire, l'église catholique et en face du Kesba, le Cerle des Officiers.

La ville est située sur la côte méridionale de l'Oued-el-Gabès, du côté de l'ouest deux petites oasis se joignent à Gabès-Port, à peine à 1 kilom. de distance l'une de l'autre. Ce sont le Djara et le Menzel qui forment de fait les quartiers des indigènes. Avant la conquête française ces deux villages étaient en guerre continuelle l'un contre l'autre, la seule cause de leur querelle était où devait-on tenir le marché ? Pendant un temps la question devint si envenimée, que le gouvernement, pour apaiser les partis belligérants, fit construire un fort entre les deux localités, le Bordj-el Djedid. C'est de cette discorde continue d'Arad que l'arrondissement entier de Gabès a aussi reçu son nom. Cependant le 24 juillet 1881, les Français occupèrent les villages, et quoique Menzel aie eu le dessus pendant quelque temps, aujourd'hui déjà les souques ont lieu à Djara. La population des deux oasis est de 3500 à 4000 h. Sur la rive gauche de l'Oued, les deux bien moins importants oasis de Semma et de Senneni se joignent à Gabès, et en face du quartier européen sur la rive gauche se trouve le cimetière militaire.

C'est le Ras-el-Oued (la tête de la vallée) qui est appelé à défendre la vallée de Gabès du côté de la terre ferme ; cet établissement militaire est situé sur un plateau assez élevé mais malgré cela dans un endroit qui n'est pas du tout propice ; le moindre vent l'inonde de sable, la fièvre y est endémique, l'eau est insalubre et si malgré tout cela les Romains y possédèrent à une certaine époque une colonie florissante cela n'est dû qu'à la canalisation admirable qui est presque disparue de nos jours mais que des Romains savaient alors certainement exécuter avec la plus grande perfection.

L'Oued-Gabès provient du Djebel-el-Halouga, à environ 10 kilom. sud-ouest de son embouchure ; le cours de son lit est en grande partie, creusé profondément dans le roc, son eau ne tarit jamais. Au Ras-el-Oued il a à peine 1—2 m. de largeur, en aval de celui-ci, à peu de distance à une espèce de barrage la rivière s'élargit en un petit lac que l'on appelle Oued-el-Bey. Ici la rivière forme deux embranchements, dont l'un fournit

l'eau à l'oasis et l'autre en la traversant va se jeter dans la mer. La rivière s'élargit tellement à son embouchure, qu'à haute marée elle pourrait abriter un ou deux navires, si le port, qui est tout à fait à la merci du vent, n'était pas rempli de sable, ce qui est dû au gravier que la rivière y charrie. Ceci a induit les Français à établir en attendant la construction d'un port définitif, un petit môle dans la mer, au sud de l'embouchure, auquel ils ont donné le nom de Porteur Decauville. Le plus grand embarras est cependant que l'eau de l'Oued n'est pas potable. L'eau nécessaire aujourd'hui à Gabès est fournie en partie par l'eau filtrée de l'Oued-Gabès et en partie par les sources de l'oasis située à $3\frac{1}{2}$ kilom. au sud, dont l'eau arrive ici par des conduits souterrains.

La vallée de Gabès est, il est vrai, encore aujourd'hui fertile, mais anciennement elle l'était encore bien plus. Les Carthaginois y fondèrent déjà la ville de Tacape, qu'ils appelaient l'emporium du Petit-Syrt. Du temps des Romains c'était une colonia, et ensuite elle devint le siège d'un évêché chrétien. Le nom de la ville d'aujourd'hui est aussi dérivé de Tacape, et ce n'est qu'au X. siècle que la dénomination arabe de G a b b e o u s est mise en circulation. Pline parle beaucoup de la fertilité de Gabès et sous ce rapport c'est encore aujourd'hui un des endroits les plus agréables du Sahel. Ses produits sont: la grenade, le citron, l'orange, l'olive, le blé, le maïs, le sorgho, quelques épices et le henné, mais la canne à sucre ne croît plus ici, la banane est aigre, pourtant El-Bekri écrit au XI. siècle à propos de ces deux derniers produits, qu'ils forment la principale richesse de Gabès. Depuis quelque temps on s'occupe aussi de l'élevage des autruches pour faire concurrence à la colonie du Cap de Bonne Espérance; les Français croient qu'il y a ici toutes les choses requises pour arriver à cette fin.

Gabès est d'ailleurs une petite ville agréable et tranquille, elle a cependant deux défauts, l'un est la chaleur et ses conséquences et l'autre est que l'eau se gâte, ce qui engendre les fièvres typhoïdes, la dysenterie et autres maladies. Pendant les mois de l'été Gabès est un des endroits les plus insalubres de la terre et l'on ne peut pas se réfugier dans les oasis contre la chaleur qui règne dans la petite ville européenne, car là il faut craindre les vipères à deux cornes, lesquelles y sont ma foi, assez ordinaires.

Un des vapeurs italiens m'a transporté d'ici en une nuit dans la troisième plus grande ville du Sahel à Sefakes (Sfax.)

Nous ne savons que peu de l'histoire de Sefakes. Les itinéraires de Ptolomée et d'Antonin ainsi que les Tabulae Peutingerianae placent Tapzura (Taphrura, Tapra Taphae) à cet endroit au sud d'Usilla et au nord de Thenae, mais les distances calculées de ces lieux sont assez irrégulières. Ensuite ce n'est qu'au X siècle que nous sommes informés d'après Ibn-Chaldun, El-Bekri et Edrisi de sa beauté et de sa richesse. Les écrivains modernes n'ont recueilli que des légendes ayant rapport à l'orgine

de la ville. Selon eux, c'est le roi Syphax de Numidie ou son fils Vermina qui l'a fondée et l'a nommée ainsi en l'honneur de son père. Les Arabes connaissent même trois légendes. Selon l'une, le sultan de Tebesse aurait chassé son fils en lui disant : »Sfahi« (Va où tu voudras!) Selon la seconde légende dans laquelle la réminiscence de Dido de Carthage ne laisse aucun doute, elle aurait pris son nom d'après celui d'un gouverneur de village nommé Sfāa, qui aurait découpé. (Sfāa-kous = Sfāa découpe), devant son sultan, les plans de la forteresse du village, d'une peau de boeuf. La troisième légende dit que la ville a reçu son nom de la plante du »fakous« qui croît abondamment dans les environs.

Sefakes est à partir d'Alexandrie jusqu'au cap de Bône, le meilleur endroit pour jeter l'ancre; les îles de Kerkenna l'entourent si à propos, que n'importe quelle tempête il y ait en mer, le navire reste immobile sur son ancre. La circulation entre le rivage et les bateaux n'est jamais interrompue, elle n'est même pas dérangée par la basse marée, qui est dans la mer Méditerranée justement dans le Petit Syrt la plus grande et montre à Sefakes 1 m. 80, selon Reclus seulement 1 m. 60 de différence. La grande difficulté est néanmoins que le port n'est pas assez profond, de sorte qu'excepté les barques de pêcheurs tous les plus grands navires sont obligés de mouiller à 3—4 km. du rivage.

Sefakes est situé sur la côte ouest du canal ayant à peu près 50 kilom. de largeur qui sépare la terre ferme des îles de Kerkenna, et s'étend dans une plaine un peu ondulé, dont le voisinage immédiat est désert, ravagé et inculte, mais un peu plus loin de jolis jardins l'entourent. Nous pouvons apercevoir déjà de loin que le mur unissant les splendides fortifications divise la ville en deux parties, le quartier européen et le quartier arabe. Les murs de Sefakes ont l'air, du moins en apparence d'appartenir aux constructions sarrasines les mieux conservées. Ils entourent un grand carré de 425 m. de largeur, sur 550 m. de longueur, d'une hauteur moyenne de 12—14 m. et bien pourvu de bastions de tourelles, et armé de canons pour lesquels la ville entretient aussi un fonds spécial.

Ce mur, dont la ville a reçu le nom de »Sfax-la-Forte«, sépare le quartier européen du quartier arabe. La circulation entre eux est maintenue par 3—4 portes, qui ont cependant aujourd'hui déjà perdu de leur importance. Avant l'occupation française il était défendu aux Européens de se rendre dans le quartier arabe après 7 heures du soir; on fermait alors la porte et la clef était remise au kaid. Aujourd'hui naturellement, l'Européen peut aller et venir jour et nuit dans le Ribat qui est le quartier européen ou dans l'El-Belad, qui est le quartier arabe. Le Ribat, bâti entre le quartier arabe et la mer, est composé d'environ 300 maisons habitées exclusivement par les Européens et les Juifs. Ce quartier est traversé dans sa longueur par huit

rues assez larges et longues qui sont presque parallèles entreelles lesquelles unissent le rivage de la mer aux murs par les portes de ces derniers, conséquemment avec le quartier arabe, et autour desquels naturellement se groupent les plus grandes boutiques et magasins de la ville. Les portes, où la circulation est la plus animée, sont : le Bab-el-Divan, le Bab-el-Dzerbi et le Bab-el-Cherki.

Presque toutes les rues de Sefakes sont petites, étroites, mal pavées souvent bourbeuses, avec un ruisseau au milieu ou l'eau de pluie ainsi que tous les différens liquides qu'on y jette s'écoulent. Les maisons sont bâties dans le style usuel arabe ; chaque maison a sa citerne et il est d'usage, — ce qui est une spécialité de Sefakes, — d'avoir une large porte d'entrée voûtée et richement ornée ; mais ceci et les autres richesses architectoniques de la ville proviennent d'une très-ancienne époque, lorsque les grands seigneurs de Sefakes amassaient encore leur fortune dans leurs incursions de brigandage et de piraterie. Parmi les nombreuses mosquées de Sefakes, la grande mosquée est située au milieu de la ville. Outre celle-ci, celles de Sidi-Amer, de Abdel-Mula et de Busni-Djama sont célèbres ; parmi les kubba sanctuaires le plus célèbre est celui de Sidi-Ben-Hassem qui est le patron de la ville. C'est au Bab-el-Diwan que se trouvent les bazars et les souques d'une richesse fabuleuse ; il n'y a que le marché aux poissons qui est ailleurs, au Bab-el-Bahr.

L'eau est chère à Sefakes, car il y en a peu ; aujourd'hui encore ce sont principalement les citernes romaines qui en approvisionnent la ville à une distance d'environ 3 kilom. de la ville. Le mahométan charitable vient en aide aux pauvres en faisant conduire de la citerne de la maison un tuyau dans la rue, au robinet duquel le pauvre qui est accablé par la chaleur peut se rafraîchir le soir à l'heure du repos. A 1 kilom. au nord de Bab-el Djebli il y a, entouré d'un mur, un territoire de deux hectares. où 597 citernes s'unissent ayant chacune un contenu moyen de 15 m. cubes d'eau. Cet endroit, qui était autrefois fermé par ordre du gouverneur, est aujourd'hui à l'usage de tout le monde et s'appelle Nasria. A l'ouest de la ville à 1800 m. se trouvent deux fessia (bassins) ayant chacun un contenu moyen de 15—20,000 mètres cubes d'eau, lesquels sont alimentés par les eaux, artificiellement retenues et conduites dans une même direction, d'un groupe de montagnes situé à 15 kilom. au nord-ouest de la ville. L'œuvre a à peine 200 ans, et le nom du noble bienfaiteur au caractère élevé qui en a fait don à Sefakes est inconnu. Dans le but d'entretenir en ordre le fessia et le nasria les « habous » (ou bienfaiteurs, qui veulent déjà pendant leur vie terrestre s'assurer les bonnes grâces d'Allah dans le Paradis) souscrivent annuellement la somme de 60.000 francs. Outre ceux-là l'on se sert encore aujourd'hui des deux puits de Sidi-Saabuni qui sont à 6 kilom. de la ville et qui ont été établis à la fin du dernier siècle par un riche propriétaire de

Sefakes du même nom ; c'est le seul puits qui à n'importe quelle époque de l'année fournit suffisamment de l'eau propre, quoique contenant un peu de magnésium. Les Français ont enfin commencé au mois de Juin 1886 à creuser des puits atésiens, pour s'assurer en cas de révolte, contre le manque d'eau.

La population de la ville est de 30.000 habitants, dont 25.000 arabes, 2.500 juifs, 1.200 soldats et 1.300 Européens. La colonie française ne compte pas plus de cent personnes, mais malgré cela tous les meilleurs postes officiels sont occupés par eux. Les trois types principaux de la population de la ville, c'est-à-dire ceux d'origine berber, arabe ou juive ont ici un trait caractéristique si pur qu'au point de vue anthropologique, je n'ai rencontré cette pureté dans aucune des villes à population mélangée de la Tripolitaine, de la Tunisie ou de l'Algérie. Il y a un nombre étonnant d'individus portant le turban vert, ce sont les prétendus descendants du prophète et non, comme Servonnet et Lafitte le croient, des hadjis ou bien enfants de hadjis, auxquels le turban vert échoit par héritage. Autrement le costume est le même que celui en usage à Tunis. Quand les Juifs meurent on les rase, mais on leur laisse un carré de cheveux sur la tête, pour qu' on puisse reconnaître même après leur mort qu'ils étaient Juifs. Leurs fréquents scrupules religieux d'autrefois sont aujourd'hui déjà plus rares, ils mangent aussi du poisson. La polygamie est permise chez eux, si leurs femmes n'ont pas d'enfants ou s'il se présente tout autre cause analogue, mais le nombre de femmes ne peut être plus de trois.

L'occupation principale de la population est la pêche des éponges et l'agriculture. Nous avons déjà mentionné que la ville était entourée de superbes jardins et cela veut dire beaucoup si nous pensons combien il est difficile, à Sefakes de s'approvisionner d'eau et d'arroser systématiquement. Les jardins (jenane) de Sefakes sont presque aussi célèbres en Orient, que ceux de Rosette, en Egypte. Chaque verger est entouré d'un mur de terre d'une hauteur de 2—3. m. qui est entièrement couverte de la haie épineuse du *Cactus mexicanus*, dont la graine à l'époque de sa maturité forme presque exclusivement la nourriture des indigènes. Les jardins qui sont arrosés avec le guerba sont appelés »seignak«, ce qui équivaut à peu près à nos potagers. Au nord-ouest de la ville s'étend l'immense territoire des plantations d'oliviers, le houesa, que les indigènes ne savent pas utiliser, comme on le pourrait ; la récolte des olives est malgré cela très abondants et très célèbre.

Les principaux articles de commerce pour l'exportation maritime sont les suivants : Huile d'olive 2 millions de kilogr ; savon 80.000 kilos ; marc d'huile 1.000.000 le kilos ; éponges 80.000 kilos ; tissus de lin 12.000 kilos ; dattes 200.000 kilos ; articles industriels d'alfa 1.200.000 kilos ; amandes 60.000 kilos ; pistaches 8.000 kilos ; alfa 10.000.000 kilos ; céréales 2.500.000 kilos ; lin 40.000 kilos ; autres articles 35.000 kilos ; ensemble

17,250.000 kilos. L'importation comprend les articles suivants. Bois de Russie de Norvège et de Hongrie; vins et mseubles d'Italie; Quincaillerie d'Allemagne; étoffes et tissus d'Angleterre, liqueurs, café et soieries de France.

La ville de Mahadia (Mehdiye) station prochaine de mon voyage, la ville du »mahdi« a été fondée en 972 par Obeid Allah el Mahdi sultan fatimite de Kairouan, et devint bientôt un des endroits les plus importants du Sahel. Les marins des premiers siècles du Christianisme lui ont donné avec raison la nom d'Afrique; en 1147 Roger de Sicile s'en empara, mais en 1160 la ville appartient de nouveau aux Mahométans. En 1557 elle fut occupée par Charles Quint, dont les troupes en démolirent les murs, qui ont à peine été rebâties depuis.

Mahdia est située sur le sommet le plus en saillie du cap du même nom, qui est relié à la terre ferme par une étroite langue de terre d'où un bordj (forteresse) défend le port qui est aujourd'hui devenu presque inutile et les navires ayant 8—9 piéds de tirant d'eau sont forcés de mouiller en pleine mer où ils sont complètement exposés au caprice des vents et des courants. La ville est entourée d'un mur, dont la porte principale, la Skifa-Kahla, nous conduit dans la ville, dont toutes les maisons sont de construction mahométane. Au milieu de Mehdiya s'étend la rue principale avec ses bazars; dans cette rue est le Djama-Suleiman et tout auprès le Djama-Kebir, principale mosquée de la ville. Il y a aussi beaucoup de sanctuaires marabouts et entre ces derniers les plus fréquentés sont le Sidi-Abd-el-Salem et le Sidi-Djeber. La population peut être évaluée de 4000 à 6000 h. dont 300 Européens. Son occupation principale est la pêche de la sardine, dont une barque peut attraper en une seul nuit de 2 à 300 kilop. pendant la saison de mai à juillet, et la production de l'huile d'olive qui occupe les pressoirs de 35 moulins.

Monastir ou Mistir situé à 2—3 heures de Mehdiya, est à peine plus grand que cette dernière ville. Concernant l'origine de Monastir, on a, pendant très long temps pris son nom comme base de recherche et on l'a fait dériver d'un monastère chrétien datant des premiers siècles du christianisme. Il est indubitable que nous rencontrons dans la ville d'anciennes traces chrétiennes; aux alentours de la sainte source du Sidi-Masri, j'ai vu sur l'une des colonnes du portail du Bab-el-Masri une tête byzantine avec une croix, et des Européens m'ont dit qu'il y avait encore d'autres réminiscence de l'ère chrétienne dans la ville. Mais il est aussi très connu que dans le petit Monastir la vie mahométane religieuse est étonnamment développée et ceci est attesté par ses 13 mosquées, ses 8 zaouiya, ses innombrables écoles arabes et ses sanctuaires (santon.) La ville d'origine mahométane a donc aussi pu sous ce rapport, obtenir le nom de monastère. Selon Tissot la ville occupe la place de l'ancienne Ruspina ou »tête du cap.«

Quoique Monastir soit une ville arabe, elle diffère com-

plètement des autres; elle est entourée d'un mur percé de 6 portes. Parmi celles-ci, la Bab-el-Derb est un véritable chef d'œuvre d'architecture arabe. En dehors de ses murs une citadelle (Kasha) la défend; quant au port il est protégé par le Bordj-el-Kadir et le Bordj-Sidi-Mansour. Au Kasba appartient encore la célèbre tour à signaux Na-door. La construction des maisons est d'une part surprenante, en tant qu'aux coins des murs des maisons il y a aussi ordinairement une colonne qui n'est pas toujours d'origine romaine, d'autre part leurs alentours, en tant que presque chaque maison possède un petit jardin, ce qui arrive très rarement dans les villes mahométanes. La population est de 6—8000 habitants, en 1843 Barth à la parole duquel on peut croire l'estime de 10—12000 habitants, la ville a donc décliné depuis. La colonie européenne est composée de 200 personnes; on s'occupe surtout de la pêche et de la production de l'huile mais ni l'une ni l'autre n'en font une station spéciale ou importante. Si elle ne s'étend pas plus, c'est principalement à cause de la proximité de Sousse, qui absorbe en elle-même tout le commerce du golfe de Sousse et de Kairouan.

Sousse est aujourd'hui l'endroit principal du Sahel tunisien, et la seconde ville de toute la Tunisie (quoique Sefakes la surpasse comme population) — dernière station de mon voyage sur le Sahel — du côté de la mer elle ressemble beaucoup à Alger, en tant qu'elle s'étend aussi en pente, bien qu'elle n'ait pas d'édifices si monumentaux. La ville entière occupe un grand carré, son territoire est à peu près de 1—1½ kilom. carrée, elle est entourée d'un mur, comme toutes les villes de la Tunisie elle est défendue par son Kasba, (fortouesse) qui était autrefois la demeure héréditaire du gouverneur de la Tunisie tandis qu'aujourd'hui c'est la résidence du général de la garnison française.

La base du développement futur de Sousse ne dépend pas de son importance commerciale, mais de son avantageuse situation stratégique; c'est dans le commerce le port de Kairouan un des plus grands et les plus mahométans foyers de l'intérieur de la Tunisie, et c'est sa clef en temps de guerre. La ville fut déjà fondée par les Phéniciens, ensuite elle passa entre les mains des Grecs et des Romains, et s'appelait alors Hadrumetum, mais elle avait aussi une appellation grecque ἡ σω σοῦ σα d'où Barth dérive le nom de la ville. Du temps des Romains c'était le chef-lieu de la province Byzacius et son nom entier était comme suit: Colonia Concordia Ulpia Traiana Augusta Frugifera Hadrumetina.

Déjà alors on connaissait la richesse extraordinaire, ses vaisseaux parcouraient au hasard toute la mer méditerranée, et l'on sait très bien que l'apôtre St. Paul fit sa route de Syrie à Lystré sur un navire hadrumète.

César nous fait déjà connaître son port artificiel, lequel, cependant n'a pas dû exister longtemps, car Stadiasmos avertit les marins que la ville n'a pas de port. Plus tard il fut recon-

struit et à la fin du X. siècle Badis Ben Mansour y passa la revue de sa flotte. D'après Abu Obeid Bekri nous sommes informés que durant le onzième siècle, la ville était entourée d'un mur, de telle manière que le port était aussi enfermé et les bateaux entraient et sortaient par l'une des huit portes. Cet excellent port abrité ainsi également contre le vent et l'ennemi, s'est depuis complètement rempli de sable et forme maintenant un espace entièrement libre, de sorte que l'explorateur superficiel pourrait très bien croire qu'aucun port n'a jamais existé ici.

La mer est séparée de la terre ferme par un quai assez bas d'où un petit môle s'étend en avant. Un de ses bastions qui fait saillie est armé aussi de canons, et abrite les petites barques et les bateaux-pêcheurs; les plus grands navires sont néanmoins obligés de jeter l'ancre en pleine mer, où ils sont fort exposés aux vents du nord et de l'est.

La ville de Sousse est aussi entourée de murs; ces murs ont 12 m. de hauteur et sont d'une blancheur éblouissante comme tous les édifices arabes.

Il s'élève de temps en temps une tour carrée ou octogone. Dans le cadre du mur, les gracieux minarets, la masse sévère et proéminente du Kasba (forteresse) et le phare forment en se confondant un magnifique spectacle. Et pourtant cette ville est un nid de maladies et justement à cause de ses murs qui empêchent tout courant d'air de se produire dans la ville et outre cela font retarder l'extension de la ville dont la population s'accroît, en tant qu'ils bâtissent très peu en dehors des murs, mais préfèrent élever d'un étage les maisons déjà existantes, ce qui a pour effet de rendre l'air des rues, qui sont déjà assez étroites, encore plus vicieux. D'autres au contraire, croient, que cette méthode de bâtir répond parfaitement à la nature que, les grands murs blancs absorbent la chaleur et que les orientaux évitent exprès les rues droites et larges, afin d'atténuer la chaleur du soleil.

Les murs de Sousse ont trois portes: la Bab-el-Bahr au nord, la Bab-el-Djedid vers la mer et la Bab-el-Gharb à l'ouest. La ville a deux édifices remarquables, l'un est le Kasba dont nous avons déjà parlé; l'autre est le Kasr Arbat situé dans le quartier de la ville qui s'étend vers la mer c'est sans aucun doute un reste de l'époque byzantine et aujourd'hui un marabout s'y repose. Outre ses six mosquées flanquées de minarets, dans lesquelles l'on prie selon des rites maïekites et hanéfites, il y a encore à Sousse une église chrétienne, un monastère, une pharmacie et quelques synagogues juives. Parmi ses bains, le Bej Hammam mérite d'être mentionné. Sousse est bien pourvu d'eau; on a toujours très grand soin de ses citernes. La ville possède aussi plusieurs conduites d'eau et il y a une grande citerne publique «la Safia» qui est située dans l'endroit le plus élevé de la ville.

La population de Sousse vacille entre 8—10.000 habitants

il y a sur ce nombre un millier de Juifs; il n'y a pas tant d'Européens que de Juifs. Le mahométan natif de Sousse se considère une race tout à fait à part et est fier d'être né à Sousse. L'occupation principale des habitants est la production et le commerce de l'huile, dont Sousse est le centre le plus important sur toute la côte tunisienne. L'exportation annuelle et moyenne de l'huile est de 40.000 hectolitres, représentant une valeur de 4.000.000 francs et forme ainsi la somme principale du commerce entier de Sousse qui est évalué à 10.000.000 de francs. La production de l'huile est encore aujourd'hui sur une échelle très primitive et on considère le résultat comme très satisfaisant s'il ne reste que 14—15% d'huile dans le marc, que l'on transporte ensuite en grande quantité dans les pressoirs de Marseille afin que rien ne soit perdu. Les habitants s'occupent aussi de la pêche de la sardine, qui est ici tout aussi abondante qu'à Mahdia, et les pêcheurs siciliens en transportent non seulement en Italie, mais aussi en Dalmatie et en Grèce. Comme Sousse est aussi le port du commerce de Kairouan, il est relié avec celui-ci par le chemin de fer et quand le réseau entier des chemins de fer tunisiens sera construit, il formera la ligne de raccordement entre le chemin de fer de la côte du Sahel et de la ligne de Tunis qui touche à Kairouan avec la ligne projetée à l'intérieur jusqu'aux chottes.

Sousse était ma dernière station sur la côte orientale tunisienne du Sahel. En partant d'ici j'ai doublé le cap de Bône et ai débarqué à Tunis. d'où j'ai continué ma route en longeant le Sahel algérien. Dans ce petit aperçu, j'ai tâché de faire connaître le degré de culture des centres du Sahel oriental tunisien en donnant la description de ses villes, telle que j'ai eu l'occasion de les voir en me rendant de l'une à l'autre à bord des navires français et italiens.

Jean Jankó fils.

LES EXCURSIONS SCOLAIRES AU POINT DE VUE DE L'ENSEIGNEMENT GÉOGRAPHIQUE.

Lu dans la séance du 24 octobre 1889. (4-me article, fasc. IX.)

Messieurs,

Lors de la huitième assemblée de Messieurs les Géographes Allemands, laquelle a eu lieu à Berlin au mois d'avril courant, j'avais l'honneur de représenter notre Société. Si je ne vous rends pas un compte détaillé de cette assemblée, c'est que la plupart des questions qui y ont été débattues entrent trop dans le domaine de la spécialité, et que par conséquent, l'extrait qu'on pourrait en faire manquerait nécessairement de perfection. J'ai donc jugé plus à propos de ne parler que de celles qui sont d'un intérêt plus général.

On n'est pas sans savoir dans quelles limites étroites est,

tenu l'enseignement géographique à nos gymnases et à nos écoles réales, par suite des réglemens dont on ne saurait s'écarter. Le peu de soin qu'on apporte dans cette branche de l'enseignement a tout lieu de nous surprendre. Dans presque toutes les autres branches on est plus exigeant, on entre dans les détails plus qu'il ne faudrait : dans la géographie, où il s'agit d'apprendre à connaître son pays natal et la terre, à quoi bon ! Et le peu que nous en enseignons c'est à des enfants que nous l'enseignons. À cet âge les élèves sont distraits, incapables encore de réfléchir mûrement et oublieux par dessus le marché. Dans nos gymnases l'enseignement de la géographie fait le 3% de l'enseignement total et dans nos écoles réales 4.3% !

On voit par là qu'il est temps de remplir cette lacune et d'apporter un remède efficace à cette imperfection de l'enseignement. C'est à la solution de ce problème que je prétends contribuer en quelque sorte en vous priant, Messieurs, de me prêter quelques moments d'attention.

Audit congrès de Messieurs les géographes allemands M. le Dr. Hotz Linder, professeur de Bâle, a traité des excursions scolaires comme d'un puissant moyen de rendre l'enseignement géographique plus fructueux. Son discours m'a persuadé définitivement que seules les excursions scolaires pourront mettre fin aux misères que nous avons à combattre dans cette branche de l'enseignement.

C'est dans les écoles primaires qu'on inculque les premières notions géographiques à nos enfants. La méthode qu'on emploie (ou que, du moins, on devrait employer) est fort bonne : c'est par l'aspect que le maître fait connaître aux élèves leur lieu natal et ses environs. Mais aussitôt sorti de la sphère étroite du lieu natal, ce n'est plus à cette méthode qu'on a recours, c'est à la description verbale, aux cartes géographiques et à la lecture. M. Hotz-Linder a savamment exposé que cette méthode si bien employée dans l'enseignement des éléments géographiques peut, et doit même, être maintenue aux degrés supérieurs de ce même enseignement. Il prétend élargir le terrain des excursions que les collégiens font avec leurs professeurs et qui ont pour but, de chercher des plantes ou des insectes, et vent qu'on en profite en même temps pour augmenter les notions géographiques des jeunes gens.

Il est vrai qu'il y a beaucoup de difficultés à voyager plusieurs jours de suite avec les élèves ; mais plusieurs gymnases de Suisse et d'Allemagne ont prouvé à suffisance que ces difficultés ne sont point insurmontables. Le gymnase de Berne, par exemple, a depuis une longue série d'années, des fonds dont les intérêts annuels s'emploient à soutenir la dépense des excursions scolaires qui durent 2, 6, 8 et même 10 jours chaque année. Les frais de ces excursions dépassent les 3000 francs par an. — C'est ainsi que onze élèves de la huitième classe, et 9 de la septième ont fait, sous la conduite de deux professeurs, un tour

de 10 jours ; Ceux de la sixième ont été partagés en deux groupes, l'un de 14 élèves l'autre de 15, et chacun de ces groupes a entrepris un voyage de six jours pour enrichir ses connaissances géographiques.

Le but principal de ces deux voyages était de faire connaître les Alpes centrales aux élèves ; mais on ne s'est pas arrêté là, on a été jusque dans les plaines de la Lombardie et même dans les lagunes de Venise. Le gymnase de Bâle dispose à cet effet d'un fonds de 17000 francs ; ceux des écoles de Burgdorf, Neuenburg et Chauxdefond sont plus ou moins considérables. A Aarau c'est l'état qui se charge des frais de ces excursions. En Allemagne ce sont surtout les écoles de Berlin et de Breslau qui ont, avec beaucoup de succès, entrepris de pareilles excursions dans les montagnes des Géants (Riesengebirge) et dans le Hartz. Les »Schülerherbergen« (Gîtes de collégiens) qui sont nombreux surtout dans le Riesengebirge servent beaucoup à rendre faciles ces excursions. Les élèves y sont nourris et logés pour un rien. En Bohême et en Silésie les écoles elles-mêmes servent de gîtes pendant les vacances. Encouragée par cet exemple et par le succès qu'on a atteint dans lesdits pays, la société des Alpes austro-allemande a résolu d'établir de ces gîtes dans les alpes d'Autriche ; et en ce moment il y a déjà dans les Alpes de l'est 133 endroits avec 192 gîtes d'organisés et avec 877 lits.

Là tout élève présentant une carte de légitimation du »Deutsch-österreichischer Alpenverein« reçoit un souper, le lit d'une nuit et un déjeuner pour pas plus de 50 à 80 Kreuzers.

En Suisse les frais de voyage d'un élève sont de 10 à 12 francs par jour. On organise cependant des excursions à meilleur marché. Ainsi par exemple à l'école réelle de Bâle 50 à 60 élèves âgés de 14 à 18 ans, et conduits par deux professeurs, font une excursion de quinze jours sur le Schrina-Hochrük dans le canton de St.-Gallen. — Les professeurs emmènent avec eux leur famille et leurs servantes qu'ils chargent du service ; quant à la nourriture, elle se compose presque exclusivement de lait et de pain ; de sorte que l'entretien d'un élève ne dépasse guère les 2 francs. Pendant ces quinze jours la jeunesse parcourt dans tous les sens cette partie des Alpes et apprend à la connaître à fond.

Quant aux frais que nécessitent de pareilles excursions, c'est tantôt des fondations qui les fournissent ; tantôt le revenu net des concerts et d'autres fêtes que la jeunesse donne. Dans certaines écoles chaque élève dépose à cet effet quelques sous par semaine. Par-ci par-là les villes elles-mêmes prêtent un secours en argent à cette entreprise.

Il va sans dire que plus les maîtres conducteurs seront ferrés à glace sur la matière à traiter pendant ces excursions, plus elles seront profitables. Le maître, lui, doit connaître à fond la contrée à parcourir non seulement au point de vue topographique mais aussi sous le rapport de la géologie et de

l'histoire. Il doit également en connaître les rapports zoologiques et botaniques et tout ce qui a rapport à la littérature de cette contrée : il est même bon qu'il ait à sa disposition tous les ouvrages qui contiennent la description du pays qu'il s'agit de faire connaître aux élèves.

Quant à la méthode à suivre dans ces excursions, voici ce que nous dit M. Hotz-Linder.

Il faut d'abord faire connaître aux élèves, en quelque sorte du moins, les rapports géologiques de leur lieu natal ; il faut qu'ils connaissent les éléments de la géologie, d'après un petit livre comme par exemple le manuel de géologie de Geikie. Il faut d'abord les mener sur un terrain coupé dans des ravines ou dans des carrières : c'est là qu'on sera à même de leur faire voir les différentes couches. Dans des contrées montagneuses on a l'occasion d'observer les phénomènes de la glace. Ailleurs ce sont les pierres éruptives qui font aisément comprendre les formations vulcaniques. Là, ce sont les mines de sel, de charbon et les cavernes qui sont propres à relever le prix de l'enseignement géographique. Si l'occasion se présente de visiter une contrée maritime, c'est tout un nouveau monde qui se présente aux yeux des élèves. Dans ces petits voyages on prendra pour ainsi dire au bond tous les phénomènes qui se présenteront. L'influence de la pluie sur la poussière le sable et l'humus ; les effets des averses, l'efflorescence des roches par suite des influences chimiques de l'eau et de l'air et par suite des gelées ; la formation des sources ; celle des vallées et des lits de fleuves ; la formation des îles, des deltas ; l'influence des vents et de la végétation sur la formation de la surface de la terre : voilà autant de circonstances qui influent sur le changement de la terre et que les élèves sont à même d'apprendre à connaître par l'aspect. Pour faire comprendre l'effet de nivellement de l'eau il suffira d'une colline que l'eau enlève peu à peu.

Les phénomènes météorologiques pourront également être l'objet de ces excursions. Or rendra compte de la formation du brouillard, du givre et des nuages. On observera les mœurs, le costume et l'occupation du peuple de telle contrée ce qui contribuera à élargir la sphère des notions des élèves.

Au point de vue géographique proprement dit les excursions auront pour but d'apprendre aux élèves à se servir des cartes topographiques. Avant le départ, les élèves se seront fait une ébauche d'après le renseignement que le professeur leur aura donné au tableau. En chemin ils pourront y faire des notices et l'excursion terminée ils la repasseront en revue pour mieux retenir l'ensemble. Je suis d'avis qu'il faut absolument que chaque élève soit pourvu d'une bonne carte topographique. En Suisse grâce aux soins du bureau topographique les élèves sont à même de se procurer à très bon marché telle feuille ou telle autre de la grande carte par Dufour, — à l'aide de laquelle ils apprennent à accorder la nature avec les signes. Ils finissent

par apprécier toute la valeur de ces cartes ils les prennent en amour et s'en servent pour développer leurs notions géographiques. Si nos élèves en faisaient autant nous n'aurions qu'à nous en féliciter ne fût-ce que par rapport au service militaire.

Ajoutons que ces excursions ne manqueront pas d'augmenter l'amour de la patrie dans les coeurs des élèves attendu que pour bien aimer son pays il faut le connaître à fond.

Chez nous, en Hongrie où le sol offre de si grands contrastes, où, en si peu de temps et à si peu de frais, on peut se rendre sur les bords de la mer, dans les plaines de la véritable basse-Hongrie, sur les imposantes montagnes de la Tâtra; chez nous, où se trouvent des nationalités qui diffèrent tellement dans leur langage et dans leurs coutumes, quelle occasion n'avons-nous pas de tirer parti des excursions scolaires!

Pour terminer, je ferai observer qu'il serait temps que les régions compétentes songeassent enfin à faire évanouir l'indifférence si préjudiciable à cette branche de l'enseignement. Il serait désirable aussi, que nos professeurs de géographie fussent d'une érudition assez variée pour être propres à la conduite de ces excursions scolaires.

Antoine Berecz.

Dans le troisième article du IX. fascicule, Albert Laukó s'occupe de l'interprétation des noms de localités géographiques et donne la traduction hongroise de quelques noms géographiques.

La cinquième communication du IX. fascicule, contient des extraits des dissertations faites au VIII. congrès des géographes allemands.

Dans le dernier article du IX. fascicule, Maurice de Déchy fait un rapport du congrès international de Géographie tenu cette année à Paris, auquel il a bien voulu représenter notre Société.

L'article contenu dans le X. fascicule, est la dissertation que le Dr. Pápay a tenue le 28. novembre à la séance de conférence, sur son voyage en Sibérie. La relation que M. Pápay a faite de ce voyage a été publiée dans le 7. et 8. numéro de l'Abrégé.

Les autres parties du IX. et du X. fascicule concernent les séances de la Société, et de courtes communications appartenant aux expéditions, à la statistique et à l'ethnographie.

Melléklet a FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK 1889. évi folyamához.

TÁBLÁZATA

NÉHÁNY FÖLDRAJZI FOKHÁLÓZAT EGYENTERÜLETŰ VETÜLETE
ÖSSZRENDEZŐINEK, MELYEK EGY ÁLTALÁNOS MÓD SZERINT
HÁROMSZÖGMÉRÉTEILEG SZÁMITTATVÁN,

SEGÉLYÜKKEL A HÁLÓZATOK BÁRMELY KISEBBITÉSI ARÁNYBAN KÖNNYEN ÉS
IGEN PONTOSAN SZERKESZTHETŐK.

KISZÁMITOTTA

MIHÁLYHÁZI TÓTH ADOLF

KIR. FŐMÉRŐK.

A vetületmódjának leírása és levezetése felolvastatott szerző által a Magyar Földrajzi társaság 1888. évi április hó 26-án tartott ülésében, és megjelent a »Földrajzi Közlemények« 1888. évi VII. füzetében.

TABELLE

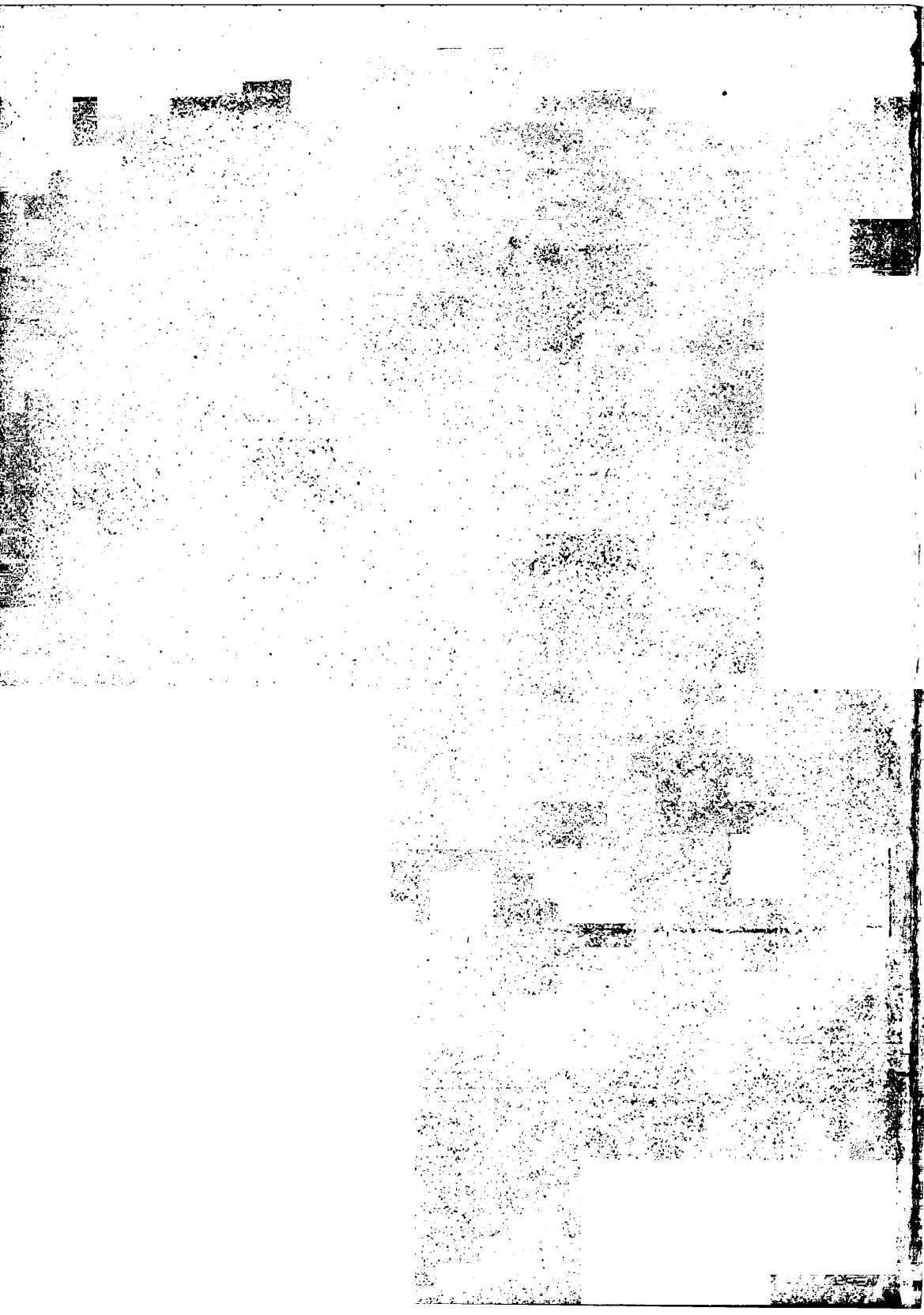
der — nach einer allgemeinen Methode trigonometrisch berechneten — Coordinaten der Projektionen von einigen geographischen Gradnetzen mit übereinstimmenden Flächenmassen, mittelst welchen diese Netze nach jedem beliebigen Masse leicht und sehr genau konstruirt werden können.

BERECHNET DURCH ADOLF TÓTH DE MIHÁLYHÁZA KGL. OBERINGENIEUR.

Die Beschreibung und Ableitung der Projektions-Methode wurde durch den Verfasser in der am 26. April 1888 abgehaltenen Sitzung der ungarischen geographischen Gesellschaft vorgelesen, und ist im VII. Hefte der »Földrajzi Közlemények« vom Jahre 1888 erschienen.

BUDAPEST 1889

NYOMTATOTT A MAGYAR KIRÁLYI ÁLLAMNYOMDÁBAN.

TÁBLÁZATA

NÉHÁNY FÖLDRAJZI FOKHÁLÓZAT EGYENTERÜLETŰ VETÜLETE
ÖSSZRENDEZŐINEK, MELYEK EGY ÁLTALÁNOS MÓD SZERINT
HÁROMSZÖGMÉRÉTILEG SZÁMITTATVÁN,

SEGÉLYÜKKEL A HÁLÓZATOK BÁRMELY KISEBBITÉSI ARÁNYBAN KÖNNYEN ÉS
IGEN PONTOSAN SZERKESZTHETŐK.

KISZÁMITOTTA

MIHÁLYHÁZI TÓTH ADOLF

KIR. FŐMÉRNÖK.

A vetületmódjának leírása és levezetése felolvastatott szerző által a Magyar Földrajzi társaság 1888. évi április hó 26-án tartott ülésében, és megjelent a »Földrajzi Közlemények« 1888. évi VII. füzetében.

T A B E L L E

der — nach einer allgemeinen Methode trigonometrisch berechneten — Coordinaten der Projektionen von einigen geographischen Gradnetzen mit übereinstimmenden Flächenmassen, mittelst welchen diese Netze nach jedem beliebigen Masse leicht und sehr genau konstruirt werden können.

BERECHNET DURCH ADOLF TÓTH DE MIHÁLYHÁZA KGL. OBERINGENIEUR.

Die Beschreibung und Ableitung der Projektions-Methode wurde durch den Verfasser in der am 26. April 1888 abgehaltenen Sitzung der ungarischen geographischen Gesellschaft vorgelesen, und ist im VII. Hefte der »Földrajzi Közlemények« vom Jahre 1888 erschienen.

BUDAPEST 1889

NYOMATOTT A MAGYAR KIRÁLYI ÁLLAMNYOMDÁBAN.

Utasítás a hálózat szerkesztéséhez.

Miután a táblázatban lévő összendezők (Coordinaten) úgy vannak számítva, hogy a számok azoknak a természetben lévő valóságos hosszait jelentik méterekben, a hálózatok bármely kisebbítési arány szerint igen könnyen, egyszerűen és pontosan szerkeszthetők a következő módon:

Előbb a táblázatban lévő összendezők a választott kisebbítési arány szerint előkészítettnek a felrakásra, azután a pontok felrakatnak.

Hogy ezen munka első részét megtehezzük, legyen például a kisebbítési arány $1:100000$, $1:500000$, $1:1,000000$, $1:10,000000$, $1:50,000000$ stb. Képzeld, hogy úgy az 1 , mint az arányszámok is milliméterek, ekkor a papíron 1 milliméter a természetben 100000 , 500000 , $1,000000$, $10,000000$ vagy $50,000000$ milliméternek, vagyis, ha ezen arányszámokat 1000 -el elosztjuk: 100 , 500 , 1000 , 10000 vagy 50000 méternek felel meg. Ha tehát a táblázatban foglalt összendezőket — melyek valóságos, a természetben képzelt hossza van számítva méterekben — felrakni akarjuk, ezen célra nagy előnnyel használható a milliméter-papír, mert akkor csak azt kell tudnunk, hogy minden összendező hossza a választott kisebbítési arány szerint hány milliméternek felel meg a papíron; hogy pedig ezt megtudjuk, minden összendezőt el kell osztanunk a fenti 100 , 500 , 1000 , 10000 vagy 50000 által, mert ha például 1 milliméter 500 méternek felel meg, annyi milliméter lesz a papíron az összendező hossza, a hányszor az 500 az összendező hosszában foglaltatik.

Vegyünk egy példát: a II. hálózat táblázatában a 30 fok északi szélességű és 110 fok hosszáságú hálózati pont rendezője $= 6,791.709$ méter; hogy ezen rendező hosszát a fenti kisebbítési arányok szerint megtudjuk milliméterekben, ezen szám 100 , 500 , 1000 , 10000 és 50000 által elosztandó, lesz tehát $R = 67917$, illetve 13583 , 6792 , 679.2 vagy 135.8 milliméter.

Ezután a milliméter-papíron megjelöltetik a papír közepe és az azon keresztülmennő függélyes vonal mint középső délvonal, valamint a szinte a középponton keresztülmennő vízszintes vonal mint a délvonal függélye.

A hálózati pontoknak a milliméter-papíron leendő meghatározása céljából egy piquirtű hegyével megkeressük a rendezőknek milliméterekre átszámított hosszai szerint azon négyszögmillimétert és ebben

azon pontot, hol a két rendező egymást metszi, és pedig a metszék hossza a középponton átmenő vízszintes vonaltól felfelé tétetik fel, ha az + jeggyel, és lefelé, ha az — jeggyel van jelölve, a rendező hossza pedig a középső délvonaltól jobbra és balra. Hol ezen két hossz összeesik, a pont a piquirtüvel átszúratik, az átszúrt pontok azután egyenes vagy esetleg görbe vonalzó segélyével megfelelően összeköttenek.

A sarkponti vetület az egyenlítőiből igen egyszerűen úgy szerkeszthető, hogy a közép- vagy sarkpontból a 80, 70, 60, 50, 40, 30, 20, 10 és 0 fok szélességű párhuzamos ívek köreit azon rádiusokkal vonjuk, melyek az egyenlítői vetületen akár a középső délvonalon, akár az egyenlítőn a középponttól számítva a 10, 20, 30, 40, 50, 60, 70, 80 és 90 fok távolságával egyenlők.

Meg kell jegyezni, hogy ezen rendszerrel Lambert általános azimuthalis vetületi rendszere — bár ő az eredményhez más úton jutott — teljesen megegyezik.

A szerző.

Anleitung zur Konstruirung der Netze.

Nachdem die in der Tabelle enthaltenen Coordinaten so berechnet sind, dass die Zahlen deren natürliche, wirkliche Längen in Metern bedeuten, können die Netze nach jedem beliebigen Masse sehr leicht, einfach und genau konstruirt werden, u. z. auf folgende Art:

Zuerst werden die in der Tabelle enthaltenen Coordinaten nach dem gewählten Verkleinerungs-Verhältniss zum Auftragen vorbereitet, dann werden die Punkte aufgetragen.

Um den ersten Theil dieser Arbeit verrichten zu können, sei z. B. das Verkleinerungs-Verhältniss 1:100000, 1:500000, 1:1,000000, 1:10,000000, 1:50,000000 u. s. w. Nehmen wir nun an, dass sowohl 1, als auch die Verhältnisszahlen Millimeter bedeuten, dann ist 1 Millimeter auf dem Papier gleich 100000, bzw. 500000, 1,000000, 10,000000, 50,000000 Millimeter in der Natur, oder auch, wenn wir diese Zahlen durch 1000 theilen, gleich ist 100, 500, 1000, 10000, 50000 Meter.

Wenn wir also die in der Tabelle enthaltenen Coordinaten — deren wirkliche in der Natur gedachten Längen in Metern gerechnet sind — auftragen wollen, kann zu diesem Zwecke mit grossem Vortheil das Millimeterpapier verwendet werden, weil dann nur zu wissen nöthig ist, wie vielen Millimetern am Papier jede der Coordinaten nach dem gewählten Verkleinerungs-Verhältniss entspricht; um aber diess zu erfahren, ist es nur nöthig, jede der Coordinaten-Zahlen durch 100,

bzw. 500, 1000, 10000, 50000 zu theilen, weil, wenn z. B. 1 Millimeter 500 Metern entspricht, die Länge der Coordinaten am Papier so viele Millimeter betragen muss, wie oft 500 in der Coordinaten-Zahl enthalten ist.

Nehmen wir ein Beispiel an: In der Tabelle des II. Netzes ist die Ordinate des Punktes von 30 Grad nördlicher Breite und 110 Grad Länge = 6,791709 Meter; um nun die Länge der Ordinate nach den obigen Verhältnissen zu erhalten, ist diese Zahl durch 100, bzw. 500, 1000, 10000 oder 50000 zu theilen, sie wird daher = 67917, bzw. 13683, 6792, 679·2 und 135·8 Millimeter sein.

Hiernach wird auf dem Millimeterpapier die Mitte des Papiers bezeichnet, sowie die durch den Mittelpunkt gehende Vertikallinie als mittlerer Meridian, und die durch denselben Punkt gehende horizontale Linie als Perpendikel oder Ordinatensaxe.

Zum Zwecke der Bestimmung der Netzkpunkte auf dem Millimeterpapiere suchen wir nun mit der Spitze einer Piquirnadel nach den in Millimetern ausgedrückten Längen der Coordinaten denjenigen Quadratmillimeter, und in demselben den Punkt, in welchem sich die zwei Coordinaten schneiden, u. z. ist die Länge der Abscisse von der durch den Mittelpunkt gehenden horizontalen Linie nach Aufwärts aufzutragen, wenn dieselbe mit + bezeichnet ist, und nach Abwärts, wenn sie mit — bezeichnet ist; die Länge der Ordinate aber von der mittleren Meridianlinie nach Rechts und nach Links. Wo diese zwei Längen zusammentreffen, wird der Punkt mit der Nadel durchgestochen, die durchstochenen Punkte sind sodann mit Hülfe eines Kurvenlineals entsprechend zu verbinden.

Die Polarprojektion kann aus der Äquatoreal-Projektion sehr einfach konstruirt werden, indem für die Parallelkreise der 80., 70., 60., 50., 40., 30., 20., 10. und 0-ten Breite die Kreise aus dem Pole als Mittelpunkt mit denjenigen Halbmessern gezogen werden, welche auf der Äquatoreal-Projektion den Abständen der Parallelkreise der 10., 20., 30., 40., 50., 60., 70., 80. und 90-ten Breite vom Mittelpunkte gerechnet — gleichviel ob auf dem mittleren Meridiane, oder auf dem Äquator gemessen — entsprechen.

Ich muss bemerken, dass mit diesem System das allgemeine azimuthale Projektions-System von Lambert — obwohl er auf anderem Wege zu dem Resultate gelangte — vollkommen übereinstimmt.

Der Verfasser.

Tartalomjegyzék.

	Oldal.
I. Magyarország fókhalózata $\frac{1}{4}$ fokenként.	
A hálózat középpontja 47 fok északi szélesség. (Középső délkörnek a 38-ik Ferrótól számított keleti hosszági fok veendő) . . .	7—14
II. A félgömb fókhalózata 10 fokenként.	
A gömb középpontja 47 fok északi szélesség	15—16
III. A félgömb egyenlítői vetülete 10 fokenként.	
(Használható Amerika és Afrika térképeihez)	17—18
IV. Europa fókhalózata 5 fokenként.	
A hálózat közepe 50 fok északi szélesség	18—19
V. Ázsia fókhalózata 10 fokenként.	
A hálózat középpontja 40 fok északi szélesség. (Ezen hálózat használható Észak-Amerika térképéhez is)	19—20

Inhaltsverzeichnis.

	Seite.
I. Gradnetz für Ungarn von $\frac{1}{4}$ zu $\frac{1}{4}$ Graden.	
Mittelpunkt des Netzes ist 47 Grad nördl. Breite. (Als mittlerer Meridián ist 38 Grad östliche Länge von Ferro zu nehmen) . . .	7—14
II. Gradnetz der Halbkugel von 10 zu 10 Graden.	
Mittelpunkt des Netzes ist 47 Grad nördl. Breite	15—16
III. Aequatoreal-Projektion der Halbkugel von 10 zu 10 Graden.	
(Kann für Amerika und Afrika verwendet werden)	17—18
IV. Gradnetz für Europa von 5 zu 5 Graden.	
Mittelpunkt des Netzes ist 50 Grad nörd. Breite	18—19
V. Gradnetz für Asien von 10 zu 10 Grad.	
Mittelpunkt des Netzes ist 40 Grad nördl. Breite. (Dieses Netz kann auch für Mord-Amerika verwendet werden)	19—20

I. Magyarország fókálózata. — Gradnetz für Ungarn.

Földrajzi Metszék				Rendező	Földrajzi Metszék				Rendező
hossza- széles- ság ség	+	fel hinauf	Ordinate		hossza- széles- ság ség	+	fel hinauf	Ordinate	
Geografische	—	le hinab			Geografische	—	le hinab		
Länge Breite					Länge Breite				
o ' o '		méter	méter		o ' o '		méter	méter	
0 0 50 00	+	333282	0		0 15 45 30	—	166624	19471	
» » 49 45	+	305514	0		» » 45 15	—	194398	19557	
» » 49 30	+	277745	0		» » 45 00	—	222171	19644	
» » 49 15	+	249974	0		» » 44 45	—	249948	19730	
» » 49 00	+	222202	0		» » 44 30	—	277713	19816	
» » 48 45	+	194429	0		» » 44 15	—	305483	19902	
» » 48 30	+	166655	0		» » 44 00	—	333251	19988	
» » 48 15	+	138881	0		» 30 50 00	+	333397	35721	
» » 48 00	+	111105	0		» » 49 45	+	305630	35904	
» » 47 45	+	83329	0		» » 49 30	+	277861	36087	
» » 47 30	+	55553	0		» » 49 15	+	250091	36270	
» » 47 15	+	27777	0		» » 49 00	+	222319	36452	
» » 47 00		0	0		» » 48 45	+	194547	36633	
» » 46 45	—	27777	0		» » 48 30	+	166774	36814	
» » 46 30	—	55553	0		» » 48 15	+	138999	36994	
» » 46 15	—	83329	0		» » 48 00	+	111225	37174	
» » 46 00	—	111105	0		» » 47 45	+	83449	37353	
» » 45 45	—	138881	0		» » 47 30	+	55673	37531	
» » 45 30	—	166655	0		» » 47 15	+	27897	37709	
» » 45 15	—	194429	0		» » 47 00	+	121	37887	
» » 45 00	—	222202	0		» » 46 45	—	27655	38064	
» » 44 45	—	249974	0		» » 46 30	—	55431	38241	
» » 44 30	—	277745	0		» » 46 15	—	83207	38416	
» » 44 15	—	305514	0		» » 46 00	—	110983	38592	
» » 44 00	—	333282	0		» » 45 45	—	138758	38767	
» 15 50 00	+	333311	17861		» » 45 30	—	166532	38941	
» » 49 45	+	305543	17952		» » 45 15	—	194305	39115	
» » 49 30	+	277774	18044		» » 45 00	—	222078	39288	
» » 49 15	+	250003	18135		» » 44 45	—	249849	39460	
» » 49 00	+	222332	18226		» » 44 30	—	277620	39633	
» » 48 45	+	194459	18317		» » 44 15	—	305388	39804	
» » 48 30	+	166685	18407		» » 44 00	—	333156	39975	
» » 48 15	+	138910	18497		» 45 50 00	+	333542	53581	
» » 48 00	+	111135	18587		» » 49 45	+	305775	53856	
» » 47 45	+	83359	18677		» » 49 30	+	278006	54130	
» » 47 30	+	55583	18766		» » 49 15	+	250237	54404	
» » 47 15	+	27807	18855		» » 49 00	+	222466	54677	
» » 47 00	+	30	18944		» » 48 45	+	194694	54949	
» » 46 45	—	27746	19032		» » 48 30	+	166921	55220	
» » 46 30	—	55523	19120		» » 48 15	+	139148	55490	
» » 46 15	—	83299	19208		» » 48 00	+	111373	55760	
» » 46 00	—	111075	19296		» » 47 45	+	83598	56029	
» » 45 45	—	138850	19388		» » 47 30	+	55823	56297	

Jobbra és balra. — Nach rechts und nach links.

Jobbra és balra. — Nach rechts und nach links.

Földrajzi			M e t s z é k			R e n d e z ő Ordinate méter	Földrajzi			M e t s z é k			R e n d e z ő Ordinate méter		
hossza- ság	széles- ség	Abscisse + fel hinauf le hinab méter	Abscisse + fel hinauf le hinab méter	hossza- ság	széles- ség		Abscisse + fel hinauf le hinab méter	hossza- ság	széles- ség	Abscisse + fel hinauf le hinab méter					
											Geografische			Geografische	
											Länge	Breite		Länge	Breite
o	'	o	'	o	'	o	'	o	'	o	'				
0	45	47	15	+	28048	56564	1	15	48	15	+	139622	92481		
»	»	47	00	+	272	56830	»	»	48	00	+	111850	92930		
»	»	46	45	—	27504	57095	»	»	47	45	+	84077	93378		
»	»	46	30	—	55279	57360	»	»	47	30	+	56303	93824		
»	»	46	15	—	83055	57624	»	»	47	15	+	28530	94269		
»	»	46	00	—	110829	57887	»	»	47	00	+	756	94713		
»	»	45	45	—	138604	58149	»	»	46	45	—	27018	95156		
»	»	45	30	—	166378	58411	»	»	46	30	—	54792	95597		
»	»	45	15	—	194150	58671	»	»	46	15	—	82566	96037		
»	»	45	00	—	221922	58931	»	»	46	00	—	110339	96475		
»	»	44	45	—	249693	59100	»	»	45	45	—	138111	96912		
»	»	44	30	—	277463	59448	»	»	45	30	—	165884	97348		
»	»	44	15	—	305231	59706	»	»	45	15	—	193655	97783		
»	»	44	00	—	332999	59962	»	»	45	00	—	221425	98215		
1	00	50	00	+	333744	71440	»	»	44	45	—	249194	98647		
»	»	49	45	+	305978	71807	»	»	44	30	—	276962	99077		
»	»	49	30	+	278210	72173	»	»	44	15	—	304729	99506		
»	»	49	15	+	250441	72537	»	»	44	00	—	332495	99934		
»	»	49	00	+	222671	72901	»	30	50	00	+	334321	107156		
»	»	48	45	+	194900	73264	»	»	49	40	+	306557	107706		
»	»	48	30	+	167128	73625	»	»	49	30	+	278792	108255		
»	»	48	15	+	139356	73986	»	»	49	15	+	251025	108802		
»	»	48	00	+	111582	74345	»	»	49	00	+	223258	109347		
»	»	47	45	+	83808	74704	»	»	48	45	+	195489	109891		
»	»	47	30	+	56033	75061	»	»	48	30	+	167719	110434		
»	»	47	15	+	28259	75417	»	»	48	15	+	139949	110974		
»	»	47	00	+	484	75772	»	»	48	00	+	112177	111513		
»	»	46	45	—	27291	76126	»	»	47	45	+	84406	112051		
»	»	46	30	—	55066	76479	»	»	47	30	+	56633	112587		
»	»	46	15	—	82841	76831	»	»	47	15	+	28861	113121		
»	»	46	00	—	110615	77182	»	»	47	00	+	1088	113653		
»	»	45	45	—	138388	77531	»	»	46	45	—	26685	114184		
»	»	45	30	—	166161	77880	»	»	46	30	—	54457	114714		
»	»	45	15	—	193933	78227	»	»	46	15	—	82230	115242		
»	»	45	00	—	221705	78574	»	»	46	00	—	110002	115768		
»	»	44	45	—	249475	78919	»	»	45	45	—	137773	116292		
»	»	44	30	—	277244	79263	»	»	45	30	—	165544	116815		
»	»	44	15	—	305012	79606	»	»	45	15	—	193314	117336		
»	»	44	00	—	332778	79948	»	»	45	00	—	221083	117856		
»	15	50	00	+	334003	80298	»	»	44	45	—	248851	118374		
»	»	49	45	+	306238	89757	»	»	44	30	—	276618	118890		
»	»	49	30	+	278472	90214	»	»	44	15	—	304384	119405		
»	»	49	15	+	250704	90670	»	»	44	00	—	332148	119918		
»	»	49	00	+	222935	91125	»	45	50	00	+	334696	125011		
»	»	48	45	+	195165	91578	»	»	49	45	+	306934	125653		
»	»	48	30	+	167394	92030	»	»	49	30	+	279170	126294		

Földrajzi hossza- széles- ság ség Geografische Länge Breite o ' o '	M e t s z é k Abscisse + fel hinauf le hinab méter	R e n d e z ő Ordinate méter		Földrajzi hossza- széles- ság ség Geografische Länge Breite o ' o '	M e t s z é k Abscisse + fel hinauf le hinab méter	R e n d e z ő Ordinate méter	
1 45 49 15	+	251405	126932	2 00 44 00	—	331266	159881
» » 49 00	+	223639	127568	» 15 50 00	+	335619	160717
» » 48 45	+	195871	128203	» » 49 45	+	307860	161543
» » 48 30	+	168103	128836	» » 49 30	+	280100	162366
» » 48 15	+	140334	129466	» » 49 15	+	252339	163187
» » 48 00	+	112564	130095	» » 49 00	+	224577	164005
» » 47 45	+	84794	130722	» » 48 45	+	196813	164821
» » 47 30	+	57023	131348	» » 48 30	+	169049	165635
» » 47 15	+	29252	131971	» » 48 15	+	141283	166446
» » 47 00	+	1481	132592	» » 48 00	+	113517	167254
» » 46 45	—	26290	133212	» » 47 45	+	85750	168060
» » 46 30	—	54061	133829	» » 47 30	+	57983	168864
» » 46 15	—	81832	134445	» » 47 15	+	30216	169665
» » 46 00	—	109603	135059	» » 47 00	+	2448	170464
» » 45 45	—	137373	135671	» » 46 45	—	25320	171261
» » 45 30	—	165143	136281	» » 46 30	—	53087	172055
» » 45 15	—	192911	136889	» » 46 15	—	80855	172846
» » 45 00	—	220679	137495	» » 46 00	—	108622	173636
» » 44 45	—	248446	138099	» » 45 45	—	136388	174422
» » 44 30	—	276211	138701	» » 45 30	—	164155	175207
» » 44 15	—	303976	139302	» » 45 15	—	191920	175988
» » 44 00	—	331739	139900	» » 45 00	—	219684	176768
2 00 50 00	+	335128	142865	» » 44 45	—	247448	177545
» » 49 45	+	307368	143599	» » 44 30	—	275210	178319
» » 49 30	+	279606	144331	» » 44 15	—	302971	179091
» » 49 15	+	251843	145060	» » 44 00	—	330731	179860
» » 49 00	+	224078	145788	» 30 50 00	+	336166	178568
» » 48 45	+	196313	146513	» » 49 45	+	308411	179485
» » 48 30	+	168546	147236	» » 49 30	+	280653	180400
» » 48 15	+	140779	147957	» » 49 15	+	252894	181312
» » 48 00	+	113011	148676	» » 49 00	+	225134	182221
» » 47 45	+	85242	149392	» » 48 45	+	197372	183127
» » 47 30	+	57473	150107	» » 48 30	+	169610	184031
» » 47 15	+	29704	150819	» » 48 15	+	141847	184932
» » 47 00	+	1934	151529	» » 48 00	+	114083	185831
» » 46 45	—	25835	152237	» » 47 45	+	86318	186726
» » 46 30	—	53605	152943	» » 47 30	+	58553	187619
» » 46 15	—	81374	153647	» » 47 15	+	30788	188510
» » 46 00	—	109143	154348	» » 47 00	+	3022	189397
» » 45 45	—	136912	155047	» » 46 45	—	24743	190282
» » 45 30	—	164679	155745	» » 46 30	—	52509	191165
» » 45 15	—	192446	156440	» » 46 15	—	80274	192044
» » 45 00	—	220213	157132	» » 46 00	—	108039	192921
» » 44 45	—	247978	157823	» » 45 45	—	135804	193795
» » 44 30	—	275742	158511	» » 45 30	—	163568	194666
» » 44 15	—	303505	159197	» » 45 15	—	191331	195535

Földrajzi				M e t s z é k		R e n d e z ő Ordinate	méter							
hossza- széles- ság ség		Abscisse + fel hinauf le hinab	—	méter										
Geografische														
Länge	Breite													
o ' o '	o ' o '													
2 30 45 00	—	219094	196401	3 00 46 00	—	106690	231484							
» » 44 45	—	246855	197264	» » 45 45	—	134450	232533							
» » 44 30	—	274615	198125	» » 45 30	—	162209	233579							
» » 44 15	—	302374	198982	» » 45 15	—	189968	234621							
» » 44 00	—	330132	199837	» » 45 00	—	217726	235660							
» 45 50 00	+	336772	196416	» » 44 45	—	245483	236696							
» » 49 45	+	309019	197425	» » 44 30	—	273238	237728							
» » 49 30	+	281264	198431	» » 44 15	—	300993	238758							
» » 49 15	+	253507	199434	» » 44 00	—	328746	239783							
» » 49 00	+	225749	200434	» 15 50 00	+	338157	232105							
» » 48 45	+	197990	201431	» » 49 45	+	310409	233297							
» » 48 30	+	170231	202425	» » 49 30	+	282659	234486							
» » 48 15	+	142470	203417	» » 49 15	+	254909	235671							
» » 48 00	+	114708	204405	» » 49 00	+	227156	236853							
» » 47 45	+	86946	205390	» » 48 45	+	199403	238031							
» » 47 30	+	59183	206372	» » 48 30	+	171649	239206							
» » 47 15	+	31420	207352	» » 48 15	+	143893	240377							
» » 47 00	+	3657	208328	» » 48 00	+	116137	241545							
» » 46 45	—	24106	209302	» » 47 45	+	88381	242709							
» » 46 30	—	51870	210272	» » 47 30	+	60623	243870							
» » 46 15	—	79633	211239	» » 47 15	+	32866	245028							
» » 46 00	—	107395	212204	» » 47 00	+	5108	246181							
» » 45 45	—	135158	213165	» » 46 45	—	22650	247332							
» » 45 30	—	162919	214124	» » 46 30	—	50408	248479							
» » 45 15	—	190681	215079	» » 46 15	—	78166	249622							
» » 45 00	—	218441	216032	» » 46 00	—	105924	250762							
» » 44 45	—	246200	216981	» » 45 45	—	133681	251898							
» » 44 30	—	273958	217928	» » 45 30	—	161438	253031							
» » 44 15	—	301715	218871	» » 45 15	—	189193	254160							
» » 44 00	—	329471	219812	» » 45 00	—	216949	255286							
3 00 50 00	+	337436	214262	» » 44 45	—	244703	256408							
» » 49 45	+	309685	215362	» » 44 30	—	272456	257526							
» » 49 30	+	281932	216460	» » 44 15	—	300208	258641							
» » 49 15	+	254179	217554	» » 44 00	—	327959	259752							
» » 49 00	+	226424	218645	» 30 50 00	+	338935	249945							
» » 48 45	+	198667	219732	» » 49 45	+	311191	251228							
» » 48 30	+	170910	220817	» » 49 30	+	283445	252509							
» » 48 15	+	143152	221898	» » 49 15	+	255697	253785							
» » 48 00	+	115393	222976	» » 49 00	+	227948	255057							
» » 47 45	+	87633	224051	» » 48 45	+	200198	256327							
» » 47 30	+	59873	225123	» » 48 30	+	172446	257592							
» » 47 15	+	32113	226191	» » 48 15	+	144694	258853							
» » 47 00	+	4352	227256	» » 48 00	+	116941	260111							
» » 46 45	—	23409	228318	» » 47 45	+	89187	261365							
» » 46 30	—	51169	229377	» » 47 30	+	61483	262615							
» » 46 15	—	78930	230432	» » 47 15	+	33679	263861							
Jobbra és balra. — Nach rechts und nach links.														

Földrajzi Metszék				Földrajzi Metszék			
hossza- széles- ság ség	Abscisse	R e n d e z ő		hossza- széles- ság ség	Abscisse	R e n d e z ő	
Geografische	+ fel hinauf	Ordinate		Geografische	+ fel hinauf	Ordinate	
Länge Breite	— le hinab			Länge Breite	— le hinab		
o ' o '	méter	méter		o ' o '	méter	méter	
3 30 47 00	+	5924		4 00 48 00	+	118727	297232
» » 46 45	—	21831		» » 47 45	+	90980	298665
» » 46 30	—	49586		» » 47 30	+	63233	300094
» » 46 15	—	77341		» » 47 15	+	35485	301518
» » 46 00	—	105096		» » 47 00	+	7737	302938
» » 45 45	—	132850		» » 46 45	—	20012	304354
» » 45 30	—	160604		» » 46 30	—	47760	305765
» » 45 15	—	188357		» » 46 15	—	75508	307172
» » 45 00	—	216109		» » 46 00	—	103256	308575
» » 44 45	—	243861		» » 45 45	—	131004	309973
» » 44 30	—	271611		» » 45 30	—	158752	311367
» » 44 15	—	299360		» » 45 15	—	186498	312757
» » 44 00	—	327108		» » 45 00	—	214245	314142
» 45 50 00	+	339772		» » 44 45	—	241990	315523
» » 49 45	+	312031		» » 44 30	—	269734	316900
» » 49 30	+	284288		» » 44 15	—	297477	318272
» » 49 15	+	256543		» » 44 00	—	325218	319640
» » 49 00	+	228798		» 15 50 00	+	341617	303444
» » 48 45	+	201051		» » 49 45	+	313884	305003
» » 48 30	+	173303		» » 49 30	+	286149	306557
» » 48 15	+	145554		» » 49 15	+	258412	308107
» » 48 00	+	117805		» » 49 00	+	230674	309652
» » 47 45	+	90054		» » 48 45	+	202934	311193
» » 47 30	+	62303		» » 48 30	+	175194	312729
» » 47 15	+	34552		» » 48 15	+	147452	314260
» » 47 00	+	6800		» » 48 00	+	119710	315787
» » 46 45	—	20952		» » 47 45	+	91967	317310
» » 46 30	—	48704		» » 47 30	+	64223	318828
» » 46 15	—	76455		» » 47 15	+	36479	320341
» » 46 00	—	104207		» » 47 00	+	8734	321850
» » 45 45	—	131958		» » 46 45	—	19011	323354
» » 45 30	—	159709		» » 46 30	—	46756	324853
» » 45 15	—	187459		» » 46 15	—	74500	326348
» » 45 00	—	215208		» » 45 00	—	102245	327839
» » 44 45	—	242956		» » 45 45	—	129989	329324
» » 44 30	—	270704		» » 45 30	—	157733	330805
» » 44 15	—	298450		» » 45 15	—	185476	332282
» » 44 00	—	326195		» » 45 00	—	213219	333754
» 4 00 50 00	+	340666		» » 44 45	—	240960	335221
» » 49 45	+	312928		» » 44 30	—	268701	336683
» » 49 30	+	285189		» » 44 15	—	296441	338141
» » 49 15	+	257448		» » 44 00	—	324179	339594
» » 49 00	+	229706		» 30 50 00	+	342627	321270
» » 48 45	+	201963		» » 49 45	+	314897	322920
» » 48 30	+	174219		» » 49 30	+	287166	324566
» » 48 15	+	146473		» » 49 15	+	259433	326207

Nach rechts und nach links.

Nach rechts und nach links.

Jobbra és balra.

Jobbra és balra.

Földrajzi Metszék				Rendező	Földrajzi Metszék				Rendező
hossza- széles- ság ség	Abscisse	+	fel hinauf		hossza- széles- ság ség	Abscisse	+	fel hinauf	
Geografische	—	le hinab	le hinab	Ordinate	Geografische	—	le hinab	le hinab	Ordinate
Länge Breite	o	o	méter	méter	Länge Breite	o	o	méter	méter
4 30 49 00	+	231699	327843	Nach rechts und nach links. Jobbra és balra.	5 00 50 00	+	344818	356908	Nach rechts und nach links. Jobbra és balra.
» » 48 45	+	203964	329474		» » 49 45	+	317098	358742	
» » 48 30	+	176228	331100		» » 49 30	+	289376	360570	
» » 48 15	+	148490	332722		» » 49 15	+	261652	362393	
» » 48 00	+	120752	334339		» » 49 00	+	233927	364211	
» » 47 45	+	93012	335951		» » 48 45	+	206200	366024	
» » 47 30	+	65273	337558		» » 48 30	+	178472	367831	
» » 47 15	+	37532	339160		» » 48 15	+	150744	369632	
» » 47 00	+	9792	340757		» » 48 00	+	123014	371428	
» » 46 45	—	17949	342350		» » 47 45	+	95283	373219	
» » 46 30	—	45690	343938		» » 47 30	+	67552	375005	
» » 46 15	—	73431	345520		» » 47 15	+	39820	376785	
» » 46 00	—	101172	347099		» » 47 00	+	12088	378560	
» » 45 45	—	128913	348671		» » 46 45	—	15644	380329	
» » 45 30	—	156653	350240		» » 46 30	—	43377	382093	
» » 45 15	—	184392	351803		» » 46 15	—	71110	383852	
» » 45 00	—	212131	353361		» » 46 00	—	98842	385605	
» » 44 45	—	239869	354915		» » 45 45	—	126575	387353	
» » 44 30	—	267606	356463		» » 45 30	—	154307	389095	
» » 44 15	—	295342	358007		» » 45 15	—	182038	390832	
» » 44 00	—	323077	359545		» » 45 00	—	209769	392563	
4 45 50 00	+	343693	339091	Nach rechts und nach links. Jobbra és balra.	» » 44 45	—	237499	394289	Nach rechts und nach links. Jobbra és balra.
» » 49 45	+	315969	340833		» » 44 30	—	265228	396009	
» » 49 30	+	288242	342570		» » 44 15	—	292956	397724	
» » 49 15	+	260513	344302		» » 44 00	—	320683	399434	
» » 49 00	+	232784	346029		5 15 50 00	+	346000	374721	
» » 48 45	+	205053	347751		» » 49 45	+	318285	376646	
» » 48 30	+	177321	349468		» » 49 30	+	290567	378566	
» » 48 15	+	149587	351179		» » 49 15	+	262848	380480	
» » 48 00	+	121853	352886		» » 49 00	+	235128	382389	
» » 47 45	+	94118	354587		» » 48 45	+	207406	384291	
» » 47 30	+	66382	356284		» » 48 30	+	179684	386189	
» » 47 15	+	38646	357975		» » 48 15	+	151959	388080	
» » 47 00	+	10910	359661		» » 48 00	+	124234	389966	
» » 46 45	—	16827	361342		» » 47 45	+	96508	391847	
» » 46 30	—	44564	363018		» » 47 30	+	68782	393722	
» » 46 15	—	72301	364688		» » 47 15	+	41054	395591	
» » 46 00	—	100038	366354		» » 47 00	+	13327	397454	
» » 45 45	—	127774	368014		» » 46 45	—	14401	399312	
» » 45 30	—	155511	369669		» » 46 30	—	42129	401164	
» » 45 15	—	183246	371320		» » 46 15	—	69858	403011	
» » 45 00	—	210981	372964		» » 46 00	—	97586	404851	
» » 44 45	—	238715	374604	Jobbra és balra.	» » 45 45	—	125314	406686	Jobbra és balra.
» » 44 30	—	266448	376239		» » 45 30	—	153041	408516	
» » 44 15	—	294181	377868		» » 45 15	—	180768	410339	
» » 44 00	—	321912	379492		» » 45 00	—	208495	412157	

Földrajzi			Metszék		Rendező	Földrajzi			Metszék		Rendező
hossza- széles- ság ség			Abscisse	+		hossza- széles- ság ség			Abscisse	+	
Geografische			fel	hinauf	Ordinate	Geografische			fel	hinauf	Ordinate
Länge Breite			le	hinab		Länge Breite			le	hinab	
o	'	o	méter		méter	o	'	o	méter		méter
5	15	44 45	—	236221	413969	5	45	45 45	—	122607	445338
»	»	44 30	—	263946	415776	»	»	45 30	—	150325	447342
»	»	44 15	—	291669	417576	»	»	45 15	—	178043	449339
»	»	44 00	—	319392	419371	»	»	45 00	—	205760	451330
5	30	50 00	+	347240	392529	»	»	44 45	—	233477	453314
»	»	49 45	+	319530	394546	»	»	44 30	—	261193	455293
»	»	49 30	+	291817	396557	»	»	44 15	—	288907	457265
»	»	49 15	+	264104	398562	»	»	44 00	—	316621	459230
»	»	49 00	+	236388	400561	6	00	50 00	+	349892	428129
»	»	48 45	+	208672	402555	»	»	49 45	+	322193	430330
»	»	48 30	+	180954	404542	»	»	49 30	+	294491	432523
»	»	48 15	+	153234	406524	»	»	49 15	+	266789	434710
»	»	48 00	+	125514	408499	»	»	49 00	+	239084	436891
»	»	47 45	+	97793	410470	»	»	48 45	+	211378	439066
»	»	47 30	+	70071	412434	»	»	48 30	+	183671	441234
»	»	47 15	+	42349	414391	»	»	48 15	+	155962	443395
»	»	47 00	+	14626	416344	»	»	48 00	+	128252	445550
»	»	46 45	—	13097	418290	»	»	47 45	+	100542	447699
»	»	46 30	—	40821	420230	»	»	47 30	+	72830	449841
»	»	45 15	—	68544	422164	»	»	47 15	+	45118	451977
»	»	46 00	—	96268	424093	»	»	47 00	+	17405	454106
»	»	45 45	—	123991	426015	»	»	46 45	—	10308	456230
»	»	45 30	—	151714	427931	»	»	46 30	—	38021	458346
»	»	45 15	—	179437	429842	»	»	46 15	—	65735	460456
»	»	45 00	—	207159	431746	»	»	46 00	—	93448	462559
»	»	44 45	—	234880	433644	»	»	45 45	—	121162	464656
»	»	44 30	—	262600	435537	»	»	45 30	—	148875	466747
»	»	44 15	—	290320	437423	»	»	45 15	—	176588	468831
»	»	44 00	—	318038	439304	»	»	45 00	—	204300	470908
5	45	50 00	+	348537	410332	»	»	44 45	—	232012	472979
»	»	49 45	+	320832	412440	»	»	44 30	—	259722	475043
»	»	49 30	+	293125	414543	»	»	44 15	—	287432	477100
»	»	49 15	+	265417	416639	»	»	44 00	—	315141	479152
»	»	49 00	+	237707	418729	6	15	50 00	+	351305	445921
»	»	48 45	+	209995	420813	»	»	49 45	+	323611	448213
»	»	48 30	+	182283	422891	»	»	49 30	+	295916	450498
»	»	48 15	+	154569	424962	»	»	49 15	+	268219	452776
»	»	48 00	+	126853	427027	»	»	49 00	+	240520	455048
»	»	47 45	+	99137	429087	»	»	48 45	+	212819	457313
»	»	47 30	+	71421	431140	»	»	48 30	+	185118	459571
»	»	47 15	+	43703	433187	»	»	48 15	+	157415	461823
»	»	47 00	+	15985	435228	»	»	48 00	+	129710	464067
»	»	46 45	—	11733	437262	»	»	47 45	+	102005	466305
»	»	46 30	—	39451	439291	»	»	47 30	+	74299	468537
»	»	46 15	—	67170	441313	»	»	47 15	+	46593	470762
»	»	46 00	—	94889	443329	»	»	47 00	+	18885	472980

Földrajzi Metszék				Földrajzi Metszék			
hossza- széles- ság ség	Abscisse	R e n d e z ő	Ordinate	hossza- széles- ság ség	Abscisse	R e n d e z ő	Ordinate
Geografische Länge Breite	+ fel hinauf — le hinab méter			Geografische Länge Breite	+ fel hinauf — le hinab méter		
o ' o '			méter	o ' o '			méter
6 15 46 45	—		8822	475191	6 45 48 15	+	160497 498660
» » 46 30	—		36530	477396	» » 48 00	+	132805 501084
» » 46 15	—		64238	479593	» » 47 45	+	105112 503501
» » 46 00	—		91947	481784	» » 47 30	+	77418 505910
» » 45 45	—		119655	483969	» » 47 15	+	49723 508313
» » 45 30	—		147363	486146	» » 47 00	+	22027 510708
» » 45 15	—		175070	488317	» » 46 45	—	5669 513096
» » 45 00	—		202778	490480	» » 46 30	—	33366 515477
» » 44 45	—		230484	492637	» » 46 15	—	61063 517850
» » 44 30	—		258190	494787	» » 46 00	—	88760 520216
» » 44 15	—		285895	496931	» » 45 45	—	116457 522575
» » 44 00	—		313599	499067	» » 45 30	—	144154 524926
6 30 50 00	+		352775	463708	» » 45 15	—	171850 527270
» » 49 45	+		325087	466091	» » 45 00	—	199546 529607
» » 49 30	+		297398	468467	» » 44 45	—	227242 531936
» » 49 15	+		269707	470837	» » 44 30	—	254937 534258
» » 49 00	+		242014	473199	» » 44 15	—	282631 536573
» » 48 45	+		214319	475554	» » 44 00	—	310324 538880
» » 48 30	+		186624	477903	7 00 50 00	+	355888 499263
» » 48 15	+		158926	480244	» » 49 45	+	328213 501829
» » 48 00	+		131228	482579	» » 49 30	+	300537 504388
» » 47 45	+		103529	484906	» » 49 15	+	272858 506939
» » 47 30	+		75829	487227	» » 49 00	+	245178 509483
» » 47 15	+		48128	489540	» » 48 45	+	217496 512019
» » 47 00	+		20426	491847	» » 48 30	+	189812 514548
» » 46 45	—		7276	494147	» » 48 15	+	162128 517069
» » 46 30	—		34978	496439	» » 48 00	+	134442 519583
» » 46 15	—		62681	498725	» » 47 45	+	106755 522089
» » 46 00	—		90384	501004	» » 47 30	+	79067 524588
» » 45 45	—		118086	503275	» » 47 15	+	51378 527079
» » 45 30	—		145789	505539	» » 47 00	+	23688 529563
» » 45 15	—		173491	507797	» » 46 45	—	4002 532039
» » 45 00	—		201193	510047	» » 46 30	—	31693 534508
» » 44 45	—		228894	512290	» » 46 15	—	59383 536969
» » 44 30	—		256595	514526	» » 46 00	—	87074 539423
» » 44 15	—		284294	516755	» » 45 45	—	114765 541869
» » 44 00	—		311993	518977	» » 45 30	—	142456 544307
6 45 50 00	+		354302	481488	» » 45 15	—	170147 546738
» » 49 45	+		326621	483963	» » 45 00	—	197837 549161
» » 49 30	+		298938	486431	» » 44 45	—	225527 551576
» » 49 15	+		271253	488891	» » 44 30	—	253216 553984
» » 49 00	+		243567	491344	» » 44 15	—	280905 556384
» » 48 45	+		215878	493790	» » 44 00	—	308593 558777
» » 48 30	+		188189	496228			

Jobbra és balra. — Nach rechts und nach links.

Jobbra és balra. — Nach rechts und nach links.

II. Félgömb. — Halbkugel.

(Középpont 47 fok szél.) — (Mittelpunkt 47 Grad Breite.)

Földrajzi Metszék				Földrajzi Metszék					
széles- ség	hossza- ság	Abscisse + fel hinauf	Rendező Ordinate	széles- ség	hossza- ság	Abscisse + fel hinauf	Rendező Ordinate		
Geografische	Geografische	— le hinab		Geografische	Geografische	— le hinab			
Breite	Länge	méter	méter	Breite	Länge	méter	méter		
o	o			o	o				
+ 90	± 0	+	4,666255	0	+ 60	± 40	+	2,030890	2,102121
+ 80	± 0	+	3,616054	0	»	50	+	2,351925	2,533470
»	10	+	3,630639	200295	»	60	+	2,733452	2,902526
»	20	+	3,674047	395087	»	70	+	3,168355	3,197532
»	30	+	3,745214	578960	»	80	+	3,647704	3,407410
»	40	+	3,842383	746725	»	90	+	4,160539	3,522133
»	50	+	3,963108	893521	»	100	+	4,693711	3,533258
»	60	+	4,104275	1,014928	»	110	+	5,231804	3,434614
»	70	+	4,262145	1,107096	»	120	+	5,757266	3,223113
»	80	+	4,432393	1,166876	»	130	+	6,250831	2,899677
»	90	+	4,610136	1,191936	»	140	+	6,692246	2,470102
»	100	+	4,790274	1,180909	»	150	+	7,061507	1,945721
»	110	+	4,967156	1,133479	»	160	+	7,340405	1,343624
»	120	+	5,135199	1,050486	»	170	+	7,514166	686207
»	130	+	5,288744	933976	»	180	+	7,573222	0
»	140	+	5,422895	787201	+ 50	0	+	333282	0
»	150	+	5,532578	614571	»	10	+	379396	711991
»	160	+	5,613962	421529	»	20	+	517256	1,409362
»	170	+	5,664040	214372	»	30	+	745394	2,077429
»	180	+	5,680944	0	»	40	+	1,061258	2,701383
+ 70	0	+	2,538332	0	»	50	+	1,461071	3,266259
»	10	+	2,565387	386183	»	60	+	1,939571	3,756942
»	20	+	2,646038	762729	»	70	+	2,489727	4,158244
»	30	+	2,778739	1,120094	»	80	+	3,102319	4,455084
»	40	+	2,960876	1,448936	»	90	+	3,765463	4,632854
»	50	+	3,188736	1,740234	»	100	+	4,464090	4,678018
»	60	+	3,457452	1,985442	»	110	+	5,179464	4,579029
»	70	+	3,760947	2,176677	»	120	+	5,888880	4,327649
»	80	+	4,091915	2,306963	»	130	+	6,565791	3,920624
»	90	+	4,441788	2,370502	»	140	+	7,180522	3,361598
»	100	+	4,800813	3,363026	»	150	+	7,702037	2,662955
»	110	+	5,158164	2,282150	»	160	+	8,100541	1,847006
»	120	+	5,502196	2,127772	»	170	+	8,350933	945929
»	130	+	5,820819	1,902404	»	180	+	8,436410	0
»	140	+	6,102014	1,611446	+ 40	0	—	777264	0
»	150	+	6,334481	1,263285	»	10	—	724423	850090
»	160	+	6,508365	869181	»	20	—	566269	1,684382
»	170	+	6,615967	442885	»	30	—	303933	2,486927
»	180	+	6,652397	0	»	40	+	60590	3,241470
+ 60	0	+	1,441292	0	»	50	+	524277	3,931301
»	10	+	1,478827	557025	»	60	+	1,082797	4,539137
»	20	+	1,590893	1,101434	»	70	+	1,730121	5,047021
»	30	+	1,775852	1,620643	»	80	+	2,457959	5,436337

Földrajzi széles- ség	hossz- ság	M e t s z é k Abscisse + fel hinauf	R e n d e z ő Ordinate	Földrajzi széles- ség	hossz- ság	M e t s z é k Abscisse + fel hinauf	R e n d e z ő Ordinate
Geografische Breite	Länge	— le hinab		Geografische Breite	Länge	— le hinab	
o	o	méter	méter	o	o	méter	méter
+ 40	± 90	+ 3,255029	5,687978	0	± 20	— 4,830080	2,403770
»	100	+ 4,106105	5,782937	»	30	— 4,521180	3,569141
»	110	+ 4,990945	5,702749	»	40	— 4,087795	4,690026
»	120	+ 5,882682	5,431877	»	50	— 3,528876	5,750363
»	130	+ 6,749827	4,960491	»	60	— 2,842898	6,732780
»	140	+ 7,550472	4,285465	»	70	— 2,027824	7,617930
»	150	+ 8,242258	3,418222	»	80	— 1,081115	8,383502
+ 30	0	— 1,881894	0	»	90	— 0	9,002810
»	10	— 1,824145	970194	— 10	0	— 6,075136	0
»	20	— 1,651134	1,924121	»	10	— 6,015760	1,242866
»	30	— 1,363569	2,845288	»	20	— 5,837543	2,472510
»	40	— 962713	3,716753	»	30	— 5,539938	3,675525
»	50	— 450604	4,520896	»	40	— 5,122038	4,838153
»	60	+ 169843	5,239088	»	50	— 4,582343	5,945997
»	70	+ 894287	5,851474	»	60	— 3,918535	6,983597
»	80	+ 1,716409	6,336682	»	70	— 3,127233	7,933851
»	90	+ 2,626984	6,671674	»	80	— 2,203578	8,776842
»	100	+ 3,612573	6,831856	— 20	0	— 7,027205	0
»	110	+ 4,653768	6,791709	»	10	— 6,971944	1,250080
»	120	+ 5,723079	6,526393	»	20	— 6,806039	2,488365
»	130	+ 6,782758	6,014761	»	30	— 6,529059	3,702968
+ 20	0	— 2,972203	0	»	40	— 6,140177	4,881812
»	10	— 2,911350	1,071047	»	50	— 5,637969	6,012447
»	20	— 2,728893	2,125951	»	60	— 5,020097	7,081777
»	30	— 2,425105	3,148312	»	70	— 4,282903	8,075635
»	40	— 2,000512	4,121193	— 30	0	— 7,925793	0
»	50	— 1,455970	5,026805	»	10	— 7,876420	1,227767
»	60	— 792843	5,846091	»	20	— 7,728275	2,445169
»	70	— 13334	6,558286	»	30	— 7,481216	3,641832
»	80	+ 878968	7,140338	»	40	— 7,134916	4,807368
»	90	+ 1,878167	7,566325	»	50	— 6,688632	5,931293
»	100	+ 2,974560	7,806961	»	60	— 6,141007	7,002985
»	110	+ 4,152334	7,829442	— 40	0	— 8,764059	0
+ 10	0	— 4,039890	0	»	10	— 8,722312	1,171841
»	10	— 3,977735	1,151234	»	20	— 8,597239	2,334577
»	20	— 3,791243	2,286945	»	30	— 8,389157	3,479144
»	30	— 3,480312	3,391351	»	40	— 8,098587	4,596563
»	40	— 3,044782	4,448118	A kör rádiusa Radius des Kreises			
»	50	— 2,484438	5,440012				
»	60	— 1,799071	6,348413				
»	70	— 988639	7,152729				
»	80	— 53613	7,829539				
»	90	+ 1,004315	8,351569				
»	100	+ 2,180910	8,686558				
0	0	— 5,076832	0				
»	10	— 5,015174	1,209142				

Nach rechts und nach links.
Jobbra és balra.

III. Félgömb (Egyenlítői). — Halbkugel (Aequatoreal).

Földrajzi Metszék				Földrajzi Metszék			
széles- ség	hossz- ság	Abscisse + fel hinauf	Rendező Ordinate	széles- ség	hossz- ság	Abscisse + fel hinauf	Rendező Ordinate
Geografische Breite	Länge	— le hinab	méter	Geografische Breite	Länge	— le hinab	méter
o	o	méter	méter	o	o	méter	méter
0	0	0	0	40	30	± 4,486890	2,673634
»	10	0	1,109658	»	40	± 4,593898	3,519129
»	20	0	2,210871	»	50	± 4,737020	4,324576
»	30	0	3,295257	»	60	± 4,920749	5,078649
»	40	0	4,354565	»	70	± 5,151240	5,769563
»	50	0	5,380731	»	80	± 5,436594	6,380649
»	60	0	6,365949	»	90	± 5,786895	6,896554
»	70	0	7,302715	50	0	± 5,380731	0
»	80	0	8,183906	»	10	± 5,396799	786357
»	90	0	9,002810	»	20	± 5,445365	1,562760
10	0	± 1,109658	0	»	30	± 5,527563	2,319088
»	10	± 1,118864	1,096942	»	40	± 5,645325	3,044878
»	20	± 1,126642	2,185339	»	50	± 5,801417	3,729078
»	30	± 1,148487	3,256696	»	60	± 5,999512	4,359106
»	40	± 1,180275	4,302610	»	70	± 6,244239	4,923554
»	50	± 1,223355	5,314809	»	80	± 6,541153	5,405294
»	60	± 1,279691	6,285168	»	90	± 6,896554	5,786895
»	70	± 1,352108	7,205737	60	0	± 6,365949	0
»	80	± 1,444669	8,068650	»	10	± 6,382126	639845
»	90	± 1,563322	8,866039	»	20	± 6,430915	1,269884
20	0	± 2,210871	0	»	30	± 6,513038	1,880152
»	10	± 2,219051	1,058691	»	40	± 6,629705	2,460374
»	20	± 2,243893	2,108569	»	50	± 6,782494	2,999733
»	30	± 2,286311	3,140793	»	60	± 6,973547	3,486773
»	40	± 2,347928	4,146546	»	70	± 7,204907	3,908890
»	50	± 2,431222	5,116968	»	80	± 7,478759	4,252265
»	60	± 2,539766	6,043082	»	90	± 7,796662	4,501405
»	70	± 2,678635	6,915658	70	0	± 7,302715	0
»	80	± 2,855008	7,742898	»	10	± 7,316898	462448
»	90	± 3,079143	8,459875	»	20	± 7,359492	916147
30	0	± 3,295257	0	»	30	± 7,430674	1,352272
»	10	± 3,306935	994619	»	40	± 7,530677	1,761843
»	20	± 3,342363	1,980003	»	50	± 7,659695	2,135656
»	30	± 3,402742	2,946861	»	60	± 7,817786	2,464224
»	40	± 3,490180	3,885760	»	70	± 8,004649	2,737750
»	50	± 3,607860	4,787010	»	80	± 8,220479	2,946145
»	60	± 3,760303	5,640456	»	90	± 8,459875	3,079143
»	70	± 3,953787	6,435477	80	0	± 8,183906	0
»	80	± 4,196883	7,158778	»	10	± 8,193094	250863
»	90	± 4,501405	7,796662	»	20	± 8,220657	495766
40	0	± 4,354565	0	»	30	± 8,266215	728779
»	10	± 4,368985	904143	»	40	± 8,329315	944052
»	20	± 4,412663	1,798618	»	50	± 8,409127	1,135857

Földrajzi Metszék				Földrajzi Metszék			
széles- ség	hossza- ság	Abscisse + fel hinauf	Rendező Ordinate	széles- ség	hossza- ság	Abscisse + fel hinauf	Rendező Ordinate
Geografische		— le hinab		Geografische		— le hinab	
Breite	Länge	méter	méter	Breite	Länge	méter	méter
o	o			o	o		
80	60	± 8,504496	1,298668	A kör radiusa Radius des Kreises } . . . 9,002810			
»	70	± 8,613896	1,427264				
»	80	± 8,735190	1,516851				
»	90	± 8,866039	1,563322				
90	0	± 9,002810	0				

IV. Európa számára. (Középpont 50 fok szélesség.)

Für Europa. (Mittelpunkt 50 Grad Breite.)

+									
75	0	+	2,755217	0	60	35	+	1,575275	1,859774
»	5	+	2,760606	147086	»	40	+	1,714799	2,093478
»	10	+	2,776696	293199	»	45	+	1,871150	2,314465
»	15	+	2,803432	437368	»	50	+	2,043622	2,521198
»	20	+	2,840653	578630	55	0	+	555263	0
»	25	+	2,888155	716036	»	5	+	566114	318598
»	30	+	2,945662	848648	»	10	+	598632	635439
70	0	+	2,210493	0	»	15	+	652718	948770
»	5	+	2,217415	192699	»	20	+	728147	1,256834
»	10	+	2,238146	384179	»	25	+	824701	1,557875
»	15	+	2,272585	573226	»	30	+	942024	1,850140
»	20	+	2,320719	758683	»	35	+	1,079767	2,131878
»	25	+	2,381826	939195	»	40	+	1,237197	2,401337
»	30	+	2,456075	1,113735	»	45	+	1,413931	2,656778
»	35	+	2,542926	1,281085	50	0	+	0	0
»	40	+	2,641920	1,440099	»	5	+	11931	356716
»	45	+	2,752543	1,589664	»	10	+	47689	711557
»	50	+	2,874158	1,728693	»	15	+	107169	1,062641
65	0	+	1,661563	0	»	20	+	190189	1,408029
»	5	+	1,669910	236526	»	25	+	296523	1,746020
»	10	+	1,694917	471623	»	30	+	425822	2,074538
»	15	+	1,736474	703865	»	35	+	577691	2,391752
»	20	+	1,794396	931832	»	40	+	751625	2,695761
»	25	+	1,868424	1,154109	45	0	—	555263	0
»	30	+	1,958222	1,369293	»	5	—	542366	392800
»	35	+	2,063376	1,575998	»	10	—	503707	783628
»	40	+	2,183391	1,772851	»	15	—	439381	1,170510
»	45	+	2,317689	1,958507	»	20	—	349552	1,551463
»	50	+	2,465604	2,131645	»	25	—	234448	1,924502
60	0	+	1,109469	0	»	30	—	94371	2,287625
»	5	+	1,119126	278512	»	35	+	70301	2,638820
»	10	+	1,148060	555418	»	40	+	259107	2,976062
»	15	+	1,196159	829110	40	0	—	1,109469	0
»	20	+	1,263235	1,097987	»	5	—	1,095718	426776
»	25	+	1,349025	1,360450	»	10	—	1,054497	851508
»	30	+	1,453180	1,614907	»	15	—	985889	1,272150

Földrajzi M e t s z é k				Földrajzi M e t s z é k					
széles- ség	hossza- ság	Abscisse + fel hinauf le	R e n d e z ő Ordinate	széles- ség	hossza- ság	Abscisse + fel hinauf le	R e n d e z ő Ordinate		
Geografische	Breite	Länge	méter	Geografische	Breite	Länge	méter		
o	o	méter	méter	o	o	méter	méter		
40	20	—	890040	1,686646	35	30	—	1,42537	2,677873
»	25	—	767155	2,092927	»	35	—	956476	3,092128
»	30	—	617503	2,488908	»	0	—	2,210493	0
»	35	—	441428	2,872486	»	5	—	2,195375	488092
35	0	—	1,661563	0	»	10	—	2,149968	974062
»	5	—	1,647072	458566	»	15	—	2,074562	1,455788
»	10	—	1,603627	915041	»	20	—	1,969028	1,931128
»	15	—	1,531299	1,367325	»	25	—	1,838591	2,397923
»	20	—	1,430215	1,813313	»	30	—	1,668442	2,853987
»	25	—	1,300549	2,250878					

V. Ázsia számára. (Középpont 40 fok szélesség.)

Für Asien. (Mittelpunkt 40 Grad Breite.)

+	80	0	+	4,356355	0	+	60	60	+	3,424417	2,949605
»	»	10	+	4,370345	204477	»	»	70	+	3,837275	3,257379
»	20	+	4,412005	403428	»	»	80	80	+	4,295505	3,480924
»	30	+	4,480359	591423	»	»	90	90	+	4,788977	3,609343
»	40	+	4,573849	763228	»	»	100	100	+	5,306450	3,632969
»	50	+	4,690104	913908	»	»	+	+	+		
»	60	+	4,826344	1,038945	»	50	0	+	1,110114	0	
»	70	+	4,979051	1,134356	»	»	10	+	1,152416	714916	
»	80	+	5,144104	1,196829	»	»	20	+	1,279014	1,416088	
»	90	+	5,316989	1,223857	»	»	30	+	1,488946	2,089656	
»	100	+	5,492585	1,213880	»	»	40	+	1,780525	2,721550	
+	70	+	3,296611	0	»	»	50	+	2,151180	3,297379	
»	10	+	3,322177	391997	»	»	60	+	2,597228	3,802367	
»	20	+	3,398447	774547	»	»	70	+	3,118593	4,221327	
»	30	+	3,524110	1,138264	»	»	80	+	3,693070	4,538733	
»	40	+	3,696957	1,473907	»	»	90	+	4,326347	4,738936	
»	50	+	3,913801	1,772463	»	40	0	+	0	0	
»	60	+	4,170410	2,025284	»	»	10	+	47995	849055	
»	70	+	4,461425	2,224253	»	»	20	+	190814	1,683542	
»	80	+	4,780268	2,362007	»	»	30	+	428641	2,488707	
»	90	+	5,119069	2,432221	»	»	40	+	760220	3,249416	
»	100	+	5,468666	2,429979	»	»	50	+	1,183946	3,949953	
+	60	+	2,211779	0	»	»	60	+	1,697398	4,573795	
»	10	+	2,246726	562319	»	»	70	+	2,296968	5,103413	
»	20	+	2,351163	1,112534	»	»	80	+	2,977322	5,520072	
»	30	+	2,528838	1,638521	»	30	0	—	1,110112	0	
»	40	+	2,762600	2,128132	»	»	10	—	1,058739	963386	
»	50	+	3,064254	2,569200	»	»	20	—	904660	1,912940	
Jobbra es balra. Nach rechts und nach links.											

Jobbra és balra, Nach rechts und nach links.

Jobbra és balra, Nach rechts und nach links.

2*

Földrajzi széles- ség	hossza- ság	M e t s z é k Abscisse + fel hinauf le hinab méter	R e n d e z ő Ordinate méter	Földrajzi széles- ség	hossza- ság	M e t s z é k Abscisse + fel hinauf le hinab méter	R e n d e z ő Ordinate méter
Geografische Breite	Länge	o	o	Geografische Breite	Länge	o	o
+	30	—	648009	+	20	—	3,082721
»	40	—	289061	»	30	—	2,814736
»	50	+	171684	»	40	—	2,438341
»	60	+	733331	»	50	—	1,952187
»	70	+	1,394289	»	60	—	1,354393
+	20	—	2,211779	0	0	—	4,356355
»	10	—	2,158530	»	10	—	4,304377
»	20	—	1,998803	»	20	—	4,148250
»	30	—	1,732067	»	30	—	3,887357
»	40	—	1,358227	»	40	—	3,520574
»	50	—	876644	»	50	—	3,046130
»	60	—	286691	—	10	—	5,382943
»	70	+	412199	»	10	—	5,334005
+	10	—	3,296611	»	20	—	5,187061
»	10	—	3,243180	»	30	—	4,941418
				»	40	—	4,596177

A léptékek szerkesztése. — Konstruktion der Massstäbe.

I.

A térfogatoknak a térkép bármely részén pontosan eszközölhető kiszámítására szolgáló lépték ugyanaz, mely szerint a hálózat szerkesztett, vagyis, egy milliméter a papíron annyi méter a természetben, mint a mennyinek az a kisbeviteli arány szerint vétetett a hálózat szerkesztésénél.

Der Massstab, nach welchem die Flächen auf welchem immer Theile der Karte genau berechnet werden können, ist derselbe, nach welchem das Gradnetz konstruirt wurde, es ist nämlich ein Millimeter am Papier gleich so vielen Metern in der Natur, für wie viel Meter ein Millimeter nach dem Verkleinerungsverhältniss bei der Konstruktion des Netzes angenommen wurde.

II.

A távolságoknak a középponttól a sugarak irányában, — vagy a középponttól bizonyos távolságokban vont concentricus körök irányában lehető megmértetésére szolgáló lépték a következő adatok szerint szerkeszthető:

Der Massstab, nach welchem die Entfernungen vom Mittelpunkte aus in der Richtung der Radien, — oder in der Richtung der aus dem Mittelpunkte in bestimmten Abständen gezogenen concentrischen Kreise gemessen werden können, kann nach den folgenden Daten konstruirt werden:

1	2			3	4	5
A sugár irányában. In der Richtung der Radien.					A concentrikus körök irányában. In der Richtung der konzentrischen Kreise.	
Távolság a középponttól	az ennek meg- felelő iv hossza			az I. alatti alapmérték sze- rint felrakandó hossz	a középpont- téli távolság- ban	1000 kilométer hossza, az I. alatti alapmérték sze- rint felrakandó.
Entfernung vom Mittel- punkte	Länge des ent- sprechenden Bogens			aufzutragende Länge nach dem Grundmassstabe unter I.	in dem Ab- stande vom Mittelpunkt	Länge von 1000 Kilometer, aufzutragen nach dem Grundmass- stab unter I.
kilométer	fok — Grad			méter	kilométer	méter
	o	'	"			
250	2	15	0.31	249983	250	1,000193
500	4	30	0.63	499871	500	1,000772
750	6	45	0.94	749566	750	1,001737
1000	9	0	1.26	998972	1000	1,003092
1250	11	15	1.57	1,247992	1250	1,004839
1500	13	30	1.89	1,496532	1500	1,006980
1750	15	45	2.20	1,744494	1750	1,009520
2000	18	0	2.52	1,991784	2000	1,012465
3000	27	0	3.78	2,972316	3000	1,028415
4000	36	0	5.04	3,934521	4000	1,051462
5000	45	0	6.30	4,872466	5000	1,082392
6000	54	0	7.56	5,780368	6000	1,122326
7000	63	0	8.82	6,652952	7000	1,172828
8000	72	0	10.08	7,483872	8000	1,236068
9000	81	0	11.34	8,268972	9000	1,315087
10000	90	0	12.60	9,003085	10000	1,414214

Ezen II. alatti lépték alakja az 1888. évi «Földrajzi Közlemények» VII. füzetében a félgömbök térképén látható.

Szerkesztése végett — mely szinte a milliméter papíron eszközöltetik — a 3. és 5-ik rovatban foglalt — méterekben számított — természetes hosszak ép úgy számíttatnak át felrakás végett milliméterekre, mint az össze rendezők a hálózati szerkesztésénél.

Die Form des Massstabes ist auf der im VII-ten Hefte 1888 der «Földrajzi Közlemények» befindlichen Karte der Halbkugeln ersichtlich.

Zum Behufe der Konstruierung desselben — welche ebenfalls auf dem Millimeter-Papier bewerkstelliget wird — werden die in den Rubriken 3 und 5 enthaltenen — in Metern berechneten — natürlichen Längen zum Zwecke des Auftragens auf dieselbe Weise auf Millimeter reduziert, wie die Coordinaten bei der Konstruierung des Netzes.

